

DLA
ABSOLWENTÓW
SZKÓŁ
PODSTAWOWYCH

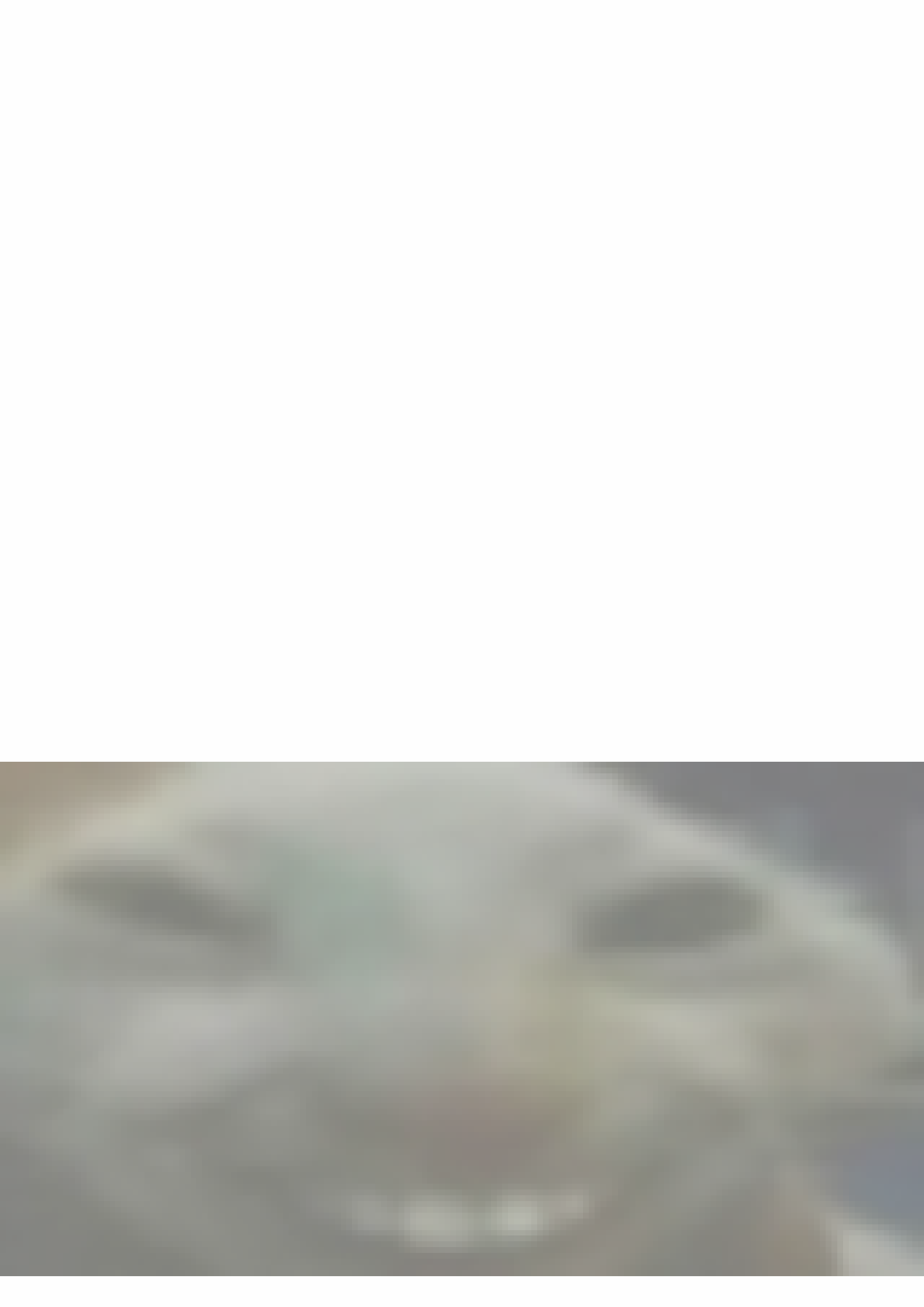
Poznać przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

1

Zakres podstawowy

nowa
era

Marcin Pawlak

Adam Szweda

Poznać przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

1

Zakres podstawowy

Poznać przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:

prof. dr. hab. Zdzisława Nogi, dr. Wojciecha Walczaka i dr Marzeny Kryszczuk.

Etap edukacyjny: III

Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum

Rok dopuszczenia: 2019

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 1021/1/2019

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie podstawowym – Poznać przeszłość*.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na www.legalnakultura.pl

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2019
ISBN 978-83-267-3654-4

Koordinacja prac: Michał Błaut.

Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.

Redakcja merytoryczna: Tomasz Bach, Michał Błaut, Tomasz Duchnowski, Krzysztof Mrozowski, Pamela Sierla-Próchnicka, Magdalena Zimmerman.

Nadzór artystyczny: Kaia Pichler. **Opieka graficzna:** Ewa Kaletyn.

Projekt okładki: Maciej Galiński. **Projekt graficzny:** Marek Błoszko.

Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Zuzanna Sri, Grażyna Truchlińska.

Ilustracje: Marta Długokęcka, Ewelina Baran, Ewa Sowulewska, Paulina Podolska, Justyna Golaszewska, Aleksandra Michalska-Szwagierczak, Wioleta Herczyńska, Natalia Helman, Elżbieta Buczkowska, Marek Nawrocki, Marcin Oleksak, Rafał Buczkowski.

Fotoserwis: Magdalena Dzwonkowska.

Realizacja projektu graficznego: Mariusz Trzaskalski, Mateusz Wysiecki.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby uczynić posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.

Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa

www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl

Centrum Kontaktu: 801 88 10 10, 58 721 48 00

Druk i oprawa: Quad/Graphics Europe Sp. z o.o.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii dla zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 1* znajdziesz informacje dotyczące starożytności i średniowiecza. Omówiono w nim m.in. okoliczności powstania i upadku pierwszych cywilizacji, najwspanialsze osiągnięcia kultury i architektury oraz świat wielkich królów i wojowników. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących naszej przeszłości.

Kiedy powstało państwo piastowskie?

Dlaczego starożytni Egipcjanie podjęli wysiłek budowy piramid?

W jaki sposób Rzymianie zbudowali swoje imperium?

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

Wstęp

Wstęp do każdej lekcji zawiera informacje nawiązujące do wiadomości z poprzednich zajęć oraz pytania, które wprowadzą Cię w nowy temat.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być umieszczane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia i dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Indeks osobowy

Zawiera alfabetyczny wykaz wszystkich postaci z podręcznika wraz z datami życia.

Kalendarium

Przydatne do powtórek zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w przejrzystej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Po co nam historia?	6
I. PIERWSZE CYWILIZACJE	9
1. Zanim zaczęła się historia	10
2. Starożytna Mezopotamia	15
3. Starożytny Egipt	22
Symbole epoki. Piramidy egipskie	30
4. Izrael i Fenicja	32
5. Cywilizacje Indii i Chin	38
Podsumowanie rozdziału I	44
II. DZIEJE STAROŻYTNEJ GRECJI	47
1. Hellada i Hellenowie	48
2. Ateńska demokracja	55
3. Starożytna Sparta	61
4. Wojny grecko-perskie	65
5. Podboje Aleksandra Macedońskiego	72
6. Kultura starożytnej Grecji	79
Symbole epoki. Partenon	86
Podsumowanie rozdziału II	88
III. DZIEJE STAROŻYTNEGO RZYMU	91
1. Republika rzymska	92
2. Podboje Rzymu	98
3. Początki cesarstwa rzymskiego	106
4. Imperium Rzymskie	112
5. Osiągnięcia Rzymian	118
Symbole epoki. Koloseum	124
6. Narodziny chrześcijaństwa	126
7. Upadek cesarstwa rzymskiego	131
Podsumowanie rozdziału III	136
IV. POCZĄTKI ŚREDNIOWIECZA	139
1. Cesarstwo bizantyjskie	140
2. Narodziny i podboje islamu	146
3. Na gruzach Imperium Rzymskiego	154
4. Imperium Karola Wielkiego	159
5. Czasy Ottonów	165
Symbole epoki. Korona Rzeszy	170
6. Feudalizm i społeczeństwo stanowe	172
7. Pierwsze państwa Słowian	178
Podsumowanie rozdziału IV	184

V. POLSKA ZA PIERWSZYCH PIASTÓW	187
1. Pradzieje ziem polskich	188
2. Początki państwa polskiego	193
3. Panowanie Bolesława Chrobrego	199
Symbole epoki. Drzwi Gnieźnieńskie	206
4. Kryzys monarchii Piastów	208
5. Od Bolesława Śmiałego do Bolesława Krzywoustego	212
6. Testament Bolesława Krzywoustego	217
Podsumowanie rozdziału V	222
VI. PEŁNIA I SCHYLEK ŚREDNIOWIECZA	225
1. Między cesarstwem a papieństwem	226
2. Wyprawy krzyżowe	232
Symbole epoki. Krak des Chevaliers	240
3. Najazdy mongolskie	242
4. Miasto i wieś w średniowieczu	248
5. Kościół w średniowieczu	257
6. Europa późnego średniowiecza	265
7. Kultura średniowiecznej Europy	272
Podsumowanie rozdziału VI	280
VII. POLSKA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU	283
1. Polska dzielnicowa	284
2. Odbudowa Królestwa Polskiego	291
3. Polska za Kazimierza Wielkiego	297
4. Od Andegawenów do Jagiellonów	303
Symbole epoki. Kaplica św. Trójcy na zamku w Lublinie	308
5. Wielka wojna z zakonem krzyżackim	310
6. Kazimierz Jagiellończyk i wojna trzynastoletnia	317
7. Kultura Polski średniowiecznej	323
Podsumowanie rozdziału VII	330
Tablice chronologiczne	333
Indeks osobowy	340

PO CO NAM HISTORIA?

Dzięki nauce historii poznajemy przeszłość swojego regionu, kraju i świata. Ponadto zdobywamy wiedzę o motywach postępowania ludzi w przeszłości oraz okolicznościach dokonywanych przez nich wyborów. Pozwala to nam zrozumieć przebieg zjawisk społeczno-politycznych i kierujące nimi zasady, a także poznać przyczyny konfliktów zbrojnych. Wiedza o przeszłości zamieszkiwanego terytorium wzmacnia poczucie przynależności do wspólnoty. Jak powiedział rzymski mówca i polityk Ciceron: *Historia jest nauczycielką życia*. Stwierdzenie to można rozumieć w ten sposób, że znajomość historii pozwala nam bardziej świadomie decydować w ważnych sytuacjach.

■ CO TO JEST HISTORIA?

Słowo 'historia' pochodzi z języka starogreckiego, w którym znaczyło ono „badać”, „dowiadzać się”. Dziś to pojęcie ma dwa inne znaczenia: po pierwsze oznacza **dzieje**, czyli wszystko to, co wydarzyło się w przeszłości, po drugie – **naukę** zajmującą się badaniem dziejów ludzi. Badaniem przeszłości zajmuje się **historyk**, który w swojej pracy opiera się na zachowanych źródłach historycznych. Jego celem jest ustalanie faktów, a także badanie zależności między nimi, czyli łączenie ich w **związki przyczynowo-skutkowe**. Analizuje również w szerszy sposób zjawiska, które występowały w przeszłości.

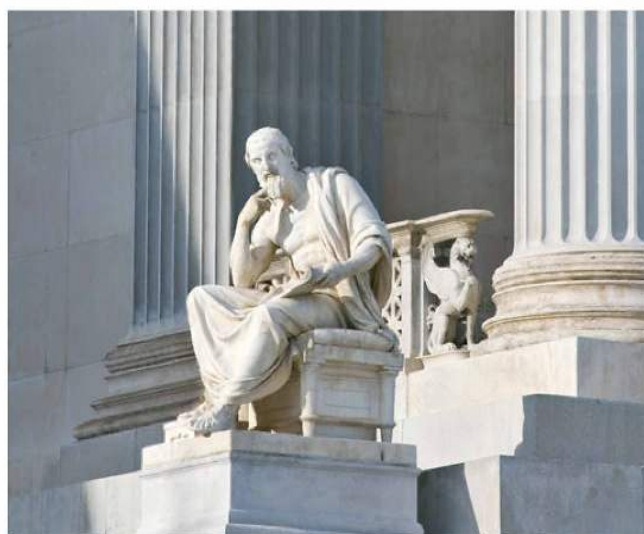
Badania historyczne nie zawsze prowadzono w ten sposób. Od starożytności aż po XIX w. większość historyków w swoich dziełach zazwyczaj starała się możliwie dokładnie opowiedzieć o minionych wydarzeniach. Aby uporządkować relacje, zwykle przedstawiano je **chronologicznie**, czyli w takiej kolejności, w jakiej do nich doszło. Rzadko przy tym dokonywano pogłębionej analizy wydarzeń historycznych. Na początku XIX w. doszło do zmiany – historia zaczęła się kształtować jako nauka. Historycy zaczęli wówczas opracowywać własne metody badawcze, a ich praca przestała ograniczać się tylko do opisu tego, co zaszło w przeszłości. Analizie poddawali motywy postępowania człowieka i całych społeczeństw.

■ ŹRÓDŁA HISTORYCZNE

W badaniach dziejów człowieka kluczową rolę odgrywają **źródła historyczne**. Określamy tak każdy przedmiot związany ze świadomą działalnością ludzi, bo wszystko, co stworzyli, pozwala nam czerpać wiedzę o ich przeszłości. Źródła dzielą się na dwie podstawowe grupy: **pisane** i **niepisane**. Do pierwszej grupy, czyli do źródeł pisanych, zaliczamy **źródła narracyjne**,

a więc takie jak prace historiograficzne, czyli naukowe prace spisane przez historyków, oraz biografie, pamiętniki, wspomnienia i prywatne listy, a także **źródła dokumentowe i aktowe**, czyli takie, które zostały sporządzone przez wszelkiego typu urzędy (np. spisy praw, dekrety władz, traktaty międzynarodowe, akta). **Źródła niepisane** to przykładowo budowle, obrazy, rzeźby, broń, narzędzia, pieniądze czy wreszcie ubiory. Badając przeszłość, historyk korzysta zarówno ze źródeł pisanych, jak i z niepisanych. Podczas zgłębiania tych ostatnich korzysta z efektów prac innych badaczy, w tym archeologów, antropologów, etnografów czy kulturoznawców.

Zanim historyk zapozna się wnikliwiej z treścią źródła pisanego i wydobydzie z niego liczne informacje, musi poddać je pewnym zabiegom, które nazywa się

Herodota uważa się pierwszego historyka, „ojca historii”. Żył on w V w. p.n.e. i napisał obszerną pracę zatytułowaną *Dzieje* (gr. *Historiai*), która przedstawiała przebieg zmagania Greków z Persami. Zawarł w niej również wiele innych informacji z zakresu geografii, religii i obyczajów.

■ rzeźba, Wiedeń, XIX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

HISTORIA WEDŁUG TUKIDYDESA

Grecki historyk Tukidydes opisał cele i metody swojej pracy.

Jeśli zaś idzie o wypadki wojenne, nie uważałem za słuszone spisywać tego, czego się dowiedziałem od pierwszego lepszego świadka, lub tego, co mi się zdawało, ale tylko to, czego sam byłem świadkiem, albo to, co słysząc od innych, z największą możliwie ścisłością i w każdym szczególe zbadałem; trudno zaś było dojść prawdy, ponieważ nie zawsze świadkowie byli zgodni w przedstawianiu tych samych wypadków, lecz podawali je zależnie od sympatii dla jednej lub drugiej strony walczącej i zależnie od

swoje pamięci. Jeśli chodzi o słuchaczy, to dzieło moje, pozbawione baśni, wyda im się może mniej interesujące, lecz wystarczy mi, jeśli uznają je za pożyteczne ci, którzy będą chcieli poznać dokładnie przeszłość i wyrobić sobie sąd o takich samych lub podobnych wydarzeniach, jakie zgodnie ze zwykłą koleją spraw ludzkich mogą zająć w przyszłości. Dzieło moje jest bowiem dorobkiem o nieprzemijającej wartości, a nie utworem dla chwilowego popisu.

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 1991, s. 20.

1. Podaj, w jaki sposób Tukidydes zdobywał informacje.
2. Wyjaśnij, co uważał za największą wartość swojej pracy.

krytyką źródła. Ich cel stanowi ustalenie czasu i miejsca powstania źródła, jego autora oraz sprawdzenie, czy źródło jest autentyczne, czy też to falsyfikat. Dopiero po tych wstępnych, ale bardzo ważnych zabiegach, historyk przystępuje do analizy źródła i uzyskiwania z niego potrzebnych mu informacji.

■ EPOKI HISTORYCZNE

Uczeni podzielili dzieje ludzkości na kilka epok historycznych. Czasy najstarsze, które poprzedzają pierwszą epokę historyczną, czyli okres od pojawienia się człowieka do wykształcenia pisma, określa się mianem **prehistorii**. Pierwsze zachowane źródła pisane wyznaczają początek **epoki starożytnej**, po niej zaś następują **średniowiecze**, **epoka nowożytna** i **czasy najnowsze**. Podział na epoki ma charakter umowny, jednak jest bardzo ważny, gdyż ułatwia porządkowanie wiedzy o przeszłości. Także daty roczne ich początku i końca stanowią temat dyskusji historyków. Zazwyczaj przyjmuje się, że starożytność rozpoczyna się ok. 4000 r. p.n.e., a kończy w 476 r. n.e., gdy ostatni cesarz

rzymski został pozbawiony władzy, a jego insygnia przekazano z Rzymu do Konstantynopola. Dyskusje toczą się na temat daty wyznaczającej koniec średniowiecza. Zwykle wymienia się tu albo upadek Konstantynopola w 1453 r., albo odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba w 1492 r. Kolejna epoka, czyli nowożytność, rozpoczyna się pod koniec XV w. i trwa do 1918 r., kiedy to zakończyła się I wojna światowa. Z nowożytności często wyodrębnia się **wiek XIX**, który traktowany jest wówczas jako osobna epoka. Wbrew nazwie za jej początek uznaje się nie rok 1801, ale 1789, kiedy wybuchła rewolucja francuska. Niezależnie od tego, czy z nowożytności wydzieliła się wiek XIX, czy też nie, rok 1918 wyznacza początek współczesności (czasów najnowszych) – epoki, która trwa do naszych czasów. Podział ten nie jest ostateczny, bo prawdopodobnie w przyszłości, gdy ważne wydarzenia z perspektywy czasu zostaną uznane za przełomowe, nastąpią kolejne zmiany w podziale epok historycznych. Być może epoka, w której żyjemy, zyska wówczas zupełnie inną nazwę.

■ JAK PRACOWAĆ Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM?

Teksty źródłowe wykorzystywane w badaniach historycznych są bardzo różnorodne. Zwykle jednak ich właściwa interpretacja wymaga sprawdzenia, kiedy powstały, kto był ich autorem i w jakim celu je spisał. Udzielenie odpowiedzi na te pytania pozwala określić, na ile wiarygodny jest przekaz, a zatem czy może on być podstawą do wnioskowania o rzeczywistych wydarzeniach, czy jedynie o ich późniejszych wyobrażeniach. Przykładowo czytając średniowieczne kroniki, warto pamiętać, że ich autorzy czerpali często z tradycji ustnej, a swoje dzieła tworzyli na zamówienie dostojników świeckich i kościelnych lub władców, a więc nie zawsze mogli zgodnie z prawdą opisywać wydarzenia niewygodne dla ich zleceniodawców.

W podręczniku publikujemy teksty źródłowe niewymagające weryfikacji wiarygodności, ale odpowiedź na polecenia, którymi zostały opatrzone, będzie od Ciebie wymagać zaznajomienia się z ich treścią i połączenia uzyskanych informacji z szerszą wiedzą zdobytą podczas lekcji. Wprowadzenia dołączane do każdego z tekstów powinny dostarczyć Ci podstawowych informacji niezbędnych do analizy źródła.

■ JAK PRACOWAĆ Z IKONOGRAFIĄ?

Różne rysunki, obrazy, rzeźby i płaskorzeźby, czyli ikonografia, są chętnie wykorzystywane przez historyków, gdyż ukazują te elementy rzeczywistości, których zwykle nie przedstawiano w źródłach pisanych. Dzięki nim przykładowo możemy mniej lub bardziej dokładnie odtworzyć noszone w przeszłości stroje czy też wygląd wnętrz. Tu jednak należy pamiętać, że nie zawsze rolą artystów było realistyczne ukazanie otaczającego ich świata. Źródła powstawały zaś zgodnie z określonymi kanonami sztuki obowiązującymi w danej epoce i przez to nie zawsze są dla nas zrozumiałe.

W naszym podręczniku znaczną większość ilustracji stanowią źródła ikonograficzne pochodzące z epoki. Podpisy do nich powinny też naprowadzić Cię na ich najistotniejsze elementy oraz poinformować, skąd źródło pochodzi i kiedy powstało. Przyglądając się tym źródłom, na pewno jednak znajdziesz dużo więcej interesujących wiadomości, które chciał przekazać ich autor, a czasem także śladów, które pozostawił całkiem niezamierzenie.

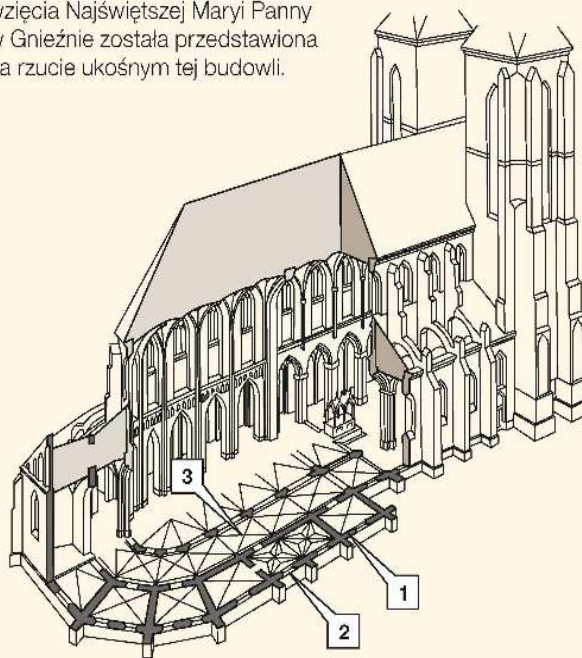
■ JAK CZYTAĆ TABLICE GENEALOGICZNE?

Zarówno starożytność, jak i średniowiecze to epoki, w których władzę często sprawowali kolejno przedstawiciele jednej dynastii. Informacje na temat jej członków porządkują tablice genealogiczne, na których czytelnie ukazane są daty życia, relacje pokrewieństwa, związki małżeńskie i okres sprawowania funkcji. W naszym podręczniku w ten sposób zostały przedstawione dynastie panujące w Polsce w średniowieczu.

■ JAK POZNAJEMY BUDOWLE SPRZED WIEKÓW?

Budowle wznoszone w różnych epokach świadczą o możliwościach ich fundatorów i umiejętnościach budowniczych w danej epoce, ale często są również nośnikiem pewnych idei. Ich odczytanie ułatwiają nam rzuty budowli, dzięki którym możemy np. dostrzec, że gotycka katedra została wzniesiona na planie krzyża. Rzuty pozwalają przede wszystkim bez zaglądania do wnętrza odczytać, jak skonstruowana była budowla.

Konstrukcja bazyliki Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Gnieźnie została przedstawiona na rzucie ukośnym tej budowli.

- 1 Ciemne grubsze linie na przekroju oznaczają elementy murowane, czyli ściany, kolumny czy filary.
- 2 Przerwy w ciemnych grubszych liniach to okna i różnego typu wejścia.
- 3 Cienkie czarne linie biegnące w poprzek pomieszczeń oddają kształt łuków tworzących sklepienia budynku.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne epoki historyczne oraz wskaż, jakie wydarzenia wyznaczają ich początek i koniec.
2. Wymień rodzaje źródeł historycznych i przedstaw sposób pracy z nimi.
3. Rozejrzyj się wokół siebie i wskaż przedmioty, które mogłyby posłużyć w przyszłości jako źródła dla historyka badającego życie codzienne w pierwszej ćwierci XXI w.

▪ Piramidy w Gizie, III tysiąclecie p.n.e.

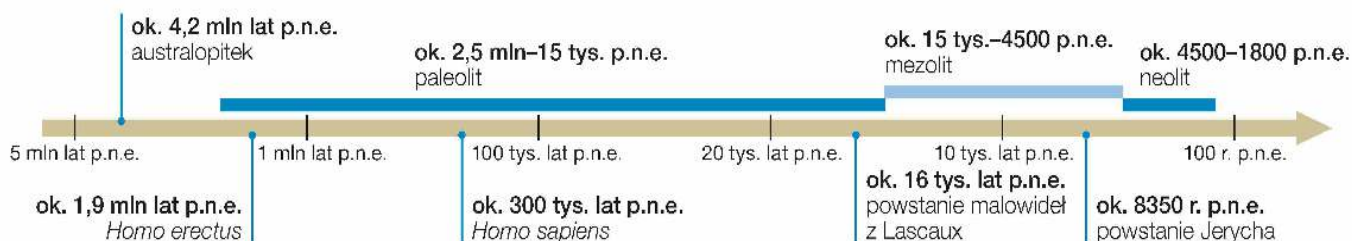
I PIERWSZE CYWILIZACJE

- 1 Zanim zaczęła się historia
- 2 Starożytna Mezopotamia
- 3 Starożytny Egipt

- 4 Izrael i Fenicja
- 5 Cywilizacje Indii i Chin

1 ZANIM ZACZEŁA SIĘ HISTORIA

Historia jako nauka zajmuje się przeszłością człowieka od czasu wynalezienia pisma. Mimo to wiedza na temat okresu poprzedzającego to przełomowe wydarzenie również jest ważna dla zrozumienia dalszych dziejów. Jakie były etapy ewolucji człowieka? Jakie części świata zasiedlali pierwsi ludzie? W jaki sposób zdobywali pożywienie?

■ EPOKI PREHISTORYCZNE

Prehistoria to pierwszy, a zarazem najdłuższy okres w dziejach człowieka, trwający do czasu wynalezienia pisma i powstania pierwszych źródeł pisanych. Badania dotyczące tej epoki opierają się na źródłach archeologicznych, czyli wszelkich materialnych śladach działalności ludzi. Mogą to być zarówno pozostałości osad i cmentarzyska, jak i pojedyncze przedmioty: narzędzia, broń czy ozdoby.

Podział prehistorii na krótsze epoki wynika z tego, jakiego surowca w tym okresie używano do wyrobu narzędzi. Wyróżniamy zatem **epokę kamienia, brązu i żelaza**. Każda z nich jest dzielona na krótsze okresy. W epoce kamienia wyróżniamy okres starszy, zwany **paleolitem**, środkowy, czyli **mezolit**, i młodszy, określany jako **neolit**. Epoka kamienia kończy się wraz z opanowaniem przez człowieka umiejętności wyrobienia

narzędzi ze stopu miedzi i cyny, czyli z brązu. Po niej zaś nastąpiła epoka żelaza.

W różnych częściach świata przejście od jednego materiału do kolejnego dokonywało się w różnym czasie. Różnice te sięgają nieraz tysięcy lat. Nie można więc ustalić jednolitych dla wszystkich kontynentów dat wyznaczających granice tych epok. Przykładowo dla ziem dzisiejszej Polski przyjmuje się, że neolit rozpoczął się ok. 4500 r. p.n.e., epoka brązu – ok. 1800 r. p.n.e., a epoka żelaza – ok. 700 r. p.n.e.

■ SKĄD WZIĄŁ SIĘ CZŁOWIEK?

Przedstawiona w połowie XIX w. przez Karola Darwina teoria ewolucji miała przełomowe znaczenie dla badań nad przyszłością ludzi. Dzięki niej odkryto, że żyjący obecnie człowiek powstał w wyniku ewolucji, która trwała miliony lat. Proces ten określa się mianem

EWOLUCJA CZŁOWIEKA

Sahelantrop (*Sahelanthropus tchadensis*)

Prawdopodobnie pierwszy przedstawiciel hominidów, który poruszał się już na dwóch nogach.

Ardipitek (*Ardipithecus*)

Żył głównie w lasach. Doskonale wspinał się po drzewach i był przy tym dwunożny.

Australopitek (*Australopithecus*)

Był pierwszym hominidem, który korzystał z prostych narzędzi.

Człowiek uzdolniony (*Homo habilis*)

Był podobny do australopiteka, jednak potrafił konstruować bardziej złożone narzędzia.

Człowiek wyprostowany (*Homo erectus*)

Zdobył umiejętność rozniecania ognia, co umożliwiło mu ekspansję poza Afrykę – na teren Europy i Azji.

Neandertalczyk (*Homo neanderthalensis*)

Wytwarzał narzędzia, dzięki którym mógł polować na duże zwierzęta, potrafił mówić oraz grzebał zmarłych.

Człowiek rozumny (*Homo sapiens*)

Pojawił się w Afryce, skąd rozprzestrzenił się niemal na cały świat, a jego rozwój trwa po dziś dzień.

7,2–6 mln lat temu

4,4 mln lat temu

1,42–1,78 mln lat temu

2,3–1,7 mln lat temu

1,9 mln–143 tys. lat temu

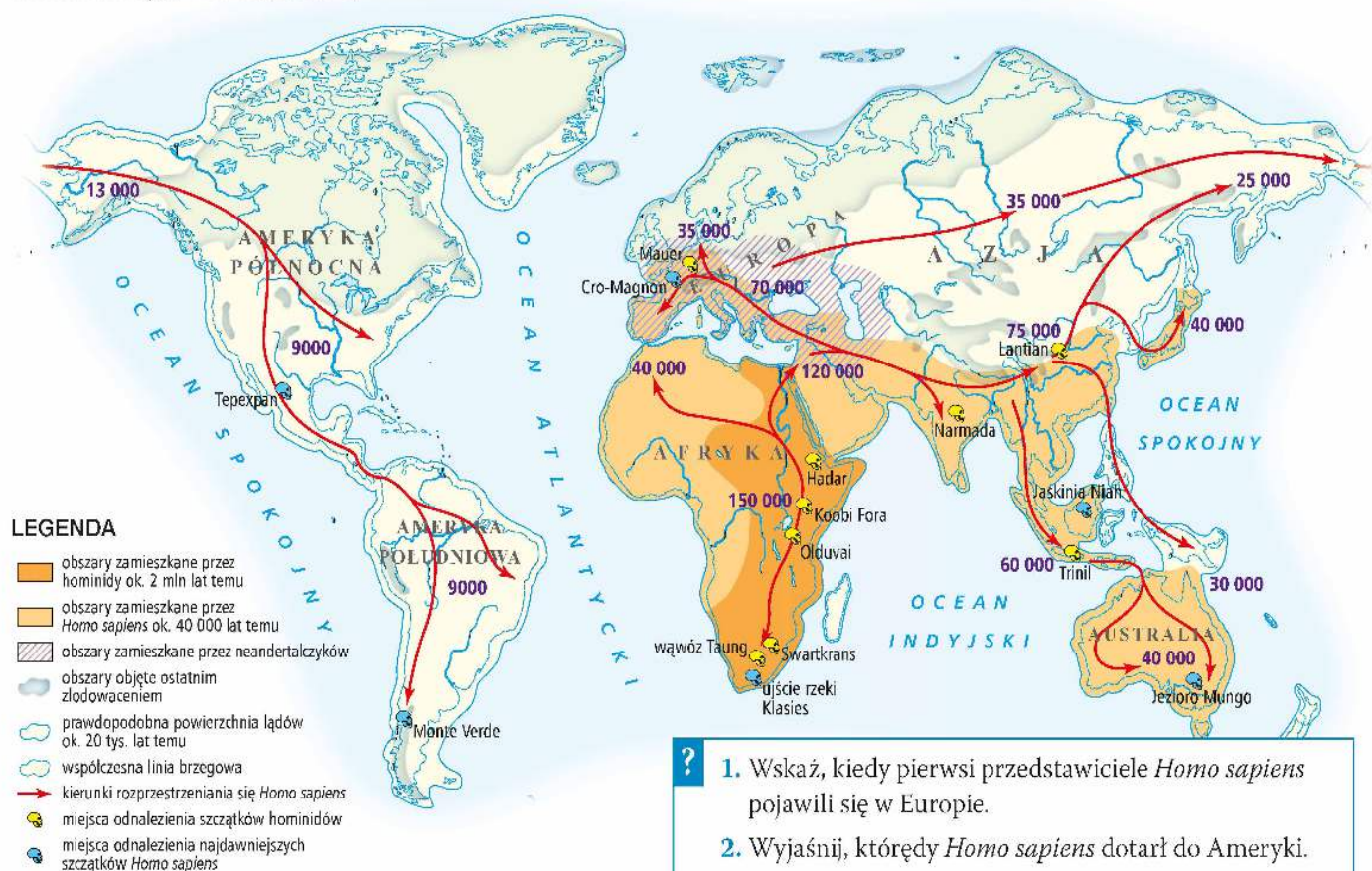
250–24 tys. lat temu

od 300 tys. lat temu

antropogenezy. W jej trakcie praludzie stawali się coraz wyżsi, ich sylwetka coraz bardziej wyprostowana, skóra mniej owłosiona, a mózg coraz większy. Jednymi z pierwszych **hominidów**, czyli człowiekowatych, były **australopiteki**, które pojawiły się ok. 4,2 mln lat temu. Ich szczątki odnaleziono w Afryce Południowej i Wschodniej. Badania potwierdziły, że były to istoty dwunożne. Dzięki temu miały wolne ręce, które mogły wykorzystywać do posługiwania się kijami, kamieniami i kośćmi, nadającymi się na narzędzia bez uprzedniej obróbki.

Jeden z gatunków australopiteka dał początek **człowiekowi zręcznemu**, czyli *Homo habilis*. Był on pierwszym hominidem, który potrafił wytwarzać narzędzia. Kolejnym ogniwem w łańcuchu ewolucji był **człowiek wyprostowany**, czyli *Homo erectus* [czyt.: erektus]. Cechowała go wyprostowana sylwetka i znacznie większa niż u jego przodków pojemność mózgowiczaszki. Człowiekowi wyprostowanemu przypisuje się jedno z największych osiągnięć w dziejach ludzkości, czyli umiejętność posługiwania się ogniem. Zapewne pierwszy sztucznie podtrzymywany ogień zapłonął od uderzenia pioruna. Później zaś nauczono się go rozniecać za pomocą krzemienia. *Homo erectus* potrafił również wytwarzać odzież ze skór zwierzęcych.

MIGRACJE PRALUDZI

Hominidy – rodzina dużych ssaków naczelnych, do której zalicza się także człowiek.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL DARWIN

1809–1882

Brytyjski przyrodnik i geolog. Jest jedną z najbardziej zasłużonych postaci dla badań pochodzenia człowieka. W 1859 r. opublikował pracę zatytułowaną *O powstaniu gatunków drogą doboru naturalnego*, w której przedstawił wyniki badań prowadzonych w czasie pięcioletniej podróży morskiej dookoła

świata. Stworzona przez Darwina teoria ewolucji wzbudziła wiele kontrowersji, lecz ostatecznie stała się podstawą współczesnej biologii.

Dzięki tym umiejętnościom stał się on pierwszą formą człowiekowatych, która opuściła Afrykę i zaczęła egzystencję na obszarach o chłodniejszym klimacie. Ślady jego obecności są odnajdywane w Europie i Azji. Z kolei z gatunku *Homo erectus* wyewoluował człowiek rozumny – *Homo sapiens sapiens*, czyli gatunek, do którego należy współczesny człowiek.

■ SZTUKA PREHISTORYCZNA

Ludzie już w epoce paleolitu wykazywali potrzebę tworzenia sztuki. Jej pierwsze zachowane ślady pochodzą sprzed ponad 20 tys. lat. Są to najczęściej malowidła naskalne wyobrażające zwierzęta oraz sceny polowań. Zdobiły one ściany jaskiń zamieszkiwanych przez paleolitycznych łowców. Sposób, w jaki zostały wykonane, świadczy o poczuciu piękna i stosunkowo dużych umiejętnościach technicznych ówczesnych ludzi.

? Jakie cechy charakterystyczne miała sztuka prehistoryczna?

Malowidła z jaskini w Lascaux powstały prawdopodobnie 18 tys. lat temu. Pokrywają one jej ściany i wyobrażają głównie zwierzęta roślinożerne takie jak: tury, jelenie, żubry i konie.

■ malowidło ściennie, Lascaux, ok. 16 tys. lat p.n.e.

Pojawił się on ok. 300 tys. lat temu w Afryce. W późniejszych tysiącleciach dotarł na Bliski Wschód, do Azji Wschodniej, Europy, Australii i Ameryki.

■ REWOLUCJA NEOLITYCZNA

Ludzie pierwotni byli skazani na przypadkowość w zdobywaniu pożywienia poprzez łowiectwo i zbieractwo. Wymagało to ciągłego przemieszczania się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu dogodnych terenów łowieckich. Społeczności żyły w prowizorycznych obozowiskach. Mężczyźni polowali, a kobiety zajmowały się zbieractwem.

Przełom w życiu ludzi nastąpił wraz z rozpoczęciem uprawy roślin i udomowieniem zwierząt. Wiązało się to z przejściem od wędrownego trybu życia do osiadłego. Zmiana ta przebiegała powoli i stopniowo, ale ze względu na swój doniosły charakter jest określana mianem **rewolucji neolitycznej**. Proces ten postępował w różnym czasie na różnych obszarach, ale najwcześniej rozpoczął się na Bliskim Wschodzie na obszarze tzw. **Żyznego Półksiężyca**. Nazwano tak pas górzystych, lecz urodzajnych terenów rozciągających się od doliny Nilu w Egipcie, poprzez obszary Palestyny i Syrii, aż do dorzecza Tygrysu i Eufratu. Istniały tam dobrze nawodnione doliny zapewniające ludziom obfitość pożywienia. To właśnie dlatego docierające w te rejony grupy zajmujące się łowiectwem zaczęły przechodzić na osiadły tryb życia. Dzięki zdobyciu większej ilości pożywienia ograniczany był stopniowo problem głodu i następował gwałtowny wzrost liczby ludności. Powstawały osady, w których osiadano na coraz dłuższy czas, aż ostatecznie wykształciły się stałe osady, zamieszkiwane przez kolejne pokolenia.

Jedną z najstarszych i najlepiej zbadanych osad rolniczych na świecie jest znane z tradycji biblijnej **Jerycho** (dzisiejsze Tell es-Sultan w Palestynie), które powstało ok. 8350 lat p.n.e. Zajmowało ono obszar liczący 4 ha. Nie wiemy jednak, jak liczna społeczność

zamieszkiwała Jerycho. Badacze szacują, że liczyła ona od 800 do 3,5 tys. osób. Bezpieczeństwo zapewniał otaczający całe Jerycho kamienny mur o wysokości ponad 5 m. Domostwa były wznoszone z cegły suszonej na słońcu. Zamieszkujący je ludzie trudnili się głównie rolnictwem. Podczas prac archeologicznych nie znaleziono bowiem śladów wytwórczości rzemieślniczej.

Pozostałości takiej działalności odnaleziono za to w **Çatal Hüyük** [czyt.: catal ujuk] w dzisiejszej Turcji. Ta osada powstała tysiąc lat później niż Jerycho. Dzięki wykopaliskom wiadomo, że mieszkańcy osady poza rolnictwem i hodowlą zajmowali się produkcją narzędzi, ceramiką, tkactwem, a nawet obróbką metali. Odkryto tu ponad 40 budowli, które uznano za sanktuaria, co wskazuje na bogate życie religijne tej społeczności. Osady w Jerycho i Çatal Hüyük znacznie różniły się od innych osiedli neolitycznych, dlatego z racji ich nietypowości czasem określa się je jako **pierwsze miasta**.

Początki upraw roślin

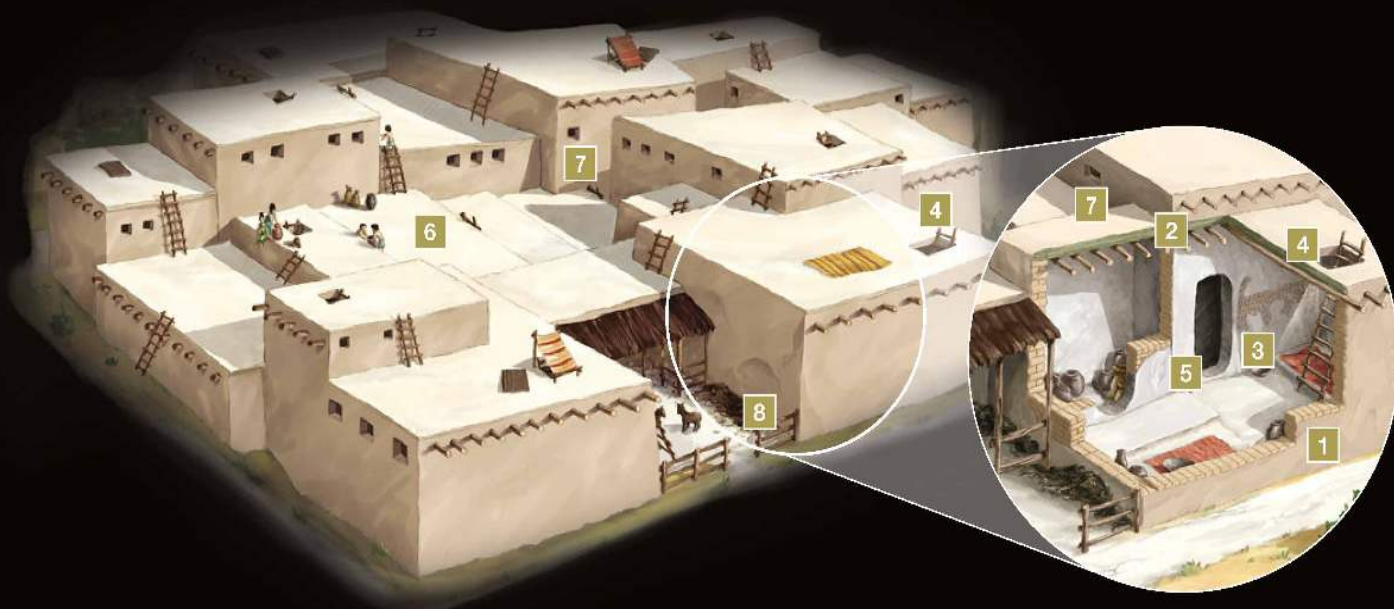
Roślina	Czas	Miejsce uprawy
pszenica	ok. 9000 r. p.n.e.	Syria
ryż	ok. 8500 r. p.n.e.	Chiny
proso	ok. 7750 r. p.n.e.	Chiny
jęczmień	ok. 7000 r. p.n.e.	Indie
kukurydza	ok. 5000 r. p.n.e.	Ameryka Płd.

Udomowienie zwierząt

Zwierzę	Czas	Miejsce udomowienia
pies	ok. 15 000 r. p.n.e.	Azja lub Afryka
owca	ok. 8000 r. p.n.e.	Bliski Wschód
świnia	ok. 7000 r. p.n.e.	Azja
krowa	ok. 6000 r. p.n.e.	Indie
koń	ok. 4500 r. p.n.e.	Azja
kot	ok. 4000 r. p.n.e.	Afryka

OSADA NEOLITYCZNA

Jedna z największych osad neolitycznych została odkryta w Çatal Hüyük w Turcji. Szacuje się, że założono ją ok. 7400 r. p.n.e. i żyło tam do 10 tys. osób. Mieszkańcy zajmowali się rolnictwem, hodowlą oraz myślistwem. Co ciekawe, w osadzie nie było ulic ani murów obronnych, a bezpieczeństwo miała jej zapewniać przemyślana konstrukcja, złożona z przylegających do siebie domów.

Malowidło ukazujące polowanie zdołało wewnątrz jednego z pomieszczeń osady.

▪ malowidło naścienne, Turcja, ok. 6000 r. p.n.e.

Wyroby z kamienia odnalezione w Çatal Hüyük świadczą o dużych umiejętnościach tamtejszych rzemieślników. Narzędzia wytwarzano najczęściej ze skały pochodzenia wulkanicznego – obsydianu, a rzadziej z krzemienia.

▪ noże kamienne, Turcja, ok. 7500 r. p.n.e.

Bogini Matka to jedna z figurek znalezionych w osadzie. Przedstawia kobietę na tronie utworzonym przez dwa stojące lamparty. Figurka nawiązuje do wierzeń religijnych mieszkańców osady lub odzwierciedla wysoką pozycję społeczną kobiet w tej społeczności.

▪ figurka gliniana, Turcja, ok. 7500 r. p.n.e.

- 1** Ściany domów wznoszono z kamienia, gliny i suszonej na słońcu cegły. Były bielone wapnem.
- 2** Stropy konstruowano z drewnianych belek, które przykrywano matami z trzciny i dopiero na nich kładziono warstwę gliny.
- 3** Malowidła zdobiły ściany domów od wewnątrz. Były to zarówno abstrakcyjne wzory, jak i przedstawienia dzikich zwierząt oraz sceny polowań.
- 4** Do środka wchodziło się po drabinie przez wejście na dachu. W razie ataku wroga drabinę zabierano. Rozwiązanie to zapewniało mieszkańcom większe bezpieczeństwo.
- 5** Otwory drzwiowe pomiędzy poszczególnymi pomieszczeniami domu miały zaokrąglone narożniki.
- 6** Dachy służyły mieszkańcom osady nie tylko do przemieszczania się – były również miejscem pracy rzemieślników.
- 7** Światło wpadało do wnętrz domostw jedynie przez otwór wejściowy i nieliczne niewielkie okienka.
- 8** Zagroda dla zwierząt przylegała do ścian zabudowy osady.

- ?**
1. Przedstaw elementy systemu obronnego osady Çatal Hüyük.
 2. Wymień rozwiązania, które wskazują na to, że osada została wzniesiona na obszarze o suchym i ciepłym klimacie.

■ BUDOWNICTWO MEGALITYCZNE

Budowle megalityczne powstawały niemal na całym świecie. Wznoszono je z nieobrobionego kamienia (megalit) bez użycia zaprawy murarskiej. Miały one różne formy, m.in. kręgów kamiennych lub dolmenów, czyli konstrukcji składających się z dwóch głazów wkopanych w ziemię, przykrytych kamienną płytą. Powstanie megalitów miało zazwyczaj związek z wierzeniami religijnymi, kultem zmarłych lub obserwacjami astronomicznymi.

? Odszukaj informacje na temat megalitycznych budowli znajdujących się w Polsce.

Stonehenge [czyt.: stoinhendż] to najsłynniejszy kamienny krąg na świecie. W III i II tysiącleciu p.n.e. wznieśli go ówczesni mieszkańcy Anglii. Być może powstał na potrzeby obserwacji astronomicznych lub kultu religijnego, łączonego w przeszłości z ruchem ciał niebieskich.

■ fotografia współczesna, Stonehenge

Rewolucja neolityczna wywołała wiele doniosłych następstw. Ludzie zajmujący się hodowlą i uprawiający ziemię stali się mniej zależni od natury, niż ci, którzy utrzymywali się ze zbieractwa czy łowiectwa. Ponadto produkcja rolnicza napędzała postęp techniczny. Udoskonalano bowiem narzędzia rolnicze, np. z czasem motykę, która służyła do spulchniania ziemi, zastąpiło radło ciągnięte przez woły. W tym czasie powstały również pierwsze żarna, czyli kamienne narzędzia służące do mielenia ziaren zbóż.

■ OD KAMIENIA DO ŻELAZA

Około 6500 lat p.n.e. pierwsze grupy rolników dotarły z dzisiejszej południowej Turcji do Europy. Początkowo zasiedliły one wyspy Morza Egejskiego, później zaś dotarły na Półwysep Bałkański. To właśnie tam w V tysiącleciu p.n.e. najprawdopodobniej po raz pierwszy zaczęto wykonywać przedmioty z miedzi. Kolejnym przełomem było odkrycie dokonane tysiąc lat później przez rzemieślników z Bliskiego Wschodu. Zauważyli oni, że produkowane przez nich wyroby stają się znacznie twardsze, jeśli w trakcie procesu wytopu do miedzi doda się cyny. W ten sposób uzyskano **brąz**, który umożliwił produkcję wielu nowych narzędzi i ozdób oraz lepszej broni. Tak rozpoczęła się **epoka brązu**.

Wózek z Trundholm był wykorzystywany podczas obrzędów ku czci słońca. Składa się z sześciokołowego podwozia, na którym umieszczono wizerunek konia oraz pokrytą cienką warstwą złota brązową tarczę symbolizującą słońce.

■ rzeźba brązowa, Dania, II tysiąclecie p.n.e.

Pod koniec II tysiąclecia p.n.e. również na Bliskim Wschodzie odkryto sposób wytopu żelaza, co zapoczątkowało **epokę żelaza**. Proces wytopu rudy żelaza był znacznie trudniejszy niż proces uzyskiwania brązu, gdyż wymagał wysokich temperatur. Narzędzia i broń wyrabiane z żelaza były jednak dużo twardsze i bardziej wytrzymałe od przedmiotów z brązu. Ponadto ruda żelaza występuje o wiele powszechniej niż metale potrzebne do wytworzenia brązu.

ĆWICZENIA

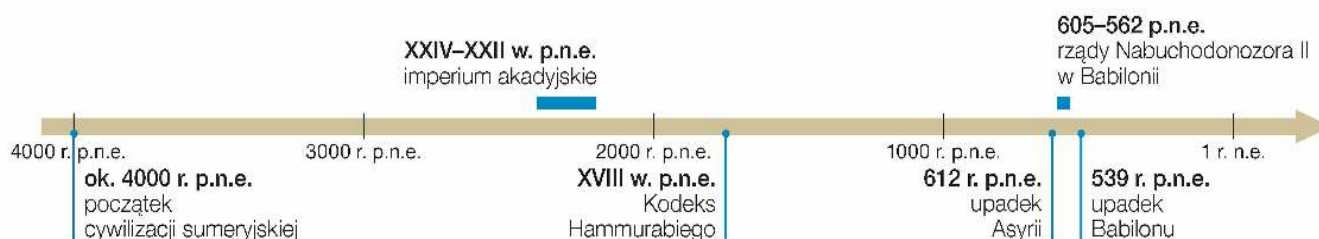
1. Wskaż, z czego wynikają problemy z jednoznacznym określeniem ram czasowych poszczególnych epok prehistorycznych.
2. Wyjaśnij, na czym polegała rewolucja neolityczna.
3. Omów, jakie znaczenie dla rozwoju ludzkości miały odkrycia związane z wytopem metali.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Leakey, *Pochodzenie człowieka*, tłum. Z. Skrok, Warszawa 1998.

J. Shreeve, *Zagadka neandertalczyka*, tłum. K. Sabath, Warszawa 1998.

Rewolucja neolityczna rozpoczęła się na Bliskim Wschodzie. Tam narodziło się rolnictwo, a następnie odkryto, w jaki sposób wytapiać brąz. W tym regionie powstały również pierwsze cywilizacje i państwa. Jakie warunki sprzyjały tym przemianom? Które osiadłe tu ludy dokonały najważniejszych odkryć? Jakie wynalazki sprzed 5000 lat zawdzięczamy mieszkańcom Mezopotamii?

■ ZNACZENIE WIELKICH RZEK

Czwarte tysiąclecie przed naszą erą było w dziejach ludzkości okresem przełomowym. To właśnie wówczas doszło do przemian, które nieodwracalnie zmieniły historię świata – powstały państwa, miasta i wynaleziono pismo. Nastąpiło to na Bliskim Wschodzie. Tam, w południowej części **Mezopotamii**, rozległej krainie położonej nad rzekami Tygrys i Eufrat (gr. *mesopotamos* – między rzekami), narodziła się pierwsza cywilizacja. Do jej powstania przyczyniło się regularnie powtarzające się zjawisko – wylewy rzek wiosną. Okazało się, że powodzie oprócz strat przynosiły również korzyści – nanosiły bowiem na pola duże ilości mułu rzeczno-żyłwiskowego glebę. Dzięki temu wzdłuż koryt rzecznych ciągnęły się pasy urodzajnej ziemi. Sprzyjające warunki sprawiały, że można było zbierać

bardzo obfite plony nawet kilka razy do roku. W starożytności uprawiano tam przede wszystkim pszenicę i jęczmień. Do towarów chętnie kupowanych przez mieszkańców innych krain należały również owcza wełna i wykonane z niej tkaniny.

Ludzie, zachęceni korzystnymi warunkami, zakładali w Mezopotamii liczne osiedla. Gdy w pobliżu rzeki zaczęło brakować miejsca, stopniowo zajmowali ziemie położone dalej od brzegu i doprowadzali do nich wodę za pomocą specjalnie budowanej **sieci irygacyjnej**. Organizacja budowy, a potem prace związane z utrzymaniem kanałów, sprzyjały powstaniu administracji. Nadzorcy zajmowali się rozdzielaniem zadań i kontrolowaniem ich realizacji. Skupiali w związku z tym w swoich rękach coraz większą władzę. W rezultacie prowadziło to do powstania pierwszych państw.

Wzdłuż Tygrysu i Eufratu (widocznego na zdjęciu) rozciągały się pola uprawne nawadniane poprzez sieć kanałów wodą z tych wielkich rzek.

■ fotografia współczesna, Syria

SUMEROWIE

Twórcami najstarszej cywilizacji w Mezopotamii byli **Sumerowie**, o których pochodzeniu niewiele wiadomo. Po przybyciu na ten obszar w IV tysiącleciu p.n.e. lud ten stworzył pierwsze **miasta-państwa**. Obejmowały one niewielkie terytoria i składały się z miasta, w którym żyła większość mieszkańców, i skupionych wokół niego pól uprawnych. Rządy sprawował tam władca, uważany za przedstawiciela bóstwa opiekuńczego tej

osady. Ze swojego pałacu kierował administracją wypełniając jego rozkazy w całym kraju.

Ku czci bóstwa opiekuńczego Sumerowie wznosili oddzielone od reszty miasta budynki świątynne. Największe wrażenie wywierała budowla nazywana **zikkuratem**. W jej sąsiedztwie umieszczano również spichlerze, gdzie przechowywano plony. Świątynie, do których należały duże gospodarstwa ziemskie, odgrywały ważną rolę w życiu gospodarczym Mezopotamii.

MEZOPOTAMIA W STAROŻYTNOŚCI

Sumerowie rozwinęli w swoich miastach monumentalne budownictwo. Używali do tego celu cegieł suszonych na słońcu, a czasem też cegieł glazurowanych, czyli pokrytych cienką warstwą szkliwa. Mieszkańcom Sumeru zawdzięczamy wiele innych dokonań i odkryć. Posługiwali się oni **kołem** w transporcie, a także kołem garncarskim. Prawdopodobnie jako pierwsi odlewali przedmioty z brązu. Na wysokim poziomie stało złotnictwo. Ponadto Sumerowie rozwinęli naukę, m.in. wypracowali podstawy matematyki i astronomii. Do liczenia wykorzystywali zarówno system dziesiętny, jak i sześćdziesiątny (do dziś godzina jest dzielona na 60 minut, a każda z nich na 60 sekund). Stworzyli również oparty na roku księżycowym kalendarz, który liczył 354 dni i dzielił się na 12 miesięcy.

Sztandar z Ur to drewniana skrzynia pokryta mozaiką z muszli i niebieskiego kamienia półszlachetnego – lapis-lazuli. Po jednej stronie skrzyni zostało uwiecznione życie Sumerów w czasie pokoju, a na odwrocie (widocznym na fotografii) – podczas wojny. Dzięki temu można wiele się dowiedzieć o życiu codziennym tego ludu i jego osiągnięciach, m.in. o tym, że znane mu było koło.

■ ozdobna skrzynia, Sumer, III tysiąclecie p.n.e.

WARTO WIEDZIEĆ

Zikkurat

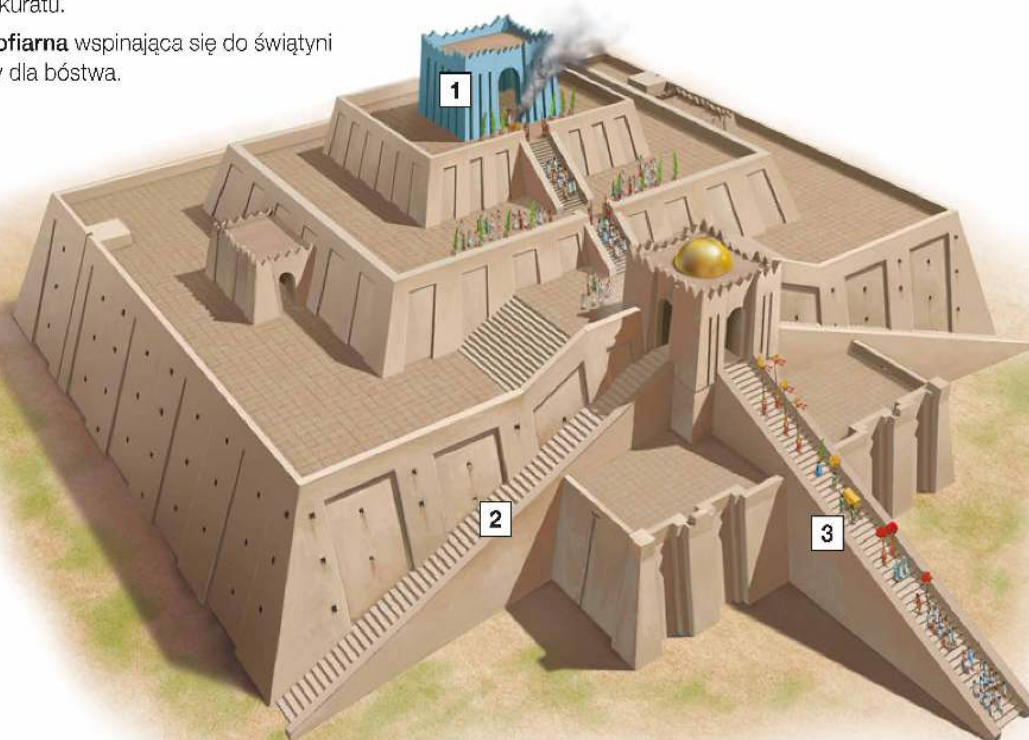
Nad miastem Ur górował zikkurat, czyli wieża świątynna o budowie tarasowej, poświęcony bogu księżyca Nannie. Budowla miała ponad 30 m wysokości. Zikkurat wzniesiono z cegieł suszonych, a ściany zewnętrzne z cegieł wypalanych. Ponieważ budowla powstała z nietrwałych materiałów, nie uchowała się do naszych czasów. W latach 80. XX w. została jednak częściowo zrekonstruowana.

- 1 **Świątynia** na szczycie wieży była uważana za dom bóstwa.
- 2 **Schody i rampy** prowadziły na szczyt i tarasy zikkuratu.
- 3 **Procesja ofiarna** wspinająca się do świątyni niosła dary dla bóstwa.

Oranci to sumeryjskie posąжки przedstawiające modlących się ludzi. Zastępowały one wiernych w świątyniach w tym czasie, gdy ci nie mogli osobiście oddawać czci bóstwom. Najbardziej charakterystyczne były złożone do modlitwy ręce orantów i szeroko rozwarte oczy, wpatrzone w stojący naprzeciwko posąg bóstwa.

■ figurka, Sumer, III tys. p.n.e.

? Odszukaj informacje na temat budowli zbliżonych kształtem i przeznaczeniem do zikkuratu, wzniesionych przez inne dawne cywilizacje.

■ POCZĄTKI PISMA

Najdonioślejszym dokonaniem Sumerów było opracowanie **pisma**. Początkowo miało ono charakter obrazkowy, czyli piktograficzny, gdzie proste rysunki – **piktogramy** – ilustrowały opisywane przedmioty lub osoby. Później przekształciło się w **pismo ideograficzne**, w którym znaki, pojedynczo lub w kombinacjach przypominających rebusy, oznaczały nie tylko przedmioty lub osoby, ale i czynności. Na koniec znaki zaczęły odpowiadać także sylabom lub pojedynczym głoskom.

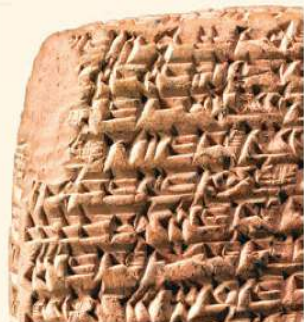
Równocześnie zmieniał się też kształt i sposób zapisu znaków. Miejsce piktogramów zajęły łatwiejsze do odbijania w glinie kliny. W ten sposób powstało **pismo klinowe**, które od Sumerów przejęły inne ludy i dostosowywały je do swoich potrzeb. Pismo to było w użyciu do początków naszej ery.

Sumerowie najpierw wykorzystywali pismo do sporządzania notatek związanych z handlem. Zapisywali ilość towaru oraz dane osób biorących udział w transakcji. Znacznie później pojawiły się teksty przedstawiające dokonania władców. Pismo umożliwiło więc również spisywanie stanu wiedzy ludzi, co prowadziło do rozwoju nauki. Równocześnie narodziła się literatura piękna. Do najbardziej znanych dzieł literatury sumeryjskiej należy **epos** o mitycznym bohaterze Gilgameszu. W tym utworze zawarto m.in. najstarszy opis potopu, tego samego, który został później przedstawiony także w Biblii.

Sumeryjskie pismo piktograficzne jest uważane za najstarsze na świecie. W początkowym okresie składało się ono z kilku tysięcy znaków, a więc jego opanowanie było bardzo trudne. Z czasem ich liczbę zmniejszono do ok. 600.

■ tabliczka gliniana, Sumer, ok. 3700 r. p.n.e.

Pismo klinowe powstało ok. 3500 lat p.n.e. Do spisywania tekstów używano glinianych tabliczek. Pisano na nich za pomocą zastrzonej trzciny, która zostawiała ślady małych klinów. Stąd wzięła się nazwa „pismo klinowe”.

■ tabliczka gliniana, Mezopotamia, ok. 3000 r. p.n.e.

Wyjaśnij znaczenie wynalezienia pisma przez Sumerów.

■ IMPERIUM AKADYJSKIE

Stosunki pomiędzy miastami w Mezopotamii nie zawsze układały się pokojowo. Wiele z nich toczyło ze sobą spory graniczne, a czasami władcy najsilniejszych miast dążyli do narzucenia swojej zwierzchności pozostałym. Największych podbojów dokonał **Sargon**, który na przełomie XXIV i XXIII w. p.n.e. władał miastem Akad. W toku licznych kampanii wojennych udało mu się nie tylko podporządkować wszystkie miasta Sumeru, ale także narzucić swoją zwierzchność liczny ludom Bliskiego Wschodu. W efekcie stworzył **pierwsze wielkie imperium**, rozciągające się od Zatoki Perskiej po Morze Śródziemne. Do zarządzania podbitymi ziemiami wyznaczał swoich namiestników, a posłuch utrzymywał dzięki potężnej armii. Sargon był założycielem dynastii, która zachowała władzę aż do początku XXII w. p.n.e. Ostatecznie spory dynastyczne, dążenia do odzyskania niezależności przez podbite miasta oraz najazdy obcych ludów doprowadziły do upadku imperium akadyjskiego. Sargon i jego następcy pozostawili jednak trwały ślad w tradycji Mezopotamii. Zaczęli spisywać dokumenty w języku akadyjskim, który jest zaliczany, podobnie jak hebrajski czy arabski, do rodziny języków semickich. W następnych stuleciach język akadyjski został głównym językiem, w którym tworzono dokumenty i teksty literackie. Sumeryjski zaś wkrótce stał się zrozumiały

POSTAĆ HISTORYCZNA

SARGON WIELKI

? – ok. 2280 r. p.n.e.

Znakomity wódz, twórca imperium akadyjskiego w Mezopotamii, który miał podobno panować 56 lat. Imię 'Sargon' zostało mu nadane już po objęciu władzy i oznacza dosłownie 'prawowitego władcę'. Jego losy i rządy są znane głównie z późniejszych legend. Odnoszone przez niego

zwycięstwa militarne wiązały się z utworzeniem silnej, stałej armii. Z kolei trwałe panowanie nad zajęętymi ziemiami uzyskał dzięki umiejętnemu postępowaniu z elitami podbitych państw. Stolicą imperium Sargona był Akad – miasto, które za jego czasów osiągnęło znaczne rozmiary, ale do dzisiaj nie zostało odnalezione.

Epos – dłuższy utwór poetycki, ukazujący dzieje bohaterów na tle przełomowych wydarzeń historycznych.

tylko dla nielicznych i był używany do spisywania tekstów religijnych lub naukowych. Sargon dla późniejszych władców Mezopotamii pozostał niedoścignłym wzorem wielkiego zdobywcy i budowniczego imperium.

■ BABILONIA

W pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. w Mezopotamii uformowały się dwa państwa: na południu państwo babilońskie, a na północy – asyryjskie. Władcy obu państw czuli się spadkobiercami tradycji sumeryjskich i akadyjskich.

Leżący nad Eufratem **Babilon** był przez długi czas mało znaczącym miastem. Zmieniło się to w XVIII w. p.n.e., kiedy to rządy objął tam **Hammurabi**. Dzięki zabiegom dyplomatycznym i licznym wojnom uczynił z Babilonu stolicę silnego państwa, które objęło swoim zasięgiem niemal całą Mezopotamię. Do najbardziej znanych osiągnięć tego władcy należy tzw. **Kodeks Hammurabiego**, który zachował się do naszych czasów. Jest to zbiór ponad 300 orzeczeń wskazujących, jak należy rozstrzygać różne sporne kwestie i jakie kary należy wymierzać za przewinienia. Kolejne wpisy

odnoszą się do wielu dziedzin życia i udzielają informacji na temat ówczesnego społeczeństwa babilońskiego. Dzięki temu wiemy, że było ono podzielone na trzy grupy: ludzi wolnych, zależnych i niewolników. Informacje o tym zamieszczono w kodeksie, wymiar kary zależał bowiem od pozycji społecznej człowieka. Im wyższy był status, tym niższą wymierzano karę za to samo przewinienie.

Państwo babilońskie przeżyło kolejny okres świetności za panowania **Nabuchodonozora II**. Władca ten na początku VI w. p.n.e. toczył zwycięskie wojny z Egiptem, w wyniku których udało mu się rozciągnąć swoje panowanie nad Syrią i Palestyną. Nieskutecznie próbowali mu się przeciwstawić Żydzi z Królestwa Judy. Nabuchodonozor złamał ich opór i zmusił do przesiedlenia się do Babilonii, co w tradycji żydowskiej jest określane mianem „niewoli babilońskiej” (więcej informacji na ten temat przeczytasz na s. 34). Kres istnieniu państwa babilońskiego położył perski władca Cyrus II w **539 r. p.n.e.** Odtąd Babilon stał się częścią imperium perskiego.

Nabuchodonozor uczynił z Babilonu największe i najwspanialsze miasto starożytności aż do czasów

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS HAMMURABIEGO

Spisane na rozkaz Hammurabiego wyroki sądowe miały stanowić wzór dla wyroków wydawanych w innych sprawach.

§53. Jeśli obywatel przy umacnianiu grobli [na] polu swym pozostał beczynny i grobli swej nie umocnił, a [...] otwór powstał i glebę woda uniosła, [...] zboże, którego utratę spowodował, zwróci [w tej ilości];

§ 54. Jeżeli zboża zwrócić [w tej ilości] nie może, on sam i dobytek jego zostaną sprzedane, a wieśniacy, którym zboże ich woda uniosła, podzielą się [srebrem]. [...]

§ 128 Jeśli obywatel żonę sobie wziął, a umowy z nią nie zawarł, kobieta ta nie jest żoną. [...]

§ 215. Jeśli lekarz obywatelowi operację ciężką nożem z brązu wykonał, obywatela uzdrowił [...], 10 szekli srebra weźmie. [...]

§ 218. Jeśli lekarz [...] spowodował śmierć obywatela lub [...] oka obywatela pozbawił, rękę mu utną.

Źródło: Kodeks Hammurabiego, tłum. M. Stępień, Warszawa 2000, s. 93, 106, 124–125.

1. Wyjaśnij, dlaczego kary za zaniedbanie prac umacniających groble były tak wysokie.
2. Podaj, co groziło lekarzowi za błąd lekarski.

Stela z kodeksem Hammurabiego. została ozdobiona płaskorzeźbą, która ukazuje władcę **1** przed obliczem zasiadającego na tronie boga słońca Szamasza **2**. W połączeniu ze szczegółowymi wyrokami sądowymi spisanyymi poniżej miała ona ukazywać Hammurabiego jako prawowitego władcę, który troszczy się o sprawiedliwość w swoim państwie.

■ stela, Babilonia, XVIII w. p.n.e.

Ishtar była jednym z najpopularniejszych bóstw czczonych w starożytności na Bliskim Wschodzie. Zwierzęciem łączonym z nią był lew, widoczny tu u stóp bogini.

■ płaskorzeźba, Mezopotamia, XX w. p.n.e.

rozkwitu Rzymu (więcej o tym na s. 114–115). Babilon został otoczony potężnymi murami, a wejście do niego prowadziło przez umocnione bramy, wśród których najbardziej reprezentacyjna była **brama Ishtar**. Najśłynniejszą budowlę tego miasta stanowił ogromny **zikkurat boga Marduka**. To ten obiekt mógł być inspiracją do powstania biblijnej przypowieści o wieży Babel. W Babilonie według późniejszych relacji miały też znajdować się **wiszące ogrody**, czyli słynne tarasy ze sztucznie nawadnianą roślinnością, ozdabiające pałac żony Nabuchodonozora. **Ogrody Semiramidy** były uważane w starożytności za jeden z cudów świata (więcej o nich w [To budzi kontrowersje](#) na s. 46).

Imponujące są dokonania babilońskich uczonych, często kontynuujących i rozwijających odkrycia Sumerów. Znaczne sukcesy Babilończycy osiągnęli

Brama Ishtar została odnaleziona na początku XX w. przez niemieckich archeologów prowadzących badania ruin Babilonu. Przewieziono ją wówczas do Muzeum Pergamońskiego w Berlinie.

■ brama miejska, Babilon, VII w. p.n.e.

w **matematyce**. Potrafili rozwiązywać równania z dwiema niewiadomymi oraz wykonywać działania z użyciem ułamków dziesiętnych. Zachowało się też wiele tekstów poświęconych geometrii, świadczących o ich dużych umiejętnościach. Przykładowo stosowali twierdzenia matematyczne, które później, gdy stały się znane w Europie, zostały nazwane imionami starożytnych greckich matematyków – Euklidesa i Pitagorasa. Babilończycy dobrze poznali także astronomię. To oni wprowadzili stosowane do dziś nazwy niektórych gwiazdozbiorów. Dzięki obserwacjom nieba dokładnie obliczyli długość roku słonecznego i księżycowego.

Na bardzo wysokim poziomie stała babilońska medycyna. Wiadomo, że tamtejsi lekarze przeprowadzali tak skomplikowane zabiegi chirurgiczne, jak np. operacja usunięcia ząbmy oka.

CIEKAWOSTKA

Pieczęcie cylindryczne

Pieczęć cylindryczna to rolka z metalu lub kamienia z wygrawerowanym wzorem, którego odbicie uzyskiwano poprzez przetoczenie pieczęci po miękkiej glinie. Na pieczęciach umieszczano sceny z mitologii lub z życia codziennego, a niekiedy po prostu ozdobne ornamenty. Odbicia pieczęci używano jako podpisu uwiarygodniającego zawieraną umowę albo jako ozdoby. Pieczęć cylindryczna była bardzo poręczna – noszono ją jako biżuterię na rzemieniu przewleczonym przez otwór.

Pieczęć cylindryczna ze sceną mitycznych walk bohaterów z dzikimi zwierzętami.

■ pieczęć cylindryczna, Akad, ok. 2200 r. p.n.e.

ASYRIA

Do najpotężniejszych państw powstałych na Bliskim Wschodzie w II tysiącleciu p.n.e. zaliczało się **imperium asyryjskie**. Jego kolebką były miasta **Aszur** i **Niniwa**, położone na północy Mezopotamii nad brzegami Tygrysu. Dzięki potężnej i dobrze zorganizowanej armii władcy Asyrii podjęli zakrojoną na szeroką skalę ekspansję. Opanowali północną Syrię, Babilonię, a na pewien czas nawet Egipt. Asyryjczycy, podobnie jak Babilończycy, często przesiedlali duże grupy podbitej ludności do wyludnionych regionów. Okres rozkwitu państwa przypadł na VIII i VII w. p.n.e., kiedy stało się największym mocarstwem świata starożytnego.

Ostatnim wielkim władcą Asyrii był rządzący w VII w. p.n.e. **Aszurbanipal**. Asyryjskie imperium osiągnęło wówczas największy zasięg terytorialny. Okres rządów Aszurbanipala to także czasy wspaniałego rozkwitu kultury. W swoim pałacu w Niniwie urządził ogromną bibliotekę, w której polecił zgromadzić tabliczki z tekstami sumeryjskimi i akadyjskimi. W jej ruinach w XIX w. odkryto ok. 30 tys. takich tabliczek.

Po śmierci Aszurbanipala nastąpił szybki rozpad imperium. Niezależność odzyskały Babilonia i Egipt, a do dużego znaczenia doszło leżące na wschodzie państwo Medów. Ostatecznie w 612 r. p.n.e. wojska

Wojska asyryjskie podczas oblegania miast używały drabin i maszyn oblężniczych. Armia władców Asyrii przez długi czas była niepokonana i budziła lęk wrogów. Wynikało to nie tylko z dobrej organizacji i wyszkolenia tych oddziałów, ale i okrucieństwa, z jakim Asyryjczycy traktowali pokonanych przeciwników.

■ płaskorzeźba, Asyria, VII w. p.n.e.

Babilończyków i Medów wspólnie zdobyły, a następnie zniszczyły Niniwę. Ich panowanie na tych terenach nie potrwało długo, ponieważ już w VI w. p.n.e. narodziło się tu imperium perskie, które w krótkim czasie swoim zasięgiem objęło cały Bliski Wschód.

WARTO WIEDZIEĆ

Płaskorzeźby z pałacu w Niniwie

Sceny polowania na lwy zdobiące ściany pałacu władców asyryjskich w Niniwie to jeden z najcenniejszych zabytków kultury ludów Mezopotamii. Obecnie te płaskorzeźby można podziwiać w londyńskim British Museum [czyt.: britisz mjuzejjum].

Król Aszurbanipal został przedstawiony jako łowca lwów, bezlitośnie zabijający je strzałami z łuku, włócznią **[1]**, a nawet mieczem. Na jednej z rzeźb uwieczniono te groźne zwierzęta w klatkach **[2]** – tak dostarczono je polującemu władcy. Warto pamiętać, że w tamtych czasach lwy na Bliskim Wschodzie występowały na wolności.

■ płaskorzeźby, Asyria, 640 r. p.n.e.

? Jaki wizerunek władcy miały utrwalac te płaskorzeźby?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego pierwsze państwa powstały właśnie w Mezopotamii.
2. Wymień te osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii, z których korzystamy także dziś.
3. Omów znaczenie wynalezienia pisma.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Van De Mieroop, *Hammurabi. Król Babilonu*, tłum. F. Tryl, Poznań 2016.

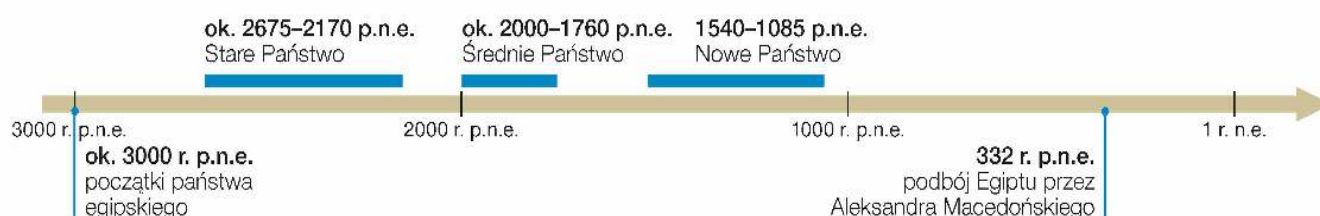
E. Ascalone, *Mezopotamia*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 2009

3 STAROŻYTNY EGIPT

Gdy w III tysiącleciu p.n.e. w Mezopotamii istniały już pierwsze państwa, w innych częściach świata, również w dolinach wielkich rzek, stopniowo kształtowały się kolejne cywilizacje.

Najsłynniejsza z nich powstała nad Nilem i przetrwała aż do I w. p.n.e.

Jakie były jej największe osiągnięcia? Co sprawiło, że istniała tak długo?

■ W DOLINIE NILU

W północno-wschodniej Afryce u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. rozwijała się cywilizacja egipska. Zawdzięczała ona powstanie i rozwój rzece Nil oraz jej wylewom. Nil wylewał regularnie i dlatego z dużą dokładnością można było przewidzieć, kiedy to zjawisko nastąpi. Dolina Nilu w odróżnieniu od położonej między dwiema wielkimi rzekami Mezopotamii była jednak bardzo wąska. Jej szerokość wynosiła od kilku do 30 km. Tylko u ujścia rzeki, czyli w jej delcie, znajdowały się większe obszary uprawne. Dookoła Egiptu rozciągały się pustynie, co zapewniało jego mieszkańcom względne bezpieczeństwo.

Egipt dzielił się na dwie krainy: **Egipt Dolny** obejmujący deltę Nilu oraz **Egipt Górny** – wąski pas ziem

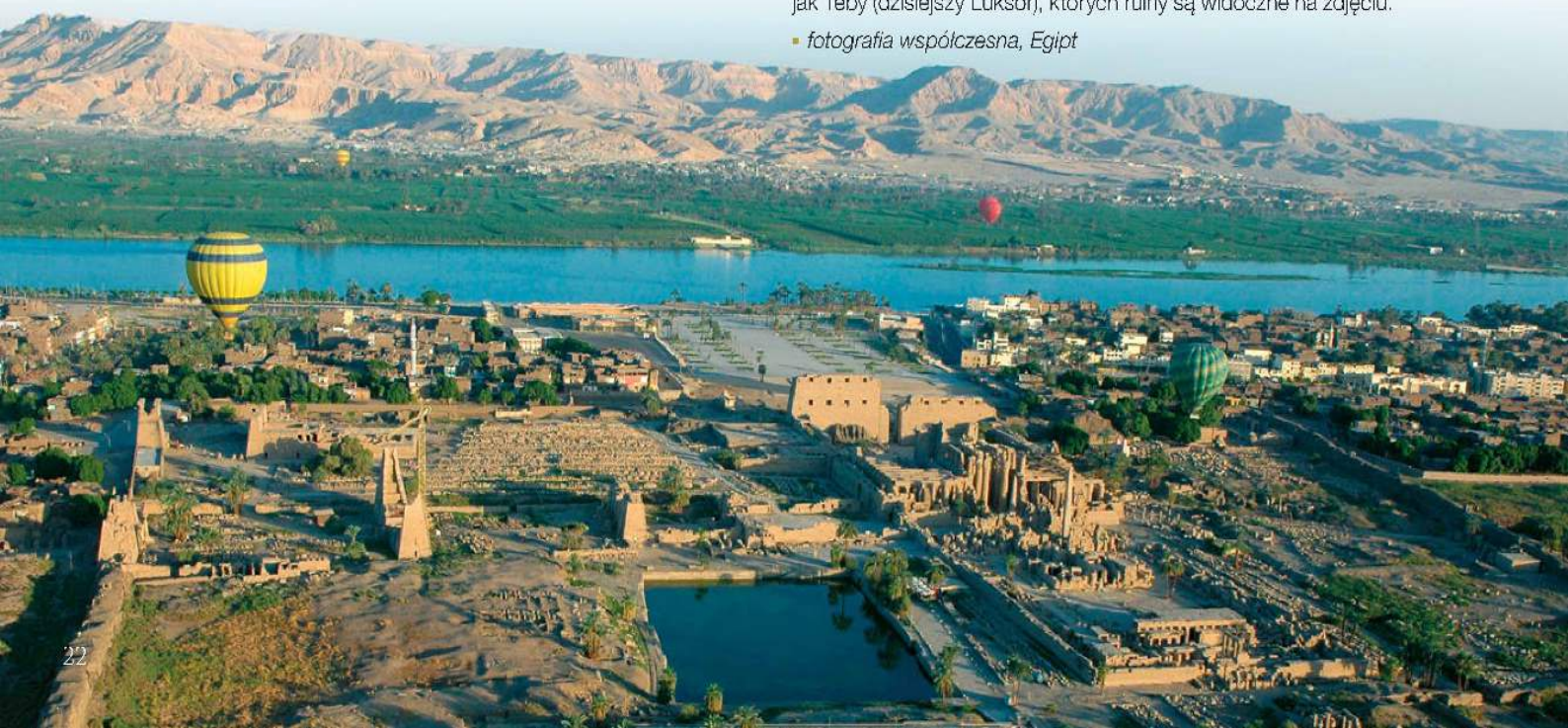
uprawnych ciągnący się wzdłuż rzeki od granic delty do I katarakty, czyli skalnego progu na rzece. Do Egiptu Górnego należały również oazy leżące na pustyni, do których prowadziły szlaki karawanowe. Na południe od Egiptu Górnego znajdował się kraj zwany Nubią, który Egipcjanie wielokrotnie sobie podporządkowywali. Duże znaczenie dla Egiptu miał również półwysep Synaj, przez który przebiegały szlaki handlowe do krajów Bliskiego Wschodu.

■ POCZĄTKI PAŃSTWA FARAONÓW

Dzieje starożytnego Egiptu trwały blisko trzy tysiące lat. Podzielono je więc na trzy wielkie epoki: Stare Państwo, Średnie Państwo i Nowe Państwo. W oddzielających je okresach przejściowych Egipt zwykle

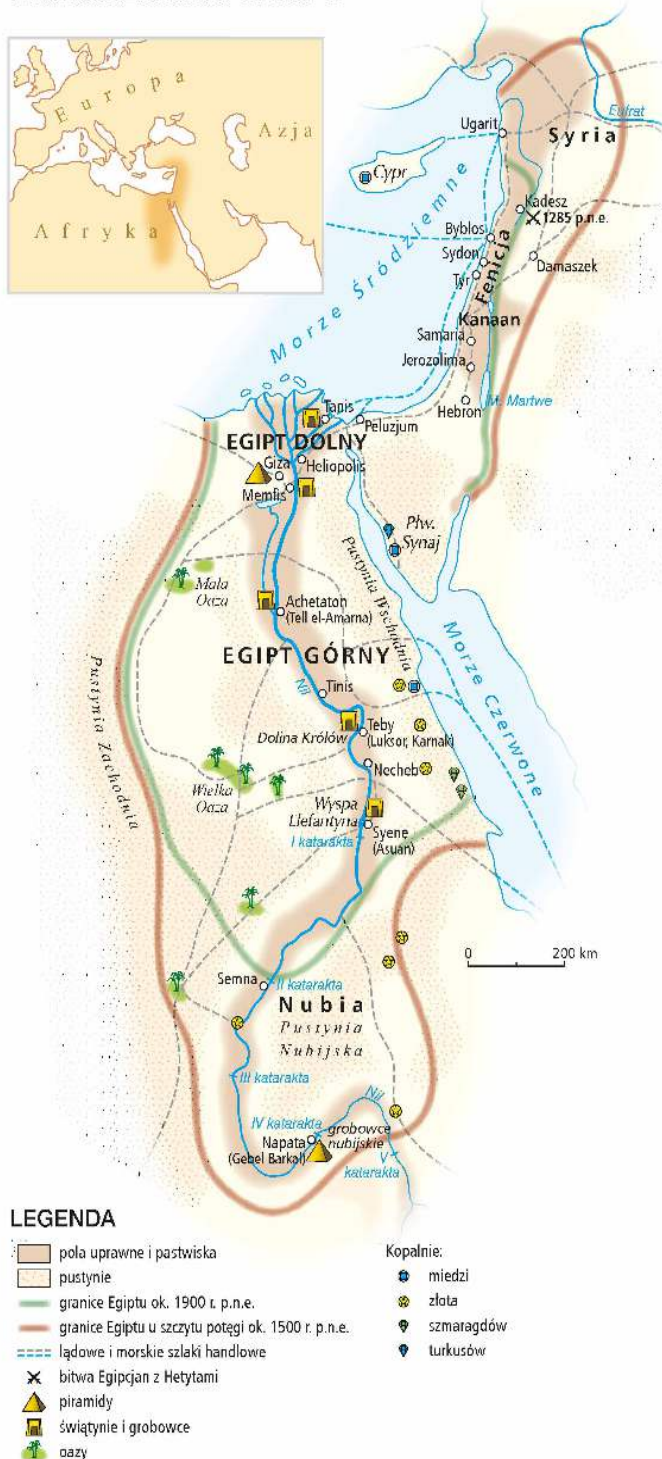
Dolina Nilu jest pokryta wąskim pasem ziem uprawnych otoczonych pustyniami. Wzdłuż brzegów rzeki wznoszono również miasta, takie jak Teby (dzisiejszy Luksor), których ruiny są widoczne na zdjęciu.

■ *fotografia współczesna, Egipt*

doświadczając najróżniejszych trudności związanych z burzliwymi zmianami politycznymi. Łącznie Egip-tem rządziło 30 dynastii. Zanim rozpoczęła się epoka **Starego Państwa**, u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. doszło do zjednoczenia dwóch dotychczas niezależnych królestw: Dolnego i Górnego Egiptu. Miało to przełomowe znaczenie dla dalszych losów kraju.

STAROŻYTNY EGIPT

- Opisz położenie i warunki naturalne Egiptu.
- Wymień kraje, które na przestrzeni dziejów udało się faraonom podbić lub uzależnić.

Zgodnie z tradycją pierwszym władcą zjednoczonego państwa został pochodzący z Górnego Egiptu **Menes**. On również wzniósł podobno pierwszą stolicę kraju – **Memfis**. Największe dokonania w dziedzinie budowy politycznej i gospodarczej potęgi Egiptu w tamtych czasach miał jednak **Dżoser**, założyciel III dynastii. Jak wielkie możliwości gospodarcze i organizacyjne zyskało jego państwo, wskazuje wzniesiona wówczas wysoka na ponad 60 m piramida w Sakkarze. W okresie Starego Państwa za rządów IV dynastii Egipt osiągnął szczyt swojej świetności. Wyprawy wojenne do Libii, Nubii i na Synaj przyniosły krajowi ogromne łupy. Zewnętrzny i istniejący do dziś wyraz potęgi Egipcjan z tamtych czasów są piramidy w Gizie (więcej na ich temat na s. 30–31). Za kolejnej, V dynastii doszło do osłabienia kraju faraonów, który pogrążył się w chaosie i praktycznie uległ rozpadowi. Władcy poszczególnych regionów uniezależnili się od władzy centralnej. Egipt ponownie został zjednoczony w okresie **Średniego Państwa**, czyli w latach 2000 do 1760 p.n.e. Granice państwa zostały wówczas przesunięte daleko na południe do II katarakty, a na północy Egipcjanie zajęli także całą Palestynę. Prawdziwą potęgą Egipt stał się w okresie **Nowego Państwa**, czyli w latach 1540–1085 p.n.e. Osiągnął wówczas nie tylko największy zasięg terytorialny, ale również uzyskał wpływ na losy całego Bliskiego Wschodu. Dużą w tym zasługą faraona **Totmesa I**, uważanego za jednego z największych zdobywców w dziejach Egiptu. Podbił on kolejne ziemie Nubijczyków aż do III katarakty, a w Syrii i Palestynie stworzył egipską strefę wpływów. W okresie Nowego Państwa doszło w Egipcie do niespotykanego konfliktu wewnętrznego, gdy faraon Amenhotep IV (Echnaton) starał się dokonać

Korona faraonów – pszent **1** – stanowiła symbol zjednoczonego Egiptu. Składała się ona z niskiej – czerwonej korony Dolnego Egiptu **2** – oraz wysokiej – białej korony Górnego Egiptu **3**. Na jej przedzie umieszczano rzeźby głów świętych zwierząt Górnego i Dolnego Egiptu – sępa i kobry.

■ płaskorzeźba, Egipt, I tys. p.n.e.

gwałtownej zmiany religii egipskiej (więcej na ten temat w **Warto wiedzieć** na s. 29). Jego działania okazały się jednak nietrwałe. Szczyt potęgi Egipt osiągnął za rządów **Ramzesa II**. Zasłynął on nie tylko zwycięskimi kampaniami wojennymi, ale także pierwszym znanym traktatem pokojowym. Zawarł go z władcą Hetytów, z którym uprzednio toczył walki o wpływy w Syrii.

Niezależność Egiptu zakończyła się w 332 r. p.n.e. wraz z wkroczeniem do tego państwa armii Aleksandra Macedońskiego (więcej o jego podbojach przeczytasz na s. 75–77). Po jego śmierci Egiptem zaczęli rządzić władcy z macedońskiej dynastii Ptolemeuszy. Trzysta lat później państwo egipskie trafiło pod panowanie Rzymian (o tych wydarzeniach na s. 34–35)

■ USTRÓJ POLITYCZNY EGIPITU

Na czele państwa stał król, zwany po grecku **faraonem**. Był on władcą absolutnym, a ponadto najwyższym kapłanem zapewniającym łączność między jego poddanimi a bogami. Najbliższym współpracownikiem króla był **wezyr**, urzędnik stojący na czele aparatu administracyjnego. W okresie Nowego Państwa powoływano

POSTAĆ HISTORYCZNA

RAMZES II

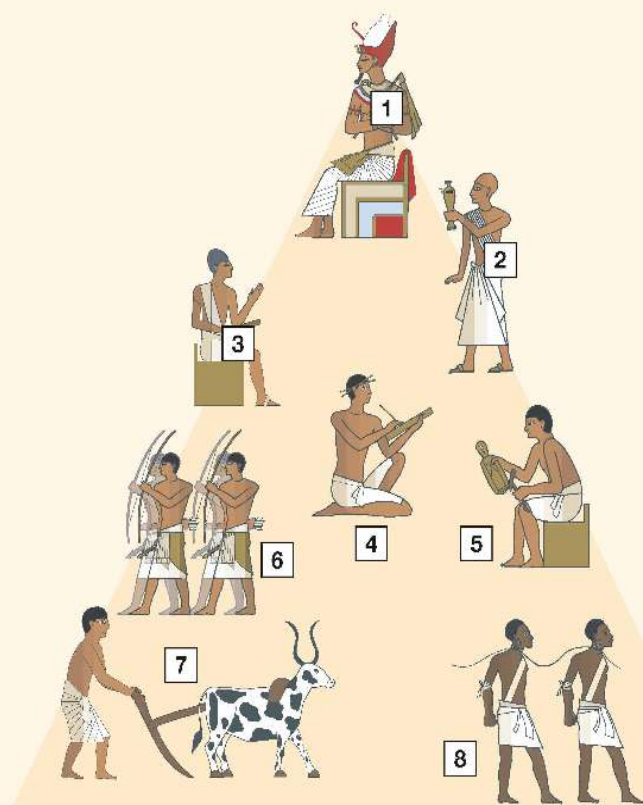
ok. 1305–1213 p.n.e.

Jeden z najwybitniejszych władców starożytnego Egiptu. W początkach swojego długiego, 66-letniego panowania prowadził przede wszystkim wojny z władcami hetyckimi o terytory syryjskie. Konflikty te zostały zakończone zawarciem pierwszego w historii

traktatu pokojowego, który zaowocował współpracą i kolejnymi małżeństwami Ramzesa II z hetyckimi księżniczkami. Ramzes prowadził szeroko zakrojoną działalność budowlaną. Już w pierwszym roku samodzielnych rządów podjął decyzję o budowie nowej stolicy – Pi-Ramzes. Do dziś zachowały się niektóre spośród wzniesionych przez niego budowli, m.in. Ramesseum i kompleks świątyn w Abu Simbel.

■ SPOŁECZEŃSTWO STAROŻYTNEGO EGIPITU

- 1** Faraon sprawował władzę absolutną, zarówno świecką, jak i duchową. Uważano go za wcielenie boga na ziemi.
- 2** Wezyr był najwyższym urzędnikiem państwowym. Podlegali mu niżsi urzędnicy. Z czasem faraon mianował dwóch wezyrów – po jednym dla Górnego i Dolnego Egiptu.
- 3** Kapłani nie tworzyli jednej zwartej warstwy. Każdy z nich służył określonej bogu oraz był związany z konkretną świątynią. Poza funkcjami religijnymi zarządzali majątkami należącymi do świątyni.
- 4** Urzędnicy (pisarze) byli wykształceni i posiadali umiejętność pisanie i liczenia. Tworzyli trzon egipskiego systemu administracyjnego.
- 5** Rzemieślnicy i kupcy zaopatrywali dwór faraona oraz zwykłych mieszkańców w różne artykuły: narzędzia, ceramikę, ubrania – a także towary luksusowe. Rzemieślnicy dodatkowo pracowali przy wznoszeniu grobowców, pałaców oraz licznych świątyni.
- 6** Żołnierze byli rekrutowani spośród egipskich chłopów i rzemieślników. Niekiedy faraonowie wynajmowali również wojowników z sąsiednich krajów.
- 7** Chłopi tworzyli najliczniejszą grupę społeczną w Egipcie. Zajmowali się uprawą ziemi dzierżawionej od faraona lub kapłanów. W okresie przerw w pracach polowych byli zatrudniani na wielkich budowach.
- 8** Niewolnicy stanowili w Egipcie stosunkowo niewielką grupę. Nie posiadali żadnych praw, należeli do faraona lub bogatych Egipcjan. Byli zazwyczaj jeńcami wziętymi do niewoli przez armię egipskiego władcy.

? Wskaż, które grupy społeczne były w Egipcie najliczniejsze i wyjaśnij, jakie funkcje pełnił ich przedstawiciel.

dwóch wezyrów, jednego dla Górnego Egiptu i jednego dla Dolnego Egiptu. Takie rozwiązanie miało zapobiec skupieniu w ręku tego dostojnika zbyt dużej władzy. Cały kraj był podzielony na mniejsze jednostki administracyjne, czyli **nomy**. Na czele każdego nomu stał naczelnik, określany mianem **nomarchy**.

■ WIERZENIA EGIPCJAN

Starożytni Egipcjanie byli **politeistami**, a świat ich bóstw był bardzo rozbudowany. Nigdy nie stworzyli jednego oficjalnego panteonu. Czcił bogów pod postaciami zwierząt, tak również przedstawiali ich w sztuce – jako ludzi z głowami zwierząt. Każdy z egipskich bogów miał własne symbole, miejsce kultu oraz określony zakres działania. Starożytni Egipcjanie wierzyli bowiem, że każda, nawet najprostsza codzienna czynność wymaga udziału i opieki bogów. Miejscami kultu sprawowanego przez kapłanów były świątynie, uważane za mieszkania bóstw. Tam składano ofiary, organizowano również modlitwy.

Najważniejszym bóstwem był bóg słońca **Re**, który miał być źródłem życia na ziemi. Egipcjanie otaczali szczególną czcią parę bóstw: **Ozyrysa** i **Izydę**. Wierzyli, że Ozyrys został zabity, a następnie pocięty na kawałki przez swojego brata Seta. Siostra i zarazem małżonka Ozyrysa, Izyda, odnalazła wszystkie jego części ciała i pochowała. Po śmierci Ozyrys stał się panem świata umarłych, a jego syn, **Horus**, pomścił śmierć ojca, pokonując jego mordercę, czyli Seta. Popularność Ozyrysa i związanego z nim mitu wzrosła w czasach Średniego Państwa, gdy ostatecznie ukształtowały się wyobrażenia Egipcjan o świecie podziemnym, do którego trafiać mieli ludzie po śmierci.

Egipcjanie wierzyli bowiem w życie pozagrobowe, a śmierć rozumieli jako oddzielenie się od ciała elementu duchowego człowieka. Była dla nich przejściem do świata zmarłych. Sądziли również, że życie po śmierci jest możliwe dzięki zabezpieczeniu przed rozkładem ludzkiego ciała. Aby spełnić te wszystkie warunki, wypracowali skomplikowany system zabiegów mających na celu zachowanie zwłok po śmierci w jak najlepszym stanie. W tym celu ciała władców i zamożnych ludzi poddawano **mumifikacji**. Najpierw usuwano wnętrzności, a następnie ciało wypełniano płótnem i żywicą. Kolejnym etapem było owijanie zwłok kilkoma warstwami bandaży. Tak przygotowane ciało, czyli **mumię**, składano w sarkofagu i umieszczano w grobowcu. Przechowywano tam również wnętrzności w specjalnych urnach.

Scena sądu Ozyrysa została przedstawiona w egipskiej *Księdze umarłych*. W mitologii egipskiej dusza zmarłego musiała zostać poddana sądowi ostatecznemu. Na jednej szali wagi bóg o głowie psa – Anubis [1] – kładł serce zmarłego [2], a na drugiej pióro [3]. Jeśli ciężar grzechów sędzonego przeważał szalę, wówczas duszę pożerał przerażający potwór [4]. Jeśli winy zmarłego okazały się niewielkie, Ozyrys wprowadzał jego duszę do raju. Od wyroku sądu Ozyrysa nie można się było odwołać.

■ rysunek na papirusie, Egipt, II tys. p.n.e.

Dbano też, żeby odpowiednio wyposażać zmarłego na przyszłe życie. W grobie składano więc wiele przedmiotów, które należały do zmarłej osoby, oraz żywność i napoje. Ubodzy Egipcjanie, których nie stać było na tak wyszukany pochówek, grzebali swoich bliskich na pustyni, gdzie gorący i suchy piasek wysuszał zwłoki i zapobiegał ich rozpadowi.

Drewniane trumny, w których składano do kamiennych sarkofagów z mumifikowane ciała najbardziej wpływowych Egipcjan, tworzyły wielowarstwową osłonę. Były one bogato zdobione rysunkami i tekstami odnoszącymi się do życia pozagrobowego. W widocznej na zdjęciu trójwarstwowej trumnie pochowano kapłana.

■ trumna, Egipt, X w. p.n.e.

OSIĄGNIĘCIA EGIPCJAN

Pismo dotarło do Egiptu już w okresie przeddynastycznym. Podobnie jak w Mezopotamii, rozwijało się ono stopniowo. W czasach faraonów w Egipcie wykształciły się trzy rodzaje pisma. Pierwsze było **pismo hieroglificzne**, za pomocą którego sporządzano monumentalne napisy wykuwane w kamieniu na pomnikach, ścianach pałaców czy świątyń. Uproszczoną wersję hieroglifów stanowiło **pismo hieratyczne**, czyli

kapłańskie, za pomocą którego spisywano dokumenty i teksty literackie. Ostatnia, najbardziej uproszczona forma zapisów zaczęła być stosowana w VII w. p.n.e. i określana jest jako **pismo demotyczne**, czyli ludowe. Posługiwali się nim na co dzień urzędnicy i kapłani.

Pismem hieratycznym i demotycznym najczęściej pisano na najpopularniejszym w Egipcie materiale pisańskim, czyli **papirusie**, pozyskiwanym z rośliny porastającej brzegi Nilu. Łodygę rośliny cięto na paski,

INFOGRAFIKA

ŚWIĄTYNIA EGIPSKA

Kompleks świątyń z wyspy File jest jednym z najlepiej zachowanych zabytków starożytnego Egiptu. Tamtejsza świątynia Izdy prawdopodobnie pozostała najdłużej funkcjonującym obiektem kultu religii egipskiej. W XX w., w związku z budową Tamy Asuańskiej, świątynie z File zostały przeniesione na inną wyspę – Agilkia, gdzie je pieczołowicie odtworzono.

- 1** Pylony wzniesione po obu stronach wejścia do kompleksu świątyń mają po 18 m wysokości. W starożytności wyglądały jednak inaczej – kamienne powierzchnie pokryte płasko-rzeźbami były pomalowane barwnymi farbami. Na fotografii został zasymulowany oryginalny wygląd jednego z pylonów.
- 2** Świątynia Izdy, egipskiej bogini płodności, to najważniejsza budowla na wyspie File. Kamienna świątynia powstała w czasach, gdy w Egipcie panowali hellenistyczni władcy z dynastii Ptolemeuszy. Kult Izdy zyskiwał wówczas popularność w całym świecie śródziemnomorskim.
- 3** Świątynia Horusa – syna Izdy.
- 4** Świątynia Hathor [czyt.: hator] – egipskiej bogini nieba.
- 5** Mammisi to kaplica poświęcona narodzinom bóstw, w tym przypadku Horusowi i jego matce.

Świątynia na File do czasu przeniesienia jej w nowe miejsce była rokrocznie zalewana przez Nil podczas wylewów. Obecnie zalana wyspa File znajduje się pod powierzchnią sztucznego jeziora Namera.

które następnie nakładano na siebie, aby uzyskać duży arkusz. Tak przygotowaną kartkę dociskano, aby naturalny sok rośliny mógł odegrać rolę składnika wiążącego.

Potęę starożytnego Egiptu i umiejętności jego mieszkańców najlepiej ukazują imponujące zabytki architektoniczne. Egipcjanie dbali o wzniesienie monumentalnych świątyń dla bóstw i pałaców dla władców. Najśłynniejszym przykładem architektury sakralnej

jest zespół świątynny w Karnaku i Luksorze, gdzie przez wieki kwitł kult boga Amona. Często obok świątyń wznoszono siedziby faraonów, czyli rozległe, otoczone murami kompleksy obejmujące pałace oraz ogrody. Władcy szczególnie dbali o zapewnienie sobie odpowiednich grobowców. W początkach istnienia państwa miały one postać **mastab**, czyli niskich budowli, pod którymi znajdowały się komory grobowe. Przełom nastąpił wraz ze zbudowaniem grobowca

6 Naos, czyli najważniejsze pomieszczenie w świątyni, w którym przechowywano posąg Izdy.

7 Kiosk Trajana to wyjątkowa świątynia, która została wzniesiona bez dachu. Powstała w II w. n.e. – w czasach rzymskiego panowania w Egipcie.

8 Kolumny, podobnie jak ściany świątyni, pokryte były płaskorzeźbami przedstawiającymi bogów lub władców.

- ?**
1. Opisz charakterystyczne elementy architektury egipskiej. Jaki wpływ na nią miał klimat panujący w Egipcie?
 2. Wyjaśnij, czemu świątynia Izdy z File była trwalsza niż budowle wznoszone w Mezopotamii.

OSIĄGNIĘCIA EGIPCJAN W OCZACH HERODOTA

Grecki podróżnik i historyk Herodot pozostawił w swoim dziele opis kalendarza egipskiego i innych osiągnięć Egipcjan.

Co się tyczy spraw ludzkich, opowiadali zgodnie owi kapłani, że Egipcjanie pierwsi ze wszystkich ludzi wynaleźli rok słoneczny, podzieliwszy go według pór roku na dwanaście części. Do tego mieli oni dojść na podstawie obserwacji gwiazd. Liczą zaś, jak mi się zdaje, miesiące o tyle rozumniej od Hellenów, że Hellenowie co trzeci rok ze względu na pory roku wtracają miesiąc przestępny, podczas gdy Egipcjanie, którzy liczą dwanaście trzydziesto-

dniowych miesięcy, dodają w każdym roku jeszcze pięć dni nadliczbowych, przez co pory roku w swym biegu okrężnym nastają u nich znowu w tym samym czasie. Nadto mówili kapłani, że Egipcjanie pierwsi zaczęli używać imion dwunastu bogów, a od nich przejęli je Hellenowie. Podobnie też pierwsi wznieśli bogom ołtarze, posągi i świątynie oraz wyrzyli figury zwierząt w kamieniu. A że tak właśnie było, na to przeważnie dawali istotne dowody.

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2015, s. 102.

- ? 1. Wyjaśnij, dlaczego Herodot uznał kalendarz egipski za doskonalszy od greckiego.
2. Wyjaśnij, jakiego typu wiedza była potrzebna do wyznaczenia dokładnego kalendarza.

faraona **Dżosera** – miał on jako pierwszy postać piramidy schodkowej. Najbardziej jednak znane są trzy inne piramidy wzniesione w Gizie przez faraonów: Cheopsa, Chefrena i Mykerinosa (więcej na temat piramid przeczytasz w [Symbolach epoki](#) na s. 30–31). W okresie Nowego Państwa odstąpiono od wznoszenia piramid, a grobowce władców wykonywano w skale i starannie ukrywano.

Do naszych czasów zachowało się bardzo wiele zabytków z czasów egipskich: budowli, rzeźb, przedmiotów zarówno luksusowych, jak i tych codziennego

użytku. Dużo informacji na ten temat dostarczają nadal liczne wykopaliska. Szczególnie cenne było odkrycie nienaruszonego od starożytności grobowca faraona Tutenchamona.

Liczne zachowane przedmioty są pięknie ozdobione, ponieważ sztuki plastyczne w starożytnym Egipcie doskonale się rozwinęły. Egipcjanie rzeźbiarze i malarze wypracowali ściśle zasady przedstawiania postaci. Kanon ten obowiązywał tysiące lat i do dziś pozwala z łatwością rozpoznać dzieła wykonane przez ówczesnych twórców.

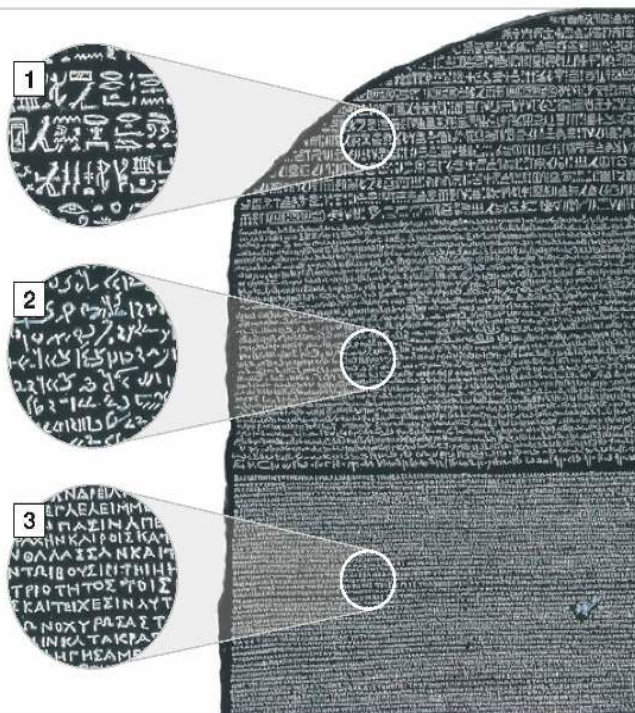
CIEKAWOSTKA

Jak rozwiązano zagadkę hieroglifów?

Już w starożytności zanikła umiejętność odczytywania hieroglifów. Ponowne rozszyfrowanie tych znaków po wiekach zapomnienia stało się możliwe dopiero w XIX w. dzięki odnalezieniu Kamienia z Rosetty. Jest to kamienna stela, na której umieszczono ten sam tekst zapisany egipskim pismem hieroglificznym [1] i demotycznym [2] oraz w języku greckim [3]. Porównanie tekstu greckiego, którego odczytanie nie nastręczało badaczom problemów, z egipskimi znakami umożliwiło francuskiemu badaczowi Jeanowi-François Champolliowi [czyt.: żanowi fransuła szampoljonowi] po długiej i mozolnej pracy odczytanie hieroglifów w 1822 r.

Kamień z Rosetty jest przechowywany obecnie w British Museum w Londynie.

■ stela kamienna, Egipt, II w. p.n.e.

Wznoszenie olbrzymich obiektów sakralnych i świeckich, a także tworzenie systemów nawadniających pola nie byłoby możliwe bez odpowiedniej wiedzy inżynierskiej opartej na znajomości matematyki. Wiemy, że Egipcjanie stosowali system dziesiętny i posługiwali się ułamkami, a ich kapłani zdobyli dużą wiedzę na temat astronomii. Dzięki obserwacji ciał niebieskich byli w stanie przewidzieć takie zjawiska jak zaćmienie słońca, a przede wszystkim opracować niezwykle dokładny kalendarz słoneczny. Ten z kolei pozwalał precyzyjnie określić daty wylewów Nilu, co było bardzo ważne dla rolnictwa. Egipcjanie zyskali również zaawansowaną jak na tamte czasy wiedzę medyczną. Przeprowadzali skomplikowane operacje chirurgiczne, w tym nawet trepanację czaszki.

Złota trumna z grobowca Tutenchamona stanowiła tylko jedną z wielu warstw skrywających mumię. Tutenchamon wstąpił na tron w wieku zaledwie 10 lat i rządził tylko przez kolejną dekadę. Grobowiec tego władcy jest jedynym niezrabowanym miejscem spoczynku faraona, które dotąd udało się odnaleźć naukowcom.

■ fragment trumny, Egipt, XIV w. p.n.e.

WARTO WIEDZIEĆ

Reforma religijna Echnatona

W XIV w. p.n.e. faraon Amenhotep IV, skonfliktowany z kapłanami boga Amona, ogłosił nową religię państwową. Zgodnie z jej zasadami głównym bogiem państwa, chroniącym faraona i jego rządy, miał być Aton, czyli bóg „dysku słonecznego”. Miał on trwale zastąpić w tej roli Amona. Sam władca zmienił imię na Echnaton, czyli „umówowany przez Atona”. Kapłani Amona zostali odsunięci od wpływu na władzę, jednak zachowali ogromne majątki oraz popularność wśród elity oraz prostego ludu, niechętnego tym zmianom. Reformy religijne Echnatona przyniosły konflikty wewnętrzne w państwie i spadek znaczenia tego monarchy. Po jego śmierci faraonowie powrócili do dawnych wierzeń. Z okresu Echnatona zachowały się jednak niezwykle dzieła sztuki, odbiegające

od kanonu sztuki egipskiej. Często przyjmuje się, że wprowadzona przez Echnatona religia miała charakter monoteistyczny (więcej o monoteizmie na s. 36). Faktycznie jednak oprócz Atona występowali w niej także inni bogowie, których jedynie przesunięto na dalszy plan.

Królowa Nefretete została sportretowana w sposób realistyczny, niezgodny z kanonami stosowanymi w sztuce egipskiej. Wizerunek tej władczyni stał się jednym z najszlachetniejszych dzieł sztuki antycznej.

■ rzeźba, Egipt, ok. 1350 r. p.n.e.

Faraon Echnaton [1] wraz żoną Nefretetę [2] i swoimi dziećmi [3] został przedstawiony na płaskorzeźbie. Ponad parą władców umieszczono wizerunek boga Atona [4] – dysku słonecznego z promieniami zakończonymi dłońmi. Scena jest nietypowa dla sztuki egipskiej – faraona ukazano na niej w sytuacji prywatnej, podczas okazywania czułości najbliższemu.

■ płaskorzeźba, Egipt, 1350 r. p.n.e.

? Z jakimi zmianami społecznymi i politycznymi wiązało się wprowadzenie reformy religijnej przez Echnatona?

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj zakres władzy faraonów.
2. Wskaż, które spośród osiągnięć starożytnych Egipcjan uważasz za najważniejsze.
3. Wyjaśnij, z jakich powodów cywilizacja egipska przetrwała trzy tysiąclecia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A.-L. Guillemette, *Egipt w czasach piramid*, tłum. M.G. Witkowski, Warszawa 2012.

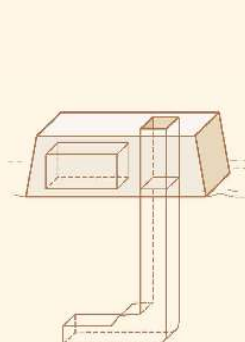
J. Fletcher, *Egipt. Życie, legendy i sztuka*. Warszawa 2003.

Piramidy egipskie

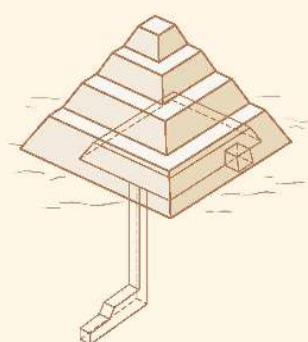
Piramidy w Gizie, mimo upływu prawie 4600 lat od ich powstania, nadal należą do najbardziej imponujących budowli na świecie. Oszołomiony ich rozmiarem był choćby francuski wódz i późniejszy cesarz Francuzów Napoleon Bonaparte, który znalazł się w Egipcie u schyłku XVIII w. Obliczył wówczas, że kamienia użytego do wzniesienia samej piramidy Cheopsa starczyłoby do opasania granic Francji murem wysokim na trzy metry.

■ KTO WYMYŚLIŁ PIRAMIDY?

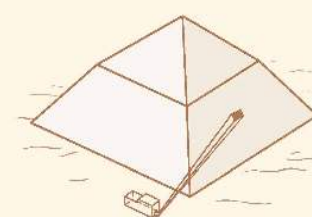
Piramidy to monumentalne grobowce faraonów. W dziejach starożytnego Egiptu wzniesiono dla nich ok. 60 piramid. Zanim zbudowano pierwszą z nich, na grobach egipskich władców stawiano mastaby **A**. Były to ceglane konstrukcje kształtem zbliżone do trapezu. Pod każdą z nich znajdował się wydrążony w gruncie szyb grobowy, prowadzący do podziemnej komory, w której znajdował się sarkofag z ciałem władcy. Jednak już w czasach Starego Państwa ukształtował się nowy typ grobowca egipskiego, czyli właśnie piramida. Powstanie pierwszej piramidy było zasługą Imhotepa, słynnego wezyra i nadwornego architekta faraona Dżosera z III dynastii, który władał Egiptem w XXVII w. p.n.e. To właśnie z inicjatywy Imhotepa powstała w Sakkarze piramida schodkowa **B**, a w zasadzie sześć mastab o coraz mniejszej podstawie, ustawionych jedna na drugiej. Znaczenie symboliczne takiego grobu było jasne – oto schody, po których zmarły faraon miał wstąpić do nieba. W miarę upływu czasu piramidy schodkowe poddawano zmianom **C**, co ostatecznie doprowadziło do powstania piramidy klasycznej **D**. Najslawniejszymi przykładami tego typu budowli są znajdujące się w Gizie grobowce trzech władców IV dynastii – Cheopsa, Chefrena i Mykerionosa. Do zbudowania najstarszej, a zarazem największej z nich – piramidy Cheopsa – zużyto ponad 2 mln bloków kamiennych, z których każdy ważył ok. 2,5 tony.

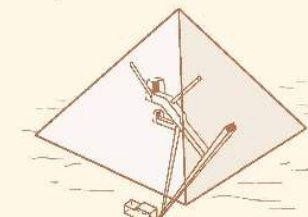
A Mastaba

B Piramida schodkowa
Dżosera 2650 r. p.n.e.

C Piramida łamana
Snofru 2620 r. p.n.e.

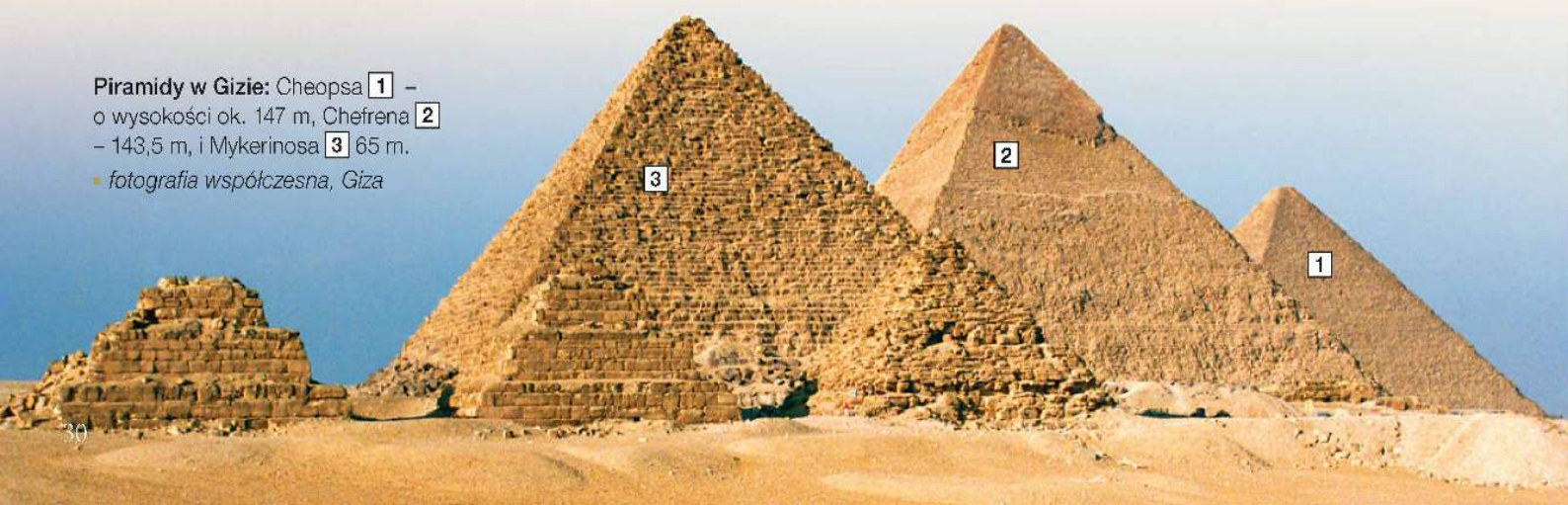

D Piramida klasyczna
Cheopsa 2560 r. p.n.e.

■ JAK ZBUDOWANO PIRAMIDY W GIZIE?

Wzniesienie tak ogromnych obiektów było wielkim wyzwaniem inżynieryjnym i świadczy o dużych umiejętnościach architektonicznych i kamieniarskich starożytnych Egipcjan. Mieli oni do dyspozycji jedynie

Piramidy w Gizie: Cheopsa **1** – o wysokości ok. 147 m, Chefrena **2** – 143,5 m, i Mykerinosa **3** 65 m.
• fotografia współczesna, Giza

Piramida Dżosera była pierwszą piramidą schodkową. Została wybudowana ok. 2650 r. p.n.e. według projektu Imhotepa, który ze względu na swój niezwykły intelekt był po śmierci otaczany boską czcią.

■ fotografia współczesna, Egipt

bardzo proste narzędzia. Do pozyskania bloku skalnego używali drewnianych klinów wbijanych w skałę i polewanych wodą – kliny pęczniały i odrywały blok skalny. Następnie przetaczano je po drewnianych palach nad brzeg Nilu, a w dalszej kolejności spławiano rzeką. Jeszcze bardziej skomplikowane było umieszczanie ciężkich bloków skalnych na coraz wyższych poziomach powstającej piramidy. Wciąganie ich do góry wymagało zastosowania specjalnych rozwiązań. Przy budowie piramidy jednocześnie pracowało podobno ok. 100 tys. robotników, którzy wymieniali się co trzy miesiące. Wbrew znacznie późniejszym relacjom (np. żyjącego ponad 1000 lat później greckiego historyka Herodota) pracowników na budowie grobowca traktowano dobrze: byli oni wynagradzani, dobrze karmieni, a nawet mieli prawo do strajku w sytuacji, gdy uznali, że wymaga się od nich zbyt wiele. Koszty wznoszenia piramid jednak bardzo obciążały zasoby państwa i mogło to wywołać kryzys, który ogarnął Egipt. Pierwsze piramidy miały rozbudowaną część podziemną, a część naziemna odgrywała wówczas jedynie rolę ogromnej pokrywy osłaniającej wejście do komory grobowej. Z czasem zaczęto wznosić coraz większe piramidy i dodatkowo budowano ślepe korytarze, a także różnego rodzaju pułapki, które miały zapobiec rabunkowi. Zabezpieczenia te nie były jednak skuteczne i wszystkie piramidy zostały obrabowane. Zapewne z tego powodu w okresie Nowego Państwa ostatecznie zrezygnowano z ich wznoszenia. Odtąd swoje grobowce władcy przygotowywali w odludnej Dolinie Królów, a wejścia do nich starannie ukrywano.

Wielki Sfinks przez tysiące lat był zasypany aż po szyję i nikt do końca nie był pewien jego kształtu. Ostatecznie całkowicie odkopano go dopiero w latach 20. XX w., a badania naukowe tego wyjątkowego zabytku trwają do dziś.

■ fotografia współczesna, Egipt

■ SFINKS – STRAŻNIK PIRAMID

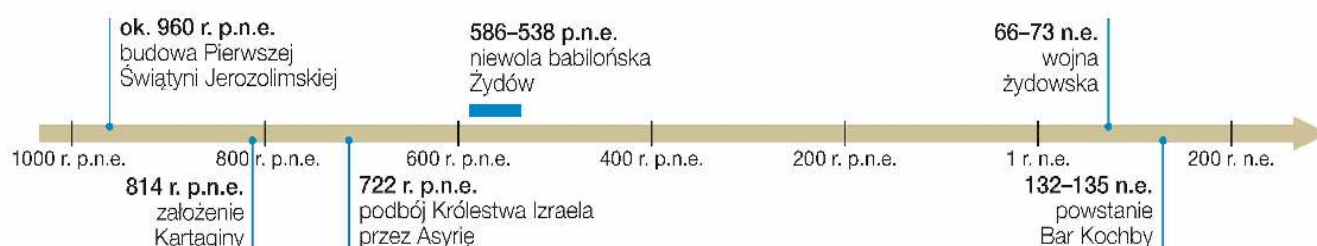
Nie mniej słynny od samych piramid w Gizie jest postawiony w ich sąsiedztwie posąg sfinksa. To wykute w kamieniu mityczne stworzenie – lew z głową człowieka – znajduje się kilkaset metrów na wschód od piramidy Chefrena. Wielki Sfinks mierzy co prawda „zaledwie” 19 m wysokości, ale w odróżnieniu od piramid nie składa się z bloków kamiennych, lecz został w całości wykuty w litej skałe. Jego zagadkowe oblicze łączy się z postacią władcy, który nakazał go wykonać. Powszechnie uważa się, że był nim faraon Chefren. Pojawiają się jednak głosy, że w kamieniu został utrwalony wizerunek budowniczego największej piramidy – Cheopsa. Wiadomo jednak z całą pewnością, że sfinks został wykuty w tym samym czasie, w którym powstały Wielkie Piramidy. Prawdopodobnie był w starożytności pomalowany, ponieważ znaleziono na nim ślady jaskrawych farb. Nieco lepiej znane są jego późniejsze dzieje. Ponad 1000 lat po wykuciu faraon Totmes IV odrestaurował posąg i prawdopodobnie rozkazał mu doczepić sztuczną brodę, taką samą, jaką w tych czasach nosili faraonowie podczas uroczystych ceremonii. W późniejszych czasach posąg niszczał na skutek wietrzenia piaskowca, choć nosa został pozabawiony najprawdopodobniej celowo w średniowieczu.

1. Wyjaśnij, w jaki sposób wzniesiono wielkie piramidy w Gizie.
2. Odszukaj nawiązania do egipskich piramid obecne we współczesnej kulturze.

4 IZRAEL I FENICJA

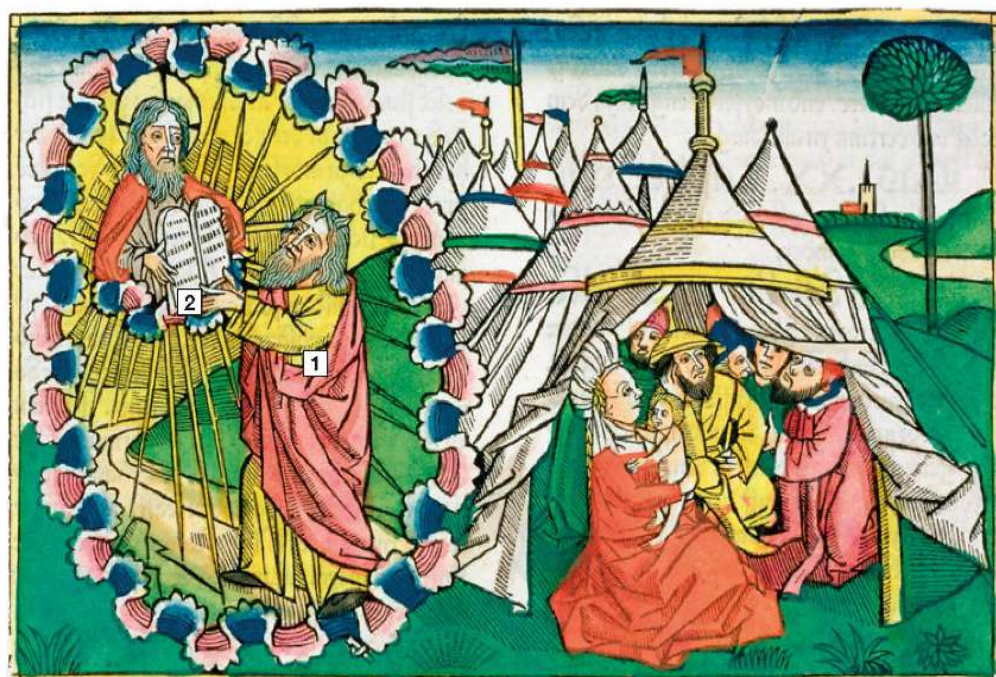
Gdy potężne imperia w Mezopotamii i Egipcie przeżywały okres świetności, na ziemiach, na których współcześnie leżą Izrael, Liban i Palestyna, powstawały mniejsze państwa. Tworzyły je zamieszkujące Bliski Wschód liczne ludy semickie. Osiągnięcia dwóch spośród nich: Żydów i Fenicjan, okazały się wyjątkowo ważne dla dalszych losów świata. W jaki sposób religia wyznawana przez Żydów wpłynęła na późniejsze wierzenia znacznej części ludzkości? Z których wynalazków Fenicjan korzystamy do dziś?

■ BIBLIJNE DZIEJE IZRAELA

Biblia jest nie tylko świętą księgą Żydów i chrześcijan, lecz także głównym źródłem wiedzy o najdawniejszej historii Izraela. Dzieje **Izraelitów**, zwanych też **Hebrajczykami**, zgodnie z Biblią rozpoczęły się, gdy ich przodek **Abraham** przybył z sumeryjskiego miasta Ur do leżącej na zachód od Mezopotamii ziemi **Kanaan**. Kraina ta obejmowała Palestynę, Fenicję i Syrię. Według tradycji biblijnej po osiedleniu się w Palestynie Izraelici podzielili zajęte terytorium pomiędzy 12 plemion. Potomkowie Abrahama żyli w południowej części Kanaanu

aż do momentu, gdy głód zmusił ich do udania się do Egiptu. Po jakimś czasie stali się tam niewolnikami faraona. Sytuacja miała się zmienić, gdy **Mojżeszowi** objawił się bóg Jahwe i powierzył mu misję oswobodzenia Izraelitów. Żydzi opuścili Egipt i prowadzeni przez Mojżesza dotarli do góry Synaj, gdzie doszło do zawarcia przymierza pomiędzy nimi a **Jahwe**. Odtąd Jahwe stał się jedynym bogiem tego ludu – narodu wybranego. Warunki przymierza zostały określone w **Dekalogu**, czyli dziesięciorgu przykazaniach Bożych. Dalszy marsz Żydów do Ziemi Obiecanej, którą

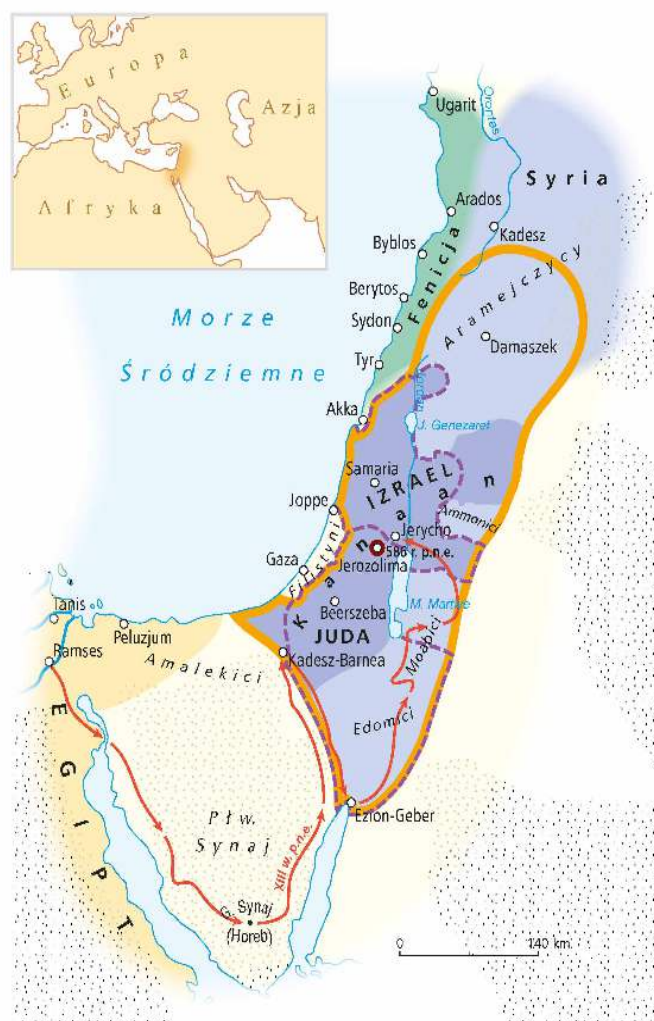

Biblijna scena – Mojżesz ^[1] otrzymuje od Boga tablice z dziesięciorgiem przykazań ^[2]. Podobnie jak w późniejszej słynnej rzeźbie Michała Anioła, Mojżesz został tu ukazany z dwoma rogami na głowie. Był to wynik błędu tłumaczy, którzy w średniowieczu słowo „promienie” błędnie przetłumaczyli z języka hebrajskiego jako „rogi”.

■ rycina, Niemcy, XV w.

przyszedł im Jahwe, opóźnił się ze względu na ich nieposłuszeństwo. Przez 40 lat wędrowali przez pustynię i dopiero po śmierci Mojżesza wkroczyli do krainy Kanaan. Niewiele szczegółów tej opowieści można sprawdzić poprzez porównanie z innymi źródłami, lecz uważa się, że zawiera ona elementy historycznej prawdy. Przykładowo w źródłach egipskich występuje termin *hapiru*, oznaczający niewolnych robotników.

PALESTYNA, IZRAEL I FENICJA

LEGENDA

- państwo Dawida do 965 r. p.n.e.
- obszary zdobyte i uzależnione przez Dawida
- Fenicja
- pustynie
- granice państwa Salomona
- granice królestw Judy i Izraela ok. 920 r. p.n.e.
- wyjście Izraelitów z Egiptu do Kanaanu w XIII w. p.n.e.
- zdobycie Jerozolimy przez wojska babilońskie w 586 r. p.n.e.

1. Wymień nazwy ludów sąsiadujących z Izraelitami w Ziemi Obiecanej.
2. Podaj nazwy miast-portów fenickich najbardziej wysuniętych na północ i na południe.

Być może jest on związany z nazwą 'Hebrajczycy'. Jednak o wyjściu Żydów z Egiptu zachowane źródła egipskie z tamtych czasów zgodnie milczą.

PAŃSTWO HEBRAJCZYKÓW

Po osiedleniu się w ziemi Kanaan Izraelici nieustannie walczyli z innymi plemionami. Ze względu na zagrożenie zewnętrzne w XI w. p.n.e. uznali, że niezbędna jest im silniejsza i sprawniejsza władza, więc zdecydowali się wybrać króla. Został nim Saul, który już wcześniej wyróżnił się odwagą w walkach. Jego następcą na początku X w. p.n.e. został wywodzący się z plemienia Judy **Dawid**, który znacznie rozszerzył granice państwa, a jego stolicą uczynił **Jerozolimę**. Miasto to leżało na terenie nienależącym do żadnego z 12 plemion Izraela. Około 960 r. p.n.e. następcą Dawida został jego syn **Salomon**, który słynął z mądrości i sprawiedliwości. Ponadto został zapamiętany jako budowniczy **Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej**. Choć była to niewielka budowla, w której składano ofiary i obchodzono święta, w tradycji przetrwała jako jedna z najważniejszych świątyń w dziejach ludzkości.

Po śmierci Salomona w 931 r. p.n.e. nastąpił podział zjednoczonego dotąd państwa żydowskiego. Na południu powstało **Królestwo Judy** ze stolicą w Jerozolimie, a na północy – **Królestwo Izraela**. Królestwo Judy było rządzone przez dynastię wywodzącą się od Dawida, a na północy królowie byli każdorazowo

POSTAĆ HISTORYCZNA

SALOMON

ok. 1000–931 r. p.n.e.

Król Izraela rządzący w latach ok. 960–931 p.n.e. Był synem króla Izraela Dawida i Batszeby. Umocnił wewnętrznie swoje państwo, rozwinął handel. Zreorganizował armię, wprowadzając do jej wyposażenia wozy bojowe. Utrzymywał przyjazne stosunki z sąsiadami, szczególnie z fenickim

Tyrem i Egiptem. Nawiązał kontakty z arabskim Królestwem Saby, którego władczyni złożyła wizytę dyplomatyczną w jego królestwie. W celu scentralizowania kultu religijnego zbudował świątynię Jahwe w Jerozolimie. Jego dwór stał się ośrodkiem kultury. Według tradycji biblijnej, która jest głównym źródłem wiadomości na jego temat, słynął z mądrości.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZDOBYCIE JEROZOLIMY PRZEZ BABILOŃCZYKÓW

Historyk żydowski Józef Flawiusz opisał m.in. przebieg buntu Joachimosa (Tojakima), w wyniku którego rozpoczęła się niewola babilońska

Tymczasem król babiloński [Nabuchodonozor], który powierzył władzę królewską Joachimosowi, nagle się zatrwożył. Pomyślał sobie bowiem, że ten może żywić przeciw niemu urazę za zgładzenie ojca i poderwać krainę do buntu. Wysłał przeto wojsko, by obległo go w Jerozolimie. Joachimos jednak, będąc z natury zacny i sprawiedliwy, nie chciał do tego dopuścić, by z jego powodu miastu groziła zagłada. Oddał więc matkę i krewnych w ręce wodzów wysłanych przez króla babilońskiego, skoro ci na jego żądanie przysięgli, że ani owym zakładnikom, ani miastu nie wyrządzą żadnej szkody. Ale złożona przez nich

obietnica nie została dochowana nawet przez rok, złamał ją bowiem król babiloński, nakazując swoim wodom, by pojmali z miasta wszystkich młodzieńców oraz mężów znających jakieś rzemiosło i by w pętach przywlekli ich przed jego oblicze (było owych ludzi ogółem 10 832), a także samego Joachimosa, jego matkę i przyjaciół. Gdy ich sprowadzono, zatrzymał ich pod strażą, a na króla wyznaczył wuja Joachimosa, Sachiasza, odebrawszy odeń przysięgę, że będzie strzegł jego władzy nad krainą i nie będzie próbował żadnych buntów.

Źródło: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, cz. 1, Warszawa 2001, s. 457–458.

- ? 1. Wyjaśnij, kto powierzył władzę królewską Joachimosowi.
2. Oceń, z jakiego powodu odsunięto Joachimosa od władzy.

wybijani. Pod rządami dynastii południe cieszyło się pewną stabilizacją, podczas gdy północne królestwo było areną politycznych niepokojów i ostatecznie w **722 r. p.n.e.** popadło w zależność od Asyrii. Król asyryjski Sargon II przekształcił je w prowincję swojego imperium i uprowadził 30 tys. Izraelitów do Asyrii. Niespełna półtora wieku później Judea podzieliła los Izraela i została podbita przez Babilończyków. W **586 r. p.n.e.** król babiloński Nabuchodonozor zburzył Jerozolimę wraz ze świątynią i uprowadził część Hebrajczyków do Mezopotamii. Rozpoczął się okres tzw. **niewoli babilońskiej**, trwającej do 538 r. p.n.e., kiedy to pogromca imperium babilońskiego – władca Persji **Cyrus II** – zezwolił Żydom na powrót do Palestyny i odbudowę Świątyni Jerozolimskiej. Od tego czasu Judea formalnie była prowincją perską.

POWSTANIA ŻYDOWSKIE

W 332 r. p.n.e. Palestyna stała się częścią rodzącego się imperium Aleksandra Wielkiego. Po jego śmierci Żydzi znaleźli się pod panowaniem rządzącej Egiptem macedońskiej dynastii Ptolemeuszy, później zaś panujących nad Syrią Seleukidów. Gdy w 168 r. p.n.e. jeden z władców z tej dynastii nakazał przekształcić Drugą Świątynię Jerozolimską w miejsce kultu fenickiego boga Baala, Żydzi wszczęli powstanie. W trakcie walk Hebrajczycy dowodzeni przez Judę Machabeusza pokonali wojska Seleukidów i wyzwolili Jerozolimę. Wydarzenia te przeszły do historii jako **powstanie Machabeuszy**. Ostatecznie Żydom udało się stworzyć niezależne państwo

zrządzone przez władców z dynastii machabejskiej. Przetrwało ono do 63 r. p.n.e., kiedy to Jerozolima została zdobyta przez rzymskiego wodza Pompejusza Wielkiego. Początkowo Żydzi byli rządzeni przez podległych Rzymowi królów. Jednym z nich był **Herod Wielki**, za którego panowania urodził się Jezus z Nazaretu (więcej o Jezusie na s. 126–127). Władca ten został przedstawiony w Ewangelii jako okrutny tyran, ale miał też zasługi. To z jego inicjatywy m.in. została przebudowana świątynia w Jerozolimie. Ostatecznie cały kraj stał się w 44 r. n.e. rzymską prowincją.

Okres rzymskiego panowania w Palestynie był niespokojny. Dwukrotnie wybuchały wielkie żydowskie powstania przeciwko władzy Rzymian.

Triumfalny pochód Rzymian, niosących kosztowności zdobyte w Jerozolimie, został przedstawiony na jednej z płaskorzeźb zdobiących łuk Tytusa w Rzymie.

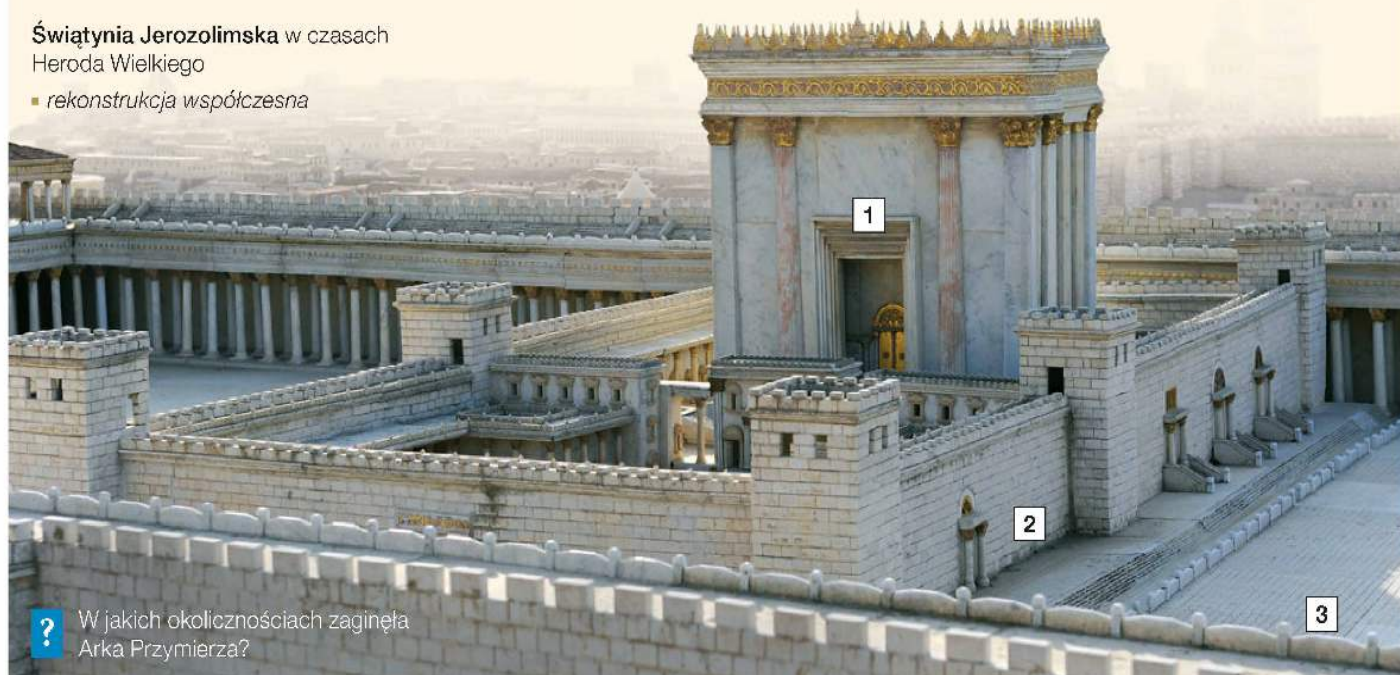
■ płaskorzeźba, Rzym, I w. n.e.

■ ŚWIĄTYNIA JEROZOLIMSKA

Pierwsza Świątynia Jerozolimska została wzniesiona przez króla Salomona w X w. p.n.e. Przechowywano w niej Arkę Przymierza, czyli skrzynię z tablicami Dekalogu. Świątynia została zniszczona przez wojska babilońskie w 587 r. p.n.e. Wówczas zaginęła również Arka Przymierza. Druga świątynia została wzniesiona po powrocie Hebrajczyków z niewoli babilońskiej ok. 520 r. p.n.e. Budowla ta przetrwała pięć stuleci i dopiero w I w. p.n.e. została rozebrana i zastąpiona nową na rozkaz Heroda Wielkiego. Zniszczyli ją Rzymianie w 70 r., po nieudanym powstaniu żydowskim.

Świątynia Jerozolimska w czasach Heroda Wielkiego

■ *rekonstrukcja współczesna*

? W jakich okolicznościach zaginęła Arka Przymierza?

Do pierwszego z nich, nazwanego **wojną żydowską**, doszło w 66 r. n.e., za panowania Nerona. Powstańcy nie mieli szans na zwycięstwo w starciu z potęgą Rzymian. W **70 r. n.e.** legiony zdobyły zbuntowaną Jerozolimę i spaliły odbudowaną Świątynię Jerozolimską, a trzy lata później upadła ostatnia twierdza żydowska – **Masada**. Drugie powstanie wybuchło w **132 r. n.e.**, gdy cesarz Hadrian postanowił wybudować na miejscu Jerozolimy nowe miasto ze świątynią Jowisza Kapitońskiego. Powstańcy dowodzeni przez **Bar Kochbę**, choć początkowo odnosili sukcesy, ostatecznie zostali pokonani. Cesarz odpowiedział represjami, w tym nawet zlikwidował prowincję Judea, a nową, która powstała w jej miejsce, nazwał Syria-Palestyna. Nie mogli się w niej osiedlać Żydzi, którzy odtąd zostali zmuszeni do życia w **diasporze**, czyli rozproszeniu, w różnych częściach Imperium Rzymskiego. Ta sytuacja okazała się niezwykle trwała, a państwo Izrael powstało ponownie dopiero po niemal dwóch tysiącach lat, po II wojnie światowej.

- 1 **Świątynia** była najświętszym miejscem wyznawców judaizmu – wstęp do niej mieli wyłącznie kapłani. Była zbudowana z białego marmuru.
- 2 **Mur** okalający Świątynię Jerozolimską wyznaczał dziedzińce, na których mogli się gromadzić wierni – oddzielał m.in. mężczyzn od kobiet.
- 3 **Rozległe dziedzińce** pozwalały się zbierać Hebrajczykom na modłach i wizytach w celu złożenia rytualnych ofiar. Tylko jeden z dziedzińców, znajdujący się przed wejściem do samej świątyni, był dostępny także dla osób niewyznających judaizmu.

Ściana Płaczu [1], zwana też Murem Zachodnim, jest jedyną pozostałością po Drugiej Świątyni Jerozolimskiej. Jako najświętsze miejsce judaizmu, stanowi obecnie cel pielgrzymek wyznawców tej religii. Nazwa tego obiektu pochodzi z czasów osmańskich, gdy stała się miejscem, do którego Żydzi przychodzili opłakiwać swoich zmarłych przodków i zniszczenie świątyni. W tle widoczna **Kopuła na Skale** [2], jedno z najważniejszych miejsc dla muzułmanów. Sąsiedztwo świętych miejsc jest przyczyną trwającego od lat sporu muzułmanów z żydami o Wzgórze Świątynne.

■ *fotografia współczesna, Jerozolima*

Święta księga Żydów – Stary Testament, czyli część Biblii składająca się z 39 ksiąg, powstawała stopniowo. Jedną z najstarszych jej części stanowi Pięcioksiąg Mojżesza, czyli **Tora**. Drugą oprócz Biblii ważną księgą judaizmu jest **Talmud**. Składa się on z komentarzy i objaśnień do Tory, choć zawiera także przepisy prawne i religijne.

Nazwę „Fenicja” nadali Grecy przybrzeżnym terenom dzisiejszego Libanu i Izraela. Ich mieszkańcy

LEGENDA

- Fenicia
- obszary kolonizacji fenickiej
- fenickie szlaki handlowe
- miasta fenickie
- kolonie fenickie
- wino towary importowane przez Fenician

Fenicjanie byli znani jako kupcy i znakomici żeglarze. Podczas swoich wypraw założyli liczne kolonie. Najwcześniejsze powstały na Cyprze i Krecie, następne zaś w północnej Afryce, na Malcie, Sycylii, Sardynii oraz w Hiszpanii. Większość z nich utworzono w miejscach, gdzie występowały bogactwa naturalne, takie jak miedź, ołów, cyna, srebro i złoto. Najslawniejszą fenicką kolonią stała się założona w Afryce Północnej

1. Podaj nazwy współczesnych państw, na których terenie znajdowały się kolonie fenickie.
2. Wymień wyspy i archipelagi, na których osiedlili się Fenicjanie.

Fenicckie wyroby ze szkła barwionego kupcy sprzedawali wielu ludom mieszkającym nad brzegami Morza Śródziemnego.

■ wyroby szklane, Fenicja, I tysiąclecie p.n.e.

w 814 r. p.n.e. **Kartagina**. Miasto to nie tylko szybko stało się osobnym państwem, lecz także jedną z największych potęg w zachodniej części Morza Śródziemnego. Kres jej świetności przyniosły dopiero wojny z Rzymem toczone w III i II w. p.n.e.

Koniec niezależności politycznej miast w Fenicji nastąpił znacznie wcześniej. W VI w. p.n.e. Fenicję podporządkowali sobie Babilończycy, a później Persowie. Później miasta fenickie stały się częścią imperium Aleksandra Wielkiego.

CIEKAWOSTKA

Wyprawa dookoła Afryki

Fenicjanie byli znakomitymi żeglarzami. Pływali nawet nocą, wykorzystując do nawigacji położenie Gwiazdy Polarnej. Około 600 r. p.n.e. na polecenie faraona Necho opłynęli Afrykę. Wyłynęli z Morza Czerwonego, kierując się na południe. Jesienią przerywali żeglugę, schodzili na ląd, uprawiali ziemię, a po zebraniu zbiorów ruszali w dalszą drogę. Po trzech latach po minięciu Słupów Heraklesa, czyli przepłynięciu Cieśniny Gibraltarskiej, powrócili do domu.

Statki fenickie napędzano zarówno za pomocą wiosł, jak i żagli. Ich konstrukcję znamy z płaskorzeźby pochodzącej ze stolicy Asyrii – Niniwy.

■ płaskorzeźba, Asyria, VII w. p.n.e.

■ ALFABET – EPOKOWY WYNALAZEK FENICJAN

Fenicja jest ojczyzną liter. Zanim Fenicjanie dokonali rewolucyjnych zmian w zapisywaniu tekstów, znaki w piśmie klinowym i hieroglificznym oznaczały rzeczy lub sylaby, a ich znaczenia trzeba się było domyślać. Fenicjanie zaś zaczęli używać znaków jako odpowiedników spółgłosek w mowie. Dzięki temu do zapisania dowolnej informacji wystarczyły im 24 znaki tworzące alfabet fenicki. Stąd też wywodzą się wszystkie późniejsze rodzaje pisma oparte na literach, a więc alfabety: hebrajski, grecki, łaciński, arabski i cyrylica.

? Jakie znaczenie dla rozwoju cywilizacji miało, Twoim zdaniem, wynalezienie alfabetu przez Fenicjan?

Ⲁ Alep (A)	Ⲑ Thet (T)	ⲑ Pe (P)
Ⲃ Bet (B)	ⲓ Yod (I/J)	Ⲕ Sadi (S)
Ⲅ Giml (G)	ⲕ Kap (K)	Ⲗ Kop (Q)
Ⲇ Dalet (D)	Ⲍ Lamed (L)	Ⲑ Res (R)
Ⲉ He (E)	Ⲏ Mem (M)	Ⲓ Sin (Ś)
Ⲋ Waw (W/Y)	ⲏ Nun (N)	Ⲕ Taw (T)
Ⲍ Zajin (Z)	Ⲑ Samek (S)	
Ⲇ Het (H)	Ⲓ Ayin (O)	

Alfabet fenicki, nazwy liter i najbliższe im odpowiedniki w języku polskim

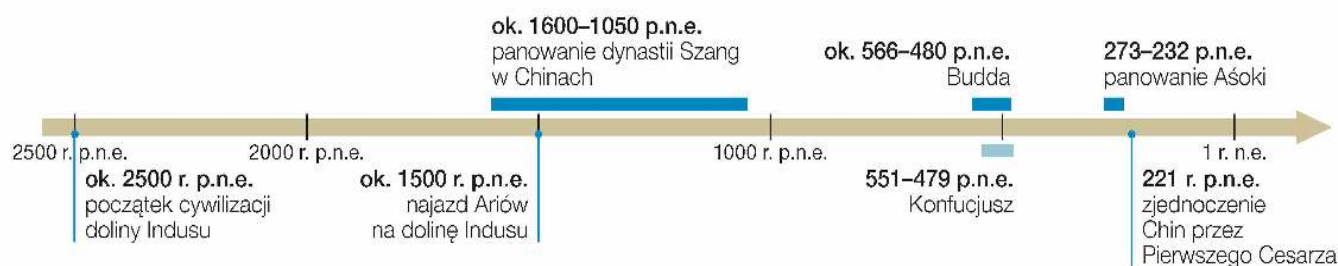
ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co odróżniało judaizm od innych religii w starożytności.
2. Omów okoliczności powstania diaspory żydowskiej.
3. Oceń, które osiągnięcia Żydów i Fenicjan miały największy wpływ na dalsze dzieje ludzkości.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. W. Keller, *Śladami Biblii. Stary Testament w świetle badań naukowych*, tłum. M. Zybur, Warszawa 1998.
M. Liverani, *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. J. Puchalski, Warszawa 2010.

Pierwsze cywilizacje Bliskiego Wschodu powstały w dolinach wielkich rzek. Panowały tam warunki z jednej strony korzystne dla uprawy roli, z drugiej zaś zmuszające mieszkańców do współpracy przy pracach związanych z budową i utrzymaniem sieci kanałów irygacyjnych. Czy w innych częściach świata w podobnych warunkach również powstały cywilizacje i pierwsze państwa?

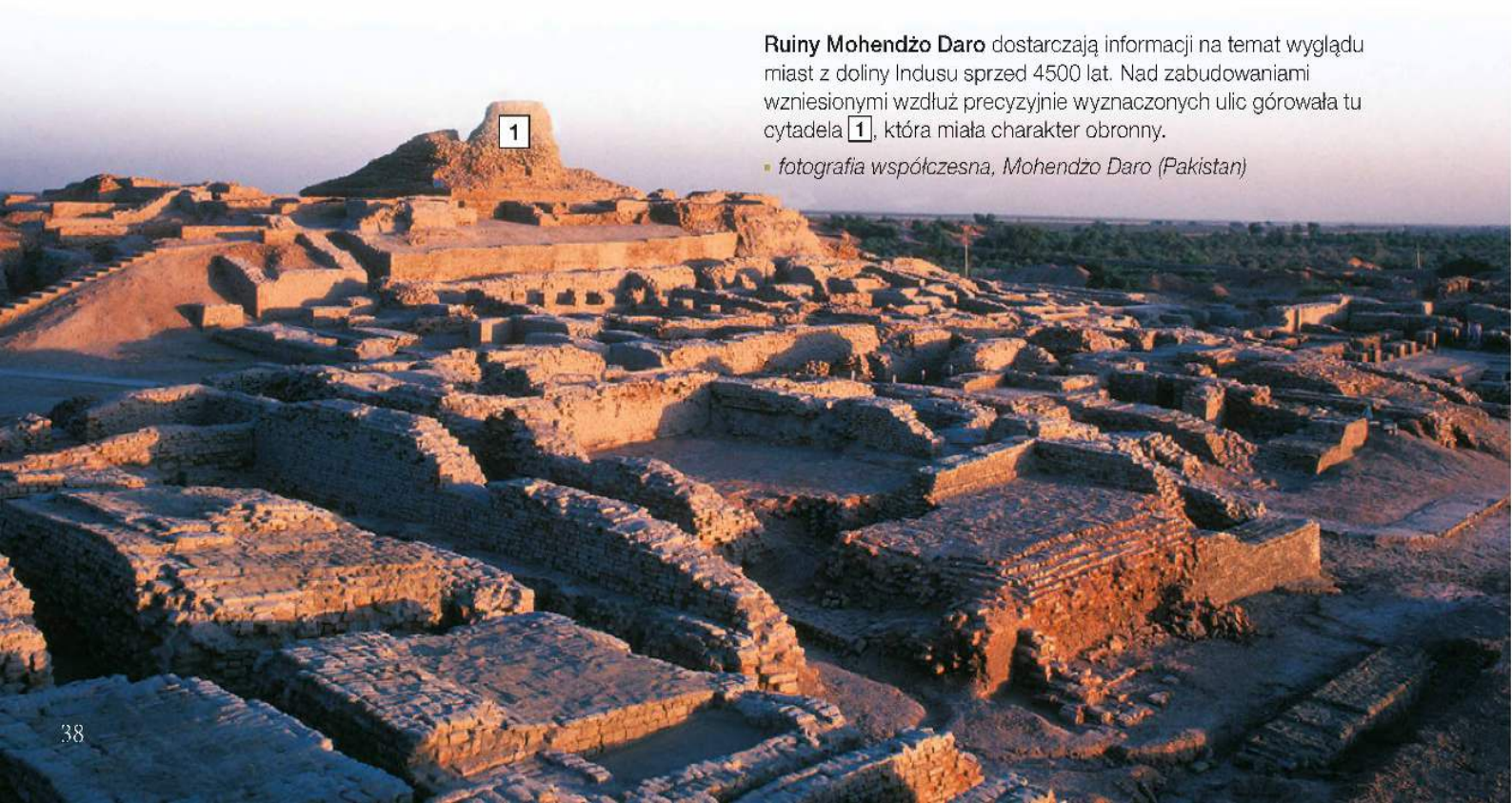
■ CYWILIZACJA DOLINY INDUSU

W połowie III tysiąclecia p.n.e. w dolinie Indusu, na terenie dzisiejszego Pakistanu, narodziła się jedna z najstarszych cywilizacji. Nie udało się dotąd odczytać pisma, którym posługiwali się mieszkańcy tego obszaru, więc jedynym źródłem informacji o niej są świadectwa archeologiczne. W latach 20. XX w. badacze natrafili na pozostałości dwóch dużych miast, o których nie znaleźli dotąd żadnej wzmianki w źródłach pisanych. Jedno z nich to **Mohendźo Daro**, drugie zaś **Harappa**. Miasta te zostały zbudowane według regularnego planu. Ulice przecinały się pod kątem prostym. Domy, wznoszone z wypalanej lub suszonej cegły,

miały wewnętrzne dziedzińce, a ściany od strony ulicy były pozbawione okien. W każdym domu znajdowała się studnia oraz miejsce przeznaczone na toaletę, które było połączone z kanalizacją miejską. Ponadto w każdym z tych miast zbudowano obwarowane murami cytadele, w których znajdowały się budynki publiczne. Mieszkańcy doliny Indusu w starożytności zajmowali się głównie rolnictwem. Na polach, które były sztucznie nawadniane, uprawiali pszenicę, jęczmień, a także warzywa. Hodowali zaś owce, krowy i świnie. Dobrze rozwinięte były również rzemiosło i handel, który odbywał się zarówno rzekami, jak i drogą morską. Produkty rzemieślników z doliny Indusu trafiały m.in. do Mezopotamii.

Ruiny Mohendźo Daro dostarczają informacji na temat wyglądu miast z doliny Indusu sprzed 4500 lat. Nad zabudowaniami wzniesionymi wzdłuż precyzyjnie wyznaczonych ulic górowała tu cytadela [1], która miała charakter obronny.

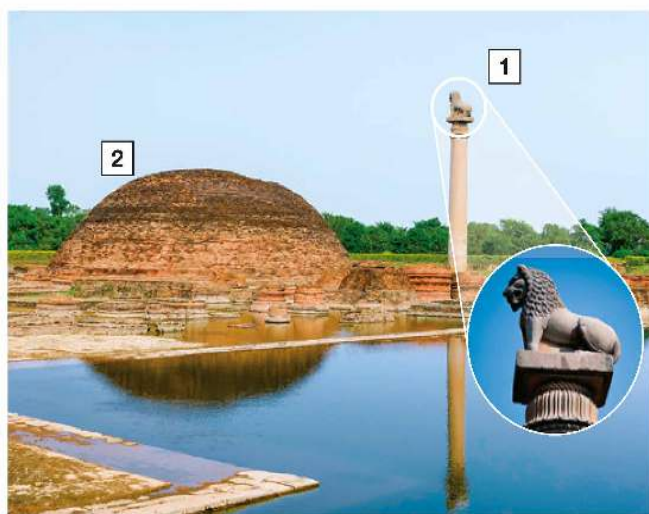
■ fotografia współczesna, Mohendźo Daro (Pakistan)

■ NAJAZD ARIÓW I RZĄDY DYNASTII MAURJÓW

Kres cywilizacji Indusu położył lud **Ariów**, który ok. 1500 r. p.n.e. zajął dolinę tej rzeki. Ariowie byli koczownikami, którzy przybyli nad Indus z północy. Mimo oporu ludności tubylczej stopniowo skolonizowali i zasiedlili podbite tereny. Opisy walk stoczonych wówczas przez Ariów znajdują się w *Rygwedzie* – najstarszym tekście literackim Indii. Ostatecznie opanowali nie tylko dolinę Indusu, ale również większość ziem położonych na subkontynencie indyjskim. Utworzyli tam szereg niedużych państw, na których czele stali królowie.

Dopiero w IV w. p.n.e. te niewielkie królestwa zjednoczyły się i powstało jedno państwo rządzone przez **dynastię Maurjów**. Najwybitniejszym władcą z tej dynastii był **Aśoka**, który panował w III w. p.n.e. Przeprowadził reformy państwa, które miały zapewnić poddanym dobrobyt i pomyślność. Wzmocnił również administrację centralną i powołał specjalnych urzędników mających czuwać nad moralnością. Zasłynął przy tym z łagodnego traktowania ludności oraz z pokojowej polityki wobec sąsiadów. Najprawdopodobniej postępował tak pod wpływem nauk głoszonych przez Buddę. W kolejnych latach wyrzekł się stosowania przemocy. Wiele też zrobił dla polepszenia życia społeczeństwa, m.in. wprowadził opiekę lekarską. Gdy jednak zmarł ok. 232 r. p.n.e., jego imperium zaczęło zmierzać ku upadkowi z powodu najazdów licznych ludów koczowniczych, które je łupiły.

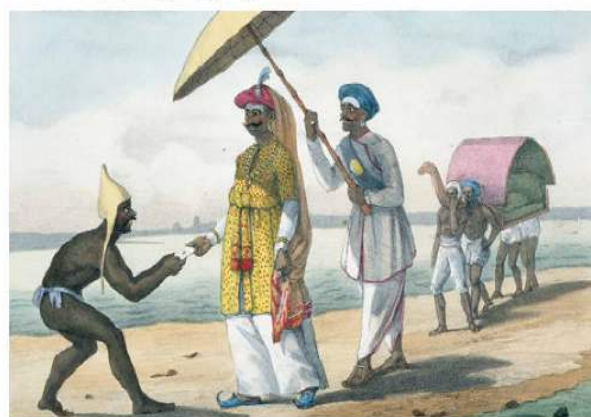
Filar Aśoki [1] i Stupa Anand [2] z miasta Vaishali [czyt.: wajszali] w Indiach należą do najcenniejszych zachowanych zabytków z czasów Aśoki. Znajdujący się na szczycie filaru posąg lwa został głównym elementem godła Indii. Stupy już w starożytności stały się najpopularniejszym, a zarazem zróżnicowanym w kształcie typem buddyjskich budowli sakralnych.

■ fotografia współczesna, Vaishali (Indie)

WARTO WIEDZIEĆ

Początek systemu kastowego

Po podboju dokonany przez Ariów w Indiach zaczął obowiązywać system podziału społeczeństwa na cztery stany, czyli **warny**. Pierwszą warnę stanowili kapłani, czyli **bramini**, drugą wojownicy, trzecią hodowcy, rolnicy i rzemieślnicy, wreszcie czwartą słudzy mający służyć trzem wyższym warnom. Przynależność kastowa nie obejmowała ludzi rytualnie skalanych, wykonujących zawody uważane za nieczyste. Byli to ci, którzy w swojej pracy mieli kontakt ze śmiercią (np. myśliwi, rzeźnicy) lub brudem (np. czyściciele). Określano ich mianem niedotykalnych lub **pariasów**. Z czasem podziały te utrwaliły się i w Indiach powstał system hierarchicznych i zamkniętych grup, czyli **kast**.

Scena przekazania jałmużny pariasowi od przedstawiciela wyższej kasty została ukazana na francuskiej rycinie z początku XIX w.

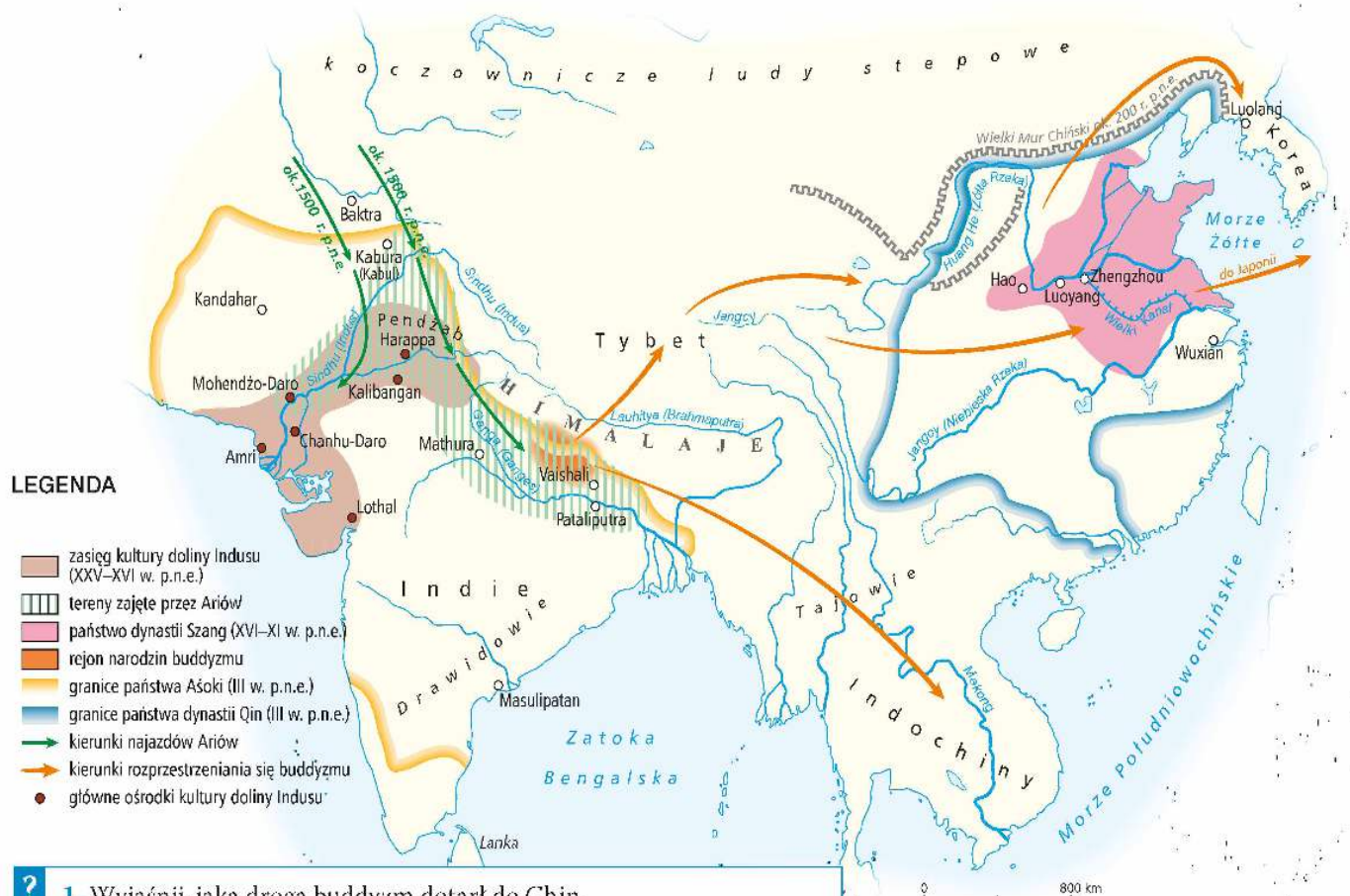
■ rycina, Francja, XIX w.

? Jakie konsekwencje mogło mieć dla Indii wprowadzenie systemu kastowego?

■ POWSTANIE HINDUIZMU I BUDDYZMU

Ariowie, którzy położyli kres cywilizacji Indusu, byli politeistami. Stopniowo jednak główną religią Indii stał się **braminizm**, który opierał się na wierze w Brahme [czyt.: bramę] – najwyższego boga stwórcę. Do niego po śmierci człowieka podążać miała każda dusza, przechodząc przez wiele wcieleń. Kapłani Brahmy, czyli **bramini**, przekazywali z pokolenia na pokolenie uznaną za świętą wiedzę obejmującą m.in. wskazówki, jak kierować społeczeństwem. Z tego powodu zajmowali oni w hierarchii społecznej najwyższe miejsce. Z czasem z połączenia braminizmu i religii pierwotnych mieszkańców Indii powstał **hinduizm**, praktykowany obecnie przez większość mieszkańców Indii. Jego wyznawcy wierzą w **reinkarnację**, czyli w wielokrotne odradzanie się człowieka po śmierci dzięki wstępowaniu duszy w inne ciało.

INDIE I CHINY W STAROŻYTNOSCI

1. Wyjaśnij, jaką drogą buddyzm dotarł do Chin.
2. Korzystając ze współczesnej mapy politycznej, wyjaśnij, jakie tereny nienależące obecnie do Indii wchodziły w skład imperium Aśoki.

Na przełomie VI i V w. p.n.e. początek nowej religii dał syn władcy jednego z indyjskich państw, Siddhartha Gautama [czyt.: sidarta gałtama], który przez swoich uczniów został nazwany **Buddą**, czyli Oświeconym. Podważał on głoszony przez braminów pogląd, jakoby ludzie mogli poznać tajemnicę stworzenia świata przez boga. Nauczał, że pewniejszej wiedzy dostarcza uważna obserwacja ludzkiej natury. Zauważyć można bowiem, że na świecie nie ma niczego, co nie podlegałoby nieustannym zmianom. Przemiana jest zatem czymś nieuchronnym, człowiek ma jednak wpływ na to, czy skieruje się ona w dobrym, czy też złym kierunku. Budda nauczał, że aby dokonać dobrej przemiany, należy ściśle przestrzegać zasad etycznych oraz ćwiczyć umysł. Gdy dojdzie się w tym do doskonałości, osiągnie się **nirwanę**, czyli stan całkowitego wyzwolenia od cierpienia. Budda podważał również sens podziału na warny, twierdząc, że nie pochodzenie, ale wola i myśl człowieka decydują o jego losie.

Nauka Buddy wzbudziła duże zainteresowanie, a on sam zyskał wielu uczniów spośród przedstawicieli wszystkich grup społecznych. Buddyzm, który nigdy nie zdołał w Indiach wyprzeć hinduizmu, w kolejnych

POSTAĆ HISTORYCZNA

BUDDA SIDDHARTHA GAUTAMA

ok. 566–480 r. p.n.e.

Twórca systemu filozoficznego i religijnego, który nie zakłada ani nie podważa istnienia boga. Był synem jednego z przywódców plemiennych, dzięki czemu w młodości żył w luksusie. W wieku 29 lat opuścił rodzinę i wyruszył w świat, aby poznać prawdę o cierpieniu. Około 525 r. p.n.e.

doznał oświecenia pod drzewem figowym w miejscowości Bodhi Gaya [czyt.: bodgaja]. Od tego momentu zwano go „Buddą”. Sformułowane w wyniku objawienia tzw. Cztery Szlachetne Prawdy stały się rdzeniem nauk głoszonych przez Buddę, a obecnie stanowią podstawę nauk buddyzmu. Według uczniów ziemską wędrówkę zakończył, osiągając parinirwanę – stan poza życiem i śmiercią.

stuleciach stał się najbardziej popularną religią m.in. w Tybecie, Chinach czy Japonii. Obecnie buddyzm jest wyznawany przez ok. 700 mln ludzi.

■ CYWILIZACJA DOLINY ŻÓŁTEJ RZEKI

Zgodnie ze źródłami historycznymi najstarsze państwo chińskie powstało w dolinie Żółtej Rzeki w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. Było ono rządzone początkowo przez **dynastię Szang** (ok. 1600 p.n.e.–ok. 1050 p.n.e.). W tych czasach Chińczycy znali sekret wytopu brązu, a także posługiwali się pismem piktograficznym. Liczne wojny prowadzone przez kolejnych królów z dynastii Szang przyczyniły się do rozwoju techniki wojskowej. Kres panowaniu dynastii Szang położyło podległe jej plemię Zhou [czyt.: czoł], od którego nazwę wzięła kolejna dynastia rządząca Chinami. Za rządów **dynastii Zhou** doszło do niespotykanej wcześniej ekspansji – do państwa włączono wówczas Mandżurię oraz tereny na południu rozciągające się aż za Jangcy (Niebieską Rzekę). Królowie dzielili swoje władztwo na szereg mniejszych księstw zarządzanych przez swoich krewnych lub lokalnych wodzów. Z czasem jednak wzrosła niezależność księstw, a król utracił dawne znaczenie.

Kres rozbiciu politycznemu położył w **221 r. p.n.e.** władca jednego z księstw chińskich **Qin Shi Huang** [czyt.: ci si hłan], który zbrojnie zjednoczył wszystkie księstwa i przyjął tytuł **Pierwszego Cesarza**. To właśnie on stworzył scentralizowane cesarstwo. Najwyższa władza należała do cesarza, który kierował polityką państwa, dowodził wojskiem oraz nadawał urzędy. Nazywany był Synem Niebios, ponieważ uważano, że

Chińskie naczynia rytualne wykorzystywano do odprawiania obzędów religijnych. Ich wykonanie świadczy o kunszcie chińskich rzemieślników specjalizujących się w produkcji wyrobów z brązu.

■ wyroby z brązu, Chiny, I w. p.n.e.

władza została mu nadana przez bogów. Cesarz rządził państwem za pośrednictwem rzeszy urzędników, podzielonych zgodnie ze skomplikowaną hierarchią.

Za rządów Pierwszego Cesarza ogłoszono kodeks karny, zbudowano sieć dróg cesarskich, ujednolicono jednostki miar i wag oraz w całym państwie wprowadzono jeden typ monet. W tym czasie rozpoczęto również budowę **Wielkiego Muru**, który miał chronić cesarstwo przed najazdami koczowniczych plemion z północy.

Pierwszy Cesarz zmarł w 210 r. p.n.e., a jego dynastia wkrótce upadła. Rządy objęła po niej dynastia **Han**, za której rządów ostatecznie ukształtowała się znana dzisiaj cywilizacja chińska. Nastąpiła również gwałtowna ekspansja terytorialna oraz nawiązano kontakty z Europą poprzez szlak handlowy zwany ze względu na najcenniejszy towar sprowadzany z Chin **jedwabnym szlakiem**.

■ WIELKI MUR

Początkowo Wielki Mur był pasem fortyfikacji z ziemi i drewna, później zaś z kamienia i cegieł. Przy wznoszeniu umocnień pracowały tysiące ludzi, z których wielu zginęło. Prace nad umocnieniem północnej granicy państwa trwały do XVII w. n.e. Ostatecznie mur osiągnął długość 6300 km. Choć Wielki Mur nie był w stanie powstrzymać natarcia potężnej armii (nigdy zresztą tego nie planowano), to pozwalał zapewnić spokój na granicy i nie dopuszczał do łupieżczych najazdów hord koczowniczych z północy.

Wielki Mur był nie tylko ogromnym wyzwaniem budowlanym, ale także organizacyjnym – wymagał nieustannej obsługi tysięcy żołnierzy. Jego poszczególne odcinki były bronione przez wydzielone oddziały wojskowe, które stacjonowały w fortach w sąsiedztwie muru i w strażnicach wchodzących w jego skład.

■ fotografia współczesna, Chiny

? Jakie znaczenie dla rozwoju Chin miała budowa Wielkiego Muru?

WARTO WIEDZIEĆ

Osiągnięcia cywilizacji Indii i Chin

W Indiach, gdzie nauką zajmowali się kapłani, nastąpił rozkwit medycyny i matematyki. To właśnie hinduscy uczeni wymyślili m.in. cyfry, które później za pośrednictwem Arabów dotarły do Europy i dlatego są nazywane cyframi arabskimi (więcej o tym na s. 152). Także w Indiach po raz pierwszy pojawiło się „zero”, co było przełomowym odkryciem.

Bogato zdobione kolczyki z Indii są tak duże i ciężkie, że zapewne dotykały ramion noszącej je osoby. Ozdabiają je wizerunki zwierząt symbolizujące władzę królewską: skrzydłatego lwa i słonia. Wyroby te świadczą o kunszcie starożytnych hinduskich złotników, których nieliczne wyroby przetrwały do naszych czasów.

■ złota biżuteria, Indie, I tysiąclecie p.n.e.

? Które z omówionych osiągnięć cywilizacji Wschodu uważasz za najcenniejsze? Uzasadnij swój wybór.

Chińczycy z kolei wcześniej opanowali technologię wytopu metali. Dzięki temu m.in. używali w rolnictwie żelaznego pluga, co znacznie podniosło wydajność upraw. Przez wieki głównymi produktami eksportowymi Chin były porcelana i jedwab. Tajemnica ich wytwarzania była skutecznie strzeżona aż do XVIII w. Kolejne chińskie wynalazki mające wpływ na kształtowanie świata to papier, proch strzelniczy, a także druk i papierowe pieniądze.

Wazy Davida należą do najsłynniejszych dzieł chińskiej ceramiki. Naczynia wykonano z białą-niebieską porcelanę, która stała się w Chinach bardzo popularna w XIV w., w czasach panowania dynastii Yuan i Ming.

■ naczynia ceramiczne, Chiny, 1351 r.

Społeczeństwo chińskie było podzielone na cztery grupy. Najwyższą stanowiła szlachta, czyli właściciele ziemscy, rycerze oraz uczeni. Kolejne grupy tworzyli rzemieślnicy, kupcy oraz najliczniejsi z nich – rolnicy. Ci ostatni utrzymywali się z uprawy niewielkich działek ziemi. Większość ziemi należała bowiem do szlachty, której chłopci musieli płacić daniny i wykonywać dla niej prace polowe.

KONFUCJANIZM I TAOIZM

Pod koniec rządów dynastii Zhou w Chinach cesarze gromadzili na swoich dworach mędrców i nauczycieli. Ich zadaniem było poszukiwanie takiej strategii, która umożliwiłaby pokonanie władców pozostałych państw. Był to czas bujnego rozwoju filozofii nazywany okresem **Stu Szkół Myśli**. Spośród nich największy wpływ na rozwój cywilizacji chińskiej wywarła szkoła, którą założył na przełomie VI i V w. p.n.e. **Konfucjusz**. Przez kilka lat przebywał on na dworze jednego z władców, jednak popadł z nim w konflikt i odtąd zaczął wraz z uczniami wędrować po Chinach. Jego nauki zostały spisane przez uczniów w dziele zatytułowanym *Dialogi konfucjańskie* dopiero po śmierci mistrza.

Konfucjusz nie zajmował się religią – miał do niej bardzo praktyczne podejście. Swoim uczniom mówił

m.in.: *Czuję respekt przed pozamaterialnymi istnieniami, lecz trzymam je na dystans*. Mimo to z woli jednego z cesarzy **konfucjanizm**, czyli konfucjański system filozoficzny, stał się od 195 r. p.n.e. w Chinach religią państwową. Bardziej niż religia Konfucjusza interesowały zagadnienia etyczne, społeczne

Terakotowa armia to zbiór ok. 8 tys. posągów przedstawiających żołnierzy, oficerów, a nawet konie. Wykonano je z terakoty, czyli wypalanej gliny, i ustawiono w szyku bojowym w pobliżu grobowca Pierwszego Cesarza. Mieli strzec władcy oraz umożliwić mu odzyskanie władzy w zaświatach.

■ posąg ceramiczny, Chiny, ok. 210 r. p.n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NAUKI KONFUCJUSZA

Konfucjusz opisał obowiązki, które każdy miał spełniać w ramach swojej społecznej roli.

Kto kieruje państwem [...], ten winien z szacunkiem wypełniać swe powinności i być godnym zaufania, zachować umiar i miłość ludzi, a ludem posługiwać się tylko we właściwym czasie. [...]

W domu rodzinnym młody człowiek winien z nabożnością odnosić się do swych rodziców. Poza domem rodzinnym winien szanować starszych, winien być baczny i szczery, winien miłować wszystkich, lecz bliskie stosunki utrzymywać z tymi, którzy posiadli cnotę humanitarności. [...]

Poza bramą swojego domostwa odnoś się do ludzi jak do znakomitych gości w swoim domu. Dając podwładnym polecenia, rób to z taką powagą, jakbyś uczestniczył w wielkiej ceremonii. Nie czyni innym, czego dla siebie nie pragniesz [...].

Trzeba tylko, by władca postępował tak, jak się godzi władcy, minister – jak przystoi ministrowi, ojciec – jak ojcu należy, a syn – po synowsku.

Konfucjusz w wieku 20 lat założył szkołę, w której uczył pisma, podstawowej wiedzy oraz zasad dobrego wychowania. W wieku 53 lat opuścił rodzinne księstwo Lu i wraz z grupą uczniów zaczął wędrować po kraju, oferując swoje usługi różnym władcom. Nauczał, że naturalne dobro człowieka należy wydobyć i wykorzystać z pożytkiem dla jednostki oraz społeczeństwa.

■ *malowidło na papierze, Chiny, XVIII w. n.e.*

Źródło: Konfucjusz, *Dialogi konfucjańskie*, tłum. K. Czyżewska-Madajewicz, M.J. Künstler, Z. Tłumski, Warszawa 1976, s. 37, 117, 121.

- ?** 1. Wymień wady ludzi sprawujących władzę, które Konfucjusz chciał zmienić za pomocą swoich postulatów.
2. Oceń, które elementy postawy zalecanej przez Konfucjusza młodym ludziom są oczekiwane również w dzisiejszych czasach.

i polityczne. Jego zdaniem każdy człowiek powinien rozwijać cnoty moralne, spośród których za najważniejszą uważał prawość. Rozumiał ją jako obowiązek czynienia dobra bez liczenia na własne korzyści. Cenił także humanitarność, czyli miłość do innych ludzi. Uważał, że społeczeństwo może funkcjonować sprawnie jedynie wtedy, gdy każdy człowiek wie, jakie powinien w nim zająć miejsce. Konfucjusz wyróżnił pięć rodzajów zależności: władca – poddany, ojciec – syn, mąż – żona, młodszy – starszy, przyjaciel – przyjaciel. Każdy powinien zdać sobie sprawę, w których spośród tych relacji występuje, a następnie w jak najdoskonalszy sposób wypełniać obowiązki wobec władcy, rodziny i przyjaciół.

W kształtowaniu się cywilizacji chińskiej oprócz konfucjanizmu duże znaczenie miał także **taoizm**. Za twórcę tej doktryny uważa się żyjącego w VI w. p.n.e. **Laozi** [czyt.: laocy]. O ile Konfucjusz w swoim nauczaniu kładł duży nacisk na prawa i obowiązki, o tyle taoiści odrzucali ustalony porządek oraz kult rodziny, podkreślali za to wartość wolności i spontaniczności. Liczyła się dla nich prawdziwa wiedza, czyli taka, którą można zdobyć poprzez obserwację i pokorę wobec zjawisk natury. Laozi sądził, iż między człowiekiem a naturą (*tao*) istnieje pierwotny związek. Uważał, że najlepiej jest, gdy nie ingeruje się w naturalny porządek rzeczy. Z tego powodu taoiści zaprzeczali potrzebie reform, a także odmawiali pełnienia urzędów.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj założenia buddyzmu, konfucjanizmu i taoizmu.
2. Wskaż, które osiągnięcia pochodzące ze starożytnych Indii i Chin uważasz za najcenniejsze.
3. Porównaj, jaki wpływ najazdy ludów koczowniczych miały na rozwój cywilizacji Indii, a jaki na cywilizację Chin.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Granet, *Cywilizacja chińska*, tłum. M.J. Künstler, Warszawa 1995.

M. Jakimowicz-Skah, A. Jakimowicz, *Mitologia indyjska*, Warszawa 1982.

Podsumowanie rozdziału I

Pierwsze cywilizacje

1 Zanim zaczęła się historia

1. Prehistoria obejmuje dzieje człowieka do momentu wynalezienia pisma. Na podstawie kryterium surowca, z którego wykonywano narzędzia, dzieli się ją na trzy epoki: kamienia, brązu i żelaza. Ich daty krańcowe są różne na poszczególnych obszarach.
2. Człowiek rozumny (*Homo sapiens sapiens*) ukształtował się 200 tys. lat temu. W procesie ewolucji kluczowe były: zmiana sylwetki na pionową, korzystanie z narzędzi i ich doskonalenie oraz opanowanie metod rozpalania i podtrzymywania ognia.
3. Rewolucja neolityczna, czyli przechodzenie od wędrownego trybu życia do osiadłego, rozpoczęła się ok. 10 tys. lat p.n.e. na obszarze Żyznego Półksiężycy. Wiązała się ona z podjęciem upraw zbóż i hodowli zwierząt oraz wznoszeniem trwałych osad. Mieszkańcy części z nich trudnili się również handlem i rzemiosłem (Çatal Hüyük).
4. W IV tys. p.n.e. na Bliskim Wschodzie opanowano metody produkcji narzędzi z brązu (stopu miedzi i cyny), a pod koniec II tys. p.n.e. – z żelaza.

Głowa byka zdołała najprawdopodobniej instrument muzyczny – lirę. Być może ten ornament miał oznaczać, że podobnie jak byk, instrument wydaje niskie dźwięki. Głowa została wykonana z brązu, a oczy z muszli i sprowadzanego ze Wschodu kamienia – lapis-lazuli.

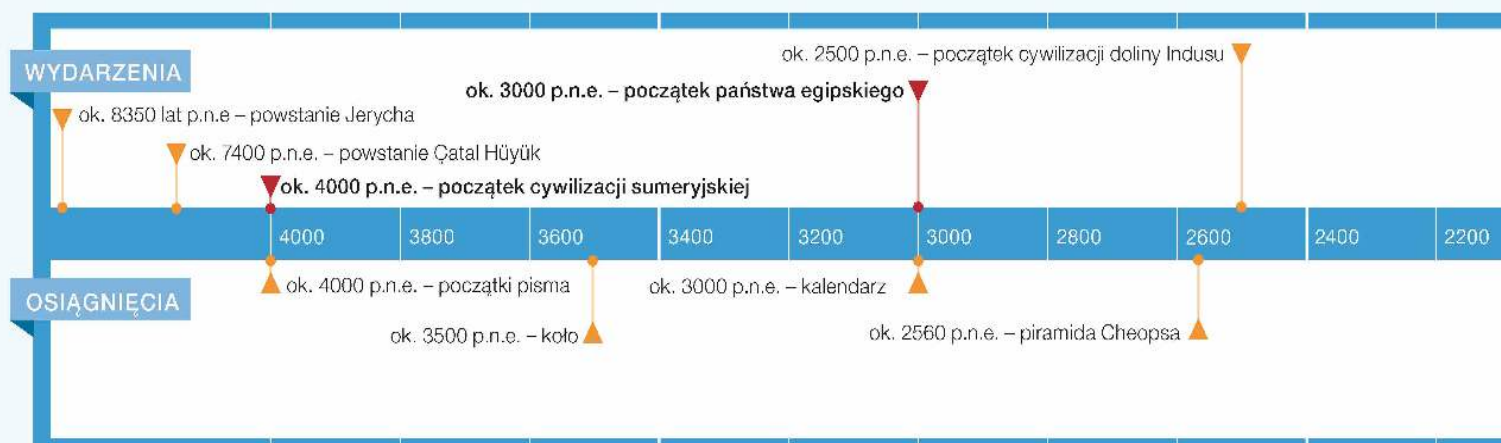
■ rzeźba z brązu,
Sumer, ok. 2500 r.
p.n.e.

2 Starożytna Mezopotamia

1. Mezopotamia to kraina położona pomiędzy Tygrysem i Eufratem, o korzystnym klimacie i glebach użyźnianych przez wylewy obu rzek.
2. Nieregularność tych wylewów skłaniała do budowy i utrzymania systemów irygacyjnych. Wymagało to stałej i zorganizowanej pracy większej grupy ludzi i prowadziło do powstania pierwszych państw, a także cywilizacji.
3. Najstarszym znanym ludem Mezopotamii byli Sumerowie. Dokonali oni wielu odkryć i wynalazków, wśród których najistotniejszym było pismo.
4. W III tys. p.n.e. w Mezopotamii powstało imperium akadyjskie, którego najwybitniejszym władcą był Sargon. W II i I tys. p.n.e. potęgę zyskały Babilon oraz Asyria. Władców asyryjskim udało się podbić cały Bliski Wschód od Egiptu do Iranu.
5. W miastach Mezopotamii rozwijały się rzemiosło i nauka (matematyka, astronomia), a także – literatura. Znajomość pisma pozwoliła również opracować pierwsze spisy prawa, takie jak Kodeks Hammurabiego z XVIII w. p.n.e.

Najstarsze rodzaje pisma na Bliskim Wschodzie i w Europie

Nazwa pisma	Czas	Miejsce powstania
pismo piktograficzne sumeryjskie	ok. 4000 p.n.e.	Mezopotamia
pismo klinowe	ok. 3500 p.n.e.	Mezopotamia
pismo hieroglificzne	ok. 3000 r. p.n.e.	Egipt
pismo linearne A	XVIII w. p.n.e.	Kreta
alfabet fenicki	ok. 1050 p.n.e.	Fenicia
alfabet grecki	ok. 800 r. p.n.e.	Grecja
alfabet łaciński	ok. 700 r. p.n.e.	Półwysep Apeniński
alfabet arabski	IV w. n.e.	Bliski Wschód

3 Starożytny Egipt

1. Państwo egipskie w starożytności obejmowało niemal wyłącznie ziemie położone w bezpośredniej bliskości Nilu. Składało się z Egiptu Dolnego (ujście Nilu) i Górnego (dolina rzeki).
2. Dzieje Egiptu dzieli się na trzy epoki: Starego Państwa, Średniego Państwa i Nowego Państwa, kiedy osiągnął on największe terytorium i znaczenie polityczne.
3. Władca Egiptu – faraon – sprawował władzę absolutną. Na czele rozbudowanej administracji stał wezyr. Ważną rolę odgrywali kapłani, którzy dysponowali władzą i ogromnymi majątkami należącymi do świątyń. Najliczniejsi byli wolni chłopci, którzy wykonywali określone prace na rzecz państwa, natomiast niewielu było niewolników.
4. Egipska religia miała charakter politeistyczny, zatem Egipcjanie czcili wiele różnorodnych bóstw. Miejscem kultu były przede wszystkim świątynie. Ważną rolę odgrywała wiara w życie po śmierci. Z tego powodu istniał tam m.in. zwyczaj balsamowania zwłok i wznoszono monumentalne grobowce – piramidy.
5. Egipcjanie posługiwali się trzema rodzajami pisma: pismem hieroglificznym, hieratycznym i demotycznym.

4 Izrael i Fenicja

1. Początki Izraela opisuje Biblia. Pasterski lud Hebrajczyków miał przybyć do Kanaanu (Palestyna) z Mezopotamii. W XI–X w. p.n.e. powstało tam królestwo żydowskie ze stolicą w Jerozolimie. Władali nim kolejno Saul, Dawid i Salomon.
2. Po śmierci Salomona państwo rozpadło się na Izrael i Judeę, które zostały podbite przez Asyrię (VIII w. p.n.e.) i Babilonię (VI w. p.n.e.). Wydarzenia te doprowadziły do powstania diaspory – rozproszenia Hebrajczyków poza ziemiami Izraela.
3. Hebrajczyków wyróżniał i jednoczył judaizm, monoteistyczna wiara w jednego Boga (Jahwe). Świętą księgą judaizmu jest Tora, a jej objaśnienia zawiera Talmud.
4. Fenicjanie zamieszkiwali wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego, gdzie utworzyli szereg miast-państw. Zajmowali się głównie handlem. Na wybrzeżach Morza Śródziemnego założyli wiele kolonii.
5. Fenicjanie opracowali pierwszy alfabet – system znaków odpowiadających spółgłoskom.

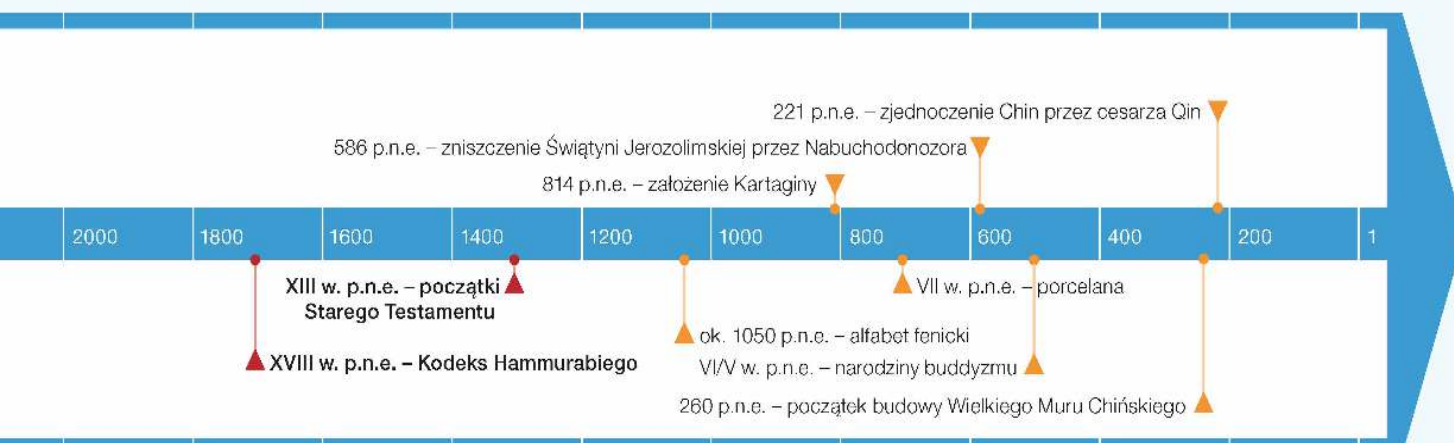
5 Cywilizacje Indii i Chin

1. W III tys. p.n.e. w dolinie Indusu powstała cywilizacja, o której wysokim poziomie rozwoju świadczą ruiny miast: Mohendzo Daro i Harappa. Jej upadek wiązał się z najeźdem Ariów (ok. 1500 r. p.n.e.), którzy wprowadzili w Indiach podział społeczeństwa na warny (kasty).
2. Najstarsze państwo chińskie powstało w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. w dolinie Żółtej Rzeki. Z czasem rozpadło się ono na wiele niezależnych królestw, które w 221 r. p.n.e. zjednoczył Qin Shi Huangdi (Pierwszy Cesarz). Zreformował on administrację, ujednolicił pismo, prawo, system monetarny, rozbudował sieć dróg i zapoczątkował budowę Wielkiego Muru. Podstawą gospodarki było rolnictwo.
3. W religiach starożytnych Indii – braminizmie i hinduizmie – ważną rolę odgrywała wiara w reinkarnację – odradzanie się człowieka po śmierci poprzez wędrówkę dusz. Z kolei w filozofii buddyzmu i konfucjanizmu ważne było przestrzeganie zasad etycznych.
4. W starożytnych Indiach wynaleziono cyfry arabskie, w Chinach zaś – jedwab, porcelanę i papier.

Śiwa Nataraja, czyli tańczący Śiwa, jest jednym z najbardziej znanych przedstawień tego hinduistycznego bóstwa. Poszczególne dłonie Śiwy wykonują gesty i trzymają przedmioty mające znaczenie symboliczne. Bębenek ręczny **1** oznacza dźwięki towarzyszące stworzeniu świata, płomień **2** – jego zniszczenie.

■ rzeźba z miedzi, Indie, XI w. n.e.

Kto zbudował wiszące ogrody Semiramidy?

Spośród siedmiu cudów świata – opracowanej jeszcze przez starożytnych Greków listy najwspanialszych dzieł ludzkich – najbardziej tajemnicze pozostają do dziś wiszące ogrody Semiramidy. Choć wspominają o nich liczne źródła, nadal nie wiemy, ani gdzie się one znajdowały, ani kto je faktycznie założył. Niektórzy badacze zdążyli nawet postawić hipotezę, że ogród był jedynie literacką fikcją i w rzeczywistości w ogóle nie istniał. Ostatnio jednak pojawiły się nowe pomysły rozwiązania tej zagadki...

Zgodnie z tradycją wiszące ogrody Semiramidy miały zostać założone w VI w. p.n.e. na polecenie króla Babilonii Nabuchodonozora II jako prezent dla jego żony Amytis, która tęskniła za krajobrazem i roślinnością swojej ojczyzny, Medii. Pozostałości Babilonu – stolicy państwa Nabuchodonozora, archeolodzy odnaleźli już w 1899 r. i odtąd w jego ruinach poszukiwano śladów wspaniałej konstrukcji. W wysiłkach tych kierowano się kilkoma opisanymi z czasów starożytnych.

Ogrody przedstawiono w nich jako potężną konstrukcję tarasową, o układzie podobnym do teatru, a wzniesioną z cegły lub kamienia. Jej sercem miał być skomplikowany system wodociągów, który pozwalał transportować niezbędną dla roślin wodę na wyższe poziomy budowli. Według przekazów opierał się on na zastosowaniu tzw. śruby Archimedes, a więc mechanizmu, który sami Grecy poznali dopiero w III w. p.n.e. Na podstawie tych wskazówek poszczególni badacze dopatrywali się pozostałości ogrodów w kolejnych odnajdywanych ruinach rozmaitych imponujących budowli, ale ich hipotezy były kolejno obalane. Dodatkowo wśród licznych inskrypcji dokumentujących działalność budowlaną władcy Babilonu nie natrafiono na żaden ślad wzniesienia przez niego jakiegokolwiek ogrodu. Niepowodzenie prac prowadzonych w Babilonie skłoniło badaczy do rozszerzenia obszaru poszukiwań,

a przede wszystkim do pogodzenia się z myślą, że romantyczna opowieść o początkach ogrodów nie musi być całkiem dokładna. Najnowsze odkrycia i ponowne badanie znanych już inskrypcji rzucają nowe światło na zagadkę wiszących ogrodów. Według nowej, budzącej kontrowersję teorii ta niezwykła budowla powstała nie w Babilonie, a w Niniwie, a więc w stolicy Asyrii, być może w okresie jej największego rozkwitu, czyli w VIII lub VII w. p.n.e. Miała być ona dziełem króla Sanheriba, który – oprócz licznych wojen – prowadził również szeroko zakrojoną działalność budowlaną i wznosił m.in. wspaniałe pałace wraz z całym systemem wodociągów zaopatrujących miasto w wodę. Konstrukcje te same w sobie zasługiwałyby pewnie na miano cudu myśli inżynierskiej, jako że sięgały one do źródeł odległych o 60 km od miasta.

Dla poszukiwaczy wiszących ogrodów ważniejszy jest jednak fakt, że w zachowanych inskrypcjach dotyczących pałacu Sanheriba znalazły się wzmianki o zastosowaniu tu urządzenia, w którym można dopatrzeć się „śruby Archimedes”. Dodatkowo na jednej z odnalezionych tu płaskorzeźb przedstawiono ogromną konstrukcję podtrzymującą tarasy porośnięte bogatą roślinnością, co odpowiada z grubsza znanym nam opisom wiszących ogrodów. Trudno jednak nadal powiedzieć, czy to są właśnie ogrody Semiramidy, którymi zachwycali się starożytni.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie źródło historyczne pozwoliłoby definitywnie rozstrzygnąć spór o lokalizację wiszących ogrodów Semiramidy?
2. Jakie obiekty zasługują Twoim zdaniem na miano siedmiu cudów współczesnego świata?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, na czym polegała rewolucja neolityczna.
2. Przedstaw warunki geograficzne, które sprzyjały powstaniu pierwszych cywilizacji, i wyjaśnij ich znaczenie.
3. Porównaj struktury społeczne starożytnego Egiptu i starożytnych Indii.
4. Porównaj organizację państw Sumerów i Fenicjan, wskaż podobieństwa i różnice oraz wymień ich najważniejsze osiągnięcia.
5. Porównaj systemy religijne starożytnego Egiptu, Izraela i Indii. Wskaż ich cechy szczególne.
6. Wyjaśnij, czym różniły się systemy pisma stosowane w starożytnych cywilizacjach.

■ Partenon w Atenach, V w. p.n.e.

II DZIEJE STAROŻYTNEJ GRECJI

1 Hellada i Hellenowie

2 Ateńska demokracja

3 Starożytna Sparta

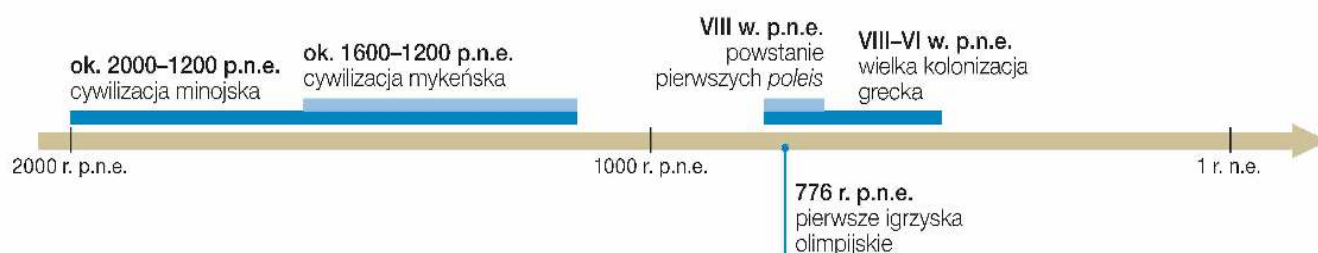
4 Wojny grecko-perskie

5 Podboje Aleksandra Macedońskiego

6 Kultura starożytnej Grecji

1 HELLADA I HELLENOWIE

Pierwsze starożytne cywilizacje powstawały na rolniczych obszarach nad wielkimi rzekami. To właśnie w związku ze wspólnymi pracami przy nawadnianiu pól narodziły się pierwsze państwa. Budową kanałów nawadniających zarządzał władca, a od jego decyzji zależał dobrobyt wszystkich mieszkańców kraju. Czy jednak cywilizacja zawsze musiała kształtować się w podobnych warunkach? I czy społeczeństwo mogło zorganizować się w całkowicie odmienny sposób?

■ W GÓRZYSTEJ GRECJI

Starożytni Grecy swoją krainę nazywali **Helladą**. Na jej obszarze można było wyróżnić trzy znacznie różniące się od siebie części: Grecję właściwą, rozciągającą się w południowej części Półwyspu Bałkańskiego, liczne wyspy Morza Egejskiego oraz zachodnie wybrzeża Azji Mniejszej. Helladę, co widać [na mapie](#) na sąsiedniej stronie, w większości pokrywały góry. Najwyższy masyw górski – **Olimp** – wznosił się na wysokość prawie 3000 m n.p.m. Pasma górskie dzieliły Grecję właściwą na wiele krain geograficznych, takich jak Tesalia, Attyka czy Lakonia.

Górzystość tych terenów sprawiała, że podróże lądem wiązały się z trudnościami. Dzięki rozwiniętej linii brzegowej dużo łatwiej było przemieszczać się morzem, zwłaszcza między majem i październikiem, kiedy żegludze sprzyjała pogoda. Trudno było znaleźć w Grecji miejscowości, które znajdowałyby się dalej niż 90 km od brzegu. Większość ważniejszych ośrodków leżała nad morzem lub w jego pobliżu, a ich mieszkańcy na co dzień żeglowali.

Hellada była uboga w bogactwa naturalne, dlatego już w II tysiącleciu p.n.e. Grecy zaczęli podejmować dalekie podróże, także morskie, w poszukiwaniu

■ KNOSSOS, MYKENY I WOJNA TROJAŃSKA

Najstarsza cywilizacja na terenie dzisiejszej Grecji rozwinęła się na Krecie już w III tysiącleciu p.n.e. Jej zasięg został zaznaczony [na mapie](#) na sąsiedniej stronie. Od imienia najsłynniejszego, na wpół legendarnego władcy – **Minosa**, cywilizację tę nazywa się minojską. Głównym jej centrum było **Knossos**, gdzie zachowały się ruiny pałacu nazwane pałacem Minosa. Brak jakichkolwiek umocnień wokół tej budowli świadczy o tym, że Minojczycy nie obawiali się najazdu wrogów. Byli przecież potęgą morską i przez setki lat nikt nie zagrażał ich siedzibom.

Pałac w Knossos był przede wszystkim siedzibą władców, choć wykopaliska wskazują, że również magazynowano tam żywność i mieli w nim swoje warsztaty rzemieślnicy.

■ współczesna rekonstrukcja

GRECJA W STAROŻYTNOŚCI

LEGENDA

- osadnictwo greckie w połowie I tysiąclecia p.n.e.
- zasięg wpływu cywilizacji minojskiej
- zasięg wpływu cywilizacji mykeńskiej
- ośrodki cywilizacji minojskiej
- ośrodki cywilizacji mykeńskiej
- główne świątynie

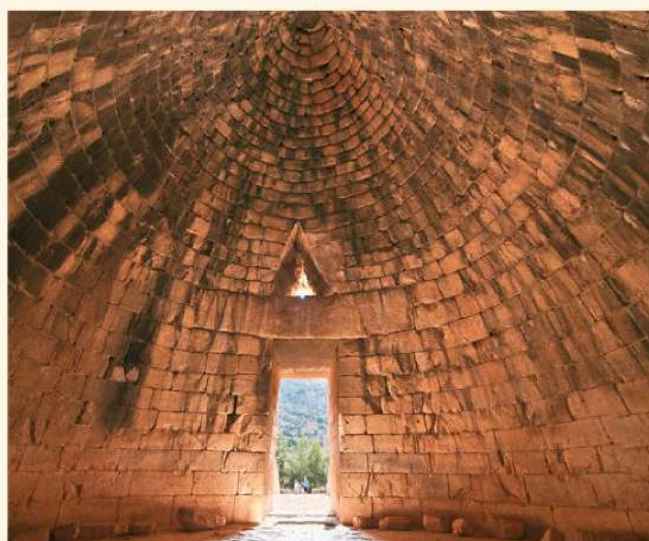

Złota maska przykrywała w grobowcu twarz pogrzebanego władcy Myken. Przez odkrywców została uznana za maskę Agamemnona, którego słynny poeta Homer w arcydziele literatury greckiej, wierszowanym eposie *Iliada*, opisuje jako potężnego władcę Myken i przywódcę Achajów oblegających Troję.

■ złota maska, Grecja, XVII/XV w. p.n.e.

- ?
1. Oceń, jakie znaczenie dla żeglugi w starożytności mogła mieć duża liczba wysp na Morzu Egejskim.
 2. Wymień greckie krainy, które leżały w Azji Mniejszej.

Skarbiec Atreusa lub Grób Agamemnona to umowne nazwy najwspanialszego przykładu grobu kopułowego, charakterystycznego dla architektury mykeńskiej.

■ grób kopułowy, Mykeny, XIV w. p.n.e.

Około roku 1600 p.n.e. na terenie Grecji właściwej narodziła się nowa cywilizacja. Od nazwy jej najważniejszego ośrodka – **Myken**, nazwano ją **cywilizacją mykeńską**. Jej zasięg również został zaznaczony na mapie powyżej. Mykeńczycy wzniesli pałace, które były siedzibami władców. Ponadto posługiwali się pismem, w którym zostały zapisane najstarsze teksty w języku greckim.

Najbardziej znanym wydarzeniem z okresu mykeńskiego jest na polu mityczna **wojna trojańska**. Istnienie Troi, zwanej Ilionem, było podważane do 1870 r., kiedy to zostały odnalezione pozostałości miasta. Jego odkrycie nie przesądza jednak tego, czy do tej wojny kiedykolwiek doszło.

- ?
- Które znane dzieła literatury greckiej opisywały wojnę trojańską?

cennych surowców. Wkrótce Greków oprócz Feni-
cjian zaczęto uważać za najlepszych żeglarzy czasów
starożytnych.

Górzyste ukształtowanie terenu oraz klimat zade-
cydowały o tym, co na swoich polach uprawiali Grecy.
Były to przede wszystkim zboża, służąca do wytwa-
rzania wina winorośl i drzewa oliwne, z których owo-
ców tłoczyli oliwę. Grecy zajmowali się również rybo-
łóstwem, dlatego na ich stołach często gościły ryby
i owoce morza. Dla mleka hodowali mało wymagające
kozy, a dla wełny – owce. Jako siłę pociągową przy upra-
wie roli i w transporcie wykorzystywali bydło rogate.

■ POLIS I JEJ OBYWATELE

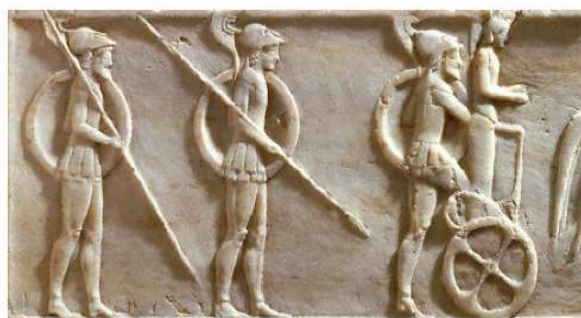
Około VIII w. p.n.e. w Grecji zaczęły powstawać *poleis*
(l.mn. od *polis*), czyli niewielkie państwa, które często
określa się jako miasta-państwa lub państwa-miasta.
Każda *polis* składała się bowiem z dwóch elementów:
miasta (można je zobaczyć [na ilustracji](#) u dołu strony),
w którym koncentrowało się życie polityczne i religijne,
oraz otaczającego je w promieniu kilku czy kilkunastu
kilometrów obszaru wiejskiego. Terytorium większości
poleis wynosiło nie więcej niż 100 km², chociaż zda-
rzały się również znacznie większe.

Jednak to nie mały rozmiar, a wyjątkowy sposób or-
ganizacji społecznej i politycznej najbardziej odróżniał
polis od innych typów państw w starożytności. Grecki

WARTO WIEDZIEĆ

Podatki i liturgia

Obywatele greckiej *polis* nie musieli regularnie płacić
podatków. W razie wojny jednak każdy obywatel był
zobowiązany stanąć do walki, a ponadto sam zapew-
nić sobie uzbrojenie. Niekiedy pojawiała się potrzeba
sfinansowania np. przedsięwzięcia budowlanego lub
przedstawienia teatralnego. Uciekano się wówczas do
systemu tzw. liturgii, czyli świadczenia na rzecz ogółu.
Polegało to na tym, że zamożny obywatel pokrywał
koszty tego projektu z własnych zasobów. Zyskiwał tym
prestiż i uznanie we wspólnocie.

Wyposażenie wojownika greckiego było przekazywane
z ojca na syna. Jego posiadanie było konieczne do spełnie-
nia podstawowego obowiązku obywatela – obrony *polis*.

■ płaskorzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.

? Jakie mogły być zalety i wady braku stałych podatków
w greckich *poleis*?

■ MIASTO GRECKIE

Miasto stanowiło centrum greckiej *polis*. Było ośrod-
kiem władzy, handlu, rzemiosła i kultu religijnego. Za-
zwyczaj łączyło się również z portem.

1 Port był nie tylko miejscem załadunku i wyładunku ludzi oraz
towarów, ale także wymiany handlowej. W razie wojny stawał
się zaś bazą wojskową.

- 2 Mury obronne okalały miasto i chroniły je przed niespodzie-
wanym atakiem. Pozwalały również kontrolować dostęp na-
pływających ludzi i towarów.
- 3 Agora była głównym placem, na którym toczyło się życie
miasta. Odbывały się na niej zgromadzenia polityczne i uro-
czystości religijne. Przede wszystkim była jednak miejscem
handlu i codziennych spotkań Greków.
- 4 Akropol, czyli wzgórze świątynne, górował nad miastem.
Oprócz świątyń, ołtarzy i posągów bogów wznoszono tam
umocnienia, które pozwalały się schronić przed wrogiem.

? Jakie miejsca Grecy wybierali
na założenie miasta?

filozof Arystoteles (przeczytasz o nim więcej na s. 80) trafnie określił państwo-miasto jako wspólnotę obywateli. Najważniejsze decyzje dotyczące *polis* zapadały bowiem na **zgromadzeniu**, w którym mogli brać udział wszyscy obywatele, a więc dorośli mężczyźni posiadający prawa polityczne. Zgromadzenie wybierało urzędników, którzy przez określony czas wykonywali wyznaczone zadania. Po zakończeniu kadencji byli zaś zastępowani przez kolejnych wybranych obywateli.

Bycie obywatelem wiązało się nie tylko z prawami politycznymi, ale i obowiązkami. Każdy obywatel *polis* był wojownikiem i w razie potrzeby musiał walczyć w obronie ojczyzny (więcej o tym w **Warto wiedzieć** na s. 50). Społeczność obywatelska stanowiła zamkniętą grupę. Wejść do niej mogli tylko synowie obywateli, a przypadki nadawania obywatelstwa ludziom z zewnątrz były bardzo rzadkie i z zasady wymagały zgody zgromadzenia. Kobiety, choć należały do wspólnoty, nie miały praw politycznych.

Poleis były zamieszkiwane także przez inne grupy ludności, którym nie przyznawano praw politycznych. Jedną z nich stanowili cudzoziemcy (gr. *ksenoi*), którzy przybywali z innych *poleis* w poszukiwaniu pracy lub schronienia. Zezwalano im na pobyt, lecz nawet po upływie kilku pokoleń traktowano ich jak obcych i w Atenach określano mianem **metojków**, tzn.

mieszkających obok. W zamian za prawo pobytu musieli płacić podatki, a w razie potrzeby służyć w armii i ponosić ciężary różnych dodatkowych świadczeń. Osobną grupę stanowili **niewolnicy**, pozbawieni wszelkich praw i uznawani za osobistą własność obywatela. Ich położenie było zróżnicowane – najczęściej uprawiali ziemię należącą do ich właściciela lub świadczyli różne posługi w jego domu.

■ WSPÓLNOTA GRECKA

Mimo podziału Grecji na niewielkie *poleis* istniało kilka czynników, które budowały wśród ich mieszkańców poczucie wspólnoty. Ogromne znaczenie miało używanie tego samego języka. Wprawdzie w poszczególnych regionach posługiwano się jego różnymi odmianami, jednak nie utrudniało to porozumiewania się i mieszkaniom Aten bez trudu rozumiał Greka z Azji Mniejszej. Istotnymi czynnikami jednoczącymi były również wspólne zwyczaje i tradycje. Wszyscy Grecy ubierali się podobnie i w podobny sposób spędzali czas wolny, oglądając przedstawienia w teatrze czy ćwicząc w **gimnazjone**. Kultura fizyczna miała duże znaczenie dla kształtowania greckiej wspólnoty. Najśłynniejsze **igrzyska**, w których mogli uczestniczyć wyłącznie Grecy, odbywały się co cztery lata w **Olimpii** (więcej na ten temat przeczytasz na s. 84).

WARTO WIEDZIEĆ

Jakie ustroje polityczne panowały w greckich *poleis*?

Greckie *poleis* były w różny sposób zorganizowane, a ich ustroje zmieniały się w miarę upływu czasu. W większości greckich miast panowała oligarchia (gr. rządy nielicznych). W tym ustroju do sprawowania władzy była dopuszczona mniejszość obywateli, posiadająca odpowiednio duże majątki. Rządzący *polis* członkowie zamożnych rodzin, których nazywamy arystokracją, wyróżniali się stylem życia i pochodzeniem od znakomitych przodków. Demokracja (gr. rządy ludu) to z kolei ustrój, w którym wpływ na politykę *polis* zyskiwali wszyscy jej obywatele, także ci biedniejsi. W różnych miastach bywały okresy, kiedy to wyjątkowo wpływowa jednostka dominowała życie polityczne i sięgała po samodzielną władzę, ustanawiając tyranie. U mieszkańców Macedonii i Epiru, a także licznych ludów sąsiadujących z Grekami panowała monarchia (gr. rządy jednostki). Na czele państwa stał tam król (gr. *basileus*), wywodzący się z rodziny, której członkowie rządzili na ogół od wielu pokoleń.

Zwycięzca zawodów sportowych, dekorowany przez boginię zwycięstwa Nike wieńcem laurowym. Choć zwycięzcy igrzysk nie otrzymywali kosztownych nagród, mogli liczyć na sławę. Przykładowo ku ich czci poeci układali wiersze. Stawali się znani nie tylko w swojej *polis*, ale wśród wszystkich Greków.

■ waza czerwonofigurowa, Grecja, V w. p.n.e.

Gimnazjon – budowla, w której antyczni Grecy oddawali się ćwiczeniom fizycznym.

■ WIERZENIA GREKÓW

Wspólne wierzenia również wzmacniały więź łączącą wszystkich Greków. Wierzyli oni, że w odległej przeszłości bogowie zesłali na ziemię potop, który przeżyła jedynie para ludzi. Ich syn – **Hellen** – miał być przodkiem Hellenów, czyli Greków. Przekonanie o pochodzeniu od jednego przodka pozwalało zachować poczucie wspólnoty wśród rozdrobnionych politycznie greckich *poleis*.

Podobnie jak zdecydowana większość ludów starożytnych, Grecy wierzyli w wielu bogów, byli zatem politeistami. Niezależnie jednak od tego, w której części Grecji mieszkali, czcili tych samych bogów. Do najważniejszych bóstw zaliczano mieszkających na górze Olimp: **Zeusa**, władcę bogów i ludzi, jego rodzeństwo (m.in. Herę, Posejdona, Demeter) oraz liczne dzieci (np. Atenę, Apollina, Hefajstosa). Cześć oddawano też liczny pomniejszych bóstwom, jak np. muzy – opiekunki sztuk i nauk, oraz herosom – pół bogom, pół ludziom. Każda *polis* miała również swoje własne bóstwo opiekuńcze, które czciła w szczególny sposób. Opowieści o bogach zwane **mitami** były powszechnie znane. Odwoływało się do nich w swojej twórczości wielu poetów i dramatopisarzy. Do wybitniejszych greckich twórców, którzy w swoich poematach opisywali dzieje bogów i bohaterów, należeli Homer i Hezjod.

Zgodnie z wierzeniami Greków bogowie nie stworzyli świata, ponieważ istniał już przed nimi. Choć zostali obdarzeni nieśmiertelnością, nie byli ani wszechwiedzący, ani wszechmocni. Uważano, że można poznać wolę bóstw poprzez zsyłane przez nie znaki (np. piorun czy ogień) lub dzięki kontaktowi z osobą, przez

WARTO WIEDZIEĆ

W jaki sposób modlili się Grecy?

Obowiązkiem Greka było oddawanie czci bogom poprzez modlitwy i ofiary. Grecy modlili się na stojąco. Gdy zwracali się do bóstw niebiańskich, wznosili ręce, a jeśli zwracali się do bóstw świata podziemnego, trzymali ramiona opuszczone. Składali przy tym ofiary z mleka, wina, a także zebranych z pól plonów lub zwierząt, których pewne części palono na cześć bogów, resztę zaś spożywano w trakcie uczty organizowanej po zakończeniu obrzędów. Wszystkie te praktyki spełniano przed świątynią, gdzie znajdował się ołtarz. Sama świątynia była bowiem mieszkaniem bóstw, nie zaś miejscem spotkań ich wyznawców. Nadzór nad sprawami kultu należał do kapłanów.

Składanie ofiar Demeter [1], potężnej bogini urodzaju, miało przynieść bogate plony.

■ płaskorzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.

? W jaki sposób na płaskorzeźbie została podkreślona boskość Demeter?

Na płaskorzeźbie u wejścia do głównej ateńskiej świątyni – Partenonu – przedstawiono najważniejszych bogów w greckim panteonie. Ukazano tu m.in. wyobrażenia: boga niebios **Zeusa [1]**, patronki małżeństw, jego żony **Herę [2]**, bogini mądrości i wojny sprawiedliwej **Ateny [3]**, boga mórz **Posejdona [4]**, boga sztuk i wróżbiarstwa **Apollina [5]**, boga ognia i kowala **Hefajstosa [6]** i jego żony, bogini miłości **Afrodyty [7]**, oraz boga wojny **Aresa [8]**.

■ rekonstrukcja rzeźby antycznej, Grecja, XX w.

którą przemawiały. Aby poznać wyroki przeznaczenia lub uzyskać radę, wiele osób zwracało się do wyroczni. W całym greckim świecie wyjątkowym uznaniem cieszyła się wyrocznia boga Apollina w **Delfach**. Pełne niejasności przepowiednie dotyczące przyszłości były przekazywane śmiertelnikom przez kapłankę zwaną **Pytią**.

■ WIELKA KOLONIZACJA GRECKA

Przełomowe znaczenie dla rozwoju i rozpowszechnienia się cywilizacji greckiej miała **wielka kolonizacja**, która rozpoczęła się w VIII w. p.n.e. i trwała do VI w. p.n.e. W jej wyniku Grecy osadnicy założyli setki **kolonii** w basenie Morza Śródziemnego i Morza Czarnego (kierunkom kolonizacji można przyrzeć się na **mapie** poniżej). Powody, dla których Grecy wyruszali zasiedlać odległe krainy, były bardzo różnorodne. Istotną rolę odgrywał niedostatek ziemi uprawnej w Grecji i związane z nim przeludnienie, wywołane szybkim wzrostem liczby tamtejszej ludności. Wielokrotnie do podjęcia wyprawy kolonizacyjnej skłaniała Greków konieczność zdobycia dostępu do surowców naturalnych. Zdarzało się jednak, że do opuszczenia rodzimej *polis* zmuszani byli ci, którzy przegrali walkę o władzę.

Zakładanie kolonii nie odbywało się w sposób spontaniczny – poprzedzano je starannym planowaniem. Szukając miejsca pod przyszłą osadę, Grecy brali pod uwagę wiele czynników: czy można tam stworzyć przystań dla statków, czy było łatwe do obrony, czy miało dostęp do wody pitnej, czy w jego pobliżu znajdowała się odpowiednia ilość ziemi pod uprawę. Często organizowano wyprawy rozpoznawcze, a ich członkowie mieli za zadanie znalezienie najbardziej dogodnego miejsca na założenie kolonii. Zwykle też *polis* określała, kto miał wziąć udział w wyprawie, w jakim kierunku miano ruszyć oraz kto stanie na czele ekspedycji i zostanie założycielem nowej osady. Przed wyruszeniem w drogę wysyłano poselstwo do wyroczni delfickiej, by zyskać akceptację bóstwa dla planowanej akcji. Grecy czasami rywalizowali z Fenicjanami o wpływ w krainach leżących wokół Morza Śródziemnego.

Nowo powstała osada była niezależna od **metropolii**, czyli *polis*, z której wyruszyła wyprawa kolonizacyjna. Różnego rodzaju więzi między nimi utrzymywały się jednak bardzo długo. W nowej miejscowości prawa były zazwyczaj wzorowane na rozwiązaniach z metropolii. Koloniści przywozili z ojczyzny kult bogów oraz święty ogień, co było elementem wspólnego dziedzictwa.

KOLONIZACJA GRECKA

1. Wymień nazwy pięciu współczesnych państw, w których granicach znajdują się ziemie skolonizowane przez Greków.
2. Wyjaśnij, dlaczego morskie szlaki wiodły wzdłuż wybrzeży.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OPOWIEŚĆ O ZAŁOŻENIU KYRENY

Obywatele greckiej wyspy Tery w VII w. p.n.e. wysłali osadników do północnej Afryki. Tam, w Kyrenie, na terenie dzisiejszej Libii, mieli oni założyć kolonię. Zachowała się treść uchwały Terejczyków, którzy podjęli decyzję o tak śmiałej wyprawie.

Kiedy Apollo polecił Battosowi i Terejczykom założyć kolonię w Kyrenie, Terejczycy postanowili posłać Battosa do Libii jako wodza i króla, i tych Terejczyków jako jego towarzyszy. Na równych i sprawiedliwych warunkach z każdej rodziny jeden syn będzie wciągnięty na listę [...] spośród młodych i wolnych Terejczyków [...] i popłynie. Jeśli osadnikom uda się założyć kolonię, każdy z ojczyzny, który popłynie do Libii później, będzie mógł zostać obywatelem i pełnić urzędy oraz otrzyma działkę ziemi, która do tej pory nie miała jeszcze pana. Jeśli jednak nie uda im się założyć kolonii, Terejczycy nie będą w stanie udzielić im pomocy i będą w wielkich kłopotach przez pięć lat, będą mogli opuścić tamten kraj i bezpiecznie wrócić do własnych majątków na Terze i będą mogli być tutaj obywatelami. Każdy kto odmówi popłynięcia [...], będzie podlegał karze śmierci, a majątek jego zostanie skonfiskowany. Każdy kto udzieli schronienia i opieki takiemu człowiekowi, nawet jeśli to ojciec będzie pomagał synowi czy brat

bratu, będzie podlegał takiej samej karze jak człowiek, który odmówił popłynięcia.

Greckie statki poruszane były zarówno za pomocą wiosel, jak i żagli. Wioślarze zapewniali napęd nawet w przypadku bezwietrznej pogody lub podczas niepomyślnych wiatrów.

■ malowidło wazowe, Grecja, VII w. p.n.e.

Źródło: Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 78–79.

- ? 1. Przedstaw, w jaki sposób wybrano przyszłych kolonistów.
2. Wyjaśnij, jaki mógł być stosunek Terejczyków wytypowanych na osadników do powierzonego im zadania.

Najwcześniej Grecy zaczęli zakładać osady w południowej Italii i na Sycylii, gdzie występowały urodzajne gleby. Dzięki temu założone ośrodki bardzo szybko zyskały potęgę i bogactwo i dlatego wkrótce zaczęto je nazywać **Wielką Grecją**. Z kolei na południowych wybrzeżach dzisiejszej Francji oraz Hiszpanii kolonie powstały w celu zdobycia dostępu do takich surowców, jak cyna, miedź czy srebro. Kolonie na północnych wybrzeżach Morza Egejskiego dostarczały drewna, smoły oraz plonów z urodzajnych pól. Żyzne gleby skłoniły też Greków do zakładania kolonii na wybrzeżach Morza Czarnego. Niewiele greckich osad powstało na

wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, gdzie istniały silne państwa. W Egipcie jedyną grecką osadą zostało Naukratis, które nie było jednak typową kolonią, lecz tylko punktem wymiany handlowej.

W rezultacie wielkiej kolonizacji świat grecki znacznie się wzbogacił. Kto nie znajdował dla siebie miejsca w rodzinnej *polis*, mógł udać się do kolonii. Pojawienie się Greków w różnych rejonach świata śródziemnomorskiego wpłynęło również na mieszkającą tam ludność, która stykała się z greckimi osiągnięciami i sposobem życia. Do dziś w całym basenie Morza Śródziemnego można spotkać ruiny miast Hellenów.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw warunki geograficzne panujące w Grecji. Oceń ich wpływ na charakter greckiej cywilizacji.
2. Wyjaśnij, czym była *polis*.
3. Wskaż czynniki, które łączyły Greków. Wyjaśnij, które z nich uważasz za najważniejsze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

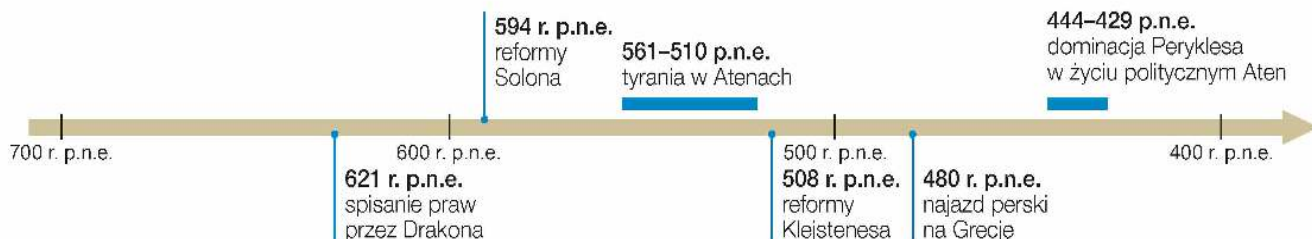
Z. Kubiak, *Dzieje Greków i Rzymian*, Warszawa 2014.

C. Rodney, *Wojna trojańska*, tłum. B. Tkaczow, Warszawa 2008.

2

ATEŃSKA DEMOKRACJA

Położone wokół wzgórza nazywanego Akropolem, Ateny były centrum jednej z najważniejszych i najpotężniejszych *poleis*. Do dziś to właśnie z Ateńczykami łączy się powstanie demokracji, podobnie jak wiele osiągnięć sztuki i filozofii greckiej. W jaki sposób powstała demokracja ateńska? W jaki sposób funkcjonowała? Jak wpłynęła na rozwój kultury w tej *polis*?

PIERWOTNY USTRÓJ ATEN

Początkowo władza w Atenach znajdowała się w rękach przedstawicieli najbardziej wpływowych rodów. Spośród nich co roku wybierano dziewięciu urzędników – **archontów**. Po roku urzędowania archonci wchodziłi do rady i zasiadali w niej dożywotnio. Rada byłych archontów obradowała na wzgórzu poświęconym bogu wojny Aresowi, dlatego nazywano ją **Radą Areopagu**. Stała ona na straży obowiązujących praw i mogła nawet sądzić urzędników, którym zarzucono nadużycie władzy.

W drugiej połowie VII w. p.n.e. państwo ateńskie przeżywało wewnętrzne konflikty. W trudnej sytuacji znalazła się duża część ubogich mieszkańców Attyki, którzy utrzymywali się z ziemi dzierżawionej od najbogatszych rodów. Wiele z nich, nie mogąc spłacić ciężących na nich zobowiązań, popadało w niewolę i było sprzedawanych poza granice *polis*. Aby złagodzić narastający konflikt, zdecydowano się uporządkować istniejące prawa i w 621 r. p.n.e. powierzono tę misję **Drakonowi**. W późniejszych czasach Ateńczycy wspominali je jako niezwykle surowe, co dało początek określeniu „drakońskie prawa”.

Wprowadzenie praw Drakona nie rozwiązało problemu, a konflikty społeczne w Atenach uległy takiemu nasileniu, że Ateńczycy ponownie zdecydowali się wybrać rozjemcę i prawodawcę. Został nim **Solon**, w 594 r. p.n.e. piastujący urząd archonta. Zniósł on długie ciężące na dzierżawcach ziemi, zlikwidował niewolę za długie oraz przeprowadził wykupienie tych, którzy wcześniej zostali sprzedani. Jednocześnie na nowo zorganizował obywateli, dzieląc ich na klasy majątkowe. Tylko obywatele uzyskujący najwyższe dochody

mogli pełnić urzędy. Było to nowatorskie rozwiązanie, ponieważ dotąd o miejscu jednostki w społeczeństwie decydowało pochodzenie. Od tej pory zdobycie majątku pozwalało przejść do wyższej klasy i ubiegać się o piastowanie urzędów. Najbiedniejsi obywatele nadal nie mogli sprawować funkcji publicznych, ale mieli prawo udziału w zgromadzeniu ludowym, wypowiadającym się w najważniejszych dla państwa sprawach.

Aristogejton [1] i **Harmodios** [2] byli ateńskimi arystokratami. W 514 r. p.n.e. zamordowali jednego z synów Pizystrata i dlatego stali się symbolem walki z tyranią. Przedstawiająca ich rzeźba była umieszczona na ateńskiej agorze. Do czasów obecnych przetrwała dzięki rzymskiej kopii.

■ rzeźba, Rzym, ok. I w. p.n.e. – III w. n.e.

Działalność Solona nie doprowadziła od razu do uspokojenia sytuacji wewnętrznej w *polis*. Z rywalizacji walczących o władzę stronnictw zwycięsko wyszedł **Pizystrat**, który stał się najpotężniejszą osobą w państwie – **tyranem**. Co prawda, nadal wybierano urzędników, ale wyłącznie spośród osób, które cieszyły się jego zaufaniem. Wielu przeciwników Pizystrata musiało opuścić kraj. Nowe rządy sprzyjały jednak uspokojeniu sytuacji w *polis*. Za rządów Pizystrata podjęto również budowę wielu monumentalnych budowli, m.in. świątyni Zeusa Olimpijskiego. Po śmierci Pizystrata władzę w państwie na krótko objęli jego dwaj synowie. Młodszy z nich został zamordowany, starszy zaś w 510 r. p.n.e. musiał uciec z Aten.

■ POCZĄTKI DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

Po upadku tyranii w Atenach na nowo rozgorzały walki polityczne. Zwycięsko wyszedł z nich **Klejstenes**, który choć należał do jednego z najbogatszych rodów ateńskich, to uzyskał poparcie ludu. W 508 r. p.n.e. przeprowadził reformy, które dały początek **ateńskiej demokracji**, czyli rządowi wszystkich obywateli.

CIEKAWOSTKA

Tezeusz i początek demokracji

Według opowieści, które przekazywali sobie Ateńczycy, mityczny królewicz ateński Tezeusz zjednoczył podzieloną na liczne państewka Attykę w jedną ateńską *polis*. Miał również stworzyć demokrację i zaprowadzić prawa, które uporządkowały sytuację w tym regionie.

Tezeusz podczas walki z Minotaurem, człowiekiem-bykiem więzionym w kreteńskim labiryncie. Ateński bohater bardziej znany jest obecnie z heroicznych czynów opisanych w mitach niż z zasług dla organizacji *polis*.

■ naczynie ceramiczne, Grecja, V w. p.n.e.

Klejstenes dokonał na nowo podziału kraju na 10 jednostek administracyjnych – fyl. W skład każdej z nich wchodziły wspólnoty z odległych, niesąsiadujących ze sobą części Attyki. Dzięki temu miała zacieśnić się współpraca Ateńczyków z oddalonych od siebie zakątków tej dość rozległej *polis*, a samo państwo miało stać się bardziej spójne. Klejstenes chciał przy tym ograniczyć znaczenie arystokratów, którzy mieli w bliskiej okolicy silne wpływy wśród ludności, często uzależnionej od nich finansowo.

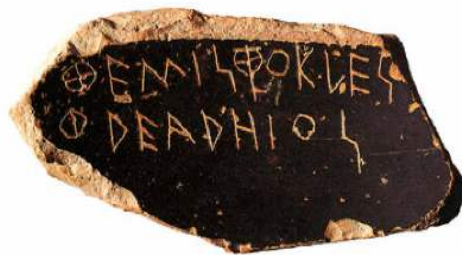
Drugą ważną reformą Klejstenesa było utworzenie nowych urzędów. Pierwszym z nich była **Rada Pięciu-set**. Mógł w niej zasiadać każdy obywatel niezależnie od zamożności. Rada przygotowywała porządek obrad zgromadzenia i układała projekty uchwał. Klejstenes powołał też urząd dziesięciu dowodzących wojskiem **strategów**.

Z Klejstenesem wiąże się też wprowadzenie nowej procedury zwanej **ostracyzmem**, która pozwalała wszystkim obywatelom oceniać swoich przywódców. Rozpoczynano ją od tego, że każdego roku na jednym z posiedzeń zgromadzenia zadawano obywatelom

WARTO WIEDZIEĆ

Ostracyzm Arystydesa

W pierwszej połowie V w. p.n.e. ofiarą ostracyzmu został słynący z uczciwości Arystydes. Pouczającą historię na temat przebiegu głosowania zapisał grecki filozof Plutarch: *Kiedy więc doszło do tego ostracyzmu, pewien niepiśmienny wieśniak, jak powiadają, wręczył swój ostrakon Arystydesowi, który przypadkiem mu się nawinął, z prośbą, by wypisał na nim imię... Arystydesa. Gdy ten, zdumiony, zapytał, cóż złego mu uczynił ów Arystydes, wieśniak odpowiedział: „Nic. Nawet nie znam człowieka, ale mam dość wysłuchiwanie wszędzie, że jest sprawiedliwy”. Usłyszawszy to, Arystydes bez słowa wypisał swoje imię na ostrakonie i oddał mu.*

Ostrakon z zapisanym imieniem Temistoklesa, ateńskiego męża stanu. Po przeprowadzonej procedurze ostracyzmu musiał on opuścić Ateny w pierwszej połowie V w. p.n.e.

■ ostrakon, Ateny, V w. p.n.e.

? Jakie znaczenie ma obecnie pojęcie „ostracyzm”?

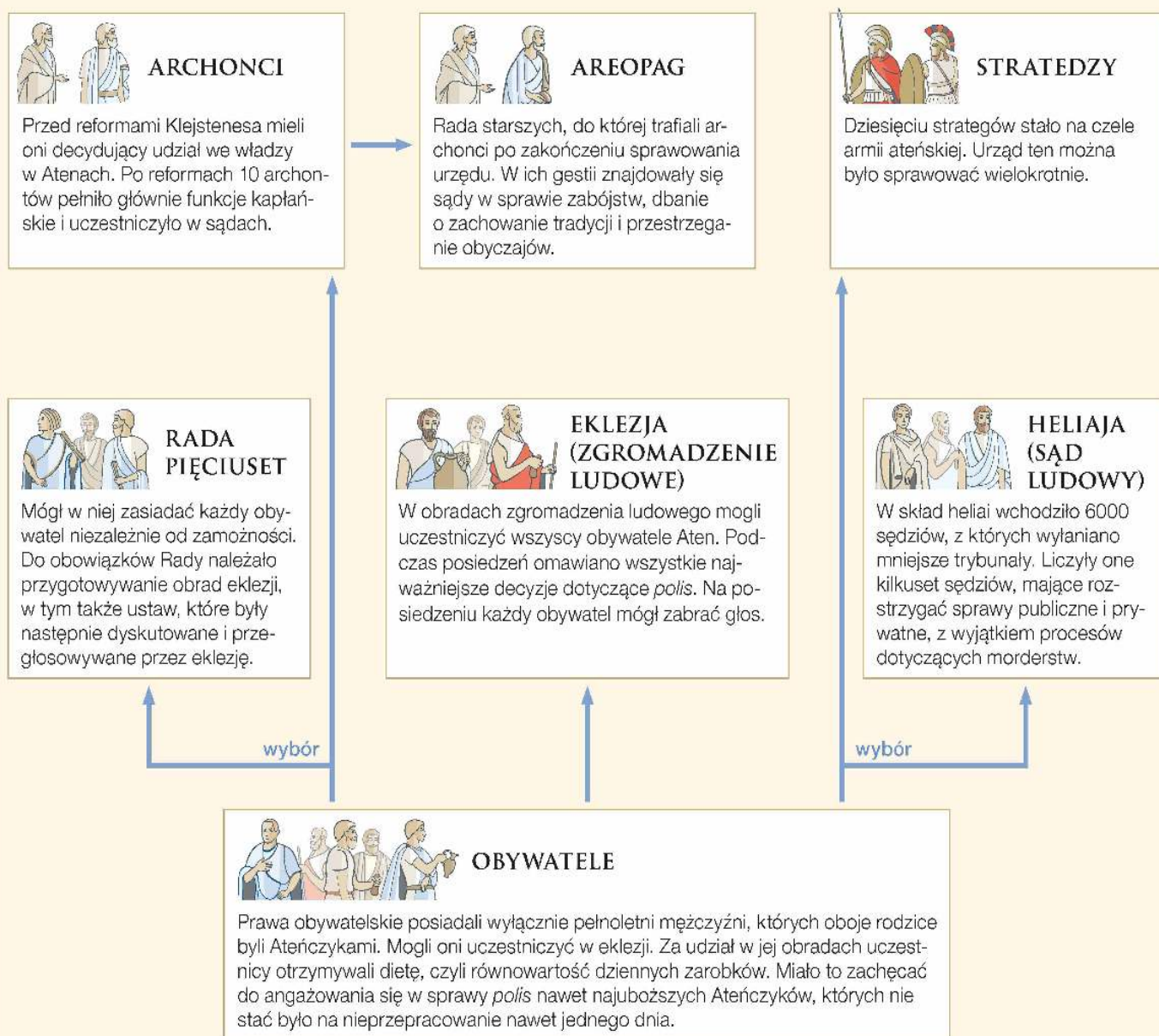
pytanie, czy należy ją zastosować. Jeśli większość odpowiedziała twierdząco, dwa miesiące później odbywało się głosowanie. Obywatele wypisywali wówczas na skorupkach naczyń ceramicznych, tzw. **ostrakonach**, imię tego polityka, który ich zdaniem powinien opuścić Ateny. Jeśli w głosowaniu wzięło udział więcej niż 6 tys. osób, to polityk, który zebrał najwięcej głosów, musiał na 10 lat opuścić Ateny. Nie tracił on przy tym obywatelstwa ani majątku. Jedna z historii związanych z ostracyzmem została opisana w [Warto wiedzieć](#) na sąsiedniej stronie.

■ INSTYTUCJE DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

Fundamentami ateńskiej demokracji były równość obywateli wobec prawa oraz ich powszechny udział w rządzeniu państwem, niezależnie od posiadanego majątku czy pochodzenia ich rodów. Najważniejsze instytucje demokratyczne stanowiły zgromadzenie ludowe, Rada Pięciuset oraz sąd ludowy.

W obradach **zgromadzenia ludowego** (eklezji) mógł wziąć udział każdy obywatel, który ukończył 20. rok życia i stawiał się w wyznaczonym dniu na wzgórzu

■ JAK FUNKCJONOWAŁA DEMOKRACJA ATEŃSKA?

Jakie były kompetencje zgromadzenia ludowego?

Pnyks. Zgromadzenie zbierało się często (ok. 40 razy w roku) i podejmowało decyzje we wszystkich bieżących sprawach państwowych. W czasie posiedzenia eklezji każdy obywatel miał prawo zabrać głos, a także zgłosić własny projekt uchwały dotyczący omawianej kwestii. Dzięki zasadzie wolności wypowiedzi największy wpływ na politykę państwa zdobywali występujący na zgromadzeniu mówcy, którzy potrafili przekonać większość do swoich racji. Obrady zgromadzenia przygotowywała **Rada Pięciuset**. Jej skład wyłaniano poprzez coroczne losowanie 50 osób z każdej z fyl. Rada ustalała porządek obrad zgromadzenia. Wniosek zgłoszony na zgromadzeniu musiał zostać rozpatrzony przez Radę i dopiero po jej akceptacji był poddawany pod głosowanie. Zajmowała się też bieżącymi sprawami państwa, nadzorowała urzędników i przyjmowała posłów z innych państw.

Kolejną ważną instytucją demokracji ateńskiej był **sąd ludowy (helijaj)**. Składał się z 6000 sędziów wybieranych corocznie losowo spośród obywateli, którzy ukończyli 30. rok życia. Z grona heliai losowano sędziów do osądzenia konkretnych spraw. Rozstrzygali nie tylko w sprawach cywilnych, ale również politycznych. Rozpatrywano więc oskarżenia o korupcję, a nawet o zgłoszenie na zgromadzeniu projektu niezgodnego z obowiązującym prawem. W ten sposób sąd ludowy sprawował kontrolę nad politykami.

Spośród ateńskich urzędów specjalne znaczenie miał urząd **stratega**, czyli dowódcy wojskowego. Każdego

roku Ateńczycy wybierali 10 strategów. Wyboru dokonywano poprzez głosowanie, nie zaś przez losowanie jak w wypadku większości innych urzędów. Funkcję stratega, w odróżnieniu od innych stanowisk, można było pełnić wiele razy. Znaczenie strategów w dużym stopniu wykraczało poza sprawy wojskowe i nierzadko stawiali się oni politykami mającymi bardzo duży wpływ na sprawy państwa. Najślynniejszy z nich – **Perykles** – pełnił funkcję stratega nieprzerwanie przez kolejnych 15 lat.

Filarem demokracji był powszechny dostęp do urzędów, z których większość obsadzano drogą losowania spośród zgłoszonych kandydatów, co uznawano za najbardziej demokratyczną metodę wyboru. Szacuje się, że każdego roku Ateńczycy wybierali ok. 700 urzędników, w tym członków Rady Pięciuset. Większość stanowisk można było pełnić tylko raz w życiu. Miało to przeciwdziałać sytuacji, w której dostęp do urzędów uzyskałaby wyłącznie niewielka grupa osób, a ponadto skłaniać Ateńczyków do aktywności politycznej. W świecie greckim urzędy z reguły były pełnione

POSTAĆ HISTORYCZNA

PERYKLES

495–429 r. p.n.e.

Wybitny polityk ateński. Władzę sprawował w okresie potęgi Aten w V w. p.n.e. Z jego inicjatywy wzniesiono Partenon (więcej o nim w [Symbolach epoki](#) na s. 86–87). Należał do najślynniejszych mówców antycznej Grecji. Na posągach Perykles jest przedstawiany w hełmie hoplity.

Miał on nie tylko podkreślać umiejętności stratega, lecz także maskować nietypowy kształt czaszki Peryklesa. Przywódca Aten zmarł podczas zarazy, która nawiedziła je podczas wojny toczonej ze Spartą i jej sojusznikami. Był to czas, w którym *polis* najbardziej potrzebowała jego talentu. Antyczny historyk Tukidydes przedstawił go następująco: [Perykles], *zdobywając sobie znaczenie jedynie uczciwymi środkami, nie schlebiał nikomu, lecz wykorzystując osobistą powagę, czasem także gniewnie do ludu przemawiał. Ilekroć czuł, że Ateńczyków ponosi niewczesna buta i zuchwałość, potrafił ich zastraszyć, a kiedy znowu bez uzasadnienia wpadali w panikę, dodawał im otuchy. Choć więc z imienia była demokracja, w rzeczywistości były to rządy pierwszego obywatela.*

Demokracja **1** koronuje Demos **2**, czyli lud Aten – taka symboliczna scena zdobi kamienną stelę.

■ płaskorzeźba, Grecja, V/IV w. p.n.e.

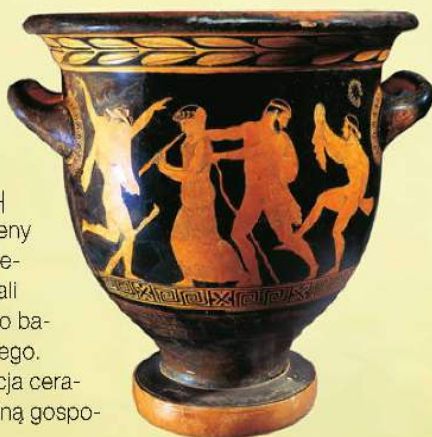
ATENY I PIREUS

W V w. p.n.e. stojące u szczytu potęgi Ateny zamieszkiwało ok. 300 tys. osób. Było to wówczas największe miasto świata greckiego. Stało się też najprężniejszym ośrodkiem kultury, który przyćmił inne miasta greckie. Do Aten przybywali najwybitniejsi artyści, gdzie tworzyli wielkopomne dzieła. To właśnie oni w architekturze, rzeźbie czy literaturze stworzyli promieniujący na cały świat grecki styl klasyczny. Ateny były również centrum produkcji najpiękniejszej ceramiki. Ateńskie warsztaty zatrudniały znakomitych malarzy, którzy zdobili naczynia scenami zarówno mitologicznymi, jak i inspirowanymi życiem codziennym.

Wazy czerwonofigurowe

z warsztatów garncarskich w Atenach należały do najpiękniejszych w całej Grecji. Na naczyniach oprócz scen mitologicznych przedstawiano sceny z życia codziennego Greków. Ich piękno doceniali mieszkańcy krain całego basenu Morza Śródziemnego. Z tego powodu produkcja ceramiki była ważną dziedziną gospodarki Greków.

■ waza, Grecja, V w. p.n.e.

Posąg Ateny Promachos

(walczącej w pierwszym szeregu), patronki i opiekunki miasta, mierzył ok. 7 m i był wykonany z brązu. Podobno złożona włócznia, którą trzymała Atena, stanowiła punkt orientacyjny dla statków kierujących się do Pireusu – portu w pobliżu Aten. W późniejszym czasie Atena Promachos stała się popularnym tematem, po który sięgali rzeźbiarze greccy, a potem rzymscy.

■ rzeźba marmurowa, Italia, I w. p.n.e.

- 1 Akropol był wzgórzem świątynnym, który stanowił centralny punkt Aten. Znajdowały się na nim budowle poświęcone greckim bogom (na s. 82–83 ukazano jego architekturę).
- 2 Agora to główny plac miasta zlokalizowany w Atenach u podnóża Akropolu. To właśnie tam toczyło się życie polityczne i religijne *polis*. Wokół agory wznoszono najważniejsze gmachy użyteczności publicznej oraz świątynie.
- 3 Mury obronne otaczały całe miasto.
- 4 Długie Mury, łączące Ateny z głównym portem w Pireusie, zbudowano w V w. p.n.e.
- 5 Port w Pireusie zapewniał Atenom możliwość handlu z krajami leżącymi nad Morzem Śródziemnym i Morzem Czarnym.

- ?
1. Wymień dziedziny życia, na które mógł mieć wpływ rozwój systemu demokratycznego w Atenach.
 2. Wyjaśnij, w jakim celu Ateńczycy wzniesli Długie Mury.

bez wynagrodzenia. W Atenach jednak, by umożliwić także najbiedniejszym udział w życiu politycznym, wprowadzono diety, czyli drobne wynagrodzenie za każdy dzień poświęcony pełnieniu funkcji państwowej. Początkowo były one wypłacane członkom Rady Pięciuset i sędziom. Z czasem zastosowano też diety za udział w zgromadzeniu. Nic więc dziwnego, że Perykles z dumą podkreślał, że w ateńskiej demokracji: *nikomu, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów*.

Piastowanie urzędów wiązało się z dużą odpowiedzialnością. Urzędnicy na każdym etapie swojej działalności byli kontrolowani przez zgromadzenie oraz sąd i mogli zostać pozbawieni funkcji. Po zakończeniu urzędowania musieli zaś przedstawić sprawozdanie dotyczące podjętych zadań.

Monety ateńskie ozdobił wizerunek bogini Ateny oraz symbolizującego ją zwierzęcia – sowy.

■ monety, Grecja, ok. V w. p.n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

O DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

W swoim dziele antyczny historyk grecki Tukidydes przytacza wypowiedź Peryklesa charakteryzującą demokrację ateńską.

Nasz ustrój nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa. Jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę się ceni nie ze względu na przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia. Nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie przyglądamy się z podejrzliwą ciekawością zachowaniu naszych współobywateli. Nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się

zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność [...]. Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym. Jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym niepisany, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę. [...] Państwo nasze jest godne podziwu i pod tymi względami i pod wielu innymi. Kochamy bowiem piękno, ale z prostotą. Kochamy wiedzę, ale bez zniewieściałości. Bogactwem się nie chwalimy, lecz używamy go w potrzebie [...]. Krótko mówiąc, twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady i wydaje mi się, że u nas każda jednostka może z największą swobodą przystosować się do najrozmaitszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem.

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 1991, s. 138, 140–141.

1. Wyjaśnij, jakie zdaniem Peryklesa były główne zasady demokracji.
2. Oceń, dlaczego Ateny zostały nazwane przez Peryklesa szkołą wychowania Hellady.

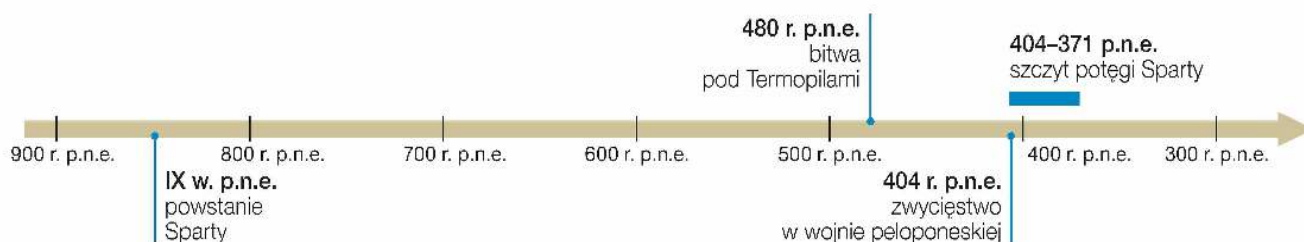
ĆWICZENIA

1. Wymień główne reformy Solona i Klejstenesa.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób każdy Ateńczyk mógł wpływać na zarządzanie swoją polis.
3. Wymień najważniejsze osiągnięcia Ateńczyków w dziedzinie kultury.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- A. Everitt, *Chwała Aten. Dzieje najwspanialszej cywilizacji na świecie*, Poznań 2017.
A. Krawczuk, *Perykles i Aspazja*, Warszawa 1995.

Od V w. p.n.e. wszyscy obywatele starożytnych Aten mieli wpływ na politykę państwa. Demokratyczna *polis* wkrótce stała się potęgą morską, a także głównym greckim ośrodkiem handlu, rzemiosła oraz kultury. W tym czasie Sparta zajmowała rozległe tereny na Peloponezie i dysponowała niepokonaną armią. Czym różniły się te dwa najważniejsze państwa-miasta? W jaki sposób Spartanie osiągnęli swoją potęgę?

■ NAJWIĘKSZA POLIS

W południowej części Grecji powstała rozległa *polis*, która swoim zasięgiem objęła dwie rozległe i urodzajne krainy Półwyspu Peloponeskiego – Lakonię i Messenię. W IX w. p.n.e. początek państwu dał związek pięciu wsi leżących blisko siebie nad rzeką Eurotas. W ten sposób narodziło się miasto **Sparta**, nazywane też **Lacedemonem**. Najpierw Spartanie podporządkowali sobie całą Lakonię (przyjrzyj się [mapie](#) ze s. 49), a zapewne pod koniec VIII w. p.n.e., po ciężkich walkach, także sąsiadującą z nią Messenię. Spartanie usiłowali również zająć tereny na północy, lecz napotkali silny opór i musieli zarzucić te plany. Przystąpili za to do zawierania sojuszy z pozostałymi *poleis* Półwyspu Peloponeskiego, co zapewniło im dominującą pozycję w regionie. Polityka Sparty nieuchronnie prowadziła do konfrontacji z innymi państwami greckimi. Szczyt znaczenia państwa spartańskiego przypadł na przełom V i IV w. p.n.e. Wówczas, po pokonaniu Aten, na przeszło 30 lat Sparta stała się najpotężniejszą *polis* w całej Grecji.

■ KTO RZĄDZIŁ W STAROŻYTNEJ SPARCIE?

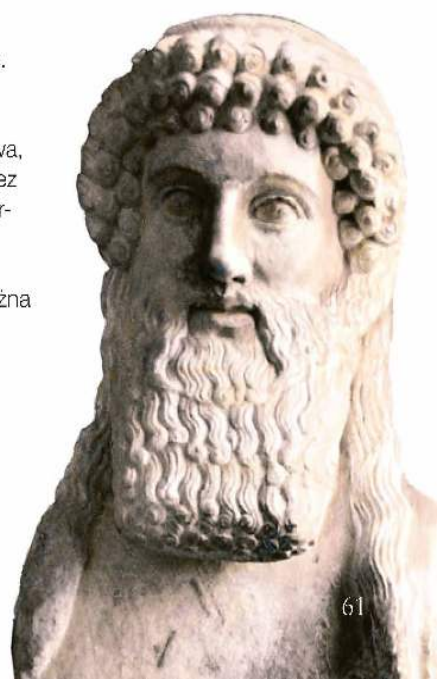
O tym, jaki ustrój panował w Sparcie na samym początku, niewiele wiadomo. Zdaniem autorów antycznych w *polis* zaistniał wówczas chaos. Według tradycji twórcą nowego porządku, w tym także najbardziej charakterystycznych dla Sparty zwyczajów, był prawodawca **Likurg**. Jest to postać na wpół mityczna, o której niewiele wiadomo. Spartanie wierzyli, że

otrzymał on od wyroczni delfickiej (wróć do s. 53) **Wielką Rhetrę** [czyt.: retrę], czyli zbiór praw, w którym spisano najważniejsze elementy ustroju Sparty. Obecnie uważa się, że ustrój tej *polis* oraz zwyczaje jej mieszkańców kształtowały się stopniowo w toku długiego, bo obejmującego kilka wieków, procesu.

O najważniejszych dla *polis* sprawach, m.in. o wojnie i pokoju, wyborze urzędników i nowych prawach, decydowało spartańskie zgromadzenie ludowe – **apella**. Uczestniczyli w nim wszyscy **spartiaci**, czyli pełnoprawni obywatele. Oprócz zgromadzenia władzę dzielili między siebie: **dwaj królowie**, rada nazywana **geruzją** oraz kolegium pięciu urzędników zwanych **eforami**. Pomimo że Spartanie deklarowali równość wszystkich obywateli, w rzeczywistości wpływ na władzę mieli tam jedynie przedstawiciele nielicznych rodów tworzących elitę. Dlatego ustrój Sparty należy określić jako **oligarchię**, czyli „rządy nielicznych”.

Likurg żył w VIII lub VII w. p.n.e. i według antycznego historyka Plutarcha nadał Sparcie ustrój polityczny oraz opracował prawa, które przetrwały w tej *polis* przez kolejne stulecia. Wszystkie informacje dotyczące życia Likurga pochodzą jednak z czasów znacznie późniejszych i nie można traktować ich jako pewnych.

■ posąg kamienny, Grecja, VI–V w. p.n.e.

Oligarchia – w antycznej Grecji forma rządów, w której władza znajdowała się w rękach nielicznej najzamożniejszej i najbardziej wpływowej grupy ludności.

Królowie pochodzili zawsze z dwóch rodów. Dowodzili oni wojskiem spartańskim, przy czym, gdy na wyprawę wyruszał jeden z nich, drugi zawsze zostawał w Sparcie, tak aby dowodzenie znajdowało się w rękach jednego wodza. Poza tym pełnili funkcje religijne – byli kapłanami Zeusa i mieli prawo zasięgania rad u wyroczni, a także składali bogom ofiary w imieniu całego państwa. Ponadto królowie wchodzili w skład rady – **geruzji**. Oprócz nich zasiadało w tym gremium jeszcze 28 członków wybranych spośród obywateli, którzy ukończyli 60. rok życia. Geruzja przygotowywała obrady zgromadzenia, miała również uprawnienia sędownicze i zajmowała się przestępstwami zagrożonymi karą śmierci lub wygnaniem. Bieżącymi sprawami państwa kierowali **eforowie**, wybierani na roczną kadencję przez zgromadzenie. Eforowie mogli zwoływać zgromadzenie i przedstawiać na nim wnioski. Nadzorowali wszystkich mieszkańców państwa, w tym królów, którzy mogli postawić przed sądem.

■ SPOŁECZEŃSTWO SPARTY

Mieszkańcy Sparty dzielili się na trzy grupy: spartiatów, periojków i helotów. Tylko **spartiacy** byli

pełnoprawnymi obywatelami, a zatem tylko oni poprzez udział w obradach zgromadzenia mieli wpływ na najważniejsze decyzje dotyczące państwa. Przynależność do grona spartiatów wymagała spełnienia kilku warunków: urodzenia z obojga rodziców będących obywatelami Sparty, odebrania spartańskiego wychowania oraz posiadania odpowiednio dużego majątku ziemskiego. Podstawą utrzymania spartiaty i jego rodziny był dział ziemi, której jednak sam nie uprawiał. Robili to za niego heloci, którzy oddawali mu część plonów. Dzięki temu mógł swobodnie poświęcać czas zajęciom uznanym za odpowiednie dla obywatela takim jak polowania, ćwiczenia w gimnazjonie czy wyprawy wojenne.

Spartiacy chętnie mówili o sobie, że są jednakowi, a zatem żaden z nich nie powinien różnić się od innych posiadaniem majątku, prawami czy wpływami politycznymi. Starali się to podkreślać skromnym strojem i surowym stylem życia. W praktyce jednak równość obywateli była tylko pozorna i w Sparcie zawsze istniała grupa wpływowych rodzin, których przedstawiciele częściej od innych obejmowali urzędy lub dowództwo.

■ USTRÓJ POLITYCZNY SPARTY

Urzędy w Sparcie mogli pełnić tylko mężczyźni, pełnoprawni obywatele tej *polis*. W rzeczywistości spartiacy, którzy nie pochodzili z najzamożniejszych rodów, mogli liczyć jedynie na mniej eksponowane stanowiska.

EFOROWIE

Piastowali swoje obowiązki przez rok, organizowali głosowania zgromadzenia ludowego, podczas których liczyli głosy.

GERUZJA

Spartańska rada starszych licząca 28 mężczyzn, którzy ukończyli 60. rok życia i zostali wybrani przez apellę. Miała duży wpływ na politykę *polis* – przygotowywała ustawy, które następnie przegłosowywała apella, a także wydawała wyroki w najważniejszych sprawach sądowych.

DWAJ KRÓLOWIE

Pochodzili z dwóch najznakomitszych rodów Sparty. Podczas pokoju pełnili funkcje najwyższych kapłanów i sędziów, a podczas wojny dowodzili armią.

ZGROMADZENIE LUDOWE

Zbierało się w regularnych, możliwe, że comiesięcznych odstępach i decydowało o najważniejszych dla państwa sprawach. Podczas obrad jego uczestnicy nie mieli prawa dyskusji ani wprowadzania zmian w przedstawionych im przez eforów i geruzję projektach ustaw. Mogli je jedynie przyjąć lub odrzucić, głosując za pomocą okrzyków.

Leonidas był najsłynniejszym królem Sparty. Swoją sławę zawdzięczał niezwykle mu męstwu, którego dowiódł podczas walk z Persami w Termopilach.

■ rzeźba, Grecja, XX w.

? Czym różniła się pozycja zgromadzenia ludowego w Atenach i w Sparcie?

Periojkowie, czyli „ci, którzy mieszkają wokół”, byli wolnymi mieszkańcami państwa spartańskiego. Nie mogli jednak pełnić wysokich urzędów i nie brali udziału w podejmowaniu decyzji politycznych na zgromadzeniu ludowym. Mimo to wraz ze spartiatami tworzyli jedną wspólnotę polityczną Lacedemończyków, bo tak brzmiała nazwa obywateli tego państwa. Mieszkali oni w licznych osadach, gdzie uprawiali należącą do nich ziemię. W przeciwieństwie do spartiatów mogli zajmować się handlem oraz rzemiosłem. Na wezwanie władz *polis* brali udział w wyprawach wojennych.

Trzecią, najliczniejszą grupę wśród mieszkańców Sparty tworzyli **heloci**, którzy byli pozbawieni praw politycznych. Uprawiali ziemię należącą do spartiatów i służyli w ich domach. Ponadto musieli towarzyszyć im w wyprawach wojennych. Heloci nie mogli swobodnie decydować o swoim losie i znajdowali się pod nadzorem spartańskich panów oraz eforów. Każdy helota miał obowiązek zejść z drogi na widok spartiaty.

O niskim statusie społecznym miał przypominać helotom wymagany specjalny strój. Poniżaniu ich służyły też zwyczaje takie jak helotobicie. Raz w roku spartiaci mogli bowiem wymierzać helotom razy tylko po to, by przypominać im o obowiązku posłuszeństwa wobec swoich panów.

■ WYCHOWANIE I SPARTAŃSKI STYL ŻYCIA

Spartiaci posiadali majątki ziemskie, ale nie angażowali się w inną działalność gospodarczą. Ich głównym obowiązkiem była służba wojskowa i doskonalenie swoich umiejętności żołnierskich. Zaszczepieniu ducha walki w młodych spartiatkach służył specjalny system państwowego wychowania określany mianem **agoge**. Było ono obowiązkowe – kto nie przeszedł agoge, nie mógł być pełnoprawnym obywatelem Sparty. Wychowanie zaczynało się wcześnie. Już 7-letni syn spartiaty spędzał dzień w grupach rówieśników na wspólnych zabawach i ćwiczeniach. Gdy chłopcy osiągnęli 12. rok życia, opuszczali rodzinne domy i przenosili się do koszar. Żyjąc w małych grupach, ćwiczyli swoją sprawność fizyczną, zdobywali również podstawową wiedzę, np. umiejętność czytania i pisanie. Uczyli się pieśni chwalebnych spartański styl życia oraz kształcili zdolność udzielania krótkich i ciętych odpowiedzi. Celem wychowywania było wykształcenie obywateli gotowych podporządkować swoje życie dobru ojczyzny, zdyscyplinowanych i posłusznym przełożonym. W wieku 20 lat młody spartiatka zostawał wojownikiem, ale za pełnoprawnego obywatela był uważany dopiero po 30. roku życia i wtedy też był dopuszczany do pełnienia urzędów.

CIEKAWOSTKA

Syssitie – spartańskie uczyty

W wieku dwudziestu lat młody spartiatka był przyjmowany do jednej z grup mężczyzn wspólnie spożywających wieczorne posiłki (*syssitie*). Był to warunek konieczny, aby należeć do warstwy pełnoprawnych obywateli. Członkowie grupy głosowali za przyjęciem lub odrzuceniem kandydata, wrzucając do naczynia kulki z chleba. Jeśli choć jedna z części chleba była spłaszczona, kandydata odrzucano. Każdy z członków takiej kilkunastoosobowej grupy musiał uiścić składkę obejmującą mąkę, ser, figi, wino. Kto nie był w stanie wnieść udziału, był wykluczany z grupy, a tym samym przestawał być pełnoprawnym obywatelem.

W przeciwieństwie do innych państw greckich władze Sparty interesowały się również wychowaniem dziewcząt. Nie były one zamknięte w koszarach tak jak chłopcy, ale czas spędzały na ćwiczeniach sportowych, uczyły się też posługiwania się bronią oraz tańca. Od spartiatek oczekiwano, że będą rodziły liczne i zdrowe potomstwo.

W starożytności spartiaci byli uważani za mistrzów sztuki wojennej. W armiach innych *poleis* służyli ludzie na co dzień zajmujący się działalnością zarobkową, natomiast trzon wojska spartańskiego stanowili obywatele nieustannie szkolący się w walce. Męstwo i odwaga okazywane na polu walki miały dla spartiatów szczególną wartość. Zwycięzców otaczano powszechnym szacunkiem i czcią. Sławiono również tych, którzy polegli na polu walki. Bohaterską śmierć za ojczyznę chwalał żyjący w VII w. p.n.e. poeta Tyrtajos: *Rzecz to piękna zaprawdę, gdy krocząc w pierwszym szeregu, ginie człowiek odważny, walcząc w obronie ojczyzny; kto atoli swe miasto i ziemię żyzną porzuca, wnet żebrakiem się staje – los to najgorszy ze wszystkich...*

Biegnąca spartiatka to jeden z wielu motywów w sztuce greckiej związanych ze Spartą. W spartańskiej *polis* dziewczęta wychowywano z uwzględnieniem rozwoju sprawności fizycznej. Sytuacja kobiet w Sparcie była wbrew pozorom znacznie korzystniejsza niż w demokratycznych Atenach. Przykładowo zarządzały one gospodarstwami pod nieobecność mężów, którzy walczyli z wrogiem lub oddawali się ćwiczeniom wojskowym.

■ posązek, Grecja,
VI w. p.n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WYCHOWANIE SPARTAŃSKIE

Sposób wychowania przez Spartan młodzieży został opisany przez żyjącego w I w. n.e. greckiego pisarza Plutarcha.

Likurg [...] nie pozwolił spartiatom ani kupować, ani wynajmować pedagogów, rodzice mieli też zakaz żywienia bądź wychowywania swojego syna indywidualnie, tak jak chcieli, lecz wszystkich chłopców, którzy ukończyli siedem lat, natychmiast przejmowało państwo; dzielono ich na „stada”, by przyzwyczajać do jednakowego traktowania i żywienia, a także by mogli się ze sobą bawić i wspólnie uczyć. Dowódcą oddziału mianowano chłopca wyróżniającego się roztropnością i odważnego w walce. Chłopcy tylko w niego się wpatrywali, jego rozkazów słuchali, a kiedy ich karał, znosili mężnie. Wszystko to sprawiało, że wychowanie stawało się szkołą posłuszeństwa.

Starszyzna uważnie przyglądała się ich zabawom, a często nawet zachęcała do pozorowanej walki i kłótni. W ten sposób z rozmysłem poznawano, jakim każdy chłopiec jest z natury: czy waleczny, czy tchórzliwy i skory do

ucieczki z pola bitwy. Czytać i pisać uczyli się w miarę potrzeby. W ogóle całe wychowanie sprowadzało się właściwie do umiejętności słuchania rozkazów, znoszenia trudów i odnoszenia zwycięstw w walce. Dlatego w miarę rozwoju zwiększano zakres ćwiczeń fizycznych. [...] Kiedy ukończyli dwanaście lat, chodzili już na stałe bez ciepłego chitonu [wełniana lub lniana koszula] i tylko raz do roku otrzymywali jeden himation [prosta peleryna]. Skórę mieli twardą, ogorzałą, obywali się bez ciepłych kąpeli czy namaszczenia oliwą, a jedynie przez kilka dni w roku zaznawali tej tak milej ludziom przyjemności. Spali razem wedle „gromad” i „stad” na posłaniach z sitowia rosnącego nad brzegiem Eurotasu – górną część zarośli musieli obtamywać bez noża, gołymi rękami. Zimą dodawali do tych posłań z sitowia zioło zwane wilczym bobem, gdyż sądzono, że roślina ta daje nieco ciepła.

Źródło: Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. I: *Tezeusz – Romulus i ich porównanie, Likurg – Numa i ich porównanie*, tłum. K. Korus, Warszawa 2004, s. 229–230.

- ? 1. Przedstaw główne etapy wychowania spartańskiego.
2. Oceń, jakie były wady i zalety wychowania chłopców w Sparcie.

O ile zwycięstwo było w Sparcie powodem do dumy, o tyle porażka przynosiła hańbę. Mawiano, że spartiatą mógł wrócić z wojny „z tarczą lub na tarczy”, czyli zwyciężyć lub zginąć. Wprawdzie zwrotu tego nie należy traktować dosłownie, to jednak żołnierze, którzy przegrali przegraną bitwę, uznawani byli za tchórze. Podawano ich w Sparcie najrozmaitszym upokorzeniom, m.in. musieli nosić specjalny strój, a każdy spartiatą mógł bezkarnie ich uderzyć. Pozbawiano ich również na pewien czas praw politycznych, co oznacza, że nie mogli pełnić urzędów. Pozwalano im natomiast nadal służyć w wojsku. Tym samym mieli szansę, aby w następnej wojnie odkupić swoje winy i dowieść męstwa.

CIEKAWOSTKA

Dwóch spośród trzystu

Spośród trzystu Spartan walczących w Termopilach (o tej bitwie przeczytasz na s. 69) pod dowództwem Leonidasa przeżyli tylko dwaj wojownicy. Jeden z nich po powrocie do Sparty doznał tyłu upokorzeń, że się powiesił. Drugi zaś, o imieniu Aristodemos, aby zmazać ciężącą na nim niesławę, wyróżnił się męstwem w kolejnej bitwie z Persami pod Platejami. Ponieważ jednak opuścił szyk, bo chciał odznaczyć się brawurą, odmówiono mu po bitwie nagrody za męstwo.

ĆWICZENIA

1. Opisz, w jaki sposób ukształtowała się spartańska *polis*.
2. Scharakteryzuj grupy mieszkańców Sparty.
3. Przedstaw różnice pomiędzy ustrojem Aten i Sparty. Wskaż, jaki wpływ przyjęte rozwiązania ustrojowe miały na sposób życia ich mieszkańców.

DLA ZAINTERESOWANYCH

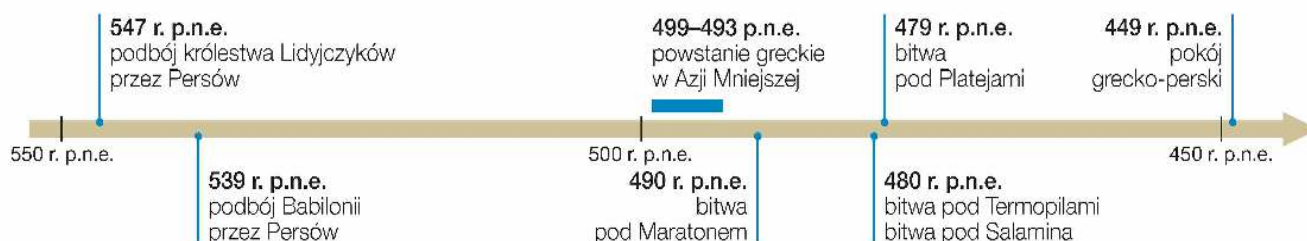
R. Kulesza, *Sparta w V–IV wieku p.n.e.*, Warszawa 2003.

P. Cartlege, *Spartanie. Świat wojowników*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2005.

4

WOJNY GRECKO-PERSKIE

Mimo że Grecy w starożytności nie stworzyli jednego państwa, a ich *poleis* były rządzone w bardzo różny sposób, stanowili wspólnotę. Łączyły ich religia, tradycja, język i obyczaje. Czy jednak niewielkie greckie państwa-miasta miały szansę odeprzeć najazd potężnego imperium perskiego? Jaką wartość bojową miały armia spartańskich hoplitów i ateńska flota?

■ IMPERIUM PERSKIE

Pod koniec II tysiąclecia p.n.e. na tereny dzisiejszego Iranu napłynęli Persowie i Medowie. W końcu VII w. p.n.e. ten ostatni lud przyczynił się do upadku imperium asyryjskiego. Sąsiadujący z Medami Persowie pod wodzą **Cyrusa Wielkiego** w połowie VI w. p.n.e. zajęli Iran, a następnie Babilonię, Syrię i Egipt. Pokonali ponadto słynącego z bogactwa Krezusa, władcę leżącego w Azji Mniejszej królestwa Lidyczyków.

Cyrus, noszący tytuł króla królów, przejął wówczas władzę nad całą Azją Mniejszą wraz z greckimi miastami leżącymi na wybrzeżach Morza Egejskiego. W wyniku podbojów Persowie utworzyli największe imperium w dotychczasowych dziejach. Obejmowało ono ziemie leżące na trzech kontynentach, które ciągnęły się od doliny Indusu po Egipt i Trację. Podboje próbowali kontynuować następcy Cyrusa – Dariusz i Kserkses.

■ PERSEPOLIS

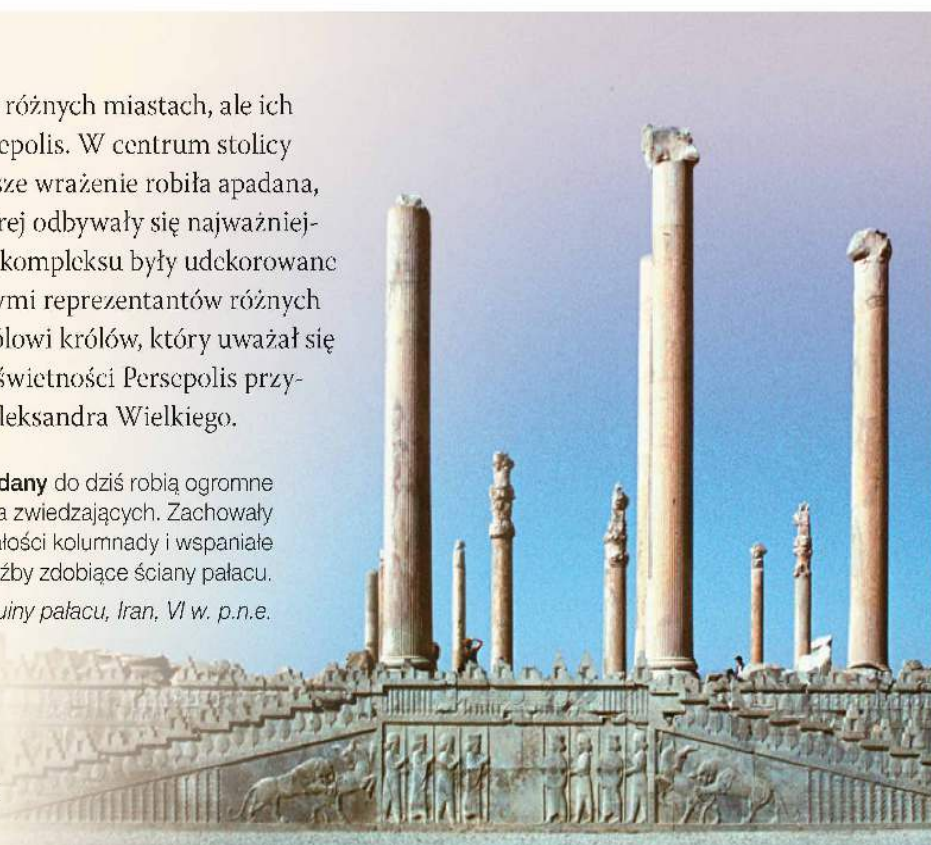
Królowie Persji posiadali rezydencje w różnych miastach, ale ich główna siedziba znajdowała się w Persepolis. W centrum stolicy wzniesiono pałac i skarbiec. Największe wrażenie robiła apadana, czyli ogromna sala audiencyjna, w której odbywały się najważniejsze uroczystości państwowe. Budynki kompleksu były udekorowane kamiennymi reliefami przedstawiającymi reprezentantów różnych ludów imperium. Składali oni dary królowi królów, który uważał się za władcę czterech stron świata. Kres świetności Persepolis przyniósł pożar wzniesiony przez wojska Aleksandra Wielkiego.

Ruiny apadany do dziś robią ogromne wrażenie na zwiedzających. Zachowały się pozostałości kolumnady i wspaniałe płaskorzeźby zdobiące ściany pałacu.

■ ruiny pałacu, Iran, VI w. p.n.e.

Jakie funkcje oprócz mieszkalnej pełniła siedziba władcy w Persepolis?

Aby zarządzać tak rozległym państwem, Persowie stworzyli sprawny system administracyjny. Kraj podzielono na 20 satrapii, na czele których stali namiestnicy króla – **satrapowie**. Persowie połączyli w ramach jednego imperium obszary bardzo zróżnicowane pod względem językowym, kulturowym i ekonomicznym. Zadowalali się władzą polityczną i nie zmuszali podbitych ludów do przyjmowania perskich obyczajów, wierzeń ani nie narzucali form organizacji społecznej. Oczekiwali natomiast całkowitej lojalności i regularnego płacenia danin.

■ OD POWSTANIA W AZJI MNIEJSZEJ DO MARATONU

Po podbiciu przez Persów królestwa lidyjskiego pod ich panowaniem znalazły się również podległe dotąd Lidyjczykom miasta greckie leżące na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej (sprawdź to na [mapie](#) na s. 69). W przeciwieństwie do władcy Lidii, który zadowalał się luźnym zwierzchnictwem i nie ingerował w wewnętrzne sprawy tych miast, Persowie zaczęli wspierać w nich przychylnie do siebie nastawionych tyranów. Doprowadziło to do wybuchu w 499 r. p.n.e. antyperskiego powstania Greków. Pomocy powstańcom udzieliły tylko dwie *poleis* z Europy – Ateny i Eretria. Ostatecznie zryw więc zakończył się niepowodzeniem, a król perski Dariusz postanowił przykładowie ukarać Greków.

CIĘKAWOSTKA

Drogi królewskie

Satrapie były połączone z centrum państwa systemem dróg królewskich, które ułatwiały komunikację i sprawne zarządzanie. Najslawniejsza z nich wiodła z Sardes do Suzy i liczyła ok. 2500 km. Zdaniem greckiego historyka Herodota dystans ten można było przejść w 90 dni.

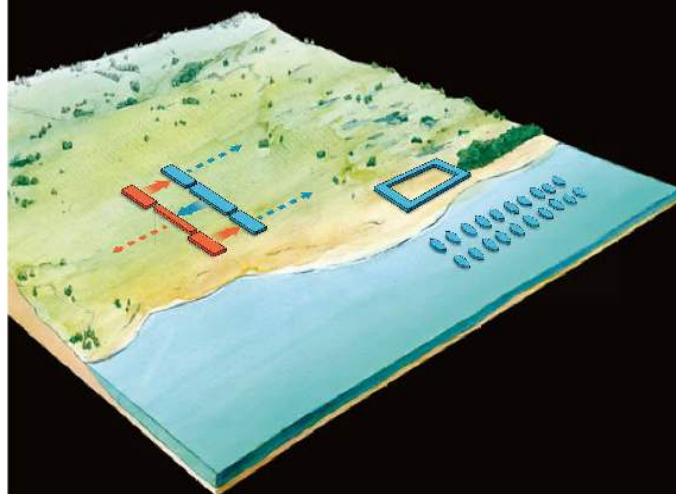

- imperium perskie na początku V w. p.n.e.
- Droga Królewska Suza–Sardes
- pozostałe drogi królewskie

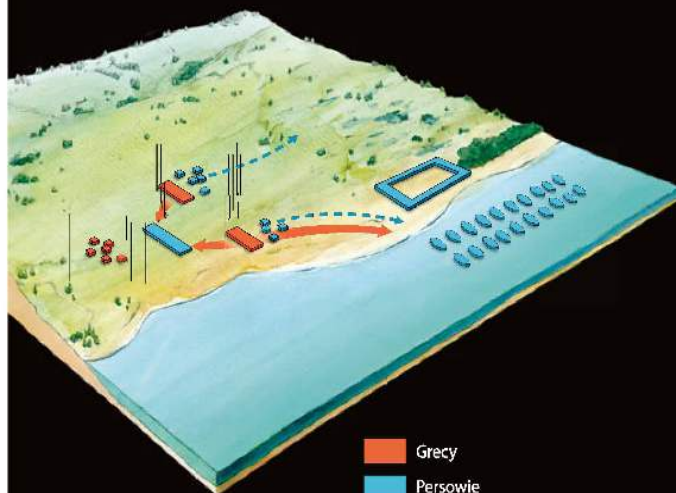
BITWA POD MARATONEM

Stoczona 12 września 490 r. p.n.e. bitwa pod Maratonem była pierwszym znaczącym zwycięstwem Greków w starciu z potężnym imperium perskim. Nie przesądziła o losach całego konfliktu, jednak na 10 lat powstrzymała najazd perski na Grecję.

Dowodzący siłami greckimi pod Maratonem Miltiades zdecydował się wzmocnić skrzydła swoich wojsk, tak by w centrum siły perskie posuwały się naprzód, a na skrzydłach dominowały siły greckie. Hoplici ruszyli do boju. Pierwszy odcinek, w którym byli narażeni na ostrzał perskich łuczników, pokonali biegiem.

Zgodnie z planem Grecy rozbili oba skrzydła armii perskiej, natomiast środek ich wojsk ustąpił pod naporem Persów. Wkrótce jednak Grecy zawrócili i zaatakowali od tyłu centrum wojsk perskich. W tej sytuacji klęska Persów była już nieunikniona.

- Grecy
- Persowie
- kierunek ataku Greków
- kierunek odwrotu Greków
- kierunek ataku Persów
- kierunek odwrotu Persów

Nieśmiertelni

Szczególną rolę w armii perskiej odgrywał elitarny oddział 10 tys. włóczników zwanych nieśmiertelnymi. Nazywano ich tak, ponieważ gdy któryś z nich poległ, natychmiast był zastępowany nowym wojownikiem. Liczebność formacji była zatem niezmienna. Służyli w niej tylko rodowici Persowie.

- 1 Pancerz z metalowych łusek, na który zakładano barwne tuniki, chronił korpus wojownika.
- 2 Tarcza z wikliny pokrytej naciągniętą skórą stanowiła osłonę przed strzałami wrogich łuczników.
- 3 Krótka włócznia zakończona z jednej strony grotem, a z drugiej kulą stanowiła główną broń nieśmiertelnego w bezpośrednim starciu.
- 4 Łuk pozwalał razić przeciwnika z odległości.
- 5 Kołczan służył do przechowywania strzał.
- 6 Krótki miecz lub sztylet wykorzystywano w walce wręcz po utracie włóczni.

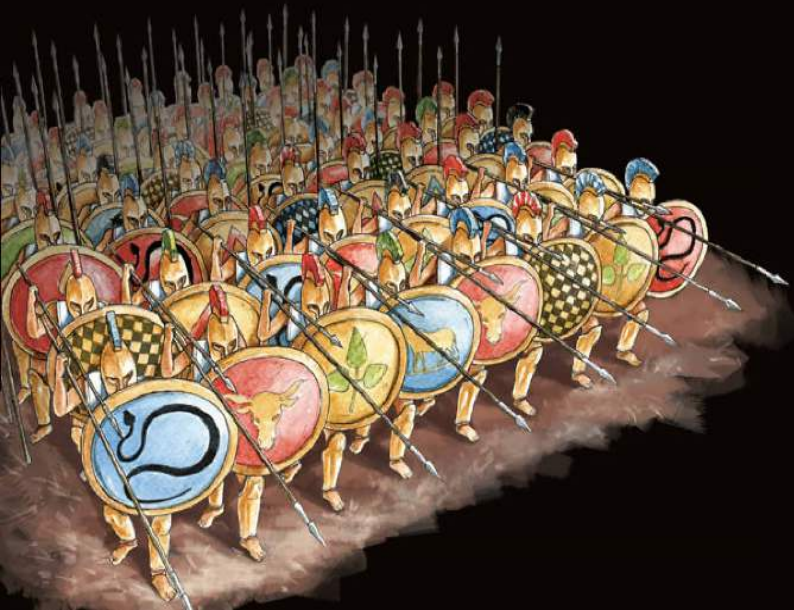
Hopliti

Trzon armii *polis* stanowili hopliti, czyli walcząca w uporzędkowanym szyku ciężkozbrojna piechota. Towarzyszyła im nieliczna, bo kosztowna konnica oraz lekkozbrojna piechota, głównie procarze i oszczepnicy.

- 1 Hełm koryncki był wykonany z brązu. Chronił prawie całą głowę wojownika, włącznie z twarzą. Zdobiony był pióropuszem z końskiego włosia.
- 2 Tarcza hoplon podczas walki osłaniała nie tylko lewą część ciała wojownika, ale także prawą stojącego obok towarzysza broni.
- 3 Włócznia była podstawowym uzbrojeniem hoplity.
- 4 Pancerz z brązu lub grubych warstw płótna lnianego chronił korpus hoplity.
- 5 Miecz był używany w walce wręcz po utracie lub uszkodzeniu włóczni.
- 6 Brązowe nagołenniki osłaniały część nóg nieosłoniętą przez tarcze.

Falanga

Hopliti szli do walki w zwartym szyku zwanym falangą. Składała się ona najczęściej z ośmiu długich szeregów. Nacierająca w tym szyku piechota była w tamtych czasach trudna do zatrzymania. Pod Maratonem poradziła sobie z siłami perskimi.

- ?
1. Wskaż, które części ciała hoplitów były lepiej zabezpieczone niż nieśmiertelnych.
 2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla wyniku bitwy miał plan Miltiadesa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

HERODOT O BITWIE POD MARATONEM

Antyczny historyk grecki Herodot pozostawił opis bitwy pod Maratonem.

Po uzyskowaniu się i pomyślnym wyniku ofiar Ateńczyków na dany znak ruszyli pędem przeciw barbarzyńcom. A dzieląca ich przestrzeń wynosiła nie mniej niż osiem stadiów [stadion – miara długości ok. 180 m]. Persowie, widząc nadbiegających, gotowali się ich przyjąć, i przypisywali to zgubnemu niewątpliwie szaleństwu Ateńczyków, kiedy ujrzeli, że w małej są liczbie i pędzą cwałem, nie rozporządzając ani jazdą, ani łucznikami. Tak myśleli barbarzyńcy. Lecz Ateńczycy, skoro zwarli się z nimi w gęstych szeregach, walczyli chwalebnie. Pierwsi bowiem ze wszystkich, jakich znamy, Hellenów, szturmowym krokiem ruszyli na nieprzyjaciół, pierwsi znieśli widok medyjskiej odzieży i noszących ją mężów; bo dotychczas nawet sam dźwięk imienia Medów wzbudzał w Hellenach trwogę.

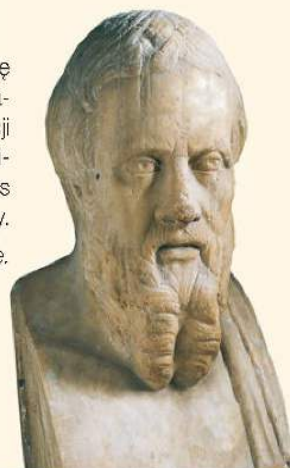
Długo trwała ta bitwa pod Maratonem. Wprawdzie w centrum szyku bojowego zwyciężyli barbarzyńcy [...]. Ale

na obu skrzydłach zwyciężyli Ateńczycy i Platejczycy, po czym pozwolili uciekać pobitej części barbarzyńców, ściągnęli oba skrzydła i walczyli przeciw tym, którzy przerwali środek; tak Ateńczycy odnieśli zwycięstwo. Uciekających Persów ścigali i wycinali w pień, aż dotarli do morza; tu zażądali ognia i dobrali się do okrętów.

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2015, s. 368.

Herodot z Halikarnasu urodził się zaledwie kilka lat po bitwie pod Maratonem, miał więc dostęp do relacji bezpośrednich świadków i uczestników bitew. Dzięki temu jego opis wojen perskich jest wiarygodny.

■ posąg kamienny, Grecja, V w. p.n.e.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakie działania zadecydowały o zwycięstwie Ateńczyków i Platejczyków.
2. Oceń, jakie znaczenie dla Greków miało zwycięstwo pod Maratonem.

CIEKAWOSTKA

Bieg maratoński

Według tradycji wysłany spod Maratonu hoplita Filipides miał biegiem dotrzeć do Aten, aby przekazać wieść o zwycięstwie i ostrzec przed nadciągającym atakiem od strony morza. Wojownik pokonał ok. 40-kilometrowy odcinek i zmarł z wyczerpania. Na jego cześć w 1896 r. baron Pierre de Coubertin [czyt.: pjer de kuberte] postanowił włączyć bieg maratoński do programu pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich, których był organizatorem, mimo że w starożytności podczas nich nie organizowano biegu na takim dystansie.

Stela biegacza z Maratonu powstała prawdopodobnie ku czci bohater-skiego hoplity – Filipidesa. Upadający i konający z wyczerpania biegacz stał się symbolem poświęcenia dla ojczyzny, a także hartu ducha i wytrzymałości.

■ kamienna płaskorzeźba, Grecja, VI–V w. p.n.e.

W 490 r. p.n.e. ku Grecji ruszyła drogą morską wielka wyprawa zbrojna Persów. Jej pierwszym celem stała się bogata Eretria, która została wydana w ręce Persów w wyniku zdrady. Następnie armia perska przeprawiła się do Attyki, gdzie wylądowała w pobliżu miejscowości o nazwie **Maraton**, oddalonej od Aten o ok. 40 km. W tym przypadku Persowie również liczyli na łatwe zwycięstwo, dzięki pomocy wygnanego z Aten tyrana Hippiasza, syna Pizystrata. Jednak Ateńczycy nie chcieli jego powrotu do władzy i zgodnie stanęli do walki. Pod Maratonem doszło więc do bitwy, w trakcie której dowodzeni przez **Miltiadesa** Ateńczycy odważnie zaatakowali zaskoczonych Persów. Podczas walki zmusili ich do odwrotu, zadając im przy tym spore straty. Mimo to Persowie nie odpłynęli do Azji, ale postanowili szybko opłynąć Attykę i uderzyć na niespodziewające się ataku i opuszczone przez armię Ateny. Wojska greckie spiesznym marszem powróciły jednak do miasta. Kiedy flota perska dotarła w pobliże Aten, zastała Greków przygotowanych do obrony. W tej sytuacji perscy dowódcy zdecydowali się zakończyć kampanię. Zwycięstwo pod Maratonem napędlilo Ateńczyków dumą, ponieważ udało im się pokonać największą potęgę ówczesnego świata, przeciwnika mającego opinię niezwyciężonego.

WOJNY PERSKIE

LEGENDA

- imperium perskie
- obszar objęty powstaniem Greków jońskich w 500 r. p.n.e.
- państwa greckie walczące z Persami
- państwa podległe Persom lub im sprzyjające w l. 490–480 p.n.e.
- państwa neutralne

Wyprawy perskie:

- w 490 r. p.n.e.
- lądowa i morska Kserksesa
- w 480 r. p.n.e.
- miasto zdobyte przez Persów
- ✕ ważniejsze bitwy

1. Spośród wskazanych na mapie bitew wymień te, które zakończyły się zwycięstwem Greków.
2. Wyjaśnij, dlaczego trasa drugiej wyprawy perskiej różniła się od pierwszej.

OBRONA TERMOPIL

Bitwa pod Maratonem miała ogromne znaczenie symboliczne dla Greków, lecz wojna nie była jeszcze zakończona, a siły perskie nie zostały rozbite. Co więcej, Dariusz rozpoczął przygotowania do kolejnej wielkiej ekspedycji przeciwko Grekom. Po jego śmierci plany podboju przejął nowy król – syn Dariusza – **Kserkses**. W 480 r. p.n.e. po zbudowanych nad cieśniną Hellespont mostach pontonowych jego liczna armia przeprawiła się do Europy. Towarzyszyła mu potężna flota. Grecy zdawali sobie sprawę z perskich planów, dlatego te wszystkie *poleis*, które chciały walczyć z najeźdźcą, zawiązały koalicję 31 państw. Dowództwo przekazano Spartanom, którzy cieszyli się opinią najlepszych wojowników i mogli wystawić najliczniejszą armię. Sprzymierzeni postanowili bronić się w strategicznie ważnym miejscu – **Termopilah**. Tam, między górami a brzegiem morza, prowadziło wąskie przejście z północy na południe Grecji. Obroną kierował spartański król Leonidas. W trudnych warunkach terenowych Grecy skutecznie odpierali nacierających z północy Persów, którzy nie byli w stanie wykorzystać swojej przewagi liczebnej. Sytuacja zmieniła się dopiero, gdy jeden z Greków wskazał Persom ścieżkę przez góry, która pozwalała obejść bronione pozycje. Nim doszło

do okrążenia sił greckich, Leonidas, świadomy dramatycznego położenia, odesłał większość wojsk na południe. Sam na czele oddziału 300 Spartan i wojowników z dwóch innych miast greckich zdecydował się, zgodnie ze spartańską tradycją, nie wycofać się przed nacierającym wrogiem i bronić do końca. Heroiczna śmierć Leonidasa i jego oddziału szybko stała się symbolem męstwa i bezwzględnej podporządkowania zasadom obowiązującym w Sparcie.

Pomnik Leonidasa i 300

Spartan, który zdobi obecnie Wąwóz Termopili, został ustawiony w połowie XX w. Wkrótce umieszczono w sąsiedztwie również pomnik 700 Tespijczyków, którzy do końca walczyli u boku Spartan w nierównej walce z Persami. W starożytności nieopodal położono płytę ze słowami: *Przechodniu, powiedz Sparcie, tu leżymy, wiemi jej prawom do końca*.

■ posąg, Grecja, 1955 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Termopile w kulturze i tradycji

Bitwa pod Termopilami stała się symbolem heroicznej walki garstki wojowników z przeważającymi siłami wroga. Do Termopil porównywano wiele bitew, również tych stoczonych przez Polaków. Na przykład obrona Wizny we wrześniu 1939 r. nosi nazwę „polskich Termopil”. Tam kapitan Władysław Raginis dowodzący ok. 700 żołnierzami przez trzy dni odparł ataki ponad 40-tysięcznej armii niemieckiej. Gdy sytuacja stała się beznadziejna, kapitan Raginis polecił obrońcom opuścić pozycje, a sam rozerwał się granatem. Do bitwy w Termopilach nawiązują artyści. Dużą popularność zdobył komiks *300* znanego rysownika Franka Millera oraz stworzony na jego podstawie film Zacksa Snydera [czyt.: zaka snajdera] przygotowany w stylistyce przypominającej komiks.

Odszukaj informacje, jakie inne bitwy poza obroną Wizny tradycyjnie określa się również jako „polskie Termopile”.

Król Leonidas i jego wojownicy w filmie *300*, podobnie jak w komiksie Franka Millera pod tym samym tytułem, walczyli bez zbroi osłaniających tułów. W rzeczywistości hoplici spartańscy, choć byli gotowi poleć w boju, działali w sposób przemyślany i korzystali z pancerzy.

■ kadr filmowy, *Stany Zjednoczone, 2006 r.*

■ **OD SALAMINY DO PLATEJÓW**

Zwycięstwo w Termopilach otworzyło Kserksesowi drogę do południowej Grecji. W jego ręce wpadły Ateny, skąd jednak Grecy zdążyli ewakuować wszystkich mieszkańców. Miasto zostało przez Persów spłądrowane, a jego świątynie spalone. Siły greckie, aby obronić dostęp do Półwyspu Peloponeskiego, zajęły pozycje na prowadzącym do niego przesmyku. W pobliżu

Bitwa pod Salaminą dowiodła potęgi floty greckiej i ostatecznie zniechęciła Kserksesa do osobistego udziału w wyprawie przeciw Grekom.

■ obraz, XX w.

wyspy **Salamina** zgromadziła się grecka flota, której znaczną część stanowiły okręty ateńskie. W tym niezwykle dogodnym dla Greków miejscu doszło do wielkiej bitwy morskiej. Z braku dostatecznej przestrzeni flota perska nie mogła wykorzystać swojej przewagi liczebnej i została pokonana przez znacznie zwrotniejsze greckie **triery**. Przyglądający się bitwie Kserkses zdecydował się powrócić do Azji, ale pozostawił w Grecji silną armię lądową, która miała kontynuować kampanię. Siły te zostały jednak rozbite przez Greków w bitwie pod **Platejami** w 479 r. p.n.e. Wkrótce Grecy przerzucili swoją flotę w okolice wybrzeży Azji Mniejszej i jeszcze w tym samym roku odnieśli zwycięstwo w bitwie pod Mykale w pobliżu Miletu.

■ **ZWIĄZEK MORSKI**

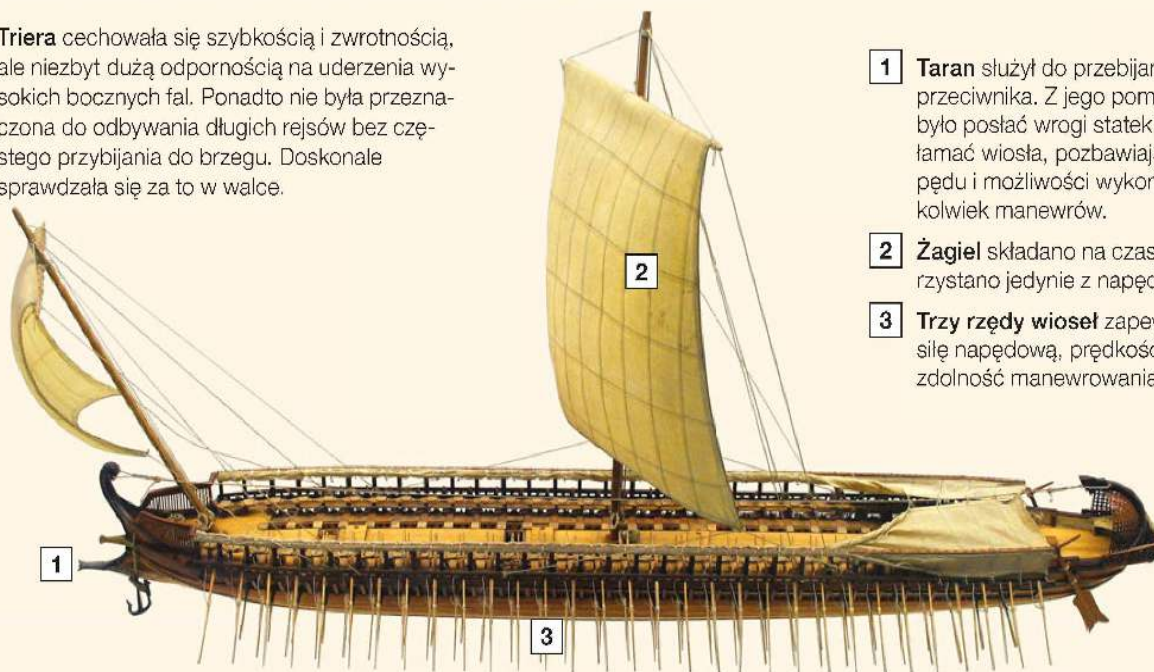
Greckie sukcesy z lat 480–479 p.n.e. nie zakończyły wojny z Persami. Trwała ona jeszcze wiele lat. Stroną atakującą byli Grecy, głównie Ateńczycy, którzy po wyparciu Persów z Morza Egejskiego starali się osłabić ich władzę w Azji Mniejszej, na Cyprze i w Egipcie.

Gdy z dowództwa nad sojuszem w 478 r. p.n.e. zrezygnowała Sparta, powstało nowe antyperskie porozumienie – **Związek Morski**. Rola **hegemonu**, czyli przywódcy wojsk sojuszu, przypadła Atenom. Każde z państw tworzących ten związek zachowało suwerenność i wpływ na decyzje dotyczące całego sojuszu. Dowódcami wspólnych wojsk byli jednak tylko Ateńczycy i spośród nich wybierano skarbników nadzorujących związkowy skarbiec. Okręty na wspólne wyprawy wojenne były dostarczane przez Ateny i najbogatsze wyspy, a pozostałe państwa płaciły roczną składkę

■ TRIERA

Podczas bitwy pod Salaminą obie armie obok statków starego typu posługiwały się nowoczesnymi w tamtych czasach okrętami. Nazywano je trierami (trójrzędowcami), ponieważ w ruch wprowadzała je siła 170 wioślarzy usadzonych w trzech rzędach na każdej burcie. Załogę stanowiło też 10 hoplitów oraz kilku marynarzy.

Triera cechowała się szybkością i zwrotnością, ale niezbyt dużą odpornością na uderzenia wysokich bocznych fal. Ponadto nie była przeznaczona do odbywania długich rejsów bez częstego przybijania do brzegu. Doskonale sprawdzała się za to w walce.

1 Taran służył do przebijania burty okrętu przeciwnika. Z jego pomocą można było posłać wrogi statek na dno lub połamąć wiosła, pozbawiając wroga napędu i możliwości wykonywania jakichkolwiek manewrów.

2 Żagiel składano na czas bitwy, gdy korzystano jedynie z napędu wiosel.

3 Trzy rzędy wiosel zapewniały okrętowi siłę napędową, prędkość i znakomitą zdolność manewrowania.

? W jaki sposób za pomocą triery można było zaatakować okręt przeciwnika?

wyznaczaną zależnie od ich zamożności. Suma składek wnoszonych przez ok. 200 miast, które przystąpiły do związku, pozwalała prowadzić skuteczną wojnę z perskim imperium. Ostatecznie pokój z Persami zawarto w 449 r. p.n.e. Porozumienie zagwarantowało niezależność miastom greckim w Azji Mniejszej, a Atenom dało faktyczne panowanie na Morzu Egejskim.

Kiedy jednak zagrożenie ze strony Persji malało, poszczególne *poleis* podejmowały próby wycofania się z sojuszu, nie widząc sensu dalszego ponoszenia kosztów. Bezwzględnie sprzeciwiały się temu Ateny, które karały wszelkie przejawy niezależności. Nie tylko zmuszały one państwa-miasta do pozostania w sojuszu

i dalszego płacenia składek, ale posuwały się do nakładania **kontrybucji**, odbierania części należących do sojuszników ziem i osiedlania tam własnych kolonistów. W tej sytuacji suwerenność sprzymierzeńców stawała się coraz bardziej zagrożona. Gdy skarbiec Związku Morskiego przeniesiono z wyspy Delos do Aten, część z wpływających do niego sum zaczęto otwarcie przeznaczać nie na cele obronne, ale na potrzeby samych Aten. Z czasem zaprzestano zwoływać radę sprzymierzonych, a decyzje zaczęły zapadać na posiedzeniach ateńskiego zgromadzenia ludowego. Coraz bardziej brutalne postępowanie Aten sprawiło, że część niezadowolonych miast zaczęła upatrywać sojusznika w Sparcie.

Kontrybucja – odszkodowanie, jakie musi zapłacić strona pokonana w konflikcie, aby pokryć koszty prowadzenia wojny poniesione przez zwycięzcę.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie skutki dla Greków miała wojna z Persją.
2. Oceń, która spośród bitew stoczonych przez Greków miała największe znaczenie dla wyniku wojny.
3. Przedstaw, w jaki sposób Związek Morski został podporządkowany Atenom.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kulesza, *Maraton*, Warszawa 2006.

G. Lach, *Salamina – Plateje 480–479 p.n.e.*, Warszawa 2010.

5 PODBOJE ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO

Odparcie najazdów perskich udowodniło, że Hellenowie potrafią zwyciężyć armię największego imperium tej części świata. Po zniknięciu zagrożenia zewnętrznego najsilniejsze *poleis*: Ateny i Sparta, zaczęły ze sobą coraz zacieklej rywalizować. Jaki będzie wynik konfliktu między Hellenami i kto na nim skorzysta? Czy imperium perskie, osłabione po wojnach z Grekami, będzie mogło nadal być pewne swojej dominacji na Bliskim Wschodzie?

WOJNA PELOPONESKA

Przewodzące Związkowi Morskiemu Ateny, z powodu bezwzględного traktowania mniejszych *poleis* wchodzących w skład sojuszu, miały coraz więcej wrogów. Dawni sprzymierzeńcy Aten zaczęli więc upatrywać sojusznika w Sparcie. Ostatecznie w 431 r. p.n.e. wzrost napięcia między Atenami a Spartą doprowadził do wybuchu **wojny peloponeskiej**. Wojna ta znacznie różniła się od wcześniej toczonych przez Greków konfliktów, które były krótkotrwałe i zwykle rozgrywały się na niewielkim obszarze. Wojna peloponeska trwała natomiast z przerwami 27 lat i wzięły w niej udział liczne *poleis* sprzymierzone zarówno z Atenami, jak i ze Spartą.

Przez lata walki toczyły się ze zmiennym szczęściem i żadna ze stron nie była w stanie odnieść decydującego zwycięstwa. Sytuacja zmieniła się jednak, gdy Spartanie zawarli porozumienie z królem perskim. Za otrzymane od niego pieniądze Sparta zbudowała flotę, dzięki której ostatecznie pokonała Ateny. Pokój został podpisany w 404 r. p.n.e. Ateny musiały pozbyć się prawie całej swojej floty oraz zburzyć Długie Mury (więcej o nich na s. 59).

Po zwycięstwie w wojnie peloponeskiej dominację w świecie greckim objęła Sparta, która w miastach należących dawniej do Związku Morskiego osadzała swoje garnizony i urzędników. Szybko jednak popadła w konflikt z Persją, ponieważ odmówiła oddania **miast greckich w Azji Mniejszej**. W tej sytuacji perski król zaczął je zajmować zbrojnie. Skłócenie wewnętrznie Grecy tym razem nie byli w stanie temu zapobiec. Ostatecznie w 387 r. p.n.e. władca perski narzucił Grekom pokój,

który oddawał mu we władanie miasta greckie w Azji Mniejszej, a Sparcie przyznawał kontrolę nad pozostałą częścią Grecji. Podporządkowania się Sparcie odmówiły Teby i dlatego zostały przez nią zaatakowane. Rozstrzygnięcie tego konfliktu nastąpiło w 371 r. p.n.e. w bitwie pod Leuktrami, w której zwycięstwo odnieśli Tebańczycy. Pokonana Sparta utraciła połowę swojego terytorium i dominującą pozycję w świecie greckim. Hegemonię na krótki czas przejęły Teby.

Kolejne wojny o przywództwo w świecie greckim przyczyniały się do osłabienia poszczególnych państw i wywoływały chaos. Wyczerpanie greckich *poleis* postanowiła wykorzystać nowa potęga, która wyrastała na północy – Macedonia.

Bitwa pod Mantineją, stoczona w 362 r. p.n.e., była jedną z najważniejszych bitew okresu rywalizacji pomiędzy greckimi *poleis*. Choć Tebańczycy pokonali zjednoczone siły Aten i Sparty, utracili pozycję hegemonów, bo podczas walk zginął ich wybitny wódz – Epaminondas.

■ rysunek, Europa, XX w.

■ POCZĄTKI MACEDONII

Kolebka państwa macedońskiego znajdowała się na północ od góry Olimp. Na tle państw greckich Macedonia wyróżniała się znaczną powierzchnią, rozległymi i żyznymi równinami oraz obfitym występowaniem bogactw naturalnych, przede wszystkim drewna i metali szlachetnych. Rozwój Macedonii utrudniały jednak sąsiadujące z nią wojownicze plemiona trackie i iliryskie, których najazdy wielokrotnie pustoszyły jej terytorium.

Macedończycy posługiwali się językiem spokrewnionym z greką, a przedstawiciele macedońskiej elity chętnie uczyli się greckiego. Jednak ich zwyczaje znacznie odbiegały od obyczajów greckich, a sami Grecy uważali Macedończyków za barbarzyńców. Od Grecji Macedonia różniła się przede wszystkim ustrojem. Władza należała tam do królów, lecz ich pozycja nie była silna i musieli się liczyć z opinią możnych rodów.

■ KRES NIEZALEŻNOŚCI GRECJI

Znaczenie Macedonii zaczęło szybko rosnąć, gdy w połowie IV w. p.n.e. tron objął **Filip II**. Okazał się on znakomitym organizatorem oraz doskonałym wodzem. Energicznie przystąpił do reformowania państwa. Jego zasługą było stworzenie sprawnej administracji, budowa dróg i miast. Ograniczył również samodzielność możnych rodów. Wiele uwagi poświęcił reformie armii. Powiększył liczebność i unowocześnił oddziały piechoty macedońskiej, a także jazdy.

Przeprowadzone przez Filipa gruntowne reformy pozwoliły lepiej wykorzystać duży potencjał Macedonii. Dysponujący potężną armią Filip wmieszał się w walki na terenie Grecji właściwej. Przeciwko Macedonii została zawiązana koalicja państw greckich, wśród których prym wiodły Ateny i Teby. Grecy ponieśli jednak w **338 r. p.n.e.** druzgocącą klęskę w bitwie

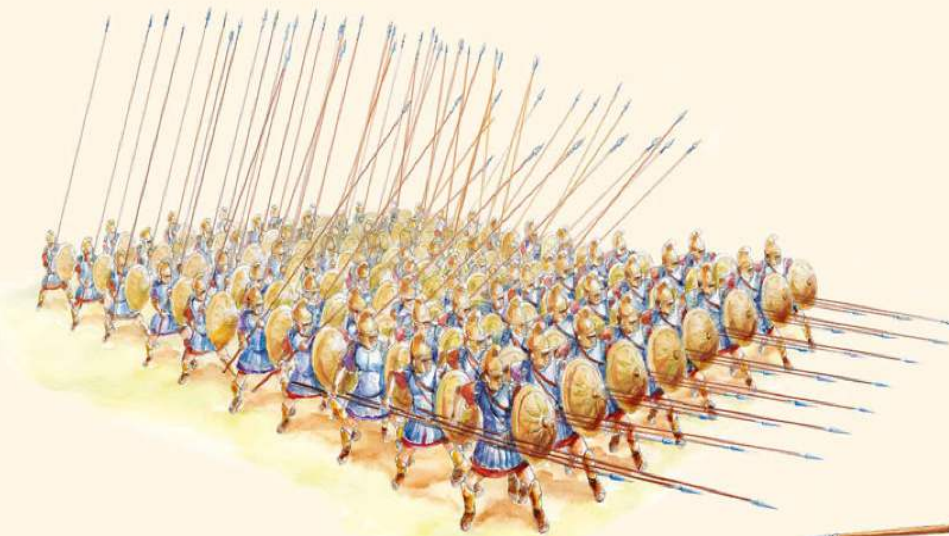
■ ARMIA MACEDOŃSKA

Władcy macedońscy walczący z Grekami mieli trudne zadanie – musieli pokonać doskonale uzbrojonych i wyszkolonych hoplitów.

Hełm macedońskiego wojownika pieszego był wykonany z brązu, podobnie jak hełmy hoplitów.

■ hełm, Macedonia, IV w. p.n.e.

Piesi wojownicy zostali uzbrojeni we włócznie zwane sarisami. Były one znacznie dłuższe od włóczni, którymi posługiwali się greccy hoplici. Sarisy zapewniały skuteczną ochronę – pozwalały trzymać przeciwnika w bezpiecznej odległości. To z kolei przelożyło się na częściową rezygnację z kosztownych, ciężkich i nieporęcznych pancerzy czy tarcz.

Hetajrowie stanowili elitę armii macedońskiej. Byli to jeźdźcy wywodzący się spośród macedońskiej arystokracji.

? Czym różniło się wyposażenie piechoty greckiej od macedońskiej?

WARTO WIEDZIEĆ

Demostenes i Filip II

Jednym z nielicznych polityków greckich, którzy traktowali Filipa II jako zagrożenie dla wolności greckich *poleis*, był ateński mówca **Demostenes**. W wielu mowach zwanych **filipikami** ostro atakował Filipa II i starał się przekonać współobywateli do wystąpienia przeciwko macedońskiemu władcy. O Filipie mówił m.in.: *ani Grek, ani człowiek mający coś wspólnego z Grekami, ani nawet barbarzyńca z kraju, którego nazwę godzi się wymienić, lecz chłystek z Macedonii, gdzie jak dotąd nigdy nie można było nabyć porządnego niewolnika*. Do końca życia pozostał wierny swojej niechęci do władców Macedonii i starał się ich zwalczać. Przeżył zarówno Filipa, jak i Aleksandra. Otruł się dopiero w 322 r. p.n.e., gdy nie miał szans ucieczki przed siłami Antypatra – jednego z następców Aleksandra.

? Dlaczego Filip II budził niechęć Demostenesa?

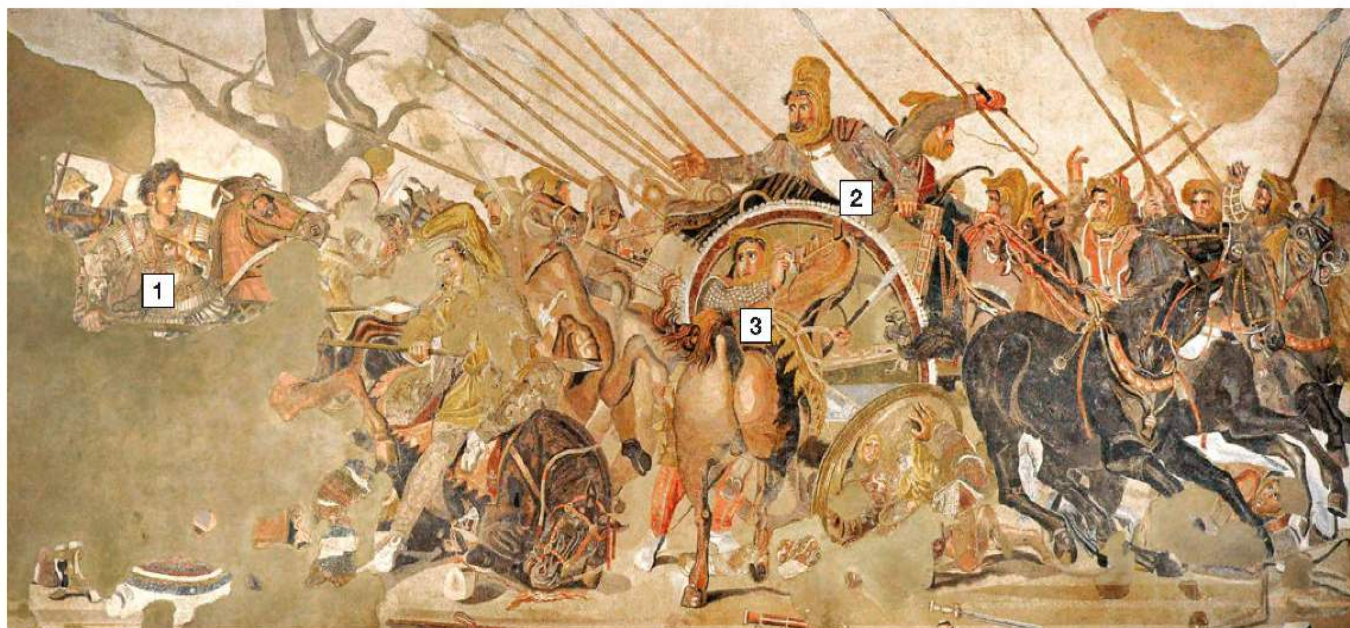

Filip II był głównym twórcą potęgi państwa macedońskiego. Dzięki zręcznej polityce i nieustannie rozbudowywanej armii pokonał armie greckie i podporządkował sobie *poleis*. Zginął z ręki jednego ze swoich gwardzistów – Pauzanasza. Swojemu synowi – Aleksandrowi – pozostawił dobrze zorganizowane państwo z silną armią.

■ rzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.

że *poleis* traciły możliwość prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej.

Filip II, podporządkowując sobie Greków, miał bardziej dalekosiężne cele – planował wojnę z Persją. Pretekstem do zorganizowania panhelleńskiej, czyli dotyczącej wszystkich Greków, ekspedycji miało być spalenie świątyń na Akropolu w Atenach w czasie najazdu Kserksesa. Mimo że od tego wydarzenia minęło prawie pół wieku, władca macedoński wzywał do zemsty na Persach. W 337 r. p.n.e. pierwsze oddziały wylądowały w Azji Mniejszej z zadaniem uwolnienia tamtejszych miast greckich spod perskiego panowania. Za nimi miały przybyć główne siły pod dowództwem Filipa II. Władca nie zdążył jednak objąć dowództwa w wojnie z Persją, gdyż został zamordowany. Następcą Filipa został jego syn **Aleksander**, który odziedziczył królestwo i hegemonię nad Grecją, a także planował kontynuować wojnę z Persją.

Bitwa pod Issos została utrwalona na jednej z najwspanialszych mozaik zachowanych w Pompejach (więcej o Pompejach na s. 137). Powstała ona na podstawie malowidła wykonanego przez greckiego malarza Arystydesa z Teb, które jednak nie przetrwało do naszych czasów. Na mozaice ukazano scenę brawurowego ataku Aleksandra Macedońskiego [1] oraz panicznej ucieczki króla Persji Dariusza III [2]. Z zachowaniem perskiego władcy kontrastuje postawa jego brata Oksatresa [3], który rzucił się do walki, aby go ratować.

■ mozaika, Italia, II w. p.n.e.

WYPRAWA ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO

Pierwsze miesiące panowania upłynęły Aleksandrowi na tłumieniu buntu tych wszystkich *poleis*, których mieszkańcy mieli nadzieję, że po śmierci Filipa II odzyskają niezależność. Szczególnie okrutnie zostały potraktowane Teby, które zrównano z ziemią, a ich mieszkańców sprzedano do niewoli.

W **334 r. p.n.e.** Aleksander na czele armii liczącej ok. 50 tys. wojowników, zarówno Macedończyków, jak i Greków, ruszył do Azji Mniejszej. Pierwsza bitwa z siłami perskimi, do której doszło nad rzeką **Granikos**, zakończyła się zwycięstwem Aleksandra. Dzięki temu mógł on zająć miasta greckie leżące na wybrzeżach Morza Egejskiego. Następnie ruszył w kierunku Syrii. Dopiero teraz władca Persji Dariusz III postanowił osobiście mu się przeciwstawić. Pod **Issos** w **333 r. p.n.e.** zmierzyli się w bitwie, w której ponownie zwycięstwo odniósł Aleksander, a Dariusz III uciekł z pola walki. Następnie władca Macedonii zajął Syrię, Fenicję i Egipt. W tej sytuacji Dariusz III za cenę pokoju gotowy był uznać panowanie Aleksandra nad zdobytymi terenami,

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALEKSANDER III WIELKI

356–323 r. p.n.e.

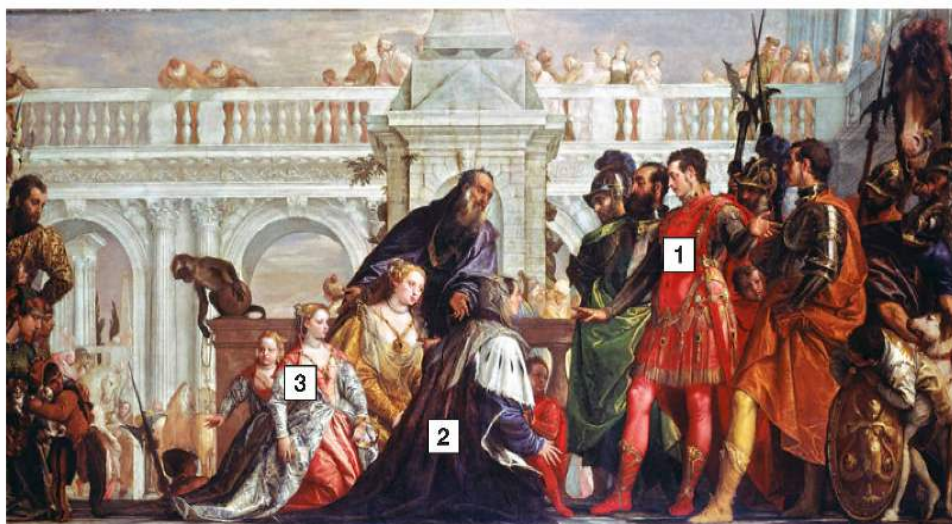
Nazywany jest również Aleksandrem Macedońskim. Jeden z najwybitniejszych wodzów w historii, król Macedonii, a następnie władca imperium obejmującego Bliski i Środkowy Wschód, aż do Indii oraz większość Półwyspu Bałkańskiego. Jego ojciec Filip II zapewnił mu doskonałe wykształcenie – nauczycielem Aleksandra był Arystoteles. Po objęciu tronu w 336 r. p.n.e. przeprowadził z powodzeniem zaplanowaną przez Filipa II wyprawę przeciw Persji. Podczas podboju tego imperium założył wiele miast, które ku jego pamięci nazywano Aleksandriami. Po pokonaniu Persji Aleksander próbował podporządkować sobie Indie, skąd musiał się jednak wycofać. Zmarł po powrocie do Babilonu.

nałe wykształcenie – nauczycielem Aleksandra był Arystoteles. Po objęciu tronu w 336 r. p.n.e. przeprowadził z powodzeniem zaplanowaną przez Filipa II wyprawę przeciw Persji. Podczas podboju tego imperium założył wiele miast, które ku jego pamięci nazywano Aleksandriami. Po pokonaniu Persji Aleksander próbował podporządkować sobie Indie, skąd musiał się jednak wycofać. Zmarł po powrocie do Babilonu.

IMPERIUM ALEKSANDRA WIELKIEGO

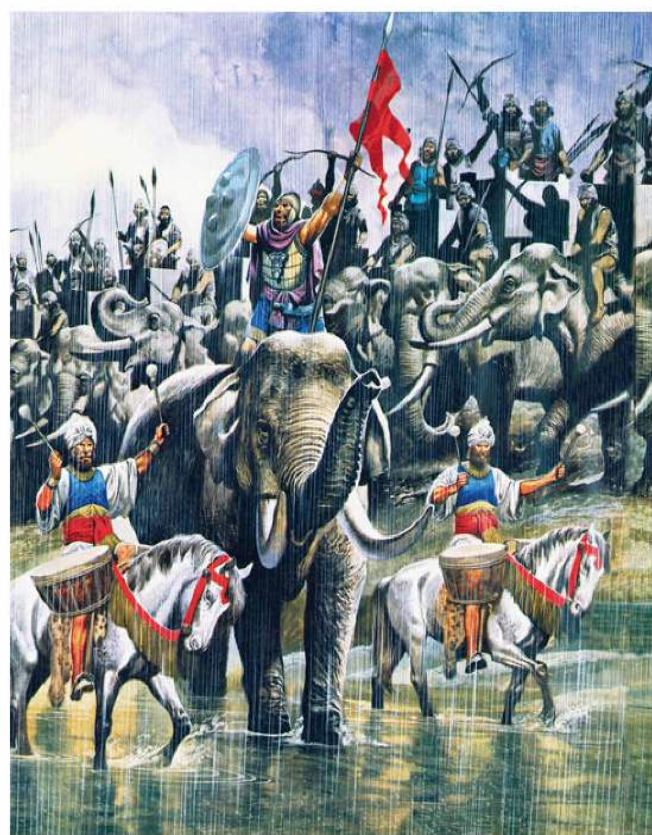
1. Wymień morza, do których dostęp miało imperium Aleksandra Macedońskiego.
2. Opisz, w jaki sposób i do jakich miast armia Aleksandra powróciła z wyprawy do Indii.

Rodzina Dariusza III w niewoli Aleksandra Wielkiego została przedstawiona w XVI-wiecznych strojach przez malarza Paola Veronesego [czyt.: weroneze]. Gdy po bitwie pod Issos w ręce żołnierzy macedońskich wpadł obóz „króla królów” oraz jego najbliższa rodzina, Aleksander [1] wykazał się wielkodusznością. Matka, żona i dzieci Dariusza III [2] zostały objęte opieką zwycięzcy, a z jedną z córek [3] pokonanego króla perskiego ożenił się sam Aleksander.

■ obraz olejny, Włochy, XVI w.

lecz władca Macedonii odrzucił tę propozycję. Do ostatecznego starcia między Aleksandrem a Dariuszem doszło pod **Gaugamelą** w 331 r. p.n.e. Dariusz ponownie został pokonany i znów musiał ratować się ucieczką. Tym razem Aleksander zajął stolicę państwa perskiego. W jednej z nich, w Persepolis, żołnierze Aleksandra spalili pałac królewski. Oficjalnie czyn ten przedstawiano jako zemstę za zniszczenia dokonane w Grecji przez Kserksesa.

Ślonie bojowe nie były znane armiom europejskim do czasu walk armii Aleksandra Wielkiego w Indiach. Wówczas pierwszy raz jego żołnierze stoczyli walkę z oddziałami hinduskimi, wspieranymi przez te potężne zwierzęta.

■ rysunek współczesny

Aleksander kontynuował marsz na wschód. Jego wojska dotarły m.in. do dzisiejszego Afganistanu, a w 326 r. p.n.e. wyruszyły do Indii. Po kilku miesiącach walk, prowadzonych ze zmiennym szczęściem i w trudnych warunkach, żołnierze macedońskiego wodza odmówili dalszego udziału w wyprawie. W tej sytuacji Aleksander podjął decyzję o powrocie do Mezopotamii. Sam zaś w 323 r. p.n.e., wyczerpany wyprawą, zmarł w Babilonie.

■ ORGANIZACJA IMPERIUM ALEKSANDRA

Na podbitych przez siebie terenach Aleksander zakładał miasta oraz kolonie osadników wojskowych, w których pozostawiał administrację złożoną z Macedończyków i Greków. Część z tych osad przetrwała i przyczyniła się do krzewienia kultury helleńskiej na obszarach leżących daleko od Grecji.

Aleksander czuł się następcą królów perskich, dlatego przyjął wiele elementów wschodniego ceremoniału dworskiego, co budziło niechęć jego macedońskich dworzan i dowódców. Wychowani w innej tradycji, z trudem godzili się z wprowadzaniem perskiej obyczajowości. Szczególny opór budził zaczerpnięty od Persów zwyczaj oddawania władcy pokłonów na kolanach. Macedończycy i Grecy w ten sposób zwracali się jedynie do bogów, dlatego odmawiali pozdrawiania wodza na sposób perski.

Aleksander rozumiał, że władanie tak rozległym i wieloetnicznym imperium wymaga stworzenia nowej elity. Nakłonił zatem swoich oficerów do poślubienia kobiet spośród perskiej arystokracji. Do armii powołano również 30 tys. młodych Persów, którzy zostali poddani szkoleniu typowemu dla macedońskich wojowników.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ALEKSANDER MACEDOŃSKI I BARBARZYŃCY

Grecki historyk Plutarch opisał w następujący sposób stosunek Aleksandra Wielkiego do tradycji podbitych ludów.

Stąd pomaszerował do kraju Partów. Tu, korzystając ze spokoju, po raz pierwszy włożył na siebie strój obcokrajowców. I nie wiadomo, czy chciał tylko przystosować się do miejscowych obyczajów, zdając sobie sprawę, jak wielki wpływ na przychylne dla niego nastroje wśród ogółu ludności ma równość obyczajów i zewnętrznych form życia, czy też próbował w ten sposób wprowadzić u swoich Macedończyków perski zwyczaj padania przed królem na kolana, przyzwyczajając ich z wolna do zmiany etykiety dworskiej [zasad zachowania obowiązujących na dworze władcy]. Nie był to tamtejszy strój medyjski, zbyt obcy dla jego otoczenia i zupełnie odbijający od innych. Nie ubrał się więc

w obszerne spodnie i wierzchnią szatę z rękawami, nie włożył na głowę tiary [rodzaj nakrycia głowy symbolizującego sprawowanie władzy]. Lecz z obu strojów skombinował taki, który od perskiego był skromniejszy, ale znowu od medyjskiego okazał się. Używał tego stroju początkowo tylko w rozmowach z ludźmi pochodzenia niehelleńskiego, a z towarzyszami swymi w prywatnym życiu. Później jednak zaczął się w nim pokazywać także publicznie i oficjalnie. Dla Macedończyków był to widok nieprzyjemny. Ale ponieważ żywili podziw dla innych jego cnót i dla męstwa, uważali, że trzeba mu w pewnych rzeczach pobyłać, jeśli go bawią lub zaspokajają jego próżność.

Źródło: Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), tłum. M. Brożek, Wrocław 1977, s. 194–195.

1. Wyjaśnij, dlaczego Aleksander zdecydował się na noszenie stroju złożonego z elementów typowych dla różnych ludów zamieszkujących monarchię perską.
2. Przedstaw, jaki był stosunek Macedończyków do stroju noszonego przez ich władcę.

CIEKAWOSTKA

Król na dnie morza

Aleksander Wielki zasłynął nie tylko jako znakomity i odważny dowódca, ale także jako człowiek ciekawy świata. W późniejszych czasach pojawiła się opowieść o podmorskiej wyprawie władcy. Miał on kazać opuścić się do głębin morskich w specjalnie przygotowanym „batyskafie”, składającym się ze szczelnej szklanej kapsuły wzmocnionej metalową konstrukcją.

Podmorska podróż Aleksandra Wielkiego została przedstawiona na średniowiecznej miniaturze.

■ miniatura, Europa, XIV w.

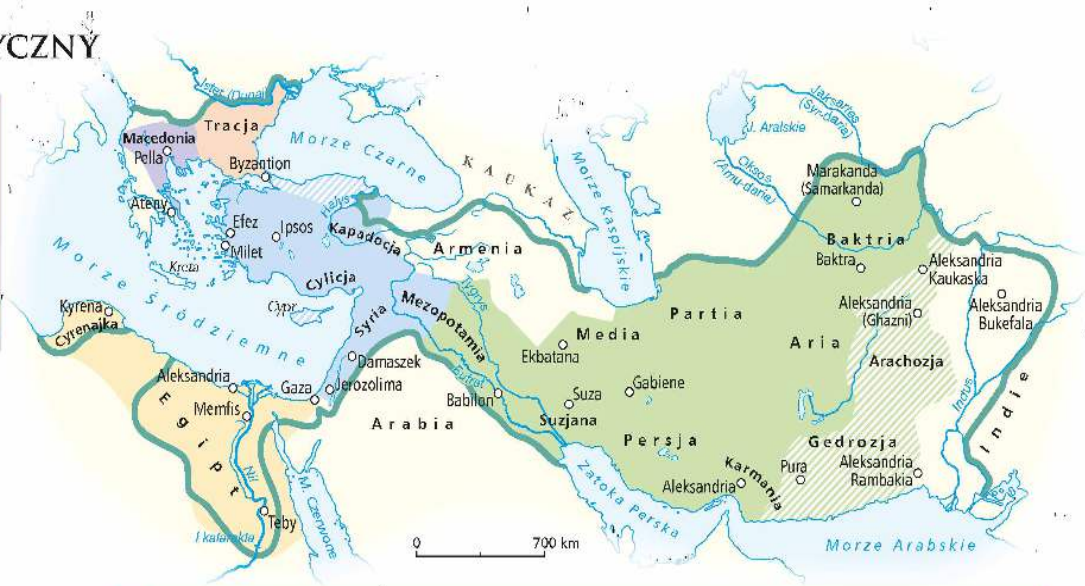
■ EPOKA HELLENISTYCZNA

W chwili śmierci Aleksander nie miał męskiego potomka. Zarówno syn, który urodził się dopiero po jego śmierci, jak i chory umysłowo przyrodni brat nie byli zdolni do samodzielnego sprawowania władzy. Mimo to zgromadzona w Babilonie armia macedońska ogłosiła ich królami, którzy mieli panować pod imionami Aleksandra IV i Filipa III.

W tej sytuacji najważniejsi dowódcy armii Aleksandra Wielkiego – tzw. **diadochowie** (od gr. *diadochoi* – spadkobiercy, następcy) – objęli zwierzchnictwo nad poszczególnymi częściami rozległego imperium. Wkrótce też zaczęli dążyć do utworzenia własnych niezależnych państw. Po wielu latach walk część wodzów Aleksandra przyjęła tytuł królów, co w praktyce oznaczało kres jedności rozległego imperium Aleksandra. Na jego gruzach powstały monarchie hellenistyczne, czyli: królestwo Antygonidów obejmujące Macedonię, Ptolemeuszy w Egipcie oraz Seleukidów na Wschodzie.

Śmierć Aleksandra Macedońskiego w 323 r. p.n.e. otwiera okres w historii nazywany **epoką hellenistyczną**. Trwała ona do 30 r. p.n.e., czyli do śmierci Kleopatry VII – ostatniej władczyni Egiptu z dynastii Ptolemeuszy. W okresie tym dzięki podbojom Aleksandra stała się możliwa ekspansja greckiego języka, stylu

ŚWIAT HELLENISTYCZNY

LEGENDA

Królestwa diadochów w 301 r. p.n.e.:

- Seleukosa I
- Ptolemeusza I
- Antygona
- Lizymacha
- Kasandra (wcześniej Antypatra)
- granice imperium Aleksandra Wielkiego ok. 323 r. p.n.e.

1. Wskaż, które terytoria spośród podbitych przez Aleksandra Macedońskiego odłączyły się od państw diadochów do końca IV w.
2. Wyjaśnij, który spośród diadochów objął panowanie nad ziemią najbardziej wysuniętą na wschód, a który zajął tereny położone najdalej na zachód.

życia i greckiej kultury. Zyskały one popularność na obszarach znacznie wykraczających poza Grecję.

W każdej z monarchii hellenistycznych elitę stanowili Macedończycy i Grecy. Całkowitą władzę sprawował w nich król, który był władcą ziem i żyjących na nich ludzi. On również wyznaczał swojego następcę. Od króla oczekiwano, że będzie odznaczał się pewnymi cechami, np. umiarem, rozsądkiem, umiejętnością czynienia dobra, pobożnością oraz bogactwem, dzięki któremu powinien nagradzać swoich żołnierzy. W monarchiach hellenistycznych ustanowiono ponadto kult władców. Nie oznacza to jednak, że królowie byli uznawani za bogów – uważano jedynie, że to ich władza pochodziła od bogów.

Władcy hellenistyczni przez dwa stulecia rywalizowali zacięcie o wpływy w świecie śródziemnomorskim i na Bliskim Wschodzie. Z czasem byli jednak coraz bardziej wypierani przez rosnącą na zachodzie potęgę Rzymu, który zajmował ziemie opanowane przed wiekami przez Macedończyków.

Ogromne posągi na górze Nemrut to pozostałość sanktuarium, które postanowił wznieść ku swojej czci jeden z ostatnich niezależnych władców hellenistycznych, król Kommageny (kraina w dzisiejszej Turcji) Antioch I. Mimo że ogłosił się bogiem, musiał z czasem uznać zwierzchnictwo Rzymian, którzy podporządkowali sobie znaczną część świata hellenistycznego.

■ kamienne posągi, Turcja, I w. p.n.e.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną w Grecji po wojnie peloponeskiej.
2. Omów przebieg podbojów Aleksandra Macedońskiego na Wschodzie.
3. Wymień skutki podbojów Aleksandra Wielkiego dla Greków i mieszkańców Bliskiego Wschodu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2007.

J. Rzepka, *Cheroneja*, Warszawa 2011.

6

KULTURA STAROŻYTNEJ GRECJI

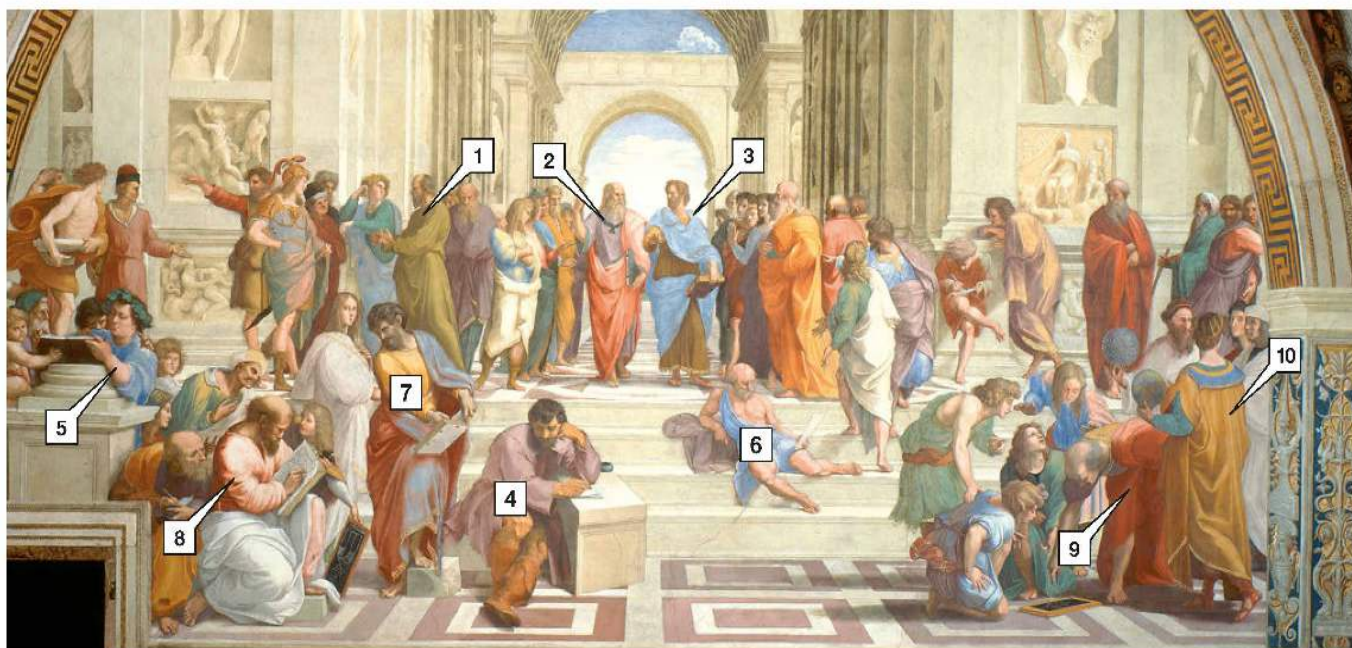
Grecy, słynący w starożytności z szerokich kontaktów handlowych, mieli okazję poznać wiele ludów zamieszkujących nie tylko wybrzeża Morza Śródziemnego i Czarnego, ale także Bliski Wschód. Czy zdobytym doświadczeniem i poznanymi osiągnięciami potrafili wzbogacić własną kulturę? Jakie dziedziny nauki i sztuki zostały przez Greków rozwinięte? Jakie będą losy kultury greckiej po powstaniu imperium Aleksandra Wielkiego?

■ NARODZINY FILOZOFII GRECKIEJ

Wyjaśnienie najważniejszych pytań nurtujących ludzkość, np. w jaki sposób powstał świat czy jakimi rządzą się prawami, zazwyczaj pozostawiano wierzeniom religijnym. Na przełomie VII i VI w. p.n.e. w miastach greckich położonych na wybrzeżach Azji Mniejszej oraz w południowej Italii pojawili się jednak myśliciele, których określamy mianem **filozofów przyrody**. Starali się oni zmienić myślenie o świecie, odrzucając elementy mityczne, a wprowadzając racjonalne. Poszukiwali

podstawowej części, z której zbudowany jest świat. Pierwszy z nich, **Tales z Miletu**, uważał, że częścią tą jest woda. Inni zaś wskazywali na powietrze lub inne substancje czy też żywioły. Problemy innej natury zaprzętały żyjącego w południowej Italii **Parmenidesa**. Stał on na stanowisku, że świat, który człowiek odbiera za pomocą zmysłów, jest tylko złudzeniem. Stworzył pojęcie doskonałego i niezmiennego bytu, czyli Absolutu. Pojęcie to odegrało dużą rolę w filozofii nie tylko greckiej, ale i późniejszej europejskiej. W południowej

Szkoła ateńska to dzieło, które powstało w okresie renesansu, gdy na nowo odkryto dzieła i dokonania starożytnych filozofów i uczonych. Włoski malarz Rafael Santi przedstawił na swoim fresku najważniejszych filozofów starożytności takich jak: Sokrates [1], Platon [2], Arystoteles [3], Heraklit z Efezu [4], Epikur [5], Diogenes [6], Parmenides [7], matematyków, w tym Pitagorasa [8] i Euklidesa [9], czy geografów jak Ptolemeusz [10].

■ fresk, Włochy, XVI w.

Italii działał również w VI w. p.n.e. **Pitagoras z Samos**, który z kolei rozwinął koncepcję nieśmiertelnej duszy.

Najwspanialszy rozkwit filozofii nastąpił jednak w V i IV w. p.n.e. w Atenach. To właśnie tam nauczał i toczył uczone spory **Sokrates**. Jego uczeń **Platon** był twórcą kierunku filozoficznego zwanego **idealizmem**. W ateńskiej *polis* otworzył pierwszą szkołę filozoficzną nazywaną **Akademią**. Jej najwybitniejszym uczniem był wszechstronny uczony **Arystoteles**. Zajmowały go zarówno nauki przyrodnicze, jak i zagadnienia społeczne. W swoim dziele *Polityka* wskazał wady i zalety ustrojów politycznych, które panowały w greckich *polis*. Ponadto dał początek **logice**, czyli nauce o rozumowaniu, na którym się opierał podczas badań. Stworzone przez Platona i Arystotelesa systemy filozoficzne wywarły ogromny wpływ na rozwój filozofii i nauki europejskiej.

W okresie hellenistycznym głównym ośrodkiem, w którym rozwijała się filozofia, pozostawały Ateny. Pod koniec IV w. p.n.e. powstały tu nowe szkoły filozoficzne, koncentrujące się na człowieku. Jednym z twórców takiej szkoły był **Epikur**, który nauczał, że bogowie wprawdzie istnieją, jednak są obojętni na sprawy ludzkości. Epikurejczycy sądzili, że w życiu należy skupiać się na przyjemnościach duchowych. Założycielem innej szkoły był **Zenon z Kition**, twórca **stoicyzmu**. Głosił pogląd, że ludzie powinni powściągnąć emocje i ze spokojem poddać się biegowi wydarzeń.

Achilles opatrujący Patroklosa to scena z eposu *Iliada*, który był natchnieniem wielu artystów greckich. Achilles, jeden z największych herosów greckiej mitologii, troskliwie opiekujący się swoim przyjacielem, został przedstawiony przez malarza Sosisa na jednym z naczyń czerwonofigurowych.

■ czarna czerwonofigurowa, Grecja, ok. 500 r. p.n.e.

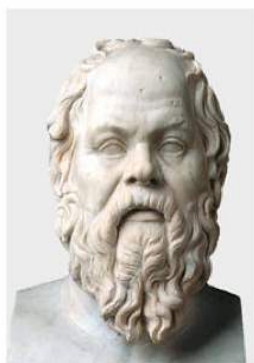
LITERATURA GRECKA I TEATR

Pod koniec IX w. p.n.e. Grecy przejęli od Fenicjan alfabet, który następnie zmodyfikowali, m.in. dodając znaki oznaczające samogłoski. Najstarsze teksty pisane alfabetem greckim pochodzą z VIII w. p.n.e. Na ten sam wiek datowane jest powstanie dwóch najstarszych eposów (gr. *epos* – opowieść), czyli *Iliady* i *Odysei*.

POSTAĆ HISTORYCZNA

SOKRATES

ok. 470–399 r. p.n.e.

Był jednym z najbardziej znanych filozofów greckich. Upowszechniał swoje przemyślenia, tocząc dyskusje z napotkanymi ludźmi. Poglądów nigdy nie spisał i znane są one jedynie dzięki relacjom jego uczniów. Podkreślał świadomość własnej niewiedzy. Zasłynął sformulowaniem: *Wiem, że nic nie wiem*.

Działalność Sokratesa i głoszone przez niego poglądy budziły wrogość u części Ateńczyków. Oskarżyli go oni o bezbożność i wywieranie złego wpływu na młodzież. Sąd skazał Sokratesa na śmierć. Filozof zmarł na skutek zażycia trucizny, mimo że przyjaciele proponowali mu ucieczkę.

WARTO WIEDZIEĆ

Narodziny historii

Z Atenami związane są też narodziny badań historycznych. W V w. p.n.e. tworzył tam pochodzący z Halikarnasu Herodot, który z czasem zyskał miano ojca historii. Napisał on obszerne dzieło zatytułowane *Dzieje*, w którym przedstawił wojny Greków z Persami (fragment dzieła Herodota na s. 68). Starał się on przy tym zbierać i spisać liczne wersje wydarzeń, tak aby odbiorca jego relacji miał możliwość samodzielnie ocenić i wybrać, która z wersji wydaje mu się najbardziej wiarygodna. Inną metodę zastosował Ateńczyk Tukidydes, autor pracy zatytułowanej *Wojna peloponeska*. Jako uczestnik tego konfliktu, miał okazję brać bezpośredni udział w niektórych opisanych wydarzeniach. Na podstawie swoich doświadczeń, relacji naocznych świadków i innych dostępnych mu źródeł informacji starał się w tej pracy przedstawić najbardziej wiarygodną wersję wydarzeń.

? Czy różniło się podejście Herodota i Tukidydesa do badań historycznych?

Idealizm – kierunek filozoficzny uznający ducha za czynnik kształtujący materię.

Ich autorem był wędrowny poeta **Homer**, o którym sami Grecy niewiele wiedzieli (więcej o tym twórcy na s. 90). Późniejsze od dzieł Homera, bo pochodzące z przełomu VIII i IX w. p.n.e., są zachowane do naszych czasów poematy **Hezjoda** – opisujące narodziny bogów *Teogonia* oraz poświęcone rolnictwu *Prace i dni*.

Równocześnie rozwijała się poezja, która osiągnęła najpełniejszy rozkwit w VII i VI w. p.n.e. Jednym z pierwszych greckich poetów był żyjący w VII w. p.n.e. **Tyrtajos**, który w swoich elegiach sławił wojskowe ideały Sparty (jego wiersz przytoczono na s. 63). Za największych przedstawicieli liryki uważa się również **Alkajosa** i **Safonę**, którzy pochodzili z wyspy Delos. Alkajos w swojej twórczości nawiązywał do wojen i konfliktów, które nękały jego rodzinne miasto. Z kolei Safona, jedna z nielicznych poetek czasów starożytnych, zajmowała się przede wszystkim poezją miłosną.

Greckie maski teatralne określały, w jaką postać aktualnie wcielał się aktor. Były wykonane z niezbyt trwałych materiałów – drewna i płótna lnianego, więc do naszych czasów nie zachowały się ich oryginały, a jedynie ceramiczne lub kamienne kopie.

■ ceramiczne odlewy masek teatralnych, Grecja, III w. p.n.e.

W TEATRZE GRECKIM

Narodziny greckiego teatru były silnie związane z kultem Dionizosa, gdyż to przy okazji świąt ku jego czci – Dionizji – były organizowane zawody literackie. Twórcy przez kilka dni wystawiali swoje utwory, a na koniec sędziowie przyznawali nagrodę zwycięzcy. Przygotowaniami do wystawienia sztuk teatralnych kierował specjalny urzędnik. Jego zadaniem było m.in. wyznaczenie zamożnego obywatela, który ponosił koszt wynagrodzenia dla członków chóru. Chór liczył najpierw 12, a później 15 osób.

- 1 **Widownię** umieszczano na zboczu wzgórza, powyżej miejsca występów, tak aby widoczność była dobra.
- 2 **Orchestra** była miejscem przeznaczonym dla chóru.
- 3 **Proskenion** to dzisiejsza scena, czyli miejsce, gdzie występowali aktorzy.
- 4 **Skene** – drewniany budynek za proskenionem, którego ściana służyła za dekorację.

? Jaką funkcję w starożytnym teatrze greckim pełnił proskenion?

W V w. p.n.e. w Atenach, gdzie panowała atmosfera sprzyjająca rozwojowi kultury, rozwinął się nowy rodzaj literacki, czyli **dramat**. Wszystkie tego typu dzieła były przeznaczone do wystawienia w teatrze. Początkowo spektakl ograniczał się do pieśni chóru, które przerywano recytacjami jednego aktora. Zmiana tego prostego układu nastąpiła poprzez wprowadzenie do przedstawienia drugiego, a następnie trzeciego aktora.

Dzięki temu możliwe stało się prezentowanie na scenie racji dwóch stron.

Tematem jednego z gatunków dramatu – **tragedii** – był konflikt mitycznego bohatera z siłami wyższymi – przeznaczeniem lub prawem. Najstarszym ateńskim tragikiem był **Ajschylos**, tworzący w pierwszej połowie V w. p.n.e. Jako weteran walk z Persami, nawiązywał w swojej twórczości również do tej problematyki.

INFOGRAFIKA

ARCHITEKTURA AKROPOLU

Ateński Akropol był najwspanialszym wzgórzem świątynnym w świecie greckim. W V w. p.n.e., czyli złotym wieku Aten, wzniesiono na nim liczne świątynie, w miejsce budowli zburzonych przez perskich najeźdźców. Znalazły się wśród nich obiekty reprezentujące styl joński, jak i dorycki. W II w. p.n.e. u stóp Akropolu zgodnie z regułami porządku korynckiego zbudowano zaś świątynię Zeusa Olimpijskiego.

- 1** Propyleje to ozdobna brama wejściowa prowadząca na Akropol. Wyglądem przypominała ona świątynię.
- 2** Świątynia Ateny Nike jest jednym z lepiej zachowanych zabytków Akropolu. Znajduje się w sąsiedztwie Propylejów i schodów wiodących na Akropol.
- 3** Mur oporowy poprawiał walory obronne wzgórza Akropol.

W utworach podejmował jednak skomplikowane problemy moralne i religijne – rozważał np. kwestię odpowiedzialności jednostki za swoje czyny. Z kolei **Sofoklesa** interesował głównie człowiek z jego pragnieniami i emocjami. Ostatnim z najważniejszych ateńskich tragiczów był **Eurypides**. W swoich utworach z wnikliwością przedstawiał motywacje ludzkiego postępowania.

W Atenach rozwinęła się również **komedja**, gatunek dramatu o lekkiej tematyce i pogodnym zakończeniu. Jej najsłynniejszym przedstawicielem był tworzący na przełomie V i IV w. p.n.e. **Arystofanes**. Komediiopisarze, w przeciwieństwie do większości tragiczów, zajmowali się przede wszystkim bieżącymi wydarzeniami. Przykładowo bez litości kpili z głównych postaci ateńskiej sceny politycznej, wyśmiewając ich przywary.

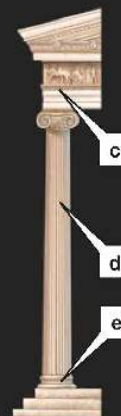
- 4 Partenon** to największa świątynia Akropolu. Został wzniesiony zgodnie z zasadami porządku doryckiego. Ściany świątyni były zdobione płaskorzeźbami (więcej o Partenonie na s. 88–89).

Porządek dorycki

Kolumny w stylu doryckim były najprostszej konstrukcji. Nie posiadały bazy, a kapitel **a** miał nieskomplikowany geometryczny kształt. Trzony kolumny **b** zwężały się ku górze.

- 5 Erechtejon** to świątynia ku czci Ateny, Posejdona i mitycznego króla Aten Erechteusza. Jej zasadnicza część została wzniesiona w porządku jońskim. Dobudowany do niej portyk jest zdobiony przez szereg kariatyd, czyli kolumn o kształcie kobiet.

Porządek joński

Kolumny w stylu jońskim były zdobione przez kapitele **c** z charakterystycznymi wolutami, czyli ornamentami przypominającymi rogi barana. Trzon kolumny **d** ustawiano na bazie **e** składającej się z kilku kręgów.

- 6 Świątynia Zeusa Olimpijskiego** znajdowała się u stóp Partenonu. Budowniczzy i rzeźbiarze wzniesli ją zgodnie z zasadami porządku korynckiego.

Porządek koryncki

Kolumny w stylu korynckim miały najbardziej ozdobne kapitele **f**, których rzeźbienia przypominały kształtem liście akantu. Baza składała się z kilku kręgów **g**, a trzony **h** były znacznie smuklejsze niż w innych porządkach.

?

1. Podaj charakterystyczne cechy porządków architektonicznych: jońskiego, doryckiego i korynckiego.
2. Rozstrzygnij, w jakim stylu wzniesiono propyleje i świątynię Ateny Nike.

■ IGRZYSKA OLIMPIJSKIE

Starożytni Grecy przywiązywali ogromną wagę do aktywności fizycznej. W każdym mieście znajdował się **gimnazjon** przeznaczony do ćwiczeń. Mogli do niego przychodzić obywatele, którzy ćwiczyli tam m.in. skok w dal, rzut oszczepem czy zapasy. Greków ożywiały także duch rywalizacji pomiędzy *poleis*, a sukces odniesiony w sportowej rywalizacji był równie ceniony jak zwycięstwo w walce. Wszystkie *poleis* organizowały zawody sportowe – **agony**, najczęściej przy okazji świąt. Jednak największą sławą cieszyły się te organizowane w leżącej na Peloponezie Olimpii. Po raz pierwszy **igrzyska olimpijskie** odbyły się w **776 r. p.n.e.** Podczas igrzysk rywalizowano w wielu konkurencjach. Jedną z nich był **pentatlon**, czyli pięciobój składającego się z rzutu dyskiem, rzutu oszczepem, skoku w dal, biegu i zapasów. Zainteresowaniem cieszył się **pankratyon**, czyli brutalne połączenie zapasów i boksu. Ważną i prestiżową konkurencją były również wyścigi rydwanów. Zwycięzcy zawodów olimpijskich po powrocie do ojczyzny *polis* witani byli z honorami i otaczani powszechnym szacunkiem i podziwem.

Igrzyska olimpijskie miały dla Greków szczególne znaczenie. Odbywały się ku czci ich wspólnego najwyższego boga – Zeusa, a uczestniczyć w nich mogli jedynie Grecy. Na ten czas ogłaszano **pokój olimpijski** i przerywano wszelkie wojny toczące pomiędzy

Dyskopol to najbardziej znana grecka rzeźba przedstawiająca antycznego sportowca. Zawodnik przygotowujący się do rzutu, ukazany przez greckiego rzeźbiarza Myrona w dynamicznej pozycji, stanowi przykład greckiego kanonu piękna. Oryginał tej rzeźby nie zachował się do naszych czasów, przetrwała jednak kopia z czasów rzymskich.

■ rzeźba, Italia, I w. n.e.

licznymi *poleis*. Starano się zapewnić bezpieczeństwo każdemu Grekowi, który zmierzał do Olimpii na igrzyska. Po ich zakończeniu przerwane konflikty nadal były kontynuowane.

■ NARODZINY KULTURY HELLENISTYCZNEJ

Rozszerzeniu wpływów kultury greckiej w okresie hellenistycznym towarzyszył szybki wzrost poziomu wiedzy we wszystkich dziedzinach. Do rozwoju nauki i kultury w dużym stopniu przyczyniał się **mecenat** władców hellenistycznych. Szczególne zasługi na tym

Mecenat – wspieranie twórców przez bogatych miłośników sztuki (więcej o Mecenasiu na s. 123).

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODA NA CZEŚĆ ZWYCIĘZCY

Grecki poeta Pindar w następujący sposób opisał zwycięzców antycznych igrzysk olimpijskich.

[...] *W igrzyskach udział mieli w wielu konkurencjach*
 [...] *Smakując w wieńcach zwycięskich.*
Błyszczała jasno ich sprawność
I w stadionowych biegach bez rynsztunku,
I w biegach hoplitów ze szczękającymi tarczami,
I w ręcznych rzutach oszczepem,
I wśród miotaczy kamiennych dysków.
 [...] *Różną zapłatą za trudy się cieszą,*
Pasterz czy oracz, ptasznik czy z morza żyjący.
Każdy z sił wyteżeniem przykry głód od żołądka
Odpędza. Lecz dla takiego, co piękną zdobył sławę
W igrzyskach czy na wojnie,
Najwyższą jest nagrodą pieśń pochwalna,
Kwiat słowa u swoich i obcych.

Źródło: Pindar, *Pierwsza oda istmijaska* 2. 1–2

Biegi na krótkim dystansie 1 stadionu, czyli 192 m, były najważniejszymi zawodami sportowymi na igrzyskach olimpijskich. Biegacze ścigali się również na dystansach 2 i 20 stadionów.

■ waza, Ateny, 520 r. p.n.e.

- ? 1. Wymień dyscypliny, w których rywalizowali Grecy.
2. Wyjaśnij, co uważano za największą nagrodę za zwycięstwo.

WARTO WIEDZIEĆ

Arcydzieła sztuki hellenistycznej

W epoce hellenistycznej powstało wiele rzeźb, które dziś są uważane za arcydzieła sztuki greckiej.

Grupa Laokoona przedstawia dramatyczną scenę walki trojańskiego kapłana Laokoona i jego dwóch synów z węzami morskimi. Zachowała się jedynie późniejsza kopia rzeźby hellenistycznej.

■ rzeźba, Italia, I w. p.n.e.–I w. n.e.

Nike z Samotraki, czyli posąg greckiej bogini zwycięstwa, który inspirował licznych późniejszych artystów, w tym także współczesnego twórcę streetartu [czyt.: strit-artu] – Banksy'ego [czyt.: banksjego].

■ rzeźba, Grecja, III w. p.n.e.

Wenus z Milo to popularna nazwa rzeźby Afrodyty z Melos. Posąg bogini miłości jest uszkodzony. Możemy domyślać się jednak, że w prawej dłoni Wenus trzymała jabłko.

■ rzeźba, Grecja, II w. p.n.e.

Odszukaj przykłady wykorzystania wizerunków tych rzeźb we współczesnym świecie (kultura, rozrywka, reklamy).

polu położyli hellenistyczni władcy Egiptu z dynastii **Ptolemeuszy**. Dzięki ich zabiegom egipska **Aleksandria** stała się jednym z głównych kulturalnych i naukowych centrów świata hellenistycznego. To właśnie tu powstała świątynia Muz, czyli **Muzeum** – rodzaj instytutu badawczego, do którego Ptolemeusze zapraszali najsłynniejszych uczonych i twórców. Rozwijano tam badania **filologiczne**, matematyczne i przyrodnicze. Do dyspozycji pracujących w Muzeum uczonych oddano **Bibliotekę Aleksandryjską**, w której starano się zgromadzić wszystkie dzieła napisane w języku greckim. W szczytowym okresie swojego rozwoju Biblioteka Aleksandryjska liczyła pół miliona zwojów, na których spisywano dzieła. Podobny mecenat rozwijali również królowie z dynastii Attalidów w stolicy

w **Pergamonie**. Tamtejsza biblioteka była drugą co do wielkości po aleksandryjskiej.

W epoce hellenistycznej wzrosło zainteresowanie astronomią. Jeden z uczonych żyjących w III w. p.n.e., Arystarch z Samos, wysunął tezę, że Słońce stanowi ośrodek wszechświata. Jest to teoria heliocentryczna (Helios to grecki bóg słońca). Teza ta nie zyskała jednak wówczas dużego poparcia. Inny uczyony, Eratostenes z Kyreny, przez pewien czas kierujący Biblioteką Aleksandryjską, był nie tylko przekonany o kulistym kształcie Ziemi, ale nawet zmierzył jej obwód z dość dużą dokładnością. Znaczące postępy poczyniono również w zakresie nauk medycznych i biologii. Hellenistyczni uczeni poszerzyli wiedzę m.in. o funkcjonowaniu mózgu czy oka.

Filologia – nauka o literaturze i języku.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, jakie pytania stawiali sobie starożytni filozofowie.
2. Opisz najbardziej charakterystyczne budowle powstałe w starożytnej Grecji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. E. Papuci-Władyka, *Sztuka starożytnej Grecji*, Kraków 2001.

J. Swaddling, *Starożytne igrzyska olimpijskie*, tłum. J. Lang, Poznań 2004.

Partenon

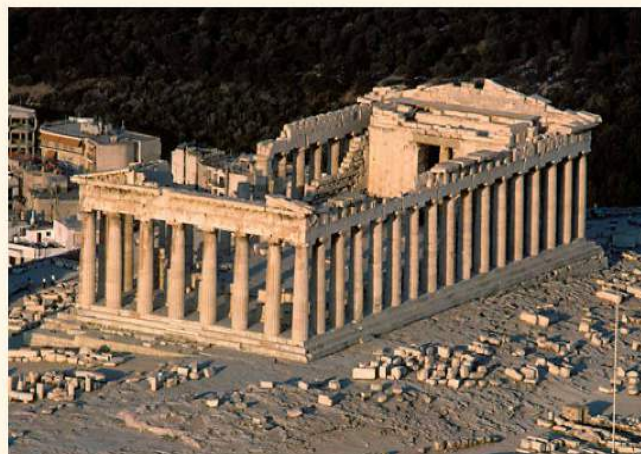
Na Akropolu, czyli najwyższym wzgórzu Aten, wśród kilku wzniesionych tu świątyń najbardziej rozpoznawalny jest Partenon, postawiony ku czci patronki miasta, bogini Ateny. Podczas burzliwych dziejów budowla została poważnie zniszczona i splądrowana, jednak jej widok nadal budzi zachwyt.

JAK POWSTAWAŁ PARTENON?

Nazwa „Partenon” pochodzi najprawdopodobniej od zdobiącego wnętrze świątyni posągu Ateny Partenos (Dziewicy), wykonanego przez najsłynniejszego greckiego rzeźbiarza – **Fidiasza**. Wznoszenie tego gmachu rozpoczęto pod koniec VI w. p.n.e. Prace przerwał jednak najazd Persów, którzy w 480 r. p.n.e. zajęli Ateny i spalili wszystkie budowle znajdujące się na Akropolu. Budowę nowego Partenonu podjęto na nowo kilkadziesiąt lat później z inicjatywy słynnego polityka ateńskiego – Peryklesa.

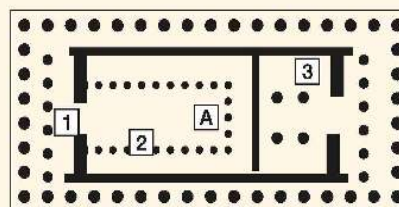
Świątynia miała imponujące rozmiary (długość ok. 70 m, szerokość ok. 31 m, a wysokość ok. 10,5 m) i dominowała na Akropolu. Była przy tym pierwszą grecką świątynią zbudowaną w całości z marmuru. Wzniesiono ją prawie wyłącznie w stylu doryckim, jedynie wewnątrz można odnaleźć kilka kolumn charakterystycznych dla porządku jońskiego. Podczas projektowania i budowy Partenonu zastosowano szereg niespotykanych rozwiązań bazujących na złudzeniach optycznych, dzięki którym świątynia wygląda idealnie harmonijnie niemal z każdego punktu widzenia.

Frontony, czyli trójkątne niskie szczyty nad wejściem do świątyni, były ozdobione posągami (rekonstrukcję jednej z płaskorzeźb zobaczysz na s. 52). Na zewnętrznych ścianach **naosu** – głównej sali świątyni – umieszczono **fryz panatenajski**, czyli ciąg płaskorzeźb przedstawiających sceny z uroczystego pochodu Ateńczyków na Akropol w czasie święta ku czci Ateny.

Partenon z lotu ptaka.

■ fotografia lotnicza, ok. 1980 r.

Przekrój poziomy Partenonu

- 1** przedsionek (pronaos)
- 2** główna sala (naos) z posągami Ateny **A**
- 3** skarbiec świątynny (opistodomos)

Długość fryzu liczyła 160 m. Jego autorem również był Fidiasz. Każda z ukazanych postaci biorących udział w pochodzie jest całkowicie inna, wyrzeźbiona z zachowaniem indywidualnych cech wyglądu.

Wzgórze Akropol góruje nad Atenami, a na samym Akropolu najwyżej wznosi się Partenon.

■ fotografia współczesna

Fidiasz i fryz Partenonu – XIX-wieczny obraz Lawrence’a Alma-Tademy [czyt.: lorensa alma tademy] przedstawia pomalowany żywymi kolorami fryz Partenonu. Jak można dostrzec, wygląd płaskorzeźb w antycznej Grecji odbiegał od obecnego – w naturalnych barwach kamienia.

■ obraz na desce, Holandia, 1868 r.

Rzeźby zdobiące fronton i fryz Partenonu można podziwiać w londyńskim British Museum.

■ fotografia współczesna, Londyn

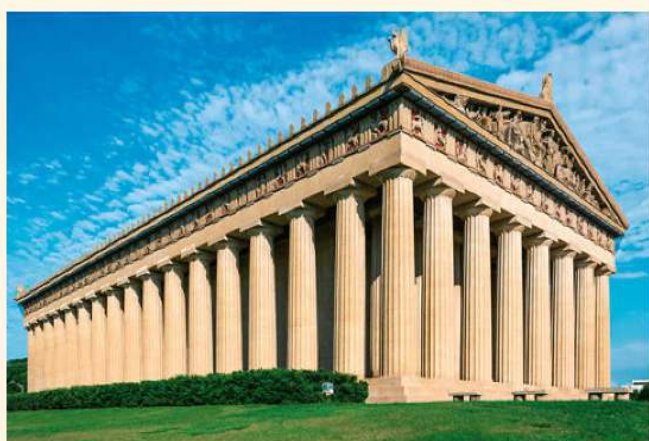
Fragment fryzu na ścianie Partenonu.

■ płaskorzeźba, Ateny, V w. p.n.e.

■ BURZLIWE DZIEJE PARTENONU

Partenon w ciągu ponad dwóch tysięcy lat istnienia przechodził zmienne koleje losu, podobnie jak same Ateny. W czasach Bizancjum został przekształcony w kościół, a w XV w., gdy miasto zajęli Turcy, zamieniono go w meczet i dobudowano strzelistą wieżę – minaret. W XVII w. Turcy urządzili w Partenonie arsenał, który został ostrzelany w czasie oblężenia miasta przez Wenecjan. Miało to katastrofalne następstwa dla budowli. Zniszczeniu uległy ściany naosu oraz większość obiegającej budowlę kolumnady. Na początku XIX w. większość płaskorzeźb z fryzu oraz ocalałych posągów

wywiózł z Aten brytyjski ambasador w Turcji Thomas Bruce [czyt.: tomas brus], lord Elgin. Ostatecznie wywiezione przez niego marmury zostały zakupione przez brytyjski rząd i umieszczone w British Museum. O postawie swoich rodaków krytycznie wypowiadał się żyjący w tym czasie lord George Byron [czyt.: dżordż bajron], poeta i miłośnik Grecji. W dwuwierszu *Czego nie zrobili Goci, to uczynili Szkoci* porównał postawę władz brytyjskich do barbarzyńców niszczących spuściznę świata antycznego. Mimo starań władz Grecji, które od dziesięcioleci domagają się zwrotu cennych rzeźb, te pozostają w Londynie do dziś.

Kopia Partenonu w Nashville [czyt.: neszwil] w Stanach Zjednoczonych to dowód, jak bardzo Amerykanie u schyłku XIX w. ulegli fascynacji kulturą starożytnej Grecji. Bazując na zachowanych opisach i wyobrażeniach, odtworzyli nie tylko bryłę budynku, ale nawet kilkunastometrowy posąg Ateny autorstwa Fidiasza, choć do budowy zamiast marmuru byli zmuszeni użyć betonu.

■ fotografia współczesna, Nashville

Kopia posągu Ateny Partenos z czasów rzymskich przetrwała do naszych czasów. Choć oryginał się nie zachował, wiemy dość dokładnie, jak wyglądał. Wykonano go w wyjątkowo wyszukanej i kosztownej technice chryzelefantyny. Drewnianą konstrukcję posągu wykańczano kością słoniową (twarz i ciało bogini) oraz złotem i szlachetnymi kamieniami (szaty, włosy).

■ rzeźba marmurowa, Rzym, I w. n.e.

?

1. Wyjaśnij, jakie wydarzenia historyczne odbiły się na losach Partenonu.
2. Rozstrzygnij, jakie powinny być Twoim zdaniem dalsze losy rzeźb z Partenonu, które trafiły do British Museum.

Podsumowanie rozdziału II

Dzieje starożytnej Grecji

1 Hellada i Hellenowie

1. Hellada to obszar zamieszkiwany przez starożytnych Greków. Składała się z: górystej Grecji właściwej oraz wyspy i zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej. W II tysiącleciu p.n.e. rozwijały się tu cywilizacje minojska i mykeńska.
2. Od VIII w. p.n.e. Grecy zaczęli tworzyć *poleis* – małe państwa, których centrum stanowiło miasto. Najważniejsze decyzje podejmowano na zgromadzeniu, w którym brał udział ogół pełnoprawnych mieszkańców – obywateli.
3. Pomimo podziału na liczne *poleis* Greków łączyły: wspólny język i system wierzeń, podobne obyczaje, te same formy spędzania wolnego czasu. Poczucie wspólnoty podtrzymywały również igrzyska olimpijskie i rocznica Apollina w Delfach.
4. W trakcie tzw. wielkiej kolonizacji w VIII–VI w. p.n.e. Grecy utworzyli liczne kolonie na wybrzeżach mórz Śródziemnego i Czarnego. Bogate kolonie założone na Sycylii i południu Italii określano mianem Wielkiej Grecji.

2 Ateńska demokracja

1. Początkowo w Atenach rządili przedstawiciele kilku rodów, spośród których corocznie wybierano 9 urzędników – archontów.
2. Niepokoje społeczne prowadziły do prób reform prawa i ustroju. W 621 r. p.n.e. podjął je Drakon, w 594 r. p.n.e. – Solon, dzięki któremu dostęp do urzędów oparto na kryterium zamożności, a do udziału w zgromadzeniu dopuszczono wszystkich obywateli.
3. Ustrój demokratyczny wprowadził Klejstenes w 508 r. p.n.e. Odtąd ateńska *polis* dzieliła się na 10 fyl, z których corocznie losowano członków Rady Pięciuset. Rada przygotowywała obrady zgromadzenia ludowego (eklezji), w których udział mogli brać wszyscy obywatele. Natomiast podczas wyborów strategów (dowódców armii) obywatele głosowali na konkretne osoby.
4. Podstawą demokracji był powszechny dostęp do urzędów, ograniczenie liczby kadencji do jednej oraz diety wypłacane uboższym obywatelom.

3 Starożytna Sparta

1. Sparta (Lacedemon) została utworzona w IX w. p.n.e. Wyróżniała się znacznym obszarem i specyficznymi prawami i obyczajami, których twórcą miał być Likurg.
2. Sparta była oligarchią – władzę sprawowała nieliczna grupa przedstawicieli najznamienitszych rodów: dwaj dziedziczni królowie, kolegium 5 eforów (wybieranych na roczne kadencje) i rada złożona z 28 osób powyżej 60. roku życia (geruzja). O ważniejszych kwestiach decydowało zgromadzenie obywateli (apella).
3. Społeczeństwo Sparty składało się z trzech grup. Pełnoprawni obywatele – spartiaci – byli nieliczni i formalnie równi, a ich głównym zadaniem było doskonalenie się w walce. Periojkowie byli wolni, ale nie posiadali praw politycznych. Trudnili się uprawą ziemi, rzemiosłem i handlem. Najniżej w hierarchii znajdowali się heloci – niewolni chłopci.
4. W Sparcie obowiązywał wyjątkowy system wychowania – agoge, który obejmował wszystkich obywateli i prowadzony był pod nadzorem państwa. Jego celem było kształtowanie sprawności fizycznej i posłuszeństwa, a więc cech przydatnych na polu bitwy.

Grecki hełm typu korynckiego był charakterystycznym elementem wyposażenia greckich hoplitów. Ośłaniał w zasadzie całą twarz, jednak miał wycięcia na oczy, usta i uszy.

■ hełm z brązu, Grecja, V w. p.n.e.

WYDARZENIA

IX w. p.n.e. – założenie Sparty

480 p.n.e. – bitwa pod Termopilami

490 p.n.e. – bitwa pod Maratonem

508 r. p.n.e. – początek demokracji ateńskiej

KULTURA

776 p.n.e. – pierwsze igrzyska olimpijskie

650 p.n.e. – wprowadzenie monet (Lidia)

koniec VII w. p.n.e. – początek filozofii starożytnej

VIII w. p.n.e. – *Iliada* i *Odyseja* Homera

534 p.n.e. – pierwsze przedstawienie teatralne

4 Wojny grecko-perskie

1. W połowie VI w. p.n.e. Persowie utworzyli rozległe imperium, które obejmowało ziemie od Indusu po wybrzeża Morza Śródziemnego.
2. W 499 r. p.n.e. w greckich miastach w Azji Mniejszej doszło do wybuchu antyperskiego powstania, które wspierały m.in. Ateny.
3. W odpowiedzi w 490 r. p.n.e. Persowie uderzyli na Grecję, jednak ich siły zostały rozbite w bitwie pod Maratonem. Bitwa ukazała wyższość hoplitów i ich szyku bojowego – falangi – nad armią perską.
4. Kolejna wyprawa Persów odbyła się w 480 r. p.n.e. Po sforsowaniu bronionego przez Spartan przesmyku Termopile Persowie złupili Ateny, ale ich flota została zniszczona w bitwie pod Salaminą. Rok później Grecy rozbili perskie siły lądowe w bitwie pod Platejami.
5. W celu prowadzenia dalszych walk z Persami w 478 r. p.n.e. Grecy utworzyli Związek Morski, który zrzeszał 200 państw pod przewodnictwem (hegemonią) Aten. Ostatecznie pokój z Persją zawarto w 449 r. p.n.e.

5 Podboje Aleksandra Macedońskiego

1. Do IV w. p.n.e. Macedonia była królestwem położonym na północnych obrzeżach świata greckiego. Od 360 r. p.n.e. panował tu Filip II.
2. Konflikty wśród greckich *poleis* doprowadziły do załamania się potęgi Aten (w 404 r. p.n.e.) i Sparty (w 371 r. p.n.e.). W połowie IV w. p.n.e., na skutek reform Filipa II, wzrosła potęga Macedonii. W bitwie pod Cheroneą (338 r. p.n.e.) jej armia pokonała koalicję greckich *poleis*. Następnie Grekom narzucono członkostwo w utworzonym do walki z Persją Związku Korynckim.
3. Panowanie następcy Filipa II – Aleksandra III (336–323 p.n.e.) – wypełniały wojny i podboje, w trakcie których jego siły opanowały rozległe perskie imperium.
4. Po śmierci Aleksandra jego imperium podzielono pomiędzy jego wodzów (diadochów). Z czasem części te stały się niezależnymi królestwami – monarchiami hellenistycznymi.
5. Epoka hellenistyczna trwała od 323 do 30 r. p.n.e. Był to okres ekspansji greckiej kultury i rozwoju nauki, wspieranego przez patronat poszczególnych władców hellenistycznych. Symbolem tego ożywienia była biblioteka w Aleksandrii.

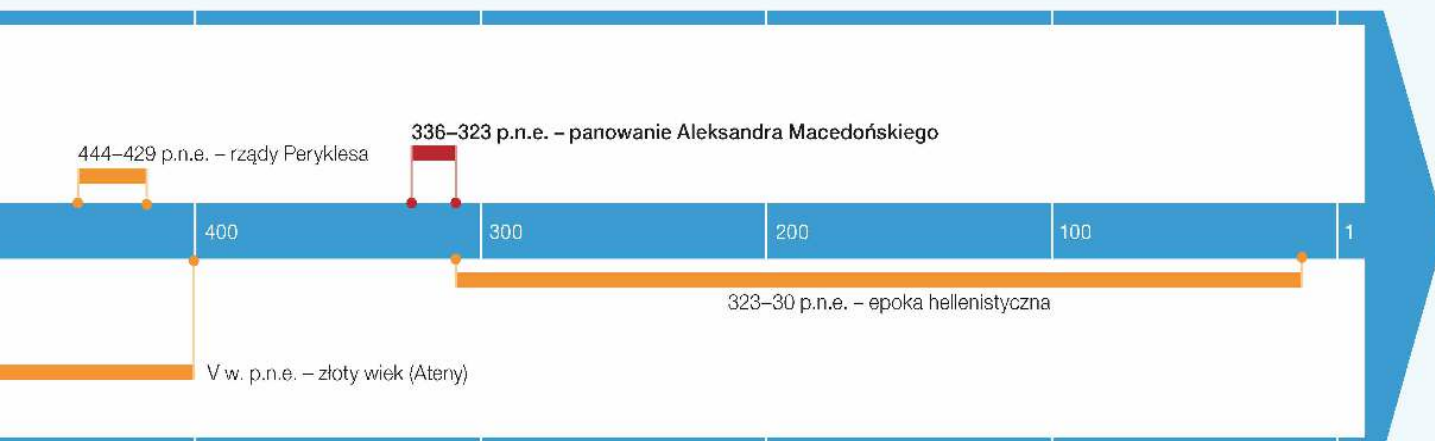
6 Kultura starożytnej Grecji

1. Starożytna Grecja jest ojczyzną filozofii – rozumowych dociekań, prowadzących do pełniejszego objaśnienia praw rządzących światem. W V–IV w. p.n.e. w Atenach działali Sokrates, Platon i Arystoteles.
2. Najwcześniejsze znane greckie dzieła literackie to eposy autorstwa Homera (*Iliada*, *Odyseja*) i poemat epicki Hezjoda (*Prace i dni*) spisane w VIII w. p.n.e. W późniejszym okresie rozwijała się także grecka liryka.
3. W V i IV w. p.n.e. tworzyli pierwsi greccy historycy: Herodot – autor *Dziejów* opowiadających o wojnach grecko-perskich, oraz Tukidydes – autor *Wojny peloponeskiej*.
4. Grecki teatr wywodził się z obrzędów ku czci boga Dionizosa, a same sztuki pisano i wystawiano w ramach zawodów. Do najwybitniejszych tragiczków zalicza się Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa, do komików – Arystofanesa.
5. W architekturze monumentalnej dominowały budowle kamienne wznoszone w trzech porządkach: doryckim, jońskim lub korynckim.
6. W społeczeństwie greckim ważną rolę odgrywała rywalizacja. Urządzane ku czci bóstw (Zeusa i Apollina) zawody sportowe – igrzyska – składały się z wielu konkurencji (m.in. biegów, wyścigów rydwanów, zapasów).

Ołtarz pergamoński został wzniesiony w II w. p.n.e., jako wyraz wdzięczności hellenistycznego władcy Pergamonu wobec Zeusa za zwycięstwo nad plemionami Galatów. Ołtarz był jednym z najpiękniejszych obiektów wybudowanych w epoce hellenistycznej. Zdobí go rząd 62 kolumn i wspinały rzeźbiony fryz o długości 120 m i wysokości 2,3 m.

■ ołtarz, Pergamon, 159 r. p.n.e.

Homer – jeden czy wielu?

Najsłynniejszym twórcą greckiej literatury jest Homer, autor dwóch eposów, czyli *Iliady* i *Odysei*. Już w starożytności powstało więc wiele biografii tego wybitnego poety, z których niezbieżnie wynika jednak wyłącznie to, że sami Grecy niewiele o nim wiedzieli. Poszczególne życiorysy różniły się bowiem w tak podstawowych kwestiach, jak na przykład data i miejsce urodzenia czy też data śmierci. Pewne wydawało się jedynie to, że Homer był postacią wyjątkową oraz że to właśnie on stworzył *Iliadę* i *Odyseję*. Badacze zajmujący się tymi dziełami w późniejszych epokach jednak już takiej pewności nie mieli.

Naukowy spór o Homera rozpoczął się w czasach oświecenia, pod koniec XVIII w., kiedy to pojawił się sensacyjny pogląd. Stwierdzono, że w czasach, kiedy miał żyć Homer, czyli w VIII w. p.n.e., nie było możliwości, aby skomponować tak długie utwory i je spisać. Przeprowadzono więc szczegółową analizę treści eposu i wykazano ponad wszelką wątpliwość istnienie licznych niekonsekwencji i sprzeczności w ich fabule. Przykładowo wbrew logice w jego dziełach raz już uśmierceni wojownicy pojawiali się ponownie w dalszej opowieści. Liczne wątpliwości sprawiły więc, że wysunięto nawet bardzo radykalną tezę, że Homer nigdy nie istniał. Istnieć miały jedynie przekazywane ustnie z pokolenia na pokolenie ludowe pieśni, które ostatecznie spisano w Atenach w VI w. p.n.e. i w ten sposób powstały *Iliada* i *Odyseja*. Pogląd ten szybko zyskał sobie zarówno wielu zwolenników, jak i przeciwników. Badacze obu utworów podzielili się na tych, którzy bronili tezy o jednym autorze, oraz tych, którzy uważali, że miały one dwóch albo nawet więcej autorów.

Spory wokół kwestii, czy Homer istniał, czy też nie i czy był autorem arcydzieł kultury europejskiej, przyczyniły się do zintensyfikowania badań nad samymi utworami. Udało się ustalić, że *Iliada* powstała w połowie VIII w. p.n.e., a *Odyseja* nieco później, bo pod koniec tego stulecia. Nie wynika z tego więc, że powstanie tych utworów dzielił tak długi okres, aby nie mógł stworzyć ich jeden poeta. Ponadto pojawiły się dodatkowe wątpliwości, bo przecież gdyby rzeczywiście autorów było dwóch, to dlaczego zachowało się imię tylko jednego z nich? Nie można oczywiście wykluczyć możliwości, że Homer był autorem tylko pierwszego eposu, czyli *Iliady*. Szybko stał się sławny i z tego powodu przypisano mu również autorstwo *Odysei*. Podobnego rodzaju wątpliwości i pytania można mnożyć. Dyskusja więc ciągle trwa i nadal jest żywa. W ostatnich latach przewagę zyskują jednak badacze, którzy utrzymują, że Homer istniał i był autorem zarówno *Iliady*, jak i *Odysei*.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie korzyści przyniósł historykom spór o Homera?
2. Czy zawsze musimy wiedzieć „jak było naprawdę”? Co by nam dało rozstrzygnięcie sporu o Homera?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, w jaki sposób czynniki geograficzne wpłynęły na rozwój cywilizacji greckiej.
2. Porównaj organizację społeczeństwa Aten i Sparty.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób reformy Kleistenesa zmieniły ustrój Aten.
4. Przedstaw, jakimi metodami posługiwano się w Atenach, aby zapewnić szeroki dostęp do sprawowania urzędów.
5. Wyjaśnij, co zdecydowało o zwycięstwie Greków w starciu z Persami.
6. Wyjaśnij, w jaki sposób religia starożytnych Greków oddziaływała na ich kulturę.
7. Porównaj skutki wielkiej kolonizacji i podbojów Aleksandra Wielkiego.

Koloseum, Rzym, 80–82 r. n.e.

III DZIEJE STAROŻYTNEGO RZYMU

1	Republika rzymska	5	Osiągnięcia Rzymian
2	Podboje Rzymu	6	Narodziny chrześcijaństwa
3	Początki cesarstwa rzymskiego	7	Upadek cesarstwa rzymskiego
4	Imperium Rzymskie		

1 REPUBLIKA RZYMSKA

Najintensywniej skolonizowanymi przez Greków obszarami były Sycylia i południowa Italia zwane Wielką Grecją. Na północ od greckich posiadłości zamieszkiwały ludy italskie i Etruskowie. Leżało tam też niepozorne italskie miasto – Rzym. To właśnie Rzymianie stworzyli jedno z najpotężniejszych imperiów w dziejach ludzkości. Jak funkcjonował Rzym, zanim zyskał tak wielkie znaczenie? Jakim rozwiązaniom Rzymianie zawdzięczali swój sukces?

■ POWSTANIE RZYMU

Rzymianie należeli do ludów italskich zamieszkujących **Lacjum**, czyli krainę leżącą u ujścia rzeki Tyber. Plemiona te napłynęły na Półwysep Apeniński na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. Lacjum sąsiadowało z dwiema ówczesnymi potęgami Półwyspu Apenińskiego: od północy z Etruskami, a od południa z Grekami. Oba ludy interesowały się Lacjum dlatego, że przez tę krainę biegły ważne szlaki handlowe, a na dodatek u ujścia Tybru znajdowały się warzelnie soli, bardzo cennego wówczas towaru.

Rzymski uczony Warron w I w. p.n.e. doszedł do wniosku, że Rzym założono w **753 r. p.n.e.**, a data ta została powszechnie zaakceptowana. Zgodnie

z rzymską tradycją, która chciała, aby dzieje miasta nad Tybrem były równie stare jak dzieje Greków, założycielami Rzymu mieli być dalecy potomkowie Eneasza, uczestnika wojny trojańskiej, który dotarł do Lacjum po zagładzie Troi (o wojnie trojańskiej przeczytasz więcej w [ramce](#) na s. 48). Według legendy potomkami tymi byli Romulus i Remus. Rzymianie nie wątpili w prawdziwość tej opowieści, a zakwestionowała ją dopiero nowożytna nauka.

Dzisiaj jest pewne, że Rzym powstawał stopniowo. W trakcie badań archeologicznych na rzymskim wzgórzu Palatyn natrafiono na pozostałości muru obronnego datowanego na drugą połowę VIII w. p.n.e., co świadczy, że w tym okresie istniała

WARTO WIEDZIEĆ

Legenda o początkach Rzymu

W Alba Longa, jednym z łatyńskich miast, rządy przejął Amulius, który uwięził prawowitego władcę Numitora. Gdy na świat przyszli jego dwaj wnukowie – Romulus i Remus, Amulius kazał wrzucić niemowlęta w koszyku do Tybru. Bracia jednak nie zginęli – uratowała ich i wykarmiła wilczyca. Gdy dorośli, pokonali uzurpatora i przywrócili władzę Numitorowi, a następnie postanowili założyć miasto w miejscu, w którym zostali odnalezieni przez wilczycę. W czasie wytyczania granic nowej osady między braćmi doszło do kłótni, w której następstwie Romulus zabił Remusa i został pierwszym królem Rzymu.

 Odszukaj informacje, jakie ślady legendy o powstaniu Rzymu zachowały się do naszych czasów.

Wilczyca kapitolńska to brązowy posąg przypominający rzeźby etruskie, lecz w rzeczywistości wykonany w średniowieczu. Jedyne figurki karmionych chłopców zostały dodane w XVI w.

■ rzeźba z brązu, Italia, ok. XI w. n.e.

ETRUSKOWIE

Etruskowie byli sąsiadami Rzymian. Na Półwysp Apeniński dotarli najprawdopodobniej w XI w. p.n.e. i przez setki lat byli najlepiej rozwiniętym ludem w całej Italii. Zajmowali się głównie rolnictwem, ale dzięki dostępowi do cennych rud metali rozwinęli również metalurgię. Na Etruskach wzorowały się ludy włoskie, w tym Rzymianie. Korzystali oni z licznych etruskich osiągnięć technicznych i militarnych. Inspirowały ich także obyczaje, sztuka i wierzenia Etrusków. Przez długi czas etruskie miasta-państwa dominowały w Italii, ale ostatecznie musiały w III w. p.n.e. podporządkować się potęgze Rzymian.

Grobowce w Cerveteri

[czyt.: czerweteri] skrywały wspaniałe malowidła i liczne przedmioty świadczące o wysokich umiejętnościach etruskich rzemieślników.

■ fotografia współczesna

Etruskie sarkofagi odkryte w grobowcach często są ozdobione rzeźbami, które przedstawiają zmarłych leżących w charakterystycznej pozie na lewym boku.

■ sarkofag, Italia, VI w. p.n.e.

? Odszukaj informacje na temat teorii dotyczących pochodzenia Etrusków.

Mars z Todi to etruski posąg z brązu odnaleziony w okolicach miasta Todi. W tego typu rzeźbach specjalizowali się Etruskowie. Figura wbrew nazwie nie przedstawia boga wojny Marsa, a etruskiego wojownika.

■ posąg z brązu, Italia, V w. p.n.e.

tam osada. Również na pozostałych wzgórzach znajdowały się osiedla. Z czasem mieszkające tam społeczności postanowiły się połączyć, dając w ten sposób początek osadzie, z której powstał Rzym.

Nowym miastem rządził król, którego wspierał senat złożony z przedstawicieli możnych rodzin. Według tradycji Rzymem władało kolejno siedmiu królów. Za rządów trzech ostatnich osuszono dolinę między Palatynem i Kapitołem, gdzie powstał główny plac miasta – **Forum Romanum**. Ponadto rozpoczęto na wzgórzu Kapitol budowę świątyni poświęconej trojgu

najważniejszych bogów: Jowiszowi, Junonie i Minerwie (o wierzeniach Rzymian przeczytasz na s. 97). Według tradycji ostatni rzymski król Tarkwiniusz Pyszny rządził w sposób okrutny i dlatego został wygnany z miasta. Miało to nastąpić w **509/508 r. p.n.e.** i data ta wyznacza koniec monarchii, a zarazem początek **republiki rzymskiej**. Samo słowo **republika**, które pochodzi od łacińskiego określenia *res publica* [czyt.: res publika] oznaczającego „rzecz publiczną”, wskazuje, że w nowym ustroju polityka miała być prowadzona w interesie wspólnoty, a nie wyłącznie władcy.

URZĘDY RZYMSKIE

Funkcjonowanie republiki rzymskiej opierało się na licznych urządach o ściśle wyznaczonych kompetencjach. Prawo określało też czas trwania kadencji każdego urzędnika.

SENAT

Formalnie pełnił funkcje doradcze, opiniował projekty ustaw zgłaszane zgromadzeniom ludowym i miał decydujący wpływ na politykę zagraniczną republiki. Do I w. p.n.e. senat składał się z 300 senatorów, wybieranych spośród byłych wyższych urzędników.

Liktorzy towarzyszyli w miejscach publicznych konsulom, pretorom czy cenzorom. Każdy z liktorów niósł na ramieniu pęk różeg przewiązanych czerwoną wstęgą. Symbolizowały one możliwość stosowania kar cielesnych przez urzędnika wysokiego szczebla. Przed urzędnikami, którzy mogli karać śmiercią, liktorzy nieśli pęki różeg z wetkniętym w nie toporem.

■ rycina, XVIII–XIX w.

DYKTATOR

Był powoływany przez konsulów na wniosek senatu na sześciomiesięczny okres podczas nadzwyczajnych kryzysów, np. wojen. Dysponował w tym czasie nieograniczoną władzą i stał na czele armii.

KONSULOWIE

Byli to dwaj urzędnicy, wybierani corocznie, którzy skupiali w swoim ręku najwyższą władzę cywilną i wojskową. Do ich zadań należało również zwoływanie i przewodniczenie obradom senatu i zgromadzenia ludowego.

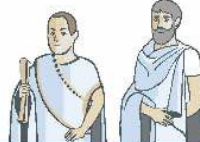
PRETORZY

Służyli pomocą konsulom i pełnili ich obowiązki podczas nieobecności, a także rozstrzygali niejednoznaczne spory sądowe. W IV w. p.n.e. powołano urząd pretora miejskiego, który sprawował władzę cywilną na terenie Rzymu.

CENZORZY

Ustalali listę senatorów na kolejną kadencję oraz kontrolowali wydatki państwa na cele publiczne.

KWESTORZY

Odpowiadali za sprawy finansowe. Do ich obowiązków należał nadzór nad kasą państwową, zbieranie podatków i wydatkowanie zgromadzonych w ten sposób środków finansowych.

EDYLOWIE I NIŻSI URZĘDNICY

Odpowiadali za porządek w mieście, a także nadzorowali prace budowlane finansowane ze środków publicznych. Dodatkowo zajmowali się organizacją igrzysk.

TRYBUNI LUDOWI

Ich podstawowym zadaniem była ochrona praw plebejuszy. Przewodniczyli zgromadzeniom ludowym, mieli również prawo weta wobec działań senatorów i wysokich urzędników.

kontrola

kontrola

wybór

ZGROMADZENIA LUDOWE

Uczestniczyć w nich mogli mężczyźni, którzy mieli obywatelstwo republiki rzymskiej. Zgromadzenia wybierały urzędników i uchwałyły bądź odrzucały przygotowane przez nich uchwały i prawa.

Czym dzisiaj zajmują się osoby noszące tytuły konsulów i kwestorów?

■ ZASADY FUNKCJONOWANIA REPUBLIKI

Mimo że republika w Rzymie została wprowadzona pod koniec VI w. p.n.e., to jej ustrój kształtował się stopniowo aż do III w. p.n.e. Władzę w republice stanowił lud rzymski, który wypowiadał się podczas zgromadzenia. Istniało kilka typów zgromadzeń. We wszystkich brali udział pełnoletni mężczyźni, czyli obywatele podzieleni w zależności od tego, do jakiego rodu należeli (zgromadzenie kurialne), w której jednostce wojskowej służyli (zgromadzenie centurialne) lub którą jednostkę terytorialną zamieszkiwali (zgromadzenie tribusowe). Poszczególne zgromadzenie nadawało władzę urzędnikom i dowódcom centurii, a także przegłosowywały wszelkie reformy w republice.

Urzędy ustanowiono jako wybieralne i kadencyjne, pełnione nieodpłatnie. Najważniejszymi urzędnikami byli dwaj **konsulowie**, wybierani corocznie. Zwoływali oni zgromadzenia i senat, przewodniczyli ich obradom oraz odpowiadali za wykonanie decyzji ludu i senatu. Nadzorowali ponadto rekrutację i dowodzili armią. Za utrzymanie porządku w mieście Rzym odpowiadali dwaj **pretorzy**. Edylowie kontrolowali targowiska i odpowiadali za dostawy zboża do miasta. Specjalnymi urzędnikami byli dwaj **cenzorzy**, których wybierano na pięć lat. Do ich zadań należało tworzenie spisów obywateli oraz ich majątku, czyli przeprowadzanie cenzusu. Sporządzali ponadto listy senatorów. Urząd o charakterze nadzwyczajnym stanowiła dyktatura. **Dyktatora** powoływano najwyżej na 6 miesięcy w szczególnie trudnej dla państwa

sytuacji. Przyznawano mu nieograniczoną władzę, a od jego decyzji nie było odwołania. Wbrew obowiązującej w Rzymie **zasadzie kolegalności** urząd ten sprawowała zawsze jedna osoba.

Wobec corocznych zmian urzędników instytucją zapewniającą ciągłość władzy był **senat**, liczący ok. 300 członków. Składał się on z byłych urzędników. Senat stanowił organ konsultacyjny, który podejmował również decyzje w sprawach dotyczących polityki zagranicznej, kultu religijnego, powołania dyktatora, przyznawania dowództwa, a w późniejszych czasach – wyznaczania namiestników prowincji. Wyjątkowe znaczenie senatu podkreślała formuła „senat i lud rzymski”, w której gremium to wymieniano przed ludem.

■ PLEBEJUSZE I PATRYCJUSZE

Rzymskie społeczeństwo było podzielone na grupy. Mieszkańcy Rzymu dzielili się przede wszystkim na ludzi wolnych i niewolników. Do ludzi wolnych zaliczali się obywatele Rzymu, cudzoziemcy oraz wyzwolenicy. Do obywateli należeli mężczyźni, których rodzice posiadali obywatelstwo i byli związani małżeństwem. Obywatelstwo mogli zdobyć również obcokrajowcy osiedlający się w republice, a niewolnicy dzięki wyzwoleniu. Obywatele Rzymu mieli prawo głosować podczas zgromadzeń i wybierać urzędników. Mianem cudzoziemców określano wolnych ludzi zamieszkujących terytoria, które należały do Rzymu, ale nieposiadających obywatelstwa. Z kolei wyzwolencami nazywano byłych niewolników, którzy zyskali wolność. Nie mogli jednak np. być

Senat rzymski był przez wieki miejscem najważniejszych debat i dramatycznych wydarzeń decydujących nierzadko o losach Rzymu i krajów, które z nim sąsiadowały.

■ obraz ścienny, Włochy, 1880 r.

Zasada kolegalności – zasada, zgodnie z którą urząd był sprawowany przez co najmniej dwie osoby.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPRAWNIENIA KONSULÓW RZYMSKICH

Opis uprawnień i obowiązków konsulów przedstawił grecki historyk Polibiusz.

Otóż konsulowie, póki z legionami nie wyruszą w pole i póki bawią w Rzymie, decydują o wszystkich sprawach publicznych. Bo wszyscy inni urzędnicy, z wyjątkiem trybunów ludowych, są im podwładni i słuchają ich; a do senatu oni wprowadzają poselstwa. Prócz tego oni przedkładają do obrad pilne sprawy, w ich też ręku spoczywa całe wykonanie uchwał. Także o wszystkie publiczne sprawy, które muszą być załatwione przez lud, im wypada się troszczyć i zwoływać zgromadzenia ludowe, im stawiać wnioski, im wykonywać uchwały większości. Dalej, co tyczy się zbrojeń wojennych i w ogóle kierowania

wyprawą, to mają oni niemal absolutną władzę. Bo wolno im od sprzymierzeńców zażądać posiłków [dodatkowego wsparcia] według swego uznania i mianować trybunów wojskowych, i zaciągnąć wojsko, i wybierać zdatnych mężów. Prócz tego mają prawo karania, kogo zechcą, spośród tych, którzy w polu stoją pod ich rozkazami. Mogą też z pieniędzy publicznych tyle wydawać, ile zechcą, a towarzyszy im kwesor, który każde ich zlecenia z gotowością spełnia. Przeto słusznie mógłby ktoś powiedzieć, mając na uwadze tę część władz publicznych, że ustroj państwa jest zupełnie monarchiczny i królewski.

Źródło: Polibiusz, *Dzieje*, t. I, tłum. S. Hammer, Wrocław 2005, s. 392.

- ? 1. Wymień uprawnienia konsulów rzymskich w okresie pokoju i podczas wojny.
2. Wyjaśnij, dlaczego Polibiusz określił ustroj Rzymu w okresie republiki jako bliski monarchii.

WARTO WIEDZIEĆ

Społeczeństwo Rzymu w okresie wczesnej republiki

Patrycjusze obejmowali wszystkie najważniejsze stanowiska w republice. Stanowili zamkniętą grupę. Początkowo należeli do niej najbogatsi Rzymianie, jednak z czasem kryterium majątkowe utraciło znaczenie – nawet jeśli plebejusz zbił majątek, nie mógł liczyć na przyjęcie do patrycjatu.

Plebejusze byli najliczniejszą grupą społeczną w Rzymie, jednak przez długi czas nie mieli praw politycznych. Toczyli o nie spór z patrycjatem. Z czasem nastąpiło duże rozwarstwienie tej grupy. Należeli do niej bowiem zarówno ubodzy Rzymianie, jak i bardzo zamożni.

Niewolnicy byli całkowicie pozbawieni praw i zdani na łaskę swoich panów, którzy mogli nawet bezkarnie odebrać im życie czy dowolnie dysponować ich potomstwem.

- ? Z czego wynikał spór pomiędzy patrycjuszami a plebejuszami?

wybierani na stanowiska urzędnicze i dopiero ich dzieci miały wszystkie prawa.

Obywatele rzymscy również nie stanowili jednolitej grupy. Dzielili się na: **patrycjuszy** i **plebejuszy**. Elitę państwa tworzyli patrycjusze (od łac. *patres* – ojcowie), którzy początki swoich rodów wywodzili od czasów Romulusa. Należała do nich większość ziemi w Rzymie i to oni sprawowali władzę polityczną w republice. Plebejusze, czyli lud rzymski, na odwrót – nie pełnili żadnych funkcji publicznych i mimo że licznie stanowili większość Rzymian, mieli znacznie mniej ziemi od patrycjuszy. Pomiędzy patrycjuszami a plebejuszami toczył się więc nieustanny konflikt. Plebejusze domagali się nowego podziału ziemi i zniesienia długów, które na nich ciążyły. Elita plebejska chciała zostać dopuszczona do najważniejszych urzędów w państwie, zarezerwowanych dotąd dla patrycjuszy, oczekiwała więc wprowadzenia równouprawnienia politycznego.

W tej sytuacji na początku republiki stosunki społeczne w Rzymie były bardzo napięte. W 494 r. p.n.e. doszło do zaostrzenia konfliktu. Wówczas to plebejusze, nie mając innego sposobu na osiągnięcie swoich celów, podjęli radykalny krok. Zdecydowali się opuścić Rzym i przenieść się na pobliskie wzgórze Awentyn, gdzie ogłosili powstanie oddzielnego, plebejskiego państwa. Było to bardzo niebezpieczne dla republiki, gdyż to właśnie z plebejuszy składała się w większości rzymska armia. Patrycjusze musieli więc zgodzić się na ustępstwa. W efekcie ugody powołano oddzielne zgromadzenie plebejskie oraz specjalnego urzędnika

– **trybuna ludowego** – do którego zadań należała obrona rzymskiego ludu przed nadużyciami ze strony patrycjuszów. Główną bronią trybuna ludowego było **weto**, czyli prawo do sprzeciwu, dzięki któremu mógł zawiesić wykonanie postanowień konsula i innych urzędników.

Brak powszechnie znanego i uznawanego prawa sprawiał, że plebejusze nadal byli narażeni na samowolę patrycjuszowskich urzędników. Co prawda, aby to zmienić, powołano specjalną komisję, która miała spisać obowiązujące prawa, ale jej prace celowo opóźniano. W rezultacie plebejusze kolejny raz zdecydowali się opuścić Rzym. Dopiero wówczas komisja została zmuszona do ukończenia wyznaczonych zadań i w **449 r. p.n.e.** ogłosiła **Prawo XII tablic** – pierwszy w dziejach Rzymu zbiór praw.

Ogłoszone prawa nie spełniały wszystkich oczekiwań plebejuszy. Pozostawiono bowiem niewolę za długi oraz utrzymano zakaz małżeństw pomiędzy plebejuszami i patrycjuszami. Wkrótce jednak ten ostatni zakaz został zniesiony, a elita plebejska uzyskała dostęp do najważniejszych urzędów w rzymskiej republice. Symbolicznym końcem walki plebejuszy z patrycjuszami stało się uchwalenie w **287 r. p.n.e.** prawa nadającego uchwałom zgromadzeń plebejskich moc ustaw obowiązujących w całym państwie. W ten sposób żądania polityczne elity plebejskiej dotyczące nadania plebejuszom praw politycznych zostały spełnione, natomiast żądania podziału ziemi – nie.

■ RELIGIA STAROŻYTNYCH RZYMIAN

Starożytni Rzymianie byli politeistami. Ich wierzenia początkowo cechowała konkretność i praktyczność. Każda, nawet najdrobniejsza czynność miała przypisane bóstwo, przy czym w większości były one bezosobowe i nie miały nawet określonej płci. Szczególną rolę odgrywały bóstwa rolnicze oraz opiekujące się domem. Swoim bóstwom Rzymianie początkowo nie budowali świątyń ani nie wznosili posągów. Cześć oddawali im na łonie natury lub w domu. Dopiero pod wpływem Etrusków wykształcił się w Rzymie kult państwowy

Trójca kapitolńska. Jowisz [1], Junona [2] i Minerwa [3], to najważniejsze bóstwa czczone przez Rzymian. Jowisz z uniesioną dłonią, w której z pewnością dzierżył piorun, przypomina greckiego Zeusa, a hełm koryncki na głowie Minerwy upodabnia ją do Ateny.

■ rzeźba kamienna, Rzym, II w. n.e.

i zaczęto wznosić świątynie. Na wzór etruski czczono trójkę bóstw: **Jowisza**, **Junonę** i **Minerwę**. Jowisz był najważniejszym z bogów, jego małżonka Junona opiekowała się rodzinami, a Minerwa była boginią sztuk i nauk. Wojowniczy Rzymianie czcili także boga wojny **Marsa**. Opiekował się on również polami i urodzajem. **Janus** o dwóch twarzach czuwał m.in. nad umowami. Miłości patronowała **Wenus**. Z kolei **Westa** była boginią domowego ogniska, a jej kult szybko nabrał ogólnopaństwowego znaczenia. Świętego ogniska w jej świątyni strzegło sześć kapłanek – westalek, którymi mogły zostać tylko dziewczęta z najznakomitszych rodów. **Neptun** był bogiem mórz, a **Pluton** – podziemi.

O tym, czy kogoś w Rzymie uważano za pobożnego, nie decydowało to, czy wierzył w bogów, ale to, czy oddawał im cześć ściśle z zasadami i postępował zgodnie z tradycją. Do bogów należało zwracać się z użyciem ustalonych formuł – wierzone, że pomyłka może obrazić bóstwo. Podstawowym aktem kultu było jednak ofiarowanie bogom żywności lub zwierzęcia. Osoba składająca ofiarę musiała ściśle przestrzegać określonych zasad; jeśli tego nie zrobiła, ofiara mogła okazać się nieważna. Wielką rolę w życiu publicznym odgrywały wróżby, zwłaszcza z lotu i zachowania się ptaków oraz z wnętrzości zwierząt składanych w ofierze. Zabiegi te przeprowadzano przed każdą istotną czynnością urzędową, np. przed wypowiedzeniem wojny.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak według legendy doszło do założenia Rzymu.
2. Scharakteryzuj ustrój republiki rzymskiej.
3. Przedstaw przebieg konfliktu między plebejuszami a patrycjuszami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Bloch, *Etruskowie*, tłum. E. Kapelusz, Warszawa 1995.

K. Bringmann, *Historia republiki rzymskiej: od początków do czasów Augusta*, tłum. A. Gierlińska, Poznań 2010.

2 PODBOJE RZYMU

Wybrzeża Morza Śródziemnego już w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. zostały skolonizowane przez Fenicjan i Greków. Zajęli oni m.in. Italię, sąsiadujące z nią wyspy i znajdujące się w niedalekiej odległości wybrzeże północnej Afryki. Jakie przeszkody napotkają Rzymianie, przystępujący do podboju świata śródziemnomorskiego?

ORGANIZACJA ARMII RZYMSKIEJ

Rzymianie zapisali się w historii jako twórcy rozległego imperium. Nie byłoby to możliwe bez dobrze zorganizowanej i silnej armii. O jej początkach niewiele jednak wiadomo. Najprawdopodobniej przez długi czas Rzymianie wykorzystywali uzbrojenie i taktykę podobną do tych stosowanych przez greckich wojowników. Wojsko rzymskie miało charakter obywatelski, co oznacza, że każdy obywatel był zobowiązany do służby wojskowej. Ponieważ jednak żołnierz musiał uzbroić się na własny koszt, to w praktyce najbiedniejsi, których nie było stać na taki wydatek, byli z niej zwolnieni. Obywatele nie służyli w armii bez przerwy – powoływani do niej byli tylko w razie potrzeby, a za swoją służbę nie otrzymywali żołdu. Uległo to zmianie w IV i III w. p.n.e., gdy wojny prowadzono coraz częściej – armia zmieniała się stopniowo w regularną, a żołnierzom zaczęto wypłacać żołd.

Armia rzymska składała się głównie z ciężkozbrojnej piechoty zorganizowanej w **legiony**. Na czele tych formacji stali konsulowie – każdy z nich dowodził dwoma legionami.

W rzymskim wojsku obowiązywała surowa dyscyplina. Wódz miał pełnię władzy nad wszystkimi żołnierzami i karał ich za każde nieposłuszeństwo. Jeśli oddział uciekł z pola walki lub się zbuntował, karany był **decymacją**. Oznaczało to, że co dziesiątego losowo wybranego legionistę karano śmiercią. Obok kar istniał również system nagród. Wojownik, który wyróżnił się w walce, mógł liczyć na awans i medal. Z kolei zwycięski wódz mógł ubiegać się o triumf, czyli uroczysty wjazd do Rzymu na czele swoich wojsk. W czasie tej uroczystości

PODBÓJ ITALII

LEGENDA

- tereny zdominowane przez Etrusków w V w. p.n.e.
- państwo kartagińskie w V w. p.n.e.
- obszary zasiedlone przez Greków w V w. p.n.e.
- zdobycze terytorialne Rzymu w IV w. p.n.e.
- zdobycze terytorialne Rzymu na początku III w. p.n.e.
- najazd Galów w 390 r. p.n.e.
- kierunki kampanii Pyrrusa (z datami p.n.e.)
- miasta greckie
- ważniejsze bitwy

- Wyjaśnij, kto był głównym rywalem Rzymian na północy, a kto na południu Italii.
- Wymień ludy, które Rzymianie podporządkowali sobie do końca IV w. p.n.e.

prezentowano mieszkańcom stolicy pojmanych jeńców oraz łupy zdobyte na wrogu. Zwieńczeniem triumfu było złożenie ofiar w świątyni Jowisza na Kapitolu.

W połowie II w. p.n.e. po wielu wojnach armia rzymska zaczęła mieć problemy z uzupełnianiem stanu. W trudnej sytuacji senat zgodził się, by rekrutowano również ludzi ubogich i by pokrywano koszty ich uzbrojenia ze skarbu państwa.

■ PODBOJE RZYMU W ITALII

W okresie republiki Rzym podjął politykę podbojów, która przyniosła mu panowanie nad Italią (przyjrzyj się [mapie](#) na poprzedniej stronie). Nim do tego doszło, przez długie lata był jednym z wielu miast w krainie o nazwie Lacjum, toczącym tylko graniczne wojny. Pierwszym znaczącym sukcesem Rzymian było zdobycie w 396 r. p.n.e. sąsiadującego z nimi etruskiego miasta Weje. Doszczętnie je zniszczyli, a ziemie włączyli do swojego państwa, powiększając jego obszar o połowę.

Kilka lat później, w 390 r. p.n.e., spadł na Rzymian najazd **Galów**, którzy złupili ich stolicę. Przez kolejne pół wieku mieszkający na północy Półwyspu Apenińskiego Galowie stanowili zagrożenie dla Rzymu. Zmuszeni do obrony Rzymianie otoczyli miasto murem, zmienili sposób zarządzania państwem i zreformowali armię.

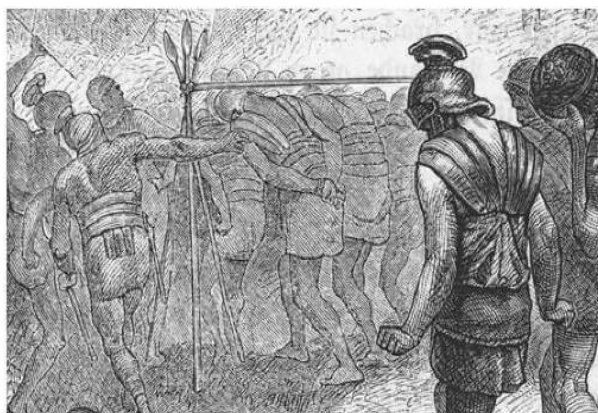
W drugiej połowie IV w. p.n.e. byli już na tyle silni, że sami powrócili do polityki podbojów. Ich największym przeciwnikiem stali się od połowy IV w. p.n.e. **Samnici** – waleczne górskie plemiona zamieszkujące środkową część Italii. Rzymianie stoczyli z nimi trzy ciężkie wojny i ostatecznie odnieśli zwycięstwo. Wiele ludów Italii wspierało ich w tych walkach z obawy przed Samnitami, nim zorientowało się, kto w rzeczywistości jest dla nich największym zagrożeniem. W wyniku tych wojen Rzymianie zajęli całą środkową oraz północną Italię.

Po zwycięstwie w wojnach z Samnitami jedynym przeciwnikiem Rzymu w Italii pozostały miasta greckie położone na południu Półwyspu Apenińskiego. Najpotężniejszy z nich był Tarent. W walce z Rzymianami otrzymał on pomoc od króla Epiru **Pyrrusa**, który w 280 r. p.n.e. przeprowadził się ze swoją armią do Italii i przez pięć lat toczył zaciętą wojnę z rzymskimi legionami. Mimo zwycięstw odniesionych w bitwach nie udało mu się zdobyć nad nimi zdecydowanej przewagi. Wobec powiększających się strat armii zakończył wojnę i w 275 r. p.n.e. wycofał się do Epiru. Trzy lata później Tarent musiał skapitulować przed Rzymem. W **264 r. p.n.e.** rzymskim legionom poddało się ostatnie niezależne miasto na półwyspie – etruskie Volsini. Cała Italia znalazła się wówczas w rękach Rzymian.

CIEKAWOSTKA

Co znaczyło „trafić pod jarzmo”?

W czasie II wojny samnickiej wojska rzymskie musiały się poddać. Zwycięscy Samnici rozkazali pozbawionym broni Rzymianom przejść pod symbolicznym jarzmem sporządzonym z włóczni. Było to wówczas uznawane za wielką hańbę.

Przejście pod jarzmem pozostało na długi czas wstydlwym wspomnieniem dla pokonanych legionów rzymskich. W jarzmo zaprzęgano zwierzęta pociągowe służące do prac polowych, dlatego stanowiło symbol niewoli.

■ rycina, XIX w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PYRRUS

319–272 r. p.n.e.

Król Epiru, krainy w północno-zachodniej Grecji, był spokrewniony z Aleksandrem Wielkim. Uznawany jest za jednego z najwybitniejszych wodzów hellenistycznych, jednak nie zdołał stworzyć własnego imperium. Toczył wojny z Macedonią, Kartagimą i Rzymem. Po jednej ze zwycięskich, ale okupionych dużymi stratami bitew z Rzymianami Pyrrus miał powiedzieć: *Jeszcze jedno takie zwycięstwo i jesteśmy zgubieni*. Określenie „pyrrusowe zwycięstwo” oznacza zatem zwycięstwo pozorne, okupione ogromnymi stratami, których nie równoważyły osiągnięte korzyści. Sam Pyrrus w sposób dość niespodziewany zginął w trakcie walk o miasto Argos w Grecji.

ITALIA PO RZYMSKIM PODBOJU

Rzymianie nie narzucali jednego ustroju mieszkańcom podbijanej Italii. Różne prawa i obowiązki mieli sprzymierzeńcy, mieszkańcy kolonii i municypiów. Ogromna większość podporządkowanych im włoskich ludów była formalnie związana z Rzymem jedynie sojuszem. **Sprzymierzeńcy** nie mieli obywatelstwa rzymskiego (więcej na ten temat na s. 107). Byli zaś zobowiązani do wystawiania oddziałów wojskowych, które w czasie nieustannych wojen walczyły u boku rzymskich legionów.

Rzymianie zmuszali podbite ludy do oddania im części terytoriów, na których zakładali **kolonie**, gdzie osadzali własnych obywateli. Włączali do rzymskiego państwa również niektóre miasta włoskie, narzucając ich mieszkańcom swoje obywatelstwo. W ten sposób powstawały **municypia**, których ludność nie miała wszystkich praw przysługujących rzymskim obywatelom. Zarówno mieszkańcy municypiów, jak i kolonii byli jednak zobowiązani nie tylko do służby wojskowej w legionach, ale i do płacenia podatków.

INFOGRAFIKA

LEGIONY RZYMSKIE

Rzymianie przez kilkaset lat nieustannie powiększali liczebność legionów i ulepszały ich uzbrojenie, tak że stały się one z czasem najdoskonalszą armią świata starożytnego. Oprócz piechoty i kawalerii dysponowali innymi rodzajami wojsk, m.in. inżynieryjnymi, specjalizującymi się w budowie przepraw przez rzeki oraz oblężeniach miast i twierdz. Charakterystyczne dla Rzymian było przejmowanie uzbrojenia i rozwiązań taktycznych od ludów, z którymi walczyli. W ten sposób zapożyczyli m.in. od Galów podłużną tarczę, hełm oraz krótki oszczep.

W II w. p.n.e. legion liczył 4200 żołnierzy. Był podzielony na mniejsze jednostki taktyczne zwane manipułami. Każdy manipuł liczył 120 żołnierzy. W każdym legionie było również 300 jeźdźców. W I w. p.n.e. przeprowadzono reformę i miejsce manipułów zajęły kohorty liczące 480 żołnierzy. Legion składał się z 10 kohort.

Rzymski legion początkowo składał się z czterech formacji różniących się uzbrojeniem, a także doświadczeniem bojowym.

- 1 Velici** to lekkobrojni piesi wojownicy, których uzbrojenie składało się z hełmu, miecza, oszczepu i okrągłej tarczy.
- 2 Hastaci** byli najmniej doświadczonymi wojownikami. Walczyli w pierwszej linii za pomocą miecza oraz dwóch oszczepów.
- 3 Principes**, bardziej doświadczeni od hastatów, walczyli w drugiej linii. Byli uzbrojeni podobnie do hastatów, nosili jednak kolczugi.
- 4 Triarii** to najbardziej doświadczeni w walce. Stanowili ostatnią linię obrony. W walce zamiast oszczepu posługiwali się włócznią.
- 5 Ekwici**, czyli jeźdźcy, wspierali znacznie liczniejsze oddziały piechoty.

Nadając różny status podbitym ludom, Rzymianie celowo utrudniali im współpracę. Dzięki wytworzeniu podziałów łatwiej było utrzymać ich w posłuszeństwie.

WOJNY PUNICKIE

Kartagina została założona przez Fenicjan w 814 r. p.n.e. Położone w północnej Afryce (na terenie dzisiejszej Tunezji), miasto pręźnie się rozwijało. Z czasem stało się pierwszą potęgą morską w zachodniej części Morza Śródziemnego. Kartagińczycy, nazywani przez Rzymian

Punijczykami, zakładali liczne kolonie. Swoją pomyślność Kartagina opierała na handlu oraz na dobrze rozwiniętym rolnictwie. Panował tam ustrój oligarchiczny (wyjaśnienie tego terminu znajdziesz na s. 61). Na czele państwa stali dwaj urzędnicy wybierani na jeden rok.

Ekspansja Kartaginy na Sycylię doprowadziła do konfliktu z leżącymi we wschodniej części wyspy miastami greckimi, zwłaszcza zaś z najpotężniejszym z nich, czyli z Syrakuzami. W czasie wojny Rzymu z Pyrrusem Kartagińczycy wspierali republikę znad Tybru. Jednak już po

Legioniści po reformie przeprowadzonej I w. p.n.e. byli wyposażeni w jednolity sposób, m.in. wszyscy zostali uzbrojeni w oszczepy.

- A** **Hełm** był wzorowany na hełmach noszonych przez wojowników galijskich. Wykonywano go ze stali. Składał się z kilku elementów, m.in. wiązanych pod brodą napoliczników chroniących twarz oraz nakarczka osłaniającego od tyłu kark. Podczas parad legioniści mocowali do swoich hełmów charakterystyczne ozdobne pióropusze.
- B** **Oszczep** służył do rzucania z niewielkiej odległości w przeciwnika. Nawet jeśli atakowany zdążył się zasłonić tarczą, wbity w nią oszczep czynił osłonę w zasadzie bezużyteczną. Każdy legionista był uzbrojony w dwa oszczepy.
- C** **Pancerz** chronił korpus i ramiona legionisty. Odzież i chusty osłaniały ciało przed zadrapaniami blachą pancerza.
- D** **Tarcza** była wykonana z desek obitych na krawędzi blachą. Dzięki lekko wygiętemu profilowi ciosy zadawane w nią ześlizgiwały się na boki. Pośrodku tarczy znajdował się stalowy guz – umbo, który wzmacniał konstrukcję i umożliwiał nacieranie na przeciwnika z użyciem tarczy.
- E** **Krótki stalowy miecz** służył do walki po wykorzystaniu oszczepów. Przypinano go po prawej stronie, więc jego wydobycie nie było łatwe.

Szyk „żółw” formowany przez legionistów umożliwiał oddziałowi chronienie się przed łucznikami wroga. Poruszanie się w takim szyku wymagało od żołnierzy doskonałego wyszkolenia i dyscypliny.

- ?**
- Wskaż, które elementy uzbrojenia legionistów przypominały wyposażenie hoplitów, a które wyraźnie się od nich różniły.
 - Przedstaw zalety i wady ujednolicenia uzbrojenia legionistów w I w. p.n.e.

zakończeniu wojny i po opanowaniu przez Rzym całej południowej Italii sytuacja uległa zmianie. Rosnące zainteresowanie Rzymu Sycylią doprowadziło w 264 r. p.n.e. do konfliktu z Kartagińczykami, określanego mianem **I wojny punickiej**.

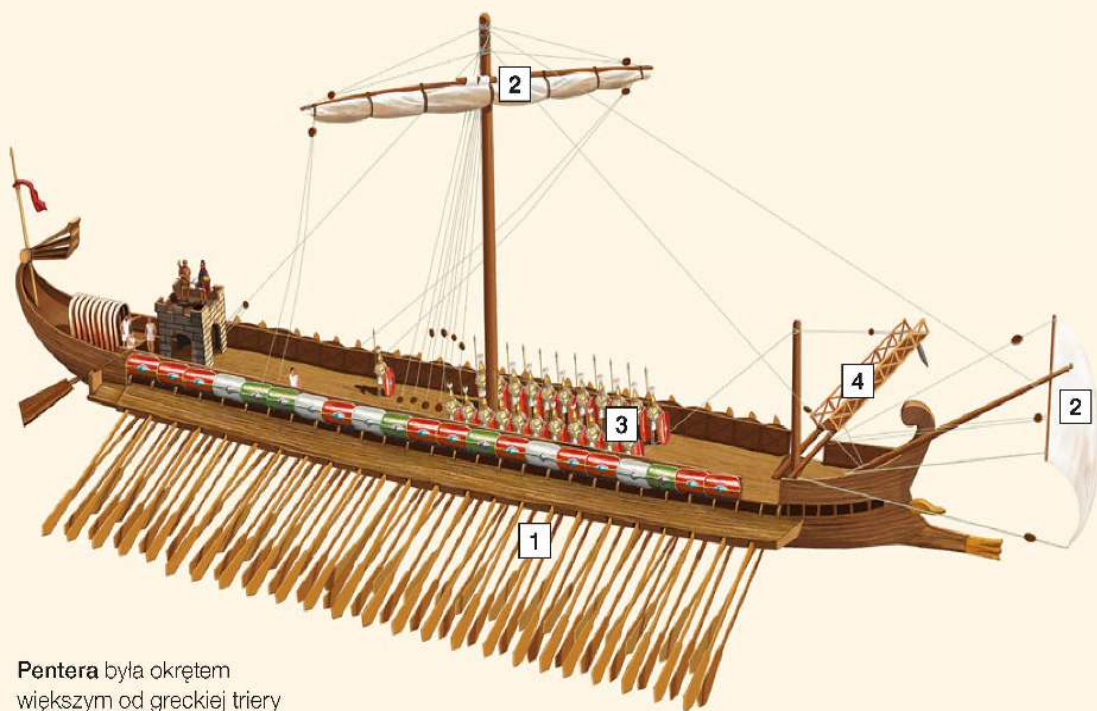
Dysponująca liczną flotą Kartagina była potęgą na morzu, podczas gdy Rzym miał zdecydowaną przewagę na lądzie. Rzymianie postanowili zbudować silną flotę, gdyż bez niej nie byli w stanie pokonać Kartaginy. Po 24 latach I wojna punicka zakończyła się zwycięstwem

Rzymu. Pokonani Kartagińczycy stracili na rzecz rzymskiej republiki swoje posiadłości na Sycylii, musieli również zapłacić ogromną kontrybucję. Już po zakończeniu wojny rzymskie legiony zajęły również należące do Kartaginy Sycylię i Korsykę.

Porażka w wojnie z Rzymem i utrata posiadłości na Sycylii skłoniły Kartaginę do podjęcia ekspansji na Półwyspie Iberyjskim. Zaniepokoiło to Rzymian, którzy zawarli z Kartagińczykami porozumienie określające granice wpływów obu potęg na półwyspie. Gdy jednak Rzym

■ FLOTA RZYMSKA

Podczas I wojny punickiej flota rzymska musiała zmierzyć się z potężnymi i doświadczonymi siłami morskimi Kartaginy. Aby wyrównać szanse, Rzymianie starali się doprowadzić do **abordażu**, czyli przedostania się na pokład okrętów wroga i do walki wręcz. Umożliwić to miały ruchome pomosty, tzw. **kruki**.

Pentera była okrętem większym od greckiej triery (zobacz na s. 71). Napędzała ją aż 300 wioślarzy usadowionych pod pokładem [1] oraz dwa żagle [2]. Dodatkowo do walki na pokładzie przeciwnika zabierano od 70 do 120 legionistów [3]. Kruk [4], czyli pomost zahaczany o burtę przeciwnika, umożliwiał rzymskim legionistom szybkie przejście na okręt wroga.

Kolumna Rostrata, wzniesiona na głównym placu Rzymu – Forum Romanum, była ozdobiona dziobami kartagińskich okrętów zniszczonych podczas bitwy morskiej pod Mylae [czyt.: myle]. Ta forma uczczenia zwycięstwa morskiego okazała się na tyle trafiona, że charakterystyczna kolumna trafiła na rewersy monet rzymskich, a w czasach nowożytnych powstały w Europie liczne kolumny rostralne wzorowane na rzymskiej.

■ kopia rzymskiej kolumny, Włochy, XX w.

? Wyjaśnij, w jaki sposób Rzymianie zniwelowali przewagę, którą początkowo na morzu miała Kartagina.

podpisał sojusz z miastem Sagunt, które leżało w strefie wpływów Kartaginy na Półwyspie Iberyjskim, Punijczycy uznali to za złamanie porozumienia i w 218 r. p.n.e. rozpoczęli wojnę. **Druga wojna punicka** była jedną z najbardziej krwawych wojen, jakie Rzym stoczył w okresie republiki. Na czele wojsk Kartaginy stanął utalentowany wódz **Hannibal**. Zdawał on sobie sprawę, że Rzymianie dysponują przewagą na morzu, dlatego postanowił zaatakować ich zaskoczenia. Zdecydował się poprowadzić swoje liczące blisko 60 tys. wojska z Hiszpanii przez Galię i przełęcze w Alpach do Italii. W czasie trudnego marszu zginęła niemal połowa wojsk Hannibala, jednak jego niespodziewane pojawienie się na Półwyspie Apenińskim zupełnie zaskoczyło Rzymian. Wódz kartagiński odniósł szereg zwycięstw nad rzymskimi wojskami. Do najśłynniejszej bitwy doszło w pobliżu miejscowości o nazwie **Kanny** w 216 r. p.n.e. W bitwie tej poległo niemal 50 tys. Rzymian i 7 tys. żołnierzy Hannibala. Pomimo kolejnych klęsk i ogromnych strat w ludziach Rzym nie rezygnował

POSTAĆ HISTORYCZNA

HANNIBAL

247–183 r. p.n.e.

Najwybitniejszy wódz kartagiński. Od dzieciństwa uczył się sztuki wojennej u boku ojca Hamilkara Barkasa. W 218 r. p.n.e. wyruszył na czele armii kartagińskiej do Italii. Przez 16 lat w Italii gromił siły rzymskie, jednak nie zdobył w tym okresie samego Rzymu.

W 202 r. p.n.e. musiał powrócić do Afryki, aby bronić Kartaginy. Przegrał decydującą bitwę pod Zumą. Następnie uciekł na Wschód na dwór jednego z władców hellenistycznych. Ostatecznie w obawie, że wpadnie w ręce Rzymian, popełnił samobójstwo.

PODBOJE RZYMU

LEGENDA

terytoryum Rzymu do I wojny punickiej (264 r. p.n.e.)

Zdobycze terytorialne Rzymu:

do końca III w. p.n.e.

do 31 r. p.n.e.

państwa i obszary zależne od Rzymu w schyłkowym okresie republiki

granice Kartaginy do I wojny punickiej (264 r. p.n.e.)

kierunki kampanii wojsk rzymskich

kierunki kampanii wojsk kartagińskich

bitwy wygrane przez Rzym

bitwy wygrane przez Kartaginę

?

1. Opisz szlak bojowy wojsk Hannibala w II wojnie punickiej.
2. Wymień kraje leżące nad Morzem Śródziemnym, które jako ostatnie zostały podporządkowane Rzymowi.

Najważniejsze bitwy wojen punickich

Data	Miejsce bitwy	Wynik
I wojna punicka (264–241 p.n.e.)		
260 r. p.n.e.	pod Mylae	zwycięstwo Rzymu
250 r. p.n.e.	pod Drepanum	zwycięstwo Kartaginy
241 r. p.n.e.	Wyspy Egackie	zwycięstwo Rzymu
II wojna punicka (218–201 p.n.e.)		
217 r. p.n.e.	nad Jeziorem Trazymeńskim	zwycięstwo Kartaginy
216 r. p.n.e.	pod Kannami	zwycięstwo Kartaginy
208 r. p.n.e.	pod Baeculą	zwycięstwo Rzymu
202 r. p.n.e.	pod Zamą	zwycięstwo Rzymu
III wojna punicka (149–146 p.n.e.)		
149–146 r. p.n.e.	oblężenie Kartaginy	zwycięstwo Rzymu

z walki. Dzięki dużej liczbie obywateli i kontroli nad licznymi ludami ciągle miał możliwość wystawiania kolejnych armii. Natomiast Hannibal nie uzyskał posiłków, a po latach walk, gdy Rzymianie zdecydowali się przenieść działania wojenne do Afryki, musiał na wezwanie władz powrócić do Kartaginy. Do decydującej bitwy doszło **pod Zamą** w **202 r. p.n.e.** Wojska rzymskie, na czele których stał **Publiusz Korneliusz Scypio**, odniosły zwycięstwo nad siłami Hannibala. Pokonana Kartagina była zmuszona zawrzeć pokój na niekorzystnych warunkach. Utraciła wszystkie posiadłości poza Afryką, musiała również zapłacić ogromną kontrybucję.

Przegrana w II wojnie punickiej oznaczała kres politycznego znaczenia Kartaginy. Kraj ten jednak szybko odrodził się gospodarczo, co niepokoiło Rzymian. Zagroźnym zwolennikiem ostatecznej rozprawy z Kartaginą

CIEKAWOSTKA

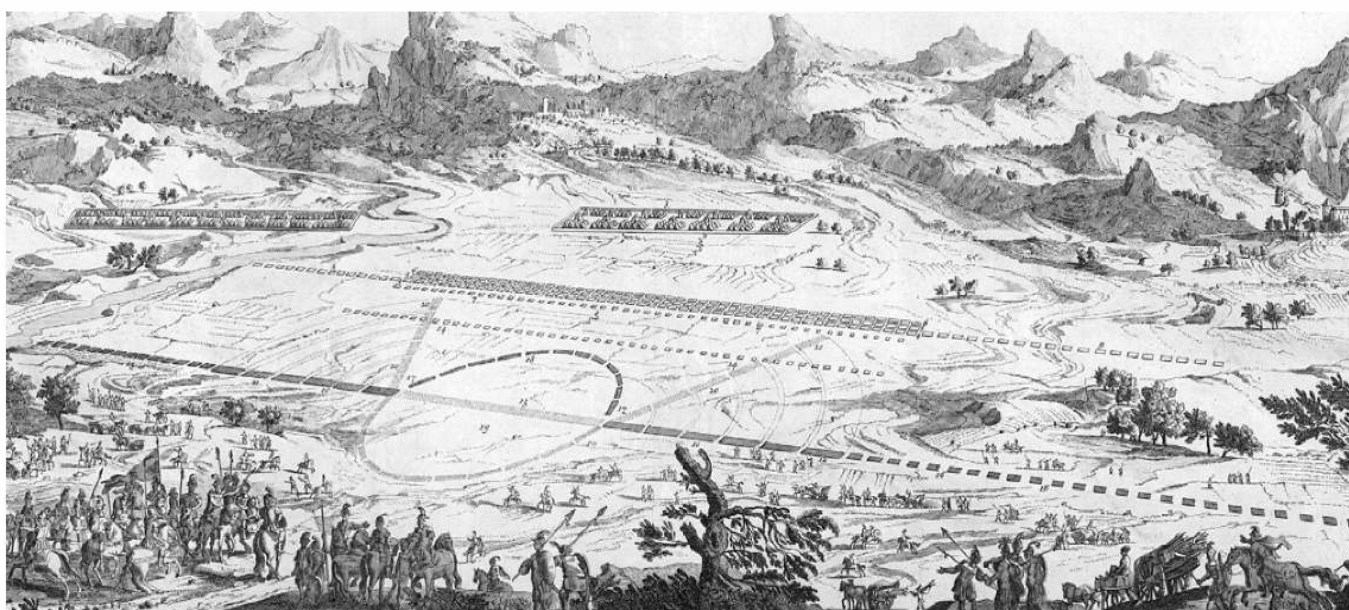
Kartagińskie słonie bojowe

Hannibalowi w wyprawie do Italii towarzyszyły również słonie bojowe. Tylko nieliczne z tych zwierząt przetrwały jednak podróż przez Alpy. Co ciekawe, Kartagińczycy używali do walk wymarłych już słoni północnoafrykańskich. Gatunek ten jeszcze w starożytności wytrzebili Rzymianie, mordując je podczas krwawych widowisk w amfiteatrach.

Słoń bojowy niósł na grzbiecie wieżę, w której znajdowali się wojownicy, rażący wroga strzałami i włóczniami. Główne znaczenie miała jednak siła tego ogromnego zwierzęcia, które podczas natarcia tratowało wrogie oddziały i samym swoim wyglądem budziło lęk.

■ rysunek współczesny

Bitwa pod Kannami została stoczona 2 sierpnia 216 r. p.n.e. Wojska kartagińskie pokonały wówczas dwukrotnie liczniejsze siły rzymskie. Zastosowana przez Hannibala pułapka, dzięki której udało się otoczyć i całkowicie zniszczyć rzymskie legiony, jest nazywana manewrem kanneńskim i od wieków opisywana w podręcznikach taktyki walki.

■ rycina, XVIII w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT POKOJOWY KOŃCZĄCY II WOJNĘ PUNICKĄ

Postawione przez Rzymian warunki pokoju z Kartaginą zostały zapisane przez Polibiusza.

Oto poszczególne punkty podyktowanych warunków: mogą Kartagińczycy zatrzymać w Afryce te miasta, które posiadali przed wydaniem tej ostatniej wojny Rzymowi, a także kraj dawny, bydło, służbę i resztę mienia. Mają też od danego dnia nie doznawać szkód, mogą używać własnych zwyczajów i praw bez trzymania obcej załogi w mieście. To były warunki podyktowane łagodnością. Natomiast reszta warunków brzmiała: Kartagińczycy zobowiązują się naprawić Rzymowi wszystkie szkody zadane Rzymianom w czasie rozejmu. Muszą wydać jeńców i zbiegów wojennych z całego okresu wojny, wydać wszystkie okręty wojenne z wyjątkiem dziesięciu trójrzędowców,

podobnie słonie. Wojny nie wypowiadać nikomu poza Afryką w ogóle, a w Afryce tylko za zgodą Rzymian. [...] Dostarczyć wyżywienia dla wojska rzymskiego na trzy miesiące i płacić mu żołd tak długo, dopóki z Rzymu nie nadejdzie odpowiedź co do warunków pokoju. Wypłacić Rzymowi dziesięć tysięcy talentów [talent – jednostka wagi wynosząca około 26 kg, w tym przypadku srebra] w ciągu pięćdziesięciu lat, ratami po dwieście talentów eubejskich rocznie. Jako porękę wydać stu zakładników, których wybierze sam wódz rzymski spośród młodych ludzi w wieku od czternastu do trzydziestu lat.

Źródło: Polibiusz, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, t. II, tłum. M. Brożek, S. Hammer, Wrocław 2005, s. 186–187.

- ?** 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Rzymianie chcieli się zabezpieczyć przed odbudowaniem potęgi militarnej Kartaginy.
2. Oceń, czy Kartagińczykom zależało na jak najszybszym przyjęciu zaproponowanych warunków przez rzymski senat.

był **Katon Starszy**. Polityk ten zwykł kończyć każde swoje przemówienie w senacie zdaniem: *Poza tym sądzę, że należy zniszczyć Kartaginę*. Ostatecznie w **149 r. p.n.e.** Rzym rozpoczął kolejną wojnę z tym państwem. Wynik III wojny punickiej był z góry przesądzony. Po trzech latach oblężenia wojska rzymskie zdobyły Kartaginę i doszczętnie ją zburzyły, a ziemia, na której ją wzniesiono, miała już nigdy nie być zasiedlona.

PODBÓJ ŚWIATA ŚRÓDZIEMNOMORSKIEGO

Po pokonaniu Kartaginy Rzym ugruntował panowanie w zachodniej części Morza Śródziemnego. Jeszcze przed ostateczną rozprawą z Kartagińczykami rzymskie legiony rozpoczęły ekspansję we wschodniej części Morza Śródziemnego. Ich celem stały się monarchie hellenistyczne. Jako pierwsza została podbita rządzona przez dynastię Antygonidów Macedonia, która podczas II wojny punickiej poparła Hannibala. Rzym ostatecznie pokonał Antygonidów, a ich państwo przestało istnieć. Macedonia

została podzielona na kilka zależnych od Rzymu republik, a później przekształcona w prowincję rzymską. Z kolei kontrolowane dotąd przez Antygonidów greckie *poleis* dostały się pod rządy republiki, choć w 196 r. p.n.e. formalnie Rzymianie ogłosili wolność Hellenów.

Kolejnym celem Rzymu stała się monarchia Seleukidów oraz Egipt Ptolemeusza, który wpadł w ręce Rzymian w **30 r. p.n.e.**, czyli po śmierci ostatniej królowej Egiptu, **Kleopatry VII** (o tej władczyni więcej na s. 110). Od tego czasu Rzym opanował cały basen Morza Śródziemnego.

W wyniku podbojów rzymskie państwo znacznie powiększyło swoje terytorium (sprawdź to na [mapie](#) na s. 103). Na nowo zdobytych obszarach tworzone **prowincje**, z których wywożono do Italii zboże, kosztowności, szlachetne kruszce, ale i dzieła sztuki. Z podbitych ziem przywożono także niewolników. Mieszkańcy prowincji byli traktowani jak poddani Rzymu i zmuszani do rozmaitych świadczeń finansowych. Prowincjami zarządzali byli konsulowie lub pretorzy, wyznaczani przez senat.

ĆWICZENIA

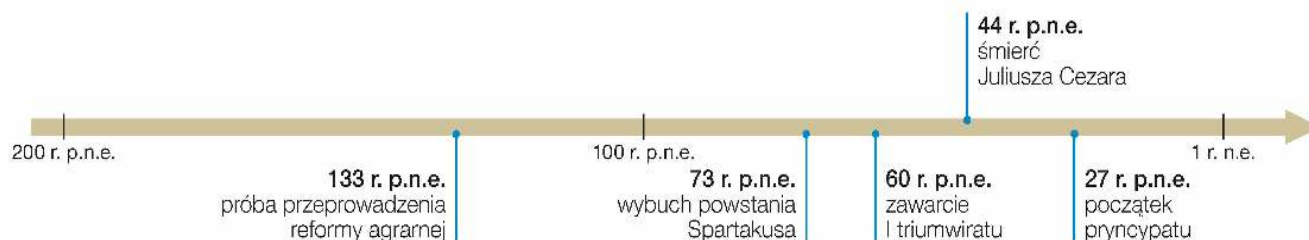
1. Przedstaw organizację armii rzymskiej w okresie republiki.
2. Omów główne etapy podboju Italii przez Rzym.
3. Wyjaśnij, jaki wpływ miały podboje na gospodarkę Italii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Lancel, *Hannibal*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2001.

3 POCZĄTKI CESARSTWA RZYMSKIEGO

W wyniku podbojów, których Rzymianie dokonali w ciągu niespełna czterech stuleci, powstało rozległe imperium. Długotrwałe wojny i ich skutki znacząco wpłynęły na organizację rzymskiego państwa oraz jego życie społeczne. Jakie zagrożenia przyniosły republice tak wielkie zdobycze? Jakiego typu zmiany wywołały w ustroju Rzymu?

KRYZYS REPUBLIKI RZYMSKIEJ

W drugiej połowie II w. p.n.e. w rzymskiej republice doszło do gwałtownych konfliktów społecznych i politycznych. Rozpoczął się wówczas długotrwały spór dotyczący własności ziemi. Sprzymierzeńcy wysuwali żądanie równouprawnienia ich z obywatelami rzymskimi (więcej o tym na następnej stronie). Ponadto coraz częściej wybuchały powstania niewolników. Okazało się również, że dotychczasowe rozwiązania ustrojowe przestały się sprawdzać.

W czasach wielkich podbojów legionieści, którzy w większości byli drobnymi rolnikami, całe lata spędzali na wojnie. Nie mogli zatem zajmować się swoimi gospodarstwami. Gdy po długotrwałych kampaniach wracali do domu, często okazywało się, że ich gospodarstwa zostały sprzedane bogatym sąsiadom, gdyż ich rodziny nie były w stanie same podołać ciężkiej pracy na roli. Ci ostatni skupowali ziemię, aby tworzyć rozległe **latyfundia**, do których sprowadzali coraz liczniejszych w Italii niewolników. Oznaczało to, że weterani walk za republikę nie tylko tracili swoje ziemie, ale również – szanse na zatrudnienie w rolnictwie, praca niewolników była bowiem tańsza. W takiej sytuacji pozbawieni środków do życia drobni rolnicy przenosili się do Rzymu, gdzie szukali zatrudnienia. Ich upadek spowodował trudności w naborze do armii, gdyż to właśnie głównie z tej grupy rzymskiej ludności rekrutowali się legionieści. Ponadto napływ taniego zboża z podbitych prowincji sprawił, że posiadaczom ziemskim w Italii bardziej opłacały się uprawa winnej latorośli czy owoców oraz hodowla np. drobiu. Uzyskiwane produkty można było sprzedać za lepszą cenę niż zboże.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TYBERIUSZ GRAKCH

162–133 p.n.e.

GAJUSZ GRAKCH

ok. 152–121 p.n.e.

Byli trybunami ludowymi w II w. p.n.e. Starszy z braci Grakchów – Tyberiusz – został w 133 r. p.n.e. wybrany na jednego z dziesięciu trybunów ludowych. Na tym stanowisku próbował przeforsować ustawę agrarną ograniczającą gromadzenie gruntów publicznych przez najbogatszych Rzymian. Zyskał w ten sposób licznych bogatych i wpływowych wrogów, którzy oskarżali go o planowanie przejęcia pełni władzy w Rzymie. W wyniku nagonki Tyberiusz został zamordowany.

Kontynuatorem jego polityki był Gajusz, który dziesięć lat po śmierci brata został trybunem ludowym. Dość szybko pozyskał sobie przychylność najbiedniejszej ludności Rzymu ustawą umożliwiającą jej zakup żywności po niskiej cenie. Oprócz tego odebrał patrycjuszom wyłączne prawo do rozsądzania spraw dotyczących nadużyć finansowych w prowincjach, o co posądzani byli głównie przedstawiciele patrycjatu. Wrogowie polityczni także przeciw niemu zorganizowali nagonkę, w wyniku której został zmuszony odebrać sobie życie. O zabiciu poprosił swojego niewolnika. Uważa się, że wpływ na sposób postępowania braci Grakchów miała ich matka Kornelia Afrykańska Młodsza, słynąca z mądrości i uchodząca za wzór cnót, które powinny cechować Rzymianki.

Latyfundium – ogromny majątek ziemski, służący uprawie lub hodowli, do której właściciel zatrudnia pracowników lub niewolników.

W 133 r. p.n.e. z planem naprawienia tej sytuacji wystąpił trybun ludowy **Tyberiusz Grakch**. Zaproponował on reformę agrarną, czyli rolną – nowy podział gruntów publicznych. Większość tych ziem, mimo że należała do państwa, była zajmowana przez najbogatszych Rzymian. Tyberiusz Grakch proponował, żeby mogli oni posiadać najwyżej 125 hektarów ziem, a nadwyżki miały zostać im odebrane i podzielone pomiędzy najbardziej potrzebujących. Projekt ten został przyjęty, mimo iż wzbudził ostry opór senatu. W doprowadzeniu reformy do końca przeszkodziła jednak śmierć Tyberiusza Grakcha, który został zamordowany przez swoich przeciwników politycznych. Dzieło Tyberiusza kontynuował jego brat, **Gajusz Grakch**, jednak i on stracił życie ze względu na wprowadzane reformy.

W I w. p.n.e. problem własności ziemi próbowano rozwiązać w inny sposób – postanowiono nadawać działki weteranom. Starania w senacie o uzyskanie dla nich ziemi wzięli na siebie wodzowie armii, w których służyli. Słabość tego rozwiązania polegała jednak na tym, że legioniści poczuli się do lojalności coraz bardziej wobec swoich wodzów, od których zależały ich przyszłe losy, a coraz mniej wobec republiki.

Równocześnie wystąpił wyraźnie problem sprzymierzeńców, czyli tych mieszkańców Italii, którzy nie mieli praw politycznych, ale musieli brać udział

Urzednicy rzymscy mierzący ilość zboża przywożonego do portu w Ostii zostali przedstawieni na mozaice. Masowy napływ ziarna z Afryki Północnej do Rzymu doprowadził do trwałych zmian w rzymskiej gospodarce.

■ mozaika, Ostia, III w. n.e.

w prowadzonych przez Rzym wojnach i płacić podatki (więcej o tym na s. 100). W 90 r. p.n.e. rozpoczęli oni powstanie, które trwało dwa lata. Armia sprzymierzeńców została wprawdzie rozbita, lecz po zakończeniu walk stopniowo zaczęto im przyznawać rzymskie obywatelstwo.

Dużym zagrożeniem dla republiki rzymskiej wynikającym z jej polityki podbojów okazał się napływ ogromnej liczby niewolników do Italii. Bezwzględny wyzysk i okrutne traktowanie ludności niewolnej doprowadziły

WARTO WIEDZIEĆ

Gladiatorzy

Jedną z ulubionych rozrywek Rzymian były krwawe widowiska, podczas których gladiatorzy walczyli na śmierć i życie. Różnorodne wyszkolenie i wyposażenie gladiatorów miało uatrakcyjnić oglądaną walkę.

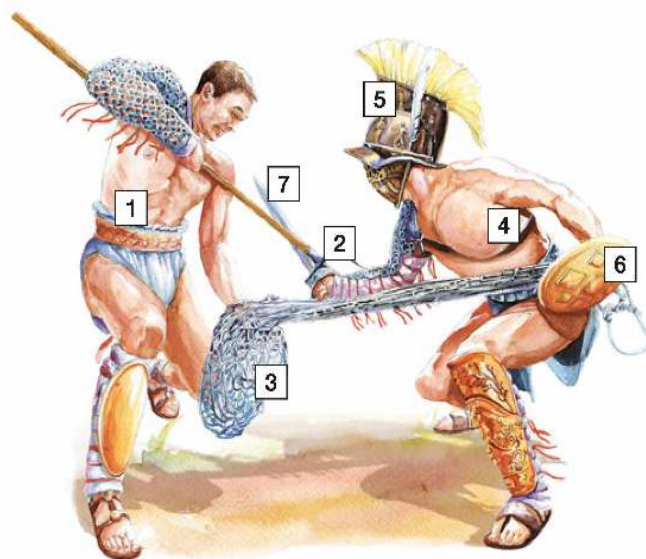

Walki z dzikimi zwierzętami, jak lwy, pantery lub niedźwiedzie, miały urozmaicać najpopularniejsze pojedynki toczące pomiędzy gladiatorami.

■ mozaika, Italia, IV w. n.e.

Z jakich powodów gladiatorzy mogli stanowić zagrożenie dla Rzymian?

Walka gladiatorów. Gladiator nazywany sieciarzem [1] był uzbrojony w trójząb [2], sztylet i sieć [3], którą starał się spętać przeciwnika. Jego przeciwnik walczący na wzór tracki [4] miał za to hełm z zasłoną na twarz [5] okrywający całą głowę, małą tarczę [6] i krótki miecz [7].

Przysięga Spartakusa ukazuje młodego Spartakusa ślubującego pomścić śmierć mężczyzny, być może jego ojca. Scena ma jedynie charakter symboliczny, gdyż nie zachowały się żadne informacje dotyczące dzieciństwa przywódcy największego powstania niewolników.

■ rzeźba marmurowa, Paryż, XIX w.

do kilku groźnych dla państwa powstań. Pierwsze dwa z nich wybuchły na Sycylii, jednak zostały stłumione. O wiele bardziej niebezpieczne dla Rzymu okazało się powstanie, na którego czele stanął **Spartakus**. Był on gladiatorem, który w 73 r. p.n.e. zorganizował bunt w jednej ze szkół gladiatorów na południu Italii. Do buntowników zgromadzonych na zboczach wulkanu Wezuwiusz przyłączyli się zbiegli niewolnicy oraz zrujnowani chłopci. Stłumienie powstania Spartakusa zajęło Rzymianom dwa lata. Choć powstańcy zostali okrutnie ukarani, to po tak trudnym do ujarzmienia buncie los niewolników zaczął się stopniowo poprawiać.

■ RYWALIZACJA WODZÓW O WŁADZĘ W RZYMIE

Przemiany w armii rzymskiej sprawiły, że legioniści stawali się coraz bardziej zależni od swoich wodzów. To właśnie oni decydowali o podziale łupów, jak również troszczyli się o los weteranów. Na początku I w. p.n.e. o władzę i wpływy rywalizowali dwaj wodzowie: **Gajusz Mariusz** oraz **Lucjusz Korneliusz Sulla**. W I wojnie domowej zwycięstwo odniósł Sulla, który w 82 r. p.n.e. został dyktatorem na czas nieokreślony. Było to pogwałcenie zasady, zgodnie z którą dyktatora powoływano wyłącznie w sytuacji nadzwyczajnej jedynie na 6 miesięcy. Korzystając z uprawnień dyktatora, Sulla ogłosił **listy proskrypcyjne**, czyli spis osób skazanych na śmierć. Na tych listach znalazły się nazwiska tysięcy jego przeciwników politycznych. Następnie Sulla przystąpił do reformowania ustroju republiki rzymskiej, tak aby wzmocnić władzę senatu kosztem innych zgromadzeń i trybunatów ludowych. Po przeprowadzeniu reform polityk ten zrzekł się dyktatury i powrócił do życia prywatnego.

Wdrożone przez Sullę zmiany ustroju nie przetrwały długo. W 70 r. p.n.e. konsulami zostali **Gnejusz**

POSTAĆ HISTORYCZNA

GAJUSZ JULIUSZ CEZAR

100–44 p.n.e.

Był jednym z najwybitniejszych wodzów rzymskich, politykiem i dyktatorem. Pochodził ze znaczącego rzymskiego rodu Juliuszów. Dzięki sukcesom militarnym dowodzonych przez niego legionów cieszył się ogromną popularnością. Zawarł triumwirat – porozumienie z Krassusem i Pompejuszem, z którymi podzielili pomiędzy siebie wpływy w imperium. Po śmierci Krassusa popadł w konflikt z Pompejuszem i wspierającym go senatem. Pokonał ich w wojnie domowej i przejął pełnię władzy nad republiką jako dożywotni dyktator. Został zamordowany podczas obrad senatu przez liczną grupę spiskowców, w skład której wchodził także jego przyjaciel Brutus. Podobno ostatnie słowa Cezara brzmiały: *Et tu, Brute, contra me?* (I ty, Brutusie, przeciwko mnie?). Oprócz zdolności dowódczych i politycznych Cezar był obdarzony również talentem literackim, zasłynął m.in. jako autor wspomnień ze zwycięsko toczonych wojen. Po zostawieniu po sobie także kilka maksym jak np. *Veni, vidi, vici* (Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem).

Pompejuszem, z którymi podzielili pomiędzy siebie wpływy w imperium. Po śmierci Krassusa popadł w konflikt z Pompejuszem i wspierającym go senatem. Pokonał ich w wojnie domowej i przejął pełnię władzy nad republiką jako dożywotni dyktator. Został zamordowany podczas obrad senatu przez liczną grupę spiskowców, w skład której wchodził także jego przyjaciel Brutus. Podobno ostatnie słowa Cezara brzmiały: *Et tu, Brute, contra me?* (I ty, Brutusie, przeciwko mnie?). Oprócz zdolności dowódczych i politycznych Cezar był obdarzony również talentem literackim, zasłynął m.in. jako autor wspomnień ze zwycięsko toczonych wojen. Po zostawieniu po sobie także kilka maksym jak np. *Veni, vidi, vici* (Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem).

Pompejusz oraz **Marek Krassus**, którzy starali się cofnąć przynajmniej część reform Sulli. Udało im się przywrócić dawną władzę trybunom ludowym. Pompejusz i Krassus szybko stali się najbardziej wpływowymi politykami rzymskimi. Wkrótce dołączył do nich **Gajusz Juliusz Cezar**. W 60 r. p.n.e. ci trzej przywódcy zawarli tajną i prywatną umowę, określaną przez historyków mianem **I triumwiratu** (od łac. *tres vires*, czyli trzech mężów). Na jej mocy triumwironie podzielili się wpływami w państwie. Zgodnie z porozumieniem Cezar objął konsulat w 59 r. p.n.e., a później został namiestnikiem w należącej do Rzymu części Galii. Postawił sobie wówczas za cel podbój całej tej krainy. Po kilku latach ciężkich walk udało mu się to osiągnąć.

Gdy Cezar podbijał Galie, w Rzymie doszło do ważnych zmian. Krassus zginął na Wschodzie, walcząc z Partami, Pompejusz zaś porozumiał się z senatem i zyskał prawie nieograniczoną władzę. Senat zażądał od Cezara rezygnacji z dowództwa i powrotu do stolicy. Wódz odmówił poddania się tym poleceniom i w 49 r. p.n.e. wkroczył do Italii na czele swoich wojsk. Tak rozpoczęła się II wojna domowa.

CIEKAWOSTKA

Jak przekroczono Rubikon?

Gdy w 49 r. p.n.e. Cezar odrzucił żądania senatu współdziałającego z Pompejuszem, wojna domowa pomiędzy nimi była nieunikniona. Na czele swoich wojsk przekroczył graniczną rzekę Rubikon i znalazł się w Italii. Miał przy tym wypowiedzieć słynne słowa: *Alea iacta est* (*Kości zostały rzucone*). Do dziś tej sentencji używa się dla podkreślenia, że została podjęta przełomowa decyzja bez możliwości odwrotu.

Juliusz Cezar, wkraczając do Italii, podjął otwartą walkę z senatem.

■ rycina, XIX w.

Pompejusz mógł w tej wojnie liczyć na poparcie wielu legionów, ale stacjonowały one w prowincjach. W Italii właściwie nie miał wojsk, dlatego ze swoimi zwolennikami odpłynął do Grecji. To właśnie tam, **pod Farsalos**, doszło w **48 r. p.n.e.** do decydującej bitwy, w której zwycięstwo odniósł Cezar. Pokonany Pompejusz szukał

schronienia w Egipcie, gdzie jednak został zamordowany. Przeciwnicy Cezara organizowali przeciw niemu opór m.in. w Afryce i Hiszpanii, lecz ponieśli klęskę.

Po pokonaniu przeciwników Cezar stał się niekwestionowanym władcą imperium. W 44 r. p.n.e. został dożywotnim dyktatorem. Nadzwyczajną władzę zdobył dzięki armii i to ona była główną podporą jego rządów. Cezar wdrożył szereg ważnych dla państwa reform. Nadawał obywatelstwo licznym mieszkańcom prowincji, a nawet wprowadził przedstawicieli prowincjonalnej arystokracji do senatu. Rozpoczął również przebudowę Rzymu i zreformował kalendarz.

Reformatorską działalność Cezara przerwała jego śmierć w dniu **idów marcowych**, czyli 15 marca 44 r. p.n.e. Spisek na życie wodza zawiązała grupa senatorów niezadowolonych z faktu, że skupił w swoim ręku tak dużą władzę. Spiskowcy chcieli przywrócić ustrój republikański, lecz ich wystąpienie otworzyło jedynie kolejny w I w. p.n.e. okres wojen domowych.

Po zamachu na Cezara spiskowcy w obawie przed gniewem ludu uciekli na Wschód. W Rzymie pozostał bliski współpracownik zamordowanego, **Marek Antoniusz**. Wkrótce pojawił się tam również wnuk siostry Cezara, **Gajusz Oktawian**, który został na mocy testamentu dyktatora adoptowany. W 43 r. p.n.e. Marek Antoniusz, Gajusz Oktawian oraz trzeci najbardziej wpływowy wódz rzymski w tym czasie – Marek Lepidus – zawarli porozumienie zwane **II triumwiratem**. Na jego mocy podzielili się władzą nad państwem: prowincje zachodnie przypadły Oktawianowi, wschodnie Antoniuszowi, zaś Afryka Lepidusowi. W 42 r. p.n.e. pokonali wojska dowodzone przez zabójców Cezara. Zgoda pomiędzy triumwirami nie trwała jednak długo. Oktawian szybko przejął rządy w Afryce i odtąd było już tylko dwóch władców imperium. Wkrótce doszło między nimi do konfliktu.

Zamach na Cezara przeprowadzono podczas posiedzenia senatu. Według relacji rzymskich historyków spiskowcy mieli mu zadać kilkadziesiąt ciosów sztyletami. Cezar skonał u stóp posągu Pompejusza – swojego niedawnego rywala.

■ obraz, Włochy, XIX w.

Antoniusz związał się z królową Egiptu Kleopatrą VII i rozwiódł się ze swoją dotychczasową żoną, która była siostrą Oktawiana. Decydującym starciem między dwoma politykami okazała się morska bitwa stoczona w **31 r. p.n.e. pod Akcjum** u wybrzeży Grecji. Zwycęstwo odniósł Oktawian, zaś Antoniusz i Kleopatra schronili się w Egipcie. Gdy dotarły tam wojska Oktawiana, oboje popełnili samobójstwo.

■ OKOLICZNOŚCI POWSTANIA CESARSTWA

Po pokonaniu Marka Antoniusza mający pod swoimi rozkazami ogromną armię Oktawian stał się jedynym panem rozległego imperium. W **27 r. p.n.e.** przekazał senatowi wszystkie nadzwyczajne uprawnienia, co formalnie miało oznaczać powrót do ustroju republiki. Wdzięczny senat przyznał Oktawianowi tytuł **Augusta**, czyli wywyższonego, dostojnego. W praktyce jednak młody polityk przystąpił do tworzenia nowego ustroju, który określamy mianem **cesarstwa**.

Republika nie przestała istnieć, lecz Oktawian August, przejmując uprawnienia różnych urzędów republikańskich, stał się jedynowładcą Rzymu. Ustrój wprowadzony przez niego jest nazywany także **pryncypatem**. Nazwa ta pochodzi od słów *princeps senatus*, czyli pierwszy w senacie, tak bowiem określano senatora, którego imię pojawiało się jako pierwsze na liście senatorów. Oktawian stworzył nową listę senatorów, na której jego imię figurowało jako pierwsze. Ponadto przejął uprawnienia trybunów ludowych, dzięki czemu zyskał nietykalność osobistą, **prawo inicjatywy ustawodawczej** oraz weta.

Główną podporą jego rządów była armia, nad którą zapewnił sobie pełną kontrolę. Podzielił prowincje na te, które podlegały senatowi, i te, nad którymi sprawował bezpośrednio władzę. Przeprowadził też gruntowną reformę armii, która stała się zawodowa, a żołnierze musieli

POSTAĆ HISTORYCZNA

OKTAWIAN AUGUST

63 r. p.n.e.–14 r. n.e

Był wnukiem siostry Juliusza Cezara. Po śmierci Cezara – na mocy jego testamentu – został uznany za jego syna i następcę. W 43 r. p.n.e. wraz z Markiem Aureliuszem i Lepidusem Oktawian zawiązał II triumwirat. Rok później

w bitwie Filipi triumwirów rozgromili wojska zabójców Cezara. W 31 r. p.n.e. pokonał Marka Aureliusza w bitwie morskiej pod Akcjum i przejął władzę w Rzymie. Formalnie Oktawian nigdy nie przywrócił monarchii, jednak jest uważany za pierwszego cesarza rzymskiego. W 27 r. p.n.e. senat przyznał mu tytuł Augusta. Odtąd Oktawian sprawował niepodzielną władzę, skupiając w swoim ręku kluczowe urzędy rzymskie. Okres panowania Oktawiana często jest nazywany „komedią republiki”. Na łożu śmierci miał zapytać: *Czy sądzicie, że dobrze odegrałem swoją rolę w tej życiowej farsie?*

odsłużyć określony czas. Zadbano również o odpowiednie zabezpieczenie starości dla weteranów. Stworzony przez Oktawiana Augusta ustrój okazał się trwały i utrzymał się w Rzymie do końca III w. n.e.

■ USTRÓJ PRYNCYPATU

W okresie pryncypatu władza należała do cesarza, czyli princepsa. Podlegała mu większość administracji, był najwyższym kapłanem i kierował wymiarem sprawiedliwości. Ponadto stał na czele sił zbrojnych. Decyzje w sprawach państwowych princeps podejmował często po konsultacji z niewielkim gronem doradców, którzy

Bitwa pod Akcjum była jedną z największych bitew morskich starożytności. Wzięło w niej udział ponad 600 okrętów rzymskich i egipskich. We wczesnym okresie cesarstwa wydarzenie to odgrywało ważną rolę w propagandzie rzymskiej sławiącej dokonania Oktawiana. Dlatego popularne były przedstawiające je płaskorzeźby i malowidła.

■ płaskorzeźba, Rzym, I w. p.n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

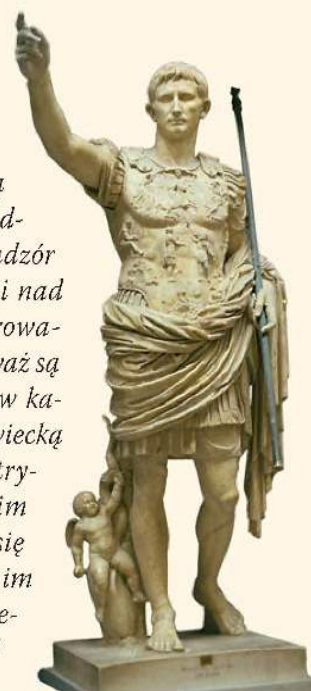
UPRAWNIENIA PRINCEPSA

Rzymski historyk – Kasjusz Dion – w III w. n.e. przedstawił zmiany ustrojowe.

[Oktawian August] oddał senatowi prowincje słabsze, uspokojone i niewojownicze, natomiast w swój zarząd objął prowincje silniejsze, niepewne i niebezpieczne lub sąsiadujące z nieprzyjacielskimi ludami, czy też same przez się zdolne do wywoływania przewrotów. Uczynił to rzekomo dlatego, by senat mógł wykonywać swą władzę spokojnie, podczas gdy on sam miał ponosić trudy i niebezpieczeństwa, w istocie zaś dlatego, by pod tym pozorem tamci byli bezbronni i bezsilni, a tylko on mógł broń posiadać i utrzymywać żołnierzy [...]. Cała władza ludu i senatu przeszła na Augusta i od niego zaczyna się pełne jedynowładztwo. Albowiem tak było właściwie, choć później rządziły równocześnie dwie lub trzy osoby. Wprawdzie sam tytuł jedynowładcy był tak dalece znienawidzony przez Rzymian, że nie nazywali oni swych cesarzy ani dyktatorami, ani królami, ani w podobny sposób; jednak nie ma powodu, by nie można było mówić, iż panowała u nich monarchia, ponieważ w ich rękach spoczywała najwyższa władza. Jakkolwiek urzędy, z wyjątkiem cenzury, obsadzone są według dawnego prawa, to jednak kierownictwo i zarząd wszystkich spraw zależy wyłącznie od woli każdorazowego cesarza. Ażeby jednak zachować pozory, iż nie posiadają niczego samowolnie, lecz wszystko zgodnie z prawem, zjednoczyli w swoim ręku, z zachowaniem dotychczasowych nazw wszystkie urzędy, które za czasów władztwa ludu decydujące miały znaczenie, z wy-

jątkiem wszakże dyktatury. Często piastują godność konsulów, a jako prokonsulów występują, ilekroć opuszczają mury miasta. [...] Z tytułu godności cenzorskiej sprawują nadzór nad naszym sposobem życia i nad naszymi obyczajami, przeprowadzają spis ludności [...]. Ponieważ są członkami wszystkich kolegów kapłańskich [...] mają wszelką świecką i duchową władzę. Władza trybuna ludowego [...] daje im uprawnienia sprzeciwiania się każdej uchwale senatu, która im nie odpowiada, i zapewnia nieetykalność, tak że mogą skazać na śmierć bez sądu i prawa, jako przestępcę, każdego, kto im przeciwstawi się słowem lub czynem w najłżejszy sposób.

Źródło: Kasjusz Dion, *Historia rzymska*, [w:] *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomiński, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 264–266.

Posąg Oktawiana Augusta z Prima Porta. U stóp władcy widoczny jest bóg miłości Amor – syn bogini Wenus. Według wierzeń Rzymian ród Juliuszów, z którego wywodził się Oktawian, miał pochodzić właśnie od rzymskiej bogini miłości.

1. Wyjaśnij, dlaczego Oktawian August nie nazwał się królem.
 2. Wymień urzędy republiki, których uprawnienia przejął cesarz.
 3. Wskaż rzeczywiste przyczyny podziału władzy nad prowincjami między cesarzem a senatem.

wchodzili w skład rady cesarskiej. Senat nadal pozostał ważnym organem władzy państwowej. Administrował częścią prowincji i pełnił funkcję trybunału. Postanowienia senatu miały moc ustaw.

August ustanowił ponadto kilka nowych urzędów. Najważniejszym z nich był urząd prefekta pretorianów, który stał na czele gwardii pretoriańskiej strzegącej bezpieczeństwa władcy i członków jego rodziny. Z uwagi na stały dostęp do władcy kolejni prefekci pretorianów stawali się w rzeczywistości drugimi osobami w państwie.

Ponieważ formalnie republika nie przestała istnieć, a cesarz był tylko pierwszym z równych, August nie wprowadził zasady dziedziczności władzy. W teorii zatem wybór następcy zależał od senatu. W praktyce jednak każdy cesarz starał się wyznaczyć swojego następcę. Upatrzonego kandydata, który mógł być jego synem lub bliskim krewnym, dopuszczał do najwyższych urzędów i zaszczytów, wskazując w ten sposób, kto ma przejąć po nim władzę. Senat nie mógł się sprzeciwić jego woli i wybierał wyznaczonego kandydata.

ĆWICZENIA

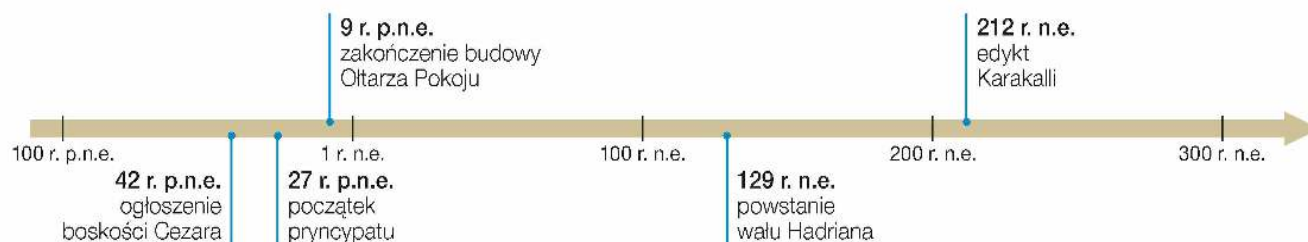
1. Wskaż najważniejsze przejawy kryzysu republiki rzymskiej pod koniec II i w I w. p.n.e.
2. Oceń, jakie znaczenie dla losów republiki mieli w I w. p.n.e. wodzowie legionów.
3. Scharakteryzuj ustrój pryncypatu. Wyjaśnij, jak doszło do jego ustanowienia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Holland, *Oktawian August. Ojciec chrzestny Europy*, tłum. A. Kowalska, Warszawa 2005.

4 IMPERIUM RZYMSKIE

Podboje przyniosły Imperium Rzymskiemu ogromne nabytki terytorialne. Mniej oczekiwanym skutkiem stały się znaczące przemiany społeczne. Ci, którzy najbardziej wzbogacili się i powiększyli swoje wpływy podczas podbojów, dążyli również do zdobycia szerszego zakresu władzy. W związku z tym dawny system republikański ulegał gwałtownym przemianom. Jak będzie funkcjonowała forma rządów wprowadzona przez Oktawiana Augusta? W jaki sposób zmieni się społeczeństwo Rzymu w tym okresie?

■ PAX ROMANA

System władzy stworzony przez Oktawiana Augusta okazał się trwały. Dzięki wprowadzeniu pryncypatu zakończył się okres wojen domowych, a cesarstwo rzymskie zyskało prawie trzy stulecia rozwoju i dobrobytu. Ten wieloletni stan pokoju zarówno wewnętrznego, jak i na granicach został określony mianem **pax Romana**, czyli pokoju rzymskiego.

Na czele państwa stał Oktawian August, który nie był królem, ale pierwszym senatorem – princepssem, zwyczajowo nazywanym również cesarzem. Podstawą jego władzy była armia, która składała się w połowie z obywateli rzymskich służących w legionach, w połowie zaś – z mieszkańców prowincji w oddziałach posiłkowych. Cesarz rządził rozległym imperium za pośrednictwem urzędników. Państwo podzielono na prowincje, których namiestników wyznaczał cesarz lub senat.

■ OŁTARZ POKOJU

Symbolem pokoju wprowadzonego przez Oktawiana był marmurowy Ołtarz Pokoju (łac. *Ara Pacis*). Cesarz słułbował jego wzniesienie po powrocie z kampanii wojennych w Hiszpanii i Galii w 13 r. p.n.e. Ukończenie budowy i konsekracja ołtarza nastąpiły cztery lata później. Został on ustawiony na Polu Marsowym w Rzymie. Właściwy ołtarz otoczony został marmurowym ogrodzeniem na planie prostokąta, pokrytym płaskorzeźbami.

■ Płaskorzeźby otaczające ołtarz przedstawiają m.in. wydarzenia z dziejów Rzymu oraz sceny mitologiczne.

■ fotografia współczesna

Ołtarz Pokoju nie przetrwał do naszych czasów, jednak został zrekonstruowany w pierwszej połowie XX w. Udało się to dzięki licznym zachowanym fragmentom oryginalnych płaskorzeźb.

■ fotografia współczesna

? W jaki sposób został udekorowany Ołtarz Pokoju wzniesiony przez Oktawiana?

TEKST ŹRÓDŁOWY

DOKONANIA OKTAWIANA AUGUSTA

Zaprowadzenie pokoju za rządów Oktawiana Augusta zostało opisane przez rzymskiego pisarza z II w. n.e. – Swetoniusza.

Świątynię Janusa Kwiryna [rzymska świątynia wojny], którą przed nim dwa razy zaledwie zamknięto od chwili założenia Rzymu, August w znacznie krótszym okresie czasu trzykrotnie zamykał, zapewniwszy pokój na lądzie i morzu. [...]

Bardzo wiele gorszących występków przetrwało dotychczas ku szkodzie społecznej jako pozostałość swawoli [tu: przestępczości], panoszącej się niegdyś w czasie wojen domowych, albo nawet wiele nowych wkraść się już w okresie pokojowym. Oto mnóstwo opryszków [przestępców] paradowało jawnie z bronią u pasa, niby dla ochrony życia. Po wsiach chwymano podróżnych, bez różnicy: wolnych i niewolnych, oraz przetrzymywano ich w prywatnych więzieniach. Co więcej, pod pozorem jakby nowych

stowarzyszeń powstawały całe bandy celem wspólnego uprawiania wszelkiego rodzaju występków. August uśmierzył najpierw rozboje, rozstawiając posterunki straży w miejscach najbardziej dogodnych, przetrząsnął wszystkie prywatne więzienia, stowarzyszenia porozwijał, zostawiając tylko bardzo już dawne i zgodnie z prawem powstałe. Spisy dawnych dłużników skarbu państwowego kazał spalić, jako szczególnie podatne źródło do potwarczych [bezpodstawnych i obraźliwych] oskarżeń. [...] Nazwiska dłużników od dawna szarpanych przez sądy, z których nieszczęścia uciechę tylko mieli ich przeciwnicy, kazał wykreślić, dodając jeszcze ostrzegawczą uwagę, że jeśliby kto ośmielił się powtórnie kogoś przed sąd wezwać, narazi się sam na równe niebezpieczeństwo kary.

Źródło: Swetoniusz, *Żywoty cesarów. Boski August*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1987, s. 86, 94.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało zamknięcie świątyni Janusa w Rzymie.
2. Wymień działania podjęte przez Oktawiana Augusta, aby zapewnić pokój wewnętrzny w imperium.

Po śmierci Augusta, który nie miał męskiego potomka, władzę sprawowali członkowie jego rodziny lub potomkowie jego żony Liwii z pierwszego małżeństwa. Określa się ich mianem **dynastii julijsko-klaudyjskiej**. Za jej panowania cesarstwo rozwijało się dobrze i uniknęło poważniejszych niepokojów. Zachowały się jednak bardzo niechętne opinie na temat niektórych władców – np. Kaliguli czy Nerona, którzy zostali zapamiętani jako bezwzględni tyrani i zbrodniarze. Szczyt rozwoju Rzymu przypadł na II w. n.e., gdy panowali m.in. Hadrian i Antonin Pius z kolejnej dynastii rządzącej Rzymem – **dynastii Antoninów**. W tym okresie panujący władca wyznaczał swojego następcę, który często nie był z nim w żaden sposób spokrewniony i – aby móc przekazać mu władzę – adoptował go.

■ NIEWOLNICTWO W RZYMIE

W starożytnym Rzymie, podobnie jak w innych antycznych społecznościach, istniało niewolnictwo (więcej o niewolnictwie w okresie republiki na s. 107). Niewolnikami zostawali jeńcy wojenni lub osoby porwane przez piratów. Mogło się również zdarzyć, że człowiek urodzony jako wolny stawał się niewolnikiem na skutek utraty praw obywatelskich. Status niewolnika był przekazywany z pokolenia na pokolenie. Niewolnik nie był traktowany jak

osoba, ale jak rzecz należąca do właściciela, którą można było swobodnie rozporządzać. Nie miał ani praw osobistych, ani politycznych. Nie mógł zawierać związków małżeńskich, a jedynie za zgodą właściciela żyć w konkubinacie. W przeciwieństwie do Grecji, gdzie niewolnicy pracowali najczęściej w rzemiośle, w Rzymie byli główną siłą roboczą w rolnictwie, w tym w latyfundiach. Pracować musieli tam od świtu do nocy, część z nich była przy tym zakuta w kajdany. Za swoją pracę otrzymywali jedynie skromne pożywienie. Wszelkie przejawy nieposłuszeństwa surowo karano.

Tabliczki noszone przez niewolników zawierały informację o właścicielu każdego z nich. Na przedstawionej na zdjęciu napis głosi: *Jestem Asellus, niewolnik Projektusa, sekretarza prefekta Annoni, i przekroczyłem mury Rzymu. Złap mnie, ponieważ jestem zbiegłym niewolnikiem i zaprowadź mnie na ulicę Bałwierz, koło świątyni Flory.*

■ tabliczka z brązu, Paryż, III–IV w. n.e.

Termy – rzymskie łaźnie publiczne dostępne były dla wszystkich niezależnie od statusu majątkowego. W skład kompleksu term wchodziły baseny z ciepłą i zimną wodą, a także m.in. sale gimnastyczne, biblioteki czy pokoje do gry w kości. Jedne z najlepiej zachowanych term rzymskich znajdują się w mieście Bath [czyt.: bas] w Wielkiej Brytanii. Wzniesiono je w I w. n.e.

■ fotografia współczesna

W nieco lepszym położeniu znajdowali się niewolnicy w mieście. Byli to głównie ludzie wykonujący określony zawód, np. kucharze czy nauczyciele. Niewolnik zatrudniony w domu swojego właściciela był narażony na jego kaprysy, lecz miał szansę zjednania sobie sympatii swojego pana, a w rezultacie nawet uzyskania wyzwolenia.

Wyzwolony niewolnik stawał się **wyzwoleniec** – człowiekiem wolnym, jednak bez obywatelstwa rzymskiego. Nie mógł go sobie zapewnić dzięki podjęciu służby w legionach. Dopiero jego dzieci zyskiwały pełne prawa obywatelskie. W czasach cesarstwa niektórzy wyzwolenicy dzięki działalności handlowej zdobyli ogromne majątki, a następnie wpływy na dworze cesarskim.

Forum Romanum to najważniejszy plac starożytnego Rzymu. W okresie republiki skupiało się tu życie polityczne, kulturalne i handlowe miasta. Przy forum wznosiły się najważniejsze budynki administracyjne oraz liczne budowle sakralne, m.in. świątynia Saturna, boga rolnictwa, zasiewów i czasu [1]. W czasach cesarstwa stawiano tu także łuki triumfalne, a wśród nich zachowany do dziś łuk Septymiusza Sewera [2].

■ fotografia współczesna

Rekonstrukcja ulicy rzymskiej z charakterystycznymi kamieniami nazywanymi *insula* [1]. Ulicami często spływały nieczystości, więc piesi mogli przechodzić ówczesnie przez ulicę tylko po specjalnych kamiennych stopniach [2]. Były one rozstawiane w taki sposób, żeby pomiędzy nimi mogły przejechać wozy.

■ współczesna wizualizacja

■ ROMANIZACJA I URBANIZACJA

Ważnym czynnikiem integrującym państwo była **romanizacja**. Polegała ona na rozpowszechnianiu kultury rzymskiej i rzymskiego systemu politycznego w podbitych prowincjach. Na zachodzie cesarstwa dominował język łaciński, na wschodzie zaś – grecki. Łacina jednak pozostawała językiem urzędowym. Nikt, kto jej nie znał, nie mógł zrobić kariery w administracji lub armii. Z łaciny wywodzą się języki romańskie: m.in. włoski, hiszpański i portugalski.

Wraz z postępem romanizacji mieszkańcy prowincji stopniowo otrzymywali obywatelstwo rzymskie. Jako pierwszym przyznano je przedstawicielom elit

w miastach. Dla ludzi ze wsi szansą na uzyskanie tych praw stała się służba w armii. Ukoronowaniem długotrwałego procesu nadawania obywatelstwa mieszkańcom prowincji był **edykt cesarza Karakalli**. Na mocy tego dokumentu z 212 r. taki status otrzymali wszyscy wolni mieszkańcy cesarstwa.

Z romanizacją ściśle wiązała się **urbanizacja**. We wschodniej części cesarstwa istniejące wcześniej miasta rozbudowywały się w szybkim tempie. Na zachodzie z kolei wzniesiono wiele nowych ośrodków miejskich, nierzadko wzorowanych na Rzymie. Z czasem powstał model miasta rzymskiego, na którym wzorowano zakładane ośrodki. Wzorzec ten osiągnął najbardziej dojrzałą postać za panowania Oktawiana Augusta i w zasadzie w późniejszych latach nie był już zmieniany. Obejmował stałe elementy występujące we wszystkich miastach cesarstwa, m.in. plac otoczony kolumnami, będący centrum życia miejskiego, świątynię na wysokim podium, poświęconą najważniejszym bóstwom rzymskim – trójcy kapitolńskiej (więcej o rzymskiej architekturze na s. 119).

■ KONIEC PODBOJÓW RZYMU

W chwili gdy Oktawian August wprowadzał nowy ustrój, w granicach państwa rzymskiego znalazły się już w zasadzie prawie wszystkie ziemie, które Rzymianie mieli podbić. Sam twórca pryncypatu opanował jeszcze tereny leżące między Renem a Łabą i utworzył tam prowincję o nazwie Germania. Podbój ten okazał się jednak nie-trwały – przekreśliła go klęska zadana wojskom rzymskim w 9 r. n.e. przez mieszkańców tych ziem. Tylko nieliczni spośród jego następców próbowali powiększyć obszar cesarstwa. Rządzący w połowie I w. n.e. Klaudiusz podbił część Brytanii, a na początku II w. n.e. Trajan zajął Dację – obszar rozciągający się na północ od Dunaju, obejmujący teren dzisiejszej Rumunii. Większość władców starała się jedynie utrzymać dotychczasowy stan posiadania. Dalsze podboje wymagały znacznych kosztów, co mogło zagrozić rzymskiej gospodarce. Ponadto cesarze obawiali się nadmiernego wzrostu popularności ambitnych wodzów, którzy odnosili zwycięstwa.

■ LIMES – UMOCNIONA GRANICA CESARSTWA

W drugiej połowie I w. n.e. na granicach Rzymu zaczęto wznosić system fortyfikacji nazywany **limesem** (łac. *limes* – droga). Umocnienia te miały różną postać, w zależności od materiału, jaki był dostępny w różnych częściach cesarstwa. Trzon tego systemu obronnego

Edykt – rozporządzenie prawne o charakterze ogólnym, odnoszące się do całego imperium, jednej prowincji lub tylko określonego miasta.

■ KOLUMNA TRAJANA

Kolumna Trajana, mierząca niemal 40 m wysokości, została wzniesiona w 113 r. dla uczczenia zwycięstw tego cesarza nad Dakami. Zdobia ją liczne płaskorzeźby, które ukazują w 155 scenach historię dwóch wojen Rzymian z Dakami, toczonych w latach 101–106. Pierwotnie na szczycie kolumny był ustawiony posąg cesarza, usunięto go jednak w IV w. n.e. W XVI w. zastąpiono go figurą św. Piotra, która wieńczy kolumnę do dziś.

Płaskorzeźby zdobiące kolumnę przedstawiają historię wojen z Dakami od przygotowań wojennych do zdobycia dackiej stolicy Sarmizegetusy i śmierci króla Decebała. Sam cesarz Trajan jest uwieczniony na płaskorzeźbach ok. 60 razy.

■ płaskorzeźba, Italia, II w. n.e.

Trajan był władcą Rzymu w latach 98–117 n.e. Zasłynął jako wybitny wódz, pogromca Daków i Partów.

■ popiersie marmurowe, Rzym, II w. n.e.

? Jaką funkcję pełniły płaskorzeźby zdobiące kolumnę Trajana?

stanowiły obozy wojskowe, pomiędzy którymi budowano wieże strażnicze. Z czasem, głównie nad Renem i Dunajem, zaczęto wznosić drewniane palisady, wały ziemne oraz wykopano fosy. W Brytanii z kolei z rozkazu cesarza Hadriana zbudowano umocnienia wyznaczające granicę posiadłości rzymskich na wyspie. **Wał Hadriana** składał się z dwóch kamiennych murów, a przestrzeń pomiędzy nimi została wypełniona gliną i drobnymi kamyczkami.

Rzymianie nie traktowali limesu jako bariery, która mogłaby powstrzymać zmasowany atak wroga. Umocnienia służyły im do kontrolowania osób i towarów napływających do cesarstwa i z niego wysyłanych. Rzymianie i barbarzyńcy z obszarów rozciągających się poza limesem utrzymywali kontakty handlowe. Żołnierze stacjonujący na granicach kupowali część potrzebnego im zaopatrzenia od barbarzyńskiej ludności zamieszkanej

w pobliżu obozów. Rzymianie docierali także do terenów, które leżały bardzo daleko od granic cesarstwa. Przykładem może być **szlak bursztynowy** (na mapie poniżej) wiodący z Adriatyku nad Bałtyk, gdzie na wschód od ujścia Wisły występował bursztyn. Rzymianie bardzo go sobie cenili i sprowadzali w ogromnych ilościach.

ZMIANY W RELIGII RZYMSKIEJ

Rzymski panteon kształtował się stopniowo ze względu na to, że dołączano do niego bóstwa bliższych i dalszych sąsiadów. W tej kwestii Rzymian cechowała bowiem specyficzna otwartość: w czasie wojny modlili się oni do bóstw nieprzyjaciół, aby ich opuściły i zechciały zamieszkać w Rzymie. Taka postawa powodowała przemiany w religii rzymskiej, która wcześniej zaczęła ulegać greckim wpływom. Rzymianie przyjęli do swojego

CESARSTWO RZYMSKIE W I-II WIEKU N.E.

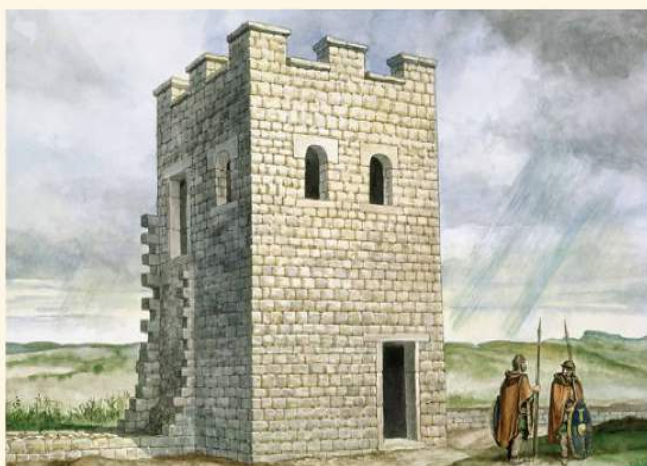
■ NA GRANICACH IMPERIUM

Aby zabezpieczyć granice swojego imperium przed ludami barbarzyńskimi, Rzymianie wznosili różnego rodzaju umocnienia. Pozostałości niektórych z nich można podziwiać do dziś.

Hadrian był władcą Rzymu w latach 117–138 n.e. Zrezygnował z dalszych podbojów na rzecz wzmocnienia granic imperium. Na jego polecenie wzniesiono umocnienia graniczne m.in. w Galii i Brytanii.

? W jakiej części Imperium Rzymskiego powstał wał Hadriana?

Wieże strażnicze stawiane na granicach cesarstwa stanowiły część systemów umocnień zwanych limesami. Jednocześnie pełniły funkcje obronne i służyły jako punkty obserwacyjne.

■ ilustracja współczesna

Wał Hadriana (zwany też murem Hadriana) został wzniesiony w latach 121–129 na terenie dzisiejszej Wielkiej Brytanii. Liczący 117 km długości wał rozciągał się od wschodniego do zachodniego wybrzeża Brytanii. Jego zadaniem była obrona północnej granicy Imperium Rzymskiego przed atakami plemion Piktów z Kaledonii (dzisiejszej Szkocji).

■ fotografia współczesna

Warowne obozy rzymskie zakładano w szczególnie ważnych strategicznie miejscach granic. Początkowo budowane z drewna, z czasem uzyskały kamienne umocnienia. Część obozów rozrosła się, dając początek późniejszym miastom.

■ ilustracja współczesna

panteonu liczne greckie bóstwa, jak np. Apollina czy znanego z 12 prac herosa Heraklesa (rzymski Herkules). Duże zmiany w rzymskiej religii nastąpiły po II wojnie punickiej, kiedy to w Rzymie stały się popularne kultury wschodnie. Upowszechnił się kult bogini Kybele z Azji Mniejszej, egipskich bóstw: Izidy i Serapisa, oraz irańskiego boga Mitry, czczonego przez Rzymian jako bóg

światłości i słońca. Nowym elementem rzymskiej religii w okresie pryncypatu stał się **kult cesarski**, który był traktowany jako istotny czynnik jednoczący państwo. Już w 42 r. p.n.e. uznano zamordowanego Juliusza Cezara za boga. Dzięki temu Oktawian August mógł występować jako syn boskiego Juliusza. W ten sposób została zapoczątkowana praktyka uznawania zmarłych władców za bóstwa.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Rzymu i mieszkańców prowincji miało wprowadzenie *pax Romana*.
2. Omów sytuację niewolników w starożytnym Rzymie.
3. Wyjaśnij, w jakim celu Rzymianie stworzyli limes.
4. Opisz stosunek Rzymian do wierzeń innych ludów starożytnych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Grant, *Mity rzymskie*, Warszawa 1993.

M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Starożytny Rzym*, Warszawa 2008.

W skład Imperium Rzymskiego weszły liczne ziemie świata śródziemnomorskiego i Bliskiego Wschodu. Rzymianie przejmowali nie tylko wierzenia religijne tamtejszych ludów, ale także korzystali z ich dorobku kulturalnego i naukowego. Jakie dziedziny zostały szczególnie rozwinięte przez samych Rzymian? Który starożytny lud wywarł największy wpływ na tworzoną przez nich cywilizację?

■ PRAWO RZYMSKIE

Jednym z najbardziej trwałych dokonań Rzymian był opracowany przez nich system prawny, który rozwijał się od założenia miasta aż do końca istnienia cesarstwa. W tym okresie prawo rzymskie przechodziło różne fazy rozwoju. Początkowo przez długi czas nie stanowiło ono jednolitego i uporządkowanego systemu. Obejmowało jedynie wiele przepisów regulujących najróżniejsze dziedziny życia społecznego.

W okresie królewskim podstawowym źródłem prawa były przekazywane z pokolenia na pokolenie niepisane normy, czyli prawo zwyczajowe. Pierwszy zbiór tego typu przepisów prawnych stanowiło **Prawo XII tablic**, przyjęte w **449 r. p.n.e.** Wydarzenie to miało ogromne

znaczenie dla rozwoju prawa rzymskiego – powstanie tego kodeksu oznaczało przejście od prawa zwyczajowego, niepisanego, do prawa stanowionego, czyli pisanego. Tekst wyryto na 12 tablicach i umieszczono w miejscu publicznym.

W okresie republiki prawo uchwalania ustaw miały zgromadzenia obywateli oraz wysocy urzędnicy – **pretorzy**, którzy wydawali edykty. Sytuacja uległa zmianie wraz z wprowadzeniem przez Oktawiana Augusta nowego ustroju – cesarstwa. Już pod koniec I w. p.n.e. senat przejął uprawnienia ustawodawcze zgromadzenia ludowego, a ok. 130 r. n.e. pretorzy utracili możliwość wydawania nowych edyktów. Prawo to mieli odtąd wyłącznie cesarze. To oni prowadzili w okresie pryncypatu

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRAWO XII TABLIC

Pierwsze spisane przez Rzymian prawo przewidywało surowe z naszego punktu widzenia kary:

Tablica VIII

[Dla tego, kto] zboże wymagające pługa w nocy wypasł [tj. wypasał na nim zwierzęta] lub wyciął, dla dojrzałego była [ustanowiona] kara główna i [tablice] nakazywały, aby był zabity przez powieszenie [...]. Niedojrzałego [nakazywały], według uznania pretora, wychłostać różgami i albo przyznać [wartość] szkody, albo podwójną wysokość [szkody].

Jeśli [ktoś] nocą kradł, gdy [okradany] go zabił, niech będzie [traktowany jako] zabity zgodnie z prawem.

Jeśli [ktoś] dokonuje kradzieży, która jest niejawna [...], niech straci podwójną wartość szkody.

Źródło: *Ustawa XII tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, oprac. M. i J. Zabłocki, Warszawa 2003, s. 55–57.

1. Wyjaśnij, za jakie przestępstwo groziła kara śmierci.

2. Oceń, czy działanie przestępcy w sposób niejawny miało wpływ na wysokość kary.

WARTO WIEDZIEĆ

Rzymskie sentencje prawne

Z prawa rzymskiego wywodzą się zasady obowiązujące do dziś w prawodawstwie. Do najbardziej znanych sentencji prawa rzymskiego należą m.in. *dura lex sed lex* – twarde prawo, ale prawo; *lex retro non agit* – prawo nie działa wstecz; *in dubio pro reo* – wątpliwości tłumaczy się na korzyść oskarżonego.

Filary gmachu Sądu Najwyższego w Warszawie zostały ozdobione rzymskimi sentencjami prawnymi.

■ fotografia współczesna

Jak rozumiesz znaczenie przytoczonych rzymskich sentencji prawnych?

szeroką działalność ustawodawczą obejmującą wszelkie dziedziny życia publicznego i prywatnego. Z czasem akty prawne ustanawiane przez kolejnych władców zaczęto zbierać i tworzyć z nich **kodeksy**, czyli zbiory ustaw. Pełną kodyfikację prawa rzymskiego przeprowadzono zaś w VI w. z inicjatywy cesarza bizantyjskiego Justyniana Wielkiego (więcej o tym na s. 140).

■ ARCHITEKTURA I BUDOWNICTWO RZYMSKIE

Architektura rzymska początkowo czerpała ze wzorców etruskich, a później greckich. Jednakże rzymscy architekci nie zadowalali się tylko przejmowaniem obcych wzorców, ale wypracowywali też własne rozwiązania. Opracowali technikę użycia betonu, a także wypalania cegieł. Dzięki tym umiejętnościom Rzymianie rozwinęli zastosowanie łuku i kopuły oraz projektowali wnętrza ze sklepieniami. Przywrócili również do łask ścianę, w odróżnieniu od architektury greckiej i hellenistycznej, w której dominowały szeregi kolumn podtrzymujących konstrukcję dachu.

Do najbardziej charakterystycznych typów budowli rzymskich należały m.in. amfiteatry, bazyliki czy cyrki. Rzymskie **amfiteatry** miały kształt elipsy i były wykorzystywane do organizacji widowisk – walk z udziałem gladiatorów lub dzikich zwierząt. Najbardziej znane spośród nich jest rzymskie **Koloseum**, czyli Amfiteatr Flawiuszów. **Bazylika** z kolei była dużym budynkiem publicznym, w którym zawierano transakcje handlowe oraz odbywały się rozprawy sądowe. Znajdowały się one w zasadzie w każdym mieście. **Cyrki**, czyli podłużne tory wyścigowe otoczone trybunami dla widzów, były przeznaczone do wyścigów jeźdźców lub rydwanów. Innego typu widowiska organizowano w teatrach, wznoszonych

Teatr rzymski w Hierapolis (dziś. Pamukkale w Turcji) z II w. n.e. to jeden z najwspanialszych tego typu zabytków. Zachowała się w nim loża charakterystyczna dla teatrów wznoszonych przez Rzymian. Były to specjalne miejsca siedzące dla ważnych osobistości tuż przy samej orkestrze, na której występował chór.

■ fotografia współczesna

PANTEON – ŚWIĄTYNIA WSZYSTKICH BOGÓW

Świątynia wszystkich bogów – Panteon w Rzymie – została wzniesiona z inicjatywy cesarza Hadriana w 125 r. n.e. Na początku VII w. świątynia zaczęła być używana jako kościół. Pełni również funkcję mauzoleum, w którym zostały pochowane osobistości szczególnie zasłużone dla Włoch. Do idei rzymskiego Panteonu jako miejsca pochówku osób najbardziej zasłużonych nawiązują liczne obiekty w innych krajach, jak słynny paryski Panteon.

Panteon został otoczony gęstą zabudową Wiecznego Miasta, jak Rzymianie nazywali stolicę swojego imperium.

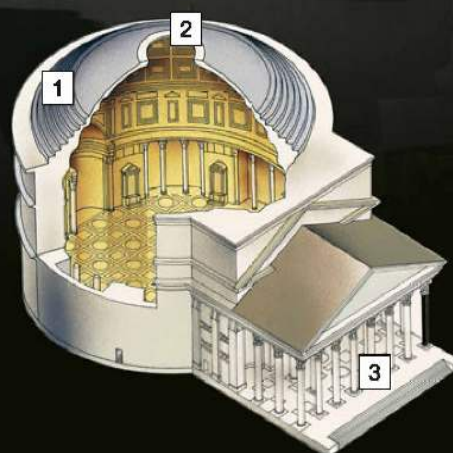
▪ *fotografia współczesna*

Kopuła, która została odlana z betonu, jest najbardziej charakterystycznym elementem Panteonu. Kulisty kształt świątyni zapewnia niezwykłą akustykę. Na szczycie kopuły znajduje się otwór zwany po łacinie *oculus*, który jest jedynym źródłem światła dziennego oświetlającym wnętrze świątyni. Otwór ten nie ma żadnej osłony i dlatego posadzka na środku została skonstruowana w taki sposób, by wody opadowe mogły być odprowadzane na zewnątrz.

Panteon ma kształt walca przykrytego półkulistą kopułą. Przed wejściem znajduje się ocalały po pożarze prostokątny portyk z kolumnadą świątyni, która stała w miejscu dzisiejszego Panteonu. Na jego szczycie zachował się napis dedykowany rzymskiemu politykowi Markowi Agryppie, który był fundatorem poprzedniej świątyni.

Przekrój przez Panteon

- 1 kopuła
- 2 *oculus*
- 3 portyk

- ?
1. Odszukaj przykłady późniejszych budowli nawiązujących kształtem do Panteonu.
 2. Znajdź informacje na temat polskich mauzoleów – miejsc, które można uznać za polski odpowiednik Panteonu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BUDOWA DROGI RZYMSKIEJ

Sposób, w jaki budowano drogi, opisał w I w. n.e. rzymski poeta Stacjusz.

Tutaj pierwsza praca to – wyznaczyć bruzdy i granice drogi, i dogłębnie wybrać wcześniej wykopaną ziemię. Następnie wypełnić opróżnione rowy innym materiałem i przygotować głębszą warstwę ziemi pod górną nawierzchnię, by grunt nie chwiał się, a niestałe podłoże nie osiadało pod naporem skał. Następnie spaja się drogę z obu stron kamiennymi blokami płyt oraz wbijanymi gesto obok siebie klinami. O, ileż rąk pracuje tu w zgodnym trudzie! Jedni karczują lasy i kruszą skały, inni żelazem wygładzają kamienie i ścięte pnie drzew. Drudzy łączą razem kamienie przy pomocy zaprawy z palonego piasku i czarnego tufu wapiennego [lekkiej skały wulkanicznej]. Inni osuszają zagłębienia, gdzie zebrała się woda i daleko odprowadzają mniejsze strumienie.

Źródło: Stacjusz, *Sylwy*, tłum. S. Śnieżewski, Kraków 2010, s. 101–102.

Prace geodezyjne [1], czyli wyznaczenie trasy, były poprzedzone przez prace ziemne, czyli zniwelowanie nierównego terenu [2] i układanie nawierzchni nowej drogi [3]. Nie zapomniano także o słupach milowych [4], informujących o odległości danego punktu od Rzymu.

■ ilustracja współczesna

- ? 1. Przedstaw w kolejności prace wykonywane podczas budowy rzymskiej drogi.
2. Wymień narzędzia i surowce niezbędne w starożytności do budowy drogi.

przez Rzymian w nieco inny sposób niż przez Greków, na których się wzorowali. Miasta rzymskie często były zaopatrywane w wodę z rzek lub jezior odległych nawet o kilkanaście kilometrów. Dostarczano ją **akweduktami**, których konstruowanie Rzymianie doskonale opanowali.

■ SZLAKI KOMUNIKACYJNE IMPERIUM

Rzymianie zasłynęli również jako budowniczowie sieci dróg oplatającej całe ich imperium. Budowa i utrzymanie dróg w dobrym stanie było zawsze przedmiotem najwyższej troski rzymskich władz. Doskonale zdawano sobie sprawę z ich znaczenia militarnego. Umożliwiała bowiem szybkie przerzucanie wojsk w te rejony państwa, gdzie były niezbędne. Sieć dróg rozrastała się stopniowo wraz z kolejnymi podbojami i służyły one również kupcom i podróżnym. W okresie od V w. p.n.e. do V w. n.e. rzymska sieć drogowa liczyła łącznie aż 120 tys. km. Odzwierciedla to powiedzenie: *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu*. Najstarszą z rzymskich dróg była **Via Appia**, która prowadziła z Rzymu do Kapui w południowej Italii. Jej nazwa, tak jak innych traktów w Imperium Rzymskim, pochodziła od imienia jej budowniczego, czyli Apjusza Klaudiusza Ślepego.

Gdy Rzymianie opanowywali wybrzeża Morza Śródziemnego, dużego znaczenia w komunikacji w imperium nabrały również szlaki morskie. Umożliwiała one rozwój handlu i zapewniały szybki transport towarów do

Rzymu, w tym m.in. zboża z prowincji afrykańskich, niezbędnego do zaspokojenia potrzeb stolicy imperium. Dysponujący potężną armią i flotą Rzymianie uznali, że należy rozprawić się z licznymi piratami grasującymi na Morzu Śródziemnym. Ostatecznie w latach 67–65 p.n.e. dokonał tego Pompejusz, któremu w tym celu oddano pod komendę ogromne siły zbrojne. W ten sposób Rzymianie zapewnili kupcom i żeglarzom bezpieczeństwo niespotykane dotąd na tym akwenie.

Via Appia była pierwszą drogą, którą zbudowali Rzymianie. Jej pierwszy odcinek powstał na przełomie IV i III w. p.n.e.

■ fotografia współczesna

■ RZYMSKIE MOSTY I AKWEDUKTY

Pokonywanie rzek i nierówności terenu należało do wyzwań, z którymi rzymscy budowniczowie potrafili sobie poradzić. Podczas budowania drogi stawiali w takich przypadkach stałe mosty. Aby doprowadzić wodę do miast, wznosili z kolei akwedukty. Zdarzało się im nawet drążyć tunele w górach, które stały na drodze wodociągu.

Most nad rzeką Gwadalkiwir w Kordobie (Hiszpania) został wzniesiony przez Rzymian u schyłku I w. p.n.e. Jest użytkowany do dziś.

■ most, Kordoba, I w. p.n.e.

Akwedukt Pont du Gard [czyt.: pą di gard] w południowej Francji dostarczał wodę do miasta Nîmes. Ta imponująca budowla ma 49 m wysokości. Na dolnym poziomie biegnie droga, a na najwyższym poziomie łuków w specjalnym zakrytym tunelu płynęła czysta woda.

■ akwedukt, Francja, I w. p.n.e.

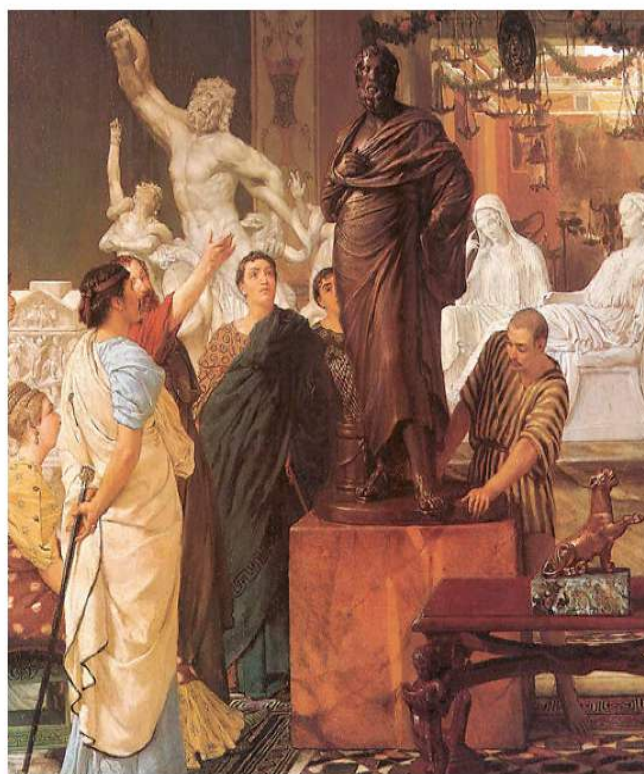
? Odszukaj informacje na temat dwóch innych niż zaprezentowane akweduktów lub mostów wzniesionych przez Rzymian.

■ KULTURA I SZTUKA ANTYCZNEGO RZYMU

W okresie wczesnej republiki kultura rzymska była mało wyrafinowana. Rzymianie, jako lud rolniczy, prowadzili proste życie nacechowane surowością obyczajów. Sytuacja zmieniła się wraz z podbojami zwłaszcza we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Wtedy to Rzymianie zetknęli się z kulturą grecką i zaczęli ulegać jej wpływowi. Zjawisko takie określa się mianem **hellenizacji**. Wpływy greckie zaczęły oddziaływać w takich dziedzinach jak filozofia, nauka, odcisnęły również swoje piętno na sposobie myślenia i rzymskich obyczajach oraz religii. Budziło to oburzenie części Rzymian, przywiązanych do tradycji i zwyczajów przodków.

Do Italii zaczęło napływać wiele dzieł sztuki greckiej. Przybywali tam sami Grecy, niektórzy jako jeńcy wojenni, inni zaś dobrowolnie. Jednym z nich był historyk **Poli-biusz**, który trafił do Rzymu jako zakładnik, lecz szybko zaprzyjaźnił się z wpływowymi Rzymianami. W dziele zatytułowanym *Dzieje* opisał, w jaki sposób Rzym zjednoczył pod swoim panowaniem niemal cały ówczesny cywilizowany świat (fragmenty *Dziejów* na s. 96 i 105).

W dziedzinie sztuki artyści rzymscy często kopiowali wzorce greckie, choć tworzyli również nowe, oryginalne

Pracownia rzeźbiarza w Rzymie. Rzymianie z dużym zapalem kopiowali dzieła greckich rzeźbiarzy. Artystom z Hellady zapewniano często lepsze warunki niż w ojczyźnie. Dzięki ich pracy do naszych czasów zachowały się arcydzieła sztuki greckiej.

■ malarstwo olejne, Holandia, XIX w.

działa. Byli więc kontynuatorami greckiej sztuki, stosując podobne sposoby wyrazu i prezentując podobną wrażliwość. Celem rzymskich rzeźbiarzy było oddanie indywidualnych rysów danej postaci. Odróżniało ich to od greckich rzeźbiarzy, których celem było tworzenie typów idealnych. Rzymscy rzeźbiarze zasłynęli jako twórcy posągów przedstawiających mężczyzn odzianych w togi. Rzeźby takie umieszczano w reprezentacyjnych miejscach publicznych, a najbogatsi Rzymianie często ozdabiali nimi swoje domy i ogrody.

LITERATURA, POEZJA I TEATR RZYMSKI

Rzymianie władali językiem łacińskim, który stopniowo, w miarę podbojów, rozprzestrzenił się na ogromne obszary od Atlantyku aż pod Eufrat. W Imperium Rzymskim łaciną posługiwano się w administracji i w armii, jednak we wschodniej części państwa językiem dominującym pozostała greka.

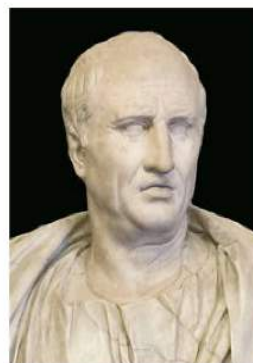
Literatura rzymska zaczęła rozwijać się późno, bo dopiero w III w. p.n.e., a pierwsze dzieła literackie były po prostu tłumaczeniami na łacinę dzieł greckich. Szczytowy okres rozwoju łacińskiej literatury przypadł na I w. p.n.e. i czasy cesarza Augusta. To właśnie wówczas tworzył m.in. jeden z najwybitniejszych mówców starożytności – **Cyceron**, który łączył talent literacki z działalnością polityczną. Pisarstwem zajmował się również sam **Juliusz Cezar**, którego praca *O wojnie galijskiej* przybliżyła okoliczności podboju Galii przez Rzymian. W czasach cesarstwa tworzył jeden z najważniejszych historyków rzymskich – **Tacyt**, autor *Roczników* oraz *Dziejów*. Starał się on przedstawiać wydarzenia w sposób obiektywny, jak sam to określił – *bez gniewu i stronniczości*.

Poeci rzymscy początkowo naśladowali twórców greckich. Dopiero w I w. p.n.e. powstały oryginalne dzieła znakomitych poetów rzymskich: Wergiliusza, Owidiusza i Horacego. Najbardziej znanym dziełem **Wergiliusza** jest epepeja *Eneida*, w której poeta przedstawił wędrówkę z Troi do Italii legendarnego przodka Rzymian – Eneasza. **Owidiusz** tworzył z kolei przede wszystkim utwory o tematyce miłosnej. Wyrafinowane wiersze **Horacego** opiewały miłość, przyjaźń,

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAREK TULLIUSZ CYCERON

106–43 r. p.n.e.

Wybitny mówca i polityk. Mimo stosunkowo niskiego urodzenia dzięki swoim talentom retorycznym sięgnął po najwyższe urzędy w Rzymie, w tym po konsulat. Jego twórczość budziła podziw już wśród współczesnych, a później – przez setki lat – była podstawowym materiałem do nauki

łaciny oraz retoryki, czyli sztuki wygłaszania mów. Do dziś zachowały się zarówno mowy i traktaty filozoficzne, jak i kilkanaście prywatnych listów, które dają niezwykły wgląd w życie codzienne i polityczne czasów schyłku republiki. Jako jej zdeklarowany obrońca Cyceron skonfliktował się z Markiem Antoniuszem i Oktavianem, na których rozkaz został ostatecznie zgładzony.

patriotyzm i zawierały refleksje na temat sztuki pisarskiej. Poeta zachęcał, aby cieszyć się każdym momentem w życiu (*Carpe diem!* – *Chwytaj dzień!*). Korzystał on z pomocy finansowej rzymskiego arystokraty i przyjaciela Oktawiana Augusta, Gajusza Cilniusza **Mece-nasa**. Właśnie od jego przydomku do dziś osobę, która wspiera artystów, określa się mianem mecenasa.

Teatr rzymski, podobnie jak grecki, wywodził się z obrzędów religijnych. Szybko jednak zmienił się ich charakter. Widowiska teatralne wystawiane w Rzymie od III w. p.n.e. przez długi czas odbywały się na drewnianych estradach, które demontowano po przedstawieniu. Pierwszy kamienny teatr wznosił w Rzymie Pompeusz w 55 r. p.n.e. Czołowymi twórcami teatralnymi w Rzymie byli żyjący na przełomie III i II w. p.n.e. **Plaut** oraz tworzący w II w. p.n.e. **Terencjusz**. Obaj inspirowali się komedią grecką. W okresie cesarstwa dużą popularnością cieszyła się zaś **pantomima**, czyli sztuka niema, w której liczyły się gest i inscenizacja.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie znaczenie dla rozwoju prawa miały dokonania Rzymian w tej dziedzinie.
2. Wskaż osiągnięcia Rzymian w dziedzinie architektury.
3. Wymień najwybitniejszych poetów rzymskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Hintzen-Bohlen, *Rzym. Sztuka i architektura*, Warszawa 2009.

S. Stabryła, *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2016.

Koloseum – Amfiteatr Flawiuszów

Gdy runie Koloseum, runie Rzym, a gdy runie Rzym, runie świat.

Beda Czcigodny (VII–VIII w.)

■ NAJWIĘKSZY AMFITEATR

Koloseum jest również nazywane Amfiteatrem Flawiuszów, ponieważ zostało wzniesione za panowania cesarza z tej dynastii. Budowę amfiteatru rozpoczął w 72 r. n.e. cesarz Wespazjan, a dokończyli jego synowie, Tytus i Domicjan. Oficjalna inauguracja amfiteatru odbyła się w 80 r. n.e. Popularna nazwa „Koloseum” została mu nadana dopiero w średniowieczu, najprawdopodobniej dlatego, że w pobliżu znajdował się ogromnych rozmiarów posąg cesarza Nerona.

Koloseum było w czasach starożytnych jedną z najokazalszych budowli Rzymu. Jak każdy rzymski amfiteatr, miał kształt elipsy, różnił się jednak od nich wielkością. Jego wysokość wynosiła 48,5 m. Arena liczyła 188 m długości i 156 m szerokości. Nie jest pewne, ilu widzów mogła pomieścić czteropiętrowa widownia **1** – szacunki wahają się od 45 do nawet 70 tys. widzów. Do budowli prowadziło 80 wejść **2**, dzięki czemu szybko można było dostać się do środka, jak i równie szybko wyjść. Pod areną **3** znajdowały się pomieszczenia, w których gladiatorzy przygotowywali się do walki, mieścili się tam również klatki z dzikimi zwierzętami.

Podobnie jak inne rzymskie amfiteatry, Koloseum było areną walk gladiatorów, polowań na dzikie zwierzęta oraz naumachii, czyli rekonstrukcji bitew morskich.

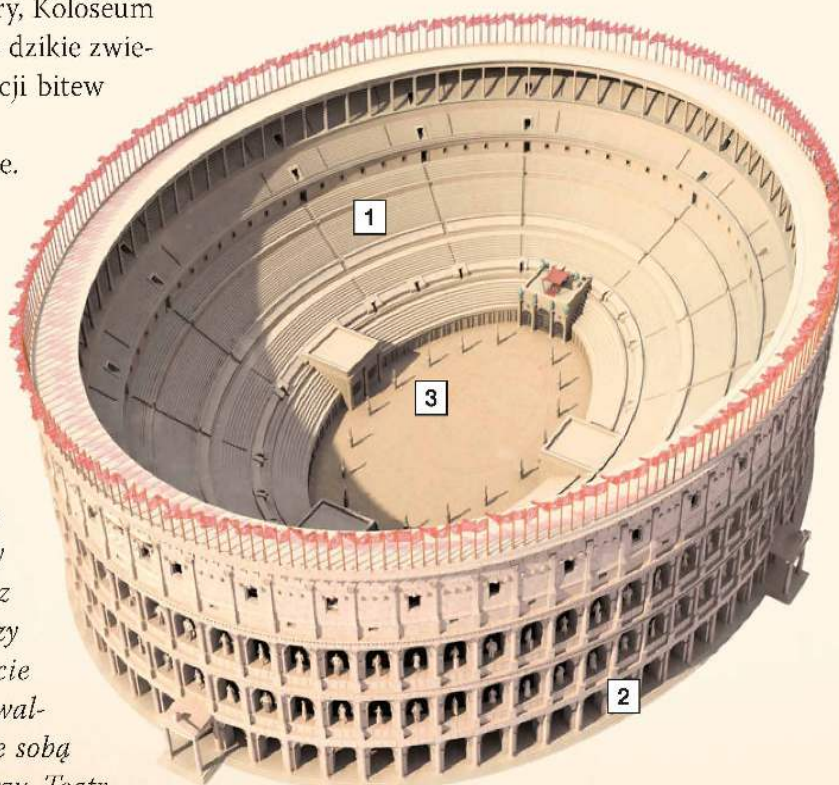
Z okazji otwarcia Koloseum w 80 r. n.e. cesarz Tytus zorganizował uroczystości, które trwały 100 dni. Tak pisał o nich historyk rzymski Kasjusz Dion:

Większość tego, czego sam dokonał, nie wyróżniała się niczym szczególnym, oprócz tego, że przy uroczystym otwarciu amfiteatru i łaźni nazwanych jego imieniem wystawił wtedy godne podziwu przedstawienia. Walczyły ze sobą żurawie, a także cztery słonie. Zostały złożone w ofierze zwierzęta domowe oraz dzikie, w sumie około dziewięć tysięcy. Przy zabijaniu pomagały kobiety, oczywiście nie z lepszych domów. Wielu mężczyzn walczyło w pojedynkach, wielu starło się ze sobą w zbiorowych walkach na lądzie i na morzu. Teatr

Wnętrze Koloseum w Rzymie cechowało się skomplikowaną konstrukcją: mieściło cztery piętra widowni oraz arenę z systemem podziemnych korytarzy.

■ fotografia współczesna

Naumachie, czyli rekonstrukcje bitew morskich, organizowano także w Koloseum. Arenę amfiteatru wypełniano na czas widowiska wodą.

■ obraz, Włochy, XIX w.

niezwłocznie kazał napęłnić wodą; sprowadził konie, byki oraz wszystkie inne domowe zwierzęta i wytresował je tak, by w wodzie zachowywały się jak na lądzie; sprowadził również ludzi na statkach [...]. Inni brali udział w podobnych zawodach poza miastem w gaju Gajusza i Lucjusza, w miejscu, które kiedyś w tym miejscu kazał tam wykopać August. Tam również pierwszego dnia miały miejsce walki gladiatorów i polowanie na dzikie zwierzęta. [...] Drugiego dnia odbyły się wyścigi konne, trzeciego bitwy morskie trzech tysięcy mężczyzn oraz bitwa na lądzie. [...] Takie to widowiska odbyły się, które równocześnie były źródłem korzyści dla uczestników, a trwały sto dni. Tytus rzucił z góry na widownię małe drewniane kuleczki, mające symbol czegoś do jedzenia, ubrania, naczynia ze złota lub srebra, zwierząt jucznych, domowych i niewolników. Ci, którzy je złapali, zanosili do osób rozdających i w zamian otrzymywali dany przedmiot. Po skończeniu się tych widowisk ostatniego dnia [Tytus] płakał, tak żeby widział to cały lud; nic wielkiego już potem nie dokonał [...].

Źródło: Kasjusz Dion, *Historia rzymska* LXVI 25–26, tłum. M. Kaźmierska, D. Latanowicz-Domecka, Poznań 2011.

■ KAMIENIOŁOM CZY MIEJSCE KULTU?

Budowla przechodziła rozmaite koleje losu. Wielokrotnie była uszkodzana na skutek pożarów i trzęsień ziemi, wielokrotnie też poddawano ją renowacjom. W 404 r. n.e. cesarz Honoriusz zakazał organizowania walk gladiatorów, nie oznacza to jednak, że życie w Koloseum zamarło. Jeszcze przez cały wiek V i na początku VI w. n.e. urządzano w nim polowania na dzikie zwierzęta, których ostatecznie zakazano dopiero w 523 r. n.e.

We wczesnym średniowieczu budowla została przekształcona w fortecę. W późniejszym okresie była

Nabożeństwo Drogi Krzyżowej, prowadzone w ruinach rzymskiego Koloseum przez Jana Pawła II, zgromadziło tysiące wiernych i było transmitowane przez telewizję.

■ fotografia, Rzym, 2000 r.

traktowana jako kamieniołom, a zabrane stamtąd bloki kamienne posłużyły do wzniesienia wielu rzymskich budynków. Ostatecznie w XVIII w. papież Benedykt XIV zakazał tego procederu, a samą budowlę poświęcił Pasji Chrystusa. Uważano bowiem, że w czasach rzymskich Koloseum było miejscem męczeństwa pierwszych chrześcijan skazywanych na śmierć. Z tego powodu to właśnie tam co roku w Wielki Piątek odbywa się nabożeństwo Drogi Krzyżowej odprawiane przez samego papieża.

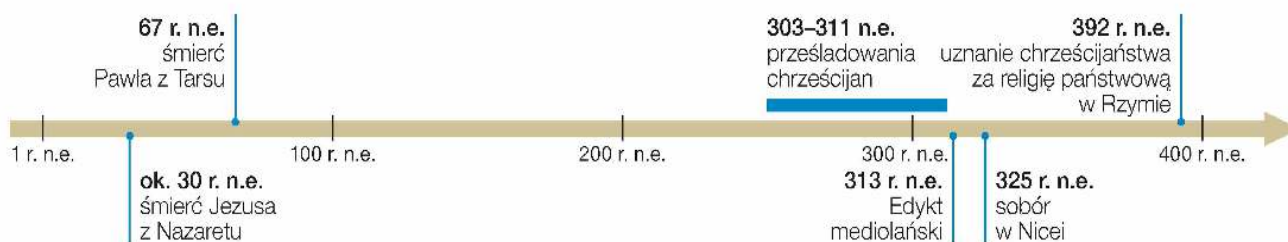
Pałac Cywilizacji Włoskiej to jedna z najoryginalniejszych budowli zainspirowanych rzymskim Amfiteatrem Flawiuszów. „Kwadratowe koloseum” powstało w XX w., w czasach rządów faszystów we Włoszech. Ich przywódca Benito Mussolini, marzący o podbojach, chętnie nawiązywał, także w architekturze, do tradycji Imperium Rzymskiego.

■ fotografia współczesna

- ?**
1. Wyjaśnij, dlaczego Twoim zdaniem – cesarze rzymscy budowali monumentalne budynki, takie jak Koloseum.
 2. Odszukaj informacje na temat posągu znajdującego się w sąsiedztwie Koloseum, któremu zawdzięcza ono swoją nazwę.

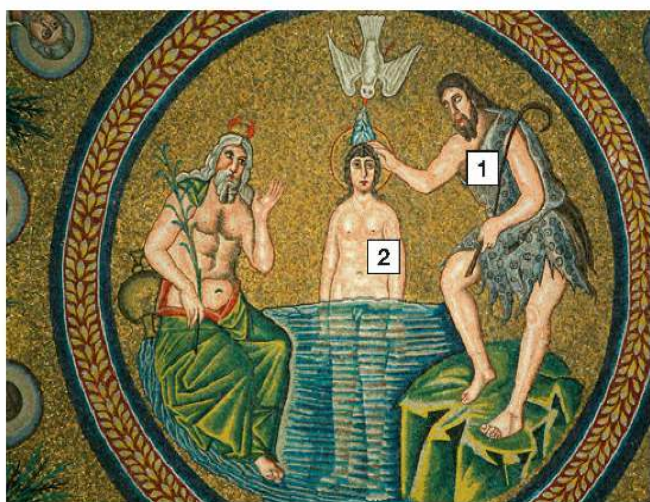
6 NARODZINY CHRZEŚCIJAŃSTWA

W starożytności w świecie śródziemnomorskim dominowały wierzenia politeistyczne. Wiarę w jednego boga wyznawali w zasadzie wyłącznie Żydzi. Mimo że byli stosunkowo niewielkim ludem, w I w. n.e. to właśnie w ich społeczności powstała religia, która miała odmienić historię Imperium Rzymskiego, Europy, a z czasem i innych kontynentów. W jaki sposób chrześcijaństwo zyskało tak duże znaczenie? Jakie były skutki jego rosnącej popularności?

■ JEZUS CHRYSZTUS I JEGO NAUCZANIE

Chrześcijaństwo powstało w I w. n.e. w Judei, krainie leżącej w Izraelu, która była wówczas częścią cesarstwa rzymskiego. Założyciel nowej religii – **Jezus z Nazaretu** – urodził się w Betlejem w czasach, gdy w Rzymie panował Oktawian August. Na podstawie dostępnych źródeł historycznych nie da się odtworzyć dokładnej biografii Jezusa. Znana jest tylko jego działalność z ostatniego okresu życia, kiedy to wraz z grupą uczniów przez blisko trzy lata przemierzał Galileę i głosił swoje nauki.

Chrzest w Jordanie przyjęty z rąk Jana Chrzciciela [1] był początkiem działalności Jezusa Chrystusa [2]. Scena ta zdobi bazylikę, czyli budynek, w którym dokonywano chrztów, w Rawennie. Początkowo Jezus nie był przedstawiany, tak jak przyjęło się później, jako brodaty mężczyzna.

■ *mozaika, Rawenna, V w. n.e.*

Faryzeusze – jedno ze starożytnych stronnictw religijnych w judaizmie, wrogich Jezusowi; obecnie faryzeuszem określa się człowieka obłudnego, który deklaruje przywiązanie do określonych zasad, ale faktycznie ich nie przestrzega.

Zapowiadał rychły koniec świata i nadejście Królestwa Bożego. Dążył do zreformowania judaizmu, starając się dodać nowe treści religijne do dotychczas obowiązujących. Nauczał, że miłosierdzie jest podstawowym obowiązkiem człowieka, a miłością darzyć się powinno nawet nieprzyjaciół. Jego nauczanie odbiegało jednak na tyle od tradycji i praw Izraela, że naraziło go na konflikt z żydowskimi kapłanami i **faryzeuszami**. W okresie działalności Jezusa wielu Żydów oczekiwało bliskiego nadejścia **Mesjasza** – zbawcy, który miał wyzwolić ich naród spod władzy Rzymian. Sam Jezus nigdy siebie w ten sposób nie określał – mówił o sobie jako o Synu Człowieczym i zapowiadał nadejście Sądu Ostatecznego i Królestwa Bożego na ziemi.

Jezus został oskarżony przez wrogich mu Żydów o wzywanie do buntu przeciwko Rzymianom. Władze rzymskie uwięziły go, a następnie skazały na śmierć przez ukrzyżowanie, co było karą przewidzianą dla

WARTO WIEDZIEĆ

Źródła dotyczące Jezusa

Informacji dotyczących nauczania Jezusa i początków chrześcijaństwa dostarczają przede wszystkim pisma, które weszły w skład Nowego Testamentu. Są to cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy Apostolskie oraz Apokalipsa św. Jana. Sam Jezus przemawiał i nauczał, ale niczego nie napisał.

? Odszukaj informacje, w jaki sposób symbolicznie byli oznaczani czterej ewangeliciści.

politycznych buntowników. Stało się to pomiędzy 26 a 36 r. n.e., gdy prefektem, czyli rzymskim namiestnikiem, był w Judei Poncjusz Piłat. Uczniowie Jezusa byli jednak przekonani, że ich nauczyciel pokonał śmierć i po trzech dniach zmartwychwstał. Nadali mu wówczas drugie imię: Chrystus (gr. *christos* – namaszczone), uznając go tym samym za Mesjasza. To od imienia „Chrystus” powstała nieco później nazwa wyznawców nowej religii – **chrześcijanie**.

POCZĄTKI CHRZEŚCJAŃSTWA

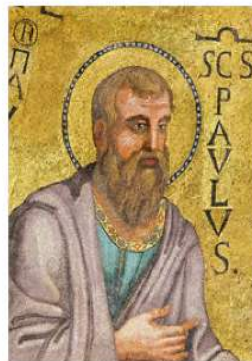
Za życia Jezus kierował swoje nauki do Żydów i to spośród nich wywodzili się jego pierwsi wyznawcy. Rozwój chrześcijaństwa następował dzięki działalności pierwszych głosicieli nowej wiary, czyli **apostołów**. Do tego grona zalicza się nie tylko 12 najbliższych uczniów Jezusa, ale również dwóch późniejszych, którzy nigdy nie zetknęli się z nim osobiście (Paweł z Tarsu i Barnaba). To właśnie za namową **Pawła z Tarsu** jeden z pierwszych uczniów Jezusa – **Piotr**, zgodził się na rozpoczęcie nauczania także poza społecznością żydowską. Ta decyzja, podjęta nie bez oporu niektórych uczniów Jezusa, miała kluczowe znaczenie dla rozwoju nowej religii. Chrześcijaństwo, które dawało nadzieję na zbawienie po śmierci i bliskie ponowne przyjście Mesjasza, mógł odtąd przyjąć każdy i nie musiał przestrzegać wszystkich praw i tradycji żydowskich.

Dla rozwoju nowej religii ogromne znaczenie miała działalność misyjna apostołów, przede wszystkim Pawła. Podczas kilku podróży do Azji Mniejszej i Grecji założył wspólnoty chrześcijańskie w takich ośrodkach jak Efez

POSTAĆ HISTORYCZNA

PAWEŁ Z TARSU

10–67 n.e.

Był jednym z apostołów, autorem 12 listów wchodzących w skład Nowego Testamentu. Pochodził z rodziny żydowskiej, jednak posiadał rzymskie obywatelstwo. Nosił hebrajskie imię Szaweł i początkowo był zagorzałym wyznawcą judaizmu, zdecydowanie zwalczającym chrześcijan.

Podczas podróży do Damaszku miał w cudownych okolicznościach nawrócić się na chrześcijaństwo. Znacząco przyczynił się do podjęcia nawracania pogan. Za swoją działalność poniósł śmierć męczeńską – został ścięty mieczem. W dziełach sztuki jest przedstawiany zazwyczaj z księgą lub listem oraz mieczem.

czy Korynt. W samej stolicy cesarstwa – Rzymie, również dość wcześnie powstała silna gmina chrześcijańska. Potwierdza to List do Rzymian, napisany przez Pawła w 58 r. n.e.

Przez pierwsze dwa wieki istnienia chrześcijaństwa jego wyznawcy nie mieli jednolitej organizacji kościelnej. W poszczególnych miastach istniały gminy chrześcijan, na czele których stali **biskupi**. Wierni spotykali się potajemnie na wspólnych modlitwach i obrzędzie Eucharystii. Poszczególne gminy utrzymywały ze sobą kontakt listowny. Dopiero na przełomie II i III w. n.e. podjęto

SYMBOLE PIERWSZYCH CHRZEŚCJAN

Chrześcijanie, aby ukryć się w okresach prześladowań w pierwszych stuleciach, posługiwali się symbolami czytelnymi tylko dla osób wyznających tę religię.

Chrystogram to znak składający się z nałożonych na siebie liter *chi* (X) i *ro* (P), czyli dwóch pierwszych liter słowa „Chrystus”.

■ mozaika, Rzym, IV w. n.e.

Ryba – w starożytnej grece *ichthys* – symbolizowała Chrystusa ze względu na to, że słowo to składało się z pierwszych liter wyrazów „Jezus Chrystus Boga Syn Zbawiciel” (gr. *Iesus Christos Theos Hyios Soter*).

■ płyta kamienna, Rzym, II–III w. n.e.

Chrystus był początkowo przedstawiany jako Dobry Pasterz, co nawiązywało do jednej z przypowieści z Ewangelii św. Jana.

■ płaskorzeźba, IV w. n.e.

Jakie znasz współczesne symbole chrześcijańskie?

działania na rzecz skupienia wszystkich chrześcijan w jednej wspólnotie. Doprowadziło to do powstania **Kościoła katolickiego**, czyli powszechnego (gr. *katholikos* – powszechny).

■ PRZEŚLADOWANIA CHRZEŚCIJAN

Udział wszystkich członków wspólnoty w kulcie, czyli obrzędach ku czci bogów, był w starożytności uznawany za sprawę wielkiej wagi. W Rzymie odmowę udziału w nich surowo karano, gdyż uważano, że obrażeni w ten sposób bogowie mogą zemścić się na całej społeczności. Tymczasem chrześcijanie wyznawali religię mono-teistyczną, co wykluczało kult innych bóstw, więc nie mogli brać udziału w tradycyjnych świątach religijnych. Budzili w ten sposób wrogość pogan. Ponadto chrześcijanie, zamykając się we własnym kręgu, tracili kontakt z resztą społeczeństwa i ściągali na siebie najróżniejsze podejrzenia. Bezpodstawnie zarzucano im czary i organizowanie przerażających rytuałów, takich jak mordowanie dzieci. Dopóki chrześcijanie byli nieliczni, pozostawali

na marginesie społeczeństwa i nie rzucali się w oczy, dopóty byli tolerowani. Gdy jednak liczba wiernych zaczęła rosnąć, sytuacja znacznie się pogorszyła i rozpoczęły się ich prześladowania. Cesarze aż do połowy III w. nie wydali żadnego aktu prawnego wymierzonego w chrześcijan, dlatego wcześniej wystąpienia przeciw nim były inicjatywami lokalnymi, popieranymi przez namiestników prowincji. Jedynie w **64 r. n.e.**, za panowania Nerona, gdy wybuchł w Rzymie pożar, który zniszczył znaczną część miasta, o jego wywołanie oskarżono chrześcijan. W ramach prześladowań z rozkazu władcy wielu z nich okrutnie zamordowano – rzucono na pożarcie dzikim zwierzętom lub ukrzyżowano.

W III w. n.e. cesarstwo znalazło się w poważnym kryzysie politycznym i wojskowym. Niektórzy uważali, że jest to skutek gniewu bogów. Aby w trudnej dla państwa sytuacji przywrócić pokój, cesarz **Decjusz** zarządził w **250 r. n.e.**, aby wszyscy mieszkańcy imperium oddali cześć bogom, paląc kadzidło, składając ofiary i spożywając poświęcone tym bóstwom mięso. Cesarski edykt

POCZĄTKI CHRZEŚCIJAŃSTWA

wprost nie nakazywał prześladowań chrześcijan, ale je wywołał. Tych, którzy nie chcieli składać ofiar, skazywano bowiem na tortury i śmierć. Ci, którzy ponieśli śmierć, według chrześcijan stawali się **męczennikami**. Prześladowania ustały rok później, po śmierci **Decjusza**, jednak w **257 r. n.e.** wznowił je cesarz Walerian. Wydał on edykty, które już bezpośrednio były wymierzone w chrześcijan i Kościół. Zakazał wszelkich form chrześcijańskiego kultu i nakazywał zamknięcie kościołów. Kapłani chrześcijańscy mieli osobiście złożyć ofiary bogom rzymskim, a tych, którzy nie podporządkowali się nakazowi, skazywano na stracenie. Później nastąpiło 40 lat względnego spokoju i dopiero na początku IV w. n.e. prześladowania zostały wznowione. W **303 r. n.e.** rozpoczął je cesarz **Dioklecjan**, który bezwzględnie dążył do wzmocnienia państwa i nie tolerował religii niezgodnych z rzymską tradycją. W wydanych eddyktach nakazał zniszczyć kościoły i pisma chrześcijańskie, a także karać śmiercią tych, którzy odmawiali składania ofiar bogom rzymskim. Prześladowania miały rozmaity przebieg w różnych częściach cesarstwa, zależnie od postawy namiestników prowincji. Część z nich wcielała w życie edykty cesarskie

Męczennice okresu wczesnego chrześcijaństwa:

1 św. Anastazja, **2** św. Justyna, **3** św. Felicita,
4 św. Perpetua, **5** św. Wincencja.

■ mozaika, Rawenna, V w. n.e.

niezwykle skrupulatnie, inni traktowali chrześcijan bardziej tolerancyjnie. Prześladowania trwały aż do **311 r. n.e.**, kiedy to cesarz **Galeriusz** przyznał chrześcijanom prawo do wyznawania ich religii i odbudowy kościołów. Po zakończeniu prześladowań wielu chrześcijan, którzy w czasie ich trwania załamali się i złożyli ofiary pogańskim bóstwom, chciało powrócić do wspólnoty Kościoła.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POŻAR RZYMU I PRZEŚLADOWANIA CHRZEŚCJAN

Za panowania Nerona w połowie I w. n.e. doszło do pierwszych prowadzonych na dużą skalę prześladowań chrześcijan.

Atoli ani pod wpływem zabiegów ludzkich, ani darowizn cesarza [tzn. Nerona] i ofiar błagalnych na rzecz bogów nie ustępowała hańbiąca pogłoska i nadal wierzono, że pożar był nakazany. Aby ją więc usunąć, odstawił Neron winowajców i dotknął najbardziej wyszukany mi kaźniami [torturami] tych, których znienawidzono dla ich sromot [hańby], a których lud chrześcijanami nazywał. Początek tej nazwie dał Chrystus, który za panowania Tybertiusza skazany został na śmierć przez prokuratora Poncjusza Pilata; a przytłumiony na razie zgubny zabobon znowu wybuchnął, nie tylko w Judei, gdzie się to zło wylęgło, lecz także w stolicy, dokąd wszystko, co potworne albo sromotne, zewsząd napływa i licznych znajduje zwolenników. Schwytano więc naprzód tych, którzy tę wiarę publicznie wyznawali, potem na podstawie ich zeznań ogromne mnóstwo innych, i udowodniono im nie tyle zbrodnię podpalenia, ile nienawiść ku rodzajowi ludzkiemu. A śmierci ich przydano to urągowisko [hańbę], że okryci skórami dzikich zwierząt ginęli rozszarpywani przez psy, albo przybici do krzyżów, albo przeznaczeni na pastwę płomieni i gdy zabrakło dnia, palili się służąc za nocne

pochodnie. [...] Stąd, chociaż ci ludzie byli winni i zasługiwali na najsurowsze kary, budziła się ku nim litość, jako że nie dla pożytku państwa, lecz dla zadośćuczynienia okrucieństwu jednego człowieka ginęli.

Źródło: Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004, s. 357.

Ostatnia modlitwa chrześcijańskich męczenników to obraz Jeana-Leona Gerome'a [czyt.: żana leona żeroma] przedstawiający kaźń pierwszych chrześcijan na arenie Koloseum.

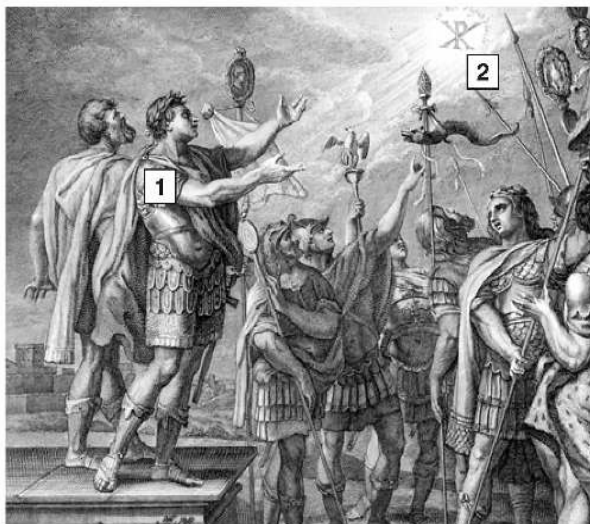
■ obraz olejny, Francja, XIX w.

- ?** 1. Wyjaśnij, dlaczego Neron wskazał właśnie chrześcijan jako winnych podpalenia Rzymu.
2. Przedstaw przebieg prześladowań chrześcijan opisanych przez Tacytę.

CIEKAWOSTKA

Dlaczego Konstantyn Wielki przyjął chrześcijaństwo?

Według tradycji chrześcijańskiej Konstantyn Wielki miał w 312 r. n.e., w przededniu ważnej bitwy, cudowną wizję. Zgodnie z nią zwycięstwo nad potężnym przeciwnikiem mógł odnieść wyłącznie, jeśli będzie walczył pod znakiem Chrystusa. Z tego powodu kazał umieścić na tarczach swoich żołnierzy dwie pierwsze litery greckiego imienia Jezusa: *XP*. Decydująca bitwa okazała się dla cesarza zwycięska i dlatego przyjął chrześcijaństwo.

Konstantyn [1] w przeddzień bitwy według tradycyjnych opowieści miał dostrzec na niebie chryzostom [2].

■ rycina, XVII w.

■ TRIUMF CHRZEŚCJANSTWA

Pomimo prześladowań chrześcijaństwo przetrwało i zdobywało coraz większą liczbę wyznawców. Przełomowe dla tej religii okazało się panowanie **Konstantyna Wielkiego**. Władca ten w 313 r. n.e. wydał **Edykt mediolański**, który zapewniał chrześcijaństwu równouprawnienie z innymi religiami. Stopniowo cesarz zaczął otaczać je coraz większą opieką, tak że stało się ono religią uprzywilejowaną. Nie udało się zaś podjęta w latach 361–363 n.e. przez cesarza **Juliana Apostatę** próba odrodzenia starych religii. Ostatecznie chrześcijanie

osiągnęli tak znaczące wpływy, że w 392 r. n.e. **Teodozjusz Wielki** wydał ustawę zakazującą wszelkich form kultu pogańskiego. Odtąd chrześcijaństwo stało się religią państwową.

■ PIERWSZE ROZŁAMY

Na początku swojego istnienia chrześcijaństwo nie miało jednolitych założeń, a wierni z różnych gmin często różnili się w rozumieniu zasad wiary. W miarę jednak, jak rosła liczba wiernych, coraz bardziej widoczna stawała się potrzeba uporządkowania zasad wiary i stworzenia organizacji. W takich okolicznościach kształtowała się nauka chrześcijańska, a wraz z nią pojawiały się spory dotyczące rozmaitych założeń religii i sposobów organizacji Kościoła. Nabrały one ostrości po oficjalnym uznaniu chrześcijaństwa przez Konstantyna Wielkiego. Władca ten, który chciał rozstrzygać spory wewnątrz Kościoła, stanął przed problemem **schizmy**, czyli podziału, który rozbijał jedność chrześcijan.

Pierwszym z ruchów zagrażających jedności był **donatyzm**. Odłam ten bardzo rygorystycznie podchodził do tych chrześcijan, którzy załamali się w czasie prześladowań i nie zgadzała się na ich powrót do Kościoła.

Innego typu problem wiązał się z **arianizmem**. Aleksandryjski kapłan **Ariusz** w odmienny sposób starał się wytłumaczyć dogmat Trójcy Świętej, niż głosiła to większość ówczesnego duchowieństwa. Mimo tego poglądy Ariusza zyskały wielu zwolenników głównie we wschodniej części cesarstwa. Spór rozpałał ogromne emocje wśród chrześcijan, więc w 325 r. n.e. w Nicei w Azji Mniejszej Konstantyn Wielki zwołał pierwszy **sobór powszechny**, czyli zjazd biskupów z całego cesarstwa. Sobór oficjalnie potępił arianizm i uznał go za **herezję**, czyli niedopuszczalne odstępstwo od oficjalnej nauki Kościoła. Przyjął ponadto **Credo**, czyli wyznanie wiary, będące podstawą nauczania Kościoła. Pomimo oficjalnego potępienia arianizm nadal miał licznych wyznawców. Tę formę chrześcijaństwa przyjęły też osiedlające się w granicach cesarstwa ludy barbarzyńskie (więcej o barbarzyńcach na s. 131–135).

Arianizm – odłam chrześcijaństwa oparty na poglądach duchownego z Aleksandrii Ariusza, który żył na przełomie III i IV w. Arianie odrzucali dogmat o Trójcy Świętej i nie uznawali boskości Chrystusa.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jakich okolicznościach narodziło się chrześcijaństwo.
2. Wymień powody prześladowań chrześcijan w Imperium Rzymskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R.L. Wilken, *Pierwsze tysiąc lat. Historia chrześcijaństwa*, Kraków 2015.

E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.

7 UPADEK CESARSTWA RZYMSKIEGO

Imperium Rzymskiemu po zakończeniu podbojów nikt nie był w stanie zagrozić. Zbliżał się jednak kres stabilnej sytuacji wewnętrznej i względnego spokoju na granicach. Jakie niebezpieczeństwa zawisły nad rzymskim państwem u schyłku starożytności? Czy zmiany wprowadzone w jego ustroju w III w. były w stanie uchronić je przed upadkiem?

■ ZAGROŻONE GRANICE

Do najważniejszych problemów Imperium Rzymskiego należała obrona niezwykle rozciągniętych granic. Na wschodzie cesarstwo sąsiadowało z potężnym państwem Partów. Co pewien czas wybuchały wojny między Rzymianami a Partami, jednak żadna ze stron nie zdobyła w nich zdecydowanej przewagi nad drugą. Z kolei granice państwa rzymskiego w Europie biegły wzdłuż wielkich rzek, Renu i Dunaju, oddzielających imperium od terenów określanych mianem Barbaricum. Zamieszkiwali je **barbarzyńcy** – plemiona germańskie, dackie czy sarmackie. Na ziemie te docierały rozmaite wyroby wyprodukowane przez Rzymian. Broń i przedmioty codziennego użytku trafiały do barbarzyńców w wyniku handlu, kontaktów dyplomatycznych czy jako łupy podczas walk. Budziły one wśród tych ludów podziw, ciekawość i chęć sięgnięcia po inne osiągnięcia cywilizacji śródziemnomorskiej. Aby je zdobyć, trzeba było wdrzeć się na tereny imperium, które były chronione przez limes i liczne legiony stacjonujące w pobliżu granic.

Gdy jednak w II w. n.e. w Barbaricum rozpoczęły się wielkie przemieszczenia ludności, napór na granice cesarstwa wzrósł. W latach 166–180 n.e. Rzymianie musieli stoczyć wojny z germańskimi plemionami Markomanów i Kwadów, które zaatakowały prowincje rzymskie położone nad środkowym Dunajem. Atak ten wywołał panikę wśród Rzymian, tym bardziej że najeźdźcom udało się dotrzeć aż do Italii. Dopiero dzięki mobilizacji ogromnych sił legionom udało się pokonać najeźdźców. Zagrożenie na północnej granicy stopniowo rosło.

■ KRYZYS CESARSTWA

W III w. n.e. cesarstwo rzymskie przeżywało najpoważniejszy kryzys polityczny i wojskowy w swojej

Cesarz Walerian [1] błaga o litość władcę perskiego Szapura I [2]. Po klęsce w 260 r. n.e. jako jedyny cesarz rzymski trafił do niewoli.

■ płaskorzeźba, Iran, III w. n.e.

dotychczasowej historii. Gdy w 235 r. został zamordowany cesarz Aleksander Sewer, rozpoczął się okres chaosu i brutalnej walki o władzę. Kolejni cesarze byli wynoszeni na tron przez wojsko i także przez wojsko byli obalani. Niektórzy z nich panowali bardzo krótko – zaledwie kilka miesięcy. Osłabienie władzy cesarskiej zbiegło się w czasie ze wzrostem zagrożenia na granicach państwa. Na Wschodzie agresywne działania podjęli Persowie. Rósł też napór na granice na Renie i Dunaju rozmaitych plemion barbarzyńskich, które zaczynały się jednoczyć. Nad Dunajem zaczęli Rzymianom zagrażać również Goci, którzy od I w. n.e. powoli, lecz systematycznie przemieszczali się ze Skandynawii na południe. Równoczesny nacisk na wielu granicach sprawił, że rzymski system obronny przestawał być skuteczny. Wszystkie wojska były rozmieszczone na nadmiernie

rozciągniętych granicach i brakowało rezerw, które można by skierować do najbardziej zagrożonych miejsc. Barbarzyńcy mogli więc z łatwością sforsować obronę i łupić rzymskie prowincje.

W tej sytuacji mieszkańcy najbardziej zagrożonych regionów, nie mogąc liczyć na władze centralne, wspierali często lokalnych dowódców wojskowych. Prowadziło to do nielegalnego przejęcia władzy, czyli **uzurpacji**, i pogłębiało osłabienie państwa. Ta niestabilna sytuacja spowodowała dodatkowo kryzys gospodarczy odczuwany w wielu prowincjach.

OD TETRARCHII DO PODZIAŁU CESARSTWA

W okresie kryzysu zdarzali się władcy, którzy próbowali reformować cesarstwo, zwykle jednak ich wysiłki okazywały się nieskuteczne. Dopiero na przełomie III i IV w. n.e. **Dioklecjan** zdołał zażegnać kryzys i wzmocnić państwo. Zdawał on sobie sprawę, że jeden cesarz nie jest w stanie efektywnie rządzić tak rozległym imperium w sytuacji, gdy granice są zagrożone. Ustanowił więc **system tetrarchii**, czyli rządy czterech władców. Dwóch z nich nosiło tytuł

POSTAĆ HISTORYCZNA

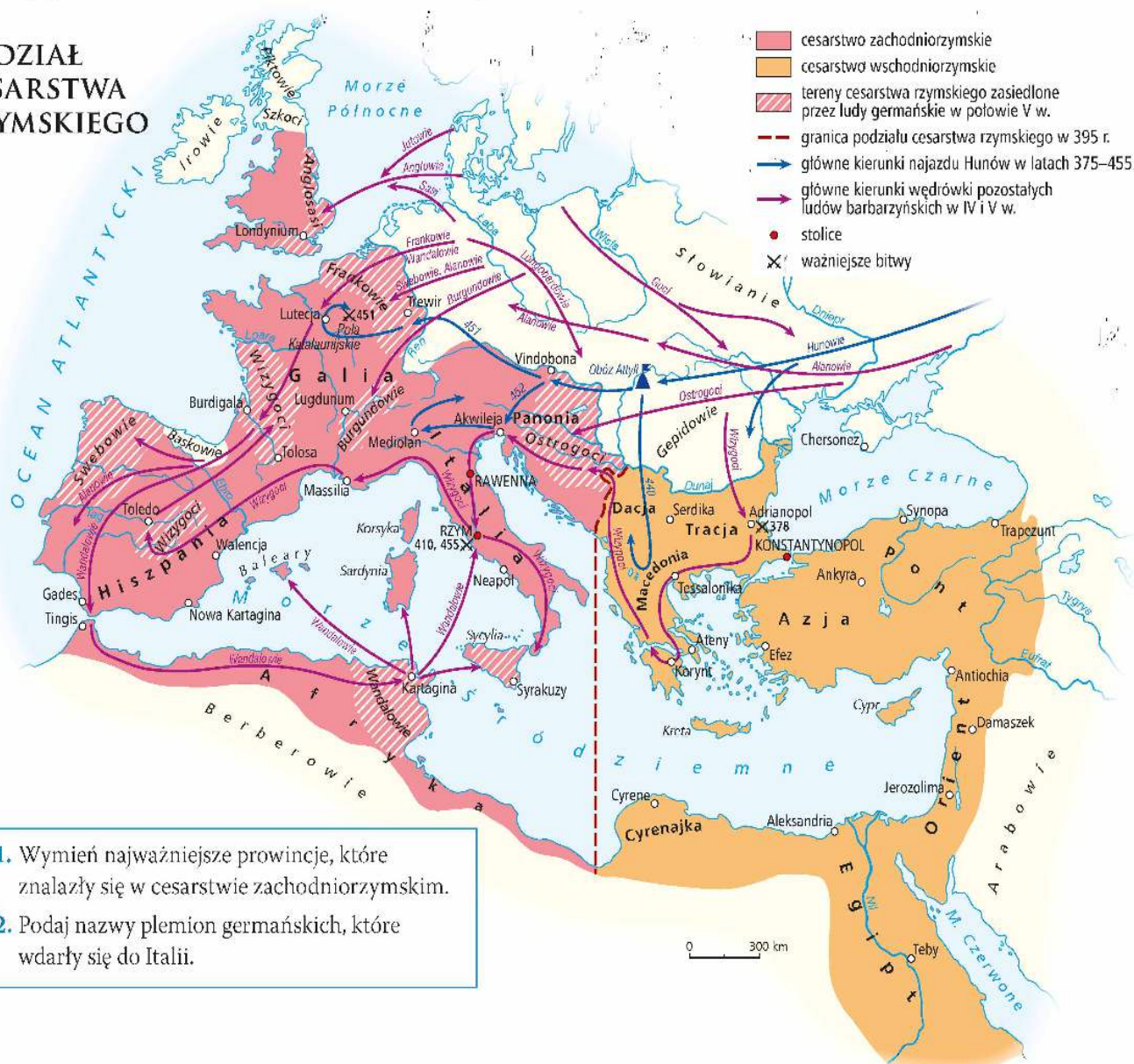
DIOKLECJAN

244–316 n.e.

Był cesarzem rzymskim. Pochodził z ubogiej rodziny, a swój awans zawdzięczał służbie wojskowej u boku cesarzy. W 284 r. n.e. po śmierci jednego z nich – Numeriana – został obwołany nowym cesarzem. Podczas trwającego ponad 20 lat panowania dokonał licznych reform: armii, administracji i gospodarki rzymskiej. Za jego rządów doszło do prześladowań chrześcijan. Zmienił ustrój w cesarstwie z pryncypatu na dominat. Odtąd imperatorzy zostali uznani za „panów i władców”, otaczanych kultem już za życia. Gdy się zestarzał i podupadł na zdrowiu, oddał władzę następcom i osiadł w pałacu w Spalatum (dziś Split w Chorwacji).

PODZIAŁ CESARSTWA RZYMSKIEGO

1. Wymień najważniejsze prowincje, które znalazły się w cesarstwie zachodniorzymskim.
2. Podaj nazwy plemion germańskich, które wdarły się do Italii.

augustów, dwóch zaś cesarów. Rządzili oni różnymi regionami cesarstwa, które nadal pozostawało jednością. Po kilku latach wspólnych rządów starsi władcy (augustowie) mieli abdykować, a ich miejsce mieli zająć młodszy (cesarze), którzy z kolei mieli powołać swoich następców. System tetrarchii, choć nie przetrwał długo, doraźnie pozwolił na przeprowadzenie reform, które uporządkowały sytuację w państwie. Dioklecjan znacznie wzmocnił władzę cesarską. Od czasów jego panowania władca nie był już tylko princepsiem, czyli pierwszym senatorem (więcej o pryncypacie na s. 110), ale był określany mianem pana i boga (łac. *dominus et deus*). Od tytułu *dominus* (z łac. 'pan') ustrój cesarstwa od czasów Dioklecjana nazywa się **dominatem**.

Dioklecjan rozpoczął również reformy wojska, które spowodowały podział armii rzymskiej na dwie części: jedna z nich była rozlokowana wzdłuż granic, druga, podzielona na korpusy, stacjonowała w prowincjach. Dzięki takiemu podziałowi obrona granic mogła być skuteczniejsza, ponieważ cesarstwo zaczęło dysponować rezerwami, które można było przesuwać tam, gdzie pojawiło się zagrożenie.

Zabiegi Dioklecjana i jego następców znacznie wzmocniły władzę cesarską, ale wkrótce pojawiły się nowe zagrożenia dla imperium. Coraz wyraźniejsze stawały się różnice między wschodnią a zachodnią częścią cesarstwa. Na początku IV w. n.e. cesarz Konstantyn Wielki założył na wschodzie nowe miasto – **Konstantynopol**, w którym najchętniej przebywał. Rzym zaczął tracić na znaczeniu. Choć pozostawał stolicą cesarstwa, to kolejni władcy wybierali na swoje siedziby coraz częściej inne miasta. Zatrzymał się również proces

Tetrarchowie zostali ukazani na dwóch płaskorzeźbach, które zdobiły jedną z budowli w Konstantynopolu. Bliską więź pomiędzy augustami i cesarzami przedstawiono tu symbolicznym gestem braterskiego uścisku. W XIII w. płaskorzeźby trafiły do Wenecji, gdzie zostały ustawione obok siebie.

■ rzeźba, Bizancjum, IV w. n.e.

CIEKAWOSTKA

Założenie Konstantynopola

Na miejsce założenia nowego miasta Konstantyn Wielki wybrał stary grecki ośrodek Bizancjum nad cieśniną Bosfor. Cesarz wznosił tu pałac, siedzibę senatu oraz bazylikę. Ponadto zbudowano świątynię trójcy kapitołińskiej, ale również kościoły chrześcijańskie. Do ozdobienia stolicy ściągano dzieła sztuki z całego cesarstwa. Uroczystość poświęcenia Konstantynopola odbyła się w 330 r.

Konstantyn Wielki oddający w opiekę Maryi i Jezusowi założony przez siebie Konstantynopol został przedstawiony w symbolicznej scenie na mozaice.

■ mozaika, Konstantynopol, VI w. n.e.

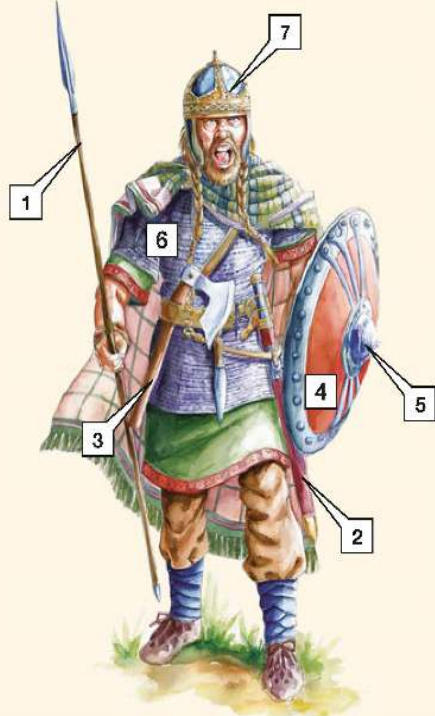
romanizacji ludności imperium, a we wschodniej części wpływy kultury greckiej wypierały obyczajowość łacińską. Ostatecznie w **395 r. n.e.** cesarz **Teodozjusz Wielki** na łożu śmierci podzielił władzę nad państwem między dwóch synów. W ten sposób powstało cesarstwo zachodniorzymskie ze stolicą w Rzymie i cesarstwo wschodniorzymskie ze stolicą w Konstantynopolu.

■ WIELKA WĘDRÓWKA LUDÓW

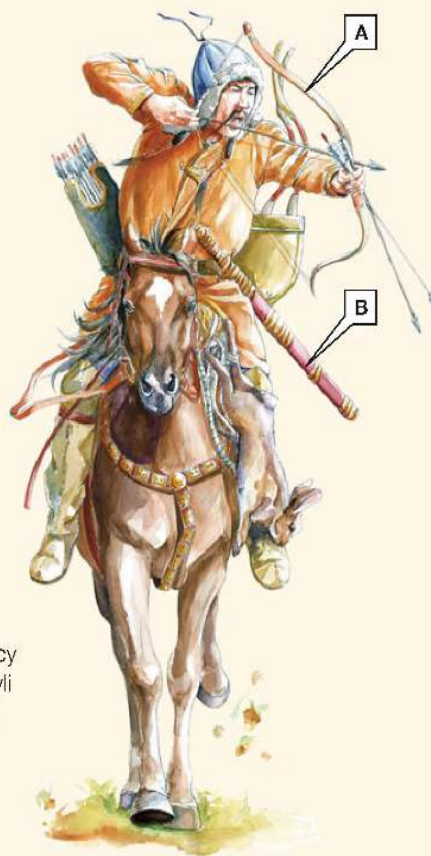
W drugiej połowie IV w. n.e. na tereny położone na północ od Morza Czarnego napłynęli **Hunowie**, koczowniczy lud pochodzenia tureckiego. Historyk rzymski, Ammian Marcellin, tak ich opisywał: *U nich nowo narodzonym dzieciom żłobi się nożem głębokie bruzdy w policzkach, aby pomarszczone blizny mogły spowolnić porost włosów [...]. Wszyscy mają silne i masywne kończyny oraz tęgie karki. Są niesamowicie szpetni i tak pochyleni, że można ich uważać za dwunożne zwierzęta lub jakieś kłocze, które – z grubsza ociosane na kształt figur – umieszcza się na barierach mostów.* Pojawienie się Hunów wzbudziło przerażenie wśród ludów barbarzyńskich mieszkających na północ od Dunaju, m.in. wśród Gotów. W tej sytuacji zwrócili się oni do cesarza z prośbą o możliwość osiedlania na terenie cesarstwa. Rządzący ówczesnie cesarz Walens wyraził na to zgodę.

■ BARBARZYŃSCY NAJEŹDZCY

Zmagania Rzymian i ich sojuszników z wrogimi plemionami barbarzyńskimi stawały się coraz bardziej dramatyczne. Sytuację pogorszyło pojawienie się ok. 370 r. n.e. Hunów w Europie. Ich ruchliwe oddziały szybko się przemieszczały, a podczas ataków zasypywały przeciwnika gradem strzał.

Wojownik ostrogocki walczył zazwyczaj pieszo. Jego uzbrojenie składało się z włóczni **[1]** oraz miecza **[2]** lub topora **[3]**. Przed ciosami i strzałami wroga chronił go okrągła drewniana tarcza **[4]** z umbo **[5]**, czyli metalowym guzem, na środku. Ciało wojownika chronił kolczuga **[6]**, czyli zbroja złożona z żelaznych, zaplecionych ze sobą kółek, a głowę – helm **[7]**.

Hunowie, podobnie jak inni wojownicy ludów stepowych, walczyli konno. Byli doskonałymi jeźdźcami i łucznikami. Krótkie i poręczne łuki refleksyjne **[A]** miały bardzo dużą siłę wyrzutu i pozwalały oddawać strzały z dużą częstotliwością. Do walki wręcz używali krótkich mieczy **[B]**.

? Czym różnił się sposób walki Hunów od stosowanego od wieków przez Rzymian?

Po przekroczeniu Dunaju Goci byli jednak źle traktowani przez rzymską administrację i w efekcie rozpoczęli bunt. Próba jego stłumienia zakończyła się rozgromieniem armii wschodniego cesarstwa w bitwie **pod Adrianopolem** w **378 r. n.e.** W bitwie tej poległ sam cesarz Walens, a Goci, nie napotykając oporu, zaczęli pustoszyć rzymskie prowincje na Półwyspie Bałkańskim. Sytuację zdołał opanować cesarz Teodozjusz, który zawarł z Gotami pokój. W zamian za zgodę na osiedlanie się w granicach cesarstwa mieli oni udzielać mu zbrojnej pomocy. Porozumienie to nie okazało się trwałe, a Goci na początku V w. n.e., nie licząc się z cesarzem, wkroczyli do Italii. W 410 r. n.e. udało im się nawet zająć na kilka dni Rzym. Wydarzenie to odbiło się szerokim echem w cesarstwie rzymskim.

Pod naporem Hunów także inne ludy zdecydowały się szukać schronienia na terenie imperium. W 406 r. granicę na Renie przekroczyli Wandalowie, Alanowie i Swebowie, którzy po kilku latach pobytu w Galii przenieśli się do Hiszpanii, skąd Wandalowie przeprowadzili się do Afryki Północnej (przyjrzyj się **mapie** na s. 132). Władze cesarstwa zachodniorzymskiego nie miały

wystarczających sił, aby przepędzić najeźdźców. Zawierały zatem z nimi porozumienia, na mocy których poszczególne ludy stawały się sojusznikami Rzymu. W praktyce jednak Rzymianie pozostawiali im dużo

Spotkanie papieża Leona I **[1] z Attylą **[2]**** miało zapobiec spłodowaniu Rzymu przez Hunów. W sytuacji osłabienia państwa obojczy władcy czasami przejmowali najwyżsi dostojnicy kościoła.

■ miniatura, XIII w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

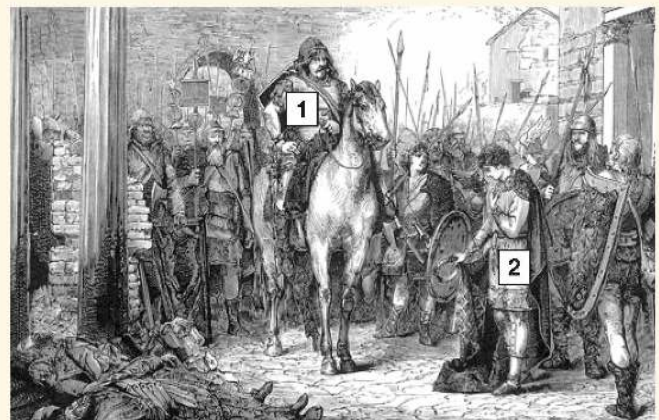
OBALENIE CESARZA ROMULUSA AUGUSTULUSA

Okoliczności obalenia ostatniego cesarza rzymskiego zostały opisane przez historyka bizantyjskiego – Prokopiusza z Cezarei.

Współcześnie z cesarzem Zenonem, panującym w Bizancjum, w zachodniej części państwa sprawował władzę Augustus, przez Rzymian nazywany zdrobniale Augustulem, gdyż tron cesarski objął w młodym wieku. Rządy zaś za niego sprawował jego ojciec Orestes, człowiek niezmiernie bystrego umysłu. Na jakiś czas przedtem Rzymianie przyjęli jako sprzymierzeńców Skirów, Alanów i inne plemiona gockie [...]. Lecz im bardziej wojska barbarzyńskie wzrastały w siłę, tym bardziej podupadało znaczenie żołnierzy rzymskich i pod pozorem zaszczytnego przymierza Rzymianie podlegać musieli tyranii przybyszów. Zuchwałstwo ich doszło do tego stopnia, że po wymuszeniu wielu innych ustępstw, zażądali w końcu od Orestesa podziału całej ziemi ornej w Italii, domagając się dla siebie trzeciej jej części. Gdy zaś odmówił temu żądaniu, zabili go na miejscu. Znajdował się między nimi niejaki Odoaker, jeden z przybocznej gwardii cesarza, który obiecał spełnić ich żądania, o ile go na tron wyniosą. Uzurpowawszy sobie w ten sposób władzę, nie zrobił zresztą nic złego cesarzowi, lecz pozwolił mu pędzić nadal żywot jako osobie prywatnej. Barbarzyńcom natomiast

przydzielił trzecią część ziemi; związawszy ich przez to silnie ze sobą umocnił się na uzurpowanym tronie na lat dziesięć.

Źródło: Prokopiusz z Cezarei, *O wojnie gockiej*, [w:] *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 281–282.

Odoaker **1** pozbawia 13-letniego Romulusa Augustulusa **2** władzy cesarskiej – to wydarzenie umownie kończy starożytność.

■ rycina, XIX w.

- ?** 1. Wymień przyczyny osłabienia państwa zachodniorzymskiego według Prokopiusza.
2. Określ, co było powodem uzurpacji Odoakra.

niezależności. Korzystając z tego, przybysze zaczęli tworzyć własne państwa w granicach Imperium Rzymskiego. W Galii powstało państwo Gotów, a w Afryce – Wandalów. Ci ostatni przedarli się do Italii drogą morską. W **455 r. n.e.** splądrowali Rzym. Zniszczenia były tak wielkie, że nazwa tego ludu stała się określeniem ludzi dopuszczających się bezmyślnej dewastacji. W ten sposób rozpoczął się proces rozpadu cesarstwa zachodniorzymskiego.

Sojusz Rzymian i ludów germańskich okazał się konieczny, gdy Hunowie pod rządami Attyli osiągnęli szczyt potęgi i w 451 r. n.e. wraz ze sprzymierzonymi

Germanami wkroczyli do Galii. Ich siły zostały jednak powstrzymane w bitwie **na Polach Katalaunijskich** przez armię pod dowództwem rzymskiego wodza Aecjusza. W armii oprócz Rzymian swoje siły wystawiły także ludy barbarzyńskie, tworzące państwa na terenie słabnącego cesarstwa.

W drugiej połowie V w. n.e. cesarz zachodniorzymski sprawował kontrolę już tylko nad Italią. Ostatecznie w **476 r. n.e.** germański wódz Odoaker pozbawił władzy cesarza **Romulusa Augustulusa**. Data ta jest uważana za koniec cesarstwa rzymskiego na Zachodzie.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny najazdów barbarzyńców na Rzym.
2. Wskaż przyczyny kryzysu cesarstwa rzymskiego w III w. n.e.
3. Przedstaw okoliczności, wydarzenia lub zjawiska, które Twoim zdaniem w największym stopniu wpłynęły na upadek cesarstwa zachodniorzymskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Heather, *Upadek cesarstwa rzymskiego*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2006.
M. Pawlak, *Aecjusz i barbarzyńcy*, Kraków 2007.

Podsumowanie rozdziału III

Dzieje starożytnego Rzymu

1 Republika rzymska

1. Zgodnie z tradycją Rzym został założony w 753 r. p.n.e. przez Romulusa. Następnie miało nim rządzić kolejnych 6 królów, a ostatni z nich został wygnany w 509 r. p.n.e.
2. Odtąd Rzym stał się republiką, w której najwyższą władzę stanowił lud rzymski. Na jego zgromadzeniach decydowano o przyjmowaniu ustaw i wyborze urzędników.
3. Urzędy były z zasady wybieralne, kadencyjne i pełnione nieodpłatnie. Najważniejszymi urzędnikami byli konsulowie, pretorzy, cenзорzy oraz dyktator.
4. Funkcje doradcze pełnił trzysuosobowy senat, złożony z dawnych urzędników.
5. Społeczeństwo Rzymu składało się z ludzi wolnych (obywateli, cudzoziemców i wyzwolenców) oraz niewolników.
6. Pomiędzy patrycjuszami i mniej zamożnymi plebejuszami toczyły się konflikty o udział w sprawowaniu władzy i spisanie prawa. Doprowadziły one do powołania urzędu trybuna ludowego i ogłoszenia w 449 r. p.n.e. Prawa XII tablic.

2 Podboje Rzymu

1. Armia republiki rzymskiej miała charakter obywatelski, a jej trzon stanowiła piechota podzielona na legiony. Liczebność i organizacja legionów zmieniały się w czasie.
2. W latach 396–264 p.n.e. Rzymianie przeprowadzili podbój Italii. Podbite ludy były zobowiązane do zapewniania pomocy wojskowej dla Rzymu.
3. W latach 264–146 p.n.e. Rzymianie stoczyli trzy zwycięskie wojny z Kartaginą. Szczególnie krwawa była druga z nich, w której trakcie Punijczycy prowadzili działania zbrojne w Italii. Ostatecznie konflikt zakończył się w 146 r. p.n.e. całkowitym zniszczeniem Kartaginy.
4. Od początku II w. p.n.e. Rzym prowadził również ekspansję na wschodzie basenu Morza Śródziemnego, która umożliwiła mu opanowanie dawnych państw hellenistycznych.
5. W wyniku podbojów doszło do utworzenia nowych prowincji i masowego napływu dóbr i niewolników do Rzymu, co trwale zmieniło charakter jego społeczeństwa.

3 Początki cesarstwa rzymskiego

1. Na skutek podbojów w Italii zaostrzyły się napięcia społeczne związane z posiadaniem ziemi, sytuacją ludów sprzymierzonych zamieszkujących Italię i masowym napływem niewolników. Problemem stała się także rosnąca pozycja wodzów rzymskich armii.
2. W 60 r. p.n.e. Pompejusz, Krassus i Cezar zawarli I triumwirat – umowę polityczną określającą ich wpływy w republice.
3. Po podboju Galii, w 49 r. p.n.e., skonfliktowany z senatem Cezar wkroczył z armią do Italii, rozpoczynając wojnę domową. Niedługo po odniesionym zwycięstwie został jednak zamordowany (15 marca 44 r. p.n.e.).
4. W 43 r. p.n.e. Lepidus, Antoniusz i Oktawian zawarli II triumwirat, ale napięcia pomiędzy nimi doprowadziły do wojny, w której Oktawian pokonał Antoniusza (31 r. p.n.e.).
5. Oktawian zaprowadził nowy ustrój określany mianem pryncypatu, który faktycznie zapewniał mu pełnię władzy przy pozorach utrzymania ustroju republikańskiego.

4 Imperium Rzymskie

1. Zaprowadzony przez Oktawiana ustrój – pryncypat – utrzymywał się przez blisko 300 lat. Podstawą rządów cesarzy była przede wszystkim kontrola nad armią.
2. Już za rządów Oktawiana imperium odeszło od polityki podbojów. W zamian wdrożono ideę pokoju rzymskiego (*pax Romana*) – stabilizacji wewnętrznej i zewnętrznej.
3. Wzdłuż granicy państwa stopniowo wznoszono system umocnień – limes, który pozwalał kontrolować przepływ ludzi i towarów.
4. W prowincjach imperium szybko zaczęły się rozwijać miasta (urbanizacja), a ich mieszkańcy przejmowali język i zwyczaje Rzymian (romanizacja).
5. Elitę społeczeństwa rzymskiego stanowiły stany senatorski i ekwicky, których członkowie mieli wyłączność na pełnienie najwyższych stanowisk.
6. Rzymianie byli politeistami, ich panteon kształtował się stopniowo, a istotą pobożności było odprawianie kultu. W okresie pryncypatu stopniowo rozwijał się kult cesarski.

WYDARZENIA

753 p.n.e. – założenie Rzymu

509/508 p.n.e. – początek republiki

264 p.n.e. – początek wojen punickich

30 p.n.e. – podbój Egiptu

60 p.n.e. – zawarcie triumwiratu

KULTURA

451 p.n.e. – przyjęcie Prawa XII tablic

IV–III w.p.n.e. – budowa pierwszego odcinka najstarszej drogi rzymskiej (Via Appia)

45 p.n.e. – wprowadzenie kalendarza juliańskiego

5 Osiągnięcia Rzymian

1. Trwałym dokonaniem Rzymian jest prawo. Spisane po raz pierwszy w 449 r. p.n.e., a modyfikowane aż do VI w. n.e., pozostaje fundamentem większości dzisiejszych systemów prawnych.
2. Rzymska architektura opierała się na wzorach etruskich i greckich. Dzięki wykorzystaniu betonu i cegły oraz zastosowaniu łuku i kopuły Rzymianie wypracowali wiele nowych form. Do charakterystycznych rzymskich budowli należą amfiteatry, bazyliki, cyrki i akwedukty.
3. Sprawną komunikację w Imperium Rzymskim zapewniała gęsta sieć doskonałych dróg oraz bezpieczne szlaki morskie. Pełniły one funkcje gospodarcze i militarne.
4. Kultura rzymska rozwijała się w cieniu kultury greckiej – zarówno w sztukach plastycznych, jak i w literaturze chętnie kopiowano greckie wzorce. Szczytowy rozwój literatury nastąpił w I w. p.n.e., kiedy tworzyli Ciceron i Cezar oraz poeci Wergiliusz, Owidiusz i Horacy.

Ruiny Pompejów, doskonale zachowanego miasta rzymskiego, które w 79 r. n.e. uległo całkowitej zagładzie na skutek wybuchu wulkanu Wezuwiusz. Przykryta grubą warstwą popiołów wulkanicznych rozległa zabudowa miejska została odkryta przez archeologów pod koniec XVIII w.

■ fotografia współczesna

6 Narodziny chrześcijaństwa

1. Chrześcijaństwo to monoteistyczna religia wywodząca się z judaizmu, ukształtowana przez nauczanie Jezusa z Nazaretu, który działał w latach 20. lub 30. I w. n.e. w Palestynie.
2. Nauczanie Jezusa skierowane było pierwotnie do Żydów. Jego uczniowie – apostołowie – zaczęli prowadzić je także poza społecznością żydowską, a ich podróże doprowadziły do powstania wielu niezależnych wspólnot chrześcijańskich w miastach Imperium Rzymskiego.
3. Proces jednoczenia gmin chrześcijańskich i tworzenia Kościoła katolickiego rozpoczął się dopiero na przełomie II i III w. n.e.
4. Chrześcijanie nie uczestniczyli w obrzędach religijnych ku czci bóstw rzymskich, dlatego ściągali na siebie niechęć wyznawców tradycyjnej religii i gniew władców. Do masowych prześladowań wyznawców Jezusa doszło jednak dopiero w III w. n.e., kiedy Rzym przeżywał głęboki kryzys.
5. W 313 r. n.e. Konstantyn Wielki wydał tzw. Edykt mediolański, który zapewnił równouprawnienie chrześcijan, a w 392 r. n.e. Teodozjusz Wielki zakazał innych kultów i uczynił chrześcijaństwo religią państwową.

7 Upadek cesarstwa rzymskiego

1. W III w. n.e. cesarstwo znalazło się w głębokim kryzysie, wywołanym przez najazdy zewnętrzne, liczne uzurpacje władzy i kryzys gospodarczy.
2. Na przełomie III i IV w. n.e. sytuację opanował cesarz Dioklecjan, który dla usprawnienia państwa wprowadził tetrarchię – rządy czterech cesarzy. Ich władza miała odtąd charakter absolutny, stosowano rozbudowany ceremoniał, a nowy ustrój określa się jako dominat.
3. Rosnące różnice pomiędzy wschodem i zachodem cesarstwa doprowadziły za rządów Teodozjusza Wielkiego do jego trwałego podziału w 395 r. n.e.
4. Pod koniec IV w. napór Hunów skłonił Gotów do osiedlenia się na terenie cesarstwa; w 406 r. n.e. jego granice przekroczyli też Wandalowie, Swebowie i Alanowie.
5. Plemiona te osiedlały się w granicach cesarstwa zachodniorzymskiego, co przyczyniło się do jego stopniowego rozpadu. Za symboliczną datę jego upadku przyjmuje się 476 r. n.e.

Dlaczego upadło cesarstwo rzymskie?

W 476 r. przestało istnieć cesarstwo rzymskie na Zachodzie. Ostatni cesarz Romulus Augustulus został pozbawiony władzy, co uznaje się za symboliczne zakończenie procesu rozkładu cesarstwa. Przyczyny upadku wielkich imperiów zawsze budzą zainteresowanie historyków i prowadzą do sporów między nimi. Nie inaczej sprawa wygląda w przypadku końca cesarstwa zachodniorzymskiego.

Dyskusję na ten temat rozpoczął w XVIII w. angielski historyk Edward Gibbon, autor monumentalnej pracy zatytułowanej *Upadek cesarstwa rzymskiego na Zachodzie*. Uznał on, że przyczyną końca tego imperium był wzrost wpływów chrześcijaństwa. Swoje rozważania podsumował następująco: był to triumf barbarzyństwa i religii. Późniejsi historycy, idąc w ślady Gibbona, również starali się wymienić tylko jeden element, który w ich opinii przyczynił się do upadku Rzymu. Wskazywano m.in. na zmiany klimatyczne, zmniejszanie się liczby ludności, upadek elit intelektualnych czy wreszcie schyłek niewolnictwa.

Dziś już raczej nie próbuje się wskazywać jednej przyczyny, która miałaby przesądzić o upadku cesarstwa rzymskiego na Zachodzie. W dyskusjach naukowych unika się również samego słowa „upadek”, zastępując je określeniem „polityczny rozpad” cesarstwa. Wydaje się, że o losie tego imperium ostatecznie zdecydowały w znacznej mierze wydarzenia z początku V w. n.e. To właśnie wówczas do Italii wtargnęli Goci, którym w 410 r. n.e. udało się nawet zająć Rzym. W ślad za Gotami poszli inni. Wandalowie, Alanowie i Swebowie wkroczyli do Galii, skąd po kilkuletnim pobycie przenieśli się do Hiszpanii. Ówczesny cesarz Honoriusz nie był w stanie powstrzymać najeźdźców, co dodatkowo zadało cios jego

prestżowi. W tej sytuacji lokalni dowódcy uzurpowali sobie władzę, przez co w kluczowym momencie, gdy wysiłek państwa powinien być skierowany na odparcie najeźdźców, rozgorzała wojna domowa. Gdy ostatecznie udało mu się opanować chaos polityczny, okazało się, że rozmaitych najeźdźców nie można już się pozbyć. Z tego powodu cesarze byli zmuszeni zawierać z kolejnymi grupami barbarzyńców układy. Na ich mocy oddawali ziemie przybyszom pod osiedlenie, oczekując w zamian wsparcia wojskowego. Niezależnie od intencji władz cesarskich pojawienie się licznych i dobrze uzbrojonych plemion prowadziło do przejmowania przez nie rzeczywistej kontroli nad przyznanych terytoriach. Goci, Burgundowie, Swebowie czy Alanowie stawali się coraz bardziej niezależni, choć formalnie pozostawali sojusznikami cesarstwa. Jako pierwsi na pełną niezależność wybili się Wandalowie, którzy przeprowadzili się z Hiszpanii do Afryki i utworzyli tam własne państwo. Po nich podobne działania podjęły kolejne plemiona germańskie. W ten sposób cesarz mógł się jedynie bezradnie przyglądać utracie kontroli nad poszczególnymi prowincjami. W 476 r. n.e., jak się zwykle przyjmuje, „upadło cesarstwo zachodniorzymskie”, Romulus Augustulus praktycznie władał już tylko Italią.

PODYSKUTUJMY

1. Która z wymienionych przyczyn upadku Rzymu wydaje Ci się najbardziej interesująca, a która – najbardziej trafna?
2. Dlaczego próby wytłumaczenia upadku Rzymu jedną przyczyną się nie powiodły?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw główne etapy i kierunki ekspansji Rzymu w okresie republiki.
2. Wyjaśnij, jakie były źródła i skutki konfliktów społecznych, które wystąpiły w okresie republiki rzymskiej.
3. Porównaj ustrój Rzymu w okresie republiki i pryncypatu – wskaż, jak zmieniła się rola urzędów i instytucji.
4. Wyjaśnij, jakie były główne różnice pomiędzy chrześcijaństwem a tradycyjną religią rzymską.
5. Przedstaw zmiany w funkcjonowaniu cesarstwa za panowania Dioklecjana i Konstantyna. Oceń, które z nich okazały się najbardziej doniosłe.
6. Omów czynniki, które doprowadziły do upadku Rzymu. Oceń, które z nich miały decydujące znaczenie.
7. Przedstaw osiągnięcia kulturowe starożytnych Rzymian i wskaż te dziedziny, w których Twoim zdaniem ich osiągnięcia okazały się większe od dokonań starożytnych Greków.

■ Korona cesarska, Niemcy, X w.

IV

POCZĄTKI ŚREDNIOWIECZA

1 Cesarstwo bizantyjskie

2 Narodziny i podboje islamu

3 Na gruzach Imperium Rzymskiego

4 Imperium Karola Wielkiego

5 Czasy Ottonów

6 Feudalizm i społeczeństwo stanowe

7 Pierwsze państwa Słowian

CESARSTWO BIZANTYJSKIE

Skutki wielkiej wędrówki ludów w stosunkowo nieznacznym stopniu dotknęły wschodnią część cesarstwa rzymskiego. Ponadto obejmowała ona bogatsze prowincje i dlatego łatwiej przezwyciężyła kryzys, który nastąpił u schyłku starożytności. Cesarstwo wschodniorzymskie zachowało więc dominującą pozycję w świecie śródziemnomorskim. Mimo licznych wojen i innych zagrożeń imperium przetrwało kolejne 1000 lat.

■ BIZANCJUM – NOWY RZYM

Cesarstwo wschodniorzymskie jest zazwyczaj nazywane **cesarstwem bizantyjskim** bądź **Bizancjum**. Nazwa ta pochodzi od pierwszej nazwy miejsca, w którym nad cieśniną Bosfor zbudowano stolicę państwa – **Konstantynopol** (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 144). Z biegiem czasu świadomość rzymskiego dziedzictwa w Bizancjum zanikała, a wzrastała rola miejscowej tradycji greckiej.

Cesarze bizantyjscy uważali się po upadku Rzymu w 476 r. za władców całego Imperium Rzymskiego. Nieprzypadkowo germański wódz Odoaker po przejęciu rządów w Rzymie odesłał insygnia cesarskie Romulusa Augustulusa do Konstantynopola, a władcy pierwszych barbarzyńskich państw na swoich monetach umieszczali imiona cesarzy wschodnich. Władza Bizancjum na Zachodzie była wyłącznie symboliczna. Stanowiło to jednak punkt wyjścia do podjęcia przez cesarstwo wschodniorzymskie działań w celu odzyskania pełnej kontroli nad tymi ziemiami, jeśli tylko nadarzyłaby się ku temu okazja.

■ IMPERIUM JUSTYNIANA WIELKIEGO

Do procesu odzyskiwania ziem dawnego Imperium Rzymskiego pod swoimi rządami przystąpił cesarz **Justynian Wielki**, któremu w latach 30. VI w. udało się opanować północną Afrykę, południową Hiszpanię oraz Italię. Zdobycze okazały się jednak nietrwałe. Już trzy lata po śmierci cesarza na Italię przyłączoną do Bizancjum najechali Longobardowie (przeczytasz o tym też na s. 154).

Miejsce w historii Justynian zapewnił sobie przede wszystkim kodyfikacją prawa rzymskiego. Pod jego kierownictwem zostało ono uporządkowane i ujednolicone. Powstał w ten sposób zbiór prawa cywilnego – *Corpus iuris civilis* [czyt.: korpus juris ciwilis], powszechnie zwany **Kodeksem Justyniana**. Spisano go po łacinie, zgodnie zatem z tradycją cesarstwa rzymskiego, jednak nowe przepisy pod koniec życia cesarza ogłaszano już po grecku.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JUSTYNIAN WIELKI

483–565 r.

Jeden z najwybitniejszych cesarzy bizantyjskich. Za jego rządów trwających od 527 do 565 r. Bizancjum osiągnęło największy zakres terytorialny po przyłączeniu znacznej części ziem dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego. Justynian zasłynął jako dobry wódz, sprawny polityk, z którego

inicjatywy spisano jeden z najważniejszych w dziejach kodeksów praw, a także jako wielki budowniczy. Według późniejszej legendy podczas otwarcia kościoła Hagia Sophia cesarz miał zakrzyknąć: *Salomonie, prześcignąłem cię!* – co było nawiązaniem do słynnej świątyni w Jerozolimie wzniesionej przez króla Izraela.

Panowanie Justyniana Wielkiego było okresem wyjątkowo ważnym w dziejach Bizancjum także z innych powodów. Powstały wówczas w Konstantynopolu najwspanialsze budowle, które do dziś stanowią symbol potęgi tego imperium. Mimo tak imponujących sukcesów w cesarstwie doszło w tym czasie też do niepokojów społecznych. W 532 r. przerodziły się one w powstanie Nika, które zostało krwawo stłumione (więcej o nim w [Warto wiedzieć](#) po prawej).

■ USTRÓJ BIZANCJUM

Władza cesarska w Bizancjum była nieograniczona. Dostrzec można było w tym tradycje rzymskiego dominatu (więcej o tym na s. 133), którym zaczął towarzyszyć ceremoniał zaczerpnięty z hellenistycznego Wschodu. Wszyscy poddani, nawet najwyżsi dostojnicy, musieli padać przed władcą na twarz i całować jego stopy. Uznawano go bowiem za pełnomocnika Boga na ziemi. Na znak tego podczas uroczystości cesarz zasiadał na szerokim tronie po jego lewej stronie, prawą zostawiając wolną dla Chrystusa. Imperator był ubrany w złote szaty, z diademem na głowie, a na nogach nosił purpurowe pantofle, zastrzeżone wyłącznie dla niego. Dodatkowo spowijał go dym kadzideł. Władza cesarska rozciągała się też na Kościół. Głos cesarza był decydujący w ustalaniu prawd wiary i w organizacyjnych sprawach kościelnych. Monarcha skupiał więc w swoich rękach zarówno władzę świecką, jak i religijną. Taki porządek polityczny nazywa się tradycyjnie **cezaropapizmem**.

Władza otaczanego boską czcią cesarza bywała jednak bardzo krucha. W dziejach Bizancjum powtarzały

WARTO WIEDZIEĆ

Kibice, rydwany i krwawe powstanie

Wyścigi rydwanów, które organizowano w konstantynopolskim hipodromie, czyli torze wyścigowym dla koni i rydwanów, były jedną z ulubionych rozrywek mieszkańców stolicy imperium. Z czasem powstały cztery frakcje kibiców noszących takie same kolory jak zaprzęgi, które dopingowali. Kibice wkrótce zdobyli ogromne wpływy, a ich przywódcy zaczęli angażować się w politykę. O ich poparcie często musieli zabiegać władcy. W 532 r. doprowadzili nawet do wybuchu buntu przeciwko cesarzowi Justynianowi Wielkiemu. Od okrzyku *Nika!* (czyli: *Zwyciężaj!*), wzywającego tłum do natarcia na pałac cesarski, zryw został nazwany **powstaniem Nika**. W krytycznym momencie cesarz, wspierany przez swoją żonę Teodora, nie uległ buntownikom i ostatecznie z pomocą wojska oraz przekupstwa stłumił powstanie. Jego wojska wymordowały 30 tys. powstańców.

? Jakie skutki dla władców bizantyjskich miał nadmierny wzrost znaczenia stronnictw kibiców?

się bowiem przewroty pałacowe, skrytobójstwa, bunty armii czy powstania ludowe, które przynosiły zmiany na tronie. Pokonani pretendenci do korony zwykle kończyli oślepieni i zamknięci w klasztorze, który odgrywał wówczas rolę dożywotniego więzienia.

Częste zmiany na szczeblach władzy powodowały, że dawne, rzymskie jeszcze elity były zastępowane przez nowe rody, wywodzące się zazwyczaj spośród dowódców wojskowych. Armia, jako niezbędna dla utrzymania państwa otoczonego przez wrogie kraje i plemiona,

Orszak Justyniana Wielkiego

1 został przedstawiony z pełnym przepychem, jaki towarzyszył władcom Bizancjum. Cesarz otaczał się gronem wielu wybitnych postaci, które rywalizowały o jego względy. Szczególną pozycję na dworze miała jego ambitna i wpływowa małżonka Teodora **2**. Belizariusz **3** był wyjątkowo zdolnym i lojalnym wobec cesarza wodzem. To on dowodził armią bizantyjską podczas podboju Afryki i Italii.

■ mozaika, Konstantynopol, VI w.

zyskiwała bowiem na znaczeniu. Zmianie uległ również sposób organizacji wojska. Dotychczasowy system rzymski ze względu na wysokie koszty przestał działać. Zamiast wypłacać zawodowym żołnierzom żołd zaczęto nadawać im dobra ziemskie, zwłaszcza na terenach pogranicznych. Tym samym zobowiązywano ich rodziny do dziedzicznej służby wojskowej. Całkowicie

zmieniła się przy tym administracja w terenie, ponieważ w tej sytuacji dawne urzędy odpowiedzialne za organizację obrony terytorium nie były już dłużej potrzebne. O ile cywilna administracja na prowincji załamała się, to wciąż zyskiwała na znaczeniu rozbudowana biurokracja w samym Konstantynopolu, związana z dworem cesarskim.

INFOGRAFIKA

KONSTANTYNOPOL

Położony był w wyjątkowym miejscu na granicy Europy i Azji, nad brzegiem Morza Marmara, w sąsiedztwie niewielkiej zatoki Złoty Róg. Nazwa miasta pochodzi od imienia cesarza Konstantyna Wielkiego, który uczynił z niego stolicę rzymskiego państwa. Pod rządami następných cesarzy Konstantynopol stał się polityczno-gospodarczym centrum świata śródziemnomorskiego. Po upadku zachodniej części Imperium Rzymskiego nadal pozostawał stolicą cesarstwa bizantyjskiego. Jego upadek, czyli zdobycie miasta przez armię turecką w 1453 r. (więcej o tym na s. 269), uważa się za jedno z wydarzeń kończących średniowiecze. Obecnie miasto należy do Turcji i nosi nazwę Sztambuł.

1 Mury Teodozjusza broniły dostępu do miasta od strony lądu. Przed dwiema, a gdzieś nawet trzema liniami murów, wzmocnionych licznymi basztami, znajdowała się szeroka fosa.

 Porty

■ OSIĄGNIĘCIA BIZANTYJCZYKÓW

Bizancjum w najwyższym stopniu przyczyniło się do zachowania dziedzictwa starożytności. W kulturze wyraźnie widoczny był kryzys, a w piśmiennictwie dominowała tematyka kościelna. Mimo wszystko Bizantyjczycy nadal zbierali księgi ze starożytnymi tekstami uczonych, filozofów i poetów. Kopowali treść tych

dzieł, nawet jeśli uważali je za nieaktualne i bezbożne. Tą drogą wiele spośród antycznych rękopisów zostało przechowanych dla potomności.

Sztuka bizantyjska jednak w coraz mniejszym stopniu nawiązywała do wzorców klasycznych, lecz obracała się w kręgu sztywnych reguł określonych przez Kościół. Charakterystycznym przykładem malarstwa

- 2** **Złota Brama** była główną bramą Konstantynopola. Przez nią wjeżdżali do miasta zwycięscy cesarze i wodzowie bizantyjscy.
- 3** **Pałac cesarski Blacherny** (Porfirogenetów) od XI w. pełnił funkcję siedziby władców bizantyjskich.
- 4** **Hipodrom** – tor wyścigowy dla koni i rydwanów.
- 5** **Akwedukt Walensa** dostarczał wodę do miasta.
- 6** **Galata** to umocniona osada po przeciwnej stronie Złotego Rogu.
- 7** **Wielki Pałac** służył jako główna siedziba cesarzy bizantyjskich od IV do XI w.
- 8** **Mur od strony wody** był wzmocniony licznymi basztami.
- 9** **Forum Konstantyna** – najważniejszy plac miasta, wytyczony już w trakcie jego zakładania przez cesarza Konstantyna Wielkiego.
- 10** **Łańcuch portowy** był rozciągnięty w poprzek wejścia do Złotego Rogu. Na wodzie podtrzymywały go drewniane tratwy.

- 11** **Cysterna Bazyliki** jest największym podziemnym zbiornikiem wody w Konstantynopolu. Jej zadaniem było zaopatrywanie w wodę pitną pałacu cesarskiego w przypadku oblężenia miasta. Sklepienie cysterny zostało podparte ponad 300 kolumnami, które zatopione w wodzie, sprawiają wrażenie zalanego wnętrza pałacu.

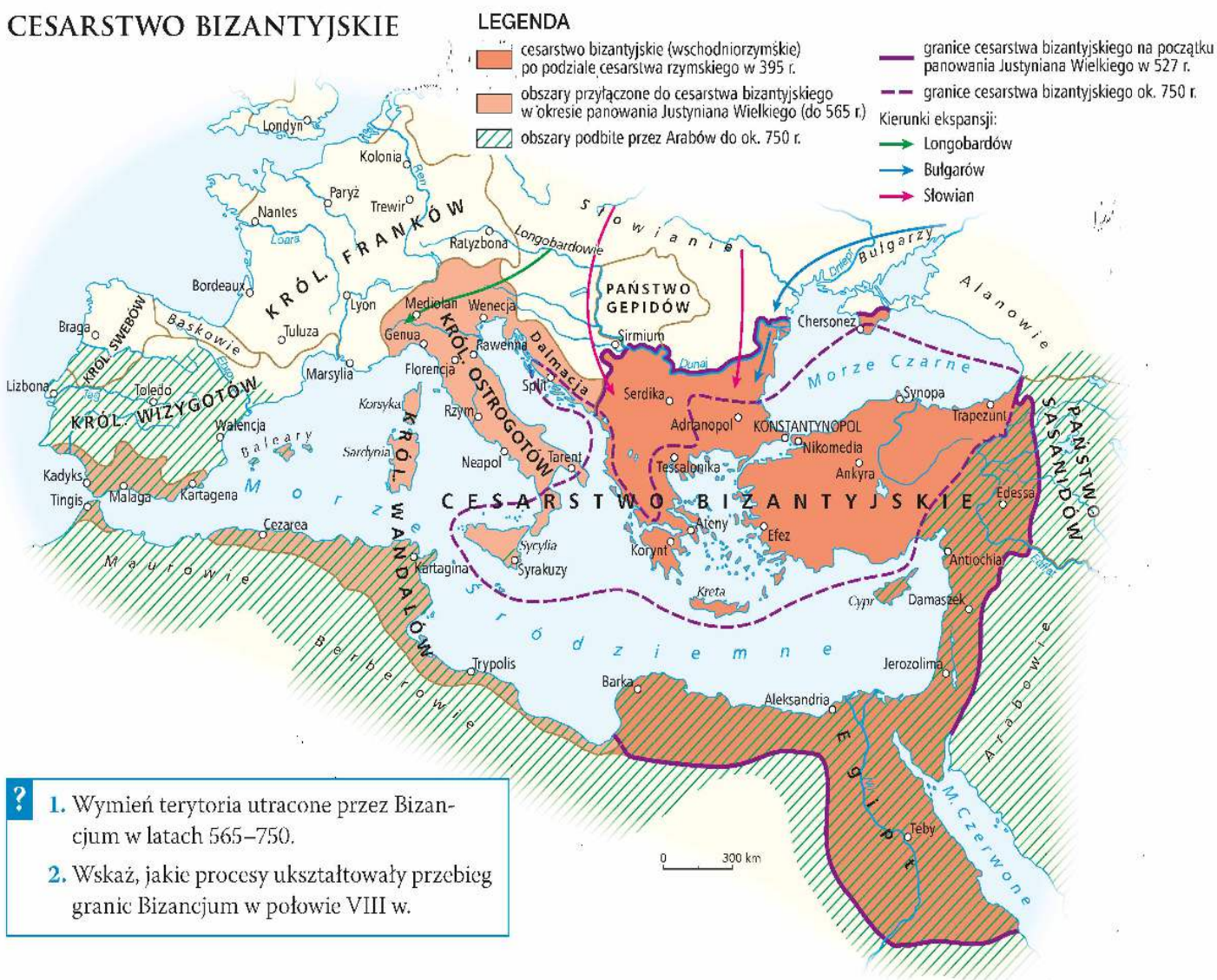

- 12** **Kościół Mądrości Bożej**, czyli Hagia Sophia, powstał w VI w. n.e. Był najwyższej rangi świątynią w cesarstwie bizantyjskim, miejscem koronacji cesarzy. Wspaniała kopuła, która wieńczyła kościół, stała się inspiracją dla innych budowniczych świątyń prawosławnych. Widoczne na zdjęciu strzeliste wieże to minarety dobudowane przez Turków po zdobyciu Konstantynopola.

- 1.** Wymień najważniejsze budowle średniowiecznego Konstantynopola.
- 2.** Wskaż, które elementy umocnień Konstantynopola chroniły miasto przed atakiem z lądu, a które przed napaścią od strony morza.

CESARSTWO BIZANTYJSKIE

- ? 1. Wymień terytoria utracone przez Bizancjum w latach 565–750.
2. Wskaż, jakie procesy ukształtowały przebieg granic Bizancjum w połowie VIII w.

■ IKONY I IKONOKLAŚCI

W Bizancjum rozwijało się malarstwo, ale niewiele z jego wczesnych zabytków zachowało się do naszych czasów. Przyczyną tego stanu rzeczy był ruch ikonoklastów, czyli obrazoburców (z gr. *eikōn klao* – burzyć obraz), który sprzeciwiał się tworzeniu i wykorzystywaniu obrazów w kulcie religijnym. Ikonoklaści uważali, że jest to sprzeczne z Dekalogiem. W VIII i IX w. obrazoburstwo stało się dominującym nurtem w Kościele bizantyjskim, co miało fatalne skutki dla zabytków z wcześniejszego okresu: ze ścian kościołów zdrapywano malowidła i mozaiki, w rękopisach wycinano iluminacje, a ikony palono. Zmieniło się to dopiero w połowie IX w., gdy na soborze ostatecznie dopuszczono modlitwy do wizerunków Chrystusa, zabroniono nimi jednak handlować.

- ? Jakie skutki dla zachowania stanu kultury bizantyjskiej miały działania ikonoklastów?

Ikonoklaści czasem skuwali freski zdobiące ściany świątyń, a czasem – jak to ukazano na miniaturze – zamalowywali je wapnem.

- miniatura, Bizancjum, XI w.

Ikony tworzone według ścisłych reguł. Charakterystyczne było przedstawianie nieruchomych postaci o szeroko otwartych oczach.

- ikona, Bizancjum, XIV w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS JUSTYNIANA

We wstępie do kodeksu cesarz Justynian wyjaśnił cele spisania praw.

Cesarz August do senatu miasta Konstantynopola: co wielu poprzednich cesarzy uważało za konieczne do poprowadzenia, a czego żaden z nich nie odważył się do skutku doprowadzić, tym obecnie, z pomocą Boga Wszechmogącego, postanowiliśmy obdarzyć państwo i zapobiec przewlekłości sporów sądowych. W tym celu postanowiliśmy zmniejszyć zbyt wielką liczbę ustaw, które zawarte są w kodeksach wydanych przez Naszych Poprzedników oraz przez Nas samych, i ułożyć jeden kodeks [...], który zawierałby zebrane ustawy, dawniej wydane.

Dla uskutecznienia tego dzieła wybraliśmy [...] mężów [prawników] [...].

Tym szczególnie poleciliśmy, aby z dawniejszych kodeksów opuścili zbyteczne wstępy oraz prawa powtarzające się, sprzeczne ze sobą lub wyszłe z użycia, natomiast ustawy pewne [tj. obowiązujące] zwięźle spisali i umieścili pod odpowiednimi tytułami, z dodaniem, ujęciem lub nawet ze zmianą słów, gdzie by to okazało się korzystnym.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 38–39.

- ?** 1. Wyjaśnij, jaki był cel uporządkowania prawa w cesarstwie.
2. Oceń, jaką rolę w kodyfikacji odegrał cesarz Justynian.

bizantyjskiego są **ikony** – schematyczne i sformalizowane wizerunki Jezusa i świętych. Wypracowane przez Bizantyjczyków zasady tworzenia ikon zachowały się w kulturach krajów, które przyjęły chrześcijaństwo w obrządku wschodnim (greckim) i przez całe średniowiecze znajdowały się pod przemożnym wpływem dziedzictwa Bizancjum, jak Ruś.

Do najlepiej znanych osiągnięć bizantyjskiej kultury należy tamtejsza architektura. Łączyła ona tradycję grecką, rzymską i wpływy orientalne. Te ostatnie doprowadziły do zasadniczych zmian kształtu klasycznego rzymskiego modelu budowli, czyli bazyliki. Od VI w. powszechnie zaczęto stosować w tego typu budynkach publicznych, w tym także w świątyniach, kopuły i półkopuły. Ściany wewnętrzne zostały pozbawione widocznych elementów konstrukcyjnych, dzięki czemu tworzyły duże płaszczyzny, które pokrywano freskami albo mozaikami. Podziwiać je można m.in. w najwspanialszym zabytku architektury bizantyjskiej – **kościelie Mądrości Bożej** (Hagia Sophia), wzniesionym w Konstantynopolu za panowania Justyniana Wielkiego (zdjęcie tej świątyni znajdziesz na s. 143).

■ SCHYLEK POTĘGI BIZANCJUM

Epoka świetności cesarstwa bizantyjskiego nie trwała długo. Pierwszy wielki kryzys nastąpił już w VII w. w związku z ekspansją arabską, która pozbawiła imperium znacznej części jego terytorium (więcej o niej na s. 149). W 717 r. Arabowie rozpoczęli nawet oblężenie Konstantynopola. W następnym roku flota bizantyjska pokonała jednak arabską za pomocą „ognia greckiego”, czyli pocisków z tajemniczą substancją palną, której nie można było ugasić wodą. Zwycięstwo Bizantyjczyków zmusiło najeźdźców do odwrotu. Stolica imperium została uratowana. Niebezpieczeństwo nadciągało też od północy, głównie za sprawą Awarów, a następnie Bułgarów i Słowian. Dopiero rządy cesarzy z dynastii macedońskiej (IX–XI w.) pozwoliły zażegnać kryzys. Sukcesy militarne umożliwiły czasową odbudowę panowania bizantyjskiego na Bałkanach oraz w południowej Italii.

Kolejne kryzysy miały związek z Turkami seldżukimi oraz wyprawami krzyżowymi rycerstwa europejskiego. Konstantynopol chylił się ku upadkowi, do którego ostatecznie w 1453 r. doprowadzili Turcy osmańscy.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego cesarstwo wschodniorzymskie zostało nazwane bizantyjskim.
2. Przedstaw osiągnięcia Justyniana Wielkiego.
3. Wymień charakterystyczne cechy kultury bizantyjskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Krawczuk, *Poczet cesarzy bizantyjskich*, Warszawa 2016.

C. Mango, *Historia Bizancjum: narody i cywilizacje*, tłum. M. Dąbrowska, Gdańsk 2002.

2 NARODZINY I PODBOJE ISLAMU

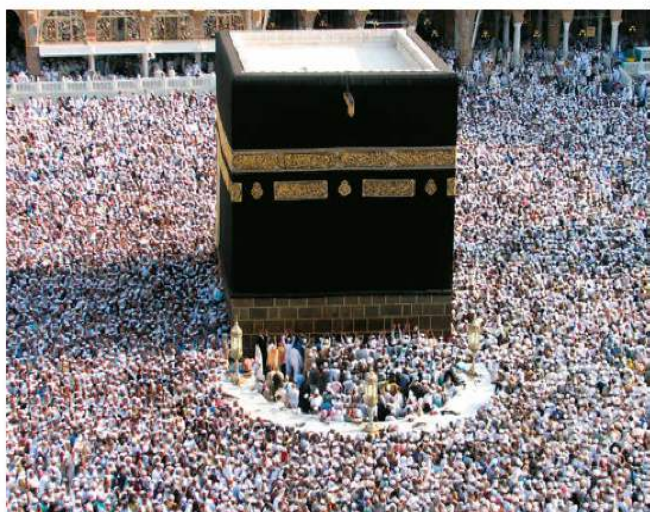
W starożytności na Bliskim Wschodzie powstały dwie religie monoteistyczne. W Palestynie wśród Żydów ukształtował się judaizm, a na początku naszej ery rzesze wyznawców zdobyło chrześcijaństwo. Po okresie prześladowań stało się ono religią państwową Imperium Rzymskiego, jednak znacznie osłabiały je liczne podziały. Na początku średniowiecza w Arabii swoje nauki zaczął głosić nowy prorok. Stworzona przez niego religia zmieniła sytuację polityczną na Bliskim Wschodzie. Jak zatem doszło do tego, że na peryferiach ówczesnego cywilizowanego świata powstała kolejna wielka religia monoteistyczna?

■ MAHOMET I JEGO RELIGIA

W starożytności na południowy wschód od granic Imperium Rzymskiego rozciągała się **Arabia**. Była to rozległa pustynna kraina, z rzadka zamieszkała przez koczownicze ludy. **Beduini**, czyli „synowie pustyni”, zajmowali się hodowlą owiec i kóz, a także rolnictwem. Wierzyli w liczne lokalne bóstwa; z czasem wpływy wśród nich zyskały również chrześcijaństwo i judaizm. Przez Arabię przebiegały ważne szlaki kupieckich

karawan. Łączyły one Egipt i Europę na zachodzie z Persją i Indiami na wschodzie. Na skrzyżowaniu szlaków, w oazach – miejscach zasobnych w wodę, gdzie podróżni zatrzymywali się na odpoczynek – powstawały większe osady. Wśród nich szczególne znaczenie zyskała **Mekka**. Tam, w ścianie świątyni **Kaaba**, umieszczono **Czarny Kamień**. Ponieważ była to świętość całego świata arabskiego, Mekka szybko stała się celem religijnych pielgrzymek i ważnym ośrodkiem politycznym.

Kaaba była w starożytności miejscem świętym Arabów, gdy jeszcze wyznawali religię politeistyczną. Później, kiedy do miejscowej ludności dotarły wpływy judaizmu, zaczęto wierzyć, że kamień z Kaaby został dostarczony do Mekki z raju przez Adama albo że archanioł Gabriel podarował go Abrahamowi. W rzeczywistości jest on prawdopodobnie odłamkiem meteorytu. Obecnie w tym miejscu znajduje się najważniejsze dla muzułmanów sanktuarium, odwiedzane co roku przez ok. 1,5 mln wyznawców.

■ fotografia współczesna

Życie Mahometa zostało opisane w tureckim eposie *Doskonałe życie Proroka*. Jego najwspanialsza kopia została opracowana u schyłku XVI w. i zawiera 814 miniatur. Na pokazanej ilustracji prorok 1 – zgodnie ze zwyczajem ukazany bez twarzy – naucza swoich wyznawców.

■ miniatura, Turcja, XVI w.

CIEKAWOSTKA

Kalendarz muzułmański

Rok, w którym doszło do ucieczki Mahometa do Medyny, jest uznawany przez wyznawców islamu za początek **ery muzułmańskiej**. Ten system liczenia lat stosuje się nadal w części państw muzułmańskich. Przeliczanie lat pomiędzy kalendarzem gregoriańskim a kalendarzem islamskim nie należy do łatwych, gdyż w tym ostatnim rok trwa zaledwie ok. 354 dni.

Podwójna datacja jest obecnie stosowana np. na syryjskich banknotach. Datę emisji zapisano tu zgodnie z kalendarzem gregoriańskim (1991 r.) i muzułmańskim (1412 r.).

■ banknot, Syria, 1991 r.

W tym mieście na początku VII w. rozpoczął swoją działalność syn handlarza wielbłądów **Mahomet**. Nie był on człowiekiem wykształconym, ale przedsiębiorczym i znającym świat. Pewnego razu ogłosił, że we śnie ukazał mu się archanioł Gabriel, który przekazał mu prawdę o Bogu oraz wyznaczył go na proroka, mającego boskie nakazy głosić ludziom.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DŻIHAD – ŚWIĘTA WOJNA

Muzułmański myśliciel Al-Ghazali [czyt.: al gazali], który żył na przełomie XI i XII w., opisał historię ukazującą, jaką wagę do prowadzenia świętej wojny przywiązywał Mahomet.

Jeden z towarzyszy proroka mijał wąwóz, w którym biło źródło wody słodkiej, i pomyślał: „A gdyby się tak odsunąć od ludzi i osiąść w tym wąwozie! – Ale nie zrobię tego, póki nie poproszę proroka o pozwolenie”.

Kiedy o tym napomknął Mohammedowi [Mahometowi], ten powiedział: „Nie czyni tego, bo zaiste jeden postój na wojnie świętej wart [jest] więcej niż siedemdziesiąt lat modlitwy w domu. Czy nie chcecie, by bóg wam przebaczył i wprowadził was do raju? Podejmujcie wyprawę na drodze bożej! Kto walczy na drodze bożej, choćby przez

Początkowo nauki Mahometa nie zdobyły w Mekce uznania, a on sam popadł w konflikt z najbardziej wpływowymi kupcami w mieście i w **622 r.** musiał uciekać do konkurencyjnego, choć mniejszego miasta – **Medyny**. To wydarzenie, określane jako **hidżra**, zostało później uznane za właściwy początek nowej religii. W Medynie Mahomet uzyskał poparcie mieszkańców i rozpoczął głoszenie swoich nauk, skłaniając część Arabów, również przy pomocy siły, do przyjęcia nowej religii. W ciągu kilku lat udało mu się znacznie poszerzyć swoje wpływy, a w 630 r. na czele wojska wkroczyć do rodzinnej Mekki. Zanim zmarł dwa lata później, zdołał zjednoczyć prawie wszystkie plemiona zamieszkujące Półwysep Arabski. Przywództwo społeczności muzułmańskiej po Mahomecie kolejno obejmowali jego zastępcy – **kalifowie**. Pierwsi z nich wywodzili się z rodziny i spośród przyjaciół proroka.

ZASADY ISLAMU

Nowa religia głoszona przez Mahometa została nazwana **islamem**, czyli po arabsku „poddaniem się woli Bożej”. Wyznawców islamu nazwano **muzułmanami** (arabskie *muslim* – oddani wierze). Islam zakłada istnienie jednego Boga (po arabsku **Allacha**), którego nauki zostały ogłoszone ludziom przez proroka Mahometa. Dlatego wyznanie wiary w islamie brzmi: *Nie ma boga prócz Allacha, a Mahomet jest jego prorokiem*. Było ono pierwszym z „pięciu filarów islamu”. Pozostałe z filarów, których przestrzegania wymagano od muzułmanów, to: modlitwa odmawiana pięć razy dziennie

taki czas, jaki upływa między dwoma podojami [dojeniami] wielbłądzicy, należy mu się raj”. A tak, choć to był czcigodny towarzysz, pomimo to nie pozwolił mu prorok na usuwanie się, ale przy całej jego gorliwości w postu-szeństwie bogu i żarliwości w dobrych uczynkach, skierował go ku wojnie świętej. [...]

Prorok powiedział: „Kto walczy na drodze bożej – a bóg najlepiej wie, kto walczy na jego drodze – jest jak ten, co pości, stoi, korzy się, bije pokłony i upada na twarz”. [...]

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 24.

1. Wymień na podstawie tekstu czyny i postawy, które miały według Mahometa zapewniać zbawienie.
2. Oceń, jakie znaczenie miała zasada dżihadu w początkowym okresie istnienia islamu.

WARTO WIEDZIEĆ

Islam a judaizm i chrześcijaństwo

Mahomet był wrogo nastawiony do politeistycznych wierzeń arabskich, a czerpał głównie z tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej. Jego zdaniem islam stanowił dopełnienie dwóch wielkich religii monoteistycznych. Mahomet nauczał, że: *Jest jeden Allah, jedyny i niezmienny, nie zrodził nikogo i nie został zrodzony*. W ten sposób akcentował zasadnicze różnice w stosunku do chrześcijaństwa. Chrystus był przez Mahometa uznawany za ostatniego z proroków.

Mahomet 1 przyjmuje kapitulację od przedstawicieli żydowskiego plemienia, z którym walczył o kontrolę nad Medyną. Pokonani zostali wygnani z miasta, a ich majątki zagarnięto.

■ miniatura, Persja, XIV w.

z twarzą zwróconą w stronę Mekki, całomiesięczny post raz w roku (ramadan) i regularne przekazywanie jałmużny na rzecz ubogich. W późniejszej tradycji do filarów zaliczono ponadto obowiązek odbycia pielgrzymki do Mekki. Wśród innych zaleceń ważne miejsce zajmowały też surowe normy obyczajowe (np. zakaz picia alkoholu, spożywania wieprzowiny) oraz **dżihad** – obowiązek szczerzenia wiary, w tym udziału w świętej wojnie prowadzonej z niewiernymi (zwłaszcza politeistami). W myśl nauk Mahometa człowiek po śmierci stawał przed sądem Boga; sprawiedliwych, czyli posłusznych Allahowi, czekał raj, grzeszników zaś potępienie w piekle.

Nauki Mahometa były zapisywane na bieżąco przez jego wyznawców, a już po śmierci proroka połączono te zapisy w jedną całość. Utworzono w ten sposób księgę zwaną **Koranem**, która składa się ze 114 sur, czyli rozdziałów. Poza Koranem ustnie były przekazywane tradycyjne opowieści o czynach Mahometa, które zostały ostatecznie spisane w IX w. jako **Sunna** (arab. 'droga'). Księga ta nie jest jednak uznawana przez wszystkie odłamy islamu.

PODBOJE ARABÓW

LEGENDA

Obszary zdobyte przez Arabów:

■ za życia Mahometa do 632 r.

■ w latach 632–661

■ w latach 661–750

— granice cesarstwa bizantyjskiego ok. 750 r.

→ kierunki podbojów arabskich

• kolejne stolice imperium arabskiego

XX ważniejsze bitwy (lądowe; morskie)

Kufa główne ośrodki kulturalne muzułmanów

Mekka święte miasto Mekka

?

1. Wymień morza i oceany, nad którymi leżało imperium arabskie w VIII w.
2. Podaj nazwy siedmiu współczesnych krajów, które leżą na ziemiach wchodzących we wczesnym średniowieczu w skład imperium arabskiego.

KORAN

Według tradycji treść świętej księgi islamu została objawiona Mahometowi przez Allacha za pośrednictwem archanioła Gabriela. Spisany już w VII w. Koran składa się ze 114 sur (rozdziałów), które zawierają zarówno zasady religijne, jak i przepisy prawne oraz opowieści z życia Mahometa. Poszczególne rozdziały zostały ułożone według długości, nie tworzą zatem spójnej narracji. Muzułmanie powinni recytować Koran w jego oryginalnym brzmieniu, a więc po arabsku, co znacznie przyczyniło się do upowszechnienia tego języka. Zarówno język, jak i poetycka forma sprawiają, że Koran może być różnie interpretowany. Dlatego już od wczesnego średniowiecza powstawały komentarze do księgi, które objaśniały znaczenie niezrozumiałych fragmentów.

? Jaki jest skutek tego, że muzułmanie czytają Koran i modlą się wyłącznie po arabsku?

Rękopisy Koranu były konieczne do jego recytacji, a zatem stanowiły niezbędne wyposażenie każdego meczetu. W zależności od zamożności wiernych bywały one oszczędnie lub bogato dekorowane.

■ kodeks, VII–XIII w.

PODBOJE ARABÓW

Najważniejszy etap podbojów, w wyniku których Arabowie objęli władzę nad rozległymi obszarami Azji, Afryki i Europy (przyjrzyj się [mapie](#) na poprzedniej stronie), rozpoczął się wkrótce po śmierci Mahometa. Pierwszymi celami najazdów armii kalifów stały się Bizancjum i Persja. Imperia te były wyczerpane wojną, którą toczyły ze sobą przez prawie 30 lat. W tej sprzyjającej sytuacji Arabowie w latach 634–644, walcząc

Arabscy wojownicy walczyli przeważnie konno, a o sile ich armii decydowała przede wszystkim doskonała lekkozbrojna jazda.

■ miniatura, Persja, XIII w.

na dwa fronty, rozbili zarówno armię bizantyjską, jak i perską. W wyniku tego opanowali Syrię, Egipt i całą Mezopotamię, sięgając aż za rzekę Tygrys. Następnie do połowy VIII w. kalifowie na zachodzie zajęli całą północną Afrykę i Hiszpanię, a na wschodzie dotarli aż do Indii. Niepowodzeniem armii muzułmańskiej zakończył się jednak atak na sam Konstantynopol, którego mieszkańcy w 717 r. skutecznie stawili czoła armii kalifa.

O sukcesach Arabów, którzy dysponowali świetną jazdą i byli doskonale zorganizowani, decydowała nie tylko siła bojowa ich armii. Równie duże znaczenie miała polityka prowadzona wobec podbijanych ludów. Kiedy nie stawiały one zbrojnego oporu, były oszczędzane. Ludność mogła nadal żyć według swoich dawnych praw i zwyczajów. Jedynym obciążeniem na rzecz nowych panów był podatek nakładany na ludność niemuzułmańską, po arabsku „charadż” (stąd polskie określenie „haracz”). Danina ta często okazywała się jednak niższa niż podatki płacone do tej pory władcom bizantyjskim lub perskim. Ponadto wyznawcy niektórych odłamów chrześcijaństwa często z ulgą witali panowanie muzułmańskie. Ówczesne chrześcijaństwo targane było bowiem sporami dogmatycznymi, a odłamy potępione przez sobory lub dwór cesarski zwykle poddawano okrutnym represjom. Stosunkowo łagodne traktowanie podbitej ludności oraz obowiązujące początkowo zwolnienie muzułmanów od płacenia wszelkich podatków powodowały, że wielu mieszkańców zajętych terenów decydowało się na dobrowolne przyjęcie islamu.

MECZET

Meczet to charakterystyczna budowla architektury islamskiej. Oprócz modłów oraz słuchania kazań meczety służą jako miejsca różnych zebrań. Pierwsze świątynie muzułmańskie powstały w VII w. Prezentowany na fotografiach meczet Ahmada Ibn Tuluna z Kairu pochodzi z IX w.

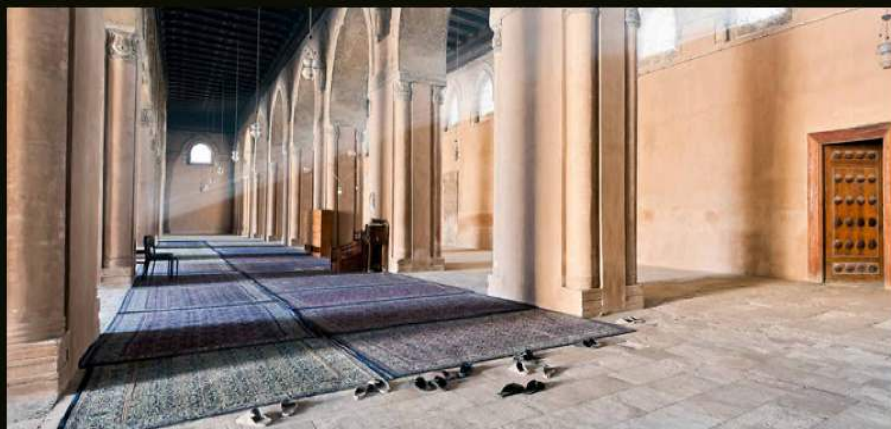
1 Mur otaczający przestrzeń modlitwy dla wiernych zapewnić miał spokój podczas modłów. Do świątyni prowadzi zazwyczaj kilka wejść.

2 Medresa, czyli szkoła koraniczna, była zlokalizowana w sąsiedztwie meczetu. Chłopcy uczeni byli w niej czytania oraz religii.

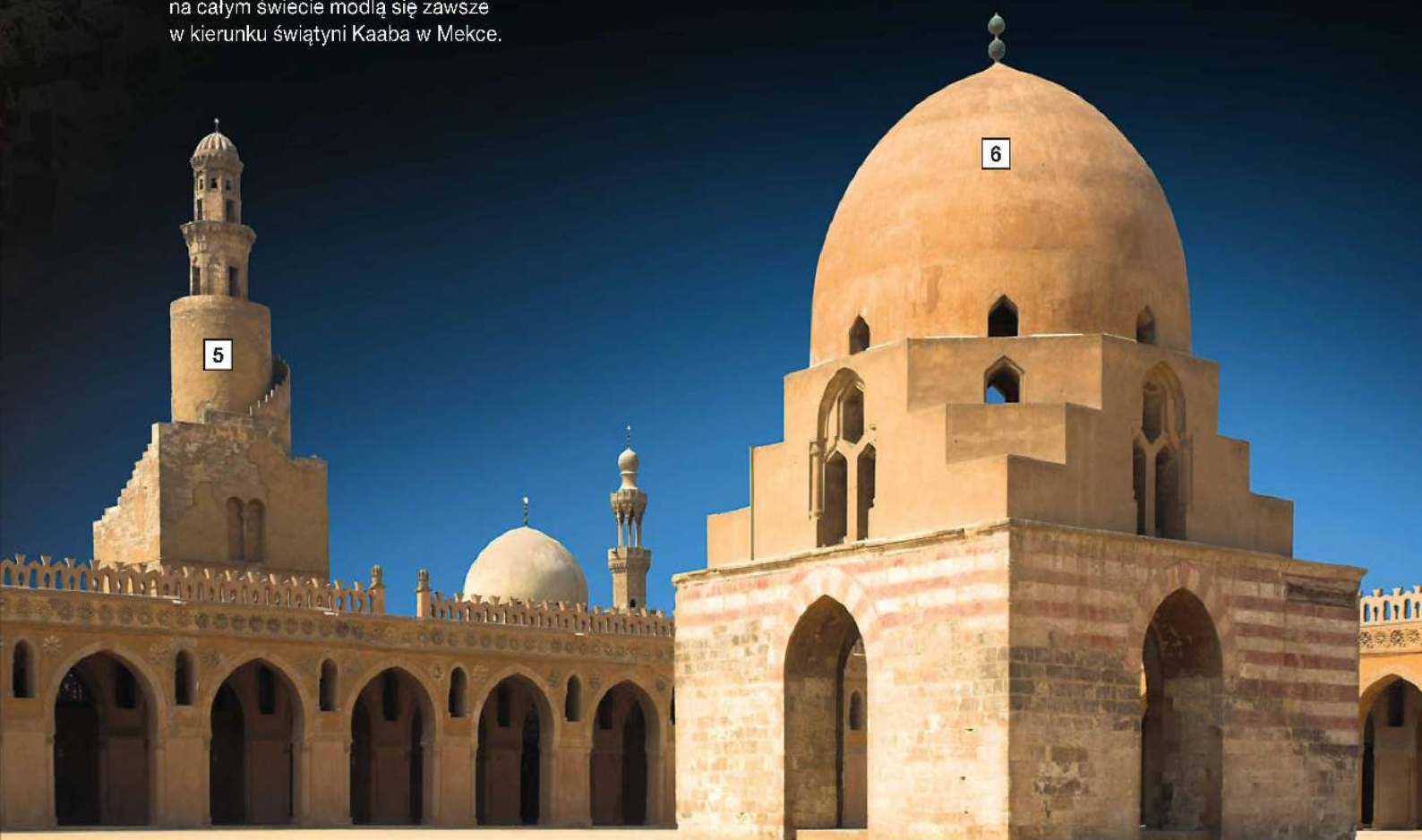
- 3** **Mihrab** to bogato zdobiona nisza, wskazująca stronę świata, ku której muzułmanie powinni się zwracać podczas odprawiania modlitw. Od czasów Mahometa muzułmanie na całym świecie modlą się zawsze w kierunku świątyni Kaaba w Mekce.

- 4** **Sala modłów** jest pozbawiona mebli, aby zapewnić miejsce dla jak największej liczby wiernych. Ze względów religijnych nie ma w niej także żadnych obrazów.

Dekoracje zdobiące meczet mają formę geometrycznych lub roślinnych ornamentów (arabeski) oraz wykalgafowanych fragmentów tekstu Koranu.

- 5** **Minaret** to wysoka wieża wzniesiona obok meczetu. Na jej szczycie znajduje się balkon, z którego muezin wzywa muzułmanów do modlitwy.
- 6** **Studnia**, czyli źródło wody z odpowiednio przygotowanymi miejscami do mycia, musi znajdować się w pobliżu meczetu lub sali modłów. Do obmycia przed rozpoczęciem modlitwy zobowiązany jest każdy muzułmanin.

- ?** **1.** Wymień najważniejsze elementy świątyni muzułmańskiej i omów ich funkcje.
- 2.** Przedstaw funkcje pełnione przez meczet dla wyznawców religii muzułmańskiej.

KRYZYS KALIFATU

W połowie VIII w. siedziba kalifów przeniesiona została z Medyny do Bagdadu nad Tygrysem, gdzie władcy otaczali się coraz większym przepychem. Jedność rozległego kalifatu nie trwała jednak długo. Wielkie rozmiary państwa powodowały, że **emirowie**, czyli zarządcy poszczególnych prowincji, uzyskali znaczną samodzielność. Te podziały doprowadziły do wewnętrznych sporów, które w IX w. wywołały rozpad imperium kalifów. Nowe państwa muzułmańskie nie rzadko toczyły między sobą wojny. Do podziałów politycznych doszły konflikty religijne. W islamie wyodrębniły się dwa rywalizujące ze sobą odłamy. **Szyici** domagali się uznania swoich przywódców – **imamów** – za autorytety religijne równe kalifom oraz oparcia islamu wyłącznie na Koranie, bez uwzględniania późniejszej tradycji, czyli Sunny. W tym różnili się od zwolenników Sunny – **sunnitów**, którzy stanowili zdecydowaną większość wśród muzułmanów. Ukształtowany w IX w. podział na szyitów i sunnitów zachował się do dzisiaj. Walki religijne w obrębie społeczności muzułmańskiej przyniosły również wzrost niechęci wobec ludności nieislamskiej mieszkającej w dawnych granicach kalifatu. Chrześcijanie i Żydzi nie mogli już liczyć na tak szeroką tolerancję, jak w czasach pierwszych kalifów.

OSIĄGNIĘCIA ARABÓW

Wielkie podboje sprawiły, że Arabowie zetknęli się z osiągnięciami cywilizacji bizantyjskiej i państw Wschodu. Nie niszczyli ich jednak, ale przejmowali i upowszechniali. Na części zajętych obszarów (np. w Hiszpanii) zastosowali techniki nawadniania ziemi poznane w Egipcie i Mezopotamii. Zapewnili warunki dla rozwoju handlu, który wcześniej był utrudniony z powodu licznych granic i ograniczony długotrwałymi wojnami bizantyjsko-perskimi. Arabscy kupcy docierali aż do Chin, gdzie nie tylko nabywali gotowe towary, ale też poznawali nowe technologie – m.in. umiejętność wyrobu tkanin z jedwabiu oraz obróbki stali. Głównym ośrodkiem produkcji metalurgicznej stał się **Damaszek**, a broń z doskonałej **stali damasceńskiej** stanowiła obiekt pożądania również wśród

WARTO WIEDZIEĆ

Cyfry arabskie

Do licznych osiągnięć arabskich przejętych przez Europejczyków, a później spopularyzowanych na całym świecie, należały cyfry arabskie. Zostały one co prawda opracowane przez Hindusów, a nie przez Arabów, jednak to dzięki nim dotarły do Europy. Najważniejszą zmianą w stosunku do poprzednich systemów zapisu liczb było dodanie zera. Pozwoliło ono w formie maksymalnie krótkiej i uproszczonej zapisywać nawet bardzo duże liczby.

cyfry arabskie europejskie	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
cyfry arabskie	٠	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩

Współcześnie stosowane przez nas cyfry arabskie znacząco różnią się od cyfr używanych w krajach arabskich. Przez stulecia następowała stopniowa ewolucja kształtu znaków.

 Zapisz za pomocą cyfr arabskich swoją datę urodzenia.

Alhambra – pałac emira w Granadzie w Hiszpanii to jeden z najwspanialszych zabytków architektury islamu. Budowla została udekorowana arabeskami – kunsztownie rzeźbionymi ornamentami z motywów roślinnych i geometrycznych. Ich popularność wynikała z obowiązującego w islamie zakazu przedstawiania Boga, ludzi i zwierząt. Centralne punkty pałacu zgodnie z obyczajem arabskim stanowią ogród i niewielki zbiornik wodny.

■ fotografia współczesna

Szyici (od „szijat Ali” – zwolennicy Alego) – odłam islamu, początkowo skupiający zwolenników Alego, zięcia Mahometa, odsuniętego od władzy przez pierwszych kalifów. Z czasem nazwa ta zaczęła oznaczać zwolenników oparcia islamu wyłącznie na Koranie, kwestionujących prawdziwość Sunny.

Sunnici – najliczniejszy odłam islamu, skupiający obecnie ok. 90% muzułmanów. W przeciwieństwie do szyitów za źródło zasad wiary muzułmańskiej oprócz Koranu uznają również Sunnę, czyli księgę z opowieściami o Mahomecie, spisaną znacznie później niż Koran.

■ NAUKA ARABSKA

Imperium arabskie powstało na gruzach wysoko rozwiniętych cywilizacji, których dorobek Arabowie w znacznym stopniu sobie przyswoili. Szczególne znaczenie miało przetłumaczenie na język arabski dzieł starożytnych uczonych greckich – m.in. Arystotelesa, Ptolemeusza i Hipokratesa, czy zapożyczenie z Indii zapisu cyfr. Opierając się na dokonaniach innych ludów, Arabowie twórczo rozwinęli różne dziedziny nauki, w tym szczególnie astronomię, matematykę, medycynę i geografę.

W najważniejszych ośrodkach, Damaszku, Bagdadzie, Kairze i Kordobie, powstały wspaniałe biblioteki, które w szczytowym okresie rozwoju liczyły po kilkaset tysięcy rękopisów. W Bagdadzie działał także **Dom Mądrości** – faktyczny odpowiednik późniejszych europejskich uniwersytetów. Z czasem z dokonaniach arabskich uczonych zaczęła zapoznawać się też chrześcijańska Europa – ich dzieła były tłumaczone na łacinę, podobnie jak – ocalone przez Arabów – traktaty starożytnych filozofów.

Astrolabium – wynaleziony w starożytności instrument służący do obserwacji nieba – był wykorzystywany nie tylko przez arabskich naukowców, ale także żeglarzy, którzy za jego pomocą określali położenie statków. Dodatkowo posługiwano się nim również, aby wyznaczyć godzinę wschodu i zachodu słońca, czyli pory obowiązkowej modlitwy.

■ fotografia współczesna

Medycyna arabska korzystała z dorobku greckich uczonych. Arabski przekład jednego z dzieł antycznych ozdobiono m.in. miniaturą ukazującą proces przygotowywania lekarstwa.

■ miniatura, Persja, XIII w.

? Jaki wpływ na zachowanie osiągnięć antycznych mieli Arabowie?

rycerstwa europejskiego. Od Chińczyków Arabowie przejęli umiejętność produkcji papieru, który za ich pośrednictwem trafił też do Europy. Podobną drogą ze wschodu dotarły na nasz kontynent cyfry, które są obecnie nazywane „cyframi arabskimi”. Same terminy „cyfra” czy „algebra” mają zresztą źródłosłów arabski.

W otoczeniu kalifów rozwijano też naukę, opierając się na dorobku autorów starożytnych, których Arabowie z czasem zaczęli cenić. Jeszcze kalif Omar, kiedy zdobył Aleksandrię, nakazał spalić tamtejszą słynną bibliotekę. Niedługo potem jednak uczeni muzułmańscy, często nawróceni na islam Żydzi, chętnie sięgali do starych ksiąg, twórczo kontynuując dorobek dawnych filozofów, zwłaszcza Arystotelesa (wróć do s. 80).

Ze względu na potrzeby władz rozległego imperium popularność zyskiwał język arabski. Stał się on językiem urzędowym obowiązującym na terenie całego państwa. Po arabsku został spisany Koran i w tym języku powstały dzieła arabskich prawników oparte na świętej księdze islamu. Sam Koran z zasady nie był tłumaczony na inne języki, dlatego wszyscy muzułmanie musieli uczyć się języka arabskiego.

Pod wpływem bizantyjskim i perskim rozwinęła się też architektura. Wedle wspólnego wzorca powstawały muzułmańskie domy modlitwy – **meczet**y. Ponieważ Koran zabraniał tworzenia wizerunków ludzi i zwierząt, ściany świątyń były zdobione geometrycznymi ornamentami zwanymi **arabeskami**.

ĆWICZENIA

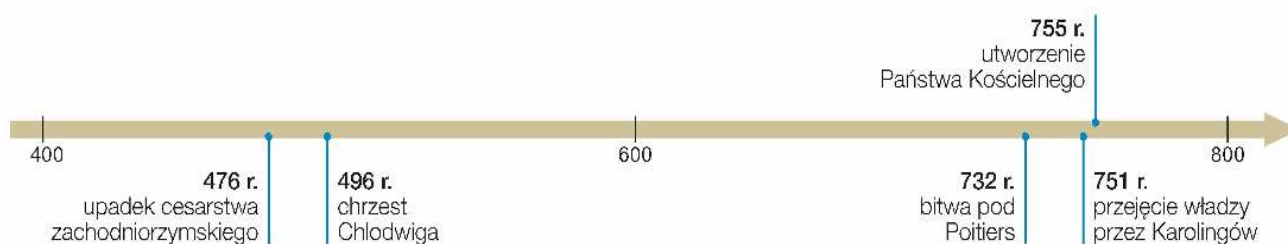
1. Przedstaw, w jaki sposób doszło do sformułowania zasad islamu.
2. Scharakteryzuj główne zasady religii stworzonej przez Mahometa.
3. Omów zasięg podbojów arabskich i podaj powody ich powodzenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Armstrong, *Krótką historia islamu*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2004.

H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2011.

Wielka wędrówka ludów u schyłku starożytności całkowicie przeobraziła zachodnią Europę. Antyczny świat śródziemnomorski, którym przez kilkadziesiąt lat zarządzili Rzymianie, został w znacznej części podbity przez plemiona germańskie. Jak zmieniła się cywilizacja europejska po wymieszaniu się ludności rzymskiej, germańskiej i galijskiej? Jaka kultura powstała z połączenia ich języków i tradycji? Które spośród barbarzyńskich plemion stworzyły najpotężniejsze państwa na ruinach cesarstwa zachodniorzymskiego?

■ PIERWSZE PAŃSTWA BARBARZYŃSKIE

Germańscy wodzowie na gruzach Imperium Rzymskiego zakładali własne państwa. Zazwyczaj istniały one bardzo krótko, nieustannie ulegały bowiem podziałom lub upadały. Ponadto poszczególne plemiona często się przemieszczały w poszukiwaniu nowych siedzib, co nieuchronnie prowadziło do walk z innymi ludami. Ostatecznie jednak w dawnej zachodniej części cesarstwa utrzymało się przynajmniej kilka barbarzyńskich królestw. W północnej Afryce usadowili się **Wandalowie**, z kolei na Półwyspie Iberyjskim, czyli w dzisiejszej Hiszpanii, swoje państwo założyli **Wizygoci**. Na północ od Pirenejów, w Galii, osiedli **Frankowie**, a w kolebce cesarstwa rzymskiego, w Italii, u schyłku V w. zamieszkali **Ostrogoci**. Ich władca Teodoryk Wielki uważał się za Rzymianina. Z tego powodu przykładł dużą wagę do kontynuacji rzymskich instytucji oraz tradycji, np. urządzał igrzyska, remontował akwedukty i termy.

W pierwszej połowie VI w. Justynian Wielki, rządzący cesarstwem bizantyjskim, podjął próbę odbudowy Imperium Rzymskiego. Doszło wówczas do zmian na i tak niestabilnej mapie państw barbarzyńskich. Bizantyjczycy pokonali Wandalów w Afryce oraz, po niezwykle krwawych i wyniszczających walkach, Ostrogotów w Italii. Panowanie bizantyjskie również okazało się nietrwałe. W VII w. północ Afryki podbili Arabowie, którzy zajęli też Półwysep Pirenejski,

gdzie rozgromili Wizygotów. Z kolei znaczną część Italii podbił kolejny lud germański – **Longobardowie**. Osiedlili się na północy Italii, której część do dziś nosi nazwę „Lombardia”. Pozbawili oni Bizancjum dotychczasowych wpływów na Półwyspie Apenińskim. Sytuację w środkowej Italii wykorzystali biskupi Rzymu, czyli papieże. Zaczęli oni sprawować władzę świecką nad terenami w środkowej Italii, które uwolniły się spod władzy Bizancjum.

Korona wizygocka stanowiła część skarbu odkrytego w Guarrazar w Hiszpanii. Jest jednym z najwspanialszych przykładów sztuki wczesnośredniowiecznej. Nie była ona noszona na głowie przez władcę, ale stanowiła dar dla Kościoła złożony przez króla Receswinta, który zdecydował się porzucić arianizm i przyjąć katolicyzm.

■ korona wotywna, Hiszpania, VII w.

■ CHRYSTIANIZACJA BARBARZYŃCÓW

Już od IV w. germańskie plemiona najeźdźców ulegały stopniowej chrystianizacji. Najwcześniej chrześcijanami zostali Wizygoci, których pierwszym biskupem był **Wulfila**, Got z pochodzenia, ale urodzony i wychowany w Rzymie. W kolejnym stuleciu pogaństwo porzucili również Wandalowie i Burgundowie. Ludy germańskie w tym czasie przyjmowały chrześcijaństwo zgodne z założeniami arianizmu (więcej o nim przeczytasz na s. 130), doktryny odrzucającej dogmat o Trójcy Świętej. To sprawiło, że Germanie nie tylko nie stanowili wspólnoty religijnej z katolicką ludnością rzymskich prowincji, ale także byli skonfliktowani z papieżami w Rzymie.

Przełomowe okazało się przyjęcie chrześcijaństwa przez Franków, którzy stopniowo umacniali swoje państwo. Ich władca, pochodzący z dynastii **Merowingów** król **Chlodwig**, w 496 r. wraz z 3000 wojowników przyjął chrzest w obrządku katolickim. Dzięki temu,

POSTAĆ HISTORYCZNA

CHLODWIG

466–511

Najsłynniejszy władca Franków z dynastii Merowingów. Podczas walk z germańskim plemieniem Alemanów w 496 r. przyjął chrześcijaństwo w obrządku łacińskim. Udział w tym miała jego żona chrześcijanka – Klotylda. W kolejnych latach pokonał Burgundów i Wizygotów, a w 508 r.

przeniósł stolicę swojego państwa do Paryża. Za jego rządów spisane zostało prawo salickie – kodeks prawny Franków.

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHRZEST CHLODWIGA

Żyjący w VI w. biskup Grzegorz z Tours [czyt.: turs] tak przedstawił okoliczności przyjęcia chrześcijaństwa przez Chlodwiga.

[Podczas bitwy z Alemanami] wojsko Chlodwiga poczęło szybko topnieć. Ten widząc to, podnosi oczy ku niebu i, dręczony w sercu, do łez wzruszony i skruszony tak modli się: „Jezusie Chrystusie, o którym Hrothilda [Klotylda – żona Chlodwiga] powiada, że jesteś synem prawdziwego Boga, który uchodzisz za przynoszącego pomoc tym, którzy są w nieszczęściu, [...] gorąco pragnę uwierzyć Ci i w imię Twoje wychrzcić się, jeżeli mi udzielisz zwycięstwa nad tymi nieprzyjaciółmi [...]. Wzywałem bowiem moich bogów, ale ci nie przychodzą z pomocą swoim wyznawcom. [...] Skoro to powiedział, Alemanowie zaczęli cofać się i zwracać do ucieczki. [...] [Chlodwig] powróciwszy [do domu], po nastaniu pokoju, opowiedział królowej, w jaki sposób, przez wezwanie imienia Chrystusa osiągnął zwycięstwo. [...] Wtedy rozkazała królowa zawezwać potajemnie do siebie św. Remigiusza, biskupa miasta Reims, błagając, aby w króla wpoił słowa zbawienia. [...] A on rzecze: „Chętnie posłuchałbym cię, świętobliwy Ojciec, lecz jedna rzecz stoi na przeszkodzie: oto naród, który za mną idzie, nie zgodzi się, by porzucić swych bogów; ale pójdę i przemówię do nich według słów Twoich”. Ale gdy zeszedł się ze swoimi poddanymi, nim zaczął mówić, cały naród za sprawą wszechmocy Boga zgodnie zawołał: „Porzucamy

bogów śmiertelnych, bogobojny królu, i gotowi jesteśmy uznawać za boga tego, o którym mówi Remigiusz, że jest nieśmiertelny”. [...] Tak więc król, wyznając wszechmocnego Boga w Trójcy Świętej, ochrzczony został.

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 66–67.

Chrzest Chlodwiga [1], udzielony mu przez św. Remigiusza [2], został wyrzeźbiony na plakietce z kości słoniowej. Świeżo nawróconemu władcy towarzyszy jego żona Klotylda [3].

■ płaskorzeźba, Francja, X w.

- ?** 1. Wyjaśnij, jaka zdaniem kronikarza była przyczyna przyjęcia chrztu przez Chlodwiga.
2. Wy tłumacz, jakie znaczenie ma w relacji wzmianka o „Bogu w Trójcy Świętej”.

że była to wiara wyznawana przez większość miejscowej ludności, w państwie Merowingów elementy chrześcijańskie, rzymskie i germańskie zaczęły się łączyć i przenikać, a społeczności dotąd osobne – scalać. Sam Chlodwig jako pierwszy katolicki władca barbarzyński zyskał uznanie papieżstwa, a nawet cesarstwa bizantyjskiego.

■ POCZĄTKI RZĄDÓW KAROLINGÓW

Państwo Franków stopniowo zwiększało swoje terytorium i z czasem objęło całą Galię, rosło też jego znaczenie. Z biegiem lat jednak, gdy ród Merowingów stawał się coraz liczniejszy, królestwo zaczęło ulegać wewnętrznym podziałom. Prowadziło to do bratobójczych walk o panowanie, podczas których śmierć poniosło wielu Merowingów. Królowie z tej dynastii coraz bardziej tracili wpływ na rządy, dlatego zaczęto ich nazywać „królami gnuśnymi”, czyli leniwymi, niechętnymi do działania. Równocześnie rosło znaczenie najwyższych urzędników zwanych **majordomami**, czyli zarządcami dworu. W początkach VIII w. urząd ten przeszedł w ręce przedstawicieli możnowładczego

Podziemia klasztoru w Jouarre [czyt.: żłar] są miejscem wiecznego spoczynku wielu ważnych postaci z czasów Merowingów. Zachowały się bogato zdobione sarkofagi biskupów i założycielki klasztoru św. Telchidy.

■ krypta przedromańska, Francja, ok. 630 r.

EUROPA ZACHODNIA W V–VIII WIEKU

LEGENDA

- ziemie Franków w chwili objęcia władzy przez Chlodwiga I (481 r.)
- królestwo Franków w chwili objęcia władzy przez dynastię Karolingów (751 r.)
- posiadłości cesarstwa bizantyjskiego w pierwszej połowie VII w.
- Państwo Kościelne (od 755 r.)
- ✕ ważniejsze bitwy

- ?**
1. Wymień plemiona i państwa, które utraciły swoje tereny na rzecz Franków.
 2. Wyjaśnij, na terenie których współczesnych krajów europejskich w średniowieczu rozciągało się państwo Franków.

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Poitiers

Na początku VIII w. Maurowie przekroczyli Pireneje, podbili część południowej Francji i zapuszczali się coraz dalej na północ (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 148). Jeden z takich łupieżczych najazdów na ziemię Franków z 732 r. zakończył się bitwą stoczoną w okolicach Poitiers pomiędzy wojskami muzułmańskimi a siłami frankijskimi, dowodzonymi przez majordoma Karola Młota. Najeźdźcy zostali powstrzymani przez znacznie liczniejsze wojska Franków. Lekka arabska kawaleria bezskutecznie próbowała przełamać szeregi ciężkozbrojnej piechoty Franków. Gdy podczas jednej z szarż na siły frankijskie zginął dowódca muzułmanów, jego wojska zaczęły się w panice wycofywać, ponosząc znaczne straty. Zwycięstwo, choć nie złamało potęgi muzułmańskiej, powstrzymało jej ekspansję na północ. Odtąd do odzyskiwania utraconych wcześniej ziem przystąpili Frankowie.

Jakie znaczenie dla Arabów, a jakie dla Franków miała bitwa pod Poitiers?

Bitwa pod Poitiers została przedstawiona na XIX-wiecznym obrazie. Dowodzący siłami Franków majordom Karol Młot **1** wznosi w górę młot bojowy, czyli topór. Nazwa broni, za pomocą której ten władca odniósł zwycięstwo nad Saracenami, stała się jego przydomkiem.

■ obraz olejny, Francja, XIX w.

rodu zwanego później **Karolingami**. Należący do niego majordom **Karol Młot** w **732 r.** w bitwie pod **Poitiers** [czyt.: płati] pokonał oddziały arabskie, które najechały ziemię Merowingów. Skuteczny opór Franków zniechęcił muzułmanów do wypraw na północ, majordoma zaczęła zaś otaczać sława zwycięskiego obrońcy chrześcijaństwa. Rosnąca dzięki temu pozycja Karolingów ułatwiła podjęcie zdecydowanych działań synowi Karola Młota – **Pepinowi Krótkiemu**. Po objęciu stanowiska majordoma postanowił on zająć miejsce władcy. Aby jednak jego postępowanie nie zostało uznane za bezprawne, zadbał o poparcie papieża. Zwrócił się zatem z pytaniem do biskupa Rzymu, czy słuszne jest nazywanie królem tego, kto jedynie nosi tytuł, czy też raczej tego, kto pełni jego obowiązki. Odpowiedź z Rzymu była po myśli Pepina – papież opowiedział się za tym, który w rzeczywistości sprawuje rządy. Pepin uznał więc, że ma wolną rękę i został władcą państwa Franków. Ostatniego merowińskiego króla Childeryka III w 751 r. pozbawiono tronu i ostrzyżono – ponieważ wierzono, że długie włosy władców z tej dynastii kryją magiczną moc – a następnie zamknięto w klasztorze. Pepin Krótki zaś przyjął koronę królewską.

Papież przychylnie odniósł się do przejęcia tronu przez Pepina, ponieważ liczył na jego pomoc. W ówczesnej Europie tylko Frankowie dysponowali wystarczającą siłą, aby zapewnić Rzymowi ochronę przed stwarzającymi coraz większe zagrożenie Longobardami.

Zgodnie z oczekiwaniami nowy król Franków wkrótce należycie odwdzieczył się papieżowi i podczas wyprawy do Italii rozbił longobardzką armię. Tereny w środkowej Italii odebrane Longobardom w 755 r. podarował papieżowi Stefanowi II, co dało początek **Państwu Kościelnemu**, określanemu jako „dziedzictwo św. Piotra”. Istniało ono do 1870 r., a obecnie jego pozostałością jest znajdujący się pod władzą papieża Watykan.

POSTAĆ HISTORYCZNA

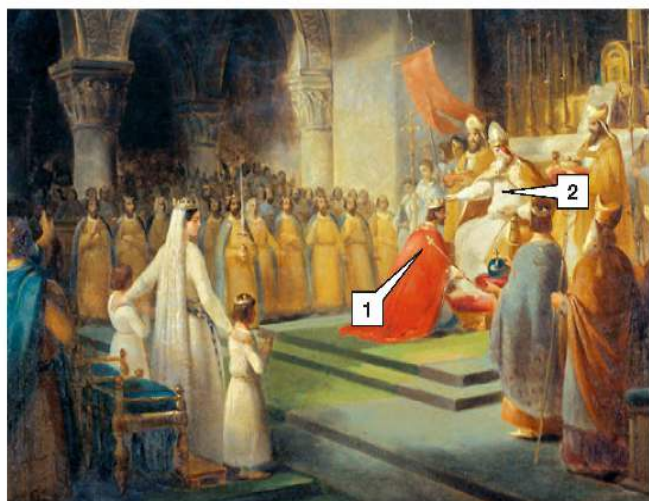
PEPIN KRÓTKI

714–768

Pierwszy król Franków z dynastii Karolingów. Pełniąc funkcję majordoma na dworze króla Childeryka III z dynastii Merowingów, w 751 r. wbrew prawu przejął władzę w królestwie. W zamian za uznanie prawa do tronu Franków udzielił pomocy papieżowi i dwukrotnie pokonał Longobardów. Toczył

również zwycięskie walki z Arabami, w wyniku których odebrał im posiadłości na północ od Pirenejów. Był ojcem Karola Wielkiego. Ze względu na swój niski wzrost otrzymał przydomek „Krótki”.

Namaszczenie świętymi olejami Pepina Krótkiego [1] przez papieża Stefana II [2] odbyło się w Boże Narodzenie 754 r. W ten sposób Pepin stał się „pomazańcem” i królem „z Bożej łaski”, a dynastia Karolingów zapewniła sobie uświęcenie swojej władzy w państwie Franków, którą odebrali Merowingom.

■ obraz olejny, Francja, XIX w.

■ ŚWIT EUROPY

Po kilkuset latach od upadku starożytnego Rzymu barbarzyńskie królestwa w Europie okrzepły. W tym czasie postępowała **asymilacja** germańskich najeźdźców z miejscową **ludnością galoromańską**. Mniej liczni Germanie przekazywali im swoje obyczaje i prawo, a sami przyjmowali język i kulturę zromanizowanych poddanych. Dlatego np. język francuski, choć jego nazwa pochodzi od Franków, w rzeczywistości należy do wywodzących się z łaciny języków romańskich. Właśnie państwo Franków, najdłużej istniejące spośród państw barbarzyńskich powstałych na ruinach Imperium Rzymskiego, odegrało kluczową rolę w przekazywaniu tradycji antycznej. Dokonania nowej dynastii – Karolingów – nadały kształt Europie w okresie średniowiecza i zapoczątkowały proces powstawania narodów europejskich.

Asymilacja – przyjęcie kultury obcej grupy ludności i przystosowanie do niej.

Ludność galoromańska – zromanizowani Galowie, ludność mieszkająca w przeszłości na terenie obecnej Francji, która przyjęła rzymską kulturę i posługiwała się łaciną.

WARTO WIEDZIEĆ

Czy Konstantyn Wielki ustanowił władzę papieską?

Z udokumentowaniem praw do tronu problem miał nie tylko Pepin Krótki. Także papieństwo starało się uwiarygodnić swoje prawa do posiadanych ziem. W tym celu w połowie VIII w., wkrótce po utworzeniu Państwa Kościelnego, powstał w Rzymie dokument będący jednym z najgłośniejszych fałszerstw w historii – tzw. darowizna Konstantyna. Z jego treści wynikało, że cesarz Konstantyn Wielki przyznał papieżom władzę nad Rzymem, a także uważał ich za ważniejszych od pozostałych biskupów. Papież miał też otrzymać prawo do noszenia tych samych insygniów władzy co cesarz i odbierania takich jak on honorów. Dokument od początku budził zastrzeżenia, ponieważ był podrobiony dość nieudolnie. Do tego miał być wystawiony rzekomo w Konstantynopolu w 315 r., podczas gdy w rzeczywistości miasto to powstało kilkanaście lat później. Jego autentyczność została obalona już w średniowieczu. Pozostaje jednak ważnym świadectwem ówczesnych planów politycznych papieństwa.

Nadanie przez Konstantyna Wielkiego [1] **donacji dla papieństwa** zostało przedstawione na fresku w rzymskim kościele Czterech Koronacji. Papież Sylwester I [2] otrzymuje od Konstantyna tiarę oraz prawa do miasta – Rzymu, na które wskazuje lewą ręką cesarz.

■ fresk, Rzym, XIII w.

Jakie korzyści przynieść miało papieżu wystawienie wspomnianego dokumentu?

ĆWICZENIA

1. Wymień plemiona barbarzyńskie, które założyły swoje państwa na gruzach cesarstwa zachodniorzymskiego.
2. Oceń, jaki wpływ na dalsze losy Franków miał chrzest Chłodwiga.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie miał dla Pepina Krótkiego jego sojusz z papieństwem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Faber, *Merowingowie i Karolingowie*, tłum. Z. Jaworski, Warszawa 1994.

K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004.

4

IMPERIUM KAROLA WIELKIEGO

Spośród królestw barbarzyńskich, które powstały na ruinach Imperium Rzymskiego, najpotężniejsze państwo stworzyli Frankowie. Ponadto jako pierwsi z germańskich plemion przyjęli chrześcijaństwo, dzięki czemu zyskali uznanie papieża oraz potomków Galów i Rzymian. Czy władcy Franków skutecznie wykorzystają potęgę militarną swojego państwa? W jaki sposób będą budować pozycję polityczną własnej dynastii?

PODBOJE KAROLA WIELKIEGO

Gdy w 768 r. zmarł Pepin Krótki, królestwo Franków odziedziczyli jego dwaj synowie – **Karol i Karloman**. Nad państwem zawisła groźba znana już z okresu merowińskiego, czyli podziału i w rezultacie osłabienia znaczenia Franków. Rosło napięcie między braćmi i powszechnie spodziewano się wybuchu wojny między nimi. Zanim jednak konflikt się rozpoczął, w 771 r. w wieku 20 lat Karloman zmarł. W tej sytuacji Karol został jedynym władcą Franków. Od samego początku podejrzewano, że przyczynił się do śmierci brata, lecz wobec braku dowodów kwestia ta na zawsze pozostanie tajemnicą.

Czas panowania Karola, któremu ze względu na zasługi nadano przydomek „Wielki”, to w znacznej mierze okres wojen. Władca Franków ostatecznie pokonał Longobardów. Dzięki temu włączył do swojego imperium północną Italię i większość środkowej, z wyjątkiem Państwa Kościelnego (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 161). Przyjął wówczas tytuł króla Italii. Prowadził również zwycięską wojnę z Arabami na terenie dzisiejszej Hiszpanii, podczas której zdobył ziemie na północ od rzeki Ebro. Śladem tych walk w kulturze europejskiej jest *Pieśń o Rolandzie*, frankijskim rycerzu, który walczył z arabskimi oddziałami w Pirenejach (więcej o Rolandzie na s. 175).

Karol Wielki kontynuował też ekspansję na obszary leżące na wschód od Renu. Rozbił **Awarów**, którzy od VI w. byli najpotężniejszym ludem mieszkającym w Europie Środkowej. Frankowie toczyli również krwawe walki z germańskim ludem Sasów. Wkrótce

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL WIELKI

742–814

Król Franków, a od 800 r. władca odrodzonego cesarstwa. Był synem króla Pepina Krótkiego. Po śmierci ojca przez trzy lata rządził wspólnie z bratem Karlomanem. Podczas samodzielnych rządów dokonał licznych podbojów i rozszerzył granice państwa Franków na większą część

Europy Zachodniej. Pokonał Awarów, Sasów i Longobardów. Dokonał licznych reform w dziedzinie administracji, wojskowości i edukacji. Uporządkował system monetarny oraz miar i wag, co było niezwykle istotne dla rozwoju handlu. Przyczynił się do rozwoju kultury tak znacząco, że okres jego rządów zaczęto określać jako „renesans karoliński”. Jego dwór stał się ośrodkiem kultury, do którego ściągali uczeni i artyści z całej Europy. Uznawany jest nie tylko za najwybitniejszego z władców Franków, ale i jednego z najważniejszych władców w dziejach Europy. Te zasługi sprawiły, że zyskał przydomek „Wielki”. Na jego grobowcu wyryto napis: *W tym grobowcu leży ciało Karola, wielkiego i prawowitego cesarza, który wspańiale powiększał Królestwo Franków i panował z wielkim powodzeniem przez czterdzieści siedem lat.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PODOBÓJ SASÓW

Żyjący w czasach panowania Karola Wielkiego frankijski kronikarz Einhard [czyt.: ajnhart] opisał wojnę, którą ten władca toczył z Sasami.

Żadna z wojen prowadzonych przez naród Franków nie była bardziej uparta, zacięta i wyczerpująca. Sasi, jak niemal wszystkie ludy zamieszkujące Germanię, dzicy z natury, czcili demony i nienawidzili naszej religii, a nie było dla nich praw ani boskich, ani ludzkich, których by nie pogwałcili [...]. Podjęto więc wojnę, która trwała pełne trzydzieści trzy lata [...]. Niekiedy [Sasi] byli już tak zgnębieni i skolatani, że obiecywali nawet porzucić kult demonów i przyjąć wiarę chrześcijańską. Lecz jeśli nieraz byli skłonni to uczynić, zawsze istniała w nich gotowość, by zburzyć te wszystkie zamiary [...]. Żadne wybiegi nie uszły Sasom bezkarnie. [Król] mścił się za wiarołomstwo [...] i zawsze wymierzał im słuszną karę [...]. Długoletnia wojna skończyła się tym, że Sasi przyjęli warunki, jakie król im postawił: wyrzekali się kultu demonów i starych

ojczystych obrzędów, przyjmowali wiarę i sakramenty religii chrześcijańskiej i przyłączyli do Franków, tworzyli z nimi odtąd jeden naród.

Źródło: Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, tłum. J. Parandowski, oprac. A. Gieysztor, Wrocław 1950, s. 21–23.

Ciężkozbrojna konnica frankijska korzystała ze strzemion. To rewolucyjne rozwiązanie pozwoliło jeźdźcom znacznie sprawniej walczyć na koniu.

1. Przedstaw przebieg walk Franków z Sasami.
2. Wyjaśnij, jakie zdaniem Einharda były przyczyny wybuchu konfliktu z Sasami.

i oni zostali podbici i zmuszeni do przyjęcia chrześcijaństwa. W ten sposób Karol Wielki stał się władcą zachodniej części Europy aż po Łabę, a jego zwierzchność uznała też część Słowian zamieszkująca pomiędzy Łabą a Odrą.

ODRODZENIE CESARSTWA NA ZACHODZIE

Frankijski monarcha postrzegał siebie jako zwierzchnika chrześcijańskiego Zachodu, stąd w jego otoczeniu powstała myśl o odnowieniu cesarstwa. Planowano je odbudować w pierwotnej postaci – zatem zjednoczonego, obejmującego i cesarstwo wschodnie, i zachodnie. Zamiar ten Karol chciał zrealizować poprzez małżeństwo z bizantyjską cesarzową Ireną. Sytuacja zmieniła się w Boże Narodzenie 800 r., gdy papież Leon III dokonał **cesarskiej koronacji** Karola bez uprzednich konsultacji z Konstantynopolem. W efekcie plan odtworzenia zjednoczonego cesarstwa upadł, przywrócona została natomiast władza cesarska na zachodzie Europy. Samo terytorium monarchii Karola również znacząco różniło się od obszaru cesarstwa zachodniorzymskiego. Zasięg państwa Karola obejmował bowiem głównie obszary na północ od Alp. Najważniejsze było jednak znaczenie symboliczne tego aktu – nawiązanie do czasów rzymskiej świetności i jedności świata

zachodniego. Bizancjum początkowo protestowało przeciwko odnowieniu cesarstwa na Zachodzie, ale po pewnym czasie cesarze wschodni uznali nowy tytuł Karola.

Koronacja cesarska Karola Wielkiego odbyła się w Boże Narodzenie 800 r. Na koronacji zyskał nie tylko Karol Wielki, który stał się równy cesarzom bizantyjskim, ale i papież, który zaczął nadawać tę godność cesarzom.

■ miniatura, *Europa Zachodnia*, XIII w.

ORGANIZACJA PAŃSTWA KAROLA WIELKIEGO

Aby sprawnie rządzić swoim rozległym imperium, Karol Wielki musiał zreformować administrację państwową. Wszystkie swoje rozporządzenia zaczął wydawać na piśmie – stąd powstawały tzw. kapitularze, czyli spisane zbiory przepisów prawnych. W hrabstwach, na które było podzielone państwo Franków, władzę reprezentowali wyznaczeni przez niego **hrabiowie**. Na terenach przygranicznych, szczególnie narażonych na ataki wrogów, cesarz tworzył **marchie**, którymi zarządzali urzędnicy zwani **margrabiami**. Aby samodzielnie odpierać ataki wrogów, posiadali oni większe uprawnienia od hrabiów. Sprawny kontakt z hrabiami i margrabiemi, a także kontrolę nad ich działaniami zapewniali dworowi cesarskiemu specjaliści „wysłannicy pańscy”. Szczególną rolę w rządzeniu odgrywali duchowni, którzy ze względu na wykształcenie pełnili wysokie stanowiska na dworze władcy, a także tworzyli administrację na prowincji.

CIEKAWOSTKA

Skąd pochodzi słowo „król”?

Imperium Karola Wielkiego objęło swoim zwierzchnictwem również plemiona słowiańskie między Łabą a Odrą. Imię władcy było znane jednak również wśród bardziej odległych ludów słowiańskich. To właśnie od imienia „Karol” powstał wyraz „król” w języku polskim, „kral” po czesku i „korol” w ruskim, a później w rosyjskim.

Tron Karola Wielkiego zachował się do naszych czasów i znajduje się w dawnej stolicy Karolingów – Akwizgranie.

■ tron, Akwizgran, VIII w.

IMPERIUM KAROLA WIELKIEGO

LEGENDA

- Królestwo Franków w chwili objęcia władzy przez Karola Wielkiego w 768 r.
- obszary przyłączone przez Karola Wielkiego do 814 r.
- obszary uzależnione od Karola Wielkiego do 814 r.
- państwa muzułmańskie
- posiadłości cesarstwa bizantyjskiego
- kierunki ekspansji Franków (z datami)
- wybrane bitwy

- 1.** Wskaż państwa i ludy, przeciwko którym Karol Wielki podejmował wyprawy.
- 2.** Wymień tereny w Europie Zachodniej, które nie zostały bezpośrednio włączone do państwa Karola Wielkiego.

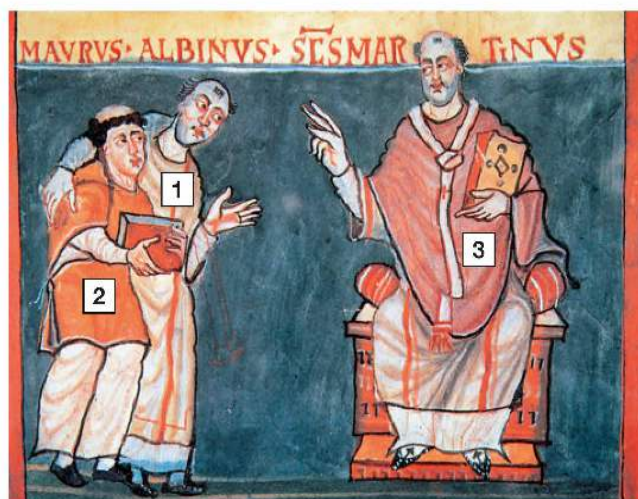
Marchia – teren nadgraniczny cesarstwa, objęty szczególnym typem organizacji ze względu na zagrożenie atakami wrogów zewnętrznych.

■ RENESANS KAROLIŃSKI

Władza nad rozległym państwem wymagała odpowiednio wykształconych urzędników. Brakowało ich, ponieważ przez stulecia następujące po upadku cesarstwa rzymskiego bardzo podupadły miasta, w których mieściły się główne ośrodki edukacji. W tym okresie stosowanie i znajomość pisma uległy znacznemu ograniczeniu.

We wczesnym średniowieczu, tzw. **ciemnych wiekach**, nauczanie było prowadzone tylko w klasztorach, w których mnisi przepisywali księgi. Gromadzono w nich także dzieła autorów antycznych. Edukacja klasztorna nie wystarczała jednak do wykształcenia osób przydatnych w administrowaniu monarchią. Często ze szkolnictwem niewielką styczność mieli nawet duchowni obsadzający parafie i mający problemy ze znajomością łaciny. W konsekwencji nabożeństwa odprawiali w sposób niepoprawny, a czasem nawet nie potrafili korzystać z **mszału**.

W tej sytuacji Karol Wielki i jego doradcy zmuszeni byli na nowo zorganizować nauczanie duchownych. Aby wdrożyć ten ambitny plan, oparto się na wiedzy mniichów z Brytanii i Irlandii, gdzie przetrwała znajomość klasycznej łaciny. Głównym twórcą nowego systemu

Alkuin [1] był wielkim autorytetem naukowym i miał licznych uczniów. Jednym z nich był widoczny na miniaturze kronikarz z Moguncji – Hraban Maur [2], który korzystając z poparcia mistrza, prezentuje swoje dzieło arcybiskupowi [3].

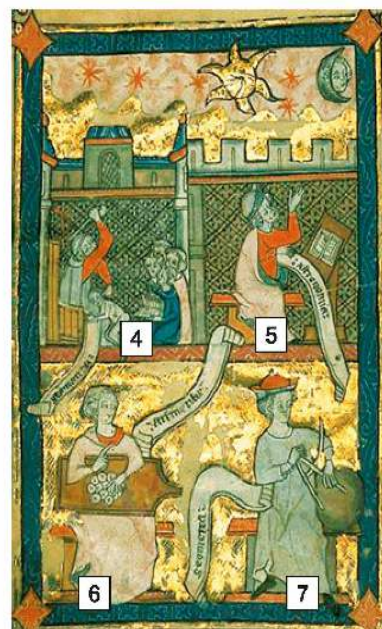
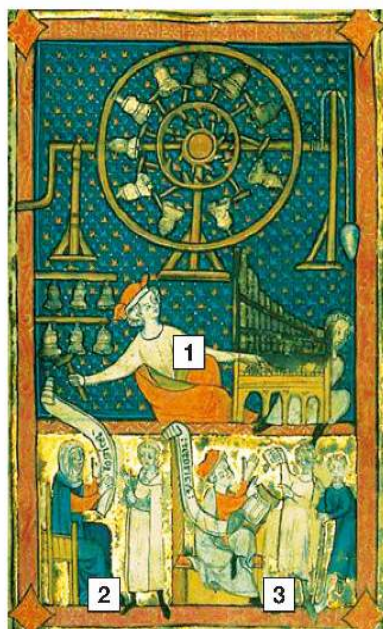
■ miniatura, Europa Zachodnia, IX w.

kształcenia był mnich brytyjski **Alkuin**, któremu władca powierzył kierowanie szkołą pałacową w **Akwizgranie**. Alkuin oparł edukację na znanej od schyłku starożytności koncepcji **siedmiu sztuk wyzwolonych** (więcej o sztukach wyzwolonych przeczytasz w **Warto wiedzieć** poniżej). Nauczano wówczas

WARTO WIEDZIEĆ

Siedem sztuk wyzwolonych

Stanowiące podstawę edukacji średniowiecznej sztuki wyzwolone dzieliły się na dwie grupy. Na pierwszym etapie uczono trzech z nich, tzw. **trivium** (łac. trzy drogi; czyt.: triwium), które obejmowało gramatykę (w praktyce chodziło po prostu o naukę łaciny), dialektykę (logikę, czyli sztukę poprawnego rozumowania) oraz retorykę (sztukę przemawiania, ale także przekonywania do swoich racji). Kolejnym etapem kształcenia było **quadrivium** (łac. cztery drogi; czyt.: kładriwium), na które składały się geometria, arytmetyka, astronomia i muzyka.

Sztuki wyzwolone zostały przedstawione na miniaturach.

[1] Muzyka (postać grająca na organach i dzwonach), [2] Logika, [3] Retoryka, [4] Gramatyka (postać karząca ucznia chłostą), [5] Astronomia (postać patrząca w gwiazdy), [6] Arytmetyka (postać przeliczająca żetony), [7] Geometria (postać z cyrklem).

? Dlaczego, Twoim zdaniem, w pierwszej kolejności uczono gramatyki, retoryki i dialektyki?

Mszał – księga liturgiczna zawierająca teksty mszy.

■ ARCHITEKTURA W CZASACH KAROLINGÓW

W okresie karolińskim większość budynków wznoszono z drewna. Do nielicznych obiektów murowanych, które wówczas powstały, należały klasztory i kościoły. Kamienne budowle były nie tylko bardzo kosztowne, ale także trudne do ogrzania, co na północ od Alp miało ogromne znaczenie. Z tych względów bardzo rzadko stawiano kamienne budowle mieszkalne.

Jednym z nielicznych wyjątków był **pałac w Akwizgranie**. W miejscowości tej – atrakcyjnej ze względu na lecznicze źródła – lubił przebywać już Pepin Krótki, a Karol Wielki wybrał ją na swoją rezydencję. Wspaniały pałac cesarza wzniesiono, korzystając ze wzorców rzymskich. Do naszych czasów przetrwała jedynie kaplica zbudowana na planie regularnego szesnastokąta. Nawiązywała ona wprost do bizantyjskiego kościoła San Vitale [czyt.: witale] w Rawennie i stanowi najwybitniejsze osiągnięcie architektury karolińskiej.

Karol Wielki jako budowniczy został przedstawiony na witrażu.

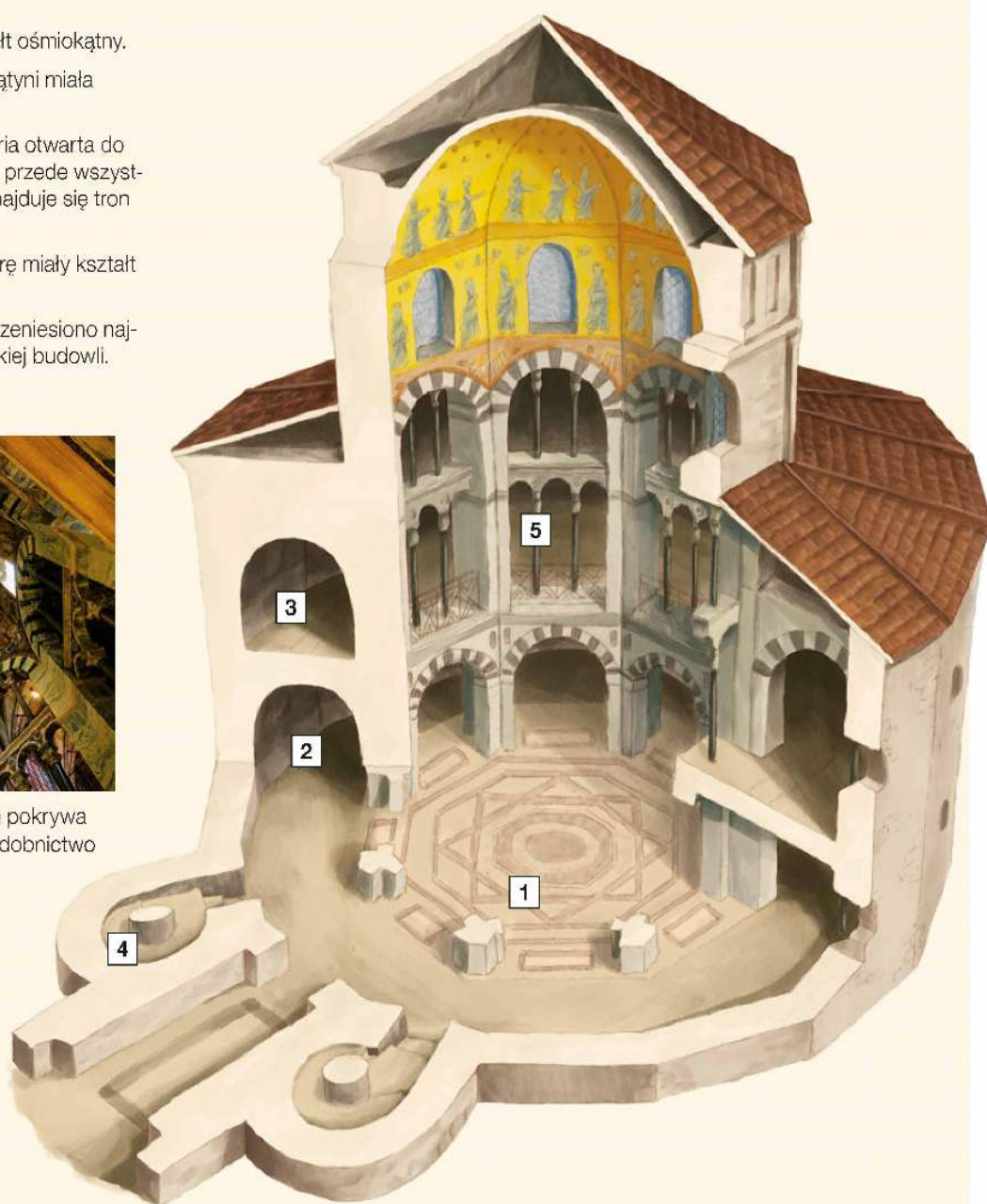
■ witraż, Francja, XII w.

- 1 Centrum świątyni miało kształt ośmiokątny.
- 2 Nawa otaczająca centrum świątyni miała kształt szesnastokątny.
- 3 Empora to podwyższona galeria otwarta do wnętrza kościoła, która służyła przede wszystkim cesarzowi. Tutaj do dziś znajduje się tron Karola Wielkiego.
- 4 Schody prowadzące na emporę miały kształt spiralny.
- 5 Kolumny w stylu korynckim przeniesiono najprawdopodobniej z ruin rzymskiej budowli.

Sklepienie kaplicy w Akwizgranie pokrywa złotista mozaika, przypominająca zdobnictwo bizantyjskie.

■ fotografia współczesna

? Dlaczego w czasach Karolingów rzadko wznoszono budowle z kamienia?

łaciny, niezbędnej do poznania każdej dziedziny nauki, a ponadto matematyki, astronomii i muzyki. Kształtowano także umiejętność jasnego wyrażania się i wnioskowania. W taki sposób nauczano nie tylko w Akwizgranie. Na wzór szkoły pałacowej przy klasztorach i kościołach katedralnych tworzone nowe placówki edukacyjne. Zaczęto dbać o poprawność nauczanej łaciny i sięgano przy tym po starożytnych autorów rzymskich, którzy tego języka używali w mistrzowski sposób.

Również samo pismo podczas „ciemnych wieków” uległo zmianom i wymagało ponownego uporządkowania (więcej na ten temat przeczytasz w [Warto wiedzieć](#) na tej stronie). Uczeń mnisi w służbie Karola

Wielkiego stworzyli więc nowy rodzaj pisma, charakteryzujący się prostotą i czytelnością. Otrzymało ono nazwę **minuskuly karolińskiej** i stało się podstawą dla dalszego rozwoju średniowiecznej kaligrafii.

Wszystkie te zmiany dały początek **renesansowi (odrodzeniu) karolińskiemu**. Właśnie wówczas po raz pierwszy w kulturze europejskiej świadomie powrócono do dorobku starożytnych. Znaczenie renesansu karolińskiego było ogromne, ponieważ gdy przywrócono godność cesarską na Zachodzie, oznaczał on koniec okresu „ciemnych wieków” i stworzenie nowego nurtu, odwołującego się do dziedzictwa rzymskiego. Zmiana ta obejmowała powrót do edukacji, poprawnej łaciny, znajomości pisma i literatury rzymskiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Minuskuła karolińska

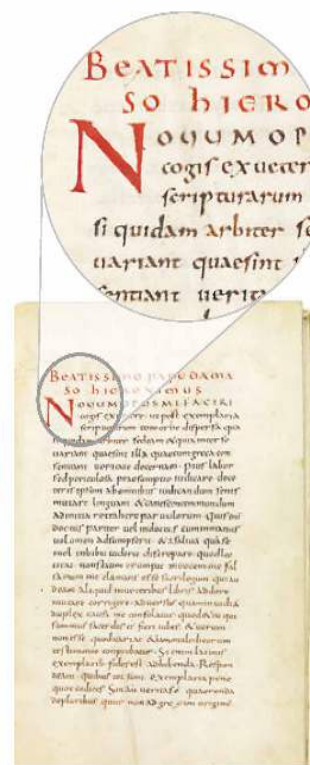
We wczesnym średniowieczu zerwaniu uległy więzy pomiędzy pojedynczymi ośrodkami kultury rozrzuconymi po całej Europie Zachodniej. Ukształtowały się wówczas **pisma insularne** (wyspowe), czyli takie, które były używane tylko w konkretnym ośrodku i jego okolicach, a dla osób mieszkających gdzie indziej pozostawały nieczytelne. Rewolucyjną zmianę przyniosła minuskuła, opracowana przez uczonych ze szkoły pałacowej w Akwizgranie. Było to pismo, którego litery mieszczą się w schemacie czteroliniowym. Trzonki liter zapisywano między liniami środkowymi, a ich łaseczki dochodziły do linii górnej i dolnej. Jest to schemat znany wspólnie z zeszytów „w trzy linie” do języka polskiego dla młodszych klas szkoły podstawowej.

Gdy u progu czasów nowożytnych minuskuła karolińska została odnaleziona przez pierwszych humanistów, zrobiła na nich duże wrażenie. Po pewnej modyfikacji wdrożyli ją do powszechnego użytku w okresie odrodzenia. W tej formie stosowana jest do dziś.

? Jakie były różnice pomiędzy dwoma krojami pisma – minuskułą karolińską a starszym krojem pisma?

Biblia z VI w.

Ewangelia z IX w. spisana minuskułą karolińską.

ĆWICZENIA

1. Opisz przebieg podbojów Karola Wielkiego.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Karol Wielki nawiązywał do tradycji starożytnego Rzymu.
3. Przedstaw, na czym polegał renesans karoliński.

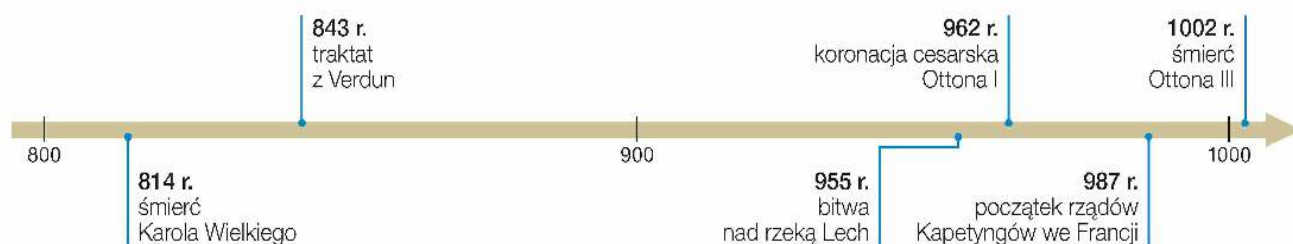
DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Bühner-Thierry, *Imperium Karola Wielkiego*, tłum. B. Spieralska-Kasprzyk, Warszawa 2004.

S. Fischer-Fabian, *Karol Wielki*, tłum. B. Ostrowska, Warszawa 2006.

W dziejach Europy wędrówka ludów wywołała okres burzliwych przemian. Zakończył je dopiero Karol Wielki dzięki odbudowaniu cesarstwa, które objęło znaczną część Europy Zachodniej. Choć było ono militarnie potężne jak żadne inne państwo od rozpadu Imperium Rzymskiego, jednak bardzo zróżnicowane wewnętrznie.

Czy cesarstwo przetrwa po śmierci wielkiego władcy Franków? Czy podbite przez Karolingów plemiona germańskie będą trwale tworzyć jedno państwo?

■ PODZIAŁ IMPERIUM KAROLINGÓW

Mimo zabiegów Karola Wielkiego o silniejszą integrację państwo Franków było wewnętrznie bardzo zróżnicowane. W skład cesarstwa wchodziła zarówno Galia ze zromanizowaną ludnością, której język przejmowali zachodni Frankowie, jak i czysto germański obszar na wschód od Renu. Kiedy w 814 r. zmarł Karol Wielki, następcą władcy został jego jedyny syn – **Ludwik Pobożny**. Sprawa sukcesji nie budziła więc kontrowersji. Ludwik jednak miał trzech synów, którzy jeszcze za życia ojca podjęli z nim rywalizację, domagając się udziału w rządach i wydzielenia własnych państw. Po śmierci Ludwika w 840 r. bracia zaczęli walczyć między sobą.

Kres wojnie położył **traktat w Verdun** [czyt.: werde], zawarty w 843 r. przez rywalizujących ze sobą synów Ludwika. Na mocy traktatu najstarszy z braci – **Lotar** – otrzymał władzę cesarską oraz Italię i Burgundię, a ponadto pas ziem na północy sięgający aż do Morza Północnego. W granicach jego państwa leżał zatem również Akwizgran, uznawany za stolicę frankijskiego imperium. Obszary na zachód od dzielnicy Lotara, a więc głównie Galia (dzisiejsza Francja), przypadły **Karolowi Łysemu**. Tereny na wschód od ziem Lotara, zamieszkane przez ludność germańską (dzisiejsze Niemcy), objął **Ludwik** nazywany później Niemieckim.

Lotar jako cesarz miał sprawować władzę zwierzchnią nad młodszymi braćmi, co szybko okazało się niemożliwe. Po jego śmierci Italia się usamodzielniała. Tereny na północ od niej, zwane od imienia Lotara **Lotarynią**, stały się przedmiotem rywalizacji pomiędzy pozostałymi Karolingami.

PODZIAŁ PAŃSTWA KAROLA WIELKIEGO

LEGENDA

- państwo Karola Łysego
- państwo Ludwika Niemieckiego
- państwo Lotara I
- granice państwa Karola Wielkiego
- granice Państwa Kościelnego
- traktat w Verdun

1. Wymień nazwy współczesnych państw znajdujących się na obszarach poszczególnych królestw powstałych w efekcie traktatu z Verdun.
2. Wyjaśnij, z którym z państw karolińskich po 843 r. sąsiadowało Państwo Kościelne.

WARTO WIEDZIEĆ

Początki Francji

W państwie zachodniofrankijskim, czyli w późniejszej Francji, rządy po Karolu Grubym sprawowali kolejni królowie z dynastii Karolingów. Ich władza była coraz słabsza, a w końcu po śmierci Ludwika V Gnuśnego, w 987 r., królem został hrabia Paryża – Hugo Kapet. Zapoczątkował on dynastię Kapetyngów, która przez kolejne stulecia władała Francją.

Hugo Kapet został przedstawiony w koronie **1**, która stanowiła najważniejszy symbol władzy królewskiej. W lewej dłoni trzyma zaś „rękę sprawiedliwości” **2** – używaną przez władców Francji łaskę zakończoną dłonią symbolizującą najwyższą władzę sądowniczą.

■ miniatura, Francja, XIII w.

Odszukaj informację, jak długo sprawowały we Francji władzę dynastie spokrewnione z Kapetyngami.

W ten sposób traktat z Verdun dał początek dwóm państwom, które wywarły znaczący wpływ na dzieje Europy i to nie tylko w średniowieczu – Francji i Niemcom.

■ PANOWANIE OTTONA I

W 911 r. zmarł ostatni z Karolingów na tronie wschodniofrankijskim, czyli niemieckim. Nowym królem został Konrad I wywodzący się z Frankonii. Po nim tron objął w 919 r. Henryk I z saskiej dynastii Ludolfingów. Panował w bardzo trudnych warunkach, ponieważ w dobie kryzysu państwa umocniła się samodzielność plemiennych książąt. Zdołał jednak zbudować autorytet władzy królewskiej, opierając się w dużej mierze na Kościele. Jego syn i następca – **Otton I**, zwany później Wielkim, kontynuował dzieło ojca. Swoją pozycję zdobył w dużej mierze dzięki sukcesom militarnym.

Początkowo władca toczył walki głównie na wschodzie, gdzie rozciągały się ziemie zamieszkałe przez plemiona słowiańskie. Z tego samego kierunku nadciągały również najazdy **Węgrów**, którzy rabowali i pustoszyli

INFOGRAFIKA

WIKINGOWIE – NAJEŻDŹCY Z PÓŁNOCY

W okresie wczesnego średniowiecza Skandynawię zamieszkiwali Normanowie, którzy od VIII w. urządzali wyprawy morskie o charakterze rabunkowym, handlowym lub osadniczym. Członków tych eskapad określano mianem wikingów. Najeźdźcy z północy w IX–X w. podporządkowali sobie nie tylko znaczne terytoria Anglii, Irlandii i Francji, lecz dopłynęli także do Grenlandii i Ameryki. Wikingowie wywodzący się z obszaru obecnej Szwecji wyprawiali się z kolei na południe Europy, gdzie prowadzili intensywną wymianę handlową z Arabami. Kres ich wyprawom położyła dopiero rosnąca potęga władców poszczególnych państw europejskich w XI w.

Runy stanowią rodzaj alfabetu, którym posługiwały się ludy germańskie, w tym Normanowie. Najpopularniejszym miejscem ich zapisywania były kamienie, co należy wiązać z praktykami magicznymi.

Wikingowie walczyli głównie pieszo. Ich podstawowym orężem był miecz **A**, używali też toporów i włóczni. Oslonę przed ciosami zapewniać miały okrągłe tarcze **B**. Ich głowy ochraniały stalowe lub skórzane hełmy **C**. Wikingowie nosili też grube kaftany **D**, rzadziej zbroje, na które stać było tylko najzamożniejszych wojowników.

terytorium cesarstwa. Przez pewien czas nawet nie potrafili poradzić sobie z ich najazdami i byli zmuszeni do płacenia **trybutu**. Aby trwale się od nich odgradzić, Otton I stworzył nową nadgraniczną markę, która dała początek późniejszej Austrii (Österreich – władztwo wschodnie; czyt.: esterrajs). W **955 r.** w **bitwie nad rzeką Lech** król Niemiec złamał zaś potęgę Węgrów. Ponadto szybko rozszerzał wpływy na ziemiach Słowian. Zmusił do uznania swojego zwierzchnictwa księcia czeskiego i dokonał zbrojnego podboju plemion Słowian połabskich mieszkających między Łabą i Odrą. Przy okazji wszedł w kontakt z księciem Polan Mieszkiem I, który zobowiązał się płacić Ottonowi I trybut (przyjrzyj się **mapie** na następnej stronie).

Następnie niemiecki władca w większym stopniu zaangażował się w walki w Italii, wstrząsanej wewnętrznymi konfliktami. Nie potrafiło im zaradzić papieństwo, pogrążone w głębokim kryzysie. Tron następców św. Piotra stał się elementem rywalizacji pomiędzy różnymi rodami rzymskimi.

Trybut – świadczenie, które w średniowieczu słabszy władca musiał płacić potężniejszemu. Wiązało się z uznaniem zwierzchności tego drugiego.

Otton I [1] składa w darze Chrystusowi [2] nowo zbudowaną świątynię – prawdopodobnie katedrę w Magdeburgu, której model trzyma na rękach. Scenę obserwują święci, m.in. św. Piotr [3].

■ *plakietka z kości słoniowej, Włochy, X w.*

W tej sytuacji interwencja potężnego władcy z północy nie tylko nie natrafiła na opór, ale została przyjęta w Italii z zadowoleniem. Otton I już w 951 r. koronował się na króla Longobardów, a dziesięć lat później, kiedy załatwił sprawy na innych granicach, wkroczył do Rzymu, udzielając poparcia papieżowi Janowi XII. Ten w **962 r.** przeprowadził koronację Ottona I na cesarza.

Drakkary były największymi okrętami, na których pokładach wikingowie udawali się w dalekie wyprawy. Mogły one pomieścić nawet 80 osób załogi. Jednostki te nie miały żadnych nadbudówek ani miejsc dla załogi pod pokładem.

- 1** Duży żagiel stanowił główny napęd jednostki podczas wyprawy morskiej. Był on rozpięty na długim poziomym drzewcu (rei), przytwierdzonym do masztu.
- 2** Wiele par wiosel stanowiło napęd okrętu, gdy nie można było posłużyć się żaglem. Wioślarze siedzieli na ławach rozstawionych po obydwu stronach jednostki.
- 3** Okrągłe tarcze przytwierdzone do burt chroniły wikingów przed niespodziewanym ostrzałem.
- 4** Kadłub jednostki odznaczał się małym zanurzeniem, dzięki czemu można było żeglować wzdłuż wybrzeży i wpływać do ujść rzek.

- 5** Wyobrażenia głów smoków mocowano na dziobie i rufie okrętu. Miało to prawdopodobnie na celu odstraszenie bóstw opiekuńczych najeżdżanych osad. Aby nie obrazić własnych bogów, zdejmowano je przed wypłynięciem do macierzystego portu.

- ?**
1. Wymień cechy konstrukcyjne drakkaru, które umożliwiały wikingom odbywanie dalekich podróży morskich.
 2. Wyjaśnij, dlaczego wikingowie budzili strach wśród ówczesnych mieszkańców Europy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PODOBÓJ ITALII PRZEZ OTTONA I

Przebieg podboju Italii w swoim dziele opisał żyjący w tym czasie niemiecki kronikarz Thietmar.

Po uśmierzeniu tych niepokojów wojennych [w Niemczech] Otto [I] udał, że wyprawia się po raz wtóry do Rzymu, w istocie zaś wyruszył z wielkim wojskiem do Lombardii, i tu oblegając przez dwa lata [...] Berengara [króla longobardzkiego], dostał go w końcu podstępem w swoje ręce [...]. Na wygnanie go skazał do Bambergu [...]. Stąd podążył Otto do Rzymu ze zbrojnym orszakiem i, pokonawszy dwukrotnie stawiających mu opór mieszkańców

tego miasta, wkroczył do niego uroczyście w roku 961. Następnie uzyskał wraz z żoną w dwudziestym dziewiątym roku panowania namaszczenie na godność cesarską od papieża Jana [XII], na którego wezwanie tu przybył. Zostawszy opiekunem rzymskiego Kościoła, objął w posiadanie Benewent, Kalabrię i Apulię [krajów włoskie], po uprzednim pokonaniu tamtejszych książąt.

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 24.

1. Wyjaśnij, kto był sojusznikiem, a kto przeciwnikiem Ottona I w Italii.
2. Opisz nastawienie lokalnych władców w Italii wobec cesarza.

W ten sposób po raz kolejny, podobnie jak za panowania Karola Wielkiego, zostało odnowione cesarstwo na Zachodzie. Otton uważał się odtąd za pana Rzymu oraz opiekuna papieżstwa, dlatego ingerował w wybór papieży. Bezskutecznie usiłował również zdobyć południową część Półwyspu Apenińskiego, co spowodowało uwikłanie się w długotrwałe walki z panującymi tam Arabami.

Mając w pamięci walkę o władzę pomiędzy spadkobiercami monarchy, doprowadził już za swojego życia do koronowania na cesarza syna – **Ottona II**. Zadbał też o uznanie swojej cesarskiej godności przez Konstantynopol. Znakiem zawartego porozumienia było małżeństwo Ottona II ze spokrewnioną z bizantyjskim cesarzem księżniczką Teofano, która w 972 r. z wielkim przepychem przybyła do Rzymu.

MARZENIA O CESARSTWIE
UNIWERSALNYM

Cesarz Otton I zmarł w 973 r. Dziesięć lat później jego syn poniósł ciężką klęskę, walcząc z Arabami w południowej Italii. Echa tego wydarzenia były tak znaczące, że doprowadziły m.in. do wielkiego powstania Słowian połabskich. Na pewien czas zniweczyło ono efekty polityki podbojów na wschodzie prowadzonej przez Ottona I.

Niedługo potem Otton II zmarł, a ponieważ następca tronu, **Otton III**, miał tylko 4 lata, władzę w jego imieniu sprawowała cesarzowa Teofano. Pod jej wpływem dorastający władca nabrał przekonania o wyjątkowej pozycji cesarza. Młodego Ottona III cechowała ponadto głęboka pobożność, a staranne wykształcenie pozwalało mu na chłonicie inspiracji z różnorodnych lektur.

RZESZA OTTONÓW

LEGENDA

- królestwo wschodniofrankijskie utworzone w 843 r.
 - obszary przyłączone do królestwa wschodniofrankijskiego
 - obszary, które weszły w skład cesarstwa w 1034 r.
 - tereny zajmowane przez Węgrów w IX–X w.
 - Polska w czasach Mieszka I
 - granica cesarstwa w 962 r.
- kierunki najazdów węgierskich
- ⊗ ważniejsze bitwy

- ?** Podaj, które rejony cesarstwa Ottonów były narażone na najazdy węgierskie.

Otto III **1** zasiadający na tronie przyjmuje hold od czterech krain, które w zamierzeniu tego cesarza miały wchodzić w skład jego imperium. Symbolizują je cztery kobiety niosące dary: **2** Sclavinia (Słowiańszczyzna), **3** Germania, **4** Gallia i **5** Roma (Italia).

■ miniatura, Niemcy, X/XI w.

Władca stał się równoprawnym dyskutantem dla uczonych żyjących w jego czasach. Samodzielne rządy objął w wieku zaledwie 14 lat. Otton III na swoim dworze wprowadził wschodni ceremoniał i sprawował władzę w sposób bliski bizantyjskiemu cesaropapizmowi (więcej o cesaropapizmie na s. 141). Obsadzał na tronie papieskim bliskich sobie duchownych, a na swoich pieczęciach umieścił dewizę „odnowienie cesarstwa rzymskiego” (łac. *renovatio Imperii Romani*). Cesarstwo takie rozumiał jako **monarchię uniwersalną**, czyli obejmującą cały chrześcijański świat. W jej ramach różne narody miały współistnieć pod zwierzchnią władzą cesarską. Jej nadrzędność nie ulegała wątpliwości, ale nie miała być narzucana siłą.

Do działań, które miały doprowadzić do tego celu, należała pielgrzymka do Gniezna (więcej o niej na s. 199–200), a także koronacja królewska węgierskiego władcy Stefana w 1001 r. Ambitne plany młodego cesarza nie miały jednak szans na realizację. Możliwi Niemcy uważali, że Otton III marnotrawi ich siły na wcielanie w życie swoich mrzonek, a elity Rzymu były niezadowolone z ciągłych ingerencji monarchy w sprawę miasta. Ponadto Otton zamierzał poślubić córkę cesarza bizantyjskiego i w ten sposób wciągnąć cesarstwo wschodnie w realizację swoich przedsięwzięć. Zamierzenie to nie zostało urzeczywistnione, gdyż w styczniu 1002 r., w wieku zaledwie 22 lat, władca zmarł.

Jego następcą, Henryk II, który tytuł cesarski uzyskał w 1014 r., porzucił plany Ottona. Jego dewizę zastąpił inną: *odnowienie Królestwa Franków* (łac. *renovatio Regni Francorum*). Władca Niemiec miał więc sprawować władzę nad dawnym imperium Karola Wielkiego, ale droga do tego celu miała wieść przez rozszerzenie granic królestwa niemieckiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Cesarstwo rzymskie czy niemieckie?

Cesarstwo Ottona I i jego następców znacząco różniło się od imperium Karola Wielkiego. Zwierzchnictwa cesarzy z dynastii Ludolfingów nie uznawali władcy francuscy, tym bardziej że wciąż byli nimi Karolingowie. Nowe cesarstwo obejmowało więc jedynie Italię i Niemcy. Ponadto każdy kolejny król niemiecki musiał na nowo podejmować starania o koronację cesarską, gdyż nie była ona przyznawana automatycznie każdemu władcy Niemiec. Zwierzchność cesarza mogła być narzucona innym władcom tylko poprzez ekspansję polityczną, ewentualnie militarną Niemiec. Stąd u schyłku średniowiecza nastąpiło ostateczne utożsamienie tytułu cesarskiego z Niemcami i powstało wówczas określenie „Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego”.

? Czym różniło się cesarstwo Ottona I od imperium Karola Wielkiego?

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie było znaczenie traktatu z Verdun dla powstania nowych państw w Europie.
2. Scharakteryzuj osiągnięcia Ottona I. Wskaż te z nich, które było Twoim zdaniem najistotniejsze.
3. Wyjaśnij, na czym polegała uniwersalistyczna koncepcja cesarstwa rzymskiego w ujęciu Ottona III.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Strzelczyk, *Otton III*, Wrocław 2009.

S. Weinfurter, *Niemcy w średniowieczu: 500–1500*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2010.

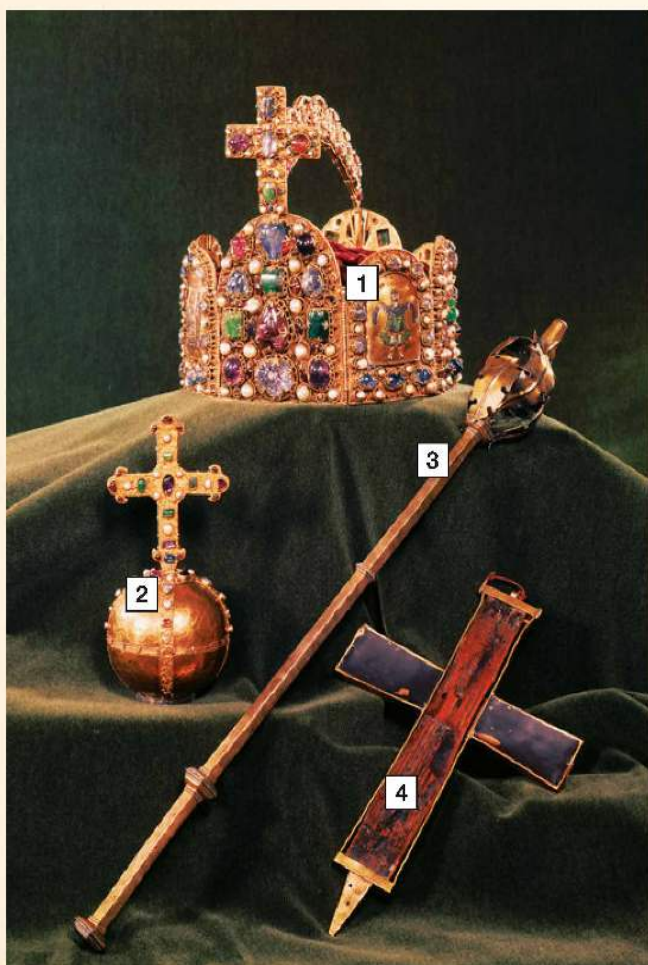
Korona Rzeszy – symbol minionej chwały

Liczne i dla współczesnego obserwatora prawie niezrozumiałe są szczegóły symboli zawartych w koronie Rzeszy. Perły i kamienie szlachetne, ich rodzaj i liczba są nośnikami zakodowanych informacji.

F. R. Erkens

■ INSYGNIA WŁADZY CESARSKIEJ

Na zwiedzających skarbiec cesarski w pałacu w Wiedniu szczególnie wrażenie robi dyskretnie oświetlona sala, w której zostały wystawione insygnia Rzeszy – korona, święta włócznia, krzyż Rzeszy, miecz Rzeszy, jabłko i berło. Przedmioty, które niegdyś były oznakami władzy cesarskiej, dziś oddziałują na widzów głównie migoczącym blaskiem najcenniejszych kruszców i kamieni. Każdy z tych zabytków ma jednak także swoją bogatą historię i niesie szereg treści symbolicznych.

Insygnia władzy cesarskiej: [1] korona cesarska, [2] jabłko, [3] berło oraz relikwiarz [4], w którym przechowywano drzazgę mającą pochodzić z krzyża, na którym skonał Chrystus.

■ fotografia współczesna

■ OŚMIOKĄTNA KORONA RZESZY

Korona już swoim kształtem wyróżnia się spośród innych zabytków tego rodzaju, gdyż nie jest okrągła, a – ośmiokątna. Ponieważ ośmioro ludzi przeżyło biblijny potop, miało to symboliczne znaczenie dla chrześcijan, oznaczało bowiem zmartwychwstanie oraz udział w zbawieniu, jakie zapewnić miał chrzest (z tego względu baptysteria – pomieszczenia lub budowle służące do udzielania tego sakramentu – często wznoszono właśnie na planie ośmioboku).

Osiem płytek, z których składa się korona, odlano z czystego złota. Na czterech z nich znajdują się malowidła wykonane w stylu bizantyjskim, ukazujące zmartwychwstałego Jezusa na tronie oraz starotestamentowych władców biblijnych Dawida, Salomona i Ezechiasza, któremu towarzyszy prorok Izajasz. Symbolizują oni cechy dobrego władcy – sprawiedliwość, mądrość i pobożność. Obecność Chrystusa wskazuje zaś na boskie pochodzenie władzy cesarskiej. Jednocześnie podkreśla to sentencja umieszczona przy jego postaci: *Przeze mnie rządzą królowie*. Pozostałe płytki są

Koronacja Ottona I [1] przez Maryję [2] to symboliczna scena zamieszczona w księdze religijnej z XI w.

■ miniatura, Włochy, XI w.

bogato dekorowane kamieniami szlachetnymi i perłami – w sumie znalazło się tu 120 kamieni i 240 pereł (w tym 144 duże). Liczby te również mają znaczenie symboliczne. Ze względu na swoją podzielność przez dwanaście mogą się odnosić do liczby apostołów, pokoleń Izraela lub bram Jerozolimy zstępującej z niebios w Apokalipsie św. Jana. Być może sama korona też symbolizować miała to niebiańskie miasto z proroczych wizji.

Korona potwierdzała prawowitość władzy aktualnego cesarza. W celach propagandowych w XIV w. cesarz Karol IV rozkazał raz do roku wystawiać ją na widok publiczny w Pradze. Uroczystości te szybko zyskały dużą sławę i stały się celem masowych pielgrzymek. Cesarz zwrócił się dodatkowo do papieża, aby nawiedzający koronę i inne insygnia mogli uzyskać odpust. W ten sposób korona zyskiwała walor religijny podobny do relikwii świętego.

■ LOSY KORONY RZESZY

Data powstania korony ciągle budzi wątpliwości. Tradycyjnie przyjmuje się, że wykonano ją z myślą o koronacji cesarskiej Ottona I, czyli przed 962 r., a kabłąk – łączący przedni i tylny panel korony – dodano za panowania cesarza Konrada II (1027–1039). Po raz pierwszy wspomniana w źródłach została jednak dopiero pod koniec XII w., co sprawia, że dyskusja na temat daty jej wykonania jest ciągle otwarta.

Korona, początkowo jako symbol władzy, długo towarzyszyła królom i cesarzom w podróżach po kraju. Dopiero w XIV w. cesarz Karol IV umieścił insygnia Rzeszy na stałe na zamku Karlstein [czyt.: karlsztajn] w pobliżu czeskiej Pragi. Podczas rewolucji husyckiej,

Brytyjscy i amerykańscy historycy sztuki po II wojnie światowej zajmowali się odzyskiwaniem zabytków ukrytych przez nazistów. Jednym z nich była Korona Rzeszy, która powróciła do wiedeńskiego skarbcza.

■ fotografia, Norymberga, 1945 r.

w 1419 r., król niemiecki Zygmunt Luksemburski przeniósł koronę i pozostałe insygnia na Węgry, wkrótce jednak na długi czas trafiły one do niemieckiej Norymbergi. Kiedy pod koniec XVIII w. do miasta zbliżały się wojska rewolucyjnej Francji, cenne przedmioty wywieziono. W 1800 r. dotarły one do Wiednia, gdzie rezydował ówczesny cesarz rzymski Franciszek II. Niedługo później w 1806 r. władca ten zrzekł się godności świętego cesarza rzymskiego, w zamian zadowolając się jedynie tytułem cesarza Austrii. W ten sposób korona Rzeszy – liczący przeszło 800 lat symbol władzy cesarskiej i jedności kraju – stała się jedynie muzealnym zabytkiem minionej epoki. Szczęśliwie zdecydowano się zachować ją w nienaruszonym stanie, dzięki czemu od 1827 r. do dziś można ją podziwiać podczas zwiedzania cesarskiego skarbcza.

1. Opowiedz o symbolice korony cesarskiej.
2. Poszukaj informacji na temat losów polskich insygniów królewskich.

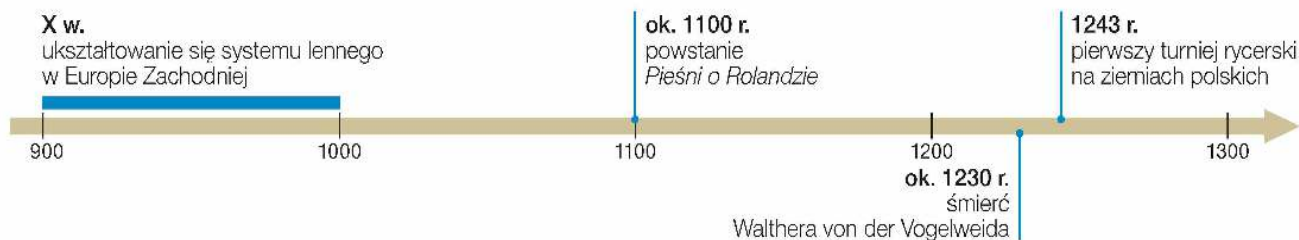
Zamek Karlstein był nie tylko malowniczą siedzibą cesarzy leżącą niedaleko od Pragi, ale także miejscem lokalizacji skarbcza, w którym przechowywano najcenniejsze klejnoty ówczesnej Europy.

■ fotografia współczesna

6 FEUDALIZM I SPOŁECZEŃSTWO STANOWE

Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego w Europie doszło do głębokich przemian we wszystkich dziedzinach życia. Społeczeństwo średniowieczne było typowo wiejskie, ponieważ liczne miasta z okresu rzymskiego zostały zniszczone. Jak wpłynęło to na sposób funkcjonowania gospodarki w średniowieczu? W jaki sposób w nowej rzeczywistości przeobraziły się więzi społeczne?

■ EUROPA WIEJSKA I RYCERSKA

W średniowiecznej Europie początkowo istniały jedynie nieliczne ośrodki miejskie. Odrodziły się one częściowo jako siedziby władz kościelnych i świeckich. Nie miały jednak większego wpływu na funkcjonowanie społeczeństwa średniowiecznego, które było prawie całkowicie związane z wsią. Równocześnie zanikł handel, a gospodarstwa rolne z konieczności stały się samowystarczalne, a tylko czasem prowadziły wymianę towarów z najbliższymi sąsiadami.

Kształtowanie się nowego społeczeństwa w Europie Zachodniej na początku średniowiecza okazało się procesem długotrwałym, ponieważ zamieszkująca ją ludność pod wieloma względami była zróżnicowana. Germańscy chłopci tradycyjnie byli wolni i podlegali tylko królowi. Na jego wezwanie musieli stawać do walki w armii królewskiej. Z kolei ludność romańska, potomkowie mieszkańców prowincji rzymskich, miała dużo bardziej zróżnicowany status prawny. Z biegiem czasu jednak różnice między tymi grupami zaczęły się zacierać. W potężnej i rozległej monarchii Franków wolni germańscy chłopci przestali być potrzebni do służby wojskowej. Główną siłą militarną stała się ciężkozbrojna konnica, która mogła się sprawnie przemieszczać w rejony zagrożone atakiem nieprzyjaciela, a także szybko atakować terytoria wroga. Tym samym wojna stawała się zajęciem dla wybranych, ponieważ posiadanie bojowych koni i odpowiedniego uzbrojenia (zbroi i broni) wymagało sporego majątku. W tym celu władca nadawał swoim **rycerzom** (słowo to wywodzi się od niem. *Reiter*, czyt.: rajter, czyli „jeździec”) majątki

WARTO WIEDZIEĆ

Hold lenny

System lenny szybko zyskał własne uroczyste obrzędy. Podczas nich wasal składał seniorowi hold lenny, kłękając przed nim i wkładając złożone dłonie w jego ręce. Następnie wypowiadał słowa przysięgi wierności. W zamian senior dokonywał **inwestytury** – nadawał wasalowi lenno poprzez wręczenie jego symbolu, czyli chorągwi albo włóczni.

Hiszpański hrabia [1] przyjmuje hold lenny od rycerza [2] i jego służby [3].

■ obraz, Hiszpania, XII w.

? Co oznaczały gesty wykonywane przez poszczególne strony podczas holdu lennego?

TEKST ŹRÓDŁOWY

FORMULARZ AKTU KOMENDACJI

Akty komendacji miały zazwyczaj zbliżoną kompozycję i były przygotowywane według wzorców, które są łatwo zauważalne podczas lektury dokumentów.

*Dostojnemu panu [tutaj imię i godność] ja [tutaj imię].
Ponieważ wszystkim jest doskonale znane, że nie posiad-
dam niczego, co pozwoliłoby mi wyżywić się i odziać, dla-
tego też zwróciłem się do waszej łaskawości i postanowi-
łem, że powinienem się oddać i powierzyć waszej opiece.
Dokonałem też tego na następujących warunkach: winni-
ście mnie wspierać i wspomagać tak wyżywieniem, jak*

*odzieżą, abym mógł stosownie do tego służyć wam i być
pożytecznym, a dopóki będę żył, winienem wam służbę
i posłuszeństwo na prawach wolnego człowieka i nie je-
stem w mocy za żywota mego uwolnić się spod waszej wła-
dzy i opieki, lecz aż do śmierci winienem pozostawać pod
waszą władzą i ochroną.*

Źródło: Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 4: Wczesne średnio-
wiecze, oprac. J. Włodarczyk, Warszawa 1960, s. 13.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakie motywy komendacji wymienia się w tym akcie.
2. Wymień obowiązki, które spoczywały na każdej ze stron umowy komendacyjnej.

ziemskie wraz z zamieszkałą w nich ludnością. Nie zwracał przy tym uwagi na to, że dotąd formalnie była to ludność wolna. Rzadko budziło to jej opór. W tych niespokojnych czasach, gdy trwały najazdy wikingów (więcej o wikingach na s. 166) i innych grabieżczych ludów, ludzie wolni szukali opieki kogoś możniejszego i silniejszego, kto mógłby zapewnić im bezpieczeństwo. Zawierano więc **komendacje**, czyli umowy pomiędzy osobami szukającymi opieki a przyszłymi opiekunami. Szukający opieki stawał się **wasalem** (łac. *vasallus* – chłopak), a jego zwierzchnik – **seniorem** (łac. *senior* – starszy).

SYSTEM LENNY

Nie wszystkie umowy komendacyjne zawierano w sytuacji, kiedy strona oddająca się w opiekę była do tego zmuszona. Często wasalem stawał się człowiek stosunkowo zamożny, który sam oferował opiekę słabszym od siebie, przekazując im w użytkowanie część ziemi otrzymanej od swojego seniora. Ze względu na to, że senior powierzał mu ziemię, obowiązany był do udzielania mu pomocy zbrojnej i wspierania go radą. Ziemię stanowiącą przedmiot takiej umowy nazywano z łacińskiej **feudum** albo **lennem**, stąd mówimy o **systemie feudalnym** (feudalizmie) lub **lennym**. Stosunek lenny zawierany był dożywotnio, wygasał więc z chwilą śmierci seniora lub wasala. Zazwyczaj jednak od razu go odnawiano ze spadkobiercą zmarłego, co doprowadziło do wykształcenia się zasady dziedziczności lenna.

Senior nie tylko zapewniał opiekę wasalowi, nie mógł go również pozbawić lenna, chyba że ten dopuściłby się jawnej zdrady i złamania swojej przysięgi. Zapewniało to stosunkom lennym trwałość i stabilizację.

W systemie lennym kwestia wzajemnych relacji seniorów i wasali często stawała się złożona. Jeden człowiek mógł być bowiem wasalem swojego pana lennego (seniora) i jednocześnie panem lennym (seniorem) dla swoich wasali. W ten sposób tworzyła się **drabina feudalna**, która objęła prawie wszystkich ludzi wolnych. Na jej szczycie stał król, którego wasalami byli najmożniejsi panowie, często zarządzający poszczególnymi prowincjami królestwa. Sam król, który nie miał nad sobą już żadnego pana lennego, w systemie lennym z francuska nazywany był **suzerenem**. Poniżej na drabinie feudalnej stali z kolei mniej zamożni rycerze, którzy nie mieli już własnych wasali.

WARTO WIEDZIEĆ

Czy w całej Europie zapanował feudalizm?

System lenny ukształtował się ostatecznie w Europie Zachodniej w X w. Nie rozwinął się jednak we wszystkich częściach kontynentu, np. nie było go w średniowiecznej Polsce. Mimo to także u nas określenie „epoka feudalizmu” jest często stosowane w sposób niezbyt ścisły dla nazwania całego okresu średniowiecza, charakteryzującego się poddaństwem chłopów.

W systemie feudalnym obowiązywała zasada *Wasal mego wasala nie jest moim wasalem*, co oznaczało, że suzeren nie mógł bezpośrednio rozkazywać rycerzom, którzy nie byli jego bezpośrednimi wasalami. Prowadziło to więc do osłabienia władzy królewskiej i faktycznego politycznego rozdrobnienia krajów Europy Zachodniej. Odmienny system wprowadzono jedynie w Anglii w XI w. Poddanymi króla byli tam wszyscy mieszkańcy kraju, niezależnie od swojej podległości lennej.

Drabina feudalna nie uwzględniała wszystkich podziałów, które występowały wśród ludności średniowiecznej Europy. Ówczesni pisarze dzielili społeczeństwo na trzy grupy: tych, którzy się modlą, czyli duchowieństwo, tych, którzy walczą, czyli rycerstwo, i tych, którzy pracują i utrzymują dwie pozostałe

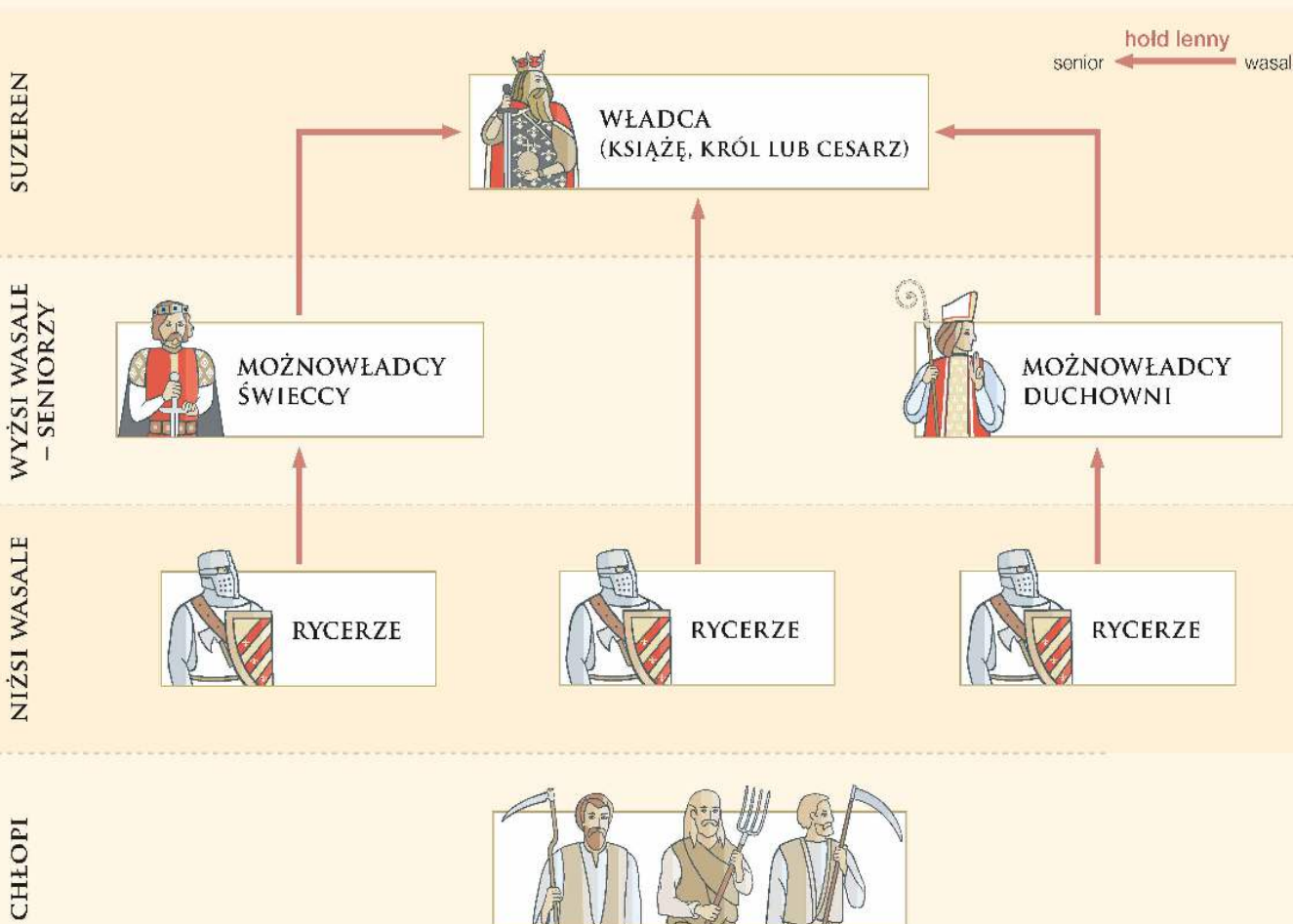
warstwy, czyli chłopów. W modelu tym nie uwzględniano jednak mieszczan (bankierów, kupców, rzemieślników), dlatego późniejszy rozwój miast i handlu zapoczątkował kryzys systemu feudalnego.

■ RYCERZE – CI, CO WALCZĄ

W społeczeństwie feudalnym szczególną rolę odgrywali rycerze – konni wojownicy. Siedzibami najzamożniejszych z nich były **zamki**, czyli obronne budowle wznoszone w miejscach z natury trudno dostępnych – na wzniesieniach, w zakolach rzek lub też na mokradłach. Zapewniały one bezpieczeństwo przed atakiem nieprzyjaciela zewnętrznego, napadem skonfliktowanego sąsiada czy też wreszcie w razie buntu poddanych.

■ DRABINA FEUDALNA

Podstawą działania systemu feudalnego była hierarchia oparta na lojalności wasali wobec seniorów. Na samym szczycie znajdował się suzeren (władca), którego wasalami byli zarówno możnowładcy świeccy, jak i duchowni, a często także mniej zamożni rycerze. Większość rycerstwa pozostawała jednak w bezpośredniej zależności od możnowładców. Znajdujący się na dole drabiny feudalnej chłopci uprawiali ziemię należącą do przedstawicieli warstw wyższych.

Jakie obowiązki ciążyły na przedstawicielach poszczególnych grup drabiny feudalnej?

Rycerze mieli świadomość swojej wyjątkowości i żyli przekonaniem, że są ludźmi lepszymi i szlachetniejszymi niż przedstawiciele innych stanów. Szybko utarło się, że rycerzem może zostać tylko syn rycerza. Rodziny rycerskie posiadały własne herby. Symbole te pierwotnie odgrywały rolę bojowych znaków rozpoznawczych malowanych na tarczach, szybko stały się jednak wyznacznikiem społecznego statusu. Umieszczano je więc w widocznych miejscach, aby wyraźnie podkreślić swoją pozycję i pochodzenie. Znaki te, podobnie jak przynależność do stanu rycerskiego, były dziedziczne.

Najważniejszy obowiązek rycerzy stanowił udział w wojnie na wezwanie seniora. Dlatego rycerscy synowie od dzieciństwa przygotowywali się do walki poprzez ćwiczenia, a po osiągnięciu 14. roku życia także

CIĘKAWOSTKA

Herby rycerskie

Początkowo herby były jedynie prostymi znakami, które łatwo było wymalować na tarczach i chorągwiach przed bitwą lub którymi oznaczyć można było hodowane bydło. Z czasem nabrały wyszukanej formy.

Herb rycerski u schyłku średniowiecza składał się z: tarczy **1**, godła **2**, hełmu **3**, klejnotu **4**, labrów **5**.

■ ŚWIĘTY JERZY, ROLAND I LANCELOT

Bycie rycerzem wiązało się z szeregiem zobowiązań nie tylko wobec swojego seniora. Istniały także zasady **etosu rycerskiego**, których rycerze musieli przestrzegać. Wzór dla nich stanowić mieli liczni rycerze znani z cnót rycerskich i święci patroni rycerstwa. Za łamanie zasad rycerzy mogła spotkać utrata **honoru**, czyli dobrego imienia. Choć w rzeczywistości nie zawsze z przestrzegania tych wysokich wymagań się wywiązywali (znani są m.in. rycerze rabusie), to większości przyświecały szlachetne ideały.

Św. Jerzy był chrześcijaninem i służył w armii rzymskiej w IV w., w czasach cesarza Dioklecjana, gdy doszło do masowych prześladowań wyznawców Jezusa. Za krytykowanie decyzji władcy i odmowę wykonywania rozkazów został skazany na śmierć i ścięty. W średniowieczu do żywota św. Jerzego dodano opowieść o walce ze smakiem, którego pokonał, ratując księżniczkę.

■ rzeźba, Szwecja, XV w.

Lancelot to postać fikcyjna – jeden z bohaterów opowieści o rycerzach Okrągłego Stołu. Uznawano go za wzór rycerza, lecz jego idealny wizerunek skaziła potajemna miłość, którą darzył żonę swojego władcy – Ginewrę. Czyny rycerzy króla Artura, poszukujących mitycznego kielicha – Świętego Graala, były opiewane w pieśniach oraz stanowiły temat obrazów i rzeźb. Okrągły Stół, przy którym zasiadali, symbolizuje równość wszystkich uczestników spotkania.

■ obraz na desce, XV w.

Ukochana Rolanda, Oda, zmarła z żalu po jego śmierci.

Roland był hrabią oraz rycerzem i krewnym Karola Wielkiego. Jako jeden z dowódców uczestniczył w wyprawach Franków na Półwyspie Iberyjskim. Zginął w zasadzce zastawionej na rycerzy karolińskich przez Basków. Stawę i wyidealizowany wizerunek zapewniła mu *Pieśń o Rolandzie* z ok. 1100 r. Posągi Rolanda wystawiano w średniowiecznych miastach jak np. w widocznej na zdjęciu niemieckiej Bremie. Rzeźby te symbolizowały niezależność ośrodka miejskiego.

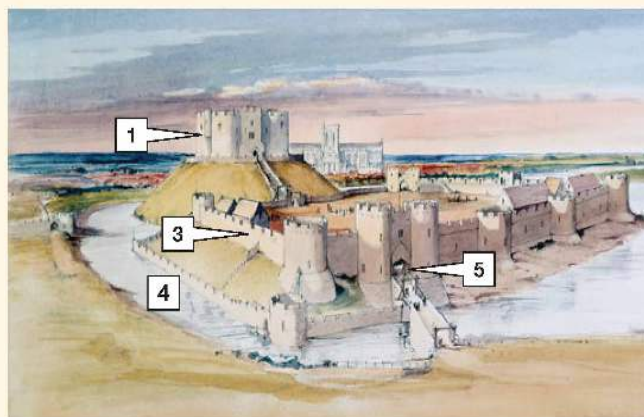
■ rzeźba kamienna, Brema, XIV w.

? Co to jest honor i jaką rolę odgrywał w życiu rycerzy?

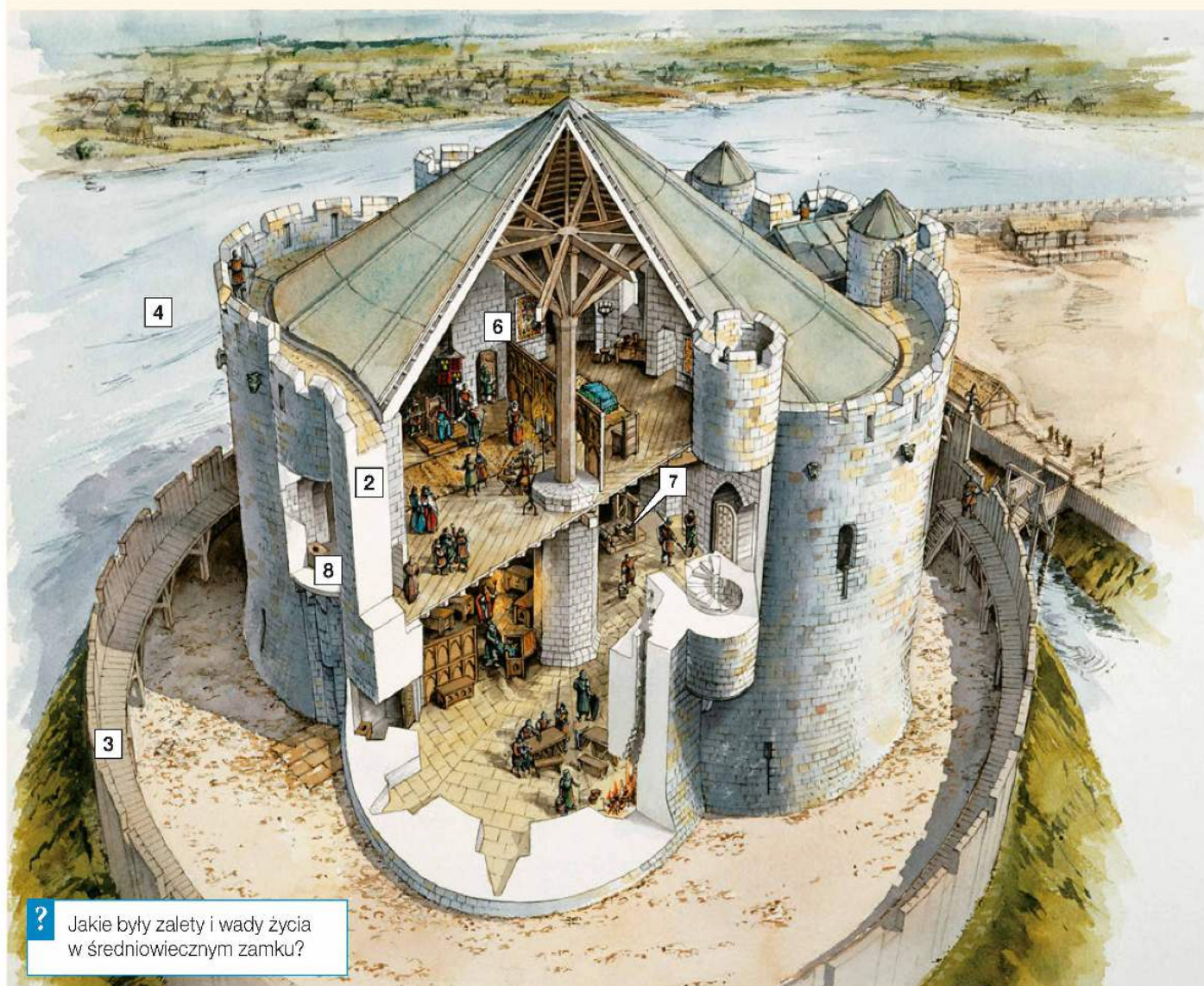
■ NA ZAMKU

Zanim zaczęto wznosić murowane zamki, funkcje obronnych siedzib rycerstwa pełniły drewniane, proste wieże, które otaczano palisadą lub fosą. Konstrukcje takie łatwo można było jednak spalić. Z czasem więc zaczęto zastępować je budowlami z kamienia. Ich wznoszenie było niezwykle pracochłonne i kosztowne, dlatego najczęściej stawiano obiekty dość niewielkie. Zamkowe wnętrza były ciasne, ciemne i chłodne, bo ogrzanie grubych murów przysparzało wielu trudności. Mieszkanie w zamku było więc niezdrowe i niezbyt przyjemne. Na wznoszenie przestronnych i naprawdę wygodnych rezydencji mogli sobie pozwolić jedynie najpotężniejsi seniorzy i królowie.

Donżon zamku w Yorku [czyt.: jorku] został wzniesiony na tzw. planie czterolistnym, co miało najpewniej ułatwić obrońcom prowadzenie ostrzału. Najbardziej reprezentacyjne pomieszczenia znajdowały się na piętrze – tu m.in. usytuowana była kaplica [6]. Niżej umiejscowiono magazyny, ale także studnię [7], bez której trudno było prowadzić obronę wieży. Na obu poziomach funkcjonowały też latryny, czyli toalety [8].

Zamek w Yorku był wielokrotnie przebudowywany i ulepszany. W XI w. na sztucznie usypanym kopcu wzniesiono drewnianą wieżę, a całość otoczono fosą. W XIII w. zamek gruntownie przebudowano. Miejsce drewnianej wieży zajęła wówczas potężna konstrukcja murowana – donżon [1] o ścianach grubości 3 m [2]. Dodatkowo dostępu do niego bronił teraz rozbudowany system fortyfikacji, złożony z umocnionych baszt murów [3] i fosi [4]. Szczególnie potężna była główna brama [5] wiodąca na dziedziniec zamku.

Jakie były zalety i wady życia w średniowiecznym zamku?

Herby rycerskie odgrywały szczególną rolę na polu bitwy, gdy należało szybko odróżnić przeciwnika od sojusznika, a pole widzenia było ograniczone. Wymalowane na tarczach i chorągwiach znaki pozwalały lepiej rozpoznać walczących, co dodatkowo zachęcało do podejmowania odważniejszych czynów, które mogłyby przynieść chwałę całemu rodowi.

■ miniatura, Francja, XIII/XIV w.

poprzez uczestnictwo w turniejach organizowanych na dworach władców albo możnowładców. Dbali też o posiadanie rumaka i zbroi, co było bardzo kosztowne. Wojownik w pełni gotowy do udziału w walce przechodził **obrzęd pasowania na rycerza**. Najczęściej podczas ceremonii religijnej zakładano mu pas z przytroczonego do niego mieczem oraz mocno uderzano w kark, aby zapamiętał ten moment na resztę życia.

■ KULTURA RYCERSKA

Z biegiem czasu wykształciły się także inne obyczaje rycerskie oraz powstała specyficzna kultura. Pod wpływem życia dworskiego charakterystyczny dla rycerstwa stał się np. szacunek okazywany damom. Z kolei pod wpływem nauki Kościoła utarło się przekonanie, że rycerz powinien występować zbrojnie w obronie słabszych (ubogich, wdów, sierot) oraz w walce za wiarę albo ogólnie w słusznej sprawie. Sprzeczne z takim systemem wartości rycerskich były rozboje, łupienie kościołów i klasztorów. Część **etosu** stanowiły zaś prawdomówność, słowność oraz uczciwa walka.

Rycerze stawali się bohaterami legend, utworów poetyckich i pieśni. Jako że przeznaczone były one dla szerokiej publiczności, nie pisano ich po łacinie, ale w językach miejscowych. Dzieła te sławiły nie tylko waleczność i honorowe postępowanie rycerzy, ale również ich szlachetność i miłosierdzie. Często pojawiał się w nich także motyw miłości rycerza do wybranki serca. Wędrowni poeci zasiadali pośród rycerzy i ich

dam na zamkach podczas uczt i deklamowali bądź śpiewali swoje opowieści. Największy kunszt osiągnęli **trubadurzy** z Prowansji – krainy w południowej Francji, a także niemieccy minnesingerzy („piewcy miłości”).

CIEKAWOSTKA

Pod lipami

Najsłynniejszy minnesinger Walther von der Vogelweide [czyt.: walter fon der vogelwajdej] pochodził z niezbyt zamożnej rodziny rycerskiej z Dolnej Austrii. Sławę zdobył na dworze cesarza Fryderyka II, który w 1222 r. w dowód uznania obdarował go lennem. Pozostało po nim ponad sto pieśni. Uważa się je za największe osiągnięcie średniowiecznej liryki niemieckiej. Fragment jego najbardziej znanego utworu *Pod lipami* pojawił się nawet w powieści *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza oraz jej filmowej adaptacji (tu w tłum. Leopolda Staffa):

*Kędy szeleszcze
Lipa w kwiecie,
Gdzie z miłym swym siedziałam wraz,
Miejsce to jeszcze odnajdziecie,
Bo zmięte kwiaty pomną nas.
Z lasku płynął słodki śpiew
Tandaradeil!*

Walther von der Vogelweide został ukazany na jednej z miniatur w ilustrowanym kodeksie.

■ miniatura, Szwajcaria, XIV w.

Etos – zbiór wzorów postępowania charakterystycznych dla określonej grupy społecznej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób ukształtował się system feudalny.
2. Oceń, jakie konsekwencje miała zasada *Wasal mego wasala nie jest moim wasalem*.
3. Przedstaw, na czym polegał etos rycerski.

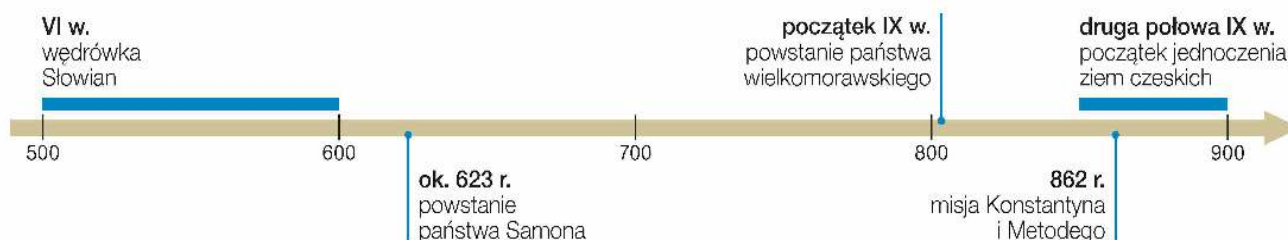
DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Gies, J. Gies, *Życie w średniowiecznej wsi*, tłum. J. Janik, Kraków 2018.

F. Gies, J. Gies, *Życie w średniowiecznym zamku*, tłum. J. Janik, Kraków 2017.

PIERWSZE PAŃSTWA SŁOWIAN

Wędrowki plemion barbarzyńskich u schyłku starożytności i w początkach średniowiecza całkowicie odmieniły Europę. Doprowadziły one do zmian etnicznych na dużych obszarach kontynentu. W tym czasie jego środkowowschodnia część stała się terenem ekspansji plemion słowiańskich. Skąd pochodzili Słowianie? Kiedy i w jakich okolicznościach powstały ich pierwsze państwa?

POCZĄTKI SŁOWIAN

Środkowe i wschodnie tereny Europy były we wczesnym średniowieczu, podobnie jak dzisiaj, zasiedlone głównie przez **ludy słowiańskie**. Początki tych plemion giną w mrokach dziejów i dlatego jesteśmy obecnie skazani na hipotezy i niekończące się polemiki historyków. Najprawdopodobniej jednak Słowianie ukształtowali się jako wyodrębniona grupa etniczna dość późno, a ich pierwotne siedziby w IV i V w. n.e. znajdowały się na terenie współczesnej zachodniej Ukrainy – między Karpatami, Prypiecią i Dnieprem. W okresie wielkiej wędrowki ludów w VI w. n.e. wyruszyli oni na zachód, zajmując obszary opuszczone przez plemiona germańskie. W ten sposób osadnictwo słowiańskie rozszerzyło

swój zasięg aż do Łaby. Kolejnym kierunkiem ekspansji był Półwysep Bałkański. Tam Słowianie znaleźli się w granicach cesarstwa bizantyjskiego, stwarzając zagrożenie dla samego Konstantynopola. Równocześnie osiadali też na północ i wschód od swoich pierwotnych siedzib (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 181).

Plemiona południowsłowiańskie już w VI w. znalazły się pod zwierzchnictwem **Awarów**, którzy nakładali na nich wysokie daniny. Kiedy w VII w. Awarowie ponieśli klęskę w starciu z Bizancjum, Słowianie zbuntowali się przeciwko nim i zrzucili z siebie ich panowanie. Ostatecznie zwycięstwa Karola Wielkiego nad Awarami na przełomie VIII i IX w. zlikwidowały to zagrożenie dla ludów słowiańskich.

CIEKAWOSTKA

Awarowie i ich skarby

Niewiele zachowało się informacji na temat Awarów – ludu stepowego, który w VI w. dotarł do Europy i podporządkował sobie Słowian, wyparł część plemion germańskich, a następnie zagroził Bizancjum. Wiadomo, że walczyli konno, opancerzeni w metalowe zbroje, które ściśle okrywały ich ciała. Gromadzili również przedmioty ze złota i srebra. Karol Wielki po zdobyciu ich skarbcza był pod ogromnym wrażeniem jego zawartości.

Skarb Awarów znaleziony w Albanii świadczy o bogactwie tego ludu. Złote i srebrne przedmioty pochodziły z Bizancjum lub były wykonywane przez samych Awarów, mniej lub bardziej udanie naśladowujących bizantyjskich mistrzów rzemiosła.

■ kielichy, misy i patery, VII w.

WARTO WIEDZIEĆ

Wierzenia Słowian

Na tle wierzeń innych pogańskich ludów Europy religia Słowian należy do najslabiej poznanych. Szczątkowe informacje na jej temat zachowały się jedynie w dziełach autorów chrześcijańskich, a elementy dawnych obrzędów – w kultywowanych do przełomu XIX i XX w. ludowych obyczajach. Na tej podstawie ustalono, że Słowianie kultem otaczali: drzewa, kamienie, wody, góry i błyskawice. Oprócz tego czcili siły nadprzyrodzone, czyniąc wróżby, modląc się i składając ofiary.

Rekonstrukcja modłów pogańskich. Próby kultywowania i odtwarzania dawnych wierzeń i rytuałów słowiańskich są popularne w części krajów Europy Wschodniej.

■ fotografia współczesna

Dlaczego religia Słowian należy obecnie do najmniej poznanych?

■ KULTURA SŁOWIAN

Początkowo Słowianie byli ze sobą silnie powiązani pod względem kulturowym, nawet wtedy gdy zajmowali bardzo rozległe obszary. Tradycyjnie przyjmowany jest podział Słowian na **zachodnich** (zajmujących tereny późniejszej Polski, Czech oraz Połabie), **wschodnich** (późniejsza Ruś) oraz **południowych** (Bałkany). Narastanie różnic pomiędzy nimi trwało długo. Ostatecznie na zachodnich Słowian wpływ uzyskała kultura łacińska, a na Słowian wschodnich i znaczną część południowych – grecko-bizantyjska. W przypadku Słowian południowych duże znaczenie miał też fakt odcięcia ich od pozostałych pobratymców przez Węgrów, którzy zajęli nizinne tereny na północ od Dunaju. W początkowym okresie wspólne dla plemion słowiańskich były wierzenia, które miały charakter politeistyczny. Kultem otaczano przede wszystkim siły przyrody. Na czele panteonu słowiańskiego stał gromowładny bóg ognia i słońca przez Słowian wschodnich nazywany **Perunem**, a przez zachodnich – **Swarogiem**. Przed powstaniem państw Słowianie dzielili się na plemiona, którymi kierowały **wiece** – zgromadzenia wolnej ludności.

■ PAŃSTWO SAMONA

Powstanie najstarszego państwa Słowian ma związek ze zwycięskim powstaniem przeciwko Awarom. Wziął w nim udział kupiec frankijski o imieniu **Samon**, który ze względu na umiejętności dowódcze został wybrany przez Słowian na ich władcę. Zjednoczeni w walce Słowianie stworzyli ok. **623 r.** ponadplemienne państwo zwane w historiografii państwem Samona. Nie wiadomo dokładnie, jaki obszar ono obejmowało; najprawdopodobniej były to tereny dzisiejszego pogranicza austriacko-morawskiego. Samonowi aż do śmierci udało się utrzymać niezależność od królestwa Franków.

Sam nawet urządzał łupieżcze wyprawy przeciwko niemu. Dzięki temu zresztą on i jego słowiańscy poddani zostali odnotowani na kartach frankijskich kronik i cokolwiek możemy o nich dzisiaj powiedzieć. Państwo Samona rozpadło się niebawem po śmierci jego założyciela, która nastąpiła ok. 660 r.

■ PAŃSTWO WIELKOMORAWSKIE

Kolejnym państwem słowiańskim rządzonym już przez rodzimych książąt, było **państwo wielkomorawskie**, powstałe na początku IX w. na terenach obecnej Republiki Czeskiej. Część historyków uważała, że było ono kontynuacją państwa Samona, poglądy te nie zostały jednak należycie udokumentowane. Władcy nowo powstałego państwa nie tylko zjednoczyli mniejsze plemiona, ale opanowali też Czechy, Słowację, a także

Replika domu z czasów państwa wielkomorawskiego znajduje się na terenie wczesnośredniowiecznego grodu w Pohářsku w Czechach. W jego granicach odkryto prawie 1500 obiektów datowanych na VI–VIII w.

■ fotografia współczesna, Czechy

Kościół w Kopczanach na pograniczu Czech i Słowacji pochodzi z IX/X w. i jest jedynym zachowanym w całości zabytkiem architektury wielkomorawskiej.

■ fotografia współczesna, Słowacja

część Śląska, Małopolski i naddunajskich stepów, zajmowanych niegdyś przez Awarów. Zrzucili ponadto zwierzchnictwo karolińskich królów, którym początkowo musieli płacić trybut.

Państwo wielkomorawskie przyjęło chrześcijaństwo od Franków, jednak działalność misyjna tamtejszego duchowieństwa była połączona z aktywnością polityczną. Księża frankijscy zbyt mocno angażowali się po stronie swoich królów, dążących do narzucenia księżtom wielkomorawskim zwierzchnictwa Karolingów. Z tego powodu władcy Wielkich Moraw postanowili zwrócić się w kierunku cesarstwa bizantyjskiego. Stamtąd na Wielkie Morawy przybyli w 862 r. dwaj misjonarze, rodzeni bracia – **Konstanty** (Cyryl) i **Metody**.

Chryścianizacja Wielkich Moraw wiązała się z pojawieniem się na tym obszarze sztuki chrześcijańskiej. Krzyżyki wykonane z ołowiu [1] i srebra [2] pochodzą z IX w., z kolei brązowe okucie pasa z przedstawieniem chrześcijańskiego kapłana [3] powstało na przełomie IX i X w.

■ metaloplastyka, Czechy, IX/X w.

Płyta z Baški [czyt.: baszki] jest jednym z najstarszych zabytków pisma glagolickiego. Została wykonana na przełomie XI i XII w. i upamiętnia darowiznę króla Chorwacji dla lokalnego kościoła.

■ inskrypcja, Chorwacja, XI/XII w.

Ponieważ już wcześniej krzewili oni chrześcijaństwo wśród południowych Słowian, doskonale znali ich język. Uważali ponadto, że miejscowa ludność prędejsze i głębiej zwiąże się z nową wiarą, jeśli liturgia będzie odprawiana w rodzimym języku. Przetłumaczono więc Biblię i księgi liturgiczne, posługując się opracowanym

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONSTANTY (CYRYL)

ok. 827–869

METODY

ok. 815–885

Bracia określani jako „apostołowie Słowian” pochodzili z Grecji. Zanim wyruszyli na Morawy, prowadzili już działalność misyjarską. W nauczaniu posługiwali się językiem Słowian, który dobrze znali, a także opracowanym specjalnie w tym celu alfabetem – glagolicą, umożliwiającą zapis dźwięków występujących w tym języku. Działalność braci budziła opór hierarchów niemieckich, którzy w ich sukcesach dostrzegali zagrożenie dla własnych planów. Ostatecznie ich dzieło kontynuowano na obszarach chrystianizowanych przez Bizancjum, a Kościół rzymski przyjął jako zasadę prowadzenie liturgii po łacinie. Cyryl i Metody są zwykle przedstawiani w strojach biskupów, z księgą, krzyżem i rozwiniętym zwojem z widocznymi literami alfabetu słowiańskiego.

wcześniej przez Konstantyna pismem, które opierało się na alfabecie greckim, ale oddawało dźwięki mowy słowiańskiej. Była to tzw. **głagolica** (starosłowiańskie *gla-goł* oznacza „słowo”). Rozwiązanie to okazało się jednak

kontrowersyjne. Wiele uczonych chrześcijan uważało, że obrzędy wiary powinny być sprawowane w jednym z dwóch języków liturgicznych Kościoła, czyli albo po grecku, albo po łacinie. Obawiali się oni bowiem

SŁOWIAŃSZCZYZNA OD VI DO XI WIEKU

TEKST ŹRÓDŁOWY

JĘZYK SŁOWIAŃSKI W LITURGII

We fragmentach listów papieża Jana VIII i Stefana V zostały zawarte ich poglądy dotyczące używania w liturgii języka słowiańskiego.

[...] *pisma słowiańskie, wynalezione przez świętej pamięci Konstantyna Filozofa, które rozbrzmiewają chwałą należną Chrystusowi, za prawomocne uznajemy i nakazujemy, aby w tym języku nauki i dzieła Pana naszego Chrystusa były opowiadane. [...] Nie przeszkadza więc w niczym ani wierze, ani nauce [Kościoła] śpiewać mszę*

świętą w owym języku słowiańskim [...]. Zalecamy jednak, aby we wszystkich kościołach waszego kraju była najpierw czytana ewangelia po łacinie gwoźli większego namaszczenia, a dopiero potem w przekładzie na język słowiański podawana do słuchu ludziom nie rozumiejącym słów łacińskich [...].

Źródło: Fragment listu papieża Jana VIII do księcia Świętopełka, 880 r., [w:] G. Labuda, *Słowiańszczyzna pierwotna. Wybór tekstów*, Warszawa 1954, s. 252–253.

Boską i naszą apostołską powagą pod więzami klątwy zakazujemy, ażeby odtąd pod żadnym pozorem nikt się nie odważył odprawiać nabożeństw, świętych tajemnic i mszy świętej w języku słowiańskim, co ośmielał się [czynić] ów

Metody [...]. Krnąbrnych zaś i nieposłusznych [...], jeżeliby się nie poprawili po pierwszym i drugim napomnieniu, jako siewców niezgody nakazujemy usunąć z łona Kościoła, aby jedna chora owca nie zaraziła całego stada [...].

Źródło: Fragment listu papieża Stefana V do księcia Świętopełka, 885 r., [w:] G. Labuda, *Słowiańszczyzna pierwotna...*, s. 254.

? Jakie mogły być przyczyny zmiany nastawienia Stolicy Apostolskiej wobec obrządku słowiańskiego?

CIEKAWOSTKA

Cyryllica

Z czasem glagolica została zastąpiona przez inny rodzaj pisma – cyrylicę, która była prostsza i składała się z liter bardziej podobnych do znaków greckich. Jej nazwa nawiązuje do imienia apostoła Słowian – św. Cyryla. Obecnie zreformowana cyrylica służy do zapisu języków wschodniosłowiańskich, m.in. rosyjskiego, białoruskiego, ukraińskiego, oraz większości południowsłowiańskich: serbskiego, bułgarskiego i macedońskiego.

Ewangelia św. Jana spisana cyrylicą.

■ książka, Rosja, XVII w.

m.in. zniekształcenia treści zawartych w Piśmie Świętym poprzez niedokładne tłumaczenie. Dlatego sprawa obrządku słowiańskiego trafiła do papieża, do którego bracia udali się w 868 r. Papież Hadrian II okazał im przychylność i zatwierdził liturgię słowiańską. Mimo to Konstantyn nie wrócił na Morawy, lecz wstąpił do jednego z rzymskich klasztorów, przyjmując imię **Cyryl**, i wkrótce tam zmarł. Metody został natomiast arcybiskupem Moraw i kontynuował swoją działalność do śmierci w 885 r. Wkrótce potem nastąpiła ekspansja Węgrów, która stała się przyczyną upadku państwa wielkomorawskiego na początku X w.

Obrządek słowiański na Morawach przetrwał do śmierci Metodego w 885 r. Jego nabożeństwo pogrzebowe zostało odprawione w trzech językach: po słowiańsku, grecku i łacinie. Obrządkowi słowiańskiemu przestał sprzyjać książę Świętopełk, zainteresowany poprawą stosunków z monarchią wschodniofrankijską. Także nowy papież zmienił przychylne dotychczas stanowisko Rzymu i potępił liturgię słowiańską, zakazując jej dalszego stosowania. W tej sytuacji uczniowie Metodego opuścili Wielkie Morawy i schronili się w Bułgarii, wprowadzając do tamtejszej liturgii obrządek słowiański.

■ POCZĄTKI PAŃSTWA CZESKIEGO

Po upadku Wielkich Moraw na ich dotychczasowym terytorium pojawiły się nowe państwa. Do dużego

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsi święci z Czech

Dla budowania tożsamości państwowej średnio-wiecznych Czech duże znaczenie miał kult ich patrona – męczennika św. Wacława. Ten czeski władca z dynastii Przemyślidów za życia dbał o rozwój chrześcijaństwa i pierwszy uznał zwierzchnictwo niemieckie. W trakcie konfliktu ze swoim bratem Bolesławem został zamordowany przez jego wojów. Wkrótce po śmierci uznano go za świętego i ogłoszono patronem kraju. O tym, jak burzliwe były to czasy, świadczy również historia biskupa praskiego Wojciecha Sławnikowica (późniejszego patrona Polski), który w konsekwencji sporu z księciem czeskim schronienia szukał na dworze polskiego władcy Bolesława Chrobrego (więcej o tym na s. 199).

Pomnik św. Wacława
zdobi główny plac Pragi.

■ fotografia współczesna

Jakie okoliczności doprowadziły do kanonizacji św. Wacława i św. Wojciecha?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ I WIELKI

ok. 958–1015

Był jednym z najwybitniejszych władców Rusi Kijowskiej, pochodził z dynastii Rurykowiczów. W podziale księstwa po śmierci ojca otrzymał Nowogród Wielki, który musiał jednak opuścić z obawy przed przyrodnim bratem. W 977 r. powrócił ze Skandynawii na Ruś z oddziałem wikingów.

Opanował Kijów, uśmiercił brata i stał się jedynym władcą Rusi Kijowskiej. Prowadził liczne zwycięskie wojny, dzięki czemu poszerzył granice swojego państwa. Silną pozycję na arenie międzynarodowej zyskał dzięki małżeństwu zawartemu z siostrą cesarza bizantyjskiego Anną i przyjęciu chrztu w 988 r. To on zdecydował o przyjęciu na Rusi chrześcijaństwa w obrządku greckim. Po śmierci Włodzimierz został ogłoszony świętym Kościoła prawosławnego i katolickiego.

znaczenia doszli książęta czescy, którzy według dynastycznej legendy wywodzić się mieli od prostego chłopca (oracza) Przemyśla, stąd w historiografii nazywano ich **Przemyślidami**. Początkowo władali oni Pragą i jej okolicami, lecz z biegiem czasu opanowali też całe Czechy, Morawy, Słowację oraz ziemie nad górną Wisłą i Odrą (czyli południową Małopolskę i Śląsk). Mimo podporządkowania sobie wszystkich tych terenów Przemyślidzi nie byli w stanie sprostać wojskom władców niemieckich. Najpierw Henryk I, a potem Otton I pokonali ich, co sprawiło, że Czechy musiały uznać zwierzchność cesarstwa i płacić mu trybut. Czechy od samego początku były państwem chrześcijańskim, ponieważ wcześniej wchodziły w skład Wielkich Moraw. Założone w 973 r. biskupstwo praskie podlegało archidiecezji mogunckiej.

■ RUŚ KIJOWSKA

Powstanie Rusi przypisuje się ekspansji wikingów zwanych też **Waregami**. U schyłku IX w. jeden z ich wodzów, imieniem **Ruryk**, został uznany za księcia w Nowogrodzie Wielkim. Wkrótce potem podporządkowały mu się wszystkie plemiona na północy. On sam i jego następcy rozszerzali swoje panowanie na południe, wzdłuż Dniepru. Nowa stolica została założona w Kijowie ze względu na jego centralne położenie. Spadkobiercy Ruryka – Oleg, Igor i Światosław – podporządkowali sobie rozległe obszary Słowiańszczyzny Wschodniej, docierając do granic Bizancjum. W konsekwencji ożywionych kontaktów z tym państwem książę **Włodzimierz I**, w 988 r. przyjął chrzest w obrządku greckim. Otworzyło to Ruś na wpływy kultury bizantyjskiej i przyspieszyło rozwój rodzimej, ruskiej (słowiańskiej) kultury.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała pierwotna wspólnota kulturowa Słowian.
2. Wymień wpływy religijne, kulturalne i polityczne, które ścierały się ze sobą w państwie wielkomorawskim.
3. Wyjaśnij, dlaczego dynastia czeska nosiła nazwę Przemyślidów, a ruska – Rurykowiczów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Strzelczyk, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań 2008.

Podsumowanie rozdziału IV

Początki średniowiecza

1 Cesarstwo bizantyjskie

1. Cesarstwo wschodniorzymskie (bizantyjskie) ze stolicą w Konstantynopolu przetrwało okres wędrówek ludów, a po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego stało się jedynym spadkobiercą starożytnego Rzymu.
2. Bizancjum, czyli cesarstwo bizantyjskie, było monarchią absolutną. Cesarz sprawował władzę również nad Kościołem, a jego dwór charakteryzował się niezwykle przepychem i bogatym ceremoniałem.
3. Największy zasięg terytorialny Bizancjum osiągnęło w VI w. za panowania Justyniana Wielkiego, któremu udało się zająć Italię i Afrykę Północną. W tym samym okresie opracowano także Kodeks Justyniana.
4. W sztuce Bizancjum łączyły się wpływy grecko-rzymskie i wschodnie. W architekturze chętnie stosowano kopuły, a jako dekorację – freski i mozaiki. W malarstwie religijnym największe znaczenie zyskiwały ikony.
5. Bizancjum odegrało ogromną rolę dla ocalenia dorobku naukowego i artystycznego świata starożytnego.

2 Narodziny i podboje islamu

1. Islam to monoteistyczna religia, którą w VII w. stworzył Mahomet. Wyznawcy islamu – muzułmanie – wierzą w jednego boga – Allacha, a samego Mahometa uznają za proroka. Jego nauki zawiera święta księga islamu – Koran.
2. Początek ery muzułmańskiej wyznacza hidżra – ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny, w 622 r.
3. Pięć filarów islamu to: wyznanie wiary w Allacha, odmawianie modlitwy pięć razy dziennie, doroczny post, jałmużna na potrzeby ubogich, pielgrzymka do Mekki.
4. Pierwszymi wyznawcami islamu byli Arabowie. Dynamiczne podboje pozwoliły im do połowy VIII w. opanować rozległe terytoria Azji i Afryki oraz części południowej Europy (Hiszpanii).
5. Ekspansja arabska zakończyła się sukcesem dzięki sprawnej armii i łagodnemu traktowaniu podbitych ludów, których przedstawiciele często dobrowolnie przechodzili na islam.
6. Podboje arabskie doprowadziły do ożywienia handlu dalekosiężnego i wymiany osiągnięć cywilizacyjnych pomiędzy Dalekim Wschodem, Bliskim Wschodem i Europą.

3 Na gruzach Imperium Rzymskiego

1. Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego jego terytorium zostało rozdzielone na państwa plemienne. Największe spośród nich stworzyli: Ostrogoci (w Italii), Frankowie (w Galii), Wizygoci (w Hiszpanii) i Wandalowie (w Afryce).
2. W 496 r. Chlodwig, król Franków z dynastii Merowingów, jako pierwszy władca barbarzyński przyjął chrzest w obrządku katolickim, dzięki czemu został uznany przez papieża, a w jego państwie nastąpiła integracja Franków i zromanizowanej ludności galijskiej.
3. W kolejnych wiekach władza królewska w państwie Franków słabła, a o jego losach zamiast króla decydował najwyższy urzędnik dworski – majordom.
4. W 732 r. majordom Karol Młot w bitwie pod Poitiers pokonał siły arabskie, które najeżdżały na ziemie Merowingów.
5. W 751 r. pełniący tę funkcję Pepin Krótki odsunął od władzy ostatniego króla z dynastii Merowingów i został koronowany na króla Franków, rozpoczynając rządzący dynastii Karolingów.

4 Imperium Karola Wielkiego

1. Wieloletnie panowanie następcy Pepina Krótkiego – Karola Wielkiego (768–814) – wypełniały podboje i wojny z Longobardami i Arabami na południu oraz Awarami i Sasami na wschodzie. Ostatecznie granice jego państwa sięgały od Łaby do rzeki Ebro w Hiszpanii.
2. Rozległe imperium Karola było podzielone na hrabstwa i nadgraniczne marchie, a w jego zarządzaniu opierano się na duchowieństwie.
3. Karol planował przywrócenie jednolitego cesarstwa rzymskiego, ale ostatecznie jego koronacja cesarska z 800 r. utrwaliła podział na cesarstwo zachodnie i wschodnie (Bizancjum).
4. Za panowania Karola przeprowadzono reformę nauczania (zwiększono liczbę szkół, naukę oparto na podziale na *trivium* i *quadrivium*), przywrócono znajomość łaciny klasycznej, wprowadzono nowy krój pisma (minuskulę karolińską). Na nowo odkryto dorobek świata starożytnego (renesans karoliński).

WYDARZENIA

ok. 623 – powstanie państwa Samana

755 – utworzenie Państwa Kościelnego

751 – przejęcie władzy przez Karolingów

KULTURA

622 – narodziny islamu

726 – początek ikonoklazmu w cesarstwie bizantyjskim

I poł. VI w. – Kodeks Justyniana

5 Czasy Ottonów

1. Od śmierci Karola Wielkiego w 814 r. władzę w państwie Franków sprawował jego syn – Ludwik Pobożny, który zmarł w 840 r., pozostawiając po sobie trzech synów.
2. Ich spór o władzę zakończył się w 843 r., kiedy zawarli oni traktat w Verdun, w którym podzielili państwo na trzy części: zachodnią objął Karol Łysy, centralną – Lotar, a wschodnią – Ludwik Niemiecki.
3. Podział państwa okazał się trwały, a sami Karolingowie w kolejnym stuleciu wymarli. W 919 r. władzę w państwie wschodniofrankijskim objęli Ludolfingowie, co uznaje się za początek Niemiec. W 987 r. po władzę w państwie zachodniofrankijskim sięgnęli Kapetyngowie.
4. W latach 936–1002 na tronie niemieckim zasiadało kolejno trzech władców o imieniu Otton. Pierwszy z nich prowadził ekspansję na wschód, pokonał Węgrów, a następnie koronował się w Rzymie na cesarza. Ostatni – Otton III – dążył do utworzenia cesarstwa uniwersalnego, a więc obejmującego cały świat chrześcijański. Działania te przerwała jednak jego nagła śmierć w 1002 r.

Otton I i cesarzowa Edyta zostali przedstawieni na rzeźbie w katedrze w Magdeburgu. Choć cesarz koronował się na króla w Akwizgranie, to później najchętniej przebywał w Magdeburgu, niedaleko siedzib Słowian, z którymi toczył wojny.

■ rzeźba, Niemcy, X w.

6 Feudalizm i społeczeństwo stanowe

1. Upadek cesarstwa rzymskiego doprowadził do załamania się miast i handlu. We wczesnym średniowieczu o pozycji społecznej decydowało posiadanie ziemi.
2. Przemiany sztuki wojennej prowadziły do wzrostu znaczenia jazdy i wyodrębnienia się grupy zawodowych wojowników – rycerzy, którzy w zamian za służbę wojskową otrzymywali ziemię oraz władzę nad mieszkającymi tam chłopami.
3. W X w. na skutek osłabienia władzy centralnej na zachodzie Europy rozwinął się system feudalny – oparty na osobistych relacjach pomiędzy seniorem i wasalem. W ramach aktu komendacji senior obiecywał wasalowi opiekę i nadawał mu ziemię, z kolei wasal zobowiązywał się służyć seniorowi pomocą zbrojną i radą.
4. W kolejnych wiekach utrwalił się podział stanowy: rycerstwo stało się grupą zamkniętą o określonych, dziedzicznych przywilejach i specyficznych normach zachowań, swoje szczególne prawa posiadało również duchowieństwo, a najliczniejszą grupę społeczną stanowili chłopci.

7 Pierwsze państwa Słowian

1. W IV–V w. Słowianie zamieszkiwali tereny dzisiejszej zachodniej Ukrainy, skąd w VI w. ruszyli na rozległe ziemie opuszczone przez Germanów. Stopniowo podzielili się na trzy wielkie grupy: zachodnią, wschodnią i południową.
2. Najwcześniejsze znane państwo Słowian to tzw. państwo Samona, które funkcjonowało w latach 623–660. W IX w. powstało państwo wielkomorawskie, a w X w. – państwo czeskie.
3. Z kolei na wschodzie pierwszymi słowiańskimi państwami były księstwa na Rusi, utworzone w początkach IX w. i rządzone przez dynastię Rurykowiczów.
4. Chrystianizacja Słowian rozpoczęła się w IX w., kiedy chrzest przyjęli władcy państwa wielkomorawskiego (822 r.). Ważną rolę w tym procesie odegrali Konstanty (Cyryl) i Metody, dwaj misjonarze z Bizancjum, którzy przetłumaczyli Biblię i liturgię na język słowiański i opracowali alfabet słowiański (glagolicę). Ostatecznie Słowianie zachodni znaleźli się jednak pod wpływem Kościoła rzymskiego, a Słowianie wschodni – prawosławia.

Czy Karol Młot rzeczywiście powstrzymał inwazję Arabów na Europę?

Bitwa pod Poitiers wymieniana jest często wśród starć, które zmieniły losy Europy. Zwycięstwo Franków miało ją uchronić przed arabskim podbojem i towarzyszącą mu islamizacją, a więc jednocześnie ocalić i dziedzictwo kultury grecko-rzymskiej, i samo chrześcijaństwo. Historycy jednak od lat spierają się o trafność tej oceny.

Nieliczne relacje o bitwie pod Poitiers nie pozwalają ustalić liczebności walczących armii. Ponieważ nie znamy wielkości sił arabskich, trudno określić, jakie były faktyczne cele ich wyprawy. Kierując się liczbami zapisanymi w średniowiecznych kronikach, dawniej powszechnie przyjmowano, że liczące dziesiątki tysięcy żołnierzy wojska Maurów miały za zadanie dokonać trwałego podboju terytorium dzisiejszej Francji. Dziś historycy zakładają, że w rzeczywistości siły arabskie były znacznie mniejsze, a ich celem było najpewniej jedynie złupienie Poitiers i klasztoru w Tours. Taka interpretacja nieuchronnie prowadzi do pomniejszenia znaczenia zwycięstwa Karola, bo powstrzymanie łupieżczego rajdu to nie to samo co odparcie zmasowanego najazdu. Jednak nawet jeśli pokonani pod Poitiers Arabowie nie planowali trwałego podboju, ich zwycięska wyprawa mogłaby doprowadzić do wcielenia zajętych ziem do imperium arabskiego, tak jak było z terenami na południu.

Istotne jest również to, że sama bitwa nie miała rozstrzygającego charakteru. Odniesione przez Karola Młota zwycięstwo ani nie zakończyło starć z muzułmanami, ani też nie zmusiło ich do wycofania się za linię Pirenejów. Już w 735 r. arabskie siły ponownie uderzyły na ziemie

zależne od Franków i łupiły je przez kolejne cztery lata. Później faktycznie większe najazdy ustały, ale – o czym warto pamiętać – położona w południowej Francji Septymania jeszcze długo pozostawała pod kontrolą muzułmanów, a jej mieszkańcy – przede wszystkim Goci – często wspierali Arabów w walkach z atakującymi te ziemie Frankami.

Próbując właściwie ocenić doniosłość bitwy, wielu historyków zwraca również uwagę, że do właściwego starcia cywilizacji chrześcijańskiej i arabskiej faktycznie doszło nieco wcześniej i zupełnie gdzie indziej. W 717 r. armia kalifatu Umajjadów podjęła próbę zdobycia Konstantynopola. Zgromadzone w tym celu siły miały się składać z przeszło 100 tys. żołnierzy i tysięcy statków. Ostatecznie, po rocznym oblężeniu, miasto ocalało.

Pomimo wielu rozbieżności w ocenie bitwy pod Poitiers historycy są jednak zgodni co do tego, że odniesione zwycięstwo umocniło pozycję Karola Młota i w konsekwencji doprowadziło do objęcia władzy królewskiej przez jego potomków. Bitwa miała zatem fundamentalne znaczenie dla historii państwa Franków, które w kolejnych dekadach stało się na tyle silne, że faktycznie zamknęło drogę dla ewentualnej arabskiej ekspansji w Europie.

PODYSKUTUJMY

1. Jak potoczyłyby się losy Europy, gdyby Karol Młot przegrał pod Poitiers?
2. Cemu służy wskazywanie wydarzeń przełomowych?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw największe dokonania Justyniana Wielkiego.
2. Wymień czynniki, które umożliwiały Arabom szybkie podboje.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób chrzest Chlodwiga i bitwa pod Poitiers wpłynęły na rozwój państwa Franków.
4. Scharakteryzuj dokonania Karola Wielkiego. Oceń, które z nich okazały się najbardziej trwałe.
5. Wskaż różnice pomiędzy cesarstwem Karola Wielkiego a cesarstwem uniwersalnym, które planował utworzyć Otton III.
6. Wymień charakterystyczne cechy społeczeństwa feudalnego i wyjaśnij, jakie przemiany je ukształtowały.
7. Oceń rolę misji Cyryla i Metodego w procesie chrystianizacji Słowian.

■ Opactwo benedyktynów w Tyńcu, XI w.

V POLSKA ZA PIERWSZYCH PIASTÓW

1	Pradzieje ziem polskich	5	Od Bolesława Śmiałego do Bolesława Krzywoustego
2	Początki państwa polskiego	6	Testament Krzywoustego
3	Panowanie Bolesława Chrobrego		
4	Kryzys monarchii Piastów		

PRADZIEJE ZIEM POLSKICH

Liczba źródeł pisanych na temat pradziejów ziem polskich jest znikoma. Większość informacji, jakimi dysponujemy, pochodzi z ustaleń archeologów. Dzięki ich pracy możemy odpowiedzieć na wiele istotnych pytań dotyczących tamtych czasów. Kiedy na ziemiach polskich pojawili się praludzie? Jakie kultury rozwijały się na przestrzeni wieków? Kiedy przybyli tu Słowianie?

■ NAJDAWNIEJSZE OSADNICTWO NA ZIEMIACH POLSKICH

Ziemie polskie od bardzo dawna były obszarem osadnictwa. Jego początki wyprzedzają nawet epokę lodowcową oraz pojawienie się gatunku *Homo sapiens*. Najstarsze znane ślady życia praludzi (*Homo erectus*) w Trzebnicy na Śląsku pochodzą sprzed 500 tys. lat. Znane są również późniejsze siedziby neandertalczyków – były nimi jaskinie na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Człowiek rozumny zdomowił się na Niżu Polskim ok. 12 tys. lat temu, gdy po ustąpieniu lodowców ten obszar porosły rozległe puszcze obfitujące w zwierzyinę, a gęsta sieć rzek oraz liczne jeziora dostarczały ryb i ułatwiały podróżowanie. Początkowo *Homo sapiens* prowadził **koczowniczy tryb życia** i zajmował się łowiectwem i zbieractwem. Posługiwał się prostymi kamiennymi narzędziami, typowymi dla paleolitu, czyli starszej epoki kamienia (więcej o tym na s. 10).

Ważna zmiana zaszła ok. 5500 lat p.n.e. Wtedy na ziemie polskie zaczęła napływać z południa nowa ludność, przynosząc ze sobą zdobycze rewolucji neolitycznej. Były to nie tylko doskonalsze narzędzia, ale przede wszystkim umiejętność uprawy roli. Jednak i te ludy jeszcze przez długi czas wiodły w połowie koczowniczy tryb życia, prowadząc **gospodarkę wypaleniskową**. Społeczności te nie pozostawiły po sobie żadnych źródeł pisanych. Nie można też nic powiedzieć

o ich przynależności etnicznej, nie wiemy, jakimi językami się posługiwały ani też jak same siebie nazywały. Znamy je wyłącznie dzięki materialnym pozostałościom, takim jak zachowane narzędzia oraz ceramika. Dlatego używamy w stosunku do nich określenia „**kultura archeologiczna**”. Charakterystycznymi elementami materialnych pozostałości poszczególnych kultur były często gliniane naczynia, służące do codziennych celów użytkowych, ale też jako urny na prochy zmarłych. Od ich cech pochodzą nazwy kultur archeologicznych, np. kultura amfor kulistych, pucharów lejkowatych czy ceramiki sznurowej.

Jaskinia Ciemna koło Ojcowa była ok. 100 tys. lat temu zamieszkiwana przez neandertalczyków. Obecnie wykonano rekonstrukcję obozowiska hominidów.

■ fotografia, Polska, XXI w.

Gospodarka wypaleniskowa – system rolniczy polegający na wypaleniu pewnego obszaru puszczy, a następnie przeznaczaniu go pod uprawę. Po kilkuletnim użytkowaniu gleba stawała się jałowa i wypalano kolejną część puszczy.

KULTURA ŁUŻYCKA I OSADA W BISKUPINIE

Kolejnym ważnym etapem dla rozwoju osadnictwa było zastosowanie nowego surowca do produkcji narzędzi i broni – metalu. Na ziemiach polskich **brąz** wszedł do użytku na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. Znajdowane przez archeologów przedmioty wykonane z tego stopu metali świadczą o dalekosiężnych kontaktach handlowych mieszkańców tych ziem, a także o napływie ludów ze stepów czarnomorskich.

Biżuteria odnaleziona w Lubieszewie na Pomorzu w grobie kobiety z czasów rzymskich.

■ biżuteria, Europa, I tysiąclecie p.n.e.

Okolo 1500 r. p.n.e. z południa, znad Dunaju, zaczęły napływać kolejne fale osadników, które niosły ze sobą osiągnięcia (wytop metali, udoskonalenia w rolnictwie i hodowli, koło garncarskie), stopniowo przejmowane również przez dotychczasowych mieszkańców. W ten sposób nowa ludność zasiedliła obszary pomiędzy rzekami Łabą a Bugiem oraz między górami i Bałtykiem. Ponieważ najwięcej związanych z tą kulturą znalezisk odkryto początkowo na Łużycach, otrzymała ona nazwę **kultury łużyckiej**. Podobnie jak w przypadku wielu kultur archeologicznych, nie wiadomo, czy stworzył ją tylko jeden lud. Część historyków uważa, że została ona stworzona przez Wenedów, wymienianych już przez antycznych autorów, jednak trudno udowodnić tę hipotezę.

Najbardziej znany obiekt związany z kulturą łużycką to obronna **osada w Biskupinie**, która powstała zimą 738/737 p.n.e. (więcej na [infografice](#) na s. 190–191). Dzięki badaniom archeologów możemy bardzo dużo powiedzieć o życiu jej mieszkańców. Zmiany klimatyczne oraz ciągłe podnoszenie się poziomu wód jeziora otaczającego osadę spowodowały, że ludzie zamieszkujący Biskupin opuścili ją ok. 550 r. p.n.e. Niedługo później rozpoczęła się kolejna fala migracji, która przyniosła kres całej kulturze łużyckiej.

ZIEMIE POLSKIE PRZED XI WIEKIEM

LEGENDA

- obszary z przewagą lasów
- obszary z przewagą pól uprawnych
- pozostałe obszary
- przypuszczalna granica państwa wielkomorawskiego pod koniec IX w.
- granica Polski ok. 1000 r.
- szlak bursztynowy
- najwcześniejsze ślady obecności hominidów i *Homo sapiens* na ziemiach polskich
- osada w Biskupinie
- wybrane miejsca kultu pogańskiego
- grody
- Polanie plemiona słowiańskie
- Prusowie ludy niesłowiańskie

1. Wymień polskie plemiona, które znalazły się pod panowaniem państwa wielkomorawskiego.
2. Wyjaśnij, czy cały obszar współczesnej Polski zamieszkiwały plemiona słowiańskie.

OSADA W BISKUPINIE

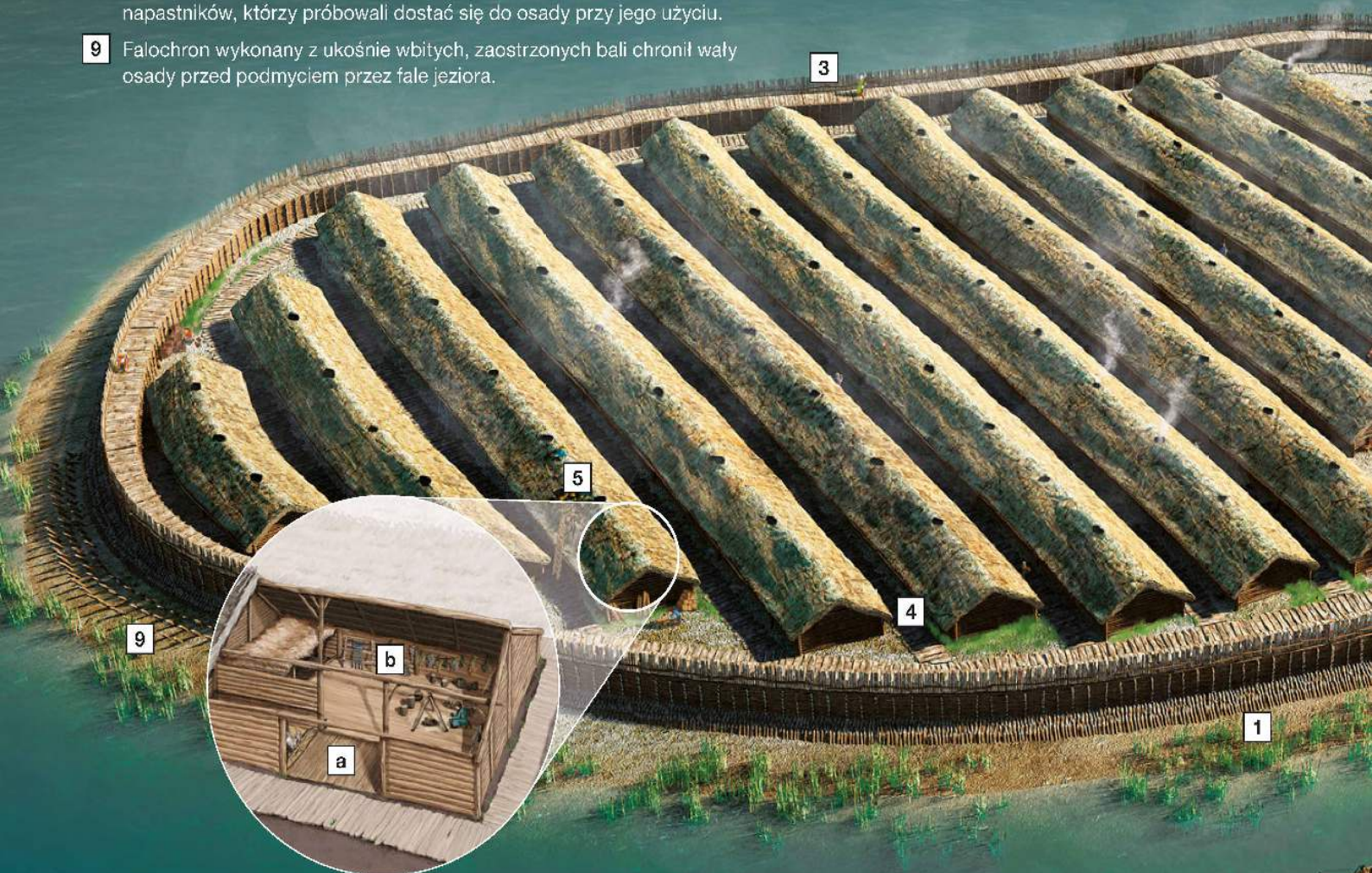
Odkryta w Jeziorze Biskupińskim osada z VIII w. p.n.e. składała się ze 106 domostw, które zamieszkiwało ok. 1000 osób. Mieszkańcy trudnili się głównie rolnictwem, łowiectwem i rybołówstwem, ale także rzemiosłem. Osadę obronną wzniesli, aby uchronić się przed wrogiem – najprawdopodobniej najazdami plemion koczowniczych.

- 1** Drewniano-ziemny wał otaczał całą osadę. Miał prawdopodobnie 6 m wysokości i prawie 650 m długości. Na jego szczycie znajdowała się platforma **2** umożliwiająca obserwowanie okolicy, a w razie ataku obronę osady. Broniących się na wale mieszkańców osady osłaniała palisada **3**.
- 4** Ulice były wyłożone drewnianymi balami. Najdłuższa z nich biegła po wewnętrznej stronie wału. Dochodziło do niej dwanaście równoległych uliczek ciągnących się między domami.
- 5** Długie drewniane domy składały się z dwóch części: przedsionka **a** i izby **b**. W przedsionku trzymano zwierzęta, sprzęt rolniczy, zboże oraz opał. W izbie znajdowały się łóże i palenisko. Domy nie miały okien, dlatego w celu najlepszego wykorzystania światła słonecznego wejścia do nich znajdowały się od strony południowej.
- 6** Plac stanowił miejsce zebrań ludności oraz zapewne obrzędów religijnych. Dodatkowo miał znaczenie komunikacyjne, ponieważ na wąskich uliczkach osady nie mogły się wymijać ani zawracać wozy.
- 7** Brama z wieżą pełniła funkcję punktu obserwacyjnego i stanowiła jedyne wejście do osady. W przypadku ataku wroga była najważniejszym punktem obronnym Biskupina.
- 8** Pomost prowadzący do bramy przez pewien odcinek biegł równolegle do wału obronnego. Dzięki temu obrońcy z łatwością mogli ostrzeliwać napastników, którzy próbowali dostać się do osady przy jego użyciu.
- 9** Falochron wykonany z ukośnie wbitych, zaostzonych bali chronił wał osady przed podmyciem przez fale jeziora.

Naczynia znalezione w Biskupinie miały cechy charakterystyczne dla ceramiki kultury łużyckiej.

■ naczynie ceramiczne, Biskupin, I tysiąclecie p.n.e.

Jak odnaleziono osadę w Biskupinie?

Ślady osady w Biskupinie w 1932 r. przypadkowo odkrył miejscowy nauczyciel Walenty Szwajcer. Upalne lato oraz pogłębianie koryta rzeki Gąsawki spowodowały znaczące obniżenie tafli jeziora. Dlatego Szwajcer zauważył resztki glinianych naczyń oraz wystające z wody drewniane pale. Dzięki jego staraniom już w następnym roku rozpoczęto w tym miejscu prace archeologiczne. Trwały one aż do 1974 r. W tym czasie osadę gruntownie przebadano oraz częściowo zrekonstruowano.

Wykopaliska w Biskupinie w okresie międzywojennym odwiedzali najważniejsi przywódcy polskiego państwa, m.in. prezydent Ignacy Mościcki **1**.

■ fotografia, Biskupin, 1936 r.

W PŁYWKI RZYMSKIE NA ZIEMIACH POLSKICH

W kolejnych falach migracji na ziemie polskie przybyli **Germanie i Celtowie**. Ci drudzy w znaczący sposób wpłynęli na życie miejscowych plemion, które przejęły od nich nowe narzędzia i broń.

Cała ludność ziem polskich na przełomie er i w pierwszych wiekach nowej ery znajdowała się pod wpływem Imperium Rzymskiego. Świadczą o tym importowane z Rzymu przedmioty – broń, ozdoby, ceramika, monety, ale także naczynia metalowe i szklane. Przedmioty te, mające niewątpliwie walor towarów luksusowych, stawały się również inspiracją dla miejscowych rzemieślników. Upowszechnieniu wpływów rzymskich sprzyjała też droga handlowa – **szlak bursztynowy** (oznaczony brązową linią na mapach na s. 116 i 189). Najwięcej zabytków pochodzenia rzymskiego jest znajdowanych wzdłuż szlaku łączącego północne prowincje imperium z wybrzeżem Bałtyku w okolicach ujścia Wisły. Dotarły one tam z rzymskimi kupcami, jako zapłata za towary sprowadzane znad Bałtyku lub dary dla miejscowych władców, a czasem również z „barbarzyńcami” służącymi w rzymskiej armii.

PRZYBYCIE SŁOWIAN NA ZIEMIE POLSKIE

Wraz z wielką wędrówką ludów, która doprowadziła do upadku cesarstwo zachodniorzymskie (więcej o tym na s. 133–135), zmieniła się też sytuacja na ziemiach polskich. W V w. n.e. terytoria te opuścili dotychczasowi mieszkańcy, a w kolejnym stuleciu rozwinęło się nowe osadnictwo napływających ze wschodu Słowian. Początkowo zajmowali się oni rolnictwem i wytwarzali prostą ceramikę, bez posługiwania się kołem garncarskim. Słowianie wierzyli w siły przyrody, lecz

CIEKAWOSTKA

Czy Calisia to Kalisz?

Żyjący w II w. n.e. grecki uczonek Klaudiusz Ptolemeusz w swoim dziele *Geografia* przedstawił m.in. krainy leżące poza granicami Imperium Rzymskiego. Wśród miejscowości położonych na bursztynowym szlaku wymienił wysuniętą najdalej na północ osadę o nazwie Calisia. Zdaniem wielu badaczy nie ulega wątpliwości, że ośrodek wymieniony przez Ptolemeusza to obecny Kalisz. Jako pierwszy tego spostrzeżenia dokonał w XV w. polski kronikarz Jan Długosz. Jeśli ta hipoteza okazałaby się prawdziwa, to Kalisz byłby najstarszym punktem osadniczym na ziemiach polskich potwierdzonym w źródłach pisanych.

?

1. Wymień funkcje, jakie pełniła osada w Biskupinie.
2. Wyjaśnij, co sprawiało, że osada w Biskupinie była zabezpieczona przed atakami wrogów.

nie przetrwały dokładniejsze informacje na temat ich bóstw. Podstawę ich organizacji początkowo stanowił **ród**, obejmujący spokrewnione ze sobą rodziny. Z biegiem czasu związki rodów tworzyły większe wspólnoty, czyli **plemiona**. Jak pokazują źródła z następnych stuleci, wiele z nich nie było organizacjami trwałymi – niektóre nazwy pojawiają się tylko raz, aby potem zniknąć w mroku dziejów. Najstarsza informacja o nazwach i rozmieszczeniu plemion polskich pochodzi z połowy IX w. Z anonimowego zapisu o tytule *Geograf bawarski* można dowiedzieć się o kilku z nich – głównie zamieszkujących obszar zachodniego Pomorza i Śląska (np. Wolinianach, Ślęzanach, Opolanach). Dużo mniej wiadomo o mieszkańcach położonych bardziej na wschód terenach Pomorza, Wielkopolski czy Mazowsza. Wiedzę na temat polskich plemion dostarczają też badania archeologiczne. Rozmieszczenie plemion na ziemiach polskich przedstawia znajdująca się na s. 189 [mapa](#).

W IX w. na ziemiach polskich zaczęły się kształtować załążki państw plemiennych. Największe znaczenie, biorąc pod uwagę dalszą historię państwa polskiego, odegrało plemię Polan – jego działalność została przedstawiona w kolejnym temacie – *Początki państwa polskiego*.

WARTO WIEDZIEĆ

Światowid ze Zbrucza

W połowie XIX w. z rzeki Zbrucz (obecnie na Ukrainie) wydobyto posąg. Być może został wrzucony do rzeki w czasach wprowadzania religii chrześcijańskiej, gdy wszelkie ślady po pogańskich wierzeniach były niszczone. Zazwyczaj rzeźba jest datowana na IX w., a jej autorstwo przypisuje się Słowianom. Nie są to jednak pewne informacje. Światowida mogli wykonać również Trakowie, Celtowie czy któryś z ludów irańskich. Niektórzy badacze podejrzewają zaś, że posąg powstał dopiero w XIX w.

Postacie, które wyryto na posągu, są równie zagadkowe. Przyjmuje się, że najwyżej umieszczony pas postaci przedstawia świat bogów [\[1\]](#). Poniżej niego znajduje się świat ludzi [\[2\]](#), a na samym dole zaświaty z duchami przodków [\[3\]](#).

Dlaczego do naszych czasów przetrwało niewiele śladów religii dawnych Słowian?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODKRYCIA ARCHEOLOGICZNE W ŚREDNIOWIECZU

W kronice z drugiej połowy XV w. Jan Długosz opisał cmentarzysko kultury łużyckiej.

Dwie osobliwości są w krainie polskiej cudowne, zadziwiające [...]. Jedna, że na polach wsi Nochowa [...], a także we wsi Kozielsko [...] rodzą się w łonie ziemi garnki, same z siebie, wyłącznie sztuką przyrody, bez jakiegokolwiek dopomagania ludzkiego, wszelkiego rodzaju i różnych kształtów, do tych podobne, których używają ludzie, delikatne wprawdzie i miękkie, gdy tkwią jeszcze w rodzinnym swym gruncie w ziemi, przecie gdy się je wyjmują [stają się] szczerne i stwardniałe na słońcu i wietrze. Stworzone są w najróż-

niejsze kształty i wielkości, nie inaczej, jak gdyby wyrabiane sztuką garncarską.

[Poseł księcia austriackiego Ernesta] w czasie osobistego spotkania z królem [Władysławem Jagiełłą] usiłuje się dowiedzieć, czy jest zgodne z prawdą opowiadanie [...], że w pewnej miejscowości w Polsce bez żadnej pomocy ze strony ludzi, wyłącznie jako dar natury powstają różnego rodzaju garnki. [...] Król Władysław [...] nakazawszy w jego obecności rozkopać w kilku miejscach ziemię znalazł wiele garnków.

Źródło: Jana Długosza *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 1: ks. 1–2, tłum. S. Gawęda, B. Modelska-Strzelecka, Warszawa 2009, s. 177–178; t. 7: ks. 11, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 62.

- ?** 1. Wymień region Polski, w którym dokonywano odkryć opisanych przez Długosza.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób w średniowieczu tłumaczono znajdowanie w ziemi naczyń ceramicznych.

ĆWICZENIA

1. Wymień przykłady zabytków rzymskich odnalezionych na ziemiach polskich.
2. Podaj najważniejsze informacje o Słowianach, którzy zamieszkiwali ziemie polskie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Strzelczyk, *Od Prastłowian do Polaków*, Warszawa 1987.

A. Graniak, W. Zajączkowski, *Biskupin – polskie Pompeje*, Biskupin 2012.

POCZĄTKI PAŃSTWA POLSKIEGO

W VIII i IX w. Słowianie południowi tworzyli swoje państwa i przyjmowali chrześcijaństwo. W tym samym czasie ludność słowiańska zamieszkująca ziemie dzisiejszej Polski była nadal zorganizowana w plemiona i czciła pogańskich bogów. W X w., gdy granice chrześcijańskich państw zaczęły przybliżać się do ziem polskich, dla ich mieszkańców nadchodziły nieuniknione zmiany. Na odpowiedź czekały ważne pytania: Które spośród polskich plemion miało odegrać kluczową rolę w ich jednoczeniu? Jakie znaczenie dla powstania państwa mogło mieć przyjęcie religii chrześcijańskiej?

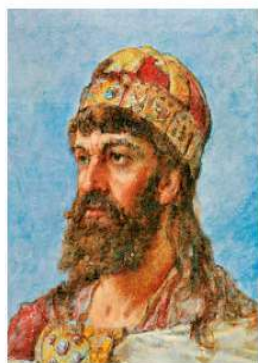
PLEMIĘ POLAN

W X w. spośród słowiańskich plemion zamieszkujących ziemie polskie najważniejszą rolę zaczęli odgrywać **Polanie**. Zajmowali oni północną część Wielkopolski z grodami takimi jak Gniezno, Ostrów Lednicki, Giecz i Bnin. Najnowsze badania archeologiczne wykazały, że od lat 30. X w. swoją potęgę budował tam ród znany później jako **Piastowie**. Książęta z tej dynastii podporządkowali sobie całe terytorium zamieszkane przez Polan (ilustruje to [mapa](#) Wielkopolski na sąsiedniej stronie).

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIESZKO I

zm. 992 r.

Pierwszy historyczny władca Polski, książę z dynastii Piastów. Zaczął sprawować rządy ok. 960 r. Uważa się go za twórcę polskiej państwowości. W 966 r. wraz ze swoim dworem przyjął chrześcijaństwo w obrządku łacińskim, dzięki czemu włączył Polskę w krąg cywilizacji zachodniej. Doprowadził

do powiększenia terytorium państwa oraz zawiązania sojuszków z Czechami i cesarzem. Toczył walki z Wielebami i margrabiami niemieckimi.

Okolo 940 r. w Wielkopolsce rozpoczęła się budowa sieci nowych grodów. W ciągu kilkunastu lat wzniesiono ich tam aż 18 – wszystkie na podstawie jednakowego planu. Były to niezwykle rozbudowane konstrukcje obronne, których wykonanie wymagało ogromnego nakładu pracy i środków. Większość z nich powstała w miejscach, gdzie wcześniej nie stawiano tego typu obiektów. Przebudowywano również starsze grody. W jednym wypadku nowy gród zajął miejsce starego, który wcześniej został spalony, co wskazuje na gwałtowny podbój. Świadczy to o tym, że ekspansja państwa piastowskiego miała w różnych przypadkach przebieg zarówno pokojowy, jak i wojenny.

Władcy Polan zawdzięczali swoje sukcesy przede wszystkim sile zbrojnej. Zapewne dysponowali oni drużynami wojów, których utrzymywał książę (Mieszko I miał mieć 3000 zbrojnych). Prestiż władcy rósł, co pozwalało na zmianę tradycyjnej struktury plemiennej i zwiększenie roli księcia, jego rodziny i doradców.

PIERWSI WŁADCY Z RODU PIASTÓW

Początki Piastów nie są dokładnie znane. Dopiero w napisanej u progu XII w. kronice Anonima zwanego Gallem znajdujemy podanie o rządach okrutnego księcia Popiela, którego zjadły myszy. Po nim władzę miał objąć **Siemowit**, syn chłopca Piasta. Z kolei synem Siemowita był **Lestek**, wnukiem – **Siemomysł**, a prawnukiem – **Mieszko I**, którego imię znamy z przekazów źródłowych. Lista władców spisana przez kronikarza stała

się przedmiotem sporów i polemik wśród historyków. Obecnie przeważa pogląd, że w odróżnieniu od rozbudowanej, baśniowej opowieści o Popielu i myszach sam wykaz imion pierwszych Piastów jest wiarygodny.

Ponieważ gwałtowny rozwój piastowskiej władzy zaczął się dopiero ćwierć wieku przed pojawieniem się w źródłach dorosłego już Mieszka I, niemożliwe jest, aby w tym czasie mogły żyć aż trzy pokolenia jego przodków panujących nad Polanami. Najprawdopodobniej pierwsi Piastowie byli lokalnymi władcami sprzed okresu podbojów. Wydaje się, że do największego znaczenia spośród nich doszedł Lestek. Potwierdza to dzieło współczesnego Mieszkowi I saskiego kronikarza Widukinda z Korbei, który nazywał poddanych piastowskiego księcia *Licicaviki*. Prawdopodobnie to określenie oznaczało *Lestkowice* i pochodziło od imienia Lestka.

■ PODBOJE PIASTÓW

Szybkie opanowanie całego terytorium Polan było dopiero wstępem do ekspansji prowadzonej przez Piastów. Już na początku drugiej połowy X w. zajęli południową Wielkopolskę oraz ziemię kaliską i Kujawy. Potem grody z załogą Polan pojawiły się w Chełmnie, Sandomierzu i Gdańsku (widać to na [mapie](#) poniżej). Były to

kluczowe punkty umożliwiające kontrolę szlaków handlowych i zapewniające Piastom zyski.

Kolejnym kierunkiem ekspansji Polan stało się Pomorze Zachodnie. Na tym obszarze natknęli się na

CIEKAWOSTKA

Pierwsi Piastowie, niewolnicy i wielbłąd

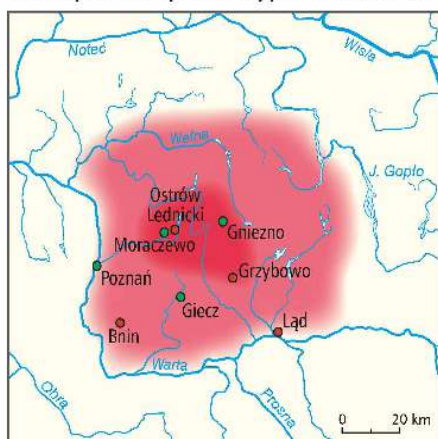
Relacje Ibrahima ibn Jakuba pochodzącego z zajmowanej wówczas przez Arabów Hiszpanii, a także odkrycia archeologiczne wskazują, że Mieszko I prowadził handel z krajami południa, w tym też arabskimi. Potężne rody słowiańskie, również Piastowie, parały się w tym okresie m.in. handlem niewolnikami. Podczas wojen pomiędzy plemionami słowiańskimi pokonani wojownicy wraz ze swoimi rodzinami często trafiali do niewoli, a zwycięzcy sprzedawali ich handlarzom niewolników. Ci z kolei wywozili ich najczęściej do krajów opanowanych przez Arabów. W zamian za niewolników wodzowie otrzymywali monety, towary luksusowe, a czasem egzotyczne zwierzęta. Gdy w 986 r. Mieszko I złożył hołd małoletniemu cesarzowi Ottonowi III, podarował mu wielbłąda. Fakt ten świadczy o uczestnictwie księcia i jego poddanych w handlu arabskim.

ZIEMIE POLSKIE ZA PANOWANIA MIESZKA I

LEGENDA

- państwo Wiślan w X w.
- państwo wczesnopiastowskie ok. 900 r.
- państwo wczesnopiastowskie ok. 940 r.
- państwo Mieszka I w 966 r.
- ziemie przyłączone przez Mieszka I do 990 r.
- granice państwa Mieszka I ok. 992 r.
- granice cesarstwa rzymskiego pod koniec X w.
- grody założone przed 940 r.
- grody założone po 940 r.
- ważniejsze bitwy
- biskupstwa

Wielkopolska w pierwszej połowie X wieku

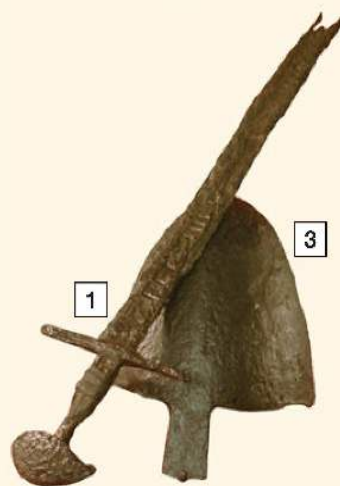
1. Wymień obszary, które wchodziły w skład państwa Mieszka I pod koniec życia księcia.
2. Wymień nazwy najstarszych grodów założonych przez Polan.

■ DRUŻYNA MIESZKA I

Mieszko I, jego poprzednicy, a także następca Bolesław Chrobry rosnącą potęgę zawdzięczali przede wszystkim silnej armii. To ona podbijała kolejne polskie plemiona, zmuszała je do posłuszeństwa księciu i płacenia danin, ponadto chroniła podporządkowane Piastom ziemie przed najazdami armii sąsiednich władców lub plemion. W tym szczególnie ważnym okresie kształtowania się państwowości Piastowie dysponowali drużyną – stałą armią doskonale wyszkolonych i wyposażonych wojowników. Wśród nich, oprócz wojów wywodzących się z plemion polskich, byli prawdopodobnie również najbardziej nieustraszeni wojownicy ówczesnej Europy – wikingowie.

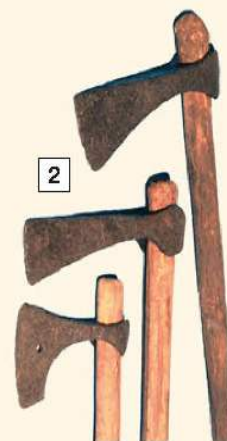

Tarczownicy byli pieszymi wojownikami. Stanowili znacznie liczniejszą formację od pancernych. Używali jako osłony okrągłych drewnianych tarcz pokrytych skórą [1]. Poza tym uzbrojenie mieli bardzo różnorodne. Część z nich oprócz włóczni [2] używała topora [3], inni miecza. Niektórzy tarczownicy posiadali podobnie jak pancerni stalowe kolczugi, większość jednak miała jedynie grube kaftany [4] – przesywawice, lub pancerze z grubej skóry.

Broń książęcej drużyny stanowiły m.in. **miecze** [1] i **topory** [2]. Głowy wojowników były ochraniane przez **helmy** [3].

■ uzbrojenie, Polska, XI w.

Pancerni byli ciężkozbrojnymi konnymi wojownikami. Najczęściej posługiwali się włócznią lub mieczem, rzadziej ich broń stanowił topór. Ochraniły ich z kolei helmy zwane szyszakami [1] oraz kolczugi lub pancerze wykonane z żelaznych płytek naszytych na skórzany kaftan [2].

? Jakie znaczenie dla pierwszych Piastów miała drużyna zbrojna?

silnego przeciwnika w postaci **Związku Wieleckiego** – grupy plemion Słowian połabskich. Jednocześnie w walkę o ziemię na Pomorzu Zachodnim zaangażowali się również pograniczni margrabiowie niemieccy. Po 963 r. Widukind z Korbei zapisał, że Mieszko poniósł klęskę w walkach z Wieleciami, a w trakcie walk poległ brat księcia. O konflikcie Mieszka z Wieleciami wspominał również podróżujący przez Europę Środkowo-Wschodnią żydowski kupiec z Hiszpanii – Ibrahim ibn Jakub, który opisywał potęgę księcia Polan i jego kraj.

■ CHRZEST MIESZKA I

Trudności na Pomorzu Zachodnim spowodowały, że Mieszko I musiał szukać sojuszników. Znalazł ich na południu – w Czechach. Miało to dla księcia duże znaczenie, tym bardziej że Czesi byli dotychczas tradycyjnymi sprzymierzeńcami Wieleciców. Drugim sojusznikiem, którego pozyskał Mieszko, był cesarz Otton I oraz niemieccy możnowładcy, zainteresowani ekspansją u ujścia Odry. Z tego powodu również oni dążyli do rozprawy z Wieleciami. Już wtedy prawdopodobnie Mieszko I zgodził się płacić cesarzowi trybut, czyli daninę ze swojego terytorium.

Znakiem sojuszu Mieszka z Czechami było jego małżeństwo z **Dobrawą** (Dąbrówką), córką księcia czeskiego Bolesława Srogięgo. Związek polityczny z tym chrześcijańskim władcą spowodował również, że władca Polan zmienił wiarę. Zapewne był to z czeskiej strony warunek zawarcia przymierza z Mieszkiem I.

Dobrawa przybyła na dwór męża w 965 r., a rok później – w **966 r.** – książę Mieszko I został ochrzczony wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami. Nie mamy żadnych informacji źródłowych, gdzie i kiedy dokładnie doszło do tego ważnego aktu dziejowego. Historycy przypuszczają, że chrzest Mieszka mógł się odbyć w najważniejsze chrześcijańskie święto, czyli w Wielkanoc. Prawdopodobnie książę przyjął chrzest u siebie w kraju. Uroczystość mogła zostać zorganizowana w Poznaniu lub na Ostrowie Lednickim – w obu tych miejscach archeolodzy odnaleźli pozostałości konstrukcji, które mogły odgrywać rolę **baptysterium**.

■ SOJUSZ Z CESARZEM I CZECHAMI

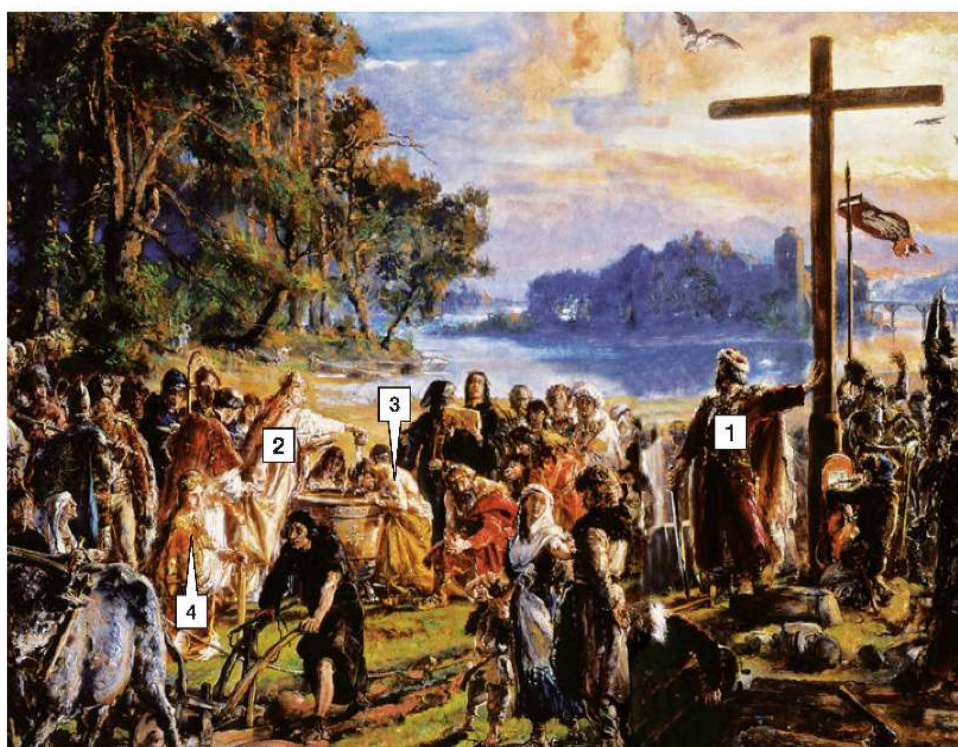
Na pierwsze efekty polityki Mieszka I nie trzeba było długo czekać. Gdy w 967 r. Wieleci razem ze

Pozostałości pałacu Mieszka I na Ostrowie Lednickim.

■ fotografia współczesna, Polska

Baptysterium – specjalna budowla lub miejsce w kościele, w którym dokonywano chrztu.

Zaprowadzenie chrześcijaństwa to wizja malarza Jana Matejki, który przedstawił przyjęcie tej religii przez **Mieszka I** [1] i jego najbliższe otoczenie. Na obrazie widać **św. Wojciecha** [2], który chrzcił młodszego brata księcia Polan – **Czcibora** [3]. Artysta umieścił na płótnie również **Dobrawę** [4], żonę Mieszka I.

■ obraz, Polska, XIX w.

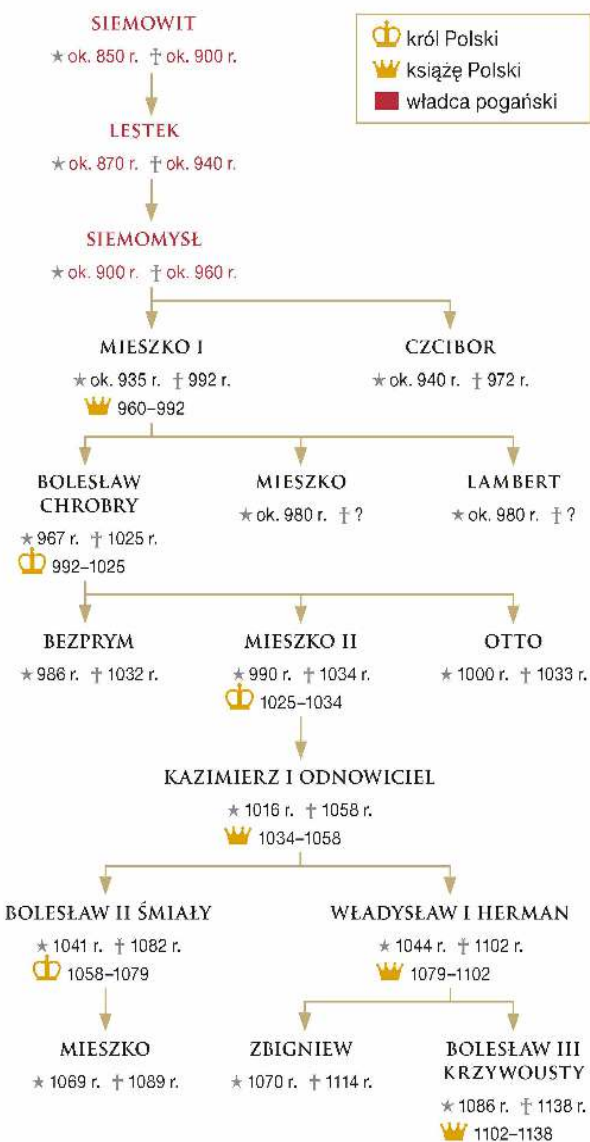
zbuntowanym saskim możnym Wichmanem ponownie zaatakowali państwo Polan, Mieszko otrzymał zbrojne posiłki od swojego teścia, władcy Czech, i odparł napaśników. W tym starciu zginął Wichman, a ponieważ był on wrogiem Ottona I, informacja o zwycięstwie Mieszka I bardzo ucieszyła cesarza. Wkrótce zgodził się, aby w kraju Polan założono **biskupstwo misyjne** z siedzibą w **Poznaniu**. Zapewniło to Kościołowi na ziemiach polskich niezależność od równocześnie utworzonego arcybiskupstwa w Magdeburgu, któremu miały podlegać tereny słowiańskie. Pierwszym biskupem na ziemiach polskich został pochodzący z Włoch lub Francji **Jordan**. Kiedy zmarł, jego następcą został Niemiec, biskup Unger. Początkowo biskupstwa obejmowali duchowni sprowadzani z zagranicy. Zmieniło się to dopiero po latach, gdy wykształcono lokalnych przedstawicieli duchowieństwa.

Sojusz z Czechami i związki polityczne z cesarstwem nie zakończyły niepokojów nad Odrą. W **972 r.** doszło do konfliktu pomiędzy Mieszkem I a margrabią niemieckim **Hodonem**. Pod **Cedynią** rozegrała się bitwa, w której zwycięstwo odnieśli oddziały Piastów.

Mieszko I w następnych latach przeważnie zachowywał poprawne stosunki z następcami zmarłego w 973 r. Ottona I. Po śmierci Dobrawy poślubił Ode, córkę margrabię związanego z dworem cesarskim. Z kolei dotychczas dobre relacje z Czechami wkrótce zastąpiła wrogość. Pod koniec swojego panowania Mieszko I z pomocą niemiecką zajął większość Śląska, który wcześniej należał do Czech. Ówczesny opis terytorium państwa Polan z tego okresu znajdziesz w [Warto wiedzieć](#) na s. 198.

TABLICA GENEALOGICZNA

Pierwsi Piastowie

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA POD CEDYNIĄ

Kronikarz Thietmar¹ [czyt.: titmar] opisał konflikt pomiędzy Mieszkem I a niemieckim margrabią Hodonem.

Tymczasem dostojny margrabia Hodo, zebrawszy wojsko, napadł z nim na Mieszka, który był wierny cesarzowi i płacił trybut aż po rzekę Wartę. Na pomoc margrabiemu pospieszył wraz ze swoimi tylko mój ojciec, grafi [tytuł arystokratyczny] Zygfryd [...]. Kiedy w dzień św. Jana Chrzciciela [24 czerwca 972 r.] starli się z Mieszkem, odnieśli zrazu zwycięstwo, lecz potem w miejscowości zwanej

Cedynią brat jego Czeczibor zadał im klęskę, kładąc trupem wszystkich najlepszych rycerzy z wyjątkiem wspomnianych grafi. Cesarz, poruszony do żywego wieścią o tej klęsce, wysłał czym prędzej gońców, nakazując Hodonowi i Mieszkowi, aby pod rygorem utraty jego łaski zachowali pokój do czasu, gdy przybędzie na miejsce i osobiście zbada sprawę.

¹ Thietmar był biskupem Merseburga, żył w latach 975–1018.

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 32–33.

1. Wyjaśnij, jakie stosunki łączyły Mieszka I z cesarzem Ottonem I.

2. Podaj, za którą ze stron konfliktu mógł się opowiadać autor cytowanej kroniki.

■ ZNACZENIE PRZYJĘCIA CHRZEŚCIJAŃSTWA

Mieszko I był właściwym założycielem państwa polskiego, chociaż w jego czasach nie było ono jeszcze w ten sposób nazywane. Przełomowe znaczenie miał jego chrzest w obrządku łacińskim, co związało Polskę cywilizacyjnie z zachodnią Europą oraz dziedzictwem cesarstwa rzymskiego i kultury antycznej. Oczywiście chrzest władcy i jego dworu stanowił dopiero początek chrystianizacji. Biorąc pod uwagę znaczenie księcia, zwyczajowa nazwa **chrzest Polski** jest jednak jak najbardziej uzasadniona.

Chryścianizacja Polski okazała się procesem długotrwałym. Według relacji kronikarza Thietmara biskup Jordan *wiele się z nimi [tj. poddanymi Mieszka] napocił, zanim – niezmordowany w wysiłkach – nakłonił ich słowem i czynem do uprawy winnicy Pańskiej* [tj. do życia zgodnie z zasadami Chrystusa]. Początkowo chrześcijaństwo przyjęli jednak co najwyżej przedstawiciele dworu książęcego i ludności skupionej w głównych grodach i wokół nich. Potwierdzają to badania archeologiczne. Dzięki nim wiadomo, że jedynie w okolicy najważniejszych grodów zachowały się pochodzące z czasów Mieszka I pochówki szkieletowe,

a więc chrześcijańskie. W pozostałych częściach kraju jeszcze przez dziesięciolecia przeważały groby urnowe, co świadczy o tym, że obrzędy pogrzebowe wciąż były pogańskie i zwłoki zmarłych palono na stosach.

Mimo to trudno przecenić znaczenie przyjęcia chrztu przez Mieszka I. Wraz z chrześcijaństwem na ziemię polską zawitała znajomość pisma i łaciny, ponieważ jedynie w tym języku pisano wówczas w Europie Zachodniej. Był to język liturgii i osób wykształconych. Już biskup Jordan przywiózł ze sobą księgi liturgiczne niezbędne do odprawiania mszy. Prawdopodobnie to właśnie na marginesach tych ksiąg notowano daty ważnych wydarzeń z życia księcia, jego rodziny oraz dziejów polskiego państwa i Kościoła. W ten sposób powstały pierwsze **roczniki**, które dały początek średniowiecznemu dziejopisarstwu polskiemu.

Wraz z rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa rozwijało się budownictwo sakralne. Do budowy oprócz drewna zaczęto stosować także znacznie trwalszy kamień. Dla biskupa Jordana zbudowano świątynię w Gnieźnie, zapewne bardzo okazałą. Ślady budowli sakralnych z tego okresu znaleziono również w Poznaniu i na Ostrowie Lednickim (więcej o początkach chrześcijaństwa w Polsce znajdziesz w ramce **Warto wiedzieć** na s. 209).

WARTO WIEDZIEĆ

Dagome iudex

Okolo 990 r. Mieszko I oddał swój kraj pod opiekę papieża. W dokumencie wystawionym z tej okazji sam książę jest zagadkowo określony jako *Dagome iudex* – sędzia *Dagome* (co było najprawdopodobniej wynikiem pomyłki pisarskiej w kolejnych kopiach dokumentu), a jego władztwo zostało nazwane *państwem gnieźnieńskim*. Obejmowało ono obszar od gór na południu do morza i Prus na północy oraz od Odry i Nysy Łużyckiej na zachodzie do granic Rusi na wschodzie. Poza *państwem gnieźnieńskim* znajdował się w tym czasie Kraków wraz z częścią Małopolski. Prawdopodobnie była to wydzielona dzielnica, którą rządził najstarszy syn Mieszka i Dobrawy – Bolesław.

? Dlaczego dokument *Dagome iudex* jest bezcennym źródłem do poznania początków państwa polskiego?

Stronice *Dagome iudex*. Najstarsza zachowana księga, w której utrwalono treść dokumentu *Dagome iudex*, pochodzi z XI w. Jest przechowywana w archiwach Watykanu.

■ *księga, Włochy, XI w.*

ĆWICZENIA

1. Podaj imiona trzech przodków Mieszka I uznawanych przez historyków za postacie historyczne.
2. Wymień – najważniejsze Twoim zdaniem – przyczyny i skutki chrztu Mieszka I.
3. Określ, jakie relacje łączyły Mieszka I z sąsiednimi państwami i ludami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Olejnik, *Cedynia, Niemcza, Głogów, Krzyszków*, Warszawa 1988.
J. Strzelczyk, *Mieszko I*, Poznań 2013.

3 PANOWANIE BOLESŁAWA CHROBREGO

Mieszko I znacznie rozszerzył granice państwa Piastów. Pod jego panowaniem znalazły się prawie wszystkie ziemie należące obecnie do Polski. Co nie mniej ważne, książę przyjął chrzest w obrządku łacińskim i włączył Polskę w krąg zachodniej cywilizacji. Przed jego synem Bolesławem otwierały się ogromne możliwości. Jaką politykę zagraniczną zdecyduje się prowadzić nowy władca?

W jakich okolicznościach sięgnie po koronę królewską? W jaki sposób za jego rządów rozwinie się organizacja kościelna w państwie Piastów?

■ MISJA BISKUPA WOJCIECHA

Mieszko I zmarł w 992 r. Wkrótce potem jego najstarszy syn, **Bolesław**, z małżeństwa z Dobrawą, wygnał z kraju macochę Odę oraz przyrodnych braci i objął samodzielne rządy. Władcy nadano przydomek **Chrobry**, czyli dzielny, waleczny. Wiele źródeł przekazuje też inny – Wielki. Oba dobrze oddają cechy jego osobowości i charakter panowania.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW CHROBRY

967–1025

Pierwszy król Polski, pochodził z dynastii Piastów. Był synem Mieszka I i czeskiej księżniczki Dobrawy. Po śmierci ojca w 992 r. objął władzę książęcą w Polsce. Prowadził aktywną politykę zagraniczną, czego wynikiem były wyprawy zbrojne do Czech i na Ruś oraz wojny z cesarstwem.

Władca dbał o polską organizację kościelną – dzięki jego staraniom już w dwa lata po śmierci biskupa Wojciecha został uznany świętym. Pozwoliło to utworzyć arcybiskupstwo w Gnieźnie. Rozbudowywał też sieć kościołów w grodach. Chrobry był trzykrotnie żonaty i doczekał się trzech synów oraz co najmniej trzech córek. Na kilka miesięcy przed śmiercią został koronowany na króla Polski.

Początkowo Bolesław podtrzymywał dobre stosunki z cesarstwem i posłał cesarzowi Ottonowi III posiłki zbrojne na wyprawy przeciwko Słowianom połabskim. Natomiast był wrogo nastawiony do Czechów, z którymi prowadził spór o Kraków. Z tego powodu przyjął na swoim dworze biskupa praskiego **Wojciecha Sławnikowica**, który został wygnany z Czech przez tamtejszego księcia. Duchowny, zaprzyjaźniony z cesarzem Ottonem III, planował podjąć działalność misyjną na terenach pogańskich. W tym celu zjawił się w Gnieźnie, gdzie Bolesław Chrobry zgodnie z życzeniem biskupa w **997 r.** wyprawił go na północ – do kraju Prusów. Misja zakończyła się niepowodzeniem, a sam misjonarz poniósł tam męczeńską śmierć z rąk pogan. Bolesław błyskawicznie dostrzegł korzyści, jakie mógł mu przynieść taki obrót sprawy. W tym celu wykupił od Prusów ciało Wojciecha i uroczystie sprowadził je do Gniezna. O męczeńskiej śmierci biskupa praskiego od razu poinformował zarówno papieża, jak i cesarza. Dzięki staraniom księcia wkrótce uznano Wojciecha za świętego męczennika, a sam cesarz zdecydował się na odbycie w **1000 r.** pielgrzymki do jego grobu w Gnieźnie. Wydarzenie to stało się ogromnym politycznym sukcesem Bolesława Chrobrego. Wizyta cesarza, który rzadko podróżował poza granice swojego państwa, wiązała się z wielkim prestiżem dla goszczącego go władcy.

■ ZJAZD GNIEŹNIEŃSKI

Wizyta cesarza w Gnieźnie została nazwana przez historyków **zjazdem gnieźnieńskim**. Otton III został przyjęty przez Bolesława Chrobrego z najwyższymi honorami. Dostojny gość rozpoczął pobyt w stolicy

państwa Piastów od odwiedzenia grobu św. Wojciecha. Następnie ogłosił powstanie **polskiego arcybiskupstwa**, którego stolicą wyznaczono Gniezno. Pierwszym arcybiskupem został Czech – Radzim Gaudenty – brat męczennika. Utworzono również biskupstwa w Kołobrzegu, we Wrocławiu i w Krakowie. Dzięki tym decyzjom Kościół w Polsce pozostał niezależny od niemieckiego. Na zakończenie Bolesław Chrobry podarował Ottonowi III relikwie św. Wojciecha i towarzyszył władcy podczas powrotu z Polski zapewne do stolicy cesarstwa – Akwizgranu.

Według kroniki spisanej w początkach XII w. przez Anonima zwanego Gallem Otton III miał w Gnieźnie również nadać Bolesławowi godność *współpracownika cesarstwa*. Na znak tego cesarz włożył księciu polskiemu na głowę swój diadem i przekazał prawo do mianowania biskupów. Obdarował także swojego gospodarza kopią włóczni św. Maurycego. Przechowywana jest ona do dzisiaj w skarbcu katedry krakowskiej. Niechętny Bolesławowi niemiecki kronikarz Thietmar w swojej kronice stwierdził: *niech Bóg wybaczy cesarzowi, że trybutariusza czyniąc udzielnym panem [...] wywyższył*. Bez wątpienia więc w Gnieźnie Otton III symbolicznie uznał Bolesława Chrobrego za znaczącego władcę. Chciał go uczynić ważnym

współpracownikiem pomocnym w realizacji swoich planów *odnowienia cesarstwa rzymskiego* (więcej informacji na ten temat na s. 169). Bolesław Chrobry rozumiał z kolei, jakie korzyści mógł czerpać z udziału we wcielaniu w życie ideałów cesarza. Dalszą współpracę przerwała jednak śmierć Ottona III w 1002 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Włócznia św. Maurycego

W 1000 r. cesarz Otton III przekazał Bolesławowi Chrobremu kopię włóczni św. Maurycego. Włócznia była jednym z ważniejszych insygniów władzy w cesarstwie, ponieważ św. Maurycy był patronem Rzeszy Niemieckiej i opiekunem akcji misyjnych. Dodatkowo przez Kościół katolicki jest uważana za relikwię.

Kopia włóczni św. Maurycego trafiła nie tylko do Bolesława Chrobrego, ale również do władców Węgier i Czech.

? Jakie znaczenie dla władców Rzeszy miała włócznia św. Maurycego?

Trybutariusz – władca lub państwo płacące trybut na znak podległości innemu władcy.

Koronacja Bolesława Chrobrego [1]. została przedstawiona na obrazie przez Jana Matejkę. Według artysty do tego wydarzenia miało dojść podczas zjazdu gnieźnieńskiego i uczestniczył w niej **cesarz Otton III** [2]. Władca przybył do Gniezna na pielgrzymkę, aby oddać cześć św. Wojciechowi, którego szczątki według malarza miały znajdować się w **relikwiarzu** [3].

TEKST ŹRÓDŁOWY

PIELGRZYMKA OTTONA III DO GNIEZNA

Relację o podróży cesarza do grobu św. Wojciecha pozostawił w swojej kronice biskup Merseburga Thietmar.

*Następnie cesarz dowiedziawszy się o cudach, które Bóg zdziałał przez upodobanego sobie męczennika Wojciecha, wyruszył tam pospiesznie gwoili modlitwy. [...] Kiedy poprzez kraj **Milczan** dotarł do siedzib **Dziadoszan**, wyjechał z radością na jego spotkanie Bolesław [...]. W miejscowości zwanej Ilawa [w oryg. Ilva] przygotował on przedtem kwaterę dla cesarza. Trudno uwierzyć i opowiedzieć, z jaką wspaniałością przyjmował wówczas Bolesław cesarza i jak prowadził go przez swój kraj aż do Gniezna. Gdy Otto ujrzał z daleka upragniony gród, zbliżył się doń boso ze słowami modlitwy na ustach. Tamtejszy biskup Unger przyjął go z wielkim szacunkiem i wprowadził do kościoła,*

gdzie cesarz, załany łzami, prosił świętego męczennika o wstawiennictwo, by mógł dostąpić łaski Chrystusowej. Następnie utworzył zaraz arcybiskupstwo, zgodnie z prawem, jak przypuszczam, lecz bez zgody wymienionego tylko co biskupa, którego diecezja obejmowała cały ten kraj. Arcybiskupstwo to powierzył bratu wspomnianego męczennika Radzimowi i podporządkował mu z wyjątkiem biskupa poznańskiego Ungera następujących biskupów: kołobrzесьkiego Reinberna, krakowskiego Poppona i wrocławskiego Jana. Również ufundował tam ołtarz i złożył na nim uroczyste święte relikwie.

Milczanie – słowiańskie plemię zamieszkujące Milsko, krainę leżącą po zachodniej stronie Odry.

Dziadoszanie – słowiańskie plemię, którego siedziby są lokalizowane w okolicach Głogowa i Szprotawy.

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 77–78.

1. Opisz, jak książę Bolesław przyjmował cesarza Ottona III.
2. Wyjaśnij, jakie zmiany w organizacji polskiego Kościoła przyniosła wizyta cesarza.

WOJNY POLSKO-NIEMIECKIE

Następcą Ottona III został książę bawarski **Henryk II**, któremu Chrobry złożył hołd i przysięgę wierności. W zamian otrzymał uznanie praw do Milska i Łużyce, które zajął wkrótce po śmierci Ottona III. Te relacje gwałtownie uległy pogorszeniu, kiedy rok później polski książę zaangażował się w walki w Czechach i objął tron w Pradze. Pod jego władzą znalazły się również Morawy oraz być może dzisiejsza Słowacja (przyjrzyj się **mapie** na s. 208). Nagły wzrost znaczenia Chrobrego oraz nieuznawanie przez niego zwierzchności Henryka II nad Czechami skłoniły władcę Niemiec do podjęcia wyprawy zbrojnej na ziemię polskiego księcia.

Dało to początek **wojnom polsko-niemieckim**, które toczyły się w kilku odsłonach **w latach 1004–1018**. Najpierw Henryk II doprowadził do usunięcia Bolesława z Czech, a wojska niemieckie doszły aż pod Poznań w 1005 r. W tej sytuacji Polacy zdecydowali się na pokój, w wyniku którego zrezygnowali zarówno z Czech, jak i Milska z Łużycami, ale zachowali Morawy. Chrobry nie chciał pogodzić się z porażką, dlatego już po dwóch latach wojnę wznowiono. Książę

odzyskał Milsko i Łużyce, a w zawartym w 1013 r. pokoju Henryk II oficjalnie ponownie przyznał Polakom te ziemie w zamian za uznanie swojego zwierzchnictwa.

Nieporozumienia jednak nie ustały i w 1015 r. cesarz Henryk II (rok wcześniej odbyła się jego cesarska koronacja w Rzymie) wyruszył na wyprawę przeciwko Polsce. Zakończyła się ona jednak odwrotem, podczas którego wojska niemieckie poniosły klęskę na Śląsku. Kolejna wyprawa cesarska w **1017 r.** utknęła na linii Odry, ponieważ nie mogła zdobyć silnie bronionego grodu w **Niemczy**. Obie strony uznały, że konfliktu nie da się zakończyć zbrojnie, dlatego na początku **1018 r.** zawarły pokój w **Budiszynie**. Na jego mocy Milsko i Łużyce przyznano Bolesławowi, który stał się władcą niezależnym od cesarza. Kronikarz Thietmar napisał, że pokój z Budiszyna był *nie taki, jak być powinien, ale taki, jaki można było wtedy zawrzeć*. Wojny z Henrykiem II pokazały, że Chrobry był zdolnym wodzem i zręcznym politykiem. Przez cały czas konfliktu zdołał zachować dobre kontakty z częścią elit cesarstwa, a pokój budziński miał być zawarty przez cesarza *na usilne prośby książąt niemieckich*.

GNIEZNO

Gród w Gnieźnie był od czasów Mieszka I najważniejszym ośrodkiem w państwie piastowskim. Jego rozkwit przypada na przełom X i XI w., gdy obejmował powierzchnię ponad 6 ha i zamieszkiwało go ok. 1000 mieszkańców. W czasach Bolesława Chrobrego jego znaczenie dodatkowo wzrosło, czego potwierdzeniem było zorganizowanie tam zjazdu gnieźnieńskiego, a następnie ustanowienie siedziby archidiecezji obejmującej całe ziemie polskie. Kres świetności grodu w 1038 r. przyniósł najazd księcia czeskiego, który obrabował i zniszczył Gniezno.

1 **Wały obronne** otaczające gród i podgrodzia miały wysokość nawet 12 m. Budowano je z ziemi i wzmocniano drewnianą konstrukcją. Na szczycie wału znajdowała się palisada, za którą podczas walk obrońcy mogli chronić się przed atakiem.

2 **Podgrodzia** początkowo były mniejszą osadą sąsiadującą z grodem. Zamieszkiwali je kupcy, rzemieślnicy i wojowie. Stopniowo – w dwóch etapach – podgrodzia również otoczono wałem obronnym.

3 **Bramy wjazdowe** były częścią systemu obronnego grodu. Aby dostać się do osady z zewnątrz, trzeba było przekroczyć najpierw bramę podgrodzia.

- 4** **Katedra gnieźnieńska** była wielokrotnie burzona, odbudowywana i przebudowywana. Pierwsza z nich po wizycie Ottona III i powołaniu archidiecezji gnieźnieńskiej stała się centrum organizacji kościelnej w Polsce. Złożone w niej relikwie św. Wojciecha, patrona archidiecezji, były szczególnie ważne dla polskiego Kościoła.

- 5** **Najstarsza część grodu** w czasach przedchrześcijańskich była siedzibą Mieszka I. Po przyjęciu chrztu książę przeniósł się do nowej części grodu, a w miejsce jego dawnej rezydencji powstał pierwszy kościół w Gnieźnie.
- 6** **Nowsza część grodu** powstała po przyjęciu chrztu w miejscu kopca, na którym wcześniej składano pogańskie ofiary.
- 7** **Palatium**, czyli siedziba księcia, a następnie króla, była jedną z pierwszych murowanych budowli na ziemiach polskich. Wzniesiono ją z kamienia w nowej części grodu.
- 8** **Kaplica** przylegająca do palatium miała kształt rotundy. Była niewielka – pomieścić się w nim mogli jedynie władca oraz jego najbliższy dwór.

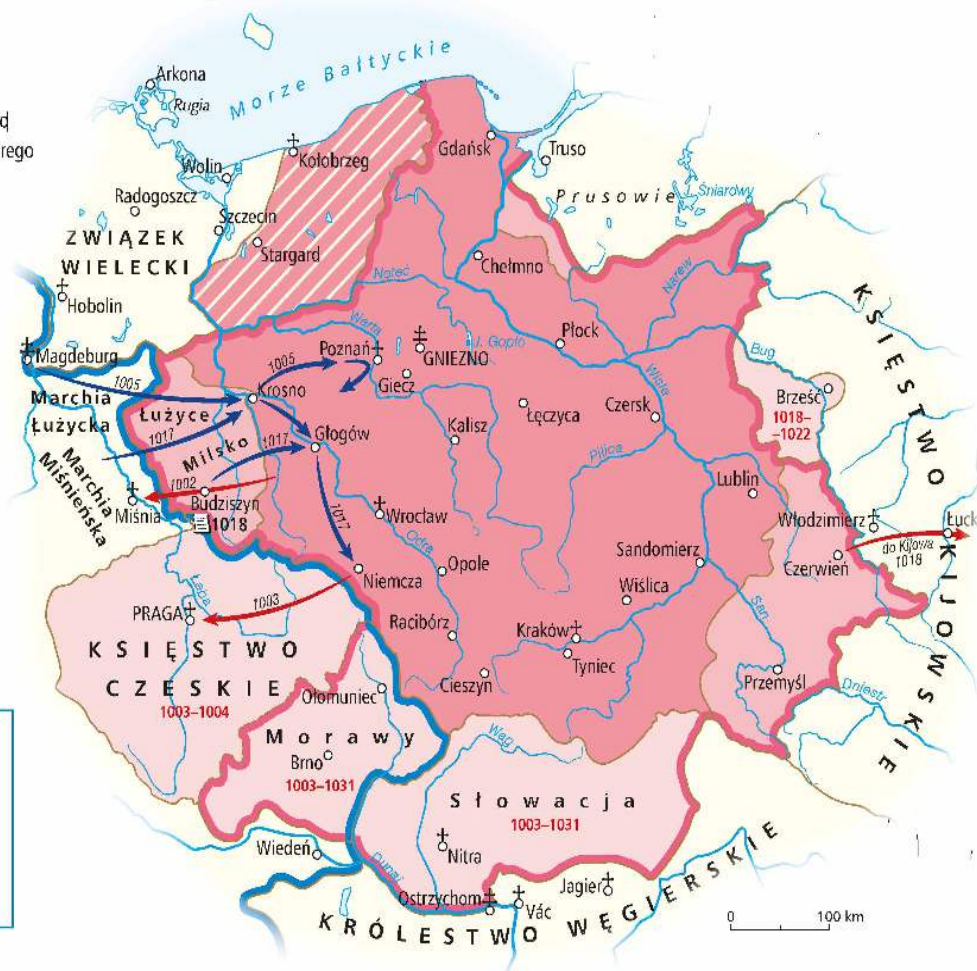
- 9** **Wędrowny dwór** nie przebywał nieustannie w Gnieźnie. Aby zapewnić sobie żywność i inne niezbędne produkty, a także ściągnąć należne podatki, wędrował od grodu do grodu, korzystając z gościny tamtejszych urzędników.
- 10** **Osady służebne** znajdujące się w niedużej odległości od grodu zapewniały wyroby niezbędne do funkcjonowania dworu i drużyny książęcej. Dla przykładu mieszkańcy wsi Grotniki dostarczali wojom księcia groty do strzał i włóczni, a ludność osady Psary zapewniała władcy psy myśliwskie.

- ?** **1.** Przedstaw walory obronne grodu w Gnieźnie.
- 2.** Znajdź w dostępnych źródłach informacje dotyczące grodów wczesnopiastowskich, które rywalizowały z Gnieznem o miano stolicy państwa Polan.

POLSKA ZA PANOWANIA BOLESŁAWA CHROBREGO

LEGENDA

- państwo Mieszka I w 992 r.
- ziemie przyłączone przez Bolesława Chrobrego
- 1003 ziemie czasowo zajęte przez Bolesława Chrobrego z datami przynależności do państwa Piastów
- ziemie utracone przez Bolesława Chrobrego
- granice Królestwa Polskiego w 1025 r.
- granice cesarstwa rzymskiego na pocz. XI w.
- wyprawy Bolesława Chrobrego
- wyprawy Henryka II na Polskę
- ważniejsze traktaty
- biskupstwa i arcybiskupstwa

- ?
1. Wymień kierunki ekspansji Bolesława Chrobrego.
 2. Wyjaśnij, czy Bolesław Chrobry utrzymał wszystkie podbite przez siebie obszary.

WYPRAWA KIJOWSKA I KORONACJA

Zakończenie niemieckich wojen wcale nie oznaczało, że Bolesław Chrobry zdecydował się na pokojową politykę. Odtąd zajął się sprawami Rusi, gdzie popierał swojego zięcia Świętopełka przeciwko jego bratu **Jarosławowi Mądrymu**. Chciał się nawet ożenić z ruską księżniczką Przedstawą, ale spotkała go odmowa ze strony Jarosława. Aby wywalczyć tron dla Świętopełka w 1018 r., wraz z posiłkami niemieckimi i węgierskimi wyruszył na Kijów, który zdobył i złupił. Wkrótce powrócił do Polski z łupami, zajmując po drodze pograniczne **Grody Czerwieńskie**. Sukces Bolesława okazał się jednak nietrwały, ponieważ Świętopełk niedługo potem został wygnany, a władzę na Rusi ponownie objął Jarosław Mądry.

O ostatnich latach panowania Bolesława Chrobrego niewiele wiadomo, przede wszystkim dlatego, że na roku 1018 r. – wraz z kresem życia autora – skończyła się *Kronika Thietmara*. Na pewno po śmierci cesarza Henryka II Bolesław doprowadził do swojej koronacji i w **1025 r.** stał się pierwszym królem Polski. Było to podkreślenie jego pozycji jako w pełni samodzielnego władcy. Chrobry nie rządził długo jako król, ponieważ zmarł w czerwcu tego samego roku.

Bolesław Chrobry, wjeżdżając do Kijowa, miał według opowieści wyszczerbić swój miecz o żelazną kratę bramy zamykającej dostęp do stolicy Rusi. Stąd też wziąć się miała nazwa polskiego miecza koronacyjnego – Szczerbiec. W rzeczywistości to insygnium powstało 200 lat później.

■ obraz olejny, Polska, XIX w.

MONARCHIA PATRYMONIALNA W POLSCE

Prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej i ciągłych wojen wymagało posiadania znaczących sił zbrojnych. W państwie pierwszych Piastów stanowiła je przede wszystkim **drużyna** – wojownicy będący stale do dyspozycji księcia, utrzymywani przez niego i dobrze uzbrojeni (więcej na ten temat na s. 195). Oprócz drużyny służbę pełniły stałe załogi grodów, które żyły z danin płaconych przez ludność. W razie zagrożenia odwoływano się też do ogółu wolnej ludności kraju. Mężczyźni na wezwanie książęce byli zobowiązani do udziału w wyprawie wojennej oraz do obrony państwa przed nieprzyjacielem.

Kiedy książę nie toczył wojny, objeżdżał kraj wraz z częścią drużyny i dworem. W ten sposób znacznie łatwiej było wyżywić tak pokaźną grupę urzędników i wojowników, niż gdyby przebywała ona w jednym miejscu. W tamtym czasie na terenie Polski nie było bitych dróg umożliwiających szybki transport, a osady leżały daleko od siebie, oddzielone olbrzymimi lasami. Z tego powodu daniny od ludności i zapasy żywności gromadzono nie w centralnym skarbcu, lecz w **grodach**, których sieć stanowiła podstawowe oparcie dla władzy książęcej (grodz w Gnieźnie przedstawiono na [infografice](#) na s. 206–207). W państwie pierwszych Piastów było ok. 80 grodów różnej rangi i wielkości. To właśnie one były kolejno odwiedzane przez władcę, jego dwór

Denar wybity za panowania Bolesława Chrobrego. Na rewersie monety umieszczono krzyż.

■ moneta, Polska, XI w.

CIEKAWOSTKA

Skąd pochodzi nazwa „Polska”?

Okolo 1000 r. państwo Bolesława Chrobrego zaczęło być nazywane „Polską” (w wersji łacińskiej – bo w tym języku wówczas pisano: *Polonia*, *Polania*, *Pulania*). Nazwa ta pojawiła się zarówno na kartach kronik i roczników, jak i na monetach wybitych przez księcia prawdopodobnie w związku z obecnością cesarza w Gnieźnie. Nazwa „Polska” (*Polonia*) nawiązywała zapewne do plemienia Polan (jeszcze przez kilka wieków określano tak też Wielkopolskę, obejmującą tereny pierwotnie podległe Polanom), jak i ogólnie oznaczała „kraj pól”. W wielu językach określenie dla Polski i Polaków powstało od nazwy plemienia Lędzian, żyjącego na południowym wschodzie kraju – *Lengyel* (po węgiersku), *Lachy* (po rusku), *Lenkas* (po prusku i litewsku).

i drużynę. Ponadto podczas swoich podróży władca rozsądzał spory, wymierzał sprawiedliwość, łagodził konflikty między poddanymi, a w razie potrzeby siłą wymuszał posłuszeństwo. W jego ręku spoczywała najwyższa władza. Jako **monarcha** był bowiem jednocześnie wodzem, prawodawcą i sędzią. Państwo traktował jako swoją odziedziczoną po przodkach własność – ojcowiznę (po łacinie *patrimonium*), do której posiadał wyłączne prawo. Dlatego państwo Bolesława Chrobrego określamy mianem **monarchii patrymonialnej**.

Dużego wsparcia władcy udzielał też **Kościół**, który stał się instytucją scalającą różne terytoria plemienne. Poza biskupstwami powołanymi podczas spotkania z cesarzem w Gnieźnie w 1000 r. zakładano również klasztory. W tym czasie został założony w Międzyrzeczu w Wielkopolsce pierwszy z nich. W grodach wznoszono kościoły; w większości przypadków były to budowle drewniane. Uposażenie biskupów książę pokrywał ze swoich dochodów, utrzymanie niższego kleru spoczywało bezpośrednio na ludności.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie znaczenie dla polskiej państwowości miała pielgrzymka cesarza Ottona III do Gniezna w 1000 r.
2. Scharakteryzuj politykę zagraniczną i podboje Bolesława Chrobrego.
3. Określ, jakie było znaczenie drużyny książęcej i sieci grodów.
4. Wyjaśnij, dlaczego Polskę z czasów Bolesława Chrobrego nazywamy monarchią patrymonialną.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Pac, *Kobiety w dynastii Piastów*, Toruń 2013.

J. Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Poznań 2003.

Drzwi Gnieźnieńskie – życiorys św. Wojciecha zawarty w obrazach

Dzieło to [...] należy do pomników polskiej świadomości narodowościowej.

Aleksander Gieysztor

■ DRZWI GNIEŹNIEŃSKIE

Drzwi Gnieźnieńskie to wyjątkowy zabytek polskiej sztuki romańskiej. Już w pierwszych podręcznikach historii Polski były prezentowane jako najbardziej rozpoznawalny symbol państwa piastowskiego w jego wczesnym okresie. Przedstawiają bowiem dzieje jednej z kluczowych postaci dla początków polskiej państwowości.

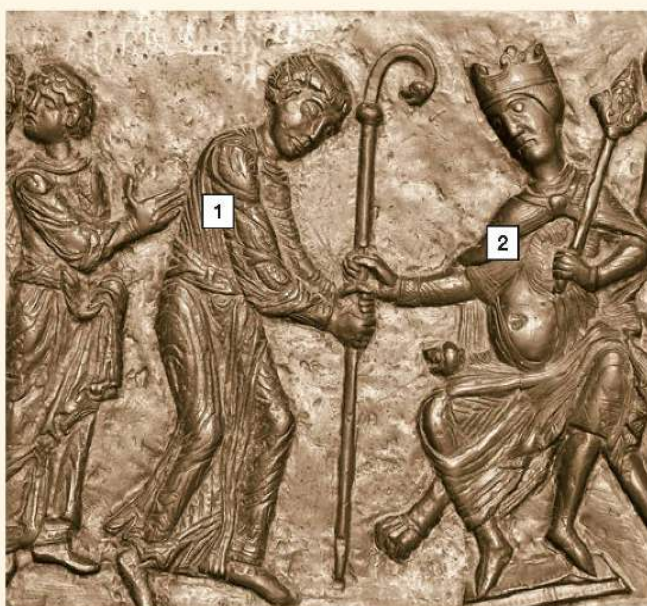
Drzwi Gnieźnieńskie dowodzą również, jak bardzo działalność św. Wojciecha była istotna dla mieszkańców Polski 200 lat po jego śmierci, gdy dzieło to powstało. W ówczesnym społeczeństwie grupa osób potrafiących czytać była niewielka, dlatego plastyczne przedstawienie życia św. Wojciecha było niesłychanie cenne. Na obu skrzydłach tego zabytku zamieszczono łącznie 18 scen z życia patrona Polski. Należy je „czytać”, zaczynając od dołu skrzydła lewego, a kończąc na dole prawego. Sceny na lewym skrzydłku ukazują losy biskupa przed przybyciem do Polski i misją pruską, a prawe skrzydło dotyczy misji świętego wśród pogańskich Prusów.

Drzwi Gnieźnieńskie

- 1 Narodziny i chrzest św. Wojciecha.
- 2 Dzieciństwo i początki służby duchownej (kwatery 2–6).
- 3 Wygnanie złego ducha z opętanego.
- 4 Spór z księciem czeskim o prowadzenie handlu niewolnikami.
- 5 Cud z dzbankiem, do którego miało dojść podczas pobytu św. Wojciecha w rzymskim klasztorze. Według opowieści duchowny niósł w glinianym naczyniu zakonnikom wodę lub wino, a gdy upadło ono na podłogę, nie potłukło się.
- 6 Przybycie do kraju Prusów na łodzi.
- 7 Chrzest nawróconych pogan.
- 8 Kazanie wygłaszane przez biskupa.
- 9 Ostatnia msza sprawowana przez św. Wojciecha.
- 10 Śmierć poprzez zakłucie włócznią i obcięcie głowy toporem.
- 11 Pełna symboliki scena, ukazująca ciało Wojciecha i jego wbitą na pal głowę, strzeżone przez ptaka – zapewne orła.
- 12 Wykupienie ciała Wojciecha przez Bolesława Chrobrego, który według żywota świętego zapłacił poganom tyle złota, ile ważyło ciało męczennika.
- 13 Procesyjne odprowadzenie do Gniezna zmarłego.
- 14 Pochówek Wojciecha w obecności m.in. Bolesława Chrobrego w gnieźnieńskim kościele grodowym, który niebawem miał stać się archikatedrą.
- 15 Obramowanie drzwi przedstawia motywy roślinne oraz wizerunki zwierząt, w tym też mitycznych.

Drzwi Gnieźnieńskie odgrywały rolę nie tylko religijną, jako uwiecznienie życia męczennika, ale także przekazywały wiedzę na temat historii ojczyzny szerszym rzeszom ludności. Z tego powodu Drzwi Gnieźnieńskie, choć nie zostały wykonane w Polsce, lecz we Francji lub Włoszech, są dla Polaków tak szczególnie ważne.

Na przestrzeni dziejów nazywano je nawet Drzwiami Złotymi, choć zostały odlane z ok. 1200 kg brązu. Nie wiadomo, kto je wykonał – wiemy tylko, że autorów było trzech. Zagadką jest również czas powstania tego dzieła. Dawniej sądzono, że zostały stworzone w czasach Bolesława Krzywoustego. Następnie większość badaczy opowiedziała się jednak za okresem późniejszym – drugą połowę XII w. i panowaniem księcia Mieszka Starego. Ostatnio coraz częściej datuje się je na pierwszą dekadę XIII w., gdy szczególną rolę w rozbitej na dzielnice Polsce odgrywał arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz. Przemawia za tym wiele faktów. Związani z nim mnisi cysterscy z klasztoru w Łeknie wznowili wówczas zadanie rozpoczęte przez św. Wojciecha – podjęli misję chrystianizacyjną wśród Prusów i zaczęli odnosić na tym polu pewne sukcesy. Był to wówczas na nowo aktualny temat, wymagający spopularyzowania wśród wiernych w Polsce. Wpisują się w tę misję Drzwi Gnieźnieńskie, pokryte „średniowiecznym komiksem” opowiadającym historię św. Wojciecha. Jednak nie ma pewności, czy tak było naprawdę. Brakuje nam bowiem źródeł, które pozwoliłyby zweryfikować postawione hipotezy. Czy ta i wiele innych zagadek Drzwi Gnieźnieńskich zostaną w przyszłości rozwiązane?

Św. Wojciech [1] otrzymuje godność biskupa od cesarza Ottona II [2]. Nadanie władzy duchownej symbolizuje przekazywany przez władcę pastorat.

■ DRZWI PŁOCKIE CZY NOWOGRODZKIE?

Co ciekawe, Drzwi Gnieźnieńskie nie były jedynym tego typu zabytkiem na ziemiach polskich. Z tych samych czasów pochodzą prezentujące równie wysoki poziom wykonania Drzwi Płockie. O ile jednak miejsce i data powstania Drzwi Płockich są znane (Magdeburg, połowa XII w.), to ich dalsze losy pełne są pytań bez pewnych odpowiedzi. Najważniejsze z nich dotyczy okoliczności, w jakich zabytek trafił jeszcze w średniowieczu do soboru w Nowogrodzie Wielkim na Rusi. To wydarzenie zaciążyło na dalszych losach tego dzieła, które było w niewielkim stopniu obecne w polskiej pamięci narodowej. Ich dokładna kopia trafiła do katedry płockiej dopiero w 1982 r.

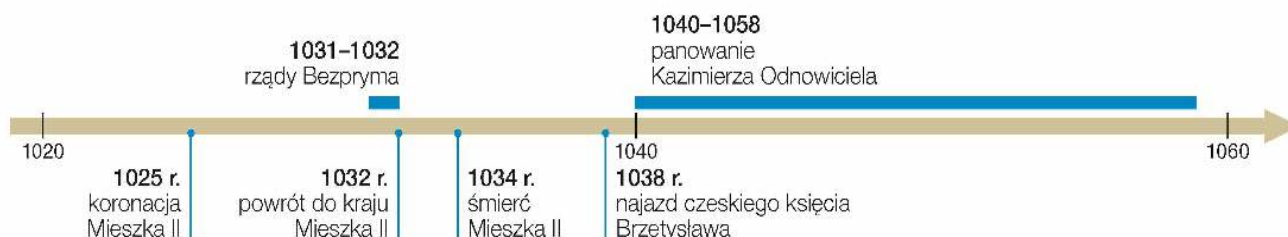

Drzwi Płockie są pokryte kwaterami ze scenami biblijnymi ze Starego i z Nowego Testamentu.

?

1. Wyjaśnij, dlaczego Drzwi Gnieźnieńskie mają szczególną wartość dla polskiej kultury.
2. Oceń, która z kwater na Drzwiach Gnieźnieńskich jest Twoim zdaniem najistotniejsza. Uzasadnij swój wybór.

Bolesław Chrobry rozszerzył granice państwa piastowskiego. Wojowniczy władca prowadził wojny z niemal wszystkimi sąsiednimi państwami, nawet z cesarstwem. Utrzymanie licznej drużyny wojów było jednak kosztowne, a następstwa prowadzenia nieustannych konfliktów okazały się groźne. Jak z rosnącymi wyzwaniami poradzili sobie następcy Chrobrego – Mieszko II i Kazimierz Odnowiciel? Jakie były skutki ambitnej polityki pierwszych Piastów dla ich poddanych?

■ PANOWANIE MIESZKA II

Polityka podbojów prowadzona przez Bolesława Chrobrego sprawiła, że państwo piastowskie było otoczone wrogo nastawionymi sąsiadami. Wyczekiwali oni tylko na odpowiednią okazję do rewanżu. Zdawał sobie z tego sprawę syn Chrobrego – **Mieszko II**, koronowany na króla wkrótce po śmierci poprzednika w **1025 r.** Nowy władca uznał, że najlepszą obroną jest atak i uderzył w 1028 r. na wschodnie obszary Niemiec. Odnosił sukcesy nawet wtedy, kiedy do walk przeciwko niemu włączył się książę czeski. Siły polskiego króla okazały się jednak niewystarczające, gdy jego kraj zaatakował również ruskim księżem Jarosław Mądry. Wspólna akcja

nieprzyjaciół doprowadziła do tego, że cesarz opanował Łużyce, władca Rusi – Grody Czerwieńskie, Czesi – Morawy, a Węgrzy – ziemie obecnej Słowacji (1031 r.).

Na dodatek niepowodzenia wojenne uaktywniły wrogów Mieszka II wewnątrz kraju. Na ich czele stanął starszy, przyrodni brat króla – **Bezprym**. Już wcześniej został on zesłany do włoskiego klasztoru, lecz opuścił miejsce odosobnienia i powrócił do Polski. Bezprym przejął rządy, a Mieszko II w 1031 r. musiał uciekać do Czech. Tam został uwięziony przez czeskiego władcę, z którym do niedawna toczył wojnę, a następnie – okrutnie okaleczony.

WARTO WIEDZIEĆ

Mieszko II i Matylda

Do naszych czasów zachowała się kopia ryciny przedstawiającej drugiego króla Polski – Mieszka II. Oryginał znajdował się w zachowanej do dziś księdze podarowanej polskiemu władcy przez księżnę Lotaryngii – Matyldę. Cenny dar dla Mieszka II miał zachęcić go do sojuszu z niemieckimi książętami występującymi przeciwko cesarzowi.

Ostatecznie wplątanie się w spory wewnętrzne Rzeszy przyczyniło się do szeregu klęsk Mieszka II i utraty korony królewskiej. W księdze zachowała się dedykacja dla polskiego króla, w której określono go jako władcę idealnego, który w sposób łagodniejszy od ojca nawracał pogan na chrześcijaństwo. Wiadomo również stamtąd, że był wykształcony – potrafił czytać i znał łacinę oraz grekę. Były to w tamtym czasie umiejętności rzadko spotykane nawet u władców.

? Jakich informacji dotyczących Mieszka II dostarcza *Kodeks Matyldy*?

Matylda [1] ofiarowująca Mieszkowi II [2] kodeks liturgiczny. Władca z insygniami na tronie.

WARTO WIEDZIEĆ

Początki chrześcijaństwa w Polsce

Chryścianizacja państwa pierwszych Piastów przez długi czas była jedynie powierzchowna. Ograniczała się do władcy, jego dworu, możnych i wojowników z drużyny książęcej. Prosta ludność niechętnie rezygnowała z dawnych wierzeń, których wyznawania zakazywano. Ponadto była obciążana kosztami utrzymania powstającej organizacji kościelnej, w tym budowy kolejnych świątyń w najważniejszych grodach monarchii. Budowle te prawdopodobnie bogato wyposażano i zdobiono, tak aby zmanifestować potęgę nowego, chrześcijańskiego Boga. Temu miały służyć niezwykle cenne dary m.in. dla katedry gnieźnieńskiej, w której znalazł się krzyż ze szczerzego złota. Ważyć miał tyle samo, ile jego ofiarodawca – Bolesław Chrobry.

? Jak poddani pierwszych Piastów odnosili się do chrystianizacji?

Krótkie panowanie Bezpryma przyniosło Polsce duże straty polityczne. Odesłał on bowiem polskie insygnia koronacyjne cesarzowi, rezygnując tym samym z tytułu królewskiego i niezależności. Bezprym wszczął represje wobec przeciwników politycznych. Z tego powodu naraził się wielu wpływowym osobom i ostatecznie został zamordowany przez własnego dworzanina w 1032 r. Do kraju powrócił wówczas Mieszko II, któremu udało się odzyskać władzę, lecz nie był w stanie odbudować już swojej dawnej pozycji na arenie międzynarodowej. Cesarska zgoda na ponowne objęcie rządów kosztowała go w końcu zrzeczenie się tytułu króla. Spełnić musiał również żądania swoich braci i innych krewnych, co w konsekwencji oznaczało tymczasowy podział państwa na kilka dzielnic.

TEKST ŹRÓDŁOWY

STOSUNKI POLSKO-RUSKIE W XI W.

Relacje pomiędzy władcami polskimi i Jarosławem Mądrym, wielkim księciem Rusi Kijowskiej, wielokrotnie się zmieniały.

Rok 1031. Jarosław i Mściwój zebrali wojów mnogich, poszli na Lachów [Polaków] i zajęli Grody Czerwieńskie znowu, i spustoszyli ziemię lachą i mnóstwo Lachów przywiedli [w niewolę] [...].

Rok 1043. [...] W tych też czasach wydał Jarosław siostrę swoją [Dobroniegę] za Kazimierza i dał Kazimierz za

KRYZYS WEWNĘTRZNY PAŃSTWA PIASTÓW

Ciągłe wojny prowadzone przez pierwszych Piastów przynosiły władcy i jego drużynie znaczące łupy. Pociągały jednak za sobą olbrzymie koszty, które ponosili poddani. Oddziały zbrojne musiały być utrzymywane cały czas, również w przerwach między działaniami wojennymi. Wiadomo też, że wielkie kwoty pochłaniała ówczesna dyplomacja, przede wszystkim dary przekazywane innym władcom. Zjazd gnieźnieński, podczas którego Bolesław Chrobry postanowił olśnić przepychem gości z zagranicy, okazał się bardzo kosztowny. Również budowanie nowych, murowanych budowli było wielokrotnie droższe od wznoszenia drewnianych siedzib.

Łupy wojenne władców nie pokrywały tych wydatków. Głównym źródłem dochodów Piastów stały się więc coraz wyższe daniny nakładane na chłopów. Nie byli oni jednak przyzwyczajeni do tego rodzaju rosnących obciążeń, nieznanych w czasach plemiennych. Ich sytuację dodatkowo pogarszały ciężary ponoszone na rzecz powstającej organizacji kościelnej. Budziło to gniew i nieuchronnie prowadziło do buntów.

Nie mniejsze niezadowolenie narastało wśród możnych, czyli najbardziej wpływowych i najbogatszych mieszkańców państwa piastowskiego. Choć ich wysoka pozycja społeczna i majątek całkowicie zależały od łaski książęcej i dzięki niej wiele zyskiwali, coraz mniej chętnie patrzyli na ciągłe umacnianie się pozycji władcy. Należy pamiętać, że byli oni przedstawicielami rodów stojących blisko księcia jeszcze w czasach plemiennych i mających wpływ na losy wspólnoty. Ponadto cechy charakteru pierwszych królów Polski, którzy nie tolerowali jakiegokolwiek sprzeciwu, powodowały, że możni poczuli się pozbawieni dotychczasowego znaczenia.

wiano [posag] ludzi ośmiuset, których zabrał do niewoli Bolesław [Chrobry], zwyciężywszy Jarosława. [...]

1047. Jarosław poszedł na Mazowszan i zwyciężył ich, i kniazia [księcia] ich zabił Mojstawa [Mieciawa], i poddał ich Kazimierzowi.

Źródło: Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska, tłum. F. Sielicki, Wrocław 2005, s. 132–133, 136–137.

- ? 1. Przedstaw, jak zmieniały się stosunki polsko-ruskie w latach 30. i 40. XI w.
2. Podaj, w jaki sposób został umocniony sojusz Kazimierza z Jarosławem Mądrym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ ODNOWICIEL

1016–1058

Polski książę, który sprawował władzę w państwie w latach 1040–1058. Zyskał przydomek „Odnoviciel”, ponieważ w trakcie jego rządów doszło do odbudowy państwa po kryzysie politycznym i powstaniu ludowym. Z małżeństwa z księżniczką ruską Dobroniegą doczekał się sześciorga dzieci, spośród których dwóch synów, Bolesław Śmiały i Władysław Herman, objęło następnie władzę w Polsce.

Panowanie Kazimierza scharakteryzował polski historyk Benedykt Zientara: *Pod wieloma względami przypomina swego pradziada Mieszka I: trzeźwą kalkulacją polityczną, dostosowaniem celów do aktualnych możliwości, wysuwaniem realnych osiągnięć przed spektakularne wyczyny i blask wspianiałych gestów.*

Niezadowoleni byli również członkowie dynastii, którzy utracili szanse na objęcie tronu. Na początku rządów Bolesław Chrobry pozbył się macochy i przyrodnich braci. Sam jednak ze swoich małżeństw doczekał się nie tylko dziedzica korony – Mieszka II, lecz także innych synów. Oni też nie godzili się na całkowite odsunięcie od udziału w rządach.

■ POWSTANIE LUDOWE

W momencie śmierci Mieszka II w 1034 r. jego państwo co prawda było znowu zjednoczone, ale bardzo osłabione. Autorytet dynastii zmalał w wyniku walk o tron. Syn i spadkobierca Mieszka II – **Kazimierz** – musiał uciekać z kraju, aby ratować życie. W Polsce zanikła władza państwowa i wybuchło **powstanie ludowe**, wywołane przez chłopów. Gniew skierowali zarówno przeciwko możnym i ich siedzibom, jak też duchowieństwu, kościołom i klasztorom. Doprowadziło to do upadku organizacji państwowej i kościelnej na większości ziem polskich i powrotu do wierzeń pogańskich. Na znajdujący się w stanie rozkładu kraj w **1038 r.** najazdu dokonał czeski książę **Brzetysław**. Nie napotykając oporu, zdobył i złupił Wielkopolskę, w tym grody w Gnieźnie, Poznaniu i Gieczu, które dotąd

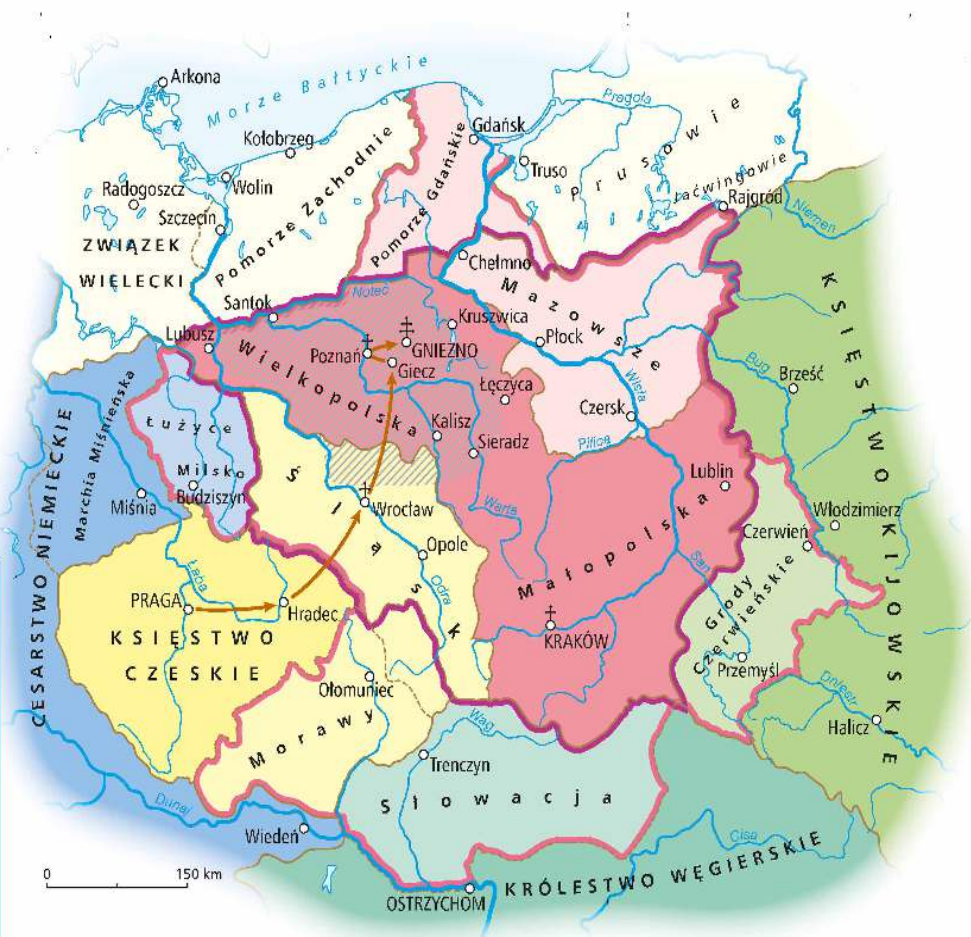
POLSKA ZA KAZIMIERZA ODNOWICIELA

LEGENDA

Ziemie utracone przez Królestwo Polskie na rzecz:

- Niemiec w 1031 r.
- Czech w latach 1031–1039
- Węgier do 1029 r.
- księstwa kijowskiego w 1031 r.
- ziemie samodzielne od 1038 r.
- obszar objęty pogańskim powstaniem ludowym w latach 1037–1039
- państwo Kazimierza Odnoviciela w 1039 r.
- granice Królestwa Polskiego w 1025 r.
- granice państwa Kazimierza Odnoviciela w 1058 r.
- najazd księcia czeskiego Brzetysława na Polskę w 1038 r.
- arcybiskupstwa i biskupstwa na ziemiach polskich

- ?** 1. Wskaż krainę, która w latach 30. XI w. usamodzielniała się i za Kazimierza Odnoviciela nie została ponownie przyłączona do Polski.
2. Wymień biskupstwa z czasów Bolesława Chrobrego, które przestały funkcjonować w wyniku kryzysu państwa piastowskiego.

stanowiły centrum piastowskiej monarchii. Napastnicy uprowadzili w niewolę część ludności grodów i zdobyli bogate łupy, głównie rabując świątynie. Wywieźli relikwie św. Wojciecha, szczególnie cenne dla istnienia niezależnego arcybiskupstwa w Gnieźnie. Dodatkowo w drodze powrotnej Brzetysław przyłączył do Czech Śląsk. W tej sytuacji jedynym obszarem, gdzie zachowały się struktury władzy, było Mazowsze, rządzone przez **cześnika** Mieszka II – **Mieclawa**.

Całkowity rozpad Polski zaniepokoił jednak jej sąsiadów. Co prawda byli oni wrogami ekspansywnej monarchii Bolesława Chrobrego i Mieszka II, ale obawiali się bliskiego sąsiedztwa ogniska buntu przeciwko chrześcijaństwu i władzy. Powstanie ludowe rozlać się mogło także na ich kraje. Ponadto cesarz Henryk III był niezadowolony z nadmiernego wzrostu znaczenia swojego czeskiego lennika. Dlatego wygnany syn Mieszka II – Kazimierz – mógł liczyć na pomoc swojego krewnego – cesarza, który przydzielił mu silny oddział niemieckich rycerzy. Na ich czele Kazimierz powrócił do kraju w **1040 r.** Książę uzyskał też wsparcie ruskie i węgierskie.

■ PANOWANIE KAZIMIERZA ODNOWICIELA

Siedzibą Kazimierza ustanowiono **Kraków**, ponieważ dotychczasowe główne ośrodki władzy w Wielkopolsce zostały zniszczone przez Czechów. Władca szybko odzyskał Wielkopolskę. Przy pomocy Jarosława Mądrygo, którego siostrę pojął za żonę, pokonał również rządzącego na Mazowszu Mieclawa. Ponadto dzięki poparciu cesarza udało mu się odzyskać władzę nad Śląskiem. Jednak wiązało się to z koniecznością płacenia trybutu księciu czeskiemu. Państwo polskie zostało odbudowane, lecz jego granice nie obejmowały dawnych zdobyczy Bolesława Chrobrego.

Zrujnowana monarchia potrzebowała również zmian w organizacji wewnętrznej. Na nowo wznoszono grody, ale były one mniejsze od tych zniszczonych podczas niedawnych najazdów i powstania

Kazimierz Odnowiciel wracający do Polski został przedstawiony na obrazie Wojciecha Gersona. Symbolicznie ukazano tu zniszczenia związane z najazdami i odejście od chrześcijaństwa.

■ obraz olejny, Polska, XIX w.

ludowego. Zmianom uległa także organizacja wojskowa – zniknęła książęca drużyna rozumiana jako stała siła zbrojna. Na znaczeniu zyskali jednak wojowie, którzy w zamian za służbę zbrojną na wezwanie władcy otrzymali od niego ziemię.

Odtwarzano też organizację kościelną, niezbędną do funkcjonowania średniowiecznej monarchii. Poza biskupstwem w Krakowie, które przetrwało okres zamętu, udało się przy pomocy władcy odtworzyć biskupstwo we Wrocławiu. Natomiast nie została w tym czasie przywrócona metropolia gnieźnieńska, pozbawiona relikwii św. Wojciecha. Po powstaniu ludowym obszary piastowskiego państwa na nowo trzeba było objąć działalnością misyjną. Miały temu służyć klasztory benedyktyńskie założone w Tyńcu pod Krakowem (na zdjęciu na s. 212) i w Mogilnie pod Gnieznem.

Ze względu na zasługi dla odbudowy państwa polskiego książę Kazimierz zyskał przydomek **Odnowiciela**. Wymownym świadectwem tego, jak bardzo pogorszyła się pozycja Polski, był fakt, że świadomy tego osłabienia Kazimierz Odnowiciel nie dążył do sięgnięcia po królewską koronę i zadowolili się godnością książęcą.

Cześnik – dostojnik dworski, którego zadaniem było zapewniać władcy i jego otoczeniu zaopatrzenie w napoje.

ĆWICZENIA

1. Wymień zewnętrzne i wewnętrzne przyczyny osłabienia Polski po śmierci Bolesława Chrobrego.
2. Wyjaśnij, dlaczego sąsiedzi piastowskiego państwa udzielili pomocy Kazimierzowi Odnowicielowi. Podaj przykłady tej pomocy.
3. Wyjaśnij, czym Kazimierz zasłużył na przydomek „Odnowiciel”.

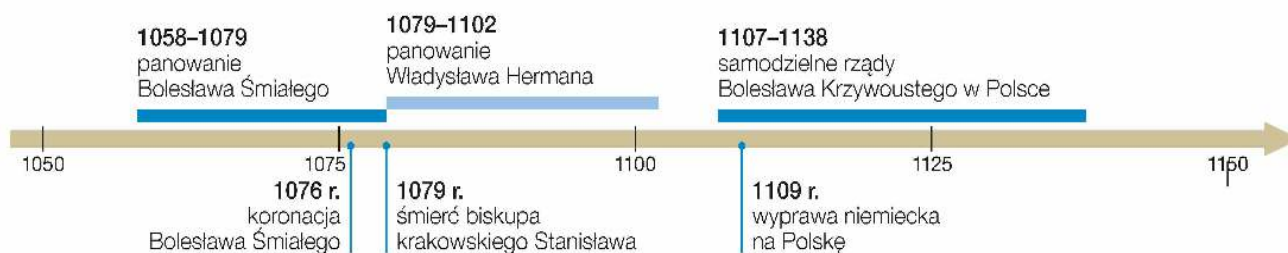
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. K. Barański, *Dynastia Piastów w Polsce*, Warszawa 2006.

Mieszko II Lambert, red. R. Jaworski, Warszawa 2009.

5 OD BOLESŁAWA ŚMIAŁEGO DO BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Kazimierz Odnowiciel odbudował państwo polskie po powstaniu ludowym i najeździe Brzetysława. Polski książę porzucił wojowniczą politykę poprzedników i skupił się na porządkowaniu sytuacji wewnątrz kraju. Czy następcy zdecydują się na kontynuację dzieła ojca, czy też powrócą do polityki podbojów Bolesława Chrobrego? Czy w rodzinie Piastów dojdzie do kolejnych sporów o tron pomiędzy spadkobiercami władców?

■ RZĄDY BOLESŁAWA ŚMIAŁEGO

Po śmierci Kazimierza Odnowiciela w 1058 r. tron książęcy objął jego syn **Bolesław**. Nowy władca zyskał z czasem dwa przydomki – Szczodry (hojny) i Śmiały. Młodszemu bratu, Władysławowi Hermanowi, wydzielił osobną dzielnicę na Mazowszu ze stolicą w Płocku, co zapewniło mu spokój z jego strony.

Dzięki temu Bolesław Śmiały mógł całkowicie skupić się na polityce zagranicznej. Nie bał się podejmować stanowczych decyzji. Zrezygnował z zabiegania o przychyłność cesarza i zaprzestał płacenia trybutu ze Śląska na rzecz Czech. Interweniował zbrojnie w wewnętrzne walki na Rusi i Węgrzech, osadzając na tamtejszych tronach przychylnych sobie książąt.

Przed wszystkim jednak Bolesław Śmiały bardzo sprawnie wykorzystywał dla swoich celów doniosłe wydarzenia i konflikty toczące się na scenie

międzynarodowej. Najważniejszym z nich był dzielący Europę spór o inwestyturę (więcej na jego temat na s. 228–229) pomiędzy papieżem Grzegorzem VII a cesarzem Henrykiem IV. W tym konflikcie polski władca opowiedział się zdecydowanie po stronie papieństwa. Dla Grzegorza VII był cennym sojusznikiem, ponieważ zapewniał jednocześnie poparcie ze strony swoich sprzymierzeńców – Węgier i Rusi. Papież zgodził się na przywrócenie arcybiskupstwa w Gnieźnie i biskupstwa w Poznaniu, a także utworzenie nowej diecezji ze stolicą w Płocku. Jednak największym sukcesem Bolesława Śmiałego, osiągniętym dzięki współpracy z papieżem, była królewska **koronacja w 1076 r.** Polska stała się dzięki temu ponownie w pełni niezależna od cesarstwa, a nowy król zyskał wysoką pozycję wśród władców popierających papieża w sporze z cesarzem.

Opactwo w Tyńcu było jednym z pierwszych klasztorów w Polsce. Do dziś zachowały się elementy zabudowy pochodzące z XI w.

■ fotografia współczesna

Pod koniec lat 70. XI w. doszło jednak do konfliktu wewnętrznego pomiędzy Bolesławem Śmiałym a biskupem krakowskim **Stanisławem ze Szczepanowa**. Było to zapewne częścią szerszych nieporozumień między władcą a możnymi, którzy obawiali się, że królewska godność Bolesława doprowadzi do ograniczenia ich wpływów. Monarcha działał bardzo zdecydowanie – biskup Stanisław został uznany za winnego zdrady i skazany na karę śmierci przez poćwiartowanie. Ten krok króla spowodował jednak otwarty bunt i wygnanie go z kraju w 1079 r. Bolesław Śmiały udał się na Węgry, gdzie niedługo potem zmarł.

■ PANOWANIE WŁADYSŁAWA HERMANA

Po wygnaniu Bolesława Śmiałego w 1079 r. władcą Polski został jego młodszy brat – **Władysław Herman**. W większości kwestii stanowił on przeciwieństwo Bolesława – był ostrożny i pozbawiony większych ambicji. Nie zdecydował się na koronację i porzucił sojusz z papieżem, wybierając pojednanie z cesarstwem i władcą Czech. Posunięcia te można tłumaczyć zmianą sytuacji międzynarodowej w konflikcie o przewodnictwo w świecie chrześcijańskim. Za rządów Hermana szala wyraźnie zaczęła się przechylać na korzyść cesarza.

W polityce wewnętrznej książę był zależny od możnowładców, którzy obalili Bolesława, a jego samego wynieśli do władzy. Otrzymywali oni od panującego

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW ŚMIAŁY

Ok. 1042–1081

Król polski, panujący w latach 1058–1079. Dążył do wzmocnienia międzynarodowej pozycji Polski, czego wynikiem były liczne interwencje w państwach sąsiednich. Dzięki współpracy z papieżem doprowadził do swojej koronacji królewskiej w 1076 r. Popadł w konflikt z opozycją możnych. W wyniku tego skazał na śmierć biskupa krakowskiego Stanisława, co spowodowało, że utracił tron i został wygnany z Polski.

Historyk Aleksander Gieysztor [czyt.: giejsztor] tak opisał działania tego władcy: *Aktywność Bolesława przynosiła do czasu wyniki świetne i osiągnięte z konsekwencją, której nie sposób przecenić. Nosila też w sobie element ryzyka wojennego.*

duże nadania ziemskie, zapewniające im niezależność większą niż dotąd. U boku Władysława Hermana na plan pierwszy wysunął się **palatyn Sieciech**, który całkowicie uzależnił od siebie słabego władcę.

■ KONFLIKT KRÓLA Z BISKUPEM

Przyczyny, które doprowadziły do śmierci biskupa krakowskiego, pozostają nieznane. Gall Anonim, który swoją kronikę tworzył na dworze Bolesława Krzywoustego, a więc bratanka Bolesława Śmiałego, opisał je bardzo ogólnie – tak aby nie urazić ani dostojników kościelnych, ani potomków króla. W jego relacji biskup został jednak wyraźnie przedstawiony jako zdrajca, a wina króla miała polegać jedynie na nałożeniu na niego kary, która była niegodna stanu duchownego. Lakoniczna wzmianka Galla była później twórczo rozwijana przez kolejnych kronikarzy. Kadłubek sugerował, że biskup zginął, gdyż starał się odwieść króla od stosowania okrutnych kar wobec jego poddanych. W odwecie władca miał kazać go zamordować, a gdy wysłani w tym celu słudzy na skutek cudownych interwencji nie mogli wypełnić swojej misji, sam chwycił za miecz i nie tylko zamordował kapłana, ale także posiekał jego ciało na kawałki. Ta barwna opowieść stała się z czasem podstawą do uznania biskupa za świętego, a jego kult odegrał ważną rolę w procesie jednoczenia ziem polskich w XIII w.

? W jaki sposób okoliczności powstawania kroniki wpłynęły na opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Śmiałego i biskupa Stanisława?

Św. Stanisław [1] przedstawiany w stroju biskupim w towarzystwie Piotrowina [2], którego według legendy miał wskrzesić, aby ten mógł potwierdzić prawdziwość zeznań biskupa.

■ obraz, Polska, XVI w.

Palatyn – urzędnik zarządzający dworem książęcym; w państwie piastowskim był zarazem wojewodą, czyli dowodził wojami w zastępstwie monarchy.

Dostojnik ten umocnił własną pozycję na tyle, że bił nawet monety ze swoim imieniem, co dotąd przysługiwało wyłącznie monarchom. Inni możni dążyli jednak do osłabienia Sieciecha. Zarzucali mu, że zagraża życiu książęcych synów, starszego **Zbigniewa** oraz młodszego **Bolesława**, i sam chce objąć tron po śmierci starego księcia. W ten sposób skłonili do buntu przeciw ojcu obu książęcych synów. Po kilkuletnich walkach Władysław Herman musiał zgodzić się na wydzielenie osobnych dzielnic zarówno dla Zbigniewa, jak i Bolesława. W efekcie w 1097 r. Polska została podzielona na **trzy dzielnice**. Wkrótce obaj młodzi książęta ponownie wspólnie wystąpili przeciwko Sieciechowi. Tym razem zdobyli główne grody w dzielnicy ojca i zmusili księcia do wygnania Sieciecha. Niedługo potem, w 1102 r., zmarł sam Władysław Herman.

■ BRATOBJĘCZY KONFLIKT

Śmierć Władysława Hermana całkowicie zmieniła sytuację w Polsce. Przeprowadzono nowy podział kraju – tym razem na dwie dzielnice, które pozostały względem siebie niezależne. Nie zapobiegło to jednak dalszym konfliktom. Przeciwko sobie wystąpili dwaj bracia, dotąd zgodnie współpracujący w walce z ojcem i palatynem Sieciechem. Okazało się, że zasadniczo różnią się

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW KRZYWOUSTY

1086–1138

Polski książę, syn Władysława Hermana i Judyty, córki króla Czech. W młodości sprzymierzył się z przyrodnim starszym bratem Zbigniewem w walce przeciwko ojcu. Od 1102 r. sprawował władzę w dzielnicy wydzielonej mu przez Władysława Hermana. Po jego śmierci pokonał brata i ostatecznie od 1107 r. samodzielnie rządził w Polsce. Dokonał podboju Pomorza Gdańskiego i Zachodniego, a być może także wyspy Rugii. Pozostawił statut, w którym określił zasady dziedziczenia i sprawowania władzy w państwie polskim.

Stanisław Trawkowski, polski historyk, następująco ocenił tego władcę: *Był Krzywousty – w błędach i osiągnięciach, w zbrodniach i pokutach, w wielkich ambicjach i umiejętności wycofywania się i znajdowania kompromisu – dobrym wyrazicielem swej epoki.*

POLSKA ZA BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

LEGENDA

- dzielnica Bolesława Krzywoustego w latach 1097–1107
- dzielnica Zbigniewa w latach 1097–1107
- dzielnica Władysława Hermana w latach 1097–1102 (w latach 1102–1107 włączona do dzielnicy Zbigniewa)
- ziemie przyłączone do Polski w latach 1109–1122
- ziemie zhołdowane w latach 1121–1122
- ziemie znajdujące się pod wpływami Polski
- granice państwa Władysława Hermana w 1097 r.
- granice państwa Bolesława Krzywoustego w 1138 r.
- granice cesarstwa rzymskiego w 1138 r.
- wyprawy Bolesława Krzywoustego
- najazd Henryka V w 1109 r.
- grody oblegane przez wojska Henryka V w 1109 r.
- biskupstwa i arcybiskupstwa
- 1124 rok założenia nowo powstałych biskupstw

1. Wymień kraje, w których Bolesław Krzywousty dokonał interwencji.
2. Wskaż tereny podlegające Bolesławowi Krzywoustemu, które znajdują się dziś poza granicami Polski.

w kwestii polityki zagranicznej. Zbigniew zawarł sojusz z Czechami oraz porozumienie z Pomorzanami. Bolesław zaś popadł w konflikt z Czechami, którzy domagali się płacenia trybutu ze Śląska, należącego do jego dzielnicy. Dodatkowo Bolesław wszczynał walki z Pomorzanami, co prowokowało ich odwetowe najazdy, na które były narażone głównie obszary podległe Zbigniewowi.

Nieporozumienia narastały mimo próby rozwiązania sporu pomiędzy synami Hermana na ogólnopolskim wiecu. Wkrótce Bolesław oskarżył starszego brata o zawarcie skierowanych przeciwko niemu tajnych porozumień z Czechami i Pomorzanami. W 1106 r., po zapewnieniu sobie pomocy władców Rusi Kijowskiej i Węgier, wystąpił przeciwko Zbigniewowi. Szybko odniósł sukces – zdobył główne grody rywala i zmusił go do ugody na korzystnych dla siebie warunkach. Bolesław stał się wówczas księciem zwierzchnim całych ziem polskich, a Zbigniewowi pozostawił we władaniu jedynie Mazowsze. Rok później znaczenie starszego brata na tyle zmalało, że Bolesław złamał warunki i tak korzystnej dla siebie ugody i wygnał go z kraju.

Walka o tron nie została jednak zakończona. Pokonany Zbigniew najpierw udał się do Czech, a następnie w 1108 r. na dwór niemiecki, gdzie król Henryk V podjął decyzję o ingerencji w polskie sprawy. Wykorzystał zaistniałą sytuację, ponieważ Bolesław był też zaangażowany w spór pomiędzy Czechami a Węgrami, wspierając – odwrotnie niż władca Niemiec – stronę węgierską.

W 1109 r. na Polskę ruszyła duża wyprawa niemiecka. Szczególna sława otacza opisaną przez Anonima zwanego Gallem bohaterską **obronę Głogowa**. Ostatecznie ekspedycja niemiecka nie osiągnęła swojego celu, a Bolesław zawarł z Henrykiem V ugodę, w której sprawa Zbigniewa została pominięta milczeniem. Mimo to starszy syn Hermana wkrótce mógł powrócić do kraju, gdzie zapewne otrzymał od Bolesława własną dzielnicę.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsza kronika Polski

Autorem pierwszej kroniki polskiej był nieznan z imienia i narodowości mnich benedyktyński, pochodzący z Europy Zachodniej. Przez wiele lat sądzono, że wywodził się on z terytorium Francji, dlatego nazwano go Gallem Anonimem. Obecnie przeważa pogląd, że pochodził z Wenecji. Spisana przez niego po łacinie kronika powstała w latach 1113–1116. Zawarte w niej zostały dzieje dynastii Piastów od czasów legendarnych do panowania Bolesława Krzywoustego, który to władca jest jej głównym bohaterem. Gall Anonim napisał swoje dzieło, korzystając z informacji pozyskanych z ustnej tradycji historycznej. Swoją wiedzę czerpał w dużej mierze od członków kancelarii książęcej, z którą był blisko związany.

? Dlaczego obecnie nie wiemy, kto był twórcą pierwszej kroniki polskiej?

W 1111 r. Zbigniew został jednak oskarżony o spiskowanie, uwięziony i oślepiiony. Tak demonstracyjne pogwałcenie przez władcę świeżo zawartej ugody spowodowało wybuch społecznego niezadowolenia. Biskupi obłożyli księcia Bolesława klątwą, co wykluczyło go z grona wiernych Kościoła. W tej sytuacji władcy poważnie zagrażał również wybuch buntu wśród poddanych. Bolesław został zmuszony do odbycia publicznej pokuty, której częścią była pielgrzymka na Węgry do grobu św. Stefana. Książę zachował władzę, ale jego postęпки zapewniły mu w późniejszej tradycji przydomek **Krzywoustego**, czyli człowieka łamiącego złożone przez siebie obietnice.

■ OBRONA GŁOGOWA

W kronice Galla Anonima zachował się opis oblężenia Głogowa. Szczególnej dramaturgii dodaje mu informacja, że w trakcie szturm na wały grodu siły króla niemieckiego miały wykorzystywać zakładników, w tym także dzieci, jako żywe tarcze, osłaniając się nimi przed ostrzałem obrońców.

Pomnik Dzieci Głogowskich został wzniesiony w latach 70. XX w.

■ fotografia współczesna

? Wyjaśnij symboliczne znaczenie Pomnika Dzieci Głogowskich.

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHRYSTIANIZACJA POMORZA

Działalność misjonarza Pomorza Ottona z Bambergu została opisana w jego żywocie, czyli kronice życia.

W tym mianowicie mieście [Szczecinie] stały w niewielkiej od siebie odległości dwa domy wzniesione z ogromną troskliwością i sztuką. [...] W nich to właśnie od głupiego ludu pogańskiego doznawał czci bożek Trzyglów. Prócz tego obywatele chowali zwykle konia pięknego kształtu, którego nazywano koniem boga Trzyglowa. [...] koń boski w oznaczonym miejscu i czasie występował, kiedy ów lud pogański różnym błędem uwiedziony gromadził się dla zasięgnięcia wróżby. [...] świętynie owe [...] na jego rozkaz [tj. biskupa] zburzono i rozebrano [...]. Kadłub posągu Trzyglowa sam rozbił, ale trzy posrebrzane jego głowy [...] ze sobą potem stąd zabrat, a następnie [...] papieżowi Kalikstowi jako świadectwo swojej pracy oraz nawrócenia i wiary owych plemion [...] przekazał.

Źródło: *Pomorze Zachodnie w żywotach Ottona*, tłum. J. Wikarjak, Warszawa 1979, s. 98–101.

Pomnik Bolesława Krzywoustego i jego wojów wzniesiono w Płocku. Władca znaczną część swojego panowania spędził na toczeniu walk. Udzielił również zbrojnej pomocy Ottonowi z Bambergu, który z pomocą wojsk polskich chrystianizował Pomorze.

■ rzeźba, Płock, XXI w.

1. Opisz pogańskie wierzenia Pomorzan na podstawie powyższego tekstu.
2. Wyjaśnij, dlaczego Otton w ramach swojej misji niszczył świątynie i posągi pogańskich bóstw.

■ PODBÓJ POMORZA

Po wyeliminowaniu Zbigniewa z rywalizacji o tron Bolesław Krzywousty zajął się zabezpieczeniem granic kraju. Unormował relacje z Czechami i ostatecznie wycofał się z płacenia im trybutu ze Śląska. Największym sukcesem władcy było jednak przyłączenie Pomorza. Po latach walk na przełomie 1122 i 1123 r. książę podbił całą tę krainę. Na Pomorzu Gdańskim rząd sprawowali urzędnicy mianowani przez Bolesława. Z kolei część zachodnia pozostała pod władzą lokalnych książąt z dynastii Gryfitów, którzy stali się wasalami Piastów. Podbite tereny zostały objęte akcją chrystianizacyjną, ponieważ – mimo starań misjonarzy – Pomorzanie dotąd uniknęli trwałego przyjęcia chrześcijaństwa. Misji skutecznego ich nawrócenia podjął się biskup Bambergu – Otton (więcej o tym w [tekście źródłowym](#) powyżej).

Za rządów Krzywoustego zostały również przeprowadzone zmiany w polskiej organizacji kościelnej. W 1124 r. powstały nowe biskupstwa – jedno z siedzibą we Włocławku, obejmujące Kujawy oraz Pomorze Gdańskie, a drugie z siedzibą w Lubuszu, mające wspierać misję na Pomorzu Zachodnim. Dopiero w 1140 r., czyli już po śmierci Bolesława, udało się założyć osobne biskupstwo z siedzibą w Wolinie, które później zostało przeniesione do Kamienia.

Sukcesy Krzywoustego na Pomorzu zaniepokoiły niemieckich książąt i biskupów, którzy planowali ekspansję na tych terenach. Bolesław, aby uniknąć zagrożenia z ich strony, zdecydował się złożyć cesarzowi w 1135 r. w **Merseburgu** hołd z Pomorza oraz zobowiązał się do płacenia trybutu z całej Polski. Dzięki temu zachował całą zdobytą wcześniej prowincję i z pomocą cesarza korzystnie rozwiązał spory z Czechami i Węgrami.

ĆWICZENIA

1. Porównaj politykę zagraniczną Bolesława Śmiałego i Bolesława Krzywoustego.
2. Wyjaśnij, jak do czasów Bolesława Krzywoustego starano się rozwiązać konflikty pomiędzy kandydatami do tronu Piastów.
3. Przedstaw, w jaki sposób zmieniała się polska organizacja kościelna w czasach panowania Bolesława Śmiałego i Bolesława Krzywoustego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Labuda, *Korona i infuła: Od monarchii do poliarchii*, Warszawa 1996.
Władysław I Herman, red. M. K. Barański, Warszawa 2009.

6

TESTAMENT BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Problem dziedziczenia tronu od początku zagrażał stabilności państwa Piastów. Rywalizacja o władzę po śmierci księcia toczyła się już za czasów Bolesława Chrobrego. Do najbardziej dramatycznego starcia doszło jednak ponad sto lat później pomiędzy Zbigniewem i Bolesławem, synami Władysława Hermana. Zwycięstwo odniósł Bolesław, lecz kosztowało ono życie brata, a i sam nowy władca zapłacił za nie wysoką cenę. W jaki sposób zatem Bolesław Krzywousty starał się zapobiec walkom pomiędzy swoimi synami? Czy jego zamiary się powiodły?

■ STATUT BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Bolesław Krzywousty doczekał się licznych potomstwa (zapoznaj się z [tablicą genealogiczną](#) ze s. 219). W chwili śmierci miał czterech synów, a piąty – Kazimierz – urodził się prawdopodobnie wkrótce potem. Krzywousty musiał więc wcześniej rozważać problem następstwa tronu po sobie. Z własnego doświadczenia doskonale znał niszczące skutki walk o władzę lub podziału państwa na dzielnice pomiędzy spadkobierców.

Bolesław Krzywousty zajął się uporządkowaniem sprawy dziedziczenia w momencie, kiedy na świat zaczęły przychodzić dzieci z jego drugiego małżeństwa. W najnowszych badaniach przyjmuje się, że **statut sukcesyjny**, czyli regulujący kwestię następstwa tronu, został ogłoszony **ok. 1116/1117 r.** Wprowadzono wówczas **zasadę senioratu**. Zgodnie z nią zwierzchnią władzę w kraju miał sprawować senior, czyli najstarszy w danym momencie przedstawiciel dynastii. Książę zadbał nawet o potwierdzenie tej zasady przez papieża. Zabieg ten był dlatego tak ważny, że zasada senioratu mocno ograniczyła znaczenie możnych, którzy dotąd mogli wywierać wpływ na obsadę tronu.

W momencie śmierci Bolesława Krzywoustego w 1138 r. weszły w życie postanowienia statutu nazywanego tradycyjnie **testamentem Krzywoustego**. Odtąd siedzibą seniora miał być **Kraków**, który za czasów Kazimierza Odnowiciela zyskał wyjątkowe znaczenie. Senior miał obowiązek oddać w zarząd młodszych członków dynastii poszczególne dzielnice kraju

(zobaczysz to na [mapie](#) na s. 218). Młodszy Piastowie, **juniorzy**, nie sprawowali w nich jednak samodzielnej i niezależnej władzy. Byli raczej namiestnikami seniora, który miał pozycję pierwszego, najważniejszego księcia, czyli **princepsa**. W **pryncypacie** to do niego należała władza zwierzchnia w całym państwie, prowadzenie polityki zagranicznej oraz prawo bicia monety. Mianował też **wojewodę**, któremu podlegali urzędnicy w dzielnicach młodszych książąt. Zasady przyjęte w statucie sukcesyjnym Krzywoustego były wzorowane na rozwiązaniach znanych od kilkudziesięciu lat u sąsiadów Polski – w Czechach i na Rusi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW WYGNANIEC

1105–1159

Polski książę, najstarszy syn Bolesława Krzywoustego. Po śmierci ojca w 1138 r. jako pierwszy objął władzę seniora, ale szybko skonfliktował się z młodszymi braćmi i wojewodą Piotrem Włostowicem. Próba siłowego rozwiązania sporu zakończyła się klęską Władysława, który musiał uciekać z kraju i szukać wsparcia na dworze królów Niemiec. Udzielona przez nich pomoc okazała się jednak niewystarczająca i ostatecznie książę zmarł na wygnaniu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WINCENTY KADŁUBEK O TESTAMENCIE KRZYWOUSTEGO

Autor *Kroniki polskiej*, biskup krakowski Wincenty zwany Kadłubkiem, był związany z dworem Kazimierza Sprawiedliwego, najmłodszego z synów Bolesława Krzywoustego. Książę został przedstawiony przez kronikarza jako wzór władcy idealnego. Warto zaznaczyć, że opisy Kadłubka nie zawsze zgadzają się z przekazami z innych źródeł.

Gdy [Bolesław Krzywousty] poczuł, że [los] żąda już od niego śmiertelnej powinności, poleca spisać dokumenty testamentowe. Przekazuje w nich w spadku czterem synom i to, co osiągnięte zasługami przodków, i następstwo w królestwie, wyznaczając stałe granice czterech dzielnic w ten sposób, że w ręku najstarszego miało pozostać i księstwo dzielnic

krakowskiej, i władza zwierzchnia [...]. A jeśliby spotkało go to, co ludzkie, zawsze starszeństwo i wzgląd pierworództwa [to, że ktoś pierwszy się urodził] miały rozstrzygnąć spór o następstwo. Przypominają mu piątego syna, to jest Kazimierza, który był jeszcze małym dzieckiem, dlaczego nie pamiętał o nim. [...]

Źródło: Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, przeł. i oprac. B. Kürbis, Wrocław 2008, s. 155–156.

- ? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Bolesław Krzywousty podzielił polskie państwo.
2. Podaj przyczynę nieuwzględnienia Kazimierza w testamencie Bolesława Krzywoustego.

Wincenty Kadłubek napisał jedną z pierwszych kronik Polski i pełnił funkcję biskupa krakowskiego.

■ rzeźba, Polska, XIX w.

KONFLIKT POMIĘDZY SYNAMI KRZYWOUSTEGO

Pierwszym seniorem i princepsem został **Władysław II** (później nazwany Wygnańcem). Miał wówczas już ponad 30 lat, więc u boku ojca zdobył doświadczenie potrzebne do rządzenia. Jeszcze od Bolesława Krzywoustego otrzymał w zarząd Śląsk. Sam przekazał dwóm przyrodnim braciom dzielnicę: Bolesławowi Kędzierzawemu – Mazowsze, a Mieszkowi (później nazwanemu Starym) – Wielkopolskę. Najmłodszym, kilkuletniemu Henrykowi i niemowlęciu Kazimierzowi, na razie nie przyznano dzielnic. Ich matka Salomea, wdowa po Bolesławie Krzywoustym, otrzymała jednak grody w centrum kraju, w tym Łęczycę. Znaczna część państwa z Krakowem pozostała pod bezpośrednią władzą seniora (zapoznaj się z [mapą](#) na następnej stronie).

Od początku rządów Władysława II istniał konflikt interesów i nieufność pomiędzy nim a jego macochą i przyrodnimi braćmi. Władysław dążył do zapewnienia dziedziczenia po sobie własnym synom, z których najstarszego dopuścił do współrządów na Śląsku. Ponadto senior poprzez żonę był blisko spowinowacony z władcami panującymi w Niemczech i Czechach. Licząc na ich pomoc, podjął kroki przeciwko juniorom i ich matce. Odniósł nad nimi zbrojne zwycięstwo i pokonanych zamierzał wygnać z kraju. Jednak natrafił na opór znacznej grupy możnych, broniących postanowień

testamentu Krzywoustego, na czele z wojewodą **Piotrem Włostowicem** (więcej o nim w [Warto wiedzieć](#) na s. 220). Władysław II uznał ich za zdrajców, a sam wojewoda został uwięziony i oślepiiony. Czyn ten okrył księcia hańbą. Gdy biskupi obłożyli go klątwą, nawet jego dotychczasowi zwolennicy masowo zaczęli go opuszczać. W 1146 r. Władysław musiał się ratować ucieczką z Polski na dwór niemiecki. Z tego powodu na kartach kronik i opracowań przyłgnął do niego przydomek „Wygnaniec”.

UPADEK SENIORATU

Porządek określony w statucie Krzywoustego trwał po wygnaniu Władysława. Kolejnym seniorem został **Bolesław Kędzierzawy**, któremu udało się uspokoić sytuację w państwie. Ponadto swój urząd odzyskał wojewoda Piotr Włostowic. W 1157 r. Polska stała się jednak celem wyprawy cesarza Fryderyka Barbarossy, do którego o pomoc zwrócił się Władysław II Wygnaniec. Choć wyprawa niemieckiego rycerstwa zakończyła się powodzeniem, cesarz nie przywrócił rządów Wygnańca. Bolesław Kędzierzawy musiał jedynie złożyć cesarzowi hołd lenny w 1157 r., a także wyrazić zgodę na powrót synów Wygnańca na Śląsk.

Po śmierci Kędzierzawego princepsem został kolejny senior – **Mieszko Stary**. Nieskutecznie starał się on wzmocnić władzę książęcą. Sprawując rządy senioralne,

TABLICA GENEALOGICZNA

Piastowie na początku okresu rozbicia dzielnicowego

Ziemie polskie ulegały stopniowo coraz większemu rozdrobnieniu.
Kolejni książęta piastowscy dzielili swoje dzielnice pomiędzy synów.

? Który spośród synów Bolesława Krzywoustego objął panowanie na Kujawach?

POCZĄTKI ROZBICIA
DZIELNICOWEGO

LEGENDA

- dzielnica senioralna
- dzielnica Władysława Wygnaniego
- dzielnica Mieszka Starego
- dzielnica Bolesława Kędzierzawego
- dzielnica przekazana Henrykowi Sandomierskiemu w 1146 r.
- dzielnica wdowska
- ziemie lenne zależne od seniora
- granice Polski w momencie śmierci Bolesława Krzywoustego w 1138 r.
- granice cesarstwa rzymskiego w 1138 r.
- arcybiskupstwa, biskupstwa

- ? 1. Wyjaśnij, w czyjej dzielnicy znalazła się siedziba arcybiskupstwa obejmującego ziemie polskie.
2. Wymień ziemie, które znalazły się bezpośrednio pod zwierzchnictwem pierwszego seniora.

opierał się na możnych ze swojej dzielnicy – Wielkopolski. Możnowładcy z Krakowa nie zaakceptowali jego działań i w 1177 r. doprowadzili do wygnania go ze stolicy. Na jego miejsce osadzili na tronie najmłodszego syna Krzywoustego – **Kazimierza** (nazwanego później Sprawiedliwym). Było to ostateczne złamanie zasady senioratu zapisanej w statucie Krzywoustego, ponieważ starszy od Kazimierza był nie tylko obalony Mieszko, ale również jego ślascy bratankowie – synowie Władysława Wygnańca. Odtąd o tytuł princepsa i panowanie nad dzielnicą krakowską piastowscy książęta rywalizowali bez względu na wiek.

■ POGŁĘBIANIE SIĘ ROZBICIA DZIELNICOWEGO

Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego podziały pomiędzy dzielnicami uległy pogłębieniu i zaczynały się utrwalać. Na przełomie XII i XIII w. dzielnice ostatecznie przekształciły się w dziedziczne posiadłości poszczególnych książąt. Piastowie przestali być tytułowani książętami Polski (łac. *duces Poloniae*), ponieważ stali się książętami dzielnicowymi (np. mazowieckimi, wielkopolskimi, głogowskimi czy cieszyńskimi).

Seniorzy w okresie rozbicja dzielnicowego

Władca	Lata panowania w dzielnicy senioralnej
Władysław II Wygnaniec	1138–1146
Bolesław IV Kędzierzawy	1146–1173
Mieszko III Stary	1173–1177
Kazimierz II Sprawiedliwy	1177–1191
Mieszko III Stary	1191
Kazimierz II Sprawiedliwy	1191–1194
Leszek Biały	1194–1198
Mieszko III Stary	1198–1199
Leszek Biały	1199
Mieszko III Stary	1199–1202
Władysław III Laskonogi	1202–1206
Leszek Biały	1206–1210
Mieszko IV Płatonogi	1210–1211
Leszek Biały	1211–1227

WARTO WIEDZIEĆ

Kim był Piotr Włostowic?

Wywodził się z możnowładczej rodziny, najprawdopodobniej ze Śląska. W 1117 r. Bolesław Krzywousty powierzył mu urząd palatyna (wojewody), którego zadaniem było prowadzenie wojsk i sprawowanie sądów w zastępstwie księcia. Kilka lat później Włostowic przeprowadził brawurową akcję porwania księcia przemyskiego, który zaatakował państwo Krzywoustego, gdy ten walczył z Pomorzanami. Błyskotliwy podstęp wojewody nie tylko zniweczył plany agresora, lecz także zmusił go do wypłacenia znacznego okupu i zawarcia przymierza z Krzywoustym.

Ogromny majątek i władza Włostowica sprawiały, że poza granicami Polski uważano go za księcia, ale w kraju zaczęto się go obawiać. W 1126 r. Krzywousty pozbawił go urzędu, być może za namową swojej żony – księżnej Salomei. Stanowisko przywrócił mu jednak Władysław Wygnaniec, gdy rozpoczął swoje rządy w 1138 r. Zgodna współpraca księcia i wojewody nie trwała jednak długo, a ostry konflikt o prawa młodszych książąt doprowadził do porwania i oślepienia Włostowica. Wkrótce jednak Władysław poniósł całkowitą klęskę w walce ze swoimi braćmi i musiał uciekać z kraju, a sam Włostowic ponownie objął wcześniejsze stanowisko. Zgodnie z tradycją Piotr Włostowic miał być fundatorem wielu kościołów i klasztorów.

Piotr Włostowic [1] został ukazany przez Jana Matejkę jako fundator pierwszego klasztoru cystersów na ziemiach polskich. W rzeczywistości sprowadzenie cystersów nie było dziełem Włostowica, wiadomo jednak, że ten wraz z biskupem krakowskim zapraszał do Polski samego założyciela zakonu – Bernarda z Clairvaux.

■ obraz olejny, Polska, XIX w.

❓ Jakie korzyści i zagrożenia wiązały się z pełnieniem urzędu palatyna?

Tablica orantów odkryta w kolegiacie w Wiślicy to jedno z najstarszych zachowanych przedstawień władców Polski. Zostali na niej ukazani najprawdopodobniej Kazimierz Sprawiedliwy **1** wraz z żoną **2** i synem **3**. Płyta znajdowała się na posadzce nieistniejącego już kościoła romańskiego, co potwierdza napis: *Ci chcą być podeptani, aby mogli być wzniesieni do gwiazd...*

■ płaskorzeźba, Wiślica, ok. 1170 r.

Statut sukcesyjny Bolesława Krzywoustego należał już do przeszłości. Rozgorzały wojny pomiędzy skłóconymi dzielnicami, a osłabiona Polska traciła na znaczeniu i ponosiła porażki na polu międzynarodowym. Całkowicie utraciła Pomorze Zachodnie, ponadto namiestnicy Pomorza Gdańskiego stopniowo się usamodzielniali, by w XIII w. sięgnąć po władzę książęcą. Na zachód od Wielkopolski ekspansję prowadziła Brandenburgia, a na północnym wschodzie władcy rozdrobnionych księstw piastowskich nie byli w stanie uporać się z najazdami plemion pruskich.

Rozdrobnienie dzielnicowe sprzyjało przemianom politycznym i społecznym. Każdy książę miał własnego wojewodę i wielu innych urzędników, co stwarzało możliwość awansu i zdobycia zaszczytów przez możnowładców. Jednocześnie władca był zależny od poparcia możnych. Gdy popadał z nimi w konflikt, groził mu bunt i utrata rządów. Książęta nadawali więc

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ SPRAWIEDLIWY

1138–1194

Jako najmłodszy syn Bolesława Krzywoustego nie otrzymał własnej dzielnicy po śmierci ojca, dzięki czemu nie uczestniczył bezpośrednio w walkach swoich braci. W 1177 r. objął jednak rządy w ziemi krakowskiej, a jego zwierzchność jako seniora uznali także Piastowie władający w pozostałych dzielnicach. W 1180 r. na zjeździe w Łęczycy udało mu się uzyskać zgodę biskupów i pozostałych Piastów na odrzucenie zasady senioratu i wprowadzenie dziedziczności tronu krakowskiego. Aby umocnić swoje panowanie, w 1184 r. został lennikiem cesarza rzymskiego – Fryderyka Barbarossy, a dwa lata później rozszerzył swoją władzę na Kujawy i Mazowsze. Swoją przydomek – nadany mu już po śmierci – zawdzięcza hojnym nadaniom dla Kościoła i regulacjom prawnym, które ograniczyły zależność biskupów od władcy.

posiadłości ziemskie możnym oraz Kościołowi. Obdarzali ich również **immunitetem**, czyli zwolnieniem spod władzy sądowniczej księcia.

Majątki władców niewielkich księstw zmalały na tyle, że nie byli w stanie utrzymać stałych załóg w grodach. Wojowie już wcześniej dostawali od książąt posiadłości, lecz teraz osiedli w nich na stałe, a jedynie stawiali się na wezwanie, aby wziąć udział w wyprawie. W takich okolicznościach powstało **rycerstwo**. W Polsce wszyscy członkowie tej warstwy, niezależnie od wielkości posiadanego majątku, podlegali bezpośrednio księciu. Nie wykształciła się zatem na ziemiach polskich skomplikowana struktura lenna taka jak w Europie Zachodniej (więcej o tym na s. 172–174).

ĆWICZENIA

1. Podaj, w jaki sposób określono kwestię następstwa tronu po śmierci Bolesława Krzywoustego.
2. Wymień przyczyny szybkiego załamania się systemu senioratu w Polsce.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób powstało rycerstwo w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Jurczko, *Testament Krzywoustego*, Warszawa 1988.
J. Wyrozumski, *Pierścień Kingi*, Warszawa 1999.

Podsumowanie rozdziału V

Polska za pierwszych Piastów

1 Pradzieje ziem polskich

1. Pierwsi praludzie na ziemiach polskich pojawili się ok. 500 tys. lat temu. Oprócz gatunku *Homo sapiens* zamieszkiwali je m.in. przedstawiciele gatunku *Homo erectus* oraz neandertalczycy.
2. Ustąpienie lodowców ok. 12 tys. lat temu umożliwiło rozwój osadnictwa na ziemiach polskich. Istotne znaczenie miało przybycie ludności, która знаła zdobycze rewolucji neolitycznej, w tym umiejętność uprawy roli.
3. Po dawnych mieszkańcach ziem polskich pozostały źródła materialne – wyroby ceramiczne, broń i narzędzia. Kolejne fale osadnictwa docierające na ziemie polskie w neolicie, epoce brązu i żelaza podzielone zostały na kilka kultur archeologicznych. Do najbardziej rozpowszechnionych należały kultura łużycka (najbardziej znanym jej obiektem jest osada w Biskupinie) i przeworska.
4. Od II do IV w. n.e. ziemie polskie znalazły się pod wpływami Imperium Rzymskiego. W tym czasie nad wybrzeże Bałtyku z południa biegł tzw. szlak bursztynowy.
5. W VI w. na ziemie polskie zaczęli przybywać zorganizowani w plemiona i wyznający wielobóstwo Słowianie.

2 Początki państwa polskiego

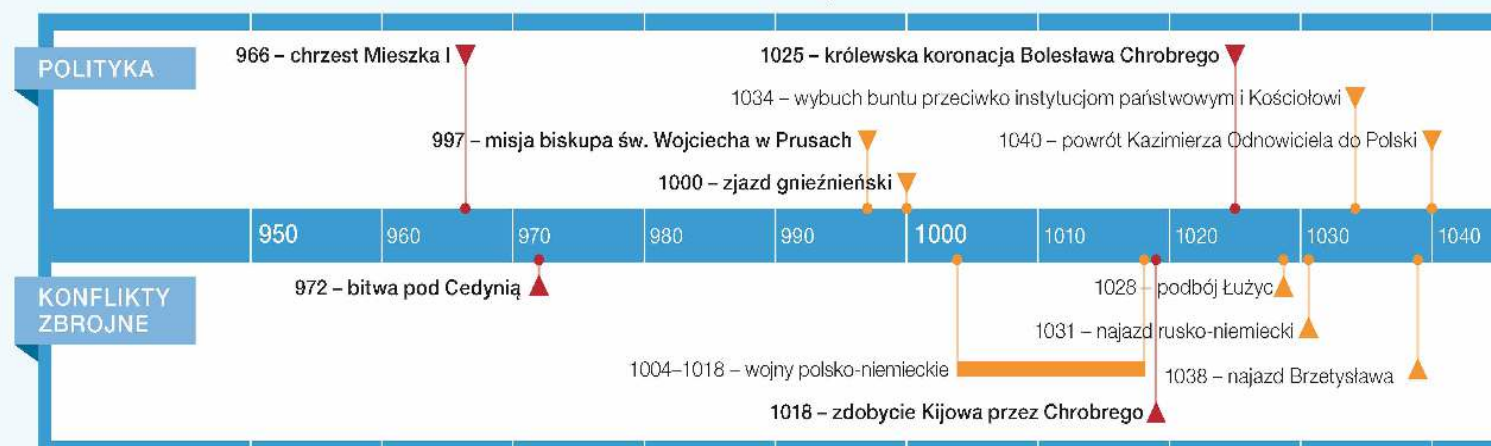
1. W X w. doszło do ekspansji plemienia Polan. Władzę nad nimi objął ród Piastów. W pierwszej kolejności jego przedstawiciele podporządkowali sobie Wielkopolskę i stworzyli w tym regionie sieć grodów.
2. Około 960 r. władzę w państwie Polan objął Mieszko I. Książę kontynuował politykę ekspansji, kierując ją m.in. w stronę Pomorza Zachodniego. Doprowadziło to do konfliktu z Wietami i margrabiami niemieckimi.
3. Mieszko I zawarł sojusz z Czechami, czego wynikiem był chrzest księcia w 966 r. i małżeństwo z Dobrawą. Decyzja o przyjęciu chrześcijaństwa w obrządku łacińskim miała doniosłe skutki dla państwa Piastów, które znalazło się w orbicie wpływów kultury zachodniej. Wprowadzanie nowej religii odbywało się powoli i najpierw w najważniejszych grodach.
4. Książę Polan na przełomie lat 60. i 70. X w. toczył walki z Wietami i zbuntowanymi margrabiami niemieckimi. Korzystał z pomocy Czechów, a także cesarza Ottona I.

3 Panowanie Bolesława Chrobrego

1. Bolesław Chrobry był władcą Polski w latach 992–1025. Tron książęcy objął po ojcu Mieszku I i szybko wygnał z kraju macochę Odę oraz przyrodnych braci.
2. W 997 r. książę pomógł biskupowi Wojciechowi Sławnikowicowi w zorganizowaniu wyprawy misyjnej na ziemie Prusów. Po męczeńskiej śmierci, którą duchowny poniósł nawracając pogan, Bolesław wykupił jego ciało i postarał się o szybkie uznanie Wojciecha za świętego. Już w 1000 r. do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie pielgrzymkę odbył cesarz Otton III. Jego spotkanie z Chrobrym nazywa się zjazdem gnieźnieńskim.
3. Po śmierci Ottona III Bolesław Chrobry zajął na krótko Czechy. W latach 1004–1018 toczył wojny z cesarstwem niemieckim. W 1018 r. książę wyprawił się także na Ruś.
4. W 1025 r. kilka miesięcy przed śmiercią Bolesław Chrobry został koronowany na króla Polski.
5. Państwo Bolesława Chrobrego określa się mianem monarchii patrymonialnej, co oznacza, że władca traktował je jak swoją własność. Miał szerokie uprawnienia. Sprawował władzę ustawodawczą, sądowniczą i wykonawczą.

4 Kryzys monarchii Piastów

1. Władzę w Polsce po śmierci Bolesława Chrobrego objął jego syn – Mieszko II. Odbył koronację królewską i próbował kontynuować politykę poprzednika. Jednak w 1031 r. nastąpił jednoczesny najazd ze strony cesarstwa i Rusi Kijowskiej. Polski król musiał uciec do Czech.
2. Nowym polskim władcą został starszy syn Bolesława Chrobrego – książę Bezprym. Jego rządy nie potrwały długo i w kolejnym roku Mieszko II powrócił do kraju. Nie mógł już jednak używać tytułu królewskiego.
3. Mieszko II zmarł w 1034 r. W Polsce wybuchł wówczas bunt poddanych skierowany przeciwko władzy książęcej i Kościołowi. Kryzys wykorzystał m.in. władca Czech Brzetysław, który najechał polskie ziemie.
4. W 1040 r. z pomocą cesarza do Polski powrócił Kazimierz, syn Mieszka II. Książę doprowadził do zjednoczenia ziem polskich i przeniósł stolicę kraju z Gniezna do Krakowa. Działalność władcy spowodowała, że nadano mu przydomek „Odnowiciel”.

5 Od Bolesława Śmiałego do Bolesława Krzywoustego

1. W latach 1058–1079 polskim władcą był Bolesław Śmiały, zwany też Szczodrym. Jego rządy odznaczały się aktywną polityką międzynarodową. Dzięki popieraniu papieża w sporze z cesarzem uzyskał zgodę na koronację królewską w 1076 r.
2. Konflikt Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem i skazanie duchownego na śmierć spowodowały bunt możnych i wygnanie króla z kraju. Polskim władcą został książę Władysław Herman, który odznaczał się biernością, a rzeczywisty wpływ na wydarzenia w państwie miał palatyn Sieciech.
3. W 1097 r. synowie Hermana – Zbigniew i Bolesław Krzywousty – wymogli na ojcu podział państwa na trzy dzielnice. Z kolei w 1102 r. po śmierci księcia doszło do bratobójczych walk wygranych przez Krzywoustego.
4. Sprawujący samodzielne rządy Bolesław Krzywousty stoczył z sukcesem wojnę z cesarstwem. W kolejnych latach skoncentrował się na podboju oraz chrystianizacji Pomorza Gdańskiego i Zachodniego.

6 Testament Bolesława Krzywoustego

1. Bolesław Krzywousty zmarł w 1138 r. Pozostawił statut, zwany też testamentem. W dokumencie zawarto dokładne wytyczne dotyczące sposobu przejmowania władzy przez kolejnych potomków księcia oraz podział państwa na dzielnice.
2. Głównymi zasadami statutu Krzywoustego były pryncypat i seniorat. Pryncypat oznacza, że jeden książę dzielnicowy będzie sprawował władzę nad pozostałymi. Z zasady senioratu wynikało, że będzie to najstarszy z rodu. Państwo polskie zostało podzielone na kilka dzielnic, w tym wyznaczono też dzielnicę senioralną. Pierwszym seniorem został Władysław, który po nieudanej próbie całkowitego podporządkowania sobie braci w 1146 r. został przez nich wygnany z kraju.
3. Kryzys państwa polskiego na początku X w. przyczynił się do zmian w organizacji sił zbrojnych państwa Piastów. Zapoczątkował je Kazimierz Odnowiciel, który indywidualnie nadawał ziemię swoim wojownikom. Z czasem wykształciło się z nich rycerstwo, zyskujące coraz więcej praw i uniezależniające się od władcy.

Posągi Mieszka I [1] i Bolesława Chrobrego [2] znajdują się w Złotej Kaplicy w poznańskiej katedrze. W miejscu tym najprawdopodobniej zostali pochowani dwaj pierwsi historyczni polscy władcy. Obecny kształt i wygląd kaplica zyskała w XIX w.

■ posągi, Polska, XIX w.

Kto wymyślił Wielką Lechię?

Opowieść o początkach państwa polskiego od wieków pozostawia pewien niedosyt. Przez całą starożytność i część średniowiecza nasi przodkowie są nieobecni na kartach historii. Polanie pojawiają się na nich późno i w dodatku zniechęca. Zaskakująco szybka budowa potężnego państwa Mieszka I zachęca amatorów tajemnic do snucia rozmaitych teorii. Ich celem jest wyjaśnienie w inny sposób, niż zrobili to historycy, jak powstała Polska. Czy jednak fantazja może zastąpić badania naukowe?

Już w średniowieczu podejmowano rozmaite próby odpowiedzi na pytanie o dzieje plemion polskich przed Piastami. Pierwszy polski dziejopisarz Gall Anonim w swojej kronice zamieścił legendę o początkach dynastii Piastów. Miała ona nie tyle relacjonować faktyczne wydarzenia, ile dowodzić ich praw do tronu.

Barwniejszą wizję początków państwa przedstawił z kolei Wincenty Kadłubek, biskup krakowski, który żył na przełomie XII i XIII w. To w jego kronice po raz pierwszy pojawiają się wzmianki o zmaganiach Lechitów, czyli legendarnych przodków Polaków, z Aleksandrem Wielkim czy Juliuszem Cezarem. Przekazy te traktować należy przede wszystkim jako przypowieści, które w średniowieczu tworzone, aby wskazać odbiorcom kroniki właściwe postawy i zachowania. Świadczą również nie tylko o fantazji, ale i szerokiej wiedzy autora kroniki, który dobrze, jak na tamte czasy, znał dzieje starożytne.

To, co jednak było zrozumiałe w przypadku średniowiecznego dziejopisarza, jest nie do przyjęcia współcześnie, gdy temat został już dobrze zbadany przez historyków i archeologów. Mimo to fantastyczne wątki starożytne wprowadzone przez Kadłubka do rozważań o przeszłości Polski są dziś nadal rozwijane. Zajmują się tym zwolennicy niemającej naukowych podstaw teorii o starożytnym

imperium Wielkiej Lechii i rozpowszechniają je w internecie lub pseudohistorycznych publikacjach. Według zwolenników tej teorii w oficjalnej historii o początkach Polski pomijany jest jej najwcześniejszy rozdział, a więc czasy, gdy przyszli Polacy niepodzielnie panowali nad ogromnym obszarem rozciągającym się od Łaby po Wołgę. Ich państwo miało dominować militarnie nad swoimi – lepiej widocznymi na kartach historii – sąsiadami.

Pamięć o tym niezwykłym imperium miała podobno zostać celowo zatarta już po chrzcie Polski, dlatego do dziś zachowały się jedynie nieliczne dowody na jego istnienie.

Jednym ze śladów naszego „zapomnianego imperium” miałby być tekst umieszczony na kolumnie Zygmunta III Wazy w Warszawie. Tutaj emocje rozpała wzmianka o 43 królewskich poprzednikach władcy, wśród których zwolennicy Wielkiej Lechii widzieliby pewnie legendarnego Awilę Leszka. W rzeczywistości zapis na kolumnie odnosi się jednak nie do przodków z plemienia Lechitów, a z dynastii Wazów i trafnie określa Zygmunta jako 44. króla Szwecji. Rozczarowanym tym odkryciem można na pocieszenie przypomnieć, że pierwszy spośród szwedzkich władców, Eryk Zwycięski, panował dokładnie w czasach Mieszka I. Są zatem narody, których historia jest równie krótka jak nasza albo jeszcze krótsza.

PODISKUTUJMY

1. Wielka Lechia – dlaczego pseudonaukowe teorie zdobywają popularność?
2. Dlaczego średniowiecznemu kronikarzowi wolno było fantazjować, a współczesny historyk nie może zmyślać?
3. Internet jako źródło wiedzy historycznej – gdzie szukać wiarygodnych informacji?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Podaj, jakie ludy zamieszkiwały przed Słowianami ziemie polskie.
2. Wyjaśnij, jak powiększyło się terytorium państwa Polan za panowania Mieszka I.
3. Przedstaw własną ocenę panowania Bolesława Chrobrego.
4. Podaj czynniki, które doprowadziły do kryzysu monarchii Piastów w pierwszej połowie XI w.
5. Wyjaśnij, dlaczego Kazimierz Odnowiciel przeniósł stolicę państwa polskiego do Krakowa.
6. Oceń panowanie Bolesława Śmiałego.
7. Wymień przyczyny powstania statutu Krzywoustego.

■ Krak des Chevaliers, fotografia współczesna

VI

PEŁNIA I SCHYŁEK ŚREDNIOWIECZA

1 Między cesarstwem a papieżem

2 Wyprawy krzyżowe

3 Najazdy mongolskie

4 Miasto i wieś w średniowieczu

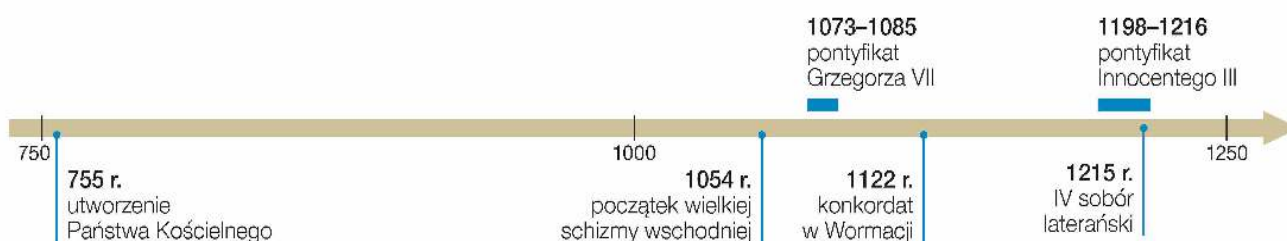
5 Kościół w średniowieczu

6 Europa późnego średniowiecza

7 Kultura średniowiecznej Europy

1 MIĘDZY CESARSTWEM A PAPIESTWEM

W średniowieczu kolejne próby odbudowy cesarstwa rzymskiego podejmowali Karol Wielki i Ottonowie. Łączyło ich dążenie do przywrócenia jedności świata chrześcijańskiego. Cesarz miał sprawować nie tylko władzę świecką, ale także zwierzchnictwo nad Kościołem. W XI w. powstała jednak odmienna wizja dotycząca tego, kto powinien mieć większe znaczenie w ówczesnej Europie. Jaki przebieg będzie miała rywalizacja pomiędzy papieżem a cesarzem? Jaki będzie jej ostateczny wynik?

■ UPADEK AUTORYTETU PAPIEŻY

U schyłku starożytności biskupi Rzymu, czyli papieże, zdobyli dominującą pozycję w Kościele zachodnim. W kolejnych wiekach dochodziło jednak do częstych kryzysów papiestwa i – szerzej – Kościoła. Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego w rozbitej politycznie Italii papieży pochłaniało bowiem przede wszystkim sprawowanie świeckiej władzy w Rzymie. Pozycja papiestwa ustabilizowała się dopiero w czasach

Karolingów. Papieże byli w znacznym stopniu uzależnieni od władców Franków, gdyż zawdzięczali im utworzenie Państwa Kościelnego oraz bezpieczeństwo. Sytuacja zmieniła się w czasie kryzysu monarchii karolińskiej. Kolejnymi papieżami zostawali kandydaci z możliwych rodzin Rzymu, dbający głównie o interesy środowisk, z których się wywodzili. Narastał **nepotyzm** (łac. *nepos* – wnuk, potomek), czyli rozdawanie godności kościelnych krewnym. Oprócz tego

CIĘKAWOSTKA

Legenda o papieżcy Joannie

Z kryzysem Kościoła w IX w. wiąże się legenda o papieżcy Joannie – jedynej kobiecie, która miała rzekomo zasiadać na tronie papieskim. O jej losach opowiada XIII-wieczna kronika Marcina Polaka: *Po papieżu Leonie IV [zmarł w 855 r.] zasiadał Jan Anglik, wywodzący się z Moguncji, przez dwa lata, siedem miesięcy i cztery dni. [...] Ów, jak się uważa, był kobietą, która w wieku dziewczęcym przebrana za chłopca została uwieziona przez swojego kochanka do Aten. Tam taką wiedzę zdobyła, że nikt nie mógł się z nią równać, tak że gdy potem wykladała [...], wielkich uczonych miała za uczniów i słuchaczy. A gdy w mieście rozeszła się wieść o jej życiu i wiedzy, zgodnie przez wszystkich została wybrana na papieża. Lecz gdy była papieżem, zaszła w ciążę [...]. Nie znając prawdziwego terminu porodu [...] znalazła się w potrzebie między Koloseum a kościołem św. Klemensa i urodziła, a następnie w tym samym*

miejsu umarła i, jak powiadają, także tam została pochowana. Choć zupełnie nieprawdziwa, historia o Joannie była chętnie powtarzana w średniowieczu i wykorzystywana do późniejszych ataków na Kościół.

Poród papieżcy Joanny [1] stał się popularnym tematem w późnym średniowieczu i okresie reformacji, gdy krytyka papiestwa stała się szczególnie silna.

■ rycina, Niemcy, XVI w.

powszechne stało się zjawisko **symonii**, czyli handlu stanowiskami kościelnymi. Zjawiskom tym towarzyszyły liczne skandale obyczajowe, w które byli uwikłani nawet papieże. W pozostałych krajach Kościół był w znacznym stopniu podporządkowany władcom świeckim, którzy obsadzali na stanowiskach kościelnych swoich krewnych lub zaufanych współpracowników. Piastowanie wysokich godności duchownych stanowiło bowiem nie tylko źródło znacznych dochodów, ale pozwalało zapewnić świeckim władcom niezbędne poparcie ze strony Kościoła.

■ OPACTWO W CLUNY I POCZĄTEK REFORM KOŚCIOŁA

Widoczny upadek autorytetu duchownych sprawiał, że coraz częstsze były głosy domagające się reform w Kościele. Odnowa tej instytucji rozpoczęła się jednak nie w samym Rzymie, a w benedyktyńskim **opactwie w Cluny** [czyt.: klini] we Francji. Klasztor ten cieszył się dużą niezależnością od władz świeckich. Mnisi sami wybierali opata, a ten odpowiadał bezpośrednio przed papieżem, dzięki czemu możliwe było tu bardzo rygorystyczne przestrzeganie reguły zakonnej. Zachęcało to do naśladowania zakonników w wielu klasztorach w całej Europie. W efekcie ze zdaniem opata z Cluny musiał liczyć się zarówno cesarz, jak i papież.

Równoległe działania prowadzące do przywrócenia autorytetu Kościoła podejmowali cesarze. Dbali o to, aby klasztorami kierowali opaci o nieposzlakowanej opinii. Podobnych cech oczekiwali także od kandydatów na biskupów. Cesarz Henryk III interweniował nawet w Rzymie, gdzie z powodu walk pomiędzy różnymi stronnictwami oprócz papieża urzędowało jednocześnie jeszcze dwóch wybranych nielegalnie **antypapieży**, którzy uzurpowali sobie władzę nad Kościołem.

Stopniowe umacnianie się zwolenników reformy Kościoła wywołało dalsze zmiany. Pierwszym ważnym krokiem kościelnej odnowy była zmiana sposobu wyboru papieża. Do tej pory, zgodnie ze starożytną tradycją, biskupa Rzymu teoretycznie powoływał „lud rzymski”, co oznaczało, że o obsadzie tronu św. Piotra decydowali rzymscy możnowładcy. W praktyce jednak w wybór głowy Kościoła ingerowali cesarze. W 1059 r. wprowadzono w zamian zasadę, że papież będzie wybierany przez kardynałów (łac. *cardinalis* – główny, zasadniczy), czyli najwyższych dostojników kościelnych. Na czas wyboru papieża mieli się oni zbierać w zamkniętym pomieszczeniu na obradach **konklawe** (łac. *con clave* – pod kluczem), aby uniknąć wszelkich zewnętrznych nacisków. Ustalona wówczas procedura obowiązuje w dużej mierze do dziś.

Konsekracja klasztoru w Cluny, przeprowadzona przez Urbana II [1]. Papież poświęcił opactwo, rozbudowane z ogromnym rozmachem u schyłku XI w. Dostosowano je wówczas do potrzeb przybywających tu licznych pielgrzymów.

■ miniatura z kroniki, Francja, XII w.

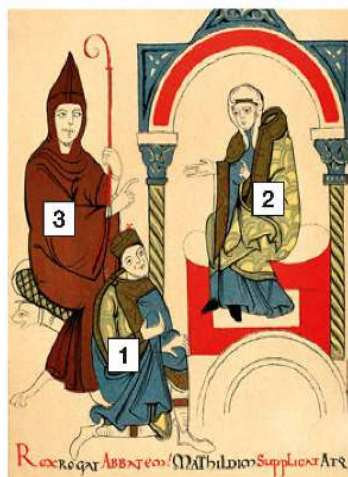

Opactwo w Cluny do naszych czasów zachowało się jedynie w niewielkim stopniu. Ogromna pięcionawowa bazylika została w XIX w. prawie w całości rozebrana.

■ Cluny, fotografia współczesna

■ REFORMA GREGORIAŃSKA

Wdrożone zmiany umocniły autorytet papieży. Dalsze reformy wiązały się z pontyfikatem **Grzegorza VII**, który objął tron papieski w 1073 r. i przez kolejnych 12 lat reformował Kościół, tocząc spór z cesarzem o prymat w świecie chrześcijańskim. Papież ten zlikwidował symonię oraz nakazał obowiązkowy **celibat**, czyli bezżenność duchowieństwa, co miało ograniczyć skandale obyczajowe. Kapłani nie mieli odtąd koncentrować się na zapewnieniu utrzymania dla małżonek i potomstwa, a skupić się na posłudze duchowej. Przede wszystkim jednak Grzegorz VII, aby zapobiec dalszemu uzależnianiu Kościoła od władzy świeckiej, w 1075 r. zakazał władcom mianowania biskupów. Decyzja ta wywołała wielkie wzburzenie na europejskich dworach. Szczególnie duże niezadowolenie okazał król niemiecki, a późniejszy cesarz – **Henryk IV**. W ten sposób rozpoczął się **spór o inwestyturę**. Gdy Henryk IV odmówił podporządkowania się decyzjom papieża, został obłożony **ekskomuniką**. Skutkiem było wykluczenie monarchy z Kościoła, a tym samym zwolnienie poddanych z przysięgi wierności wobec niego. W efekcie w Niemczech wybuchł bunt przeciwko Henrykowi IV, co zmusiło go do podjęcia wyprawy do

Król Henryk IV [1] prosi o wstawiennictwo u Grzegorza VII rządzącego w północnych Włoszech Matyldę [2]. Rozmowie przysłuchuje się opat Hugo z opactwa w Cluny [3].

■ rycina, Włochy, XI w.

Italii i ukorzenia się przed Grzegorzem VII. Dokonał tego za wstawiennictwem wpływowej władczyni Toskanii – Matyldy. Władca musiał stać przez trzy dni boso i w stroju pokutnym pod bramą zamku w **Canossie** [czyt.: kanossie] w północnej Italii, czekając na dopuszczenie przed oblicze Grzegorza VII. Dopiero wtedy uzyskał od papieża zdjęcie klątwy. Konflikt pomiędzy papieżem a cesarzem miał wpływ na politykę europejską. Władcy podzielili się na dwa obozy: popierający Grzegorza VII **obóz gregoriański** lub opowiadający się za Henrykiem IV **obóz cesarski**. W spór

Inwestytura – nadanie lenna przez seniora.

Ekskomunika – wyłączenie ze wspólnoty wiernych, co wiąże się m.in. z odmową udzielania sakramentów.

■ KOBIETY W ŚREDNIOWIECZU

W średniowieczu funkcje, które pełniły kobiety, były ściśle związane z ich przynależnością stanową. Chłopki i mieszcзки jako żony zwykle zajmowały się prowadzeniem domu i wraz z mężami powiązanego z nim gospodarstwa czy warsztatu. Żony rzemieślników trudniły się dodatkowo drobnym handlem, a po śmierci męża same zawiadywały warsztatem.

Kobiety z możnych rodów pełniły rolę żon i matek, ale niekiedy – dzięki własnym talentom i okolicznościom – zyskiwały znaczne wpływy. Dobrym przykładem są losy **Matyldy z Toskanii** – władczyni rozległych ziem położonych w północnej Italii, które odziedziczyła po ojcu i braciach. Matylda sprzyjała działaniom Grzegorza VII. To właśnie do niej należał zamek w Canossie, przed którego bramą Henryk IV oczekiwał na spotkanie z papieżem. Matylda była rzeczywistą władczynią swoich ziem – sama nimi rządziła, zdarzało jej się również prowadzić wojska do bitwy.

Inne możliwości otwierał przed kobietami z możnych rodów Kościół. Największą władzę uzyskiwały przełożone potężnych klasztorów żeńskich, które były nie tylko miejscami modlitwy, ale także ośrodkami nauki i sztuki. Dobrze świadczy o tym *Ogród przysmaków* – bogato ilustrowane dzieło Herrady z Landsbergu, klasztoru z Alzacji. Na podstawie fragmentów pism starożytnych i własnych hymnów stworzyła ona encyklopedię dla innych spragnionych wiedzy mniszek.

Hildegarda z Bingen była jedną z najbardziej wpływowych kobiet średniowiecza. Ta wyjątkowa mniszka żyła w XII w. i była jak na tamte czasy wyjątkowo wykształcona. Uznawano ją za niekwestionowany autorytet w wielu dziedzinach. Zajmowała się bowiem filozofią, medycyną, botaniką, a także komponowała muzykę.

■ ilustracja, Niemcy, XII w.

? Odszukaj informacje o innych znanych kobietach żyjących w średniowieczu i ich osiągnięciach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GRZEGORZ VII

ok. 1020–1085

Papież w okresie 1073–1085 r., święty Kościoła katolickiego. Pochodził z ubogiej rodziny. Nosił imię Hildebrand. Wykształcenie zdobył w zakonie benedyktynów. Następnie ściśle związał się z obozem zwolenników reform Kościoła i blisko współpracował z kolejnymi papieżami.

W 1073 r. sam został wybrany papieżem. Dążył do odnowy moralnej Kościoła i wcielenia w życie idei uniwersalizmu papieskiego, a więc podporządkowania władzy papieża całego świata chrześcijańskiego. Ogłoszenie planowanych reform w 1075 r. wywołało ostry spór z królem niemieckim Henrykiem IV o inwestyturę, czyli prawo mianowania biskupów. Początkowo zyskał przewagę nad władcą Niemiec, ogłaszając jego ekskomunikę i zwalniając tym samym poddanych z obowiązku posłuszeństwa. Ostatecznie jednak konflikt ten doprowadził do ucieczki papieża z Rzymu w 1084 r. Grzegorz VII wkrótce zmarł na wygnaniu.

Konflikt pomiędzy papieżem Grzegorzem VII [1] a królem niemieckim Henrykiem IV [2] (późniejszym cesarzem) składał się z dwóch etapów. Ostatecznie król Niemiec wybrał antypapieża Klemensa III [3] i wypędził dotychczasowego biskupa Rzymu.

■ ilustracja, Włochy, XII w.

ten włączył się również władca Polski Bolesław Śmiały (więcej na temat jego panowania na s. 212–213), który dzięki wspieraniu Grzegorza VII otrzymał od niego zgodę na koronację królewską.

Przewaga papieża Grzegorza VII nad cesarzem Henrykiem IV okazała się krótkotrwała. Uwolniony od klątwy cesarz wrócił do kraju, pokonał buntowników i ponownie wystąpił przeciw papieżowi. Tym razem zdobył poparcie części kardynałów, którzy na jego wniosek powołali innego papieża. Grzegorz VII musiał uciekać z Rzymu i wkrótce zmarł. Nie zakończyło to jednak sporu o inwestyturę, który trwał jeszcze

TEKST ŹRÓDŁOWY

DYKTAT PAPIESKI

Z czasów pontyfikatu Grzegorza VII pochodzi dokument, zawierający jego koncepcję władzy papieskiej w świecie chrześcijańskim. Tekst ten został zatytułowany *Dictatus papae* [czyt.: diktatus pape] – dosłownie *Dyktat papieski*.

1. Kościół rzymski przez samego Boga został założony.
2. Tylko sam biskup rzymski może być prawnie nazwany biskupem powszechnym.
3. Tylko on sam może biskupów składać z godności [odwoływać biskupów ze stanowisk] lub do nich przywracać. [...]
6. Z obłożonymi przez niego klątwą nie wolno przebywać w jednym domu. [...]
8. On sam tylko może używać insygniów cesarskich.
9. Tylko papieża stopy całować mają wszyscy książęta. [...]
12. Jemu wolno władcami rozporządzać [a więc i cesarzy z tronu składać]. [...]
18. Orzeczenie jego przez nikogo nie może być zaczepione [unieważnione], on sam zaś może unieważniać [orzeczenia] wszystkich innych.

19. Przez nikogo nie może być on sądzony. [...]
22. Kościół rzymski nigdy nie pobłądził i po wszystkie czasy, wedle świadectwa Pisma Świętego, w żaden błąd nie popadnie.
23. Biskup rzymski, jeśli kanonicznie został obrany, dzięki zasługom św. Piotra, niewątpliwie staje się świętym [...].
26. Nikt nie ma być uważany za katolika, kto nie zgadza się z Kościołem rzymskim.
27. On może poddanych zwalniać od wierności bezecnym [złym władcom].

Źródło: *Dictatus papae*, [w:] *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 126–127.

- ?** 1. Oceń, które z postulatów wyrażonych w cytowanym dokumencie najsilniej ograniczały władzę cesarza.
2. Przedstaw negatywne zjawiska związane z funkcjonowaniem Kościoła, które mogły zostać ograniczone dzięki zasadom wprowadzonym przez Grzegorza VII.

kilkadziesiąt lat. W 1122 r. kres zatargu przyniosło porozumienie, czyli **konkordat** zawarty w **Wormacji** przez cesarza Henryka V i papieża Kaliksta II. Przyjęto kompromisowe rozwiązanie. Biskupi mieli być odtąd wybierani przez kanoników, czyli duchownych tworzących kapitułę w każdej diecezji i zatwierdzani przez papieża. Papież również miał dokonywać aktu nadania godności biskupiej przez wręczenie pierścienia i pastorału. To jednak cesarz odbierał od nowego dostojnika przysięgę wierności i nadawał **beneficja**, czyli uposażenie przysługujące biskupowi z racji sprawowanego urzędu.

■ PAPIESTWO U SZCZYTU POTĘGI

Po kolejnych kilkudziesięciu latach papieństwo znalazło się u szczytu potęgi politycznej. W 1197 r. zmarł cesarz Henryk VI, nie pozostawiając dorosłego następcy, a rok później papieżem został świetnie wykształcony zwolennik prymatu papieństwa w chrześcijaństwie, **Innocenty III**. Scentralizował on zarządzanie Kościołem, szereg decyzji zastrzegając wyłącznie dla siebie. Klasztory wyłączał spod władzy biskupów i poddawał je bezpośrednio swojemu zwierzchnictwu. W **1215 r.** zwołał sobór, który zatwierdził absolutną władzę papieża w Kościele (o Innocentym III też na s. 261).

EUROPA W XI–XII WIEKU

LEGENDA

- obszar chrześcijaństwa zachodniego
- obszar chrześcijaństwa wschodniego
- obszary zamieszkiwane przez muzułmanów
- obszary zamieszkiwane przez ludność pogańską
- granice cesarstwa rzymskiego w 1032 r.
- granice cesarstwa bizantyjskiego w XI w.
- granica podziału na chrześcijaństwo zachodnie i wschodnie w XI w.
- przyjęcie chrztu w obrządku zachodnim (z datą)
- przyjęcie chrztu w obrządku wschodnim (z datą)

- ? 1. Wymień kraje słowiańskie, które przyjęły chrześcijaństwo zachodnie.
2. Wskaż regiony Europy znajdujące się poza kontrolą chrześcijan.

Tron papieski w rzymskiej bazylice św. Jana na Lateranie przypomina, że biskupi Rzymu nie zawsze rezydowali w Watykanie.

■ fotografia współczesna

W rezultacie umocnienia pozycji papieża Innocentemu III dwukrotnie udało się narzucić swojego kandydata w trakcie walk o tron cesarski. Jego polityczny autorytet uznali królowie Francji i Anglii. Tam, gdzie papież nie znajdował posłuchu, korzystał z narzędzia klątwy (ekskomuniki). Obłożonego nią władcę opuszczali poddani w obawie przed karą utraty życia wiecznego.

Chociaż następcy Innocentego III nie dorównywali mu wpływami, to aż do końca XIII w. w Europie panował okres **uniwersalizmu papieskiego**, a więc władzy papieża zarówno nad Kościołem, jak i dominacji nad władcami świeckimi.

■ WIELKA SCHIZMA WSCHODNIA

Na epokę odnowy Kościoła zachodniego przypadło pogłębienie podziałów w stosunkach z Kościołem

POSTAĆ HISTORYCZNA

INNOCENTY III

ok. 1160–1216

Urodził się w Italii, w rodzinie hrabiów Segni [czyt.: seni]. Gruntowne wykształcenie zyskał w trakcie studiów w Paryżu i Bolonii. Wybrany na papieża w 1198 r., podjął szereg ważnych politycznie decyzji: zainicjował IV i V krucjatę do Ziemi Świętej, a także krucjatę przeciw albigensom. Jednocześnie

popierał walkę z Maurami w Hiszpanii i wspierał szerzenie misji chrystianizacyjnej wśród ludów nadbałtyckich, m.in. ustanowił dla Prus pierwszego biskupa – Chrystiana. Dostrzegając konieczność reform, zwołał sobór laterański IV, podczas którego przeprowadzono liczne zmiany organizacyjne w Kościele. Zakceptował utworzenie zakonów dominikanów i franciszkanów. Był zwolennikiem nie tylko pełnej niezależności Kościoła od władz świeckich, lecz także dominacji nad nimi. Jego konsekwentna polityka prowadzona w sprzyjającej sytuacji sprawiła, że jego pontyfikat uważany jest za szczyt potęgi politycznej papieża.

wschodnim. Wpływ na to miało podkreślanie prymatu biskupa Rzymu, co patriarcha Konstantynopola odbierał jako zagrożenie dla swojej pozycji. Do tego doszły różnice doktrynalne – używanie do komunii na Zachodzie opłatka zamiast chleba oraz obecność w *Credo* w kościele rzymskim od IX w. stwierdzenia, że Duch Święty pochodzi nie tylko od Ojca, ale także od Syna. W 1054 r. legaci papieża Leona IX w Konstantynopolu wyklęli patriarchę, a on odwzajemnił ten gest. W ten sposób rozpoczęła się tzw. **schizma wschodnia**. Wynikająca z niej podział obowiązuje do dziś.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przejawy kryzysu Kościoła w IX i X w.
2. Omów pierwsze reformy wewnątrz Kościoła i podaj, gdzie zostały one przeprowadzone.
3. Wymień przyczyny sporu pomiędzy Grzegorzem VII i Henrykiem IV.
4. Wyjaśnij, dlaczego pontyfikat Innocentego III i jego następców nazywa się okresem uniwersalizmu papieskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kracik, *Grzegorz VII*, Kraków 2005.

E.W. Wies, *Cesarz Henryk IV. Canossa i walka o panowanie nad światem*, Warszawa 2000.

Pogorszenie się relacji pomiędzy Kościołem zachodnim i wschodnim przypadło na czas, gdy cesarstwo bizantyjskie musiało się zmierzyć z nowym zagrożeniem. U jego granic powstało bowiem agresywne państwo Turków seldżuckich. Ekspansja tego ludu miała także istotny wpływ na życie chrześcijan, ponieważ odcinała drogę do najświętszych miejsc ich religii: Grobu Pańskiego i Kalwarii w Jerozolimie.

Co mogli zrobić wyznawcy chrześcijaństwa w tej sytuacji? Do jakich skutków doprowadziło spotkanie dwóch cywilizacji?

■ POCZĄTEK ZAGROŻENIA TURECKIEGO

W XI w. na Bliski Wschód przybył nowy lud – **Turcy seldżuccy**. Choć byli wyznawcami islamu, to ich ekspansja była skierowana początkowo przeciw Arabom. Turcy zdobyli stolicę kalifów – Bagdad, jak również opanowali obszar Palestyny wraz z Jerozolimą. Zaatakowali następnie z sukcesem azjatyckie posiadłości cesarstwa bizantyjskiego, które stało tym samym na skraju przepaści. Cesarz szukał pomocy, a mógł ją uzyskać jedynie od chrześcijańskiej Europy Zachodniej. Podjąć walkę z nowymi napastnikami na Wschodzie było skłonne zwłaszcza papieństwo, które mogło w ten sposób zwiększyć swój autorytet wśród chrześcijan. Już papież Grzegorz VII planował organizację antytureckiej wyprawy, a do tego pomysłu pod wpływem kolejnych prośb Bizantyńczyków powrócił **Urban II**. W **1095 r.**, w trakcie synodu biskupów **w Clermont** [czyt.: klermą] we Francji, wystąpił publicznie z poruszającą mową, wzywając do udzielenia wsparcia chrześcijanom ze Wschodu.

■ PIERWSZA KRUCJATA

Już wiosną 1096 r. w stronę Ziemi Świętej wyruszyła tzw. **wyprawa ludowa**, złożona z chłopów, biedoty miejskiej, ludzi z marginesu, ale też zubożałych rycerzy z północnej i wschodniej Francji. Jej uczestnicy nie do końca orientowali się, jaką odległość mają do przebycia, dlatego szybko pojawiły się problemy z zaopatrzeniem. W mijanych miastach często dokonywali pogromów Żydów, których uznawali za wrogów Chrystusa.

WARTO WIEDZIEĆ

Dlaczego wezwanie do krucjaty wywołało szeroki odzew?

Duży wpływ na popularność ruchu krucjatowego miało nauczanie Kościoła z X i XI w., w którym z jednej strony propagowano ideał rycerza Chrystusa – obrońcy wiary, a z drugiej strony hasła **pokoju bożego**. Te ostatnie zachęcały rycerstwo do powstrzymania się od prywatnych walk pomiędzy chrześcijanami. W efekcie upowszechniło się przekonanie, że prawdziwy rycerz powinien walczyć za wiarę.

Wspólna wyprawa chrześcijan do Ziemi Świętej zgodnie z ideą pokoju bożego miała zapewnić pielgrzymom dostęp do miejsc świętych, rycerstwu łupy i nowe ziemie, a chrześcijańskiej Europie spokój.

■ *miniatura, Francja, XIII w.*

? Kogo obowiązywały zasady bożego pokoju?

Ci spośród pierwszych krzyżowców, którym udało się dotrzeć do Azji, bez większego trudu zostali pokonani przez Turków.

Właściwa **I krucjata** rozpoczęła się jesienią 1096 r. W jej skład weszli głównie rycerze francuscy oraz normanścy (z Normandii i Sycylii). Wielu z nich wyruszyło na nią nie tylko ze względu na uczucia i potrzeby religijne. Pałali także chęcią przeżycia egzotycznej przygody i mieli nadzieję na zdobycie cennych łupów. Faktyczne dowództwo wyprawy spoczywało w rękach nielicznych wielkich możnych, wśród których prymat zdobył książę lotaryński **Gotfryd de Bouillon** [czyt.: buja]. W sumie zebrane wojska składały się z kilku tysięcy konnych i kilkudziesięciu tysięcy pieszych rycerzy oraz towarzyszących im sług.

Prowadzone z różnych stron oddziały krzyżowców połączyły się z wojskami bizantyjskimi dopiero pod murami Konstantynopola, gdzie szybko okazało się, że współdziałanie łacińsko-greckie nie będzie łatwe. Obie strony traktowały się z dużą nieufnością: Bizantyjczycy uważali „Franków” za barbarzyńców, ci z kolei podejrzewali Greków o zdradę. Ostatecznie jednak – przy pomocy floty cesarza i Wenecjan – zgromadzonym wojskom udało się przeprawić do Azji i pokonać Turków, którzy byli zaskoczeni rozmiarami łacińskiej ekspedycji. W ciągu długiej kampanii rycerstwo przemierzyło Azję Mniejszą i wkroczyło do Syrii, a następnie do Palestyny, zdobywając kolejne punkty oporu.

Piotr Pustelnik stanął na czele krucjaty ludowej i poprowadził liczącą ok. 40 tys. osób wyprawę w kierunku Palestyny. Jego armia składała się z chłopów, włóczęgów, przestępców i w niewielkim stopniu z rycerzy. Poniosła całkowitą klęskę natychmiast po wkroczeniu na tereny kontrolowane przez muzułmanów.

■ miniatura, Europa, XIII w.

Latem 1099 r. krzyżowcy stanęli pod murami Jerozolimy i, chociaż ich wojska były już poważnie osłabione wcześniejszymi walkami, po kilkutygodniowym oblężeniu ją zdobyli. Znaczną część mieszkańców miasta wymordowano, a ich mienie rozgrabiono.

Na opanowanych przez krzyżowców terenach utworzono **Królestwo Jerozolimskie**, którego faktycznym władcą został Gotfryd de Bouillon – przybrał on jednak skromny tytuł „obrońcy Grobu Świętego”. Po rychłej śmierci Gotfryda, w 1100 r., jego brat Baldwin nie miał już takich skrupułów i ogłosił się królem jerozolimskim. Nowe państwo zorganizowano według zachodnioeuropejskich wzorców lennych, a podlegały mu mniejsze władztwa – hrabstwo Edessy, księstwo Antiochii i hrabstwo Trypolisu (porównaj z [mapą](#) na s. 236).

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA PAPIEŻA URBANA II NA SYNODZIE W CLERMONT W 1095 ROKU

Wystąpienie Urbana II skierowane do tłumów zgromadzonych pod miastem wzbudziło entuzjazm. Zostało przytoczone m.in. w kronice Fulchera z Chartres [czyt.: szart], który sam wziął udział w I krucjacie.

Wszak jest koniecznością, abyście niezwłocznie podążyli z pomocą waszym braciom zamieszkującym na Wschodzie i potrzebującym waszej [...] pomocy. Na nich zwalili się bowiem [...] Turcy i Arabowie, którzy dotarli aż do Morza Śródziemnego [Egejskiego] [...]. Zajmując coraz dalsze ziemie tychże chrześcijan, oni uzyskali nad nimi przewagę niejednokrotnie rozbijając ich w walce, wielu zabili lub wzięli do niewoli, kościoły porozbijali, a imperium spustoszyli. [...] Dlatego zwracam się z pokorną prośbą [...], abyście [...] częściej nakłaniali wszystkich [...], aby oni w porę pomogli wschodnim chrześcijanom

i wypędzili z granic chrześcijańskiego świata ludzi tego niecnego rodzaju. [...]

Wszystkim idącym tam, w wypadku ich zgonu na lądzie czy na morzu lub w boju z poganami, od tej chwili odpuszczone będą grzechy. To przyrzeczenie idącym daję ja jako upoważniony przez Boga. [...] Niech się obecnie staną rycerzami ci, którzy przedtem byli rozbójnikami. Niech obecnie prowadzą sprawiedliwą walkę z barbarzyńcami ci, którzy poprzednio walczyli przeciw braciom i współrodakom. Niech otrzymają teraz wieczną nagrodę ci, którzy dawniej za małą zapłatę byli najemnikami. [...]

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 151–152.

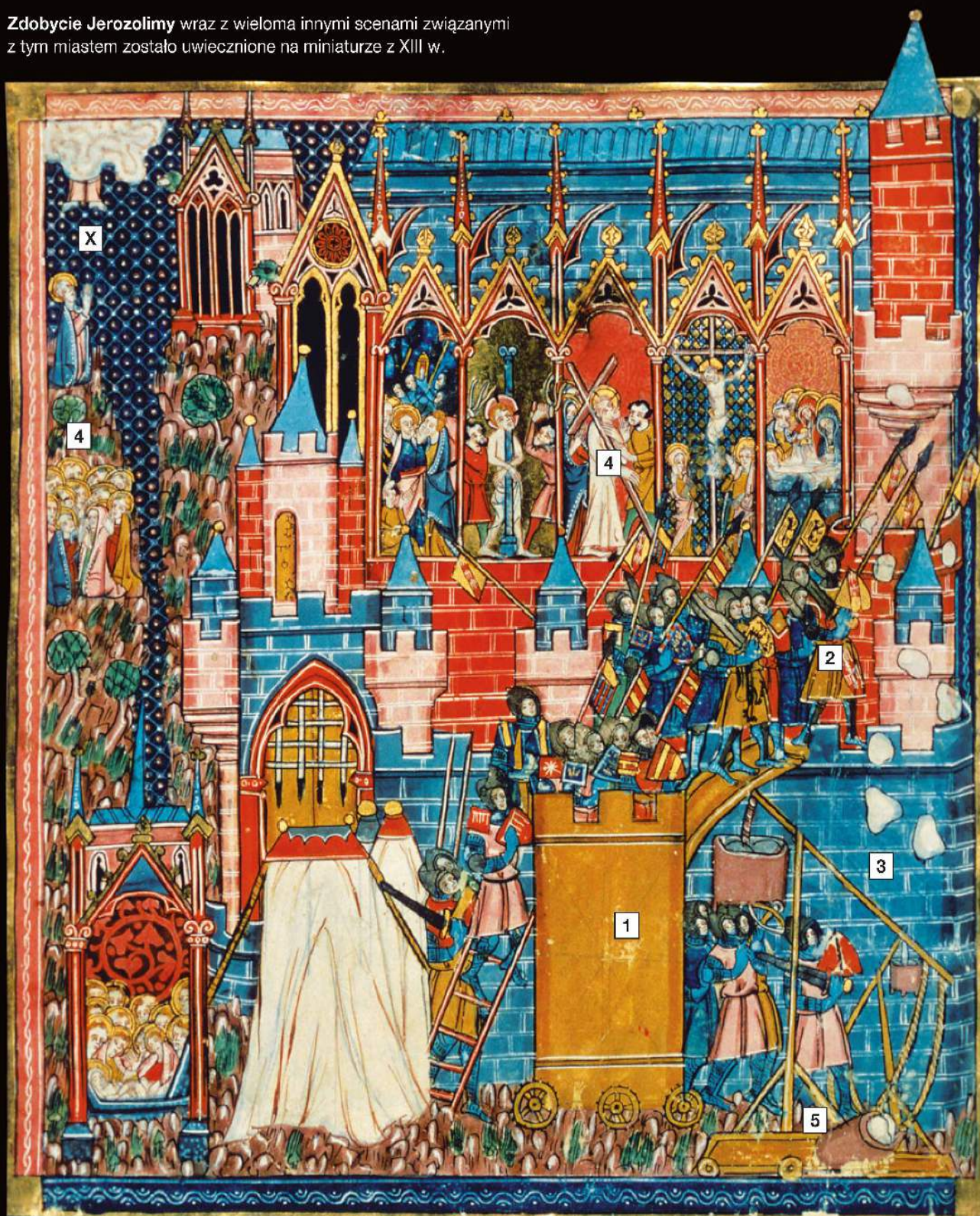

1. Wyjaśnij, co miało być celem wyprawy, do której podjęcia wzywał papież.
2. Przedstaw, jak papież zachęcał chrześcijan do udziału w wyprawie krzyżowej.

ZDOBYCIE JEROZOLIMY

Wydarzeniem, które zadecydowało o powodzeniu I krucjaty i opanowaniu Ziemi Świętej, było zdobycie Jerozolimy. Oblężenie miasta rozpoczęło się na początku czerwca 1099 r. Najpierw najeźdźców ograniczał przede wszystkim brak drewna niezbędnego do budowy maszyn oblężniczych. Gdy zdecydowano się jednak na ten cel poświęcić statki, którymi przybyła część krzyżowców, sytuacja obrońców Jerozolimy stała się trudna. Decydujący atak dowodzone przez Gotfryda de Bouillon wojska chrześcijan przeprowadziły 15 lipca 1099 r. Po opanowaniu Jerozolimy zwycięzcy dokonali rzezi obrońców i ludności cywilnej.

Zdobycie Jerozolimy wraz z wieloma innymi scenami związanymi z tym miastem zostało uwiecznione na miniaturze z XIII w.

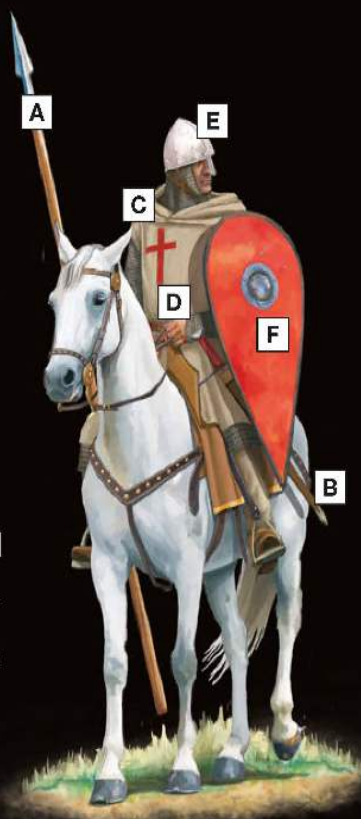
Bitwa pod Askalonem, stoczona niespełna miesiąc po zdobyciu Jerozolimy, zakończyła się zwycięstwem krzyżowców nad liczeńszymi siłami muzułmanów. Zdecydowało to o losie Jerozolimy, która na ponad 80 lat trafiła pod panowanie chrześcijan.

■ rycina na podstawie witrażu, Francja, XIX w.

- 1 Wieże oblężnicze** pozwalały oblegającym dostać się na mury miejskie, a także były wysmienitym punktem strzeleckim dla łuczników. 15 lipca krzyżowcom udało się dopchnąć jedną z dwóch zbudowanych wież do murów Jerozolimy, z jej szczytu wdrzeć się na nie, a potem do miasta.
- 2 Krzyżowcy** zostali przedstawieni na miniaturze ze znacznie późniejszym wyposażeniem, pochodzącym z czasów, kiedy wykonano miniaturę (XIII w.), a nie z okresu I krucjaty (przełom XI i XII w.).
- 3 Mury obronne**, baszty oraz brama Jerozolimy na miniaturze zostały namalowane w popularnym w XIII w. stylu gotyckim, który w chwili zdobycia tego miasta jeszcze nie powstał.
- 4 Sceny z życia Chrystusa** związane z Jerozolimą ukazano w górnej części malowidła. Informowano w ten sposób odbiorcę, jakie miasto zostało przedstawione na ilustracji. Dodatkowo wyjaśniano, z jakiego powodu krzyżowcy chcieli zająć Jerozolimę.

Krzyżowiec uczestniczący w I krucjacie był uzbrojony we włócznię **A** oraz miecz **B**. Jego ciało chroniła kolczuga **C**, na którą w gorącej Palestynie nakładano dodatkowo jasną tunikę lub płaszcz z naszytym lub namalowanym krzyżem **D**. Chroniło to jeźdźcę przed upałem. Helm z nosalem **E** osłaniał twarz krzyżowca, a podłużna tarcza w kształcie migdała **F** pozwalała zasłonić się przed strzałami i ciosami zadawanymi bronią białą.

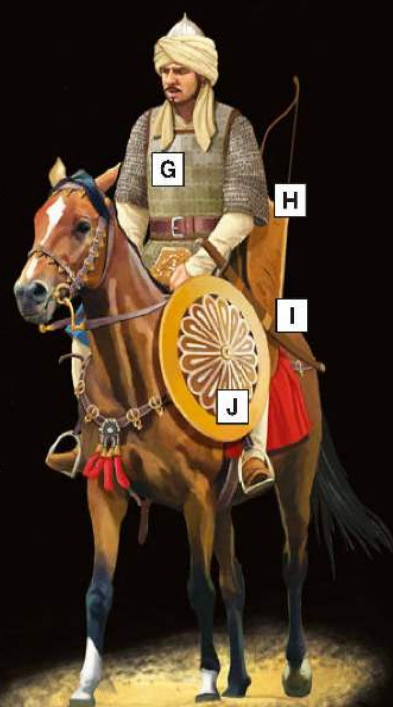

- 1.** Opisz przebieg oblężenia Jerozolimy, wykorzystując średniowieczną miniaturę.
- 2.** Wskaż na miniaturze elementy, które zostały przedstawione w sposób niezgodny z realiami czasu I krucjaty. Z czego wynikają te niekonsekwencje?
- 3.** Odszukaj informację, jakie wydarzenie z Ewangelii związane z przylegającym do Jerozolimy wzgórzem ukazano na ilustracji w miejscu oznaczonym **X**.

- 5 Trebusz** to machina oblężnicza, która służyła do miotania pocisków na znaczną odległość. Wykorzystywał zasadę dźwigni i charakteryzował się dość znaczną celnością.

Wojownik arabski był lżej opancerzony od krzyżowca. Kolczuga **G** osłaniała mniejszą część jego ciała, ale w mniejszym stopniu kępowała ruchy podczas strzelania z łuku **H** w ruchu. Szabla **I** była wytrzymała a jej kształt sprawiał, że można było się nią posługiwać w walce znacznie sprawniej niż mieczem. Nie wielka tarcza **J** była używana podczas walki wręcz, a podczas jazdy przytraczano ją do konia, tak by nie przeszkadzała jeźdźcowi w strzelaniu z łuku.

POWSTANIE ZAKONÓW RYCERSKICH

Utworzone ogromnym kosztem państwa krzyżowców na Bliskim Wschodzie były słabe, niewielkie i zagrożone atakami muzułmanów. Dodatkowo wielu spośród uczestników I krucjaty nie chciało pozostać na Wschodzie i powróciło w rodzinne strony, choć ci, którzy zostali, otrzymali większe lub mniejsze lenna. Konieczny

był zatem stały napływ posiłków z Europy. Służyć temu miało utworzenie **zakonów rycerskich**. Wstępujący do nich rycerze składali zwykłe śluby zakonne (ubóstwa, czystości i posłuszeństwa), a dodatkowo ślubowali walkę z niewiernymi. Pierwszy zakon tego typu został założony w 1118 r. przez grupę francuskich rycerzy, których – od położenia ich siedziby w sąsiedztwie Świątyni Salomona – nazwano **templariuszami**

WYPRAWY KRZYŻOWE

Pieczęć templariuszy przedstawiała dwóch rycerzy dosiadających jednego konia. Miało to symbolizować ślubowane przez rycerzy zakonnych ubóstwo.

rysunek, Francja, XIX w.

LEGENDA

- państwa chrześcijańskie
- państwa muzułmańskie
- obszary zamieszkałe przez pogan

Państwa założone przez krzyżowców:

- Królestwo Jerozolimskie i jego lenna w latach 1099–1187
- Cesarstwo łacińskie w latach 1204–1261
- granice państw w II poł. XII w.

Wyprawy krzyżowe:

- I w latach 1096–1099
- II w latach 1147–1149
- III w latach 1189–1192
- IV w latach 1202–1204
- miejsce ogłoszenia I krucjaty do Ziemi Świętej
- ważniejsze bitwy

1. Wymień kraje, które musieli przebyć krzyżowcy podróżujący do Ziemi Świętej drogą morską i lądową.
2. Podaj nazwę państwa krzyżowców, które było najbardziej wysunięte na wschód.

(łac. *templum* – świątynia). Kolejny powstał w 1150 r., a ponieważ był związany z jerozolimskim szpitalem św. Jana – właśnie od tego patrona (łac. *Joannes*) jego rycerzy zwano **joannitami**. W 1190 r. powołano Zakon Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, w skrócie nazywany Zakonem Niemieckim, a w Polsce – **krzyżackim**.

Zgrupowani w zakonach rycerze przede wszystkim doskonalili się w rzemiośle wojennym, tradycyjne powinności zakonników ograniczając do minimum. Na czele zakonu stał wielki mistrz, a braci obowiązywała wojskowa dyscyplina. Idea zakonów rycerskich zdobyła wielką popularność w Europie, co wyrażało się głównie w bogatych nadaniach posiadłości ziemskich. W efekcie wielcy mistrzowie stali się niezależnymi graczami politycznymi, co z czasem zaczęło budzić krytykę i niechęć. Mimo wszystko zakony odegrały ważną rolę w walkach prowadzonych przez Królestwo Jerozolimskie, istotnie wpłynęły także na rozwój etosu rycerskiego.

KOLEJNE KRUCJATY

W 1144 r. krzyżowcy ponieśli pierwszą stratę terytorialną – muzułmanie zajęli hrabstwo Edessy. Wydarzenie to zmobilizowało europejskie rycerstwo do podjęcia **II krucjaty** (1147–1149), na której czele stanęli król niemiecki Konrad III oraz król francuski Ludwik VII. Nieporozumienia pomiędzy władcami sprawiły jednak, że wyprawa zakończyła się fiaskiem. W następnych

Wyprawy krzyżowe do Ziemi Świętej

Krucjata	Data	Skutki
wyprawa ludowa	1096	- pogromy Żydów - rabunki na trasie przemarszu - klęska w starciu z muzułmanami
I	1096–1099	- podbój Palestyny - utworzenie państw krzyżowców
II	1147–1149	klęska rycerstwa europejskiego
III	1189–1192	porozumienie Ryszarda Lwie Serce z Saladynem – podział wpływów w Ziemi Świętej
IV	1202–1204	- zdobycie Konstantynopola - utworzenie cesarstwa łacińskiego
wyprawy dziecięce	1212	zaginięcie, śmierć lub niewola uczestników wyprawy
V	1217–1221	podczas marszu na Kair otoczenie i zmuszenie krzyżowców do opuszczenia Egiptu
VI	1248–1254	- klęska krzyżowców w Egipcie - król Francji w niewoli muzułmanów
VII	1270	- śmierć Ludwika Świętego - ostateczna klęska krzyżowców

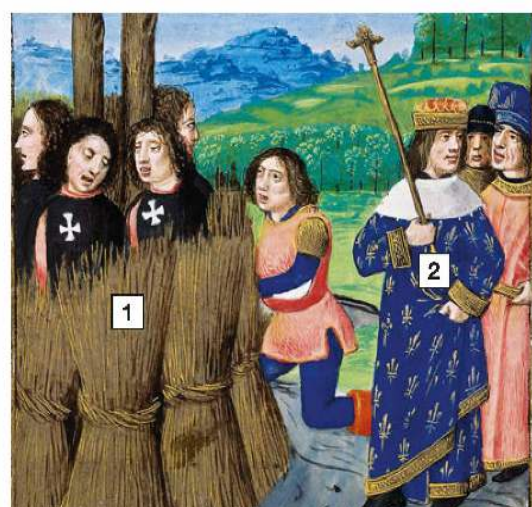
latach ważne zmiany zaszły w świecie islamu: władzę w Egipcie objął **Saladyn** – zdolny polityk i dowódca, który zjednoczył Arabów i Turków. W 1187 r. prowadzone przez niego wojska rozbiły siły krzyżowców, a wkrótce zdobyły także Jerozolimę i większość ich pozostałych miast i twierdz. Na ratunek chrześcijanom wyruszyła III krucjata (1189–1192), kierowana

WARTO WIEDZIEĆ

Dalsze losy zakonów rycerskich

Utworzone w czasach wypraw krzyżowych zakony z czasem – gdy Europa pogodziła się już z utratą Jerozolimy – musiały znaleźć dla siebie nowe pola działania. Najdłuższą walkę z Turkami kontynuowali joannici, którzy po wyparciu z Królestwa Jerozolimy osiedlili się na Rodos, gdzie utrzymali się do początków XVI w. Później z kolei przenieśli się na Maltę i pod nazwą kawalerów maltańskich działają do dziś. Zakon Niemiecki (krzyżacki) szybko przeniósł się na północ Europy i tu skupił się na swoim władztwie w Prusach. Najgorszy los spotkał templariuszy, których bogactwa zapragnął przejąć francuski król Filip IV Piękny (więcej o jego polityce na s. 263). W efekcie templariusze zostali fałszywie oskarżeni o czary i kult Szatana, zakon zlikwidowano, a jego majątek został skonfiskowany. Ostatni wielki mistrz templariuszy Jakub de Molay [czyt.: mole] spłonął na stosie w 1314 r.

 Odszukaj informacje na temat obecności zakonów rycerskich na ziemiach polskich.

Templariusze [1] na stos trafili w wyniku oskarżenia ich m.in. o herezję i czary przez króla Francji Filipa IV Pięknego [2]. Władca wymógł na papieżu likwidację zakonu, wielu templariuszy skazał na śmierć i przejął ogromny majątek, jakim dysponowali we Francji.

■ miniatura, Francja, XV w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRYDERYK BARBAROSSA

ok. 1122–1190

Król Niemiec od 1152 r., cesarz rzymski od 1155 r.

Dążył do umocnienia władzy cesarskiej w Niemczech i we Włoszech, co doprowadziło do ponownego ożywienia konfliktu z papieżem. Sześciokrotnie wyprawiał się za Alpy. Ostatecznie w bitwie pod Legnano [czyt.: leniano]

w 1176 r. został pokonany przez koalicję miast włoskich i musiał zawrzeć z nimi i z papieżem pokój. Fryderyk – realizując program władzy uniwersalnej cesarza – umocnił swoje wpływy w Czechach i kilkakrotnie interweniował w Polsce. Zaaranżował też małżeństwo swojego syna Henryka IV z dziedziczką Sycylii Konstancją, co wzmocniło jego pozycję we Włoszech. W 1189 r. stanął na czele zorganizowanej przez siebie III krucjaty, podczas której utonął w rzece Salef.

POSTAĆ HISTORYCZNA

SALADYN

1138–1193

Wybitny wódz i polityk muzułmański, sultan Egiptu i Syrii w latach 1174–1193. W młodości dał się poznać jako zdolny dowódca, co utorowało mu drogę do wysokich urzędów. W 1169 r. został wezyrem (najwyższym urzędnikiem) Egiptu, a od 1174 r. sprawował faktycznie suwerenne rządy

nad Egiptem i Syrią. Początkowe lata panowania poświęcił na umocnienie swojego panowania i walkę z konkurentami. Później rozpoczął walki z krzyżowcami, których siły rozbił w bitwie pod Hittinem w 1187 r. Zwycięstwo to pozwoliło mu zająć większość ich miast i zamków, w tym Jerozolimę. Jednocześnie Saladin troszczył się o rozwój i pomyślność gospodarczą swojego państwa, wspierał handel, dostrzegał korzyści płynące z utrzymywania kontaktów z innymi kulturami.

przez cesarza **Fryderyka Barbarossę** oraz królów: angielskiego **Ryszarda Lwie Serce** i francuskiego **Filipa II Augusta**. Prowadzone przez nich oddziały odniosły kilka sukcesów, lecz ostatecznie okazały się zbyt słabe, aby pokonać armię Saladyna i odzyskać Jerozolimę.

Kolejną próbę podjęto na początku XIII w., jednak uczestnicy **IV krucjaty** (1202–1204) w ogóle nie dotarli na Wschód. Wezwani przez jednego z uczestników rywalizacji o tron cesarski, uderzyli na Konstantynopol, który zdobyli i złupili. Następnie miasto to uczynili stolicą nowo utworzonego cesarstwa łacińskiego, które funkcjonowało kilkadziesiąt lat. Uczestnicy wyprawy zostali potępieni przez głównego organizatora krucjaty – papieża Innocentego III. Taki przebieg IV krucjaty przyczynił się do upadku idei ruchu krucjatowego. Jeszcze w 1229 r. cesarz Fryderyk II na krótko odzyskał Jerozolimę, ale nie zmieniło to losu państw chrześcijańskich w Ziemi Świętej. W 1291 r. padła ostatnia twierdza krzyżowców – **Akka** (Akkon).

■ SKUTKI WYPRAW KRZYŻOWYCH

Wyprawy krzyżowe nie osiągnęły najważniejszego celu, a więc nie zapewniły trwałego panowania chrześcijan w Ziemi Świętej i nie odsunęły niebezpieczeństwa od cesarstwa bizantyjskiego. Nie doprowadziły

również do zbliżenia pomiędzy Kościołem zachodnim i wschodnim. Przeciwnie – na skutek IV krucjaty doszło nie tylko do osłabienia Bizancjum, lecz także do znacznego pogłębienia podziałów pomiędzy chrześcijaństwem zachodnim a wschodnim (prawosławiem).

Jednakże niemal dwustuletni ruch krucjatowy istotnie wpłynął na gospodarkę, społeczeństwo i kulturę Europy. Konieczność zapewnienia stałego połączenia pomiędzy Europą i Jerozolimą spowodowała znaczny rozwój żeglugi morskiej. Organizację transportu ludzi i towarów do Ziemi Świętej przejęły przede wszystkim miasta włoskie (Wenecja, Genua), które zdominowały

Załadunek statku wyruszającego z krzyżowcami na krucjatę do Palestyny. Wyprawy krzyżowe pozwoliły włoskim miastom portowym: Genui, Wenecji i czasowo także Pizie, stworzyć potężne floty i nawiązać kontakty handlowe na Bliskim Wschodzie.

■ miniatura, XIV w.

Zdobycie Konstantynopola przez uczestników IV wyprawy krzyżowej ostatecznie osłabiło Bizancjum i trwale skłóciło chrześcijan wschodnich i zachodnich.

■ obraz olejny Eugène'a Delacroix, Francja, XIX w.

handel lewantyński, to jest prowadzony z Lewantem, czyli Bliskim Wschodem. W jego ramach włoscy kupcy przywozili z Dalekiego Wschodu przede wszystkim towary luksusowe (tkaniny, ozdoby, przyprawy). Zapotrzebowanie na takie dobra w Europie wzrosło właśnie na skutek krucjat, które pozwoliły rycerzom i możnym z Zachodu odkryć, jak bogate i wygodne życie prowadzili mieszkańcy Wschodu. Krucjaty sprzyjały również rozwojowi instytucji bankowych i kredytu, które ułatwiały finansowanie samych podróży.

Niezwykle silny był wpływ wypraw krzyżowych na europejskie społeczeństwo. Przede wszystkim idea walki za wiarę scementowała poczucie wspólnoty stanu rycerskiego i przyspieszyła rozwój zarówno jego etosu, jak i kultury dworskiej. Ponadto kosztowny udział w wyprawach powodował przejmowanie rozdrobnionych i zadłużonych majątków rycerskich przez władcę lub Kościół. Powodowało to stopniowe umacnianie władzy centralnej i ograniczanie dawnych wojen prywatnych i rodzinnych. W ten sposób powoli kształtował się nowy ład społeczny, w którym funkcje poszczególnych stanów były już wyraźnie zdefiniowane.

Wreszcie kontakty ze Wschodem przyniosły Europie Zachodniej odkrycie wielu zapomnianych dzieł

WARTO WIEDZIEĆ

Rekonkwista

Elementem ruchu krucjatowego była też rekonkwista (hiszp. *reconquista* – odzyskiwanie, ponowne zdobywanie) prowadzona na obszarze Półwyspu Iberyjskiego. Tu z dawnej marchii hiszpańskiej Karola Wielkiego powstały królestwa i hrabstwa chrześcijańskie. Przy wsparciu rycerstwa francuskiego stopniowo odbierały one ziemie zajmowane od VIII w. przez muzułmanów. Decydującą klęskę zadano im w bitwie pod Navas de Tolosa [czyt.: nawas de toloza] w 1212 r. Odtąd większość Półwyspu Iberyjskiego znalazła się w rękach chrześcijan, choć na południu emirat Grenady przetrwał aż do 1492 r.

Zdobycie Lizbony w 1147 r. przez pierwszego króla Portugalii – Alfonsa I – było jednym z przełomowych wydarzeń rekonkwisty. Udało mu się zająć to ważne miasto dzięki pomocy uczestników II krucjaty, którzy płynęli z Europy Północnej do Palestyny.

■ obraz, XX w.

? Jakie znaczenie miało pojęcie „rekonkwista”?

literackich i naukowych z okresu starożytności. Pod wpływem arabskim zaczęły się rozwijać matematyka i medycyna, astronomia i fizyka, zmieniały się również architektura i sztuka. Ta wymiana kulturowa odbywała się częściowo także na terenach muzułmańskiej Hiszpanii i Sycylii, ale krucjaty pozwoliły znacznie zintensyfikować ten proces.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wypraw krzyżowych.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki sprawiały, że łatwiej było zorganizować wyprawę krzyżową niż trwałą obronę Królestwa Jerozolimy.
3. Oceń, jaki wpływ na pozycję papieżstwa w Europie miały wyprawy krzyżowe.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Hamilton, *Wyprawy krzyżowe*, tłum. S. Bartosik, Warszawa 2000.
S. Leśniewski, *Jerozolima 1099*, Warszawa 2008.

Krak des Chevaliers

Krak des Chevaliers [czyt.: krak de szewalje] jest [...] nie tylko symbolem szpitalników w Ziemi Świętej. Budowla łączy w sobie gotycki geniusz architektów chrześcijańskiego zakonu rycerskiego i myśl techniczną wielkich budowniczych, jakimi byli mamelucy.

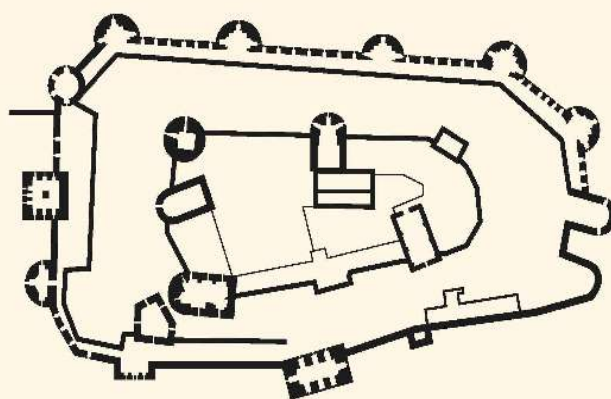
Henri Stierlin

■ POCZĄTKI ZAMKU

W górzystej okolicy pomiędzy wybrzeżem Morza Śródziemnego a syryjskim miastem Hims (Homs) wzniesiono jeden z najokazalszych zamków z okresu wypraw krzyżowych. Powstał on w miejscu, którego walory obronne dostrzeżono już wcześniej. Od 1031 r. znajdowała się tu twierdza Hisn al-Akrād, czyli Zamek Kurdów. Już podczas I krucjaty, w 1099 r., została ona opanowana przez krzyżowców dowodzonych przez hrabiego z Saint-Gilles [czyt.: są żil] w czasie ich marszu do Jerozolimy. Chrześcijanie spędzili tu 10 dni, a gdy ruszyli w dalszą drogę, do opuszczonego zamku powrócili muzułmanie. W początkach XII w. Zamek Kurdów ponownie dostał się w ręce chrześcijańskie i znalazł się pod władzą hrabiów Trypolisu. Wkrótce jednak okazało się, że utrzymanie twierdzy i opłacenie stacjonującej tam załogi przekracza ich możliwości finansowe. Ostatecznie hrabia Rajmund z Trypolisu przekazał ją joannitom – jednemu z zakonów rycerskich powstałych w czasie krucjat.

Potężne mury **1** i baszty **2** chroniące Krak des Chevaliers do dziś robią wrażenie na zwiedzających. Zachował się także fragment akweduktu **3**, za pomocą którego twierdzę zaopatrywano w wodę.

■ fotografia współczesna

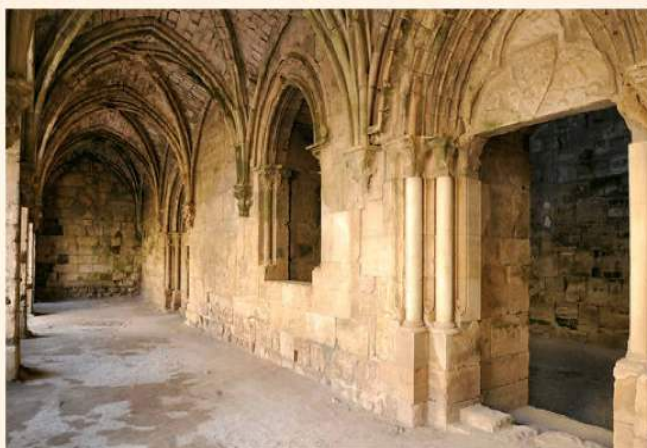

Plan zamku Krak des Chevaliers

■ PRZEBUDOWA TWIERDZY

Niedługo później okolice zamku zostały nawiedzone przez potężne trzęsienia ziemi, które – według źródeł arabskich – sprawiły, że z dawnego Zamku Kurdów nie pozostał kamień na kamieniu. W tej sytuacji roz-

Gotyckie wnętrza i dziedzińce zamku zachowały się w dobrym stanie do naszych czasów.

■ fotografia współczesna

poczęto wznoszenie całkowicie nowego obiektu, który otrzymał nazwę Krak des Chevaliers, a więc Zamek Rycerzy. Nowa twierdza – przebudowywana i rozbudowywana w XIII w. – łączyła elementy architektury łacińskiej i bizantyjskiej. Całe założenie opierało się na nieregularnym planie, typowym dla architektury obronnej Bizancjum. Otaczały je fosa oraz dwa pierścienie murów obronnych, z których zewnętrzny miał nawet 6 m grubości. Charakterystyczne dla architektury Wschodu były również liczne baszty i wieże, którymi umocniono mury. Z kolei wzniesione w środku budowle powstały w stylu gotyckim, który wówczas rozwijał się w Europie Zachodniej. Znalazły się tu m.in. wielka sala rycerska i przestronna kaplica. Z kolei ważne ze względów strategicznych stajnie i spichlerze umieszczono poniżej poziomu dziedzińca zamku. Nad całym założeniem górowały trzy wieże, które stanowiły mogły ostatnie schronienie dla obrońców twierdzy.

Lata świetności Krak des Chevaliers przypadły na pierwszą połowę XIII w., kiedy zamek był głównym oparciem joannickiego władztwa w Ziemi Świętej. Zakonnicy cały czas dbali o stan twierdzy, wzmacniając m.in. podstawy murów obronnych, aby uodpornić je na powtarzające się trzęsienia ziemi. Z kolei sama twierdza wiele razy dowiodła swoich walorów obronnych – np. w 1188 r. sułtan Saladin, który nie mógł jej zdobyć, zrezygnował z wyprawy na północ i planów opanowania Antiochii.

■ KONIEC TWIERDZY KRZYŻOWCÓW

Kres panowania krzyżowców nad zamkiem nastąpił w 1271 r., kiedy pod jego murami stanęły siły sułtana Egiptu – Bajbarsa. Opór obrońców udało się przełamać po ponad miesięcznym oblężeniu, w czym pomogły nie tylko maszyny oblężnicze i przewaga liczebna sił

Ozdoby i napisy z czasów, gdy zamek zajmowali chrześcijanie, przetrwały jedynie w nielicznych miejscach. Większość z nich została skuta lub uległa zatarciu.

■ fotografia współczesna

sułtana, lecz także zmyślny podstęp polegający na wysłaniu do obrońców sfalszowanego listu – rzekomo od hrabiego Trypolis. List sugerował, że załoga zamku nie może liczyć na żadną pomoc, co skłoniło zakonników do poddania twierdzy muzułmanom.

Nowi właściciele twierdzy szybko odbudowali zniszczenia wojenne, umacniając dodatkowo zamek nowymi wieżami i barbakanami. Potem jego militarne znaczenie się zmniejszyło, chociaż dla celów wojskowych był wykorzystywany jeszcze w XIX w. Dopiero od lat 30. XX w. twierdzę zaczęto postrzegać jako zabytek i podjęto działania w celu jej zabezpieczenia i renowacji. Niestety niedawno wojna zawitała tu ponownie: w 2011 r., w trakcie prowadzonej w Syrii wojny domowej, zamek został ostrzelany ogniem artyleryjskim i zbombardowany, co spowodowało znaczne zniszczenia.

Kaplica zamkowa została przez muzułmanów przekształcona w meczet. Świadczeniem tej zmiany jest minbar widoczny na zdjęciu po prawej stronie – podwyższona kazalnica, którą tradycyjnie umieszcza się w islamskich świątyniach.

■ fotografia współczesna

- ?
1. Wyjaśnij, w jaki sposób w zamku Krak des Chevaliers łączą się wpływy architektury europejskiej ze sztuką budownictwa Bliskiego Wschodu.
 2. Opisz, w jaki sposób zamek trafił w ręce muzułmanów.

Na przełomie XII i XIII w., w okresie gdy krzyżowcy walczyli jeszcze o utrzymanie Królestwa Jerozolimskiego, na dalekich stepach Azji kształtowało się imperium Mongołów. Jego twórca i pierwszy władca – Temudżyn – zdołał przeobrazić jeźdźców z koczowniczych plemion w niezwykle skuteczną armię. Na ich czele w krótkim czasie zajął ogromny obszar rozciągający się od Korei na wschodzie po Ruś na zachodzie. W jaki sposób udało mu się tego dokonać? Jakie konsekwencje dla Europy miało spotkanie z Mongołami?

■ ZJEDNOCZENIE MONGOŁÓW

U schyłku XII w. Mongołowie, w Europie zwani też Tatarami, żyli na stepach dzisiejszej Mongolii, Mandżurii i południowo-wschodniej Syberii. Ich ojczyzną była niegościnna kraina o surowym klimacie i ziemiach, które nie nadawały się pod uprawy. Mongołowie zajmowali się głównie pasterstwem oraz łowiectwem.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TEMUDŻYN – CZYNGIS-CHAN

ok. 1155/1162–1227

Chan Mongołów i założyciel imperium mongolskiego. Jego ojciec był wodzem jednego z mongolskich plemion, ale zmarł, gdy Temudżyn miał 9 lat. Utraconą pozycję Temudżyn odzyskał dopiero w 1200 r., kiedy zdobył władzę nad częścią plemion wraz z tytułem chana. Po dalszych

walkach, w 1206 r., objął rządy nad wszystkimi plemionami mongolskimi i został obwołany Czyngis-chanem, czyli „silnym” lub „światowym” przywódcą. Swoje rządy rozpoczął od reorganizacji armii, po czym ruszył z nią na podbój świata. W toku walk Mongołowie dość szybko podbili tereny dzisiejszej Korei, Chin, Rosji, południowo-wschodniej i środkowej Azji oraz Indii.

Wiedli więc życie koczownicze – przemierzali olbrzymie przestrzenie w poszukiwaniu pastwisk dla swoich koni i bydła. Życie Mongołów upływało w siodle, a funkcję domów pełniły namioty zwane jurtami. Z hodowanych przez siebie zwierząt pozyskiwali skóry oraz mięso i mleko, którymi żywili się w trakcie nieustannych wędrówek.

Mongołowie długo nie mieli scentralizowanej władzy. Byli podzieleni na skonfliktowane rody i szczepy, na których czele stali wodzowie zwani chanami. W początkach XIII w. szczególną pozycję wśród nich zdobył **Temudżyn**, który narzucił swoje zwierzchnictwo wszystkim Mongołom. Początkowo nie dysponował szczególnymi siłami zbrojnymi, stąd pierwsze sukcesy zawdzięczał w dużej mierze swoim talentom dyplomatycznym. Po zdobyciu władzy, najpewniej w **1206 r.**, przyjął tytuł **Czyngis-chana**, czyli władcy całego świata. Pod jego przywództwem Mongołowie podjęli ekspansję, która najpierw ogarnęła sąsiednie ludy i terytoria, następnie – rozległe tereny Azji, a później także część Europy.

■ PODBOJE MONGOŁÓW

Po podporządkowaniu sobie okolicznych plemion i ludów Mongołowie rozpoczęli podboje na wielką skalę. Pierwszy impet Mongołów zwrócił się przeciwko Chinom, które zostały podbite w ciągu kilkunastu lat, mimo że Chińczycy stali na zdecydowanie wyższym stopniu rozwoju cywilizacyjnego. Imperium chińskiego nie uchronił ani Wielki Mur, ani liczne

TEKST ŹRÓDŁOWY

PIERWSZE PODBOJE MONGOŁÓW

W Europie Mongołów nazywano także Tatarami. W rzeczywistości Tatarzy stanowili odrębne plemię, które sąsiadowało z Mongołami i wcześniej zostało przez nich podbite. O tych walkach i losach pokonanych Tatarów opowiada autor kroniki mongolskiej z XIII w.

Jesienią roku psa [1202] Czyngis-chan stanął [...] do bitwy z [...] Tatarami. Przed bitwą Czyngis-chan wydał następujący rozkaz:

– Kiedy zaczniemy zwyciężać nieprzyjaciela, nie będziemy się zatrzymywać przy łupach. Dopiero, jak pokonamy go ostatecznie, łupy będą nasze i podzielimy je między siebie. W wypadku, gdy zostaniemy zmuszeni [...] do wycofania się, stajemy frontem na miejscu, z którego rozpoczęliśmy atak. Człowiekowi, który nie stanie na miejscu rozpoczęcia ataku, utniemy głowę. [...]

Kiedy Czyngis-chan zakończył podbój Tatarów, zebrał członków swego rodu w oddzielnej jurcie na Wielką Radę, dla omówienia sprawy, jak należy postąpić z ich ludźmi poddanymi. Podjęto tam następujące postanowienie: „Od dawnych czasów lud tatarski mordował naszych dziadów i ojców. Biorąc pomstę [...] wyróżniemy ich powyżej osi wozu [zginąć mieli mężczyźni, a ocalić kobiety i chłopcy, których wzrost nie sięgał powyżej osi wozu]. Wyrzucimy ich do ostatka, a tych, co pozostaną, uczynimy niewolnikami i rozdzielimy w różne strony między siebie.

Źródło: *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, tłum. S. Kałużyński, Warszawa 2005, s. 81.

- ?** 1. Podaj, jakich działań chciał uniknąć Czyngis-chan przed zakończeniem walki. Oceń, dlaczego mogły być one niepożądane.
2. Wyjaśnij, dlaczego resztki jeńców tatarskich miała być podzielona i skierowana w różne strony.

wynalazki techniczne, m.in. gazy trujące czy zasłony dymne. Przejęte wówczas osiągnięcia chińskiej cywilizacji pozwoliły Czyngis-chanowi unowocześnić armię i zorganizować sprawny aparat państwowy.

Następnie Mongołowie skierowali swoją ekspansję na zachód, gdzie rozbili bogate państwo Chorezmu i zajęli tereny Azji Środkowej wraz z Iranem, a nawet Mezopotamię. Wkrótce dotarli na stepy czarnomorskie, gdzie próbowały ich powstrzymać tamtejsze koczownicze plemiona Połowców, wspierane przez siły książąt ruskich. Połączona armia Rusinów i Połowców została całkowicie rozbita w **1223 r.** w bitwie **nad rzeką Kałką**. Sami Mongołowie tymczasem postanowili jednak zawrócić na wschód.

Ważnym czynnikiem wpływającym na skuteczność działań Mongołów było ich metodyczne okrucieństwo (więcej na ten temat na s. 245). Mieszkańcy miast stawiających opór byli bez wyjątku mordowani, podobnie jak pochwyceni do niewoli wojownicy wroga. Z czasem coraz częściej przeciwnicy Mongołów woleli poddać się bez walki, by ocalić swoje życie.

■ IMPERIUM CZYNGIS-CHANA

W 1227 r. zmarł Czyngis-chan. Stworzone przez niego imperium było zorganizowane w prosty i niezwykle efektywny sposób. W wielu spośród zdobytych krajów pozostawiono dawnych władców, którzy utrzymali swoją pozycję w zamian za regularne

CIEKAWOSTKA

Dlaczego Mongołowie nie podbili Japonii?

Mongołowie dwukrotnie podejmowali próby podboju Wysp Japońskich. Zarówno w 1274, jak i w 1281 r. broniących się Japończyków uchroniły siły natury. Niespodziewane tajfuny nazwane później „kamikaze” (jap. „boski wiatr”) dwukrotnie zatopiły flotę mongolską wraz z przewożoną przez nią ogromną armią. Po drugiej klęsce wielki chan zrezygnował z dalszych prób podporządkowania sobie Japonii.

Waleczni japońscy wojownicy – samuraje **1** podczas bitew musieli zmierzyć się nie tylko z doskonałymi mongolskimi łucznikami **2**. Najeźdźcy używali także bomb wykonanych z prochu, którego tajemnicę produkcji przejęli od Chińczyków.

■ obraz na jedwabiu, Japonia, XIII w.

składanie okazałych danin na rzecz wielkiego chana. Podatki te od ludów osiadłych ściągano w pieniądzu, a od plemion koczowniczych – w bydło. Podporządkowani władcy byli też zobowiązani do dostarczania wojsk, które miały wspierać Mongołów podczas kolejnych wypraw. Mongołowie nie ingerowali zazwyczaj w obyczaje i wierzenia podbitych ludów, jednak wszelkie przejawy niezadowolenia i oporu były karane śmiercią.

Choć sami Mongołowie pozostali koczownikami, to w celu usprawnienia zarządzania swoim imperium utworzyli własną stolicę – **Karakorum**. Miasto z pałacem wielkiego chana zostało założone na terenie, na którym dorastał Temudżyn, i było nie tylko ośrodkiem władzy, ale także handlu i rzemiosła. W Karakorum osiedlono rzemieślników uprowadzonych z krajów azjatyckich. Z Chin przejęto model zarządzania wielkim państwem z pomocą sieci urzędników. Biegnąca łączność z nimi nawet w najodleglejszych zakątkach

imperium zapewniała wielkiemu chanowi sprawnie działająca poczta konna.

■ INWAZJA NA EUROPE

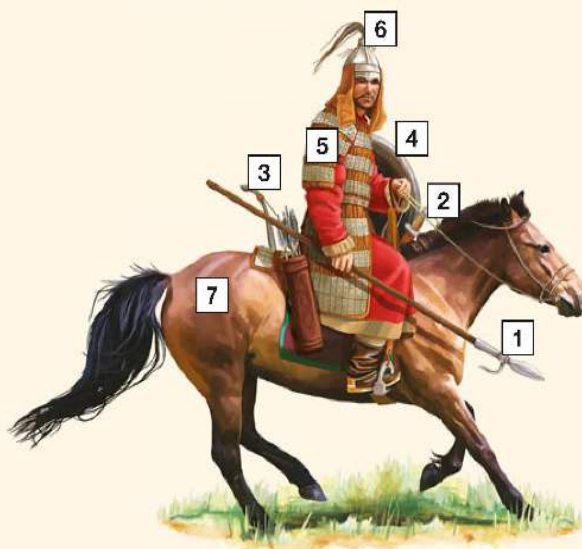
Po bitwie nad rzeką Kałką Mongołowie nie zapomnieli o księstwach ruskich, ale na pewien czas skupili się na walkach w Azji. Po śmierci Czingis-chana terytorium oraz armię imperium podzielono między jego potomków, lecz zachowano zwierzchność wielkiego chana, którym został jeden z synów zmarłego przywódcy – Ugedej. Każdą z wydzielonych części nazywano **ordą** – słowo to oznaczało po prostu 'wojsko', ponieważ każdy z braci dostał do dyspozycji własną armię. Zachodnie ziemie państwa, określane zwyczajowo mianem **Złotej Ordy**, przypadły zaś w udziale wnukowi Czingis-chana – Batu-chanowi. W 1235 r. wielki chan zwołał do Karakorum wiec, na którym zdecydowano, że następny atak zostanie skierowany na zachód – w kierunku Europy.

■ DLACZEGO MONGOŁOWIE ODNOSILI ZWYCIĘSTWA?

Sukcesy Mongołów były możliwe dzięki doskonałej armii. Jej podstawę stanowiła konnica, co pozwalało na prowadzenie niezwykle szybkich kampanii i atakowanie przeciwnika zaskoczenia. Siły Mongołów były podzielone na oddziały liczące dziesiątki, setki, tysiące oraz dziesiątki tysięcy wojowników. Dowódca każdej z takich jednostek był bezwzględnie podporządkowany zwierzchnikowi.

Wodzowie mongolscy nie ryzykowali życiem swoich żołnierzy, dlatego każdą wyprawę poprzedzał dokładny zwiad, dokonywany przez szpiegów działających najczęściej jako kupcy czy też włóczędzy. Zwykle przed zasadniczą wyprawą wysyłano mniejsze siły, które miały tylko rozpoznać możliwości przeciwnika. Jeśli stawiał on silny opór, wówczas zbierano większe wojska i podejmowano bardzo staranne przygotowania, nawet jeśli miały one trwać kilka lat.

Dodatkowo Mongołowie znali rozwiązania taktyczne, które dawały im przewagę na polu bitwy. W trakcie walki chętnie stosowali szybkie manewry: nagłe ataki oraz pozorne ucieczki, które powodowały rozciągnięcie szyku przeciwnika, co ułatwiało jego rozbicie. Z kolei sam wódz naczelny nie brał osobistego udziału w walce, ale śledził jej przebieg z oddalenia. Dzięki temu mógł kontrolować przebieg starcia i przysyłać przez gońców polecenia dowódcom poszczególnych oddziałów.

Ciężkozbrojny jeździec mongolski

- 1 Włócznia była stosowana podczas bezpośredniej walki. Charakterystyczny hak umożliwiał zrzuć przeciwnika z konia.
- 2 Szabla, mniejsza i lżejsza od miecza, pozwalała na wykonywanie szybszych ruchów podczas walki.
- 3 Łuk umożliwiał ostrzał przeciwnika znajdującego się nawet kilkaset metrów od jeźdźcy.
- 4 Mała okrągła tarcza była używana podczas walki wręcz, a podczas przejazdów i strzelania z łuku zawieszana na siodle, żeby nie kłępować rąk wojownika.
- 5 Zbroja składała się z kaftana, na którym zostały zamocowane nachodzące na siebie lamelki, czyli blaszki, chroniące wojownika przed strzałem lub ciosem.
- 6 Hełm ze stali miał doczepione osłony ze skóry lub kolczugi, chroniące kark i policzki wojownika.
- 7 Konie stosowane przez Mongołów były niewielkie i wytrzymałe.

? Z jakiego powodu Mongołowie osiągnęli doskonałość w walce na koniu?

WARTO WIEDZIEĆ

Podstęp i okrucieństwo

Jeszcze trzy dni po bitwie nad Kalką część Rusinów broniła się przed atakami Mongołów we własnym obozie. Ich sytuacja była beznadziejna, dlatego dowodzący nimi książę kijowski Mściwój Romanowicz przyjął propozycję mongolskiego wodza Subedeja, który wezwał Rusinów do kapitulacji. Ten ostatni złożył przy tym obietnicę, że nie dojdzie do rozlewu krwi, a Rusini będą mogli spokojnie odejść pod warunkiem pozostawienia jako okupu zawartości obozowych wozów. Książę Mściwój, nie mając innego wyjścia, przyjął jego ofertę. Kiedy jednak Rusini złożyli broń, Mongołowie część przeciwników od razu wymordowali, a innym, w tym samemu księciu, zgotowali jeszcze straszliwszy los. Związanych jeńców Mongołowie ułożyli na ziemi i przykryli deskami, na których rozstawili stoły, a następnie ucztowali tak długo, aż wszyscy Rusini zginęli w męczarniach.

? W jakim celu Mongołowie dopuszczali się okrucieństw wobec pokonanych wrogów?

Egzekucje przeprowadzane publicznie przez Mongołów miały przerazić ich wrogów i zniechęcić do stawiania oporu.

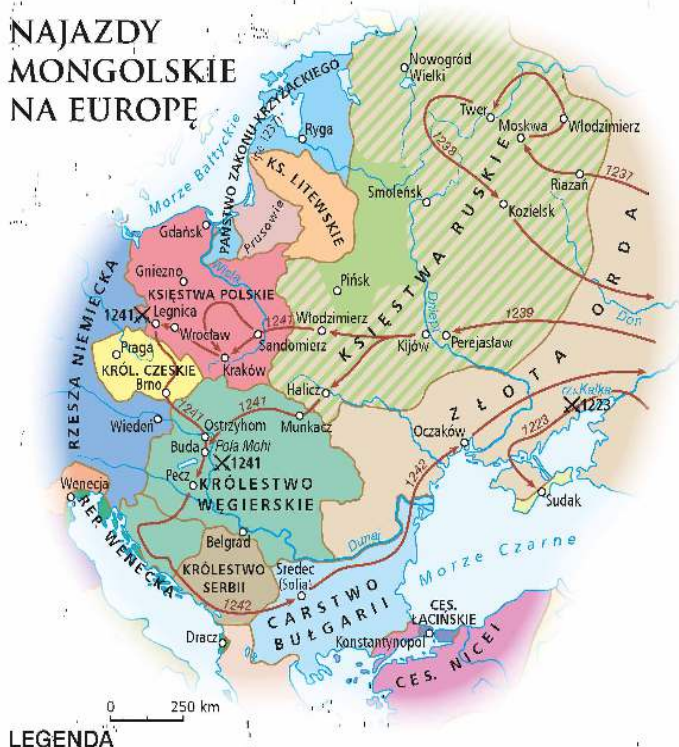
■ ilustracja, Persja, XIV w.

IMPERIUM MONGOLSKIE

- ?**
1. Podaj nazwę kraju na Bliskim Wschodzie, który oparł się najazdom mongolskim.
 2. Porównaj rozmiar imperiów Czyngis-chana i Aleksandra Wielkiego (mapa na s. 75). Wskaż terytoria, które znalazły się w obu tych mocarstwach.

NAJAZDY MONGOLSKIE NA EUROPE

Pomnik Czyngis-chana w okolicach Ulan Bator mierzy 30 m wysokości. Podobnie jak na wielu tego typu monumentach, umieszczono na nim punkt widokowy dla zwiedzających; tu znalazł się na głowie konia. Z kolei winda, która umożliwia wjazd na ten poziom, znajduje się wewnątrz ogona rumaka wielkiego wodza.

■ fotografia współczesna

1. Wymień kraje europejskie, które zostały zaatakowane przez Mongołów.
2. Wskaż najdalej wysunięty na zachód punkt, do którego dotarli Mongołowie.

CIĘKAWOSTKA

Tatarzy – przybysze z piekła?

W Europie Mongołowie błędnie zostali nazwani Tatarami – od nazwy jednego z sąsiednich plemion podbitego przez Czyngis-chana. Termin ten kojarzył się ze znaną z mitologii greckiej krainą śmierci – Tartarem. Podkreślał grozę, jaką w Europejczykach od czasów najazdów Hunów budziły te azjatyckie ludy. Pojawiały się one na kartach średniowiecznych roczników i kronik jako 'Tartari', czyli po prostu 'mieszkańcy piekieł'.

Śmierć Henryka Pobożnego 1 oraz okrucieństwa, których oddziały Batu-chana dopuścili się na Rusi, przerażały mieszkańców Europy.

■ drzeworyt, Niemcy, XV w.

Rok później Mongołowie rozpoczęli wyprawę zbrojną, na której czele stanął Batu-chan. Jego wielka armia liczyła w sumie ponad 100 tys. ludzi. Siły te bez większych problemów pokonały Bułgarów, a następnie krok po kroku podbijały kolejne księstwa ruskie, których władcy nie byli w stanie zjednoczyć się w obliczu zagrożenia. Pod koniec 1240 r. Mongołowie zdobyli i całkowicie zniszczyli Kijów, a rzeź jego mieszkańców przeraziła pozostałych książąt ruskich i skłoniła ich do poddania się chanowi. Skutki wyprawy Batu-chana okazały się niezwykle trwałe. Aż do XV w. Ruś pozostała pod zwierzchnictwem tatarskim, co odcięło ją od kontaktów z Europą i utrwaliło na wieki model despotycznego sprawowania władzy. Choć ziemiami tymi formalnie nadal zarządzali książęta ruscy, to jednak każdorazowo musieli oni uzyskać zgodę chana na objęcie tronu. Z kolei ludność tych terenów była zobowiązana do płacenia danin i udzielania pomocy wojskowej, do czego w razie oporu nakłaniano ją terrorem.

Po podbiciu Rusi Mongołowie skierowali się na Węgry. Po drodze część ich wojsk najechała ziemie polskie, gdzie spustoszyła szereg większych miast, w tym Sandomierz, Kraków i Wrocław. Ostatecznie 9 kwietnia 1241 r. w bitwie pod Legnicą rozbiła polskie rycerstwo, wspierane przez zakony rycerskie (więcej na ten temat na s. 286). Z kolei siły węgierskie zostały rozgromione kilka dni później, co wystawiło ten kraj na łup najeźdźców. Ta klęska spowodowała przerażenie w całej Europie, w której zaczęto się spodziewać kolejnego ataku (więcej na ten temat w [ciekawostce](#) po lewej). Najazd jednak nie nastąpił, ponieważ Mongołowie pogrążyli się w wewnętrznych walkach o władzę.

Zjednoczone imperium mongolskie nie przetrwało długo. Między potomkami Czyngis-chana doszło do rywalizacji o przywództwo, co spowodowało trwały podział na mniejsze państwa. Te stopniowo traciły dotychczasową rolę polityczną, a jednocześnie

zaczynały się coraz wyraźniej różnić. Wynikało to z tego, że stosunkowo nieliczni najeźdźcy w krótkim czasie przyjmowali język i obyczaje mieszkańców podbitych ziem, a także ich wierzenia – przede wszystkim islam i buddyzm.

■ EUROPEJCZYCY NA DWORZE WIELKICH CHANÓW

Gdy w Europie nieco osłabł pierwszy strach przed najeźdźcami ze wschodu, zaczęto dostrzegać możliwości współpracy z nimi. W 1245 r. do Karakorum swoich posłów wysłał papież z nadzieją, że Mongołowie staną się cennymi sojusznikami w walce z Arabami i Turkami seldżuckimi o panowanie nad Jerozolimą. Jednym z mnichów, którzy wybrali się w odległą podróż, był pochodzący z naszego kraju franciszkanin – Benedykt Polak. W 1248 r. wielki chan odpowiedział im jednak, że to papież powinien przybyć do niego osobiście i uznać jego panowanie.

Najsłynniejszym podróżnikiem, który dotarł na dwór wielkiego chana i pozostawił opis jego imperium, a także krain oddzielających Europę od Chin, był jednak Marco Polo [czyt.: marko polo]. W 1272 r. wraz z ojcem i stryjem, którzy gościli już wcześniej u wielkiego chana, wyruszył on w mającą trwać blisko ćwierć wieku wyprawę do stolicy imperium mongolskiego – Chanbałyku, jak wówczas nazywano Pekin. Podróż do Chin trwała 30 miesięcy, a na samym dworze cesarza Marco Polo gościł przez 17 lat. W tym okresie poznał różne krainy Dalekiego Wschodu wchodzące w skład państwa mongolskiego. Niektóre opowieści podróżnika o bogactwie i przepychu Wschodu ówczesni Europejczycy przyjęli z niedowierzaniem, inne zaś zaczęły rozpalać ich wyobraźnię. Kontakty dyplomatyczne okazały się bezowocne, jednak przyczyniły się do wzrostu wiedzy geograficznej w Europie.

? W jakim celu podróżnicy z Europy wyruszyli w podróż do siedziby władcy mongolskiego?

Niccolò i Matteo Polo, czyli ojciec i stryj Marca Polo, po raz pierwszy na dwór wielkiego chana Kubilaja dotarli w 1266 r.

■ miniatura, Francja, XV w.

Marco Polo po raz drugi znalazł się w Persji podczas podróży powrotnej drogą morską z Chin. Wśród licznych podarków otrzymanych od wielkiego chana i władców odwiedzanych po drodze krajów były – ukazane na miniaturze – wielbłąd i słon.

■ miniatura, Francja lub Niderlandy, XIV w.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób armia Czyngis-chana różniła się od ówczesnych armii europejskich.
2. Wskaż cechy imperium zbudowanego przez Czyngis-chana, które mogły się przyczynić do jego szybkiego rozpadu.
3. Przedstaw wpływ, jaki wyprawy Mongołów wywarły na kraje europejskie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Jackson, *Mongołowie i zachód: podbój Azji i Europy, tajemnice najazdów na Polskę, imperium Tamerlana*, tłum. A. Kozanecka, Warszawa 2007.

L. Podhorodecki, *Tatarzy. Od Czyngis-chana do XX wieku*, Warszawa 2010.

4 WIEŚ I MIASTO W ŚREDNIOWIECZU

Po rozpadzie cesarstwa zachodniorzymskiego w Europie załamał się system gospodarczy. Niemal całkowicie zanikły miasta, a wsie uległy wyludnieniu. Dopiero u schyłku panowania Karolingów rozpoczął się proces odbudowy europejskiej gospodarki. Z czasem Europa zaczęła się pokrywać gęstą siecią osadniczą. W jaki sposób doszło do ponownego rozwoju gospodarczego naszego kontynentu? Jak wyglądało życie w nowo organizowanych miastach i wsiach?

■ NOWE ROZWIĄZANIA W ROLNICTWIE

W pierwszych stuleciach po upadku cesarstwa rzymskiego w Europie Zachodniej nastąpił powrót do **gospodarki naturalnej**, opartej na rolnictwie i hodowli zwierząt. Gospodarstwa rolne były z zasady samowystarczalne i nie uczestniczyły w wymianie handlowej. Znacznemu ograniczeniu uległa zatem działalność rzemieślnicza, którą prowadzono jedynie na własne potrzeby. Zmiany te były wynikiem niestabilnej sytuacji politycznej, którą pogarszały najazdy wikingów, Węgrów i Arabów. Poprawa nastąpiła dopiero w X i XI w., gdy nastały spokojniejsze czasy – ustawały ataki tych ludów na Europę i umocniły się państwa utworzone w wyniku traktatu z Verdun (więcej o tym traktacie na s. 165).

W dziedzinie uprawy roli nastąpił wyraźny postęp. Coraz częściej wprowadzano nowe sposoby organizacji produkcji rolnej. Najpierw upowszechniła się **dwupólówka**, która była stosowana już w czasach starożytnych. Dzięki niej znacząco spowalniano proces wyłławiania gleby. Znacznie ważniejszym przełomem było jednak rozprzestrzenienie się **trójpólówki** (więcej o dwupólówce i trójpólówce przeczytasz w ramce na następnej stronie). Ta metoda nie tylko spowalniała wyłławianie gruntu, ale przyniosła również zróżnicowanie upraw – ich czasu siewu i zbioru. Pozwoliło to ludziom w większym stopniu chronić się od nieurodzajów wywołanych skutkiem susz, nadmiernych opadów czy mrozów. Dodatkowo większy obszar niż w dwupólówce był co roku przeznaczony pod uprawę

– zamiast połowy zbożem obsiewano 2/3 pól. Dzięki tym zaletom plony w gospodarstwach, w których zastosowano trójpólówkę, wzrosły nawet o połowę w stosunku do wcześniej uzyskiwanych.

Do zwiększenia plonów przyczyniły się również zmiany narzędzi rolniczych, w których zastosowano żelazne części. Do orki zamiast drewnianego **radła** zaczęto używać ciężkiego **pluga**, który wydobywał na powierzchnię głębszą warstwę żyznej gleby. Stopniowo upowszechniły się również **brony**, służące do spulchniania gleby, oraz kosy, które z czasem zastąpiły używane do ścinania zboża **sierpy**.

Orka za pomocą ciężkiego pluga zaprzęzonego w woly pozwalała znacznie lepiej przygotować glebę pod zasiew.

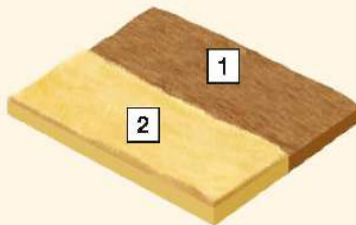
■ miniatura, Francja, XV w.

DWUPOLÓWKA I TRÓJPOLÓWKA

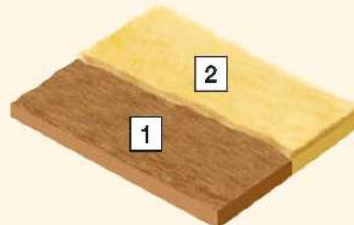
DWUPOLÓWKA

Dwupolówka polega na podziale pola na dwie części, z których co roku naprzemiennie jest uprawiana tylko jedna z nich. Drugą pozostawia się odłogiem, czyli nie obsiewa się jej.

Rok pierwszy

Rok drugi

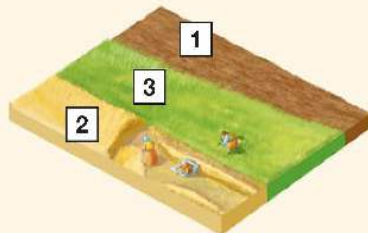

- 1** Ugór to ziemia, którą pozostawiano nieobsianą. Często zarastała ona w sposób dziki i używano jej wtedy do wypasu zwierząt.
- 2** Zboża ozime wysiewa się jesienią. Ich ziarno, aby wykiełkować, musi przebywać w ziemi w okresie niskich temperatur. W średniowieczu należały do nich głównie pszenica i żyto.
- 3** Zboże jare to gatunki zbóż, które wysiewa się wiosną. W średniowieczu do zbóż jarych zaliczano głównie jęczmień i owies.

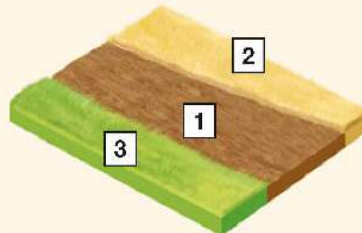
TRÓJPOLÓWKA

W przypadku trójpółówki cały areal jest dzielony na trzy równe części. Na jednej z nich wysiewa się zboże ozime (pszenicę lub żyto), na drugiej – zboże jare (owies lub jęczmień), a trzecią wykorzystuje się jako pastwisko. Co roku zmienia się przeznaczenie poszczególnych gruntów.

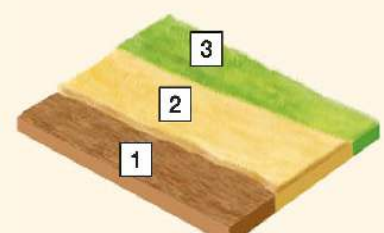
Rok pierwszy

Rok drugi

Rok trzeci

? Jakie korzyści przynosi uprawa roli z użyciem trójpółówki?

Ponieważ uzyskiwano wyższe plony, trzeba było znaleźć sposób na szybsze mielenie ziarna na mąkę. Dotychczas używano ręcznych żaren, jednak praca z ich użyciem była wyczerpująca, powolna, a na dodatek nieefektywna. Rozwiązaniem okazało się wykorzystanie znanych już w czasach starożytnych **młynów wodnych**. Spopularyzowano je w całej Europie za sprawą gospodarstw klasztornych, w których to rozwiązanie zastosowano po raz pierwszy od stuleci.

ROZWÓJ OSADNICTWA

Zmiany w rolnictwie przyniosły większe ilości pożywienia, to zaś ograniczyło klęski głodu i wpłynęło na wydłużenie życia Europejczyków. Dzięki temu szybko wzrosła liczba ludności kontynentu. Usprawnienia w uprawie roli sprawiły z kolei, że praca stała się bardziej wydajna niż dotąd i dla części mieszkańców wsi brakowało zajęcia. Po raz pierwszy od czasów starożytnych

Wspólne zabawy mieszkańców wsi odbywały się przy okazji świąt, np. odpustu parafialnego lub po zakończeniu sezonu prac polowych.

■ rycina, Niemcy, XVI w.

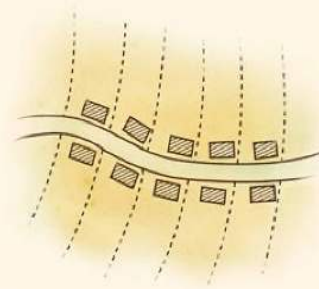
■ ŚREDNIOWIECZNA WIEŚ

Nowo zakładana wieś była dziełem chłopskiej wspólnoty, reprezentowanej przez sołtysa-zasadźcę. Organizowano ją zgodnie z umową zawartą z właścicielem ziemi (więcej o tym na s. 288). Osady starano się rozplanować tak, aby wszyscy chłopcy mieli podobne warunki do prowadzenia swoich gospodarstw. Zgodnie z przyjętym wzorcem wyznaczano miejsca na domy, zagrody, drogi i pola. W tych okolicznościach wykształciło się kilka charakterystycznych typów wsi takich jak owalnice, okolnice czy ulicówki. W obrębie wsi, w wygodnej dla wszystkich odległości, często wznoszono też kościół parafialny. Był on ważnym elementem umacniającym wspólnotę chłopów należących do tej samej parafii. Brali oni bowiem wspólnie udział w nabożeństwach i razem utrzymywali świątynię.

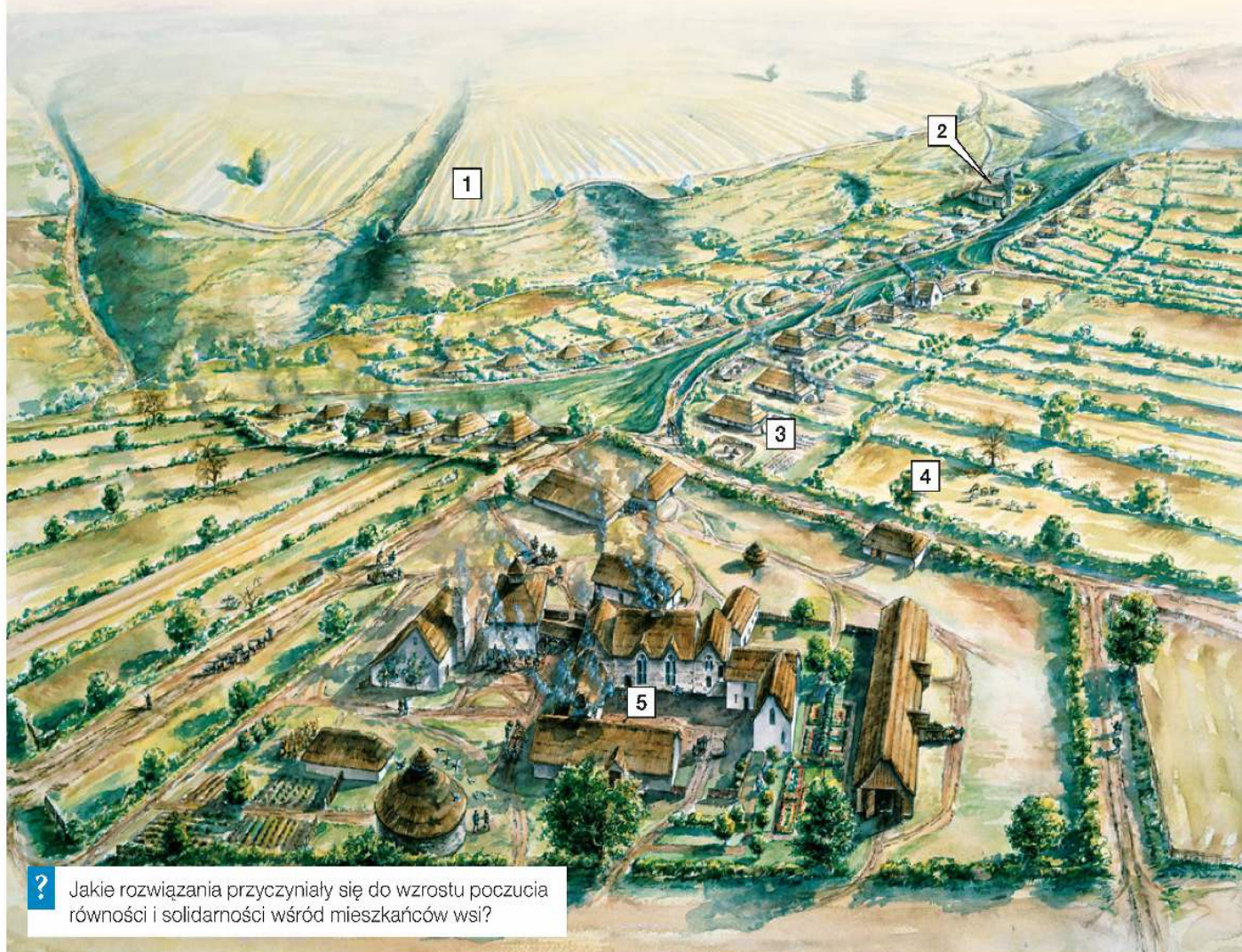
- 1 Pola pana feudalnego**
- 2 Kościół parafialny** był głównym ośrodkiem życia publicznego na wsi.
- 3 Chłopskie chaty** w niektórych typach wsi (np. ulicówki lub łańcuchówki) stały rzędem wzdłuż drogi.
- 4 Działki chłopskie** były dość niewielkie i ciągnęły się długim pasem na wprost od chaty chłopca.
- 5 Majątek pana feudalnego** składał się z zabudowy gospodarczej i mieszkalnej, z której część bywała murowana.

Owalnica powstawała poprzez stworzenie majdanu, czyli placu o owalnym, wydłużonym kształcie. Znajdował się na nim zazwyczaj kościół wraz z cmentarzem, a czasami karczma. Dookoła placu chłopcy budowali swoje chaty.

Ulicówka składała się z dwóch rzędów zabudowy po obu stronach drogi. Najdłuższe ulicówki miały nawet kilka kilometrów długości.

? Jakie rozwiązania przyczyniały się do wzrostu poczucia równości i solidarności wśród mieszkańców wsi?

pojawiła się grupa ludzi zmuszonych do zmiany miejsca zamieszkania w celu zdobycia środków do życia.

W XI i XII w. rozpoczęło się więc zagospodarowywanie licznych dotąd nieużytków, a także karczowanie lasów, które przekształcano w ziemie uprawne. Gdy już wyczerpano te rezerwy, najbardziej przedsiębiorczy chłopci zaczęli udawać się wraz z rodzinami do odległych krajów. Francuzi szukali szczęścia w Hiszpanii, gdzie ziemia była dostępna po zwycięskich wojnach z muzułmanami, Flamandowie (z terenów dzisiejszej Belgii i Holandii) kierowali się do Niemiec i Anglii. Z kolei niemieccy chłopci ruszali na wschód na ziemie Słowian. Przybysze z dalekich krain zachowali silne poczucie więzi. Łączyły ich wspólne prawa i obyczaje, zgodnie z którymi w nowym miejscu osiedlenia wspólnota nadal rozstrzygała codzienne spory. Panowie feudalni zgadzali się na to, gdyż mogli czerpać dodatkowe dochody z nowo zagospodarowanych pól, które pozyskiwali osadnicy.

Właściciele ziemscy szli często na większe ustępstwa, aby zachęcić chłopów do zakładania wsi na ich ziemi. Najczęściej przyznawali osadnikom kilka, a nawet kilkanaście lat zwolnienia od danin należnych za użytkowanie ziemi.

Stopniowo panowie rezygnowali z danin w naturze (czyli zbożu lub innych produktach rolnych) i zaczęli wymagać od poddanych płacenia **czynszu pieniężnego**. Zmuszało to chłopów do zdobywania gotówki, czyli sprzedaży części plonów i tym samym włączenia się do obrotu gospodarczego opartego na pieniądzu. Część płynących z tego zysków trafiała bezpośrednio do chłopów. Mogli oni dzięki temu kupić towary

CIEKAWOSTKA

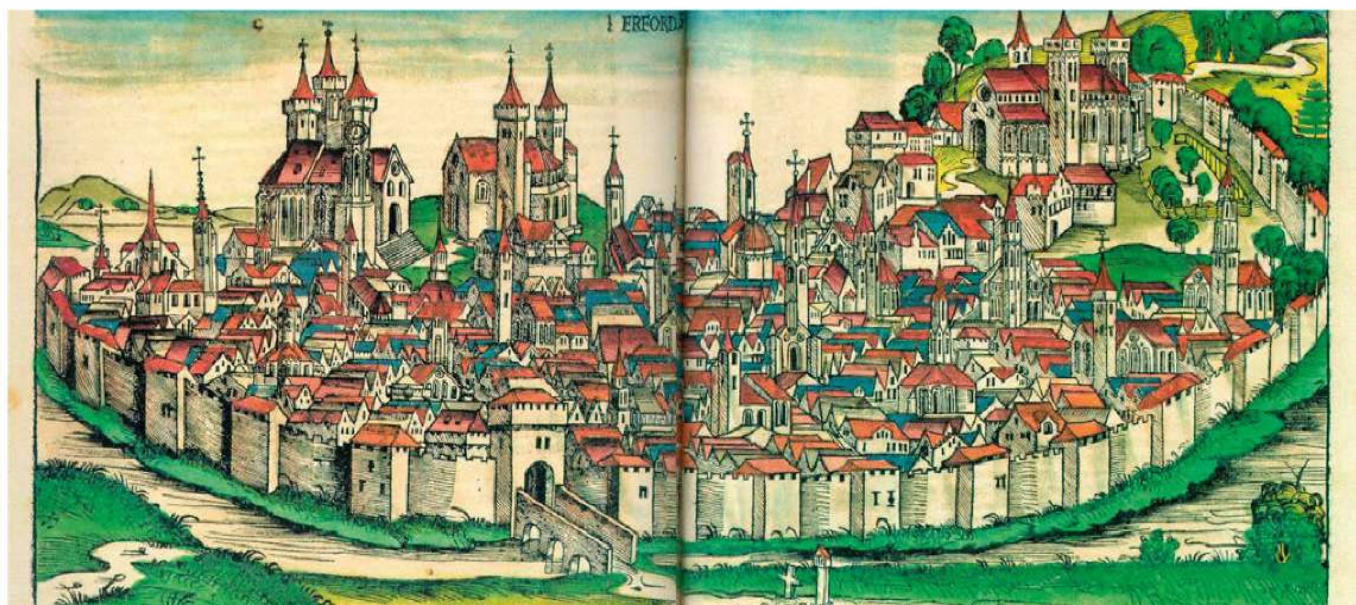
Powietrze miejskie czyni wolnym

W XI w., w początkowym okresie samorządności miast, przyjęła się zasada, że poddany, który przebywał w mieście dłużej niż rok i jeden dzień, uzyskiwał wolność osobistą. W ten sposób stawał się wolny od wcześniejszych zobowiązań feudalnych. Mawiano więc, że powietrze miejskie czyni wolnym. Zasada ta przyczyniła się do szybkiego rozwoju średniowiecznych miast, których liczba ludności szybko rosła właśnie dzięki napływowi uciekinierów ze wsi. Dzisiaj ta maksyma jest zwykle stosowana dla podkreślenia szerokiej możliwości otwierających się przed nowymi mieszkańcami dużych miast.

rzemieślnicze, co zachęcało ich do efektywniejszej pracy. Z kolei właściciele ziem uzyskiwali dochód w wygodnej dla siebie formie, która również im ułatwiała podejmowanie dalszych inwestycji (więcej na temat zakładania i funkcjonowania średniowiecznej wsi na s. 286).

■ ODRODZENIE MIAST

Wzrost liczby ludności wiejskiej w Europie i jej systematyczne bogacenie się sprzyjały rozwojowi produkcji rzemieślniczej. W rezultacie część ludności, która oprócz uprawy pól zajmowała się także rzemiosłem, znalazła tylu nabywców na swoje produkty, że mogła zrezygnować z uprawy roli. Równocześnie rosły obroty w handlu opartym na pieniądzu, a handel wymienny stopniowo zanikał. Przyczyniło się to do odrodzenia miast w XI w.

Widok średniowiecznego Erfurtu oraz wielu innych europejskich miast utrwalił w *Kronice norymberskiej* Hartmann Schedel [czyt.: szedel]. Drzeworyty w sposób symboliczny, ale i zgodny z prawdą oddają układ i kształt zabudowy najważniejszych ośrodków miejskich późnego średniowiecza.

■ drzeworyt, Niemcy, XV w.

MIASTO ŚREDNIOWIECZNE

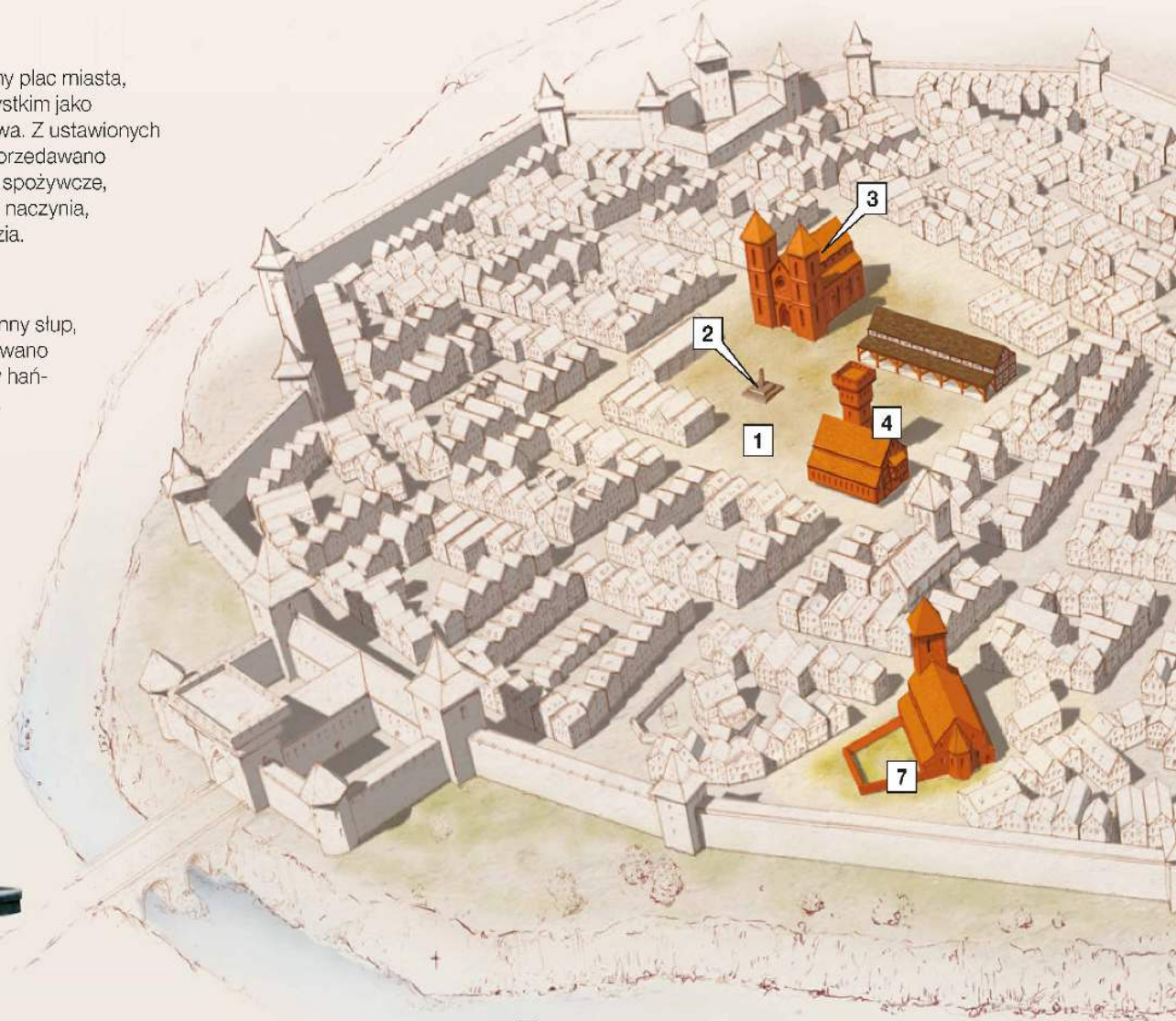
Miasta w średniowieczu zakładano w nowych lokalizacjach lub w miejscu dawnych osad.

Średniowieczne miasta miały zazwyczaj regularną siatkę ulic, które rozchodziły się od rynku.

Uporządkowany układ urbanistyczny ulegał jednak czasami zaburzeniu ze względu na ukształtowanie terenu lub dawną nieuporządkowaną zabudowę miejską, która nie została rozebrana.

1 Rynek, czyli główny plac miasta, służył przede wszystkim jako przestrzeń handlowa. Z ustawionych na nim ław i bud sprzedawano zarówno produkty spożywcze, jak i rzemieślnicze: naczynia, odzież czy narzędzia.

2 Pręgierz to kamienny słup, do którego przykuwano skazanych na kary hańbiące (np. chłostę).

3 Kościół parafialny (fara) odgrywał szczególną rolę w życiu miasta. Starano się, aby był on jak najbardziej okazały. Gotyckie świątynie wznoszono przez wiele lat, a na ich przyozdobienie przeznaczano często ogromne kwoty.

Kościół św. Jakuba w Rothenburgu [czyt.: rotenburgu] budowano 170 lat. Jego prezbiterium **A** powstało w XIV w., a jego zachodnia część **B** została ukończona w XV w.

■ fotografia współczesna, Niemcy

4 Ratusz, czyli siedziba władz miasta, zwykle wznosił się na środku rynku. Odbýwały się w nim posiedzenia rady, przechowywano tam ważne dokumenty, a niekiedy w jego podziemiach znajdowało się miejskie więzienie.

Ratusz we Wrocławiu powstał w XIII w., ale później był wielokrotnie rozbudowywany i przerabiany. Ponad budynkiem od XIV w. wznosi się wieża zegarowa.

■ fotografia współczesna, Wrocław

9 Klasztory zakonów żebraczych wznoszono zwykle na obrzeżach miasta, a czasami nawet poza murami. Kościół przyklastorny zazwyczaj był mniejszy od miejskiej fary, niekiedy jednak hojne datki wiernych pozwalały na budowę świątyni o znacznych rozmiarach.

8 Ulice średniowiecznych miast często nosiły nazwy utworzone od zawodów ich mieszkańców. Do dziś w wielu ośrodkach zachowały się ulice Garniearska, Szewska czy Tkacka. Przedstawiciele najzamożniejszych profesji, m.in. kupcy i złotnicy, zamieszkiwali przy rynku.

7 Szpitale były najczęściej położone na obrzeżach lub poza murami miasta. W średniowieczu były to raczej schroniska lub przytulki, a nie miejsca, w których prowadzono leczenie.

6 Miejskie mury i bramy były symbolem niezależności mieszczan od władz feudalnych, choć nieraz ich budowa była finansowana właśnie przez samych władców. Fortyfikacje stopniowo ulepszano: dodawano do pierwszego obwodu murów kolejny, a także zwiększano liczbę wież i baszt. Brama wjazdowa stanowiły najbardziej zagrożone punkty w pierścieniu umocnień i z tego powodu wzmacniano je dodatkowymi fortyfikacjami, np. barbakanami. Oprócz funkcji obronnych pełniły także funkcje reprezentacyjne – z tego względu niekiedy były bogato dekorowane.

5 Kamienicę, czyli dom mieszkalny, stawiano od frontu podłużnej parceli, czyli działki wytyczonej w czasie lokacji miasta. Parter kamienicy służył często jako kantor handlowy lub warsztat rzemieślniczy. W głębi znajdował się ogród lub podwórze, a czasami także budynki gospodarcze, np. stajnie.

Kamienica w Toruniu – tzw. dom Mikołaja Kopernika, została wzniesiona u schyłku XV w. Jej fasada została bogato udekorowana blendami i fryzami malowanymi we wzory.

■ fotografia współczesna, Toruń

Brama francuskiego miasta Aigues-Mortes [czyt.: eigu mort] powstała na przełomie XIII i XIV w.

■ fotografia współczesna, Francja

- ?**
1. Wskaż elementy miasta, które miały zapewniać bezpieczeństwo jego mieszkańcom.
 2. Wyjaśnij, które budowle miejskie miały charakter reprezentacyjny, a które nie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UTWORZENIE SAMORZĄDU MIEJSKIEGO W LAON

Okoliczności uzyskania niezależności przez mieszkańców francuskiego miasta Laon [czyt.: lo] w 1112 r. przedstawił w swoich wspomnieniach zakonnik Guibert z Nogent [czyt.: glibert z nożą].

Duchowieństwo [...] i świeccy panowie [...], chcąc uzyskać wszelkimi sposobami pieniądze od mieszczan, dali tym ostatnim do zrozumienia przez pośredników, że jeśli zapłacą przyzwoitą sumę pieniędzy, otrzymają możliwość stworzenia komuny. A to nowe i najgorsze słowo „komuna” oznacza, że wszyscy poddani powinni płacić swym panom raz na rok zwykłe świadczenia poddańcze i za niezgodne z prawem postęпки płacić ustanowione kary, natomiast od pozostałych ciężarów [...] zostają zupełnie zwolnieni. Korzystając z tej okazji wykupienia się, lud [obdarzył] możnych,

dla zaspokojenia ich chciwości, wielkimi stosami srebra [...]. Seniorowie tak obfitym deszczem spływającego na nich srebra pozyskani, umocnili przysięgą daną mieszczanom obietnicę dochowania wierności zawartej z nimi umowie. [...] [Biskup] mocno zagniewany na winowajców tej nowości przez pewien okres nie wstępował do miasta [...]. Jednak w tym czasie, gdy mówił o swoim skrajnym oburzeniu [...], ofiarowany mu stos złota i srebra zrazu uspokoił popędliwość jego mowy. I on złożył przysięgę, że będzie zachowywać prawa komuny.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 8: *Miasta i mieszczaństwo w średniowieczu*, oprac. R. Heck, Warszawa 1959, s. 23.

- ?** 1. Wyjaśnij, dlaczego dążenia mieszczan Laon do utworzenia komuny budziły niechęć możnych i biskupa.
2. Podaj, czego dowiadujemy się z powyższego tekstu o sytuacji ekonomicznej miasta i jego mieszkańców.

Zaczęły się one ponownie rozwijać, a na terenach, gdzie ich wcześniej nie było, zaczęto je zakładać. Często w miasta przekształcały się osady, w których dotąd w określony dzień tygodnia odbywały się **targi**. Do XIII w. Europę Zachodnią pokryła gęsta sieć miast. Jednak tylko nieliczne z nich stanowiły znaczące ośrodki handlu dalekosiężnego, a większość zaopatrywała w niezbędne produkty rzemieślnicze wyłącznie mieszkańców najbliższej okolicy.

W średniowiecznych miastach gromadzili się ludzie energiczni i zaradni. Rzemieślnicy posiadający rzadkie umiejętności czy też kupcy udający się w niebezpieczne dalekie podróże świadomi byli swojej wartości. Tworzyli społeczność, która niechętnie zgadzała się na życie pod rygorami prawa feudalnego, gdzie jako poddani oni i ich potomkowie mieli pozostać zależni od panów ziemskich i ich spadkobierców. Starali się więc poszerzać swoją niezależność – powoływali własne samorządy – **radę miejską**. Miasto, w którym powstała taka rada, nazywano **komuną** (łac. *communitas* – ‘wspólnota’), a żyjących w nim mieszczan określano mianem **obywateli** (łac. *civis*), który to termin pochodził jeszcze z czasów rzymskich. Komuny miejskie domagały się od panów feudalnych uznania swojej niezależności, za co były gotowe zapłacić im niemałe sumy. Zazwyczaj dochodziło więc do tego rodzaju transakcji,

choć w niektórych przypadkach spór rozstrzygano zbrojnie. Najszybciej niezależność od feudałów udało się wywalczyć miastom Italii, które wkrótce dzięki bogactwu stały się potężne i w krótkim czasie zyskały wpływ na ówczesną politykę europejską.

■ ROZWÓJ HANDLU

W średniowieczu handel był zajęciem ryzykownym. Kupców przewożących znaczne ilości gotówki lub kosztowne towary często napadali rabusie. W odpowiedzi kupcy tworzyli własne stowarzyszenia – **gildie**, dzięki którym wspólnie bronili się przed zagrożeniami i dochodzili swoich praw. Ponadto rozwijali handel oparty na obrocie bezgotówkowym, co jeszcze skuteczniej chroniło ich przed rabunkiem. Zamiast gotówki i kosztowności zabierali w podróż **weksle**, które dopiero w miejscu docelowym wymieniali na pieniądze. Spisywanie umów handlowych i weksli oraz prowadzenie ksiąg kupieckich przyczyniło się do upowszechnienia pisma i podstaw matematyki.

Miasta szczególnie zainteresowane rozwojem handlu tworzyły związki chroniące wzajemnie swoje interesy i koordynujące wymianę handlową. Do największego znaczenia spośród tych organizacji doszła **Hanza**, do której należała większość liczących się ośrodków handlu w północnej Europie: od Brugii

Weksel – dokument potwierdzający zobowiązanie finansowe.

WARTO WIEDZIEĆ

Jarmarki szampańskie

W średniowieczu ważną rolę w handlu odgrywały jarmarki, czyli targi regularnie organizowane przez kupców w określonych miastach i określonym czasie. Zazwyczaj miały one znaczenie regionalne, jednak największe z nich przyciągały kupców z dużej części Europy. W XII i XIII w. szczególnego znaczenia nabrały jarmarki w regionie Francji zwanym Szampanią, gdzie krzyżowały się główne szlaki kupieckie. Handlowano tam przede wszystkim sukniem z Flandrii i Anglii, skórą i futrami. Dużym wzięciem cieszyły się sprowadzane ze Wschodu przyprawy, takie jak imbir, szafran, pieprz, oraz barwniki do sukna.

Dzięki opiece, jaką zapewniali kupcom lokalni władcy, przybywający goście nie obawiali się, że zostaną napadnięci, okradzeni lub oszukani. Na międzynarodowych jarmarkach zawierano więc umowy handlowe opiewające często na zawrotne sumy i obowiązujące przez wiele lat. Efektem tego był również szybki rozwój **banków** – instytucji udzielających kredytów na wysokie kwoty na odpowiedni procent. W tych finansowych usługach od samego początku przodowały miasta włoskie.

Wymień czynniki, które sprzyjały rozwojowi handlu w średniowieczu.

w Niderlandach na zachodzie do Rewla (dzisiejszego Tallina) w Estonii. Z kolei handel w regionie Morza Śródziemnego od czasu wypraw krzyżowych został zdominowany przez miasta włoskie – **Genuę** i **Wenecję**, z którymi początkowo rywalizowała też **Piza**. Dysponowały one potężnymi flotami, zyskały ogromne majątki i duże znaczenie polityczne. Ich wpływy handlowe wykraczały poza granice świata chrześcijańskiego. Dzięki temu udało im się zdominować handel z krajami Lewantu (zob. także s. 239), a za ich pośrednictwem także Dalekiego Wschodu. Tą drogą sprowadzano do Europy drogie przyprawy, m.in. pieprz czy cynamon, i produkty luksusowe, jak np. chiński jedwab.

■ RZEMIOSŁO W ŚREDNIOWIECZU

W największych średniowiecznych miastach prowadzili swoje warsztaty rzemieślnicy o różnych specjalizacjach. W mniejszych miastach zwykle rezydowali jedynie przedstawiciele najpowszechniejszych zawodów. Aby dbać o swoje interesy, rzemieślnicy zakładali organizacje zawodowe zwane **cechami**. Ważnymi celami działalności tych związków były kontrola jakości produktów oraz ustalanie poziomu produkcji

■ MIESZKAŃCY ŚREDNIOWIECZNEGO MIASTA

Społeczność największych miast w średniowiecznej Europie była mocno zróżnicowana. Jego mieszkańcy różnili się zarówno posiadanym majątkiem, jak i prawami, które im przysługiwały.

Patrycjusze

Elitę stanowili zwykle bogaci kupcy i najzamożniejsi rzemieślnicy, którzy zasiadali we władzach miasta. Często grupa ta na wzór rzymski była określana mianem patrycjatu. Posiadali oni w mieście liczne nieruchomości.

Pospółstwo

Grupą znacznie liczniejszą, choć pozbawioną prestiżu, było pospółstwo. Tworzyli je ubożsi kupcy i większość rzemieślników. Członkowie tej zbiorowości posiadali nieruchomości na terenie miasta, co dawało im status jego obywateli. Mogli tam zatem prowadzić własne sklepy czy warsztaty, ale nie byli dopuszczani do rządów.

Plebs

Najuboższych mieszkańców miasta, a więc wszystkich tych, którzy nie posiadali jego obywatelstwa, określano mianem plebsu. Byli to często wywodzący się z okolicznych wsi młodzi ludzie, którzy dopiero przyuczali się do zawodu, służba patrycjatu, a także sezonowi pracownicy najemni. Do plebsu zaliczał się również margines społeczny, złożony z żebraków, oszustów i złodziei. Ludzie ci często nie osiedlali się na stałe i wędrowali z miasta do miasta.

Które grupy społeczne były pozbawione wpływu na sprawowanie władzy w mieście?

Port w Wenecji był jednym z najważniejszych ośrodków handlu średniowiecznej Europy. Republika kupiecka, jaką była wówczas Wenecja, dysponowała liczną flotą, ogromnym majątkiem i potężnymi wpływami politycznymi.

■ *miniatura, Włochy, XIV w.*

poszczególnych warsztatów na takim poziomie, aby cena wyrobów nie uległa obniżeniu. Cechy ustalały również liczebność samych rzemieślników, a poprzez nadzór nad kształceniem przyszłych rzemieślników kontrolowały dostęp do zawodu. Właściciele warsztatów – mistrzowie – zatrudniali uczniów i stojących szczebel wyżej czeladników, którzy uczyli się rzemiosła. Gdy czeladnicy nabyli odpowiednich umiejętności, wykonywali specjalną pracę egzaminacyjną. Jeśli mistrzowie zasiadający we władzach cechu wyrazili zgodę, otrzymywali uprawnienia mistrzowskie i rozpoczynali samodzielną produkcję.

Członkowie cechów często wspólnie spędzali wolny czas np. na ucztach lub nabożeństwach. Ciążyły na nich także wspólne obowiązki, m.in. poszczególne cechy odpowiadały za obronę wyznaczonych odcinków murów w przypadku oblężenia miasta. Cechy rzemieślnicze funkcjonowały w Europie Zachodniej do schyłku XVIII w., a w Polsce wiele z nich dotrwało nawet do XX w.

Wybrane dziedziny rzemiosła

Nazwa zawodu	Rodzaj usług i produktów
bednarz	wytwarzanie beczek, cebrzyków, balii oraz kadzi
cyrulik lub balwierz	strzyżenie i golenie oraz proste zabiegi medyczne: wyrywanie zębów i opatrywanie ran
garncarz	wyrób naczyń ceramicznych
kaletnik	produkcja wyrobów ze skóry: toreb, sakw i sakiewek
kołodziej	wyrabianie kół
kowal	wykuwanie wyrobów z metalu, podkuwanie koni
kuśnierz	wytwarzanie wyrobów futrzanych: kozuchów, rękawic, czapek
nożownik	wyrób i ostrzenie noży
płatnerz	wytwarzanie zbroi
konwisarz	wyrabianie z cyny naczyń, świeczników, lichtarzy
słodownik, piwowar, browarnik, mielcarz	produkowanie słodu i piwa
snycerz	rzeźbienie w drewnie figur ołtarzowych, krucyfiksów, ozdobnych mebli

Plakietki ze scenami z życia Jezusa z przenośnego ołtarza świadczą o precyzji i pracowitości dzieł wykonywanych ręcznie przez średniowiecznych rzemieślników. Całość prezentowanego ołtarza była nieco mniejsza od strony tego podręcznika.

■ *metaloplastyka, Niemcy, XII w.*

ĆWICZENIA

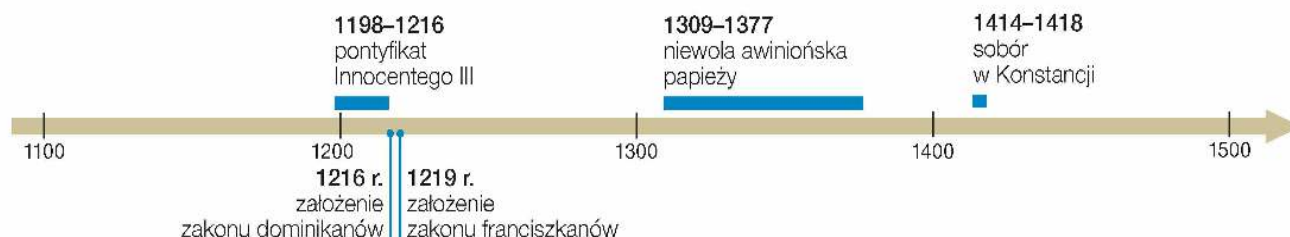
1. Wymień rozwiązania, które doprowadziły do zwiększenia wydajności rolnictwa w XI–XIII w.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób wzrost efektywności upraw doprowadził do odrodzenia i rozwoju miast.
3. Opisz społeczeństwo średniowiecznego miasta.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Dollinger, *Dzieje Hanzy (XII–XVII wiek)*, tłum. V. Soczewińska, Warszawa 1997.

J. Le Goff, *Sakiewka i życie – gospodarka i religia w średniowieczu*, tłum. H. Zaremska, Gdańsk 1995.

Po kryzysie we wczesnym średniowieczu papieństwo w okresie walki o inwestyturę odbudowało swoje znaczenie, aby na początku XIII w., za pontyfikatu Innocentego III, osiągnąć szczyt potęgi politycznej. Z czego wynikała tak silna pozycja Kościoła w średniowieczu? Jaką rolę w życiu mieszkańców Europy odgrywała wówczas religia?

■ KOŚCIÓŁ BLIŻSZY WIERNYM

W XI–XIII w., wraz z rozwojem gospodarczym i bogaceniem się Europy Zachodniej, zwiększała się liczba parafii. Wkrótce znaczna część wsi miała swój własny kościół. Wokół świątyni skupiały się lokalne społeczności. Religia wpływała na niemal każdą dziedzinę życia, a dawne pogańskie obyczaje uległy zatarciu bądź wchłonięciu przez obrzędowość chrześcijańską. W 1215 r., podczas soboru laterańskiego IV, ustalono szereg nowych obowiązków wszystkich wiernych, aby związać ich z Kościołem w silniejszy i bardziej uporządkowany sposób. Odtąd każdy katolik musiał co najmniej raz w roku przystępować do spowiedzi i komunii.

Na tym soborze powołano również **szkoły przyparafialne**. Duchowni, którzy byli zazwyczaj jedynymi wykształconymi mieszkańcami wsi, uczyli w nich chłopców podstaw czytania, pisania i śpiewu. O ile liturgię podczas nabożeństw sprawowano po łacinie, to kazania księży byli zobowiązani głosić w języku zrozumiałym dla ogółu ludności, co zapewniało jej pewną formę edukacji i wychowania. Wierni poznawali wówczas historie biblijne i żywoty świętych, a wraz z nimi zasady, którymi zgodnie z nauczaniem Kościoła powinni się kierować.

Przemiany religijności w średniowieczu dotyczyły upowszechnienia się kultu Eucharystii, Krzyża św.

■ BIBLIA PAUPERUM

Rzeźby i malowidła w średniowiecznych świątyniach ukazywały najważniejsze wydarzenia z Biblii lub żywotów świętych. Dzięki nim wierni, wówczas w większości niepiśmienni, mogli przyswajać sobie zasady wiary. Z tego powodu dzieła sztuki ozdabiające kościoły nazywano Biblią ubogich (łac. *Biblia pauperum*).

Malowidła ścienne zachowane w kościele na wyspie Mon świadczą o tym, jak wyglądały zdobienia w kościołach wiejskich. Freski oprócz propagowania postaw chrześcijańskich dostarczały ludziom, którzy zwykle przez całe życie nie opuszczali swojej okolicy, bardzo ograniczonych i często przeinaczonych informacji o szerokim świecie. Dzięki nim mogli się np. dowiedzieć, jak wyglądają lew, król czy czarnoskóry człowiek. Sąsiadowały z nimi jednak przeróżne bajeczne stworzenia.

■ *malowidła ścienne, Dania, XV w.*

? Opisz sceny religijne przedstawione w *Biblii pauperum*.

i kultu maryjnego. Bóg był przedstawiany coraz częściej jako miłosierny ojciec, znacznie bliższy człowiekowi niż nieczuły na ziemskie troski surowy sędzia, który występował we wcześniejszym nauczaniu.

■ CYSTERSI

W epoce pełnego średniowiecza (XI–XIV w.) upowszechniła się edukacja religijna. W rezultacie coraz częściej poruszano kwestię powrotu do ideałów Ewangelii. Przypominano ubóstwo Chrystusa i apostołów, kładących nacisk na znaczenie dóbr duchowych, a nie – bogactw. Wzór ten przeciwstawiano postawie wielu ówczesnych duchownych, dążących do gromadzenia majątków. Odpowiedzią Kościoła na te postulaty było powstanie nowych zgromadzeń zakonnych. Na przełomie XI i XII w. początek temu ruchowi dali **cystersi**. Ich zakon otrzymał nazwę od swojej pierwszej siedziby we francuskim Cîteaux (czyt.: cito; po łac. *Cistercium*).

Cystersi głosili potrzebę powrotu do ewangelicznego ubóstwa, którą przed wiekami głosił św. Benedykt. Zakonnicy mieli wieść ubogie życie, wypełnione modlitwą i pracą. Początkowo cystersi ściśle realizowali te postulaty, a przy tym propagowali nowinki techniczne związane z uprawą roli (np. trójpółkę). Szybko zyskali uznanie w całej Europie i dzięki licznym nadaniom ziemi udzielanym przez władców stworzyli sieć klasztorów. Ponieważ przyniosło im to również wielkie bogactwa, głoszone przez nich hasła dotyczące ubóstwa straciły na autentyczności.

Nadanie reguły cystersom przez papieża Kaliksta II **1** odbyło się dopiero w 1119 r., choć zakon za zgodą jego poprzedników działał już od 20 lat.

■ miniatura, Francja, XIII w.

ŚREDNIOWIECZNY KLASZTOR

W średniowiecznej Europie klasztory stanowiły nie tylko ośrodki życia religijnego. Miały także duże znaczenie dla rozwoju kultury, gospodarki i nauki. To właśnie za pośrednictwem mnichów na wieś docierały innowacyjne rozwiązania z dziedziny rolnictwa i produkcji żywności, które przyczyniły się do rozwoju gospodarczego Europy. Przy klasztorach często zakładano szkoły, do których uczęszczać mogły również dzieci nieprzeznaczone do stanu duchownego. W wielu gromadzono i przepisywano księgi oraz prowadzono szpitale.

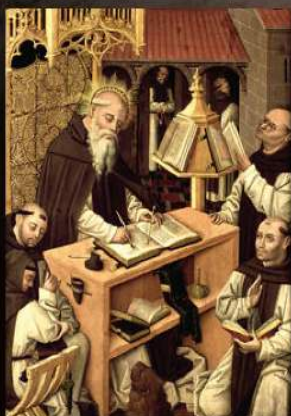
- 1 Kościół** był centralnym punktem klasztoru. Kilkakrotnie w ciągu dnia mnisi zbierali się w nim na wspólną modlitwę.
- 2 Dormitorium** początkowo pełniło funkcję wspólnej sypialni zakonników, potem mieszkali w nim goście.
- 3 Pojedyncze cele** od XIV w. zastąpiły zakonnikom dormitorium.
- 4 Kuchnia**, w której przyrządzano posiłki dla zakonników i ich gości.
- 5 W jadalni** mnisi wspólnie spożywali posiłki.
- 6 Umywalnia** znajdowała się w pobliżu studni na dziedzińcu.
- 7 Cmentarz**, na którym grzebano zakonników.

- 8 Kapitułarz** był miejscem spotkań i obrad mnichów mieszkających w klasztorze.

- 9 Wirydarz** to ogród na głównym dziedzińcu klasztoru. Poza uprawą roślin był miejscem medytacji, modlitwy, pokuty oraz procesji.

10

Biblioteki i skrytoria to wydzielone pomieszczenia, w których mnisi studiowali, przechowywali i przepisywali księgi.

11

Uprawą przyklastornych pól i sadów zajmowali się często sami zakonnicy, zgodnie z zasadą *ora et labora* (z łac. módl się i pracuj). Dzięki plodom rolnym oraz owocom klasztor był w dużej mierze samowystarczalny. W ogrodach uprawiano również zioła wykorzystywane do gotowania i leczenia.

Grobowce władców i możnowładców, którzy nadali zgromadzeniu ziemię, umieszczono w klasztorach w kaplicach i kruzgankach.

?

1. Wyjaśnij, w jaki sposób budowle klasztorne ułatwiały zakonnikom tworzenie wspólnoty.
2. Wymień funkcje klasztorów w średniowiecznej Europie.

Papież Innocenty III [1] ekskomunikuje albigensów [2] i wysyła przeciwko nim krucjatę [2]. Podczas wojny krzyżowcy [3] wykazali się wyjątkowym okrucieństwem nie tylko wobec albigensów, ale także wobec występujących w ich obronie katolików z Langwedocji.

■ miniatura, Francja, XIV w.

■ HEREZJE ŚREDNIOWIECZNE

Ruch domagający się odbudowy moralnej Kościoła przybierał na sile i obejmował coraz szersze grupy ludności. W wielu wypadkach nowe ruchy religijne głosiły poglądy niezgodne z oficjalną nauką Kościoła i nie uznawały władzy papieża i biskupów. W ten sposób powstawały średniowieczne herezje, spośród których największe znaczenie zyskał ruch **katarów** (gr. *katharoi* – ‘czyści’), powstały w Langwedocji w południowej Francji w XII i XIII w. Jego przedstawiciele zwano też **albigensami** od ich ważnego ośrodka – miasteczka Albi. Katarzy wierzyli, że świat materialny jest dziełem Szatana i odrzucali wszelką władzę, zarówno świecką, jak i duchowną. Przez dziesięciolecia udawało im się dzięki opiece władców Tuluzy zachować względne bezpieczeństwo i kultywować swoje wierzenia. Kiedy jednak w 1208 r. zamordowany został wysłannik papieża Innocentego III (więcej o pontyfikacie tego papieża na s. 230–231), ten ogłosił krucjatę przeciwko albigensom. Na jego wezwanie rycerstwo katolickie z północnej Francji najechało Langwedocję i krwawo rozprawiło się z katarami. Pozwoliło to jednocześnie królowi Francji na umocnienie władzy w tej dotąd cieszącej się dużą niezależnością części kraju.

■ FRANCISZKANIE

Większość zwolenników ubogiego Kościoła mimo wszystko funkcjonowała nadal w ramach wyznaczonych przez papieństwo. Jednym z nich był żyjący na przełomie XII i XIII w. syn kupca sukienego z Asyżu we Włoszech. Choć na chrzcie nadano mu imię „Jan”, na karty dziejów trafił jako **Franciszek z Asyżu**. Podobno od dzieciństwa lubił poezję i muzykę francuskich trubadurów, dlatego był nazywany „Francesco”

[czyt.: francesko] („Francuzik”). Jako młody człowiek prowadził życie pełne rozrywek i nie unikał służby wojskowej, biorąc udział w wojnie z sąsiednią Perudią [czyt.: perudią]. Kiedy jednak dostał się do niewoli, a następnie zachorował, przeżył wewnętrzną przemianę. Aby odbudować zniszczony kościółek, sprzedał konia i ojcowskie sukno. Postawiony przez ojca przed sądem, stwierdził, że niczego od niego nie chce, pozbył się ubrania i w samej włosienicy ruszył w świat.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISZEK Z ASYŻU

ok. 1181–1226

Żalozyciel Zakonu Braci Mniejszych, czyli franciszkanów, święty Kościoła katolickiego. Wywodził się z zamożnej rodziny kupieckiej z Asyżu (Włochy). W młodości, zafascynowany kulturą rycerską, brał udział w wojnach toczonych pomiędzy włoskimi miastami.

Podczas jednej z nich miał wizję, która skłoniła go do podjęcia życia w skrajnym ubóstwie. Jako wędrowny kaznodzieja w krótkim czasie zgromadził wokół siebie grupę zwolenników i założył własne zgromadzenie. Franciszek zmarł w 1226 r. w opinii świętości, a dwa lata po śmierci został kanonizowany przez papieża Grzegorza IX, który jako kardynał zaliczał się do jego zagorzałych stronników. Współcześnie został ogłoszony przez Kościół katolicki patronem ekologów i obrońców praw zwierząt.

ZAKONY ŻEBRACZE W EUROPIE W XIII WIEKU

LEGENDA

Obszary zamieszkałe przez:

- katolików
 - prawosławnych
 - muzułmanów
 - pogan
 - główne siedlisko herezji albigensów
- Klasztory zakonów żebraczych:
- franciszkańskie
 - dominikańskie
 - franciszkańskie i dominikańskie

1. Wymień części Europy, w których w późnym średniowieczu chrześcijaństwo nie było religią dominującą.
2. Podaj, przez jakie współczesne kraje biegnie widoczna na mapie granica pomiędzy obszarem zdominowanym przez katolików i prawosławnych.

Szybko zgromadził uczniów, z którymi wspólnie pomagał biedakom i trędowatym. W 1209 r. udał się do Innocentego III i uzyskał zatwierdzenie reguły zakonu (więcej na temat tego wydarzenia w podpisie do ilustracji po prawej). W ten sposób powstał Zakon Braci Mniejszych, potocznie nazywany franciszkańskim. Poszczególne klasztory były podporządkowane naczelnym władzom tego zakonu, a te podlegały wyłącznie papieżowi. Inaczej niż w przypadku benedyktynów czy cystersów franciszkanie żyli w miastach. Bracia mogli dzięki temu nie tylko prowadzić działalność kaznodziejską, lecz także zachęcać własnym przykładem do obrania skromniejszego życia. Sami franciszkanie, inaczej niż cystersi, nie trudnili się pracą fizyczną, ale przede wszystkim głosili kazania. Ich nauczanie dotyczyło głównie kwestii moralnych, co budziło żywe zainteresowanie społeczności miejskich, w których coraz

Franciszek podczas spotkania z Innocentym III 1 starał się go przekonać do zatwierdzenia nowego zakonu. Papież jednak uznał Franciszka 2 za swiniopasa i nakazał mu głosić kazania dla tych właśnie zwierząt. Przyszły święty udał się zatem do chlewu, gdzie wygłosił kazanie, a następnie pobudzony gnojem powrócił przed oblicze biskupa Rzymu. Ten, ujęty postulatami i bezkompromisowością młodzieńca, zatwierdził formułę, zgodnie z którą nowe zgromadzenie miało funkcjonować.

■ obraz, Włochy, XV w.

bardziej widoczne stawały się nierówności społeczne i towarzyszące im problemy. Źródłem utrzymania zakonników były zbierane wśród wiernych ofiary, a sami bracia nie mogli posiadać osobistego majątku. W ten sposób narodziło się zgromadzenie zakonne nowego typu – **zakon żebraczy**.

Franciszek i założone przez niego zgromadzenie wywarli wielki wpływ na duchowość średniowiecza. Propagowana przez nich asceza stała się bardzo popularna nie tylko wśród rodzin mieszczańskich, ale również rycerskich, a nawet wśród członków dynastii panujących w Europie.

■ DOMINIKANIE

Drugim zakonem żebraczym, który powstał na początku XIII w., był **Zakon Kaznodziejski**. Potoczna nazwa tego zgromadzenia – **dominianie** – pochodzi od imienia jego założyciela, Hiszpana **Dominika Guzmána**. Początkowo działał on jako kaznodzieja, starający się swoim nauczaniem przekonać katarów do powrotu do Kościoła katolickiego. Aby zdobyć zaufanie swoich słuchaczy, wędrował boso i był odziany w proste, skromne szaty. Jego działalność zyskała uznanie papieża, który na przełomie 1216 i 1217 r. zatwierdził

POSTAĆ HISTORYCZNA

DOMINIK GUZMÁN

ok. 1170–1221

Założyciel Zakonu Kaznodziejskiego (dominikanów), święty Kościoła katolickiego. Pochodził z Królestwa Kastylii (Hiszpania). Po ukończeniu studiów teologicznych przyjął święcenia kapłańskie. W 1203 r. zetknął się z rozwijającymi się na południu Francji, zwalczanymi przez Kościół

ruchami religijno-społecznymi. Dwa lata później na polecenie papieża podjął się nawracania ich członków na katolicyzm. W 1216 r. udał się do Rzymu, gdzie uzyskał pozwolenie na utworzenie nowego zgromadzenia – Zakonu Kaznodziejskiego, który miał być oparty na idei ścisłego ubóstwa. W kolejnych latach przemierzał Europę, nauczając i zakładając klasztory dominikanów. Kilkanaście lat po śmierci, w 1234 r., został kanonizowany.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZE STATUTÓW ZAKONU KAZNODZIEJSKIEGO

Zasady obowiązujące dominikanów zostały spisane w statutach zakonu zaakceptowanych przez papieża.

O pokarmie

Potrawy nasze we wszystkich naszych klasztorach mają być bezmięsne, z wyjątkiem infirmerii [tzn. szpitali]. Braciom zaś naszym, aby nie sprawiali kłopotu tym, którzy ich przyjmują w gościnę, wolno jeść poza klasztorem potrawy gotowane razem z mięsem. [...]

O łózkach

Braciom nie wolno spać na puchach, chyba, że nie mogliby mieć słomy, albo czegoś podobnego, na czym winni spać. [...] Poza klasztorem wolno zaś spać tak, jak im będzie poślane, aby przyjmującym ich w gościnę nie sprawiali kłopotu. [...]

O kaznodziejach

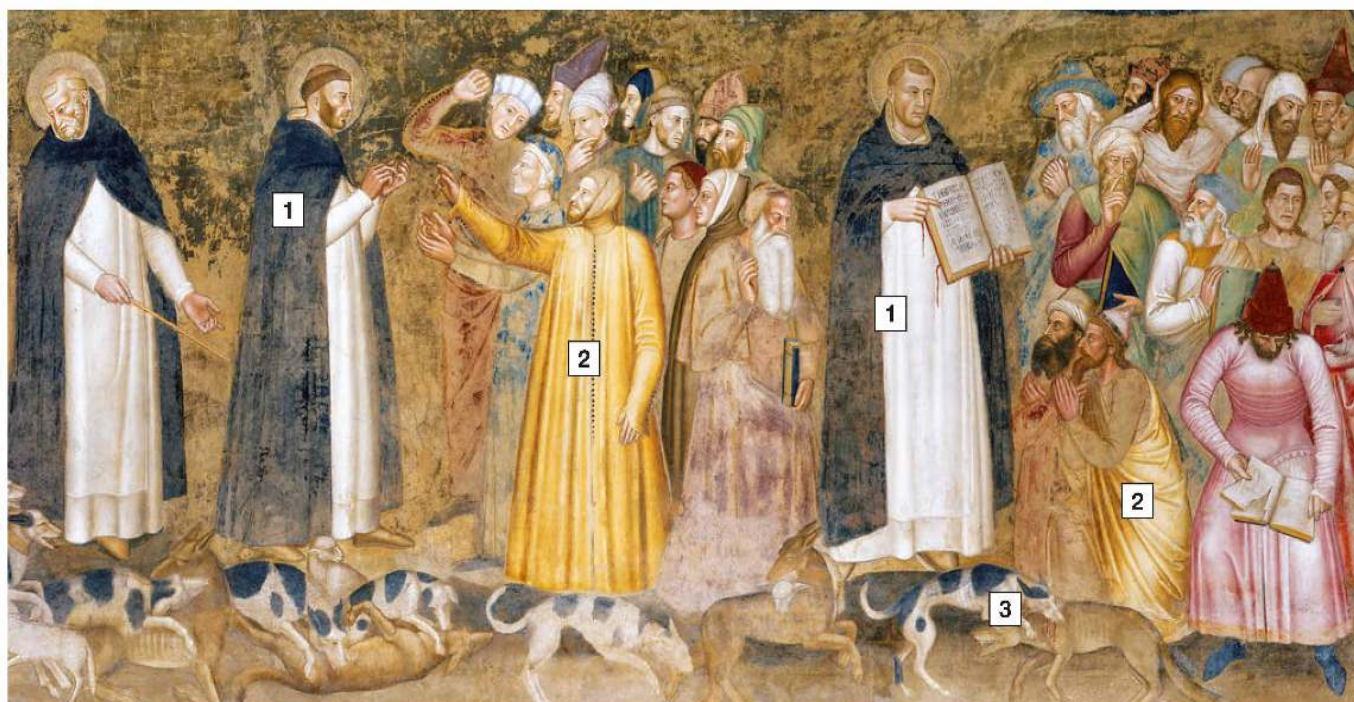
[...] Postanawiamy również, aby bracia nasi nie wzywali w swoich kazaniach do dawania lub zbierania pieniędzy na rzecz klasztoru, albo jakiejs osoby. [...]

O studentach

[...] Niechaj przeor prowincjonalny stara się wysyłać na studia do miejsc poza swą prowincją, gdzie kwitną nauki, pewnych braci zdolnych do uczenia się, którzy w krótkim czasie mogą okazać się zdatnymi do pełnienia czynności kierowniczych – za radą i zgodą wizytatorów kapituły prowincjonalnej albo większej ich części.

Źródło: Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 19: Rozkwit średniowiecznego porządku w Europie (w XIII–XIV w.), oprac. K. Dobrowolski, Kraków 1926, s. 14–16.

- ?** 1. Przedstaw różnice w zasadach obowiązujących zakonników w obrębie klasztoru i w podróży i wyjaśnij, z czego one wynikały.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób starano się zapewnić wysoki poziom kazań głoszonych przez braci kaznodziejów.

Dominikanie [1] podczas dyskusji z heretykami [2] zostali przedstawieni na freskach zdobiących kaplicę Santa Maria Novella we Florencji. Poniżej dyskutujących rozgrywa się symboliczna scena. „Psy Pańskie” [3], których umaszczenie nawiązuje do koloru szat dominikanów, atakują i zagryzają psy symbolizujące herezję.

■ fresk, Włochy, XIV w.

regulę nowego zgromadzenia. Podobnie jak franciszkanie, dominikanie zakładali swoje wspólnoty w miastach i żyli z jałmużny, jednak wzorem swojego założyciela kładli znacznie większy nacisk na wykształcenie zakonników. W efekcie dużą popularnością cieszyły się ich szkoły przyklasztorne. Wielu dominikanów trafiło później do grona wykładowców uniwersyteckich, inni zasiadali w sądach inkwizycyjnych, prowadzących postępowania przeciwko heretykom. Do tego zakonu

należał jeden z najwybitniejszych filozofów średniowiecza – **Tomasz z Akwinu**. Wierność papieżowi i zaangażowanie kaznodziejskie dominikanów sprawiły, że przylgnęła do nich również żartobliwa nazwa „psy Pańskie” (łac. *domini canes*), co stanowiło grę słów nawiązującą także do imienia założyciela zgromadzenia – Dominika.

■ UPADEK ZNACZENIA PAPIESTWA

Potęgą papieża z czasów Innocentego III okazała się nietrwała. W późniejszym okresie zaczęło przeważać przekonanie, że to monarcha sprawuje najwyższą i całkowicie niezależną władzę w swoim królestwie, a zatem nie podlega ani cesarzowi, ani papieżowi. Do gwałtownego sporu doszło, gdy na początku XIV w. francuski król **Filip IV Piękny** obłożył dodatkowymi podatkami duchowieństwo we Francji. Sprzeciwił się temu papież **Bonifacy VIII** i wydał dokument, w którym przyznał sobie zwierzchnią władzę nad królami. Oburzony Filip Piękny w tej sytuacji zyskał poparcie mieszkańców swojego królestwa i nakazał porwanie papieża. Mimo że namiestnik św. Piotra wkrótce został uwolniony przez zbulwersowanych wiernych, to jednak pod wpływem tych przeżyć po niedługim czasie zmarł. Dwa lata później papieżem obwołano Klementa V, z pochodzenia Francuza, który w 1309 r. przeniósł siedzibę kurii papieskiej z Rzymu do Awinionu

Pałac papieski w Awinionie był przez przeszło 100 lat siedzibą papieża, a następnie antypapieża.

■ fotografia współczesna

w południowej Francji. Choć Awinion był własnością papieża, to jednak bliskość francuskich władców powodowała, że papieże byli podatni na ich polityczne naciski. Okres **niewoli awiniońskiej** trwał blisko 70 lat, a z biegiem czasu coraz częściej powtarzano żądanie, aby papieże powrócili do Rzymu. Papieże awiniońskich krytykowano ze względu na to, że troszczyli się głównie o własne dochody, czyli opłaty i podatki ściągane w całej Europie, oraz o kariery kościelne swoich krewnych. Na narastające żądania zmian – przede wszystkim powrotu do Rzymu – odpowiedział dopiero Urban VI, który w 1378 r. przeniósł swoją kurię do Italii. Nie uznali tego jednak kardynałowie francuscy, którzy wybrali **antypapieża** – Klemensa VII, a ten za swoją siedzibę ponownie uznał Awinion. W ten sposób rozpoczęła się **wielka schizma zachodnia**, a europejskie kraje podzieliły się na te, które uznawały albo rzymskiego, albo awiniońskiego papieża. Obaj papieże wzajemnie obłożyli się klątwą, co miało ważne konsekwencje w społeczeństwie średniowiecznym, które było na wskroś religijne. Dla wielu wiernych przebywanie na obszarze pozostającym pod władzą papieża uznawanego za nieprawego było niedopuszczalne. Ludzie porzucali więc swoje domostwa i warsztaty po to, by przenieść się na ziemię papieża prawowitego. Próba zażegnania schizmy na soborze w Pizie w 1409 r. doprowadziła tylko do jej pogłębienia. Odtąd przez kilka lat funkcjonowało obok siebie trzech zwalczających się papieży, a taka sytuacja budziła powszechne zgorszenie. Kościół pogrążył się w głębokim kryzysie.

Likwidacja schizmy powiodła się dopiero podczas wielkiego soboru obradującego w latach **1414–1418 w Konstancji**. Wszyscy trzej papieże zostali pozbawieni godności, a w 1417 r. wybrano jednego, uznanego przez wszystkich – Marcina V. Papieżstwo jednak nie zdołało już odzyskać swojego znaczenia i prestiżu, którym cieszyło się w XII i XIII w. Ponadto w burzliwym okresie niewoli awiniońskiej i wielkiej schizmy zachodniej pojawiły się nowe herezje (więcej na ich temat na s. 260).

CIEKAWOSTKA

Kiedy papieska korona uzyskała swój ostateczny kształt?

Jednym z insygniów władzy papieskiej jest tiara – charakterystyczna podłużna biała czapka z trzema koronami. Symbol ten, który wywodzi się z tradycyjnego nakrycia głowy dygnitarzy w Bizancjum, kształtował się stopniowo. Pierwszą koronę dodano najpewniej w IX w., gdy biskupi Rzymu stali się również władcami Państwa Kościelnego, a więc objęli władzę świecką. Drugą koronę wprowadził dopiero papież Bonifacy VIII, który chciał w ten sposób podkreślić, że sprawuje zarówno władzę świecką, jak i duchowną. Niedługo później – najpewniej za Klemensa V – na tiarze pojawiła się trzecia korona, która miała symbolizować nadprzyrodzone pochodzenie papieskiej władzy. W kolejnych wiekach tiara ulegała już niewielkim zmianom. W drugiej połowie XX w. zrezygnowano z ceremonii koronacji papieskiej. Odtąd tiarę zobaczyć można najczęściej w godle Watykanu.

Papieska tiara przechowywana jest w Muzeach Watykańskich. Od czasu soboru watykańskiego II w latach 60. XX w. papieże unikają eksponowania bogactwa i przepychu.

■ fotografia współczesna

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były okoliczności i przyczyny powstania ruchów żądających ubóstwa w Kościele.
2. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy cystersami, franciszkanami i dominikanami.
3. Przedstaw, na czym polegał kryzys w Kościele w późnym średniowieczu.

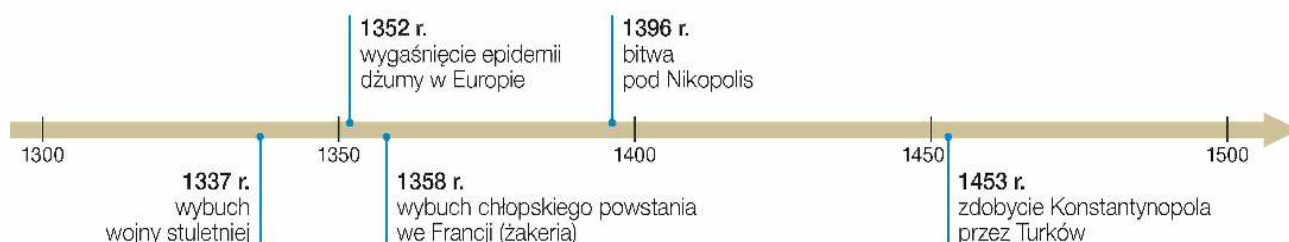
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Le Goff, *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. J. Guzc, Warszawa 2001.
M. Żywczyński, *Papieżstwo i papieże w średniowieczu*, Kraków 1995.

6

EUROPA PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

Oslabienie Kościoła, nie dość, że uzależnionego od królów Francji, to jeszcze podzielonego później wielką schizmą, było tylko jednym z przejawów kryzysu, który w XIV i XV w. dotknął Europę. Jaki przebieg miały konflikty zbrojne pomiędzy ówczesnymi potęgami naszego kontynentu? Z jakich powodów wybuchały niepokoje społeczne i religijne i jakie były ich następstwa? Jakie klęski naturalne spadły w tym czasie na Europę?

WOJNA STULETNIA

Anglia i Francja rywalizowały w średniowieczu o wpływy gospodarcze i polityczne. Jednym z regionów, o który spierali się władcy tych monarchii, była **Flandria**. To bogate hrabstwo, położone na obszarach należących dzisiaj do Francji, Belgii i Holandii, należało do najważniejszych ośrodków produkcji tkanin w Europie. Główny surowiec do ich produkcji stanowiła owcza wełna sprowadzana z Anglii. Hrabstwie flandryjscy byli tradycyjnie lennikami królów Francji, lecz władcy Anglii, silnie powiązanej interesami z tym regionem, dążyli do rozbudowania tam swoich wpływów.

Dodatkowo oba królestwa poróżniła kwestia następstwa francuskiego tronu po wygaśnięciu we Francji głównej linii Kapetyngów. Władzę objęli tam co prawda spokrewnieni z dotychczas panującą dynastią Walezjusze, ale swoje pretensje do korony zgłosił także król angielski Edward III, którego dziadem po stronie matki był Filip IV Piękny – ojciec ostatniego z Kapetyngów. To właśnie ta kwestia doprowadziła w 1337 r. do wybuchu **wojny stuletniej**. Konflikt ten z przerwami ciągnął się aż do 1453 r., stąd też jego nazwa. Ostatecznie przewagę zyskali Anglicy, których armia w dużej mierze była oparta na **wojskach zaciężnych**, czyli zawodowych żołnierzach walczących w zamian za żołd. Zaciężne oddziały w wielu bitwach okazywały się skuteczniejsze od zastępów feudalnego rycerstwa francuskiego.

Skala sukcesów angielskich na polach bitew była tak duża, że w 1420 r. władca Anglii Henryk V został niemal powszechnie uznany również za króla Francji.

Losy wojny odwróciły się jednak niespodziewanie wraz z wystąpieniem **Joanny d'Arc** [czyt.: dark] – francuskiej dziewczyny z ludu, przeświadczonej o swojej misji uratowania niezależności królestwa. W 1429 r. na czele ochotników Joanna odparła wojska angielskie oblegające Orléan, jeden z ostatnich punktów oporu króla Francji Karola VII. Zwycięstwo to dało początek ruchowi w całym kraju, który ostatecznie usunął Anglików z Francji.

Bitwa pod Crécy [czyt.: kresji], stoczona w sierpniu 1346 r., zakończyła się pogromem sił francuskich, które przed bitwą dysponowały dużą przewagą. O zwycięstwie Anglików [1] zdecydował brak dyscypliny wojsk francuskich [2] i doskonałe wyszkolenie angielskich łuczników.

■ miniatura, Francja, XV w.

WARTO WIEDZIEĆ

Joanna d'Arc – Dziewica Orleańska

Losy wojny stuletniej odwróciły się w niespodziewany sposób za sprawą Joanny d'Arc. Ta nastoletnia dziewczyna od dzieciństwa doznawała widzeń mistycznych. Pod ich wpływem zdecydowała się dokonać rzeczy wydawałoby się niemożliwej nie tylko dla niej – niewykształconej chłopki, ale i dla bezsilnego władcy Francji – Karola VII: przepędzić Anglików okupujących Francję. Dzięki ogromnej determinacji i charyzmie udało się jej zyskać zaufanie Karola VII. Prowadzona przez nią armia przyszła z odsieczą Orleanowi i uchroniła to miasto przed zdobyciem przez Anglików. Dzięki temu czynowi zyskała przydomek „Dziewicy Orleańskiej”. Jako kolejny cel Joanna postawiła sobie zdobycie Reims [czyt.: rę] – miasta, w którym tradycyjnie odbywały się koronacje królów Francji. Dzięki temu Karol VII mógłby oficjalnie przyjąć koronę francuską. Armia Joanny d'Arc i tym razem pokonała wojska angielskie i wyzwoliła Reims. Dalsze losy Joanna potoczyły się tragicznie – dostała się do niewoli. Anglicy wytoczyli jej proces, podczas którego fałszywie oskarżono ją o czary i herezję. Dziewiętnastoletnią przywódczynię wojsk francuskich skazano na śmierć i w maju 1430 r. spalono na stosie. Karol VII nie podjął się jej uratowania.

Joanna d'Arc [1] podczas spotkania z królem Francji Karolem VII [2] przekonywała go do większej determinacji w walce z Anglikami.

■ gobelin, Francja, XV w.

? Dlaczego Joanna d'Arc zyskała przydomek „Dziewica Orleańska”?

■ CZARNA ŚMIERĆ

W okresie wojny stuletniej w Europie wystąpiły niekorzystne zjawiska gospodarcze. Rozkwit w XII i XIII w. przyniósł szybki wzrost liczby ludności, dla której

EPIDEMIA DŻUMY

LEGENDA

Zasięg epidemii:

- do końca 1347 r.
- do końca 1348 r.
- do końca 1349 r.
- po 1350 r.

- tereny niedotknięte dżumą
- główne kierunki rozprzestrzeniania się zarazy
- ośrodek, z którego dżuma rozprzestrzeniła się na Europę

1. Wskaż miejsce, z którego „czarna śmierć” rozprzestrzeniła się na całą Europę.
2. Wymień kraje europejskie, do których nie dotarła wielka epidemia dżumy.

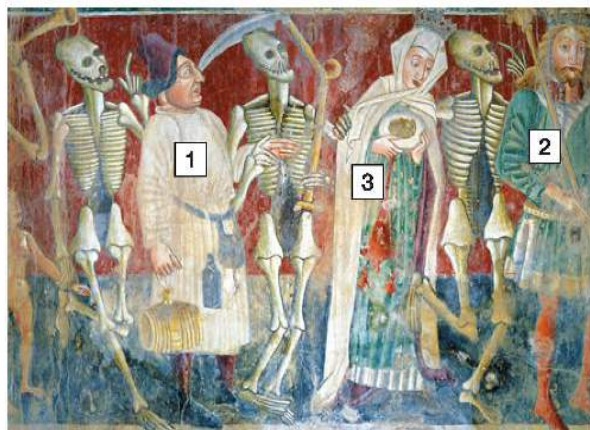
jednak w kolejnym stuleciu zaczęło brakować żywności. Warunki gospodarowania dodatkowo pogorszyły się również z powodu ochłodzenia klimatu, a do Europy po pomyślnym okresie powrócił głód. W tej i tak trudnej sytuacji została przywleczona ze Wschodu **dżuma**. Choroba ta, nazwana „czarną śmiercią”, w latach 1348–1350 dotknęła południową, zachodnią i północną Europę. Ówczesne warunki sanitarne oraz poziom wiedzy medycznej i higieny nie mogły zapobiec rozprzestrzenianiu się groźnej epidemii. Śmierć pochłonęła w zależności od rejonu od 1/3 do 2/3 mieszkańców. Mimo że główna fala zachorowań minęła, to w kolejnym stuleciu dżuma powracała, choć w nieporównywalnie mniejszej skali (więcej na temat skutków dżumy w [To budzi kontrowersje](#) na s. 282).

Wyludnienie dodatkowo pogorszyło sytuację gospodarczą na większym obszarze kontynentu. Kryzys okazał się długotrwały. Dopiero w XV w. pojawiły się pierwsze oznaki ożywienia gospodarczego. Na wsi wiele gruntów, których nie było komu uprawiać, zostało bowiem zamienionych na pastwiska, gdzie hodowano głównie owce. Dostarczały one wełny dla rozwijającego

WARTO WIEDZIEĆ

Tańce śmierci

Ludzi żyjących w późnym średniowieczu w związku z epidemią dżumy, klęskami głodu i okrucieństwami wojen przejmowała groza. Niepewność jutra i poczucie marności życia znalazło odzwierciedlenie w sztuce, gdzie popularność zyskał motyw tańca śmierci (fr. *danse macabre*; czyt.: dans makabr). Obrazy przedstawiające taneczne korowody, w których żywi mieszały się z martwymi, zdobyły cmentarze, kościoły, a czasem także miejsca publiczne w średniowiecznych miastach.

Korowód ludzi różnych stanów w śmiertelnym tańcu namalowany na ścianach kościoła w Beram w Chorwacji. Oprócz lęku przed nieuchronnością śmierci dzieła te obrazowały równość wobec niej wszystkich ludzi bez względu na pozycję społeczną. Obok zwykłego kupca [1] śmierć w swoim orszaku prowadzi króla [2] i królową [3].

■ malowidło, Chorwacja, XV w.

Odszukaj inne przykłady motywów tańca śmierci w kulturze europejskiej niż wskazane w tekście i na ilustracjach.

Wat Tyler [1] został zamordowany, gdy zaproszono go na rozmowy dotyczące porozumienia z królem Ryszardem II [2]. Utrata przez powstańców charyzmatycznego przywódcy przyniosła upadek powstania.

■ miniatura, Anglia, XIV w.

BUNTY CHŁOPSKIE

Przeciągająca się wojna, „czarna śmierć” oraz kryzys Kościoła wywołały niepokoje społeczne. Najpierw w 1358 r. w ogarniętej wojną stuletnią Francji wybuchło chłopskie powstanie zwane **żakerią**. Uczestniczącym w nim chłopów szlachta nazywała pogardliwie Jacques Bonhomme [czyt.: żak bonom] – Kuba Prostack – stąd pochodzi nazwa ruchu. W tym samym czasie w Anglii dużą popularność zdobył kaznodzieja **Jan Wiklef** [czyt.: fiklef], który w swoich pismach i kazaniach zwracał się przeciwko duchownym skupionym na gromadzeniu majątku i zdobyciu władzy. Przetłumaczył też na język angielski Biblię, co znacznie ułatwiło korzystanie z niej większej części społeczeństwa niż dotąd. Dzięki temu poznać ją mogli bowiem także ci, którzy nie znali łaciny. Naukami Wiklefa zainspirowali się wędrowni kaznodzieje i rozpropagowali je w całej Anglii, co wzmocniło wśród chłopstwa buntownicze nastroje. Kiedy więc w 1381 r. władze nałożyły nowe podatki, wybuchło antyfeudalne i antykościelne powstanie. Od nazwiska przywódcy nazwano je **powstaniem Wata Tylera** [czyt.: łota tajlera]. Zarówno żakerię, jak i bunt Wata Tylera królowie wraz z rycerstwem stłumili, uciekając się do krwawych represji i podstępów, lecz ponieśli przy tym dotkliwe straty. Nie zmniejszyło to jednak napięcia społecznego.

się sukiennictwa, co z kolei ułatwiło odrodzenie miast i produkcji rzemieślniczej. W nowych warunkach nastąpiły jednak istotne zmiany w organizacji produkcji (o dotychczasowej organizacji rzemiosła przeczytasz na s. 255). W dotkniętej kryzysem Europie większym zainteresowaniem cieszyło się sukno prostsze i tańsze niż luksusowe produkty starych warsztatów. Ich właściciele, bogaci rzemieślnicy, obawiając się konkurencji na kurczącym się rynku, ograniczali dopływ nowych osób do cechów. Organizacją produkcji poza kontrolą cechów zajmowali się coraz częściej kupcy, najlepiej znający potrzeby rynku. Dostarczali surowiec, czyli wełnę do przędzenia, niezrzeszonym w cechach producentom, częstokroć mieszkańcom wsi, zarządzali pracą i odbierali zamówiony towar. W ten sposób powstał nowy sposób organizacji produkcji nazywany **systemem nakładczym**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN HUS

ok. 1370–1415

Czeski myśliciel i reformator religijny, rektor uniwersytetu praskiego. Pochodził z rodziny chłopskiej, wykształcenie zdobył na uniwersytecie w Pradze, na którym później przez wiele lat nauczał. Pod wpływem pism Jana Wiklefa zaczął domagać się reformy Kościoła, w którym dostrzegał

wiele nieprawidłowości i nadużyć. Jednocześnie starał się także zwalczać wpływy kultury niemieckiej w Czechach, które zagrażały m.in. funkcjonowaniu języka czeskiego. Głoszone przez niego poglądy wywołały konflikt z hierarchami Kościoła, a sam Hus został ostatecznie zwabiony na obrady soboru w Konstancji i tu spalony na stosie jako heretyk. Jego śmierć spowodowała wybuch wojen husyckich.

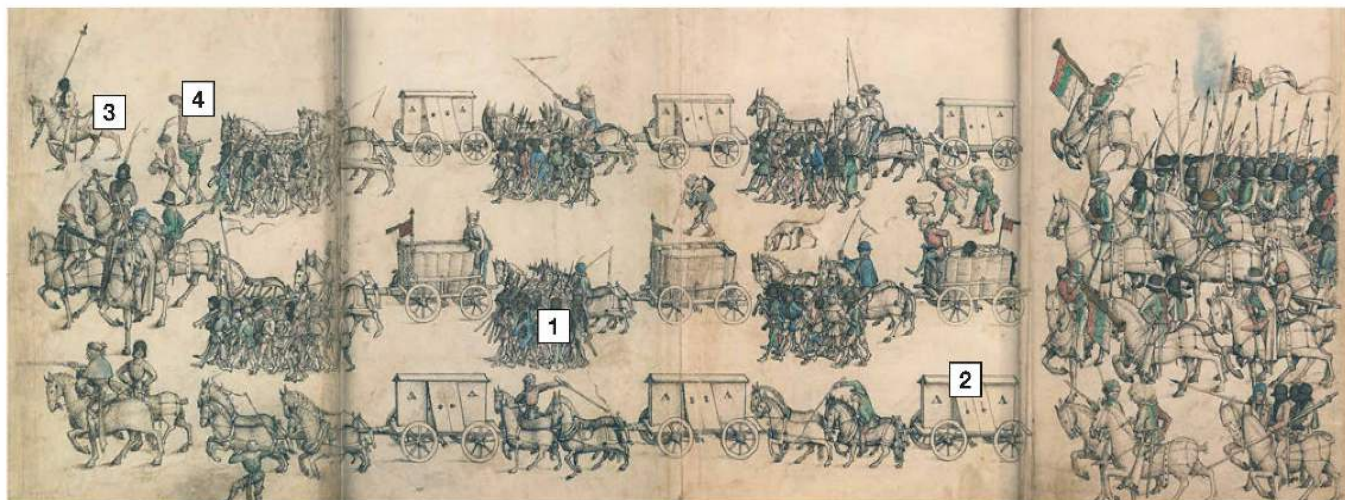
Śmierć Jana Husa na stosie podczas soboru w Konstancji, wbrew oczekiwaniom jego prześladowców, nie przyniosła uspokojenia nastrojów w Czechach. Doprowadziła do wybuchu powstania i utraty przez nich kontroli nad Czechami.

■ miniatura, Czechy, XV w.

■ HUSYTYZM

W średniowieczu Czechy były jedną z najlepiej rozwiniętych i najbogatszych części cesarstwa. Nie omiły ich jednak niepokoje społeczne i religijne, które nałożyły się dodatkowo na rodzące się napięcia pomiędzy Czechami a władcami i ich stronnikami pochodzącymi z Niemiec. Pod koniec XIV w. uniwersytet w Pradze stał się jednym z głównych ośrodków,

w którym coraz głośniej krytykowano Kościół katolicki i domagano się jego reformy. Czescy wykładowcy tej uczelni, pod przywództwem **Jana Husa**, żądali zmian w liturgii – domagali się odprawiania nabożeństw po czesku oraz udzielania Eucharystii pod postacią chleba i wina. Chcieli również konsekwentnego powrotu do idei Kościoła ubogiego (więcej na ten temat na s. 258). Uważali, że liczne dobra kościelne powinny zostać **zsekularyzowane**, czyli odebrane duchowieństwu. Popularność, jaką ruch zwolenników Husa – **husytów**, zdobył w Czechach, budziła niepokój papieżstwa i władców Rzeszy Niemieckiej, w skład której wchodziły Czechy. W celu wyjaśnienia swoich poglądów Jan Hus w **1415 r.** został wezwany na sobór toczący się w Konstancji. Król niemiecki Zygmunt Luksemburski

Przemarsz husyckiego taboru był organizowany w taki sposób, aby w razie zagrożenia można było szybko spiąć wozy i stworzyć umocnienia trudne do zdobycia przez napastnika. Poruszający się najwolniej piechurzy z bronią palną **1** szli na początku pomiędzy wozami bojowymi **2**, nadając tempo całemu pochodowi. Konne straże przednie **3** nieustannie prowadziły zwiady, by nie dać zaskoczyć się wrogowi. Muzycy z fletami i bębnami **4** przygrywali maszerującym, nadając rytm ich krokom i urozmaicając czas.

■ rysunek, Czechy, XV w.

wystawił czeskiemu reformatorowi list żelazny, czyli specjalny dokument mający zapewnić mu bezwzględne bezpieczeństwo podczas soboru. Mimo to Jan Hus został uwięziony, postawiony przed sądem, a gdy nie zgodził się odwołać swoich poglądów – skazany na śmierć i spalony na stosie. Złamanie przez władcę słowa i zamordowanie Husa spowodowały w 1419 r. wybuch powstania w Czechach.

Siły husytów dowodzone przez **Jana Žižkę** [czyt.: żiżkę] okazały się niepokonane. Czeski wódz wprowadził wówczas wiele nowych i niezwykle skutecznych rozwiązań takich jak walka z użyciem **taborów**, czyli połączonych ze sobą wozów bojowych broniących przez piechotę uzbrojoną w broń palną. Kolejne wyprawy krzyżowe przeciw husytom organizowane przez papieża i wygnanego z Czech króla Zygmunta Luksemburskiego kończyły się całkowitymi klęskami. Szybko doszło jednak do rozłamu wśród samych husytów.

Powstały dwa główne stronnictwa: utrakwistów i taborytów. **Utrakwiści** mieli umiarkowane poglądy i dążyli do porozumienia z Zygmuntem Luksemburskim. Z kolei **taboryci** chcieli walczyć aż do zwycięstwa i nie zgadzali się na żadne porozumienia i ustępstwa wobec katolików. Ostatecznie to właśnie bitwa stoczona pomiędzy taborytami a utrakwistami wspieranymi przez katolików zadecydowała o dalszym losie Czech. W 1434 r. pod Lipanami siły taborytów zostały pokonane, a zwycięzcy zawarli porozumienie z Zygmuntem Luksemburskim, który za cenę postulowanych zmian w liturgii mógł wrócić na tron czeski.

■ ZAGROŻENIE TURECKIE

Kiedy Europa Zachodnia była trapiąca wojną stuletnią i kryzysami, na południowym wschodzie kontynentu świata chrześcijańskiemu zagroziło **imperium osmańskie**. Jego początki sięgają XIII w., kiedy to w Azji Mniejszej jeden z ludów tureckich, pod wodzą **Osmana**, wyzwolił się spod władzy Turków seldżuckich (więcej o nich na s. 232). Od tego momentu Osmanowie rozpoczęli ekspansję, której celem stało się zdobycie ziem słabnącego cesarstwa bizantyjskiego. Już w 1360 r. wkroczyli do Europy i zajęli tereny wokół Konstantynopola, po czym przystąpili do podboju obszaru Bałkanów. Nie byli w stanie stawić im czoła ani Bułgarzy, ani Serbowie. Turcy rozgromili ich w **1389 r.** w bitwie **na Kosowym Polu**. Wkrótce zagrożenie dosięgło również Węgry. W **1396 r.** król węgierski Zygmunt Luksemburski, pod którego chorągwiami zgromadziło się wielu rycerzy zachodnioeuropejskich, poniósł miazdzącą klęskę pod Nikopolis.

W kolejnych latach nacisk Turków na Europę osłabł, ponieważ ich rodzące się imperium znalazło się o krok od upadku. Turecka armia została bowiem rozgromiona w Azji przez **Timura Chromego** (Tamerlana), pragnącego wskrzesić imperium Czyngis-chana. Dopiero rozpad jego państwa pozwolił Turkom na powrót do polityki podbojów. Węgrzy, zagrożeni przez imperium osmańskie, nie doczekali się wystarczającej pomocy z Zachodu, a ich armia została pokonana w **1444 r. pod Warną** (więcej na temat tej bitwy na s. 317). W tej sytuacji los Bizancjum stał się już

Podczas oblężenia Konstantynopola Bizantyjczycy używali ognia greckiego **1**, który już raz w 711 r. uchronił ich miasto od zdobycia przez wyznawców islamu. Zastosowane przez armię osmańską ogromne armaty **2** skonstruowane przez węgierskich ludwisarzy okazały się jednak znacznie groźniejszą bronią. Wystrzeliwane przez Turków ogromne kamienne kule zburzyły potężne mury Konstantynopola i pozwoliły napastnikom dostać się do miasta.

■ obraz współczesny

- Królestwo Polskie i jego lenna
 imperium osmańskie na początku XIV w.
 ziemie przyłączone do imperium osmańskiego i od niego uzależnione do końca XIV w.
 ziemie przyłączone do imperium osmańskiego i od niego uzależnione do końca XV w.

 kraje we władaniu Habsburgów
 tereny objęte walkami podczas wojny stuletniej w latach 1337–1453
 tereny objęte powstaniem chłopskimi i ludowymi w XIV i XV w.
 tereny objęte powstaniem husyckim w latach 1419–1434

 granice państw ok. 1400 r.
 granice cesarstwa rzymskiego ok. 1400 r.
 sobór w Konstancji w latach 1414–1418
 ważniejsze bitwy

1. Wymień dzisiejsze kraje europejskie, których tereny zostały podporządkowane przez Turcję.
2. Wyjaśnij, która część Francji nie została zajęta przez Anglików podczas wojny stuletniej.

do infografiki ze s. 142–143), to przewaga liczebna przeciwnika i użyta przez niego artyleria sprawiły, że sytuacja Bizantyjczyków była beznadziejna. Po kilkudziesięciu dniach oblężenia armia sułtana przeprowadziła decydujący szturm. Turcy wdarli się na mury i wtargnęli do miasta. W walce zginął ostatni cesarz **Konstantyn XI**. Zwycięscy Turcy przystąpili do systematycznej grabieży bogatego miasta. Ludność Konstantynopola masowo ginęła lub trafiała do niewoli.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPADEK KONSTANTYNOPOLA

Papież Pius II podczas mowy wygłoszonej w 1459 r. tak przedstawił zdobycie Konstantynopola i konsekwencje tego wydarzenia.

To my pozwoliliśmy na zdobycie przez Turków Konstantynopola, stolicy Wschodu. I podczas gdy siedzimy w domach, beztroscy i beczynni, armie barbarzyńców posuwają się w kierunku Dunaju i Sawy. W stolicy wschodniego cesarstwa zmasakrowali następcę Konstantyna i jego lud [...], wyrócili ołtarze, rzucili relikwie męczenników między wieprze, zabili duchownych, zhańbili kobiety i młode dziewczęta [...], obnosili wizerunek naszego ukrzyżowanego

Zbawcy po obozie, z pogardą i kpina krzycząc: „Oto jest Bóg chrześcijan”, i skalali go błotem i plwocinami. Wszystko to działo się w zasięgu naszego wzroku, ale my jesteśmy pogrążeni we śnie [...]. Mehmed II nigdy nie złoży broni [...]. Każde zwycięstwo będzie dla niego szczeblem do następnego, aż podporządkowawszy sobie wszystkich książąt Zachodu, zniszczy Ewangelię Chrystusową i narzuci całemu światu prawo swego oszukańczego proroka.

Źródło: R. Crowley, 1453 – upadek Konstantynopola, tłum. A. Weseli-Ginter, Poznań 2013, s. 300–301.

- ?** 1. Wyjaśnij, dlaczego Pius II uważał, że Zachód wobec walki Konstantynopola z Turkami był „pogrążony we śnie”.
2. Przedstaw, jak papież postrzegał cele polityki prowadzonej przez sułtana.

Dopiero po ustaniu rabunków Mehmed II uroczystie wjechał do miasta. Kiedy dotarł do bazyliki Hagia Sophia, natychmiast zdecydował o zamianie tego imponującego kościoła w meczet. Wówczas imam wszedł na ambonę i wezwał muzułmanów na modlitwę. Mehmed II uczynił z Konstantynopola (później nazwanego Istambułem) swoją stolicę. Odbudował zniszczone miasto i przedstawiał siebie jako spadkobiercę bizantyjskich cesarzy.

Wiść o upadku Konstantynopola wywołała głębokie poruszenie w całej chrześcijańskiej Europie, choć początkowo niedowierzano, że Turcy potrafili zdobyć tak silnie umocnione miasto. Wydarzenie to miało też wymiar symboliczny dla współczesnych władców, kronikarzy czy kupców – skończyła się pewna epoka. Nic więc dziwnego, że wielu późniejszych historyków przyjęło datę upadku Konstantynopola za kres średniowiecza.

W następnych latach wojska tureckie zajęły lub podporządkowały sobie większość Bałkanów. Zagrożenie tureckie stało się odtąd trwałym elementem polityki europejskiej.

CIEKAWOSTKA

Czarny wtorek

Dzień zdobycia Konstantynopola – 29 maja 1453 r. – przypadał we wtorek. Do dzisiaj w kulturze greckiej jest nazywany „czarnym wtorkiem”, ponieważ oznaczał początek wielowiekowej niewoli Greków i ludów bałkańskich. Z tych względów wtorek jest uważany w Grecji za dzień pechowy.

Wjazd Mehmeda II do zdobytego Konstantynopola zakończył okres gwałtów i grabieży, które przez kilka dni prowadziła armia osmańska.

■ obraz olejny, Francja, XIX w.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw zjawiska i wydarzenia, które przyczyniły się do kryzysu w późnośredniowiecznej Europie.
2. Oceń, czy upadek Konstantynopola można uznać za symboliczny koniec średniowiecza. Uzasadnij swoją opinię.

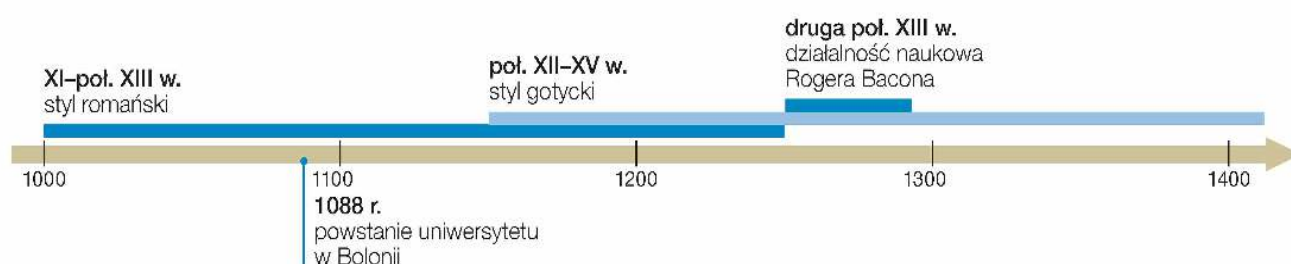
DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Crowley, 1453 – upadek Konstantynopola, tłum. A. Weseli-Ginter, Poznań 2013.

W. Naphy, A. Spicer, Czarna śmierć, tłum. A. Dębska, Warszawa 2004.

7 KULTURA ŚREDNIOWIECZNEJ EUROPY

Dorobek średniowiecza bywał często kwestionowany przez ludzi żyjących w późniejszych stuleciach. Długo uważano, że w tej epoce doszło nie tylko do obniżenia poziomu życia w stosunku do czasów starożytnych, ale przede wszystkim do upadku nauki, sztuki i techniki. Te oceny trafnie oddają stan w pierwszych wiekach po upadku Rzymu, natomiast zupełnie nie przystają do czasów pełnego i późnego średniowiecza. Czym zatem charakteryzowała się kultura średniowiecza? Co zawdzięczamy jej twórcom?

■ KULTURA UNIWERSALNA

Średniowieczna kultura miała **charakter uniwersalny**, co oznacza, że jej zasadnicze elementy były wspólne dla całej zachodniej Europy. Podstawę jedności stanowiło chrześcijaństwo. Ponieważ religia miała największe znaczenie dla życia ówczesnych Europejczyków, przez tysiąc lat trwania średniowiecza działalność literacka, naukowa i artystyczna służyła przede wszystkim objaśnianiu i utrwalaniu prawd wiary.

Do ujednolicenia kultury na naszym kontynencie przyczyniła się także reforma nauczania wdrożona w czasach renesansu karolińskiego (więcej na jego temat na s. 162). Wprowadzone wówczas treści i sposób ich przekazywania przetrwały niezwykle długo i setki lat były nauczane w szkołach przyklasztornych w całej Europie. To dzięki nim całe pokolenia elit intelektualnych otrzymały gotowy i niezmienny zbiór poglądów i wyobrażeń o świecie oparty na religii chrześcijańskiej. Podstawę wspólnoty kulturowej od Lizbony do Krakowa stanowiła również **łacina**, która służyła nie tylko jako język liturgii, ale także prawa, literatury i nauki.

Ważnymi ośrodkami kultury we wczesnym średniowieczu były przede wszystkim klasztory i dwory władców. To tam osiadali najzdolniejsi twórcy i najlepiej wykształceni uczeni, aby w sprzyjającym otoczeniu rozwijać swoje talenty. Zmieniło się to dopiero po XII w., gdy w rozkwitających miastach zaczęto zakładać **uniwersytety**. Do przemian umysłowych w tym

czasie przyczyniły się także wyprawy krzyżowe, które oprócz podbojów przyniosły znaczne ożywienie kontaktów z innymi cywilizacjami: muzułmańską oraz bizantyjską. Zapoznanie się z dorobkiem arabskich i bizantyjskich uczonych, a także z odmiennymi stylami życia nieodwracalnie zmieniło kulturę europejską. Z jednej strony nastąpiła wymiana osiągnięć cywilizacyjnych z przedstawicielami innych kręgów kulturowych, z drugiej zaś utrwaliła się tożsamość i poczucie wspólnoty Europejczyków w zetknięciu z obcymi ludami.

■ SZTUKA ROMAŃSKA

Uniwersalizm średniowiecznej kultury przejawiał się także we wspólnych cechach charakterystycznych ówczesnej architektury sakralnej. W XI w. na naszym kontynencie rozpoczęło się ożywienie gospodarcze oraz ustały najazdy Normanów i Węgrów. W tym okresie zaczęto wznosić budowle nawiązujące do wzorów bizantyjskich i karolińskich. Później ten styl architektoniczny nazwano **stylem romańskim**, a więc rzymskim (od łac. *Roma* – Rzym). Wznoszone w niespokojnych czasach kościoły często z założenia pełniły także funkcję obronną. Z tego powodu miały grube mury i małe okna. Masywna konstrukcja wynikała również z konieczności rozłożenia ogromnego ciężaru sklepień i dachu zarówno na znajdujące się wewnątrz kolumny, jak i na ściany zewnętrzne świątyń.

Chrystus ukrzyżowany zdobi romańską oprawę księgi liturgicznej. Postać ma formę symboliczną. Na głowie Jezusa spoczywa korona królewska, a nie ciemniowa. Wykonany z dużą precyzją złocony posążek został przytwierdzony do krzyża pokrytego niebieską emalią. Wykonanie tego typu metaloplastyki wymagało znajomości wielu tajników zawodowych i dużych umiejętności.

■ metaloplastyka, Francja, XII w.

W kościołach romańskich panował półmrok. Ich dekorację stanowiły przede wszystkim rzeźby i kolorowe **freski** – naścienne malowidła. Kapitele kolumn oraz portale świątyń były pokryte płaskorzeźbami. Dzieła

sztuki, czyli *Biblia pauperum* (więcej o niej na s. 257), przedstawiały głównie historie biblijne i żywoty świętych, przybliżając je niepiśmiennym wiernym. Były to najczęściej prace niezbyt ozdobne, zwykle o charakterze symbolicznym. Oprócz motywów chrześcijańskich w sztuce stosowano motywy zaczerpnięte zarówno z mitologii antycznych, jak i z tradycyjnych wierzeń celtyckich i germańskich, jak np. gryfy i smoki.

Do naszych czasów przetrwało niewiele romańskich fresków. Romańskie malarstwo znamy więc głównie z **miniatur**, czyli ilustracji zdobiących kodeksy – rękopiśmienne księgi średniowieczne, przeważnie związane z liturgią. Należały do nich ewangeliarze, psalterze i mszały, które przepisywano w klasztornych skryptoriach na pergaminie – specjalnie spreparowanej zwierzęcej skórze. Powstawały wiele lat i były niezwykle kosztowne.

■ SZTUKA GOTYCKA

W XII w. budownictwo sakralne zaczęło ulegać widocznym przemianom. Wiązało się to m.in. z rozwojem miast. Budowane wówczas świątynie miały stanowić odzwierciedlenie bogactwa wspólnoty miejskiej. Nie musiały już pełnić funkcji obronnej, bo miasta były

■ MALARSTWO I RZEŻBA GOTYCKA

W sztuce gotyckiej powstał szereg charakterystycznych rozwiązań i form, które były obecne w dziełach wielu artystów tworzących w różnych częściach kontynentu.

Pieta, czyli rzeźba Maryi z ciałem zdjętego z krzyża Jezusa na kolanach, to jeden z najbardziej charakterystycznych motywów sztuki gotyckiej. Wstrząsająca scena cierpienia matki miała budzić emocje wiernych. Przedstawiona na fotografii pieta z Segovii zachowała oryginalną polichromię.

■ rzeźba, Hiszpania, XV w.

Męczeństwo św. Katarzyny to obraz, na którym narracja jest prowadzona w sposób symultaniczny, czyli prezentujący te same postacie jednocześnie w kilku różnych sytuacjach. Główna bohaterka dzieła – św. Katarzyna – stoi więc dumnie wyprostowana [1], oczekuje na cięcie kata [2], a następnie jej ciało spoczywa na ziemi [3]. Charakterystyczne dla sztuki gotyckiej jest również przedstawienie fundatora dzieła – w tym przypadku cesarza Zygmunta Luksemburskiego [4]. Został on również ukazany symultanicznie i mimo że nie jest głównym bohaterem obrazu, wydaje się momentami dominować nad świętą.

■ obraz na desce, Czechy, XV w.

? Jakie były cechy charakterystyczne dzieł w stylu gotyckim?

opasane przez mury i inne umocnienia. Zachęcało to do projektowania budowli możliwie wysokich – widocznych ze znacznej odległości i górujących nad miastem. W tym celu wprowadzono konstrukcję lżejszą niż w stylu romańskim i zastosowano nowe rozwiązania techniczne. W oknach i kolumnadach kościołów pojawił się **ostry łuk**, a strop podtrzymywały **sklepienia krzyżowo-żebrowe**, które znacznie efektywniej dźwigały ciężar budowli. W znacznie wyższych świątyniach

wnętrza stały się dużo bardziej przestronne. Dzięki zastosowaniu wielkich okien, przeszklonych ozdobnymi **witrażami**, kościoły wypełniły się barwną grą światła. Wrażenie piękna dodatkowo wzmacniały jeszcze kolorowe freski pokrywające ściany. Nowy styl w XVI w. został nieco pogardliwie nazwany **gotyckim**, co miało wskazywać na jego barbarzyńskie pochodzenie (od plemienia Gotów). Miał on swoje regionalne odmiany. We Francji wielkie gotyckie katedry wznoszono

INFOGRAFIKA

KOŚCIÓŁ ROMAŃSKI

Kościoły romańskie powstawały w niespokojnych czasach. Często były to pierwsze kamienne budowle w okolicy, dlatego budowano je tak, aby – w razie potrzeby – mogły służyć nie tylko jako miejsce modlitwy, lecz także jako schronienie dla pobliskich mieszkańców. Masywne świątynie składały się z prostych brył zdobionych finezyjną dekoracją rzeźbiarską.

1 Portal główny – ozdobne obramienie drzwi wejściowych; w kościołach romańskich bywał niezwykle rozbudowany i składał się nie tylko z kunsztownie dekorowanych kolumn i łuków, lecz także z przedstawień scen i postaci biblijnych. W tym wypadku w tympanonie **A** ukazano Chrystusa zasiadającego na tronie, a powyżej – Chrystusa i 12 apostołów **B**.

2 Wieże służyły jako dzwonnice i punkty obserwacyjne, ale jednocześnie pełniły też funkcje symboliczne. Widoczne z daleka, miały świadczyć o potęgze Kościoła, dlatego np. nawołujący do ubóstwa i skromności cystersi w swoich świątyniach z nich zrezygnowali.

głównie z kamienia, a w ich konstrukcji istotną rolę odgrywały **systemy łuków przyporowych**, które zapewniały im stabilność. W niektórych krajach, np. na ziemiach polskich, gotyckie budowle stawiano jednak zwykle z cegły. Budowa kościoła w nowym stylu była często inwestycją ciągnącą się kilkadziesiąt lat i wymagała od budowniczych dużych umiejętności.

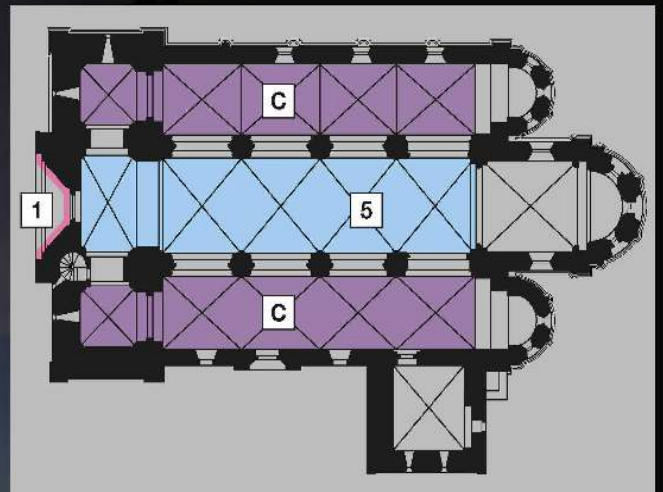
W rzeźbie i malarstwie symboliczne przedstawienia charakterystyczne dla sztuki romańskiej zastąpiono

wyobrażeniami znacznie bardziej realistycznymi. Do naszych czasów przetrwała nieporównywalnie większa liczba malarskich dzieł gotyckich niż romańskich. W stylu gotyckim tworzone bowiem nie tylko malarstwo ścienne (freski), ale także **malarstwo tablicowe**, czyli obrazy malowane na deskach stanowiących często elementy ołtarzy. Powstały ośrodki artystyczne związane z warsztatami mistrzów, czyli szczególnie utalentowanych i doświadczonych twórców. Często

3 Okna były małe i wąskie, co wynikało zarówno z obronnego charakteru budowli, jak i ograniczeń technicznych. Chętnie stosowano podwójne okienka przedzielone kolumnkami – tak zwane biforia lub triforia.

4 Absydy – pomieszczenia na planie półkola, stawiano zwykle na końcu nawy głównej i naw bocznych. Otwarte do wnętrza kościoła, mieściły ołtarz główny i ewentualnie ołtarze boczne.

5 Nawa główna świątyni była wyższa niż nawy boczne i oświetlona oknami biegnącymi ponad nawami bocznymi **C**. Taki układ wywodził się ze starożytnych rzymskich bazylik.

Kościoły romańskie zwykle wznoszono na planie nawiązującym do starożytnej rzymskiej bazyliki. Wnętrze kościoła było zatem podzielone rzędami kolumn lub filarów na trzy części: nawę główną i nawy boczne. Same nawy często przykrywano płaskim, drewnianym stropem, który z czasem – tak, jak tu – zastępowano sklepieniem kolebkowym lub krzyżowym.

- ?** 1. Przedstaw, w jaki sposób starożytne wzorce i potrzeby ludzi z czasów średniowiecza wpłynęły na kształt romańskich kościołów.
2. Wyjaśnij, jaką funkcję pełniły dekoracje portalu głównego świątyni.

ich przedstawiciele wypracowywali wyjątkowy styl. Tworzono także coraz więcej rzeźb wolno stojących, jak posągi licznych świętych, a nie tylko płaskorzeźb. Sami artyści, zgodnie z panującymi wówczas zwyczajami, tworzyli wyłącznie „na większą chwałę Boga”, zatem niemal nigdy nie podpisywali swoich prac i pozostawali anonimowi.

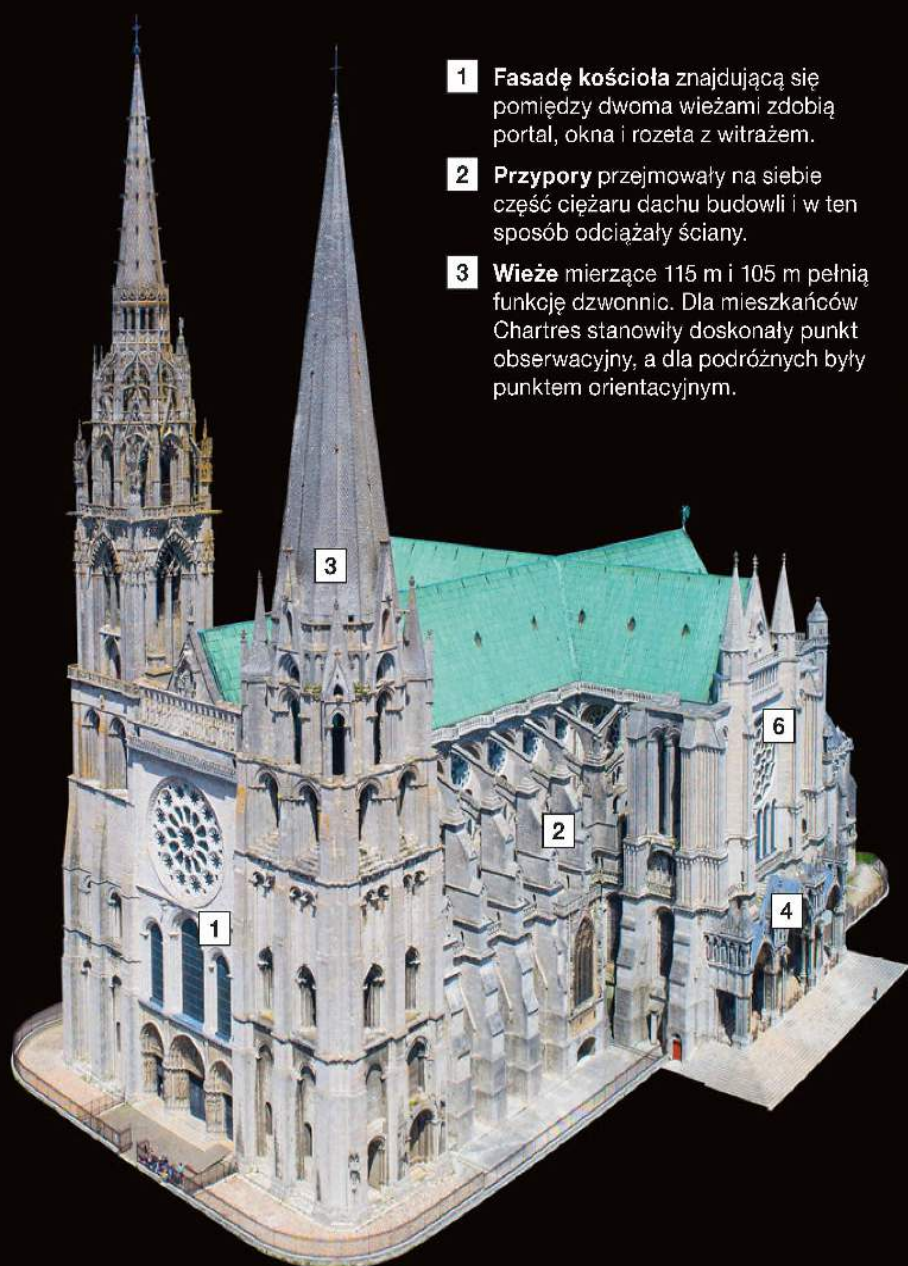
SCHOLASTYKA I UNIWERSYTETY

Rozwój miast przyczynił się do zmian w nauce i edukacji. Bóg nadal znajdował się w centrum zainteresowania uczonych, ale w związku z ponownym odkryciem i powrotem do pism starożytnych filozofów, takich jak Arystoteles czy Platon, starali się oni połączyć poglądy

INFOGRAFIKA

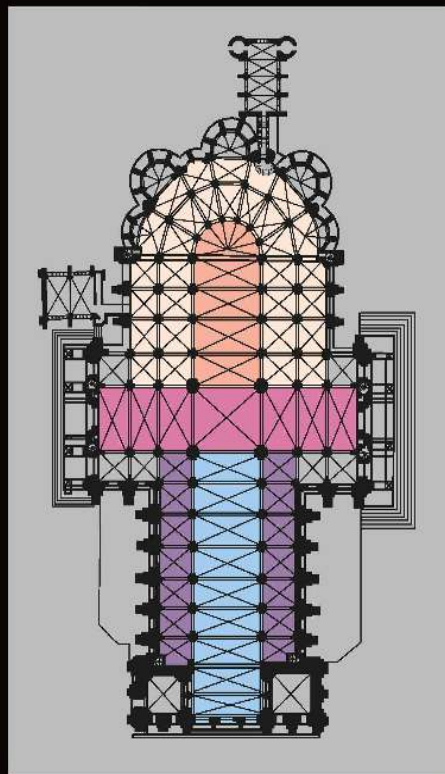
ARCHITEKTURA GOTYCKA

W XII w. we Francji zaczął się kształtować nowy styl architektoniczny – gotyk. Dzięki zastosowaniu nowych rozwiązań konstrukcyjnych bryła budowli stała się znacznie lżejsza, wyższa i bardziej przestrzenna, a okna dużo większe. Wkrótce nowy styl upowszechnił się w całej Europie i zdominował budownictwo aż do XV w.

- 1** Fasadę kościoła znajdującą się pomiędzy dwoma wieżami zdobią portal, okna i rozeta z witrażem.
- 2** Przypory przejmowały na siebie część ciężaru dachu budowli i w ten sposób odciążały ściany.
- 3** Wieże mierzące 115 m i 105 m pełniły funkcję dzwonnicy. Dla mieszkańców Chartres stanowiły doskonały punkt obserwacyjny, a dla podróżnych były punktem orientacyjnym.

- 4** Nawa główna w katedrze w Chartres miała 37 m wysokości. W średniowieczu w jej wnętrzu nie umieszczano ławek tak jak obecnie, ponieważ modlono się na stojąco.
- 5** Nawy boczne były niższe i węższe od głównej, ponad nimi wznosiły się łuki przypór.
- 6** Transept przecinał pod kątem prostym nawę główną i tworzył wraz z nią kształt krzyża.
- 7** Pezbiteryum, w którym znajdował się ołtarz, było najlepiej oświetlonym miejscem świątyni.
- 8** Podwójne obejście biegło dookoła prezbiterium. Miało ono ułatwić wiernym pielgrzymującym do relikwii dotarcie w pobliżu tych uświęconych przedmiotów.

Rzut poziomy katedry w Chartres.

Katedra w Chartres [czyt.: szartr] była pierwszą tego typu budowlą wzniesioną w stylu gotyckim. Powstała pod koniec XII w. w miejsce dawnej świątyni zbudowanej w stylu romańskim. Z tego powodu w zdobnictwie łączy zresztą elementy obu stylów.

antycznych autorów z zasadami chrześcijaństwa. Problem ten miała pomóc rozwiązać **scholastyka** (łac. *schola* – szkoła), zgodnie z którą prawdy wiary chrześcijańskiej można było uzasadnić za pomocą dociekań rozumowych. Scholastyka szybko stała się powszechną metodą stosowaną w szkołach katedralnych,

a z czasem także w szkołach nowego typu – **uniwersytetach**. Zakładane w średniowieczu uniwersytety – wspólnoty uczonych i studentów – okazały się jednym z najważniejszych osiągnięć tych czasów. Ożywione kontakty z krajami muzułmańskimi i Bizancjum spowodowały napływ do Europy dzieł uczonych arabskich,

4 Portale boczne nie ustępowały pod względem ozdoby zdobieniom głównego wejścia do świątyni.

5 Sklepienia zostały wprowadzone w miejsce dotychczasowych płaskich stropów.

Rzeźbienia z portalu zachodniego przedstawiają zarówno postacie biblijne, świętych, jak i zwykłych mieszkańców średniowiecznego miasta. Szacuje się, że całą katedrę zdobi blisko 10 tys. rzeźb.

■ fotografia współczesna

6 Witraże napelniały wnętrze świątyni barwnym światłem.

Gotyckie ceglany rozwinął się tam, gdzie brakowało kamienia jako budulca, m.in. w północnej części Polski. Powszechne zastosowanie cegły wypalanej dało także nowe możliwości konstrukcyjne.

Brama Holsztyńska w Lubecie jest jednym z najbardziej znanych zabytków ceglanej architektury gotyckiej.

■ fotografia współczesna

- ?**
1. Przedstaw najważniejsze różnice pomiędzy świątynią gotycką a romańską.
 2. Wskaż, które z rozwiązań zastosowanych w katedrze w Chartres mogło Twoim zdaniem robić największe wrażenie na wiernych.

WARTO WIEDZIEĆ

Kultura i sztuka w mieście

Mieszczanom przypadła bardzo ważna rola w rozwoju kultury. Członkowie patrycjatu i bogatszego społeczeństwa starali się naśladować zwyczaje rycerstwa. Zakładali bractwa, które spotykały się w najbardziej okazałych budynkach miasta, np. w dworach Artusa. Nawiązywały one do legendy o rycerzach króla Artura (więcej o nich na s. 175), stanowiącej ważny element kultury rycerskiej. Coraz wyraźniejsza była jednak odrębność mieszczaństwa od świata feudalnych panów. Stąd popularność w tym środowisku satyrycznych bajek, ukazujących w krzywym świetle życie i obyczaje rycerstwa i duchowieństwa. W miastach zaczął się również rozwijać teatr, wywodzący się z inscenizacji religijnych.

Rymy o lisie to średniowieczne dzieło wielu autorów z miast francuskich, flandryjskich i niemieckich, które oddawało w sposób satyryczny reguły panujące w społeczeństwie feudalnym. Król występował w nim pod postacią lwa [1], rycerz – wilka [2], książd – osła [3], a mieszczanin – lisa [4].

? Dlaczego mieszczanie w krytyczny sposób przedstawiali w swoich dziełach system feudalny?

WARTO WIEDZIEĆ

Zawrotna kariera prawa pisanego

Powstanie uniwersytetów miało bezpośredni związek ze wzrostem znaczenia prawa pisanego i zapotrzebowaniem na osoby wykształcone, które potrafiły zgłębić i zastosować często skomplikowane przepisy. To właśnie z pomocą prawa pisanego przeprowadzono w XII w. reformy zasad funkcjonowania Kościoła. Ujęte zostały one w **kanony**, czyli ścisłe normy, stąd prawo kościelne nosi nazwę prawa kanonicznego. Władcy świeccy sięgali z kolei po **prawo rzymskie** znane z Kodeksu Justyniana (więcej na jego temat na s. 140). Zastąpiło ono ostatecznie wywodzące się z barbarzyńskich czasów prawo zwyczajowe.

Notariusz i prawnik zostali przedstawieni na miniaturze. Konieczność prowadzenia dokumentacji i rozstrzygania licznych sporów i kwestii prawnych w rozwijającym się społeczeństwie średniowiecznym wymagała wykształcenia w dziedzinie prawa wielu osób.

■ miniatura, Włochy, XV w.

? Jakie instytucje korzystały w średniowieczu z prawa pisanego?

Pierwsze uniwersytety w Europie

Czas powstania	Miasto/państwo	Uniwersytet
1088 r.	Bolonia/Włochy	Uniwersytet Boloński
XII w.	Paryż/Francja	Uniwersytet Paryski (Sorbona)
XII w.	Oxford/Anglia	Uniwersytet Oksfordzki
1218 r.	Salamanka/Hiszpania	Uniwersytet w Salamance
1222 r.	Padwa/Włochy	Uniwersytet Padewski
1290 r.	Coimbra/Portugalia	Uniwersytet w Coimbrze
1348	Praga/Czechy	Uniwersytet Karola
1361	Pawia/Włochy	Uniwersytet w Pawii
1364	Kraków/Polska	Uniwersytet w Krakowie

jak i pochodzących z okresu antyku. Wywołało to w Europie ożywienie umysłowe. Poza tym gdy zaczęło się zwiększać znaczenie prawa spisanego, potrzebni stali się wykształceni prawnicy, którzy znali i byli w stanie stosować przepisy w praktyce (więcej na temat wprowadzania prawa pisanego w **Warto wiedzieć** powyżej). Oprócz wydziałów prawa najczęściej powoływano wydziały medycyny i teologii.

Pierwsze uniwersytety powstały pod koniec XI w. i początkowo istniało ich niewiele, podobnie jak ograniczona była liczba uczonych mogących na nich nauczać. Do końca XIII w. działało niespełna 20 uczelni, a większość z nich utworzono w miastach włoskich. Do najwcześniejszych i najsłynniejszych należały jednak także te we Francji (Paryż) oraz w Anglii (Oksford i Cambridge). Ustanowiony w połowie XIII w. uniwersytet w Paryżu – zwany Sorboną od fundatora jednego

TEKST ŹRÓDŁOWY

POCZĄTKI UNIWERSYTETU PARYSKIEGO

Zasady obowiązujące na uniwersytecie paryskim w XIII w. zostały zawarte w statutach wydanych przez kardynała Roberta w 1215 r.

Nikt nie może wykładać w Paryżu sztuk przed 21 rokiem życia swego, a zanim przystąpi do wykładania, winien co najmniej słuchać przez 6 lat wykładów sztuk; [...] nie może też być splamiony jakąkolwiek niesławą, a gdy przystąpi do wykładów, ma być poddany egzaminowi wedle norm, które zawiera dokument pana Piotra biskupa paryskiego [...]. Zebraniom mistrzów, jak i odpowiedziom i polemikom chłopców [tj. uczniów] nie mają towarzyszyć żadne biesiady. Mogą oni jednak uprosić [zaprosić] niektórych krewnych lub towarzyszy, lecz niewielu. Co do darów zaś, szat albo innych rzeczy, jakie zwykle się składa, napominamy, aby to działa się częściej, zwłaszcza na rzecz biednych. Każdy zaś z mistrzów wykładających sztuki ma posiadać tylko okrągły płaszcz, czarny i spadający do kostek [...]. Co do teologów, to postanawiamy, aby nikt w Paryżu nie wykladał przed 35 rokiem swego życia i zanimby się nie uczył

przynajmniej przez osiem lat [...], a przez pięć słuchał teologii. [...] Nikt nie może być scholarem [studentem] w Paryżu, kto by nie miał wiadomego mistrza.

Źródło: Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 19: Rozkwit średniowiecznego porządku w Europie (w XIII - XIV wieku), oprac. K. Dobrowolski, Kraków 1926, s. 27–28.

Król Filip August [1] nadał pierwszy przywilej wykładowcom [2] i studentom [3] uniwersytetów 15 lat przed cytowanym dokumentem wydanym przez kardynała Roberta.

■ miniatura, Francja, XIII w.

- ? 1. Przedstaw, w jaki sposób starano się zapewnić wysoki poziom nauczania na uniwersytecie.
2. Wyjaśnij, dlaczego wykładowcy teologii musieli być w starszym wieku niż profesorowie sztuk wyzwolonych.

z kolegów, Roberta de Sorbona – uchodził za wzorcową uczelnię. Kładziono tam nacisk na studia filozoficzne i teologiczne. Każdy student musiał ukończyć wydział sztuk wyzwolonych (więcej o naukach wyzwolonych przeczytasz na s. 162).

Zupełnie inaczej zorganizowano uniwersytet w Bolonii, gdzie kształcono znawców prawa rzymskiego. Zdobyć wiedzę z tego zakresu gwarantowało uzyskanie ważnego stanowiska na każdym europejskim dworze królewskim.

Poza teologią, prawem kanonicznym i rzymskim w średniowieczu rozwijały się też inne dziedziny nauki. Często duże znaczenie miały w tym przypadku kontakty ze światem islamu. Przykładowo traktat

medyczny perskiego uczonego Awicenny wywarł wielki wpływ na rozwój tej dyscypliny naukowej w Europie. Z kształcenia medyków zasłynął zwłaszcza uniwersytet w Salerno w południowej Italii. Z kolei w XIII w. w Oksfordzie mnich Roger Bacon [czyt.: rodżer bejkn] prowadził badania nad zjawiskiem perspektywy, odkrywając zasady działania soczewek optycznych.

Początkowo zarówno w nauce, jak i w literaturze dominowała łacina, lecz w XIV w. szybko zaczęła wzrastać ranga języków narodowych. Było to związane ze upowszechnieniem się umiejętności czytania, zwłaszcza w miastach. Literatura i sztuka późniejszego średniowiecza zapowiadała już nadejście nowej epoki – renesansu.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne cechy architektury romańskiej i gotyckiej.
2. Wyjaśnij, dlaczego w europejskich miastach występuje więcej obiektów architektury gotyckiej niż romańskiej.
3. Przedstaw okoliczności powstania średniowiecznych uniwersytetów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Kiryk, *Nauk przemożnych perła*, Kraków 1986.

Sztuka gotyku. Późne średniowiecze (album), oprac. zbior., Warszawa 2010.

Podsumowanie rozdziału VI

Pełnia i schyłek średniowiecza

1 Między cesarstwem a papiestwem

1. W IX–XI w. postępował upadek znaczenia Kościoła. Szerzyły się nepotyzm, symonia i skandale obyczajowe. Problemy te wiązały się m.in. z zależnością Kościoła od władz świeckich.
2. Idea odnowy Kościoła pozostawała jednak żywa, a program jego naprawy opracowano w klasztorze w Cluny.
3. W 1073 r. pontyfikat rozpoczął zwolennik reform, papież Grzegorz VII, który ograniczył nepotyzm i symonię, a w 1075 r. zakazał świeckim władcom mianowania biskupów.
4. Przeciwno tej decyzji ostro wystąpił król niemiecki Henryk IV, który jednak został ekskomunikowany przez papieża i musiał się przed nim ukorzyć w Canossie (1077 r.).
5. Kres sporu przyniósł konkordat w Wormacji zawarty w 1122 r. Odtąd biskupów mianował papież, ale to świeccy władcy nadawali im ziemię.
6. W 1054 r., doszło do wielkiej schizmy wschodniej – trwającego do dziś rozdzielenia Kościoła zachodniego i wschodniego.

2 Wyprawy krzyżowe

1. Krucjaty były odpowiedzią na pojawienie się na Wschodzie Turków seldżuckich, którzy zajęli Ziemię Świętą i zagrażali Bizancjum.
2. Pierwszą krucjatę zorganizowano na wezwanie papieża w 1096 r. Wyprawa ta zakończyła się powodzeniem, a na zdobytych ziemiach utworzono Królestwo Jerozolimskie.
3. W XII w. do obrony zdobyczych terytorialnych na Wschodzie powołano zakony rycerskie: templariuszy, joannitów i Krzyżaków.
4. Sukcesy muzułmanów w walkach z chrześcijanami doprowadziły do organizacji II i III krucjaty, ale te nie osiągnęły swoich celów. W 1204 r. IV krucjata zakończyła się zaś zdobyciem i ograbieniem Konstantynopola.
5. Ostatnia twierdza krzyżowców – Akka w Ziemi Świętej – padła w 1291 r.
6. Wyprawy krzyżowe wzmocniły niechęć pomiędzy Kościołem wschodnim i zachodnim oraz światem islamu, ale wywarły także ogromny wpływ na rozwój gospodarczy i kulturalny Europy.

3 Najazdy mongolskie

1. Mongołowie byli koczowniczym ludem, zamieszkującym stepy na pograniczu Syberii i stepów Mongolii. W początkach XIII w. ich plemiona zostały zjednoczone przez Temudżina, który przyjął wówczas tytuł Czyngis-chana.
2. W ciągu zaledwie 20 lat Mongołowie podbili ogromne obszary Azji – od wybrzeży Chin po granice Europy.
3. Podstawą tych sukcesów były: niezwykle efektywna armia oparta na konnicy i surowej dyscyplinie, metodyczne okrucieństwo, zastosowanie rozmaitych wynalazków technicznych – (np. gazów bojowych) oraz specyficzna taktyka walki.
4. Mongołowie dwukrotnie atakowali Europę. W 1223 r. ich zwiad rozbił siły książąt ruskich w bitwie nad Kalką. Z kolei w 1236 r. ich armia zajęła ziemie Bułgarów kamskich i książąt ruskich, a następnie pokonała wojska książąt polskich i króla Węgier w 1241 r.
5. Utworzone przez Mongołów imperium szybko rozpadło się na mniejsze państwa. W Europie ich panowanie odcisnęło szczególne piętno na Rusi.

4 Wieś i miasto w średniowieczu

1. W XI w. w Europie rozpoczęło się wyraźne ożywienie gospodarcze. Wiązało się ono z ustaniem najazdów zewnętrznych oraz znacznym zwiększeniem produkcji żywności na skutek upowszechnienia trójpolówki i lepszych narzędzi do uprawy roli oraz zastosowania młynów.
2. Przyrost demograficzny wywołał potrzebę zakładania nowych wsi. Ich mieszkańcy cieszyli się zwykle pewną formą samorządności, a z góry ustaloną opłatą za użytkowanie ziemi uiszczali w pieniądzu.
3. Jednocześnie rozwijały się także miasta, z których największe szybko wywalczyły sobie niezależność od władców feudalnych i powołały samorządne władze.
4. Miejskie społeczeństwo dzieliło się zwykle na trzy warstwy: patrycjat, pospólstwo i plebs. Dwie pierwsze składały się z obywateli, którzy zajmowali się handlem i rzemiosłem, ostatnią tworzyli mniej zamożni mieszkańcy ośrodka.
5. Za organizację handlu i produkcji w miastach odpowiadały gildie i cechy. Niekiedy tworzone także większe zrzeszenia obejmujące szereg miast, jak np. Hanza.

WYDARZENIA

1054 – początek wielkiej schizmy wschodniej

1240 – początek zwierzchnictwa tatarskiego na Rusi

1096 – I krucjata

1099 – zdobycie Jerozolimy

1215 – IV sobór laterański

ok. 1190 – powstanie zakonu krzyżackiego

KULTURA

XI w. – *Pieśń o Rolandzie*

XI–XIII w. – styl romański

5 Kościół w średniowieczu

1. W XI w. w Kościele nośne stały się hasła wzywające do powrotu do ubóstwa i pokory pierwszych chrześcijan. Na przełomie XI i XII w. duże znaczenie zyskał zakon cystersów, który realizował te postulaty.
2. Podobne hasła głosiły także ruchy religijne, które rozwijały się w miastach. Ich radykalne poglądy były jednak uznawane za heretyckie. W połowie XII w. na południu Francji dużą popularność zyskali katarzy, przeciwko którym w 1209 r. papież ogłosił krucjatę.
3. W początkach XIII w. zostały założone dwa zakony żebracze: franciszkanów (braci mniejszych) i dominikanów (Zakon Kaznodziejski). Ich wspólnoty działały w miastach, utrzymywały się z jałmużny i zajmowały głównie głoszeniem kazań.
4. W 1309 r. papież Klemens V przeniósł kurie papieską do Awinionu. Podjęta w 1378 r. próba powrotu do Rzymu doprowadziła do wielkiej schizmy zachodniej – podziału Kościoła zachodniego na zwolenników dwóch-trzech papieży. Jedność Kościoła udało się odbudować dopiero w 1417 r., w trakcie soboru w Konstancji.

6 Europa późnego średniowiecza

1. Od połowy XIV w. Europę wstrząsały wojny, konflikty społeczne i klęski żywiołowe.
2. W latach 1337–1453 Francja i Anglia toczyły tzw. wojnę stuletnią. Zakończyła się ona wyparciem Anglików z terytorium Francji, ale osłabiła pozycję rycerstwa, które okazało się mniej skuteczne od wojsk zaciężnych.
3. W 1348 r. w Europie wystąpiła epidemia dżumy (czarna śmierć), która objęła niemal cały kontynent. Ogromna śmiertelność doprowadziła do wieloletniego załamania gospodarczego.
4. Zapaść ta stała się jedną z przyczyn powstań ludowych, które wybuchły we Francji (tzw. żakeria w 1358 r.) i w Anglii (w 1381 r.). Ruchy te krwawo stłumiono.
5. Na przełomie XIV i XV w. w Czechach powstał ruch religijno-społeczny, którego przywódcą był Jan Hus. Jego śmierć spowodowała wybuch wojen husyckich, które trwały do 1434 r.
6. W drugiej połowie XIV w. w Europie pojawili się Turcy osmańscy, którzy – po szeregu zwycięstw nad armiami władców europejskich (m.in. pod Warną w 1444 r.) – w 1453 r. zajęli Konstantynopol.

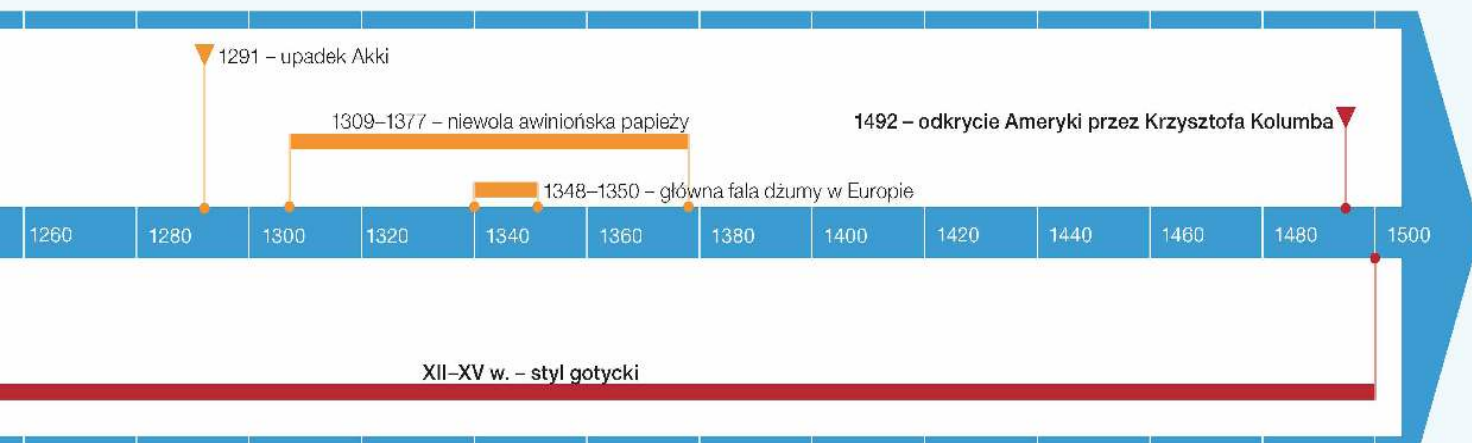
7 Kultura średniowiecznej Europy

1. Kultura dojrzałego średniowiecza miała charakter uniwersalny: na całym obszarze zachodniego chrześcijaństwa kształcono się wedle jednego wzoru, posługiwano jednym językiem, wyznawano podobne wartości.
2. W XI–XIII w. w architekturze dominował styl romański. Budowle romańskie składały się z prostych geometrycznych brył, miały grube kamienne mury i niewielkie okna. Ich dekorację stanowiły fantazyjne rzeźby i freski.
3. Od połowy XII w. rozwijała się architektura gotycka. Budowle gotyckie odznaczały się niezwykłą wysokością, którą osiągnęto dzięki wykorzystaniu sklepień krzyżowo-żebrowych, ostrych łuków i systemów przypór. Ściany budowli odciążano dodatkowo za pomocą wielkich okien, które zwykle zdobiono witrażami. Gotyk powszechnie występował nie tylko w architekturze sakralnej i obronnej, ale także – miejskiej.
4. W późnym średniowieczu dynamicznie rozwijała się kultura miejska i uniwersytety, których początki sięgają przełomu XI i XII w. Stopniowo coraz bardziej dostępne stawały się książki, co wiązało się z zastosowaniem papieru (XIV w.) i druku (od połowy XV w.).

Bitwa na Kosowym Polu w 1389 r. zakończyła się zwycięstwem tureckim. Pokonana Serbia poniosła duże straty i z czasem popadła w całkowitą zależność od imperium osmańskiego.

■ ilustracja, Serbia, XV w.

Jak „czarna śmierć” zmieniła Europę?

Epidemia, która przetoczyła się przez Europę w 1348 r., pochłonęła życie od 1/3 do 1/2 jej mieszkańców. Katastrofa ta stworzyła jednocześnie zupełnie nowe warunki społeczne i gospodarcze dla tych, którym udało się przeżyć. Przed wielką szansą stanęli przede wszystkim najubożsi, którzy niewiele mogli stracić, a sporo zyskać. Czy jednak rzeczywiście zmiany wywołane przez „czarną śmierć” poprawiły ich położenie?

Choć „czarna śmierć” rozpoczęła swoją wędrówkę po Europie w wielkich miastach włoskich i to właśnie tam powstały najbarwniejsze jej opisy, to wśród ofiar epidemii znaczny odsetek stanowili również mieszkańcy terenów wiejskich. Wysoka śmiertelność wśród chłopów sprawiła, że stosunkowo nagle zmieniły się warunki ich życia: do tej pory zapotrzebowanie na ziemię było większe niż zapotrzebowanie na pracowników rolnych, teraz dostępnej do uprawy ziemi było bardzo dużo, ale pracowników – niewielu. W efekcie to właściciele ziemscy zaczęli znowu zabiegać o przyciągnięcie chłopów na swoje tereny, bo bez rąk do pracy ich wielkie majątki ziemskie nie dawały żadnego dochodu. W ten sposób sytuacja ludności wiejskiej uległa okresowo odczuwalnej poprawie.

Podobne zmiany następowały również w miastach. Tutaj w korzystnej sytuacji znaleźli się przede wszystkim czeladnicy i uczniowie, którzy – jeśli wcześniej zdążyli nauczyć się podstaw rzemiosła – teraz mogli szybko założyć własne warsztaty. Nowe możliwości otwierały się również przed tymi mieszczanami, którzy podczas epidemii utracili wielu krewnych. Odziedziczone po nich

dobra pozwalały rozpocząć nową działalność i istotnie podnieść dawny poziom życia, oczywiście jeśli udało im się oprzeć pokusie szybkiego roztrwonienia takiego majątku.

Zmiany wywołane przez zarazę były jednak na tyle głębokie, że nawet tym, którzy okresowo na niej skorzystali, trudno było powrócić do dawnych nawyków. Zachwianiu uległy wcześniejsze relacje cen produktów rolniczych i żywności, przecięte zostały szlaki zaopatrzenia w surowce, ogromna śmiertelność spowodowała znaczny spadek zapotrzebowania na większość produktów i ich cen. Załamaniu uległa produkcja towarów luksusowych, bo pozbawieni źródeł dochodu panowie feudalni nie mogli sobie teraz na nie pozwolić. Istotnemu rozchwianiu uległy normy moralne i zasady funkcjonowania społeczności miejskich i wiejskich. Nowy świat, który wyłaniał się po przejściu epidemii, dawał szansę tym, którzy nauczyli się funkcjonować w zmienionych warunkach, zachęcał do podejmowania bardziej ryzykownych działań, ale jednocześnie przepełniony był strachem przed powrotem dżumy.

PODISKUTUJMY

1. Czy w przypadku takich katastrof jak „czarna śmierć” doszukiwanie się ich pozytywnych następstw wydaje Ci się dopuszczalne?
2. Jakie znasz inne wydarzenia, które całkowicie zmieniły porządek społeczny i gospodarczy Europy?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw działania, które podjęto w XI w., aby doprowadzić do moralnej odnowy Kościoła.
2. Wyjaśnij, dlaczego europejskie rycerstwo chętnie angażowało się w wyprawy krzyżowe.
3. Oceń, czy najazdy Mongołów miały większy wpływ na dzieje Europy niż ruch krucjatowy.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób ruch krucjatowy wpłynął na gospodarkę i kulturę Europy Zachodniej.
5. Przedstaw procesy gospodarcze i społeczne, które umożliwiły powstanie samorządnych miast.
6. Wyjaśnij, jakie przemiany spowodowały utworzenie zakonów żebraczych i omów funkcje, które pełniły te zgromadzenia.
7. Wskaż, jakie wydarzenia i przemiany doprowadziły do założenia pierwszych uniwersytetów.

■ Kaplica św. Trójcy na zamku w Lublinie, XV w.

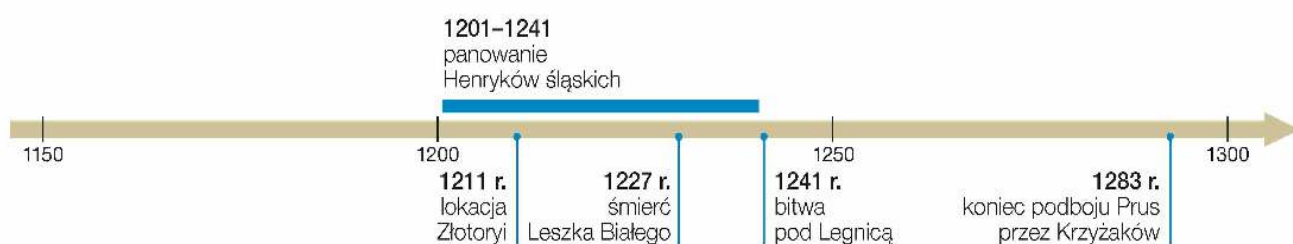
VII

POLSKA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU

- 1 Polska dzielnicowa
- 2 Odbudowa Królestwa Polskiego
- 3 Polska za Kazimierza Wielkiego
- 4 Andegawenowie i Jagiellonowie
- 5 Wielka wojna z zakonem krzyżackim
- 6 Kazimierz Jagiellończyk i wojna trzynastoletnia
- 7 Kultura Polski średniowiecznej

1 POLSKA DZIELNICOWA

Już pod koniec XII w. książęta dzielnicowi z dynastii Piastów ostatecznie zerwali z zasadami określonymi w testamencie Krzywoustego. Często skłóćeni ze sobą, zarządzali dzielnicami zupełnie niezależnie. Również samotnie musieli mierzyć się z zagrożeniami, które pojawiły się właśnie na początku XIII w. Jak zatem potomkom Krzywoustego udało się sprostać tym wyzwaniom? W jaki sposób rozbięcie dzielnicowe wpłynęło na położenie mieszkańców ziem polskich?

■ KONIEC PRYNCYPATU

W 1177 r. krakowski tron objął Kazimierz Sprawiedliwy, który nie był w tym czasie najstarszym przedstawicielem dynastii. W ten sposób została zerwana zasada senioratu, zapisana w testamencie jego ojca, Bolesława Krzywoustego (więcej na ten temat przeczytasz na s. 221). Nie oznaczało to jednak odrzucenia zasady pryncypatu. Jeszcze syn Kazimierza – **Leszek Biały** – był uznawany za zwierzchnika pozostałych książąt piastowskich i podejmował decyzje o charakterze ponaddzielnicowym. Z jego inicjatywy odbył się zjazd książęcy w **Gąsawie** na Kujawach w **1227 r.** Planowano na nim rozstrzygnąć konflikt pomiędzy księciem wielkopolskim i jego synem oraz ustalić działania mające

Leszek Biały został zamordowany podczas zjazdu książąt zorganizowanego w Gąsawie. Do napadu doszło w czasie, gdy Leszek Biały z Henrykiem Brodatym przebywali w łaźni. Henryk przeżył dzięki poświęceniu jednego z rycerzy. Z kolei Leszek zdążył dobieść konia i zaczął uciekać, jednak napastnicy dogonili go i zabili.

■ obraz, Polska, XIX w.

przywrócić piastowską zwierzchność nad Pomorzem Gdańskim. Spotkanie to zakończyło się tragicznie. Obradowujący książęta zostali napadnięci. Zginął wówczas Leszek Biały, a książę śląski Henryk Brodaty został ciężko ranny. Zamachu dokonał prawdopodobnie dotychczasowy namiestnik Pomorza – **Świętopełk**, który dążył do suwerenności swojej dzielnicy. Śmierć Leszka jest według historyków równoznaczna z końcem pryncypatu. Odtąd poszczególne dzielnice przestały uznawać zwierzchność książąt krakowskich, a Małopolska nie przysługiwała już dłużej księciu zwierzchniemu jako dzielnica senioralna. Mimo to Kraków, gdzie przechowywano insygnia królewskie, nadal pozostawał kluczowym miejscem dla tych, którzy planowali zjednoczyć księstwa polskie. Z tego powodu był przedmiotem rywalizacji Piastów, w którą zaangażował się zwłaszcza młodszy brat Leszka Białego – książę mazowiecki Konrad.

■ SPROWADZENIE KRZYŻAKÓW

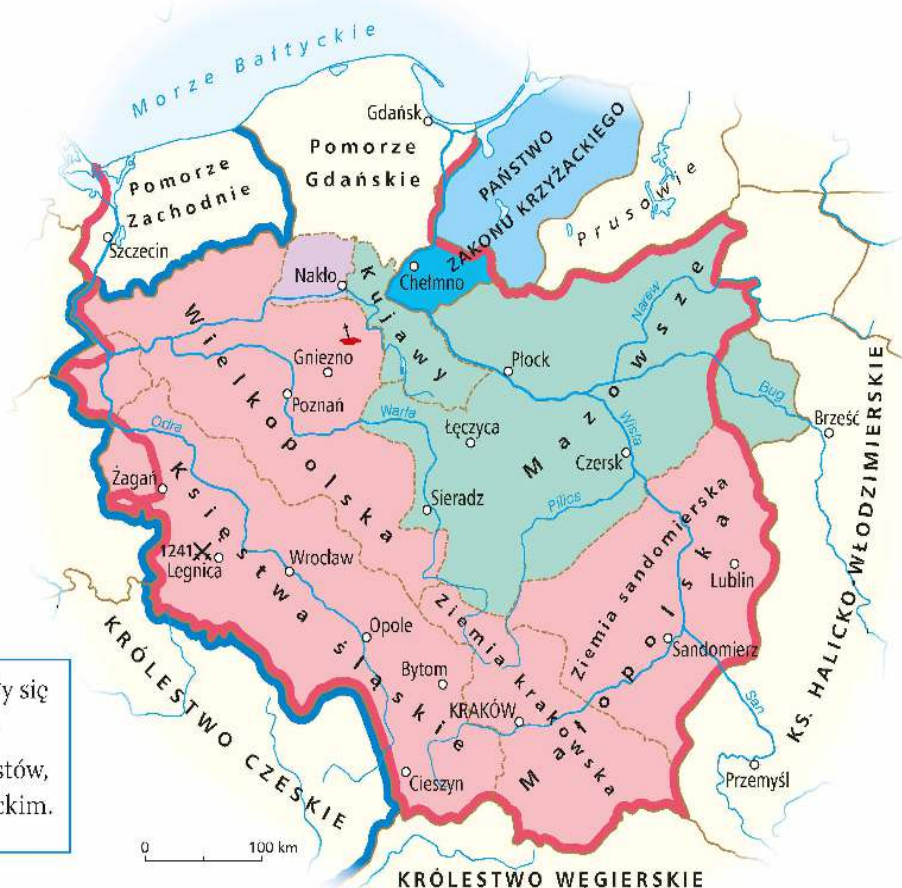
Po fiasku misji św. Wojciecha książęta polscy wielokrotnie musieli walczyć z najeżdżającymi ich ziemie Prusami. U progu XIII w. plemiona pruskie zaczęły tworzyć coraz większe związki, których łupieżcza działalność w jeszcze większym stopniu dawała się we znaki sąsiadnym terytoriom. Szczególnie narażone na ich najazdy były ziemie Mazowsza, pozostającego w tym czasie pod panowaniem **Konrada Mazowieckiego**. Wznowienie akcji misyjnej w początkach XIII w. nie dawało większego efektu. Konrad próbował więc również działań zbrojnych. Udało mu się do walki z Prusami

ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIII WIEKU

LEGENDA

- ziemie zjednoczone przez książąt śląskich w latach 1232–1241
- ziemie Konrada Mazowieckiego w 1239 r.
- ziemie Władysława Odonica w 1239 r.
- Państwo zakonu krzyżackiego:
- ziemie nadane w 1228 r.
- ziemie podbite do połowy XIII w.
- granice Polski u schyłku panowania Bolesława Krzywoustego (w 1138 r.)
- granice cesarstwa rzymskiego w 1241 r.
- miejsce zamachu na Leszka Białego w 1227 r.
- ważniejsze bitwy

1. Wymień ziemie polskie, które znalazły się pod panowaniem Henryków śląskich.
2. Wymień dzielnice rządzone przez Piastów, które sąsiadowały z państwem krzyżackim.

pozyskać pomoc innych Piastów, w tym najpotężniejszego w tym czasie wśród przedstawicieli tej dynastii księcia śląskiego Henryka Brodatego. Wyprawy podejmowane przeciwko Prusom okazały się jednak niewystarczająco skuteczne i należało poszukać lepszego rozwiązania.

Oczywistym sojusznikiem w walce z poganami wydawały się zakony rycerskie (więcej o nich na s. 236). Wyspecjalizowane w walce z niewiernymi, od schyłku XII w. traciły swoje posiadłości w Jerozolimie i aby przetrwać, musiały znaleźć nowe cele. Konrad Mazowiecki zdecydował się wezwać na pomoc **Zakon Niemiecki Najświętszej Marii Panny**, którego przedstawicieli z racji czarnych krzyży noszonych na białych płaszczach zwano Krzyżakami. Pierwsze rozmowy odbyły się w **1226 r.**, a po dwóch latach Konrad nadał zakonowi ziemię chełmińską, która miała stanowić bazę wypadową do dalszych wypraw. Wówczas przybyli tam dwaj bracia krzyżacy z kilkunastoma giermkami i sługami, a ponadto osadnicy. Dzięki znakomitej organizacji, a także pomocy książąt polskich oraz licznych rycerzy nadciągających z Europy Zachodniej Krzyżacy w ciągu kilkunastu lat (do 1283 r.) podporządkowali sobie Prusów. Stworzenie przez zakon własnego państwa na ziemiach polskich zapewniło mu dalsze istnienie. W tym samym czasie nastąpiła bowiem ostateczna klęska państw krzyżowców w Ziemi

WARTO WIEDZIEĆ

Bulla z Rimini

Do niedawna jako datę sprowadzenia Krzyżaków do Polski podawano powszechnie rok 1226. Taką datę nosi bowiem dokument cesarza Fryderyka II, zwany Złotą bullą z Rimini. W tym akcie cesarz zatwierdzał nadanie Konrada Mazowieckiego na rzecz zakonu krzyżackiego i wielkiego mistrza Hermana von Salza. Nowsze badania wykazały jednak, że ten dokument został spisany na terenie Niemiec dopiero w 1235 r. Krzyżakom zależało wówczas, aby mieć cesarskie potwierdzenie książęcych nadań, więc opatrzone go datą i miejscem podjęcia pierwszych rozmów w kwestii pruskiej.

Złota bulla to metalowa pozłacana pieczęć, którą władcy opatrywali najważniejsze dokumenty. Właśnie od pieczęci tego typu akty nazywano złotymi bullami.

■ pieczęć, Niemcy, XIII w.

1. Jakie postanowienia ważne dla Krzyżaków zawierała Złota bulla z Rimini?

Świętej, a próby ustanowienia państwa zakonnego na pograniczu Węgier z pogańskim ludem Połowców zakończyły się wygnaniem Krzyżaków przez króla węgierskiego. Osiedlenie się ich na ziemiach polskich już wkrótce miało zacząć wywoływać napięcia, tymczasem jednak pomoc w powstrzymaniu pruskich najazdów była władcom Mazowsza niezbędna. Ponadto kontakty gospodarcze z Krzyżakami przynosiły Piastom odczuwalne zyski.

■ NAJAZD MONGOŁÓW NA POLSKĘ

W pierwszej połowie XIII w. rozpoczął się okres ożywionego rozwoju gospodarczego Śląska rządzonego przez księcia **Henryka Brodatego**. Podobnie jak Konrad Mazowiecki, władca ten zaangażował się w rywalizację o krakowski tron, a ponadto udało mu się podporządkować część Wielkopolski. Umierając w 1238 r., przekazał synowi **Henrykowi Pobożnemu** najrozleglejsze i najsilniejsze księstwo na ziemiach polskich. Samodzielne panowanie nowego władcy, które rozpoczęło się w tak obiecujący sposób, okazało się bardzo krótkie. W **1241 r.** na południową Polskę spadł najazd mongolski. Liczący do 10 tys. wojowników oddział miał za zadanie zapobiec udzieleniu przez Piastów pomocy królowi węgierskiemu, na którego kraj uderzyła główna mongolska armia, dowodzona przez Batu-chana. Mongołowie zaatakowali najpierw Małopolskę, gdzie pokonali tamtejsze rycerstwo, a następnie zdobyli, złupili oraz spalili Sandomierz i Kraków. Później skierowali się na Śląsk, gdzie miała się im przeciwstawić armia dowodzona przez Henryka Pobożnego, w której skład weszło rycerstwo śląskie wspomagane przez posiłki z zewnątrz (m.in. przez templariuszy). Polskie oddziały zostały

CIEKAWOSTKA

Gorze nam się stało!

Z bitwą pod Legnicą są związane dwa być może najstarsze zdania zapisane w języku polskim. Znamy je ze spisanej w połowie XV w. kroniki Jana Długosza, jednak pochodzą one zapewne, jak twierdzi część uczonych, z powstałej ok. 1260 r. kroniki Wincetego z Kielczy. Według niego Mongołowie, chcąc zmylić Polaków i skłonić ich do ucieczki z pola bitwy, krzyczeli: *Bieżajcie, bieżajcie!*, co oznaczało: *Uciekajcie, uciekajcie!* Polskie oddziały wpadły w panikę. Złamany takim obrotem sprawy książę Henryk miał zaś zakrzyknąć: *Gorze nam się stało!*, czyli: *Nieszczęście spadło na nas!*

rozgromione w bitwie **pod Legnicą**, a sam książę Henryk zginął. Na Śląsku Tatarzy złupili m.in. Opole i Wrocław, po czym przez Morawy udali się na Węgry, aby połączyć się ze swoimi głównymi siłami. Najazd mongolski, poza ogromnymi zniszczeniami, zaprzepaścił szanse na odbudowę monarchii piastowskiej przez Henryka Pobożnego. Zjednoczone z trudem ziemie ponownie uległy rozbiciu, a sam Śląsk został dodatkowo podzielony pomiędzy synów tego księcia.

Mongołowie najeżdżali Polskę jeszcze w 1259 i 1287 r. Wyprawy te miały jedynie charakter łupieżczy. Ich celem nie było trwałe opanowanie polskich ziem, a tylko zdobycie cennych łupów i uprowadzenie mieszkańców w jasyr, czyli do niewoli. Choć zatem rujnowały one gospodarczo ziemie Polski, to nie odcisnęły na nich tak trwałego piętna jak na księstwach ruskich (o podboju Rusi napisano więcej na s. 246).

Bitwa pod Legnicą zakończyła się klęską rycerstwa polskiego **1** oraz wspomagających go oddziałów pieszych złożonych zarówno z górników **2**, jak też kontyngentów zakonów rycerskich. Tatarzy **3** wykorzystali w walce doskonałych łuczników **4**, liczne zasadzki, a być może także broń chemiczną, bo w średniowiecznej kronice zachował się opis rozpylanego przez nich duszącego dymu. W wyniku porażki do mongolskiej niewoli dostał się dowódca wojsk koalicji chrześcijańskiej Henryk Pobożny **5**. Książę nie chciał oddać honorów zwłokom poległego wodza mongolskiego i dlatego został zabity.

■ miniatura, Polska, XIV w.

KRES WŁADZY PATRYMONIALNEJ

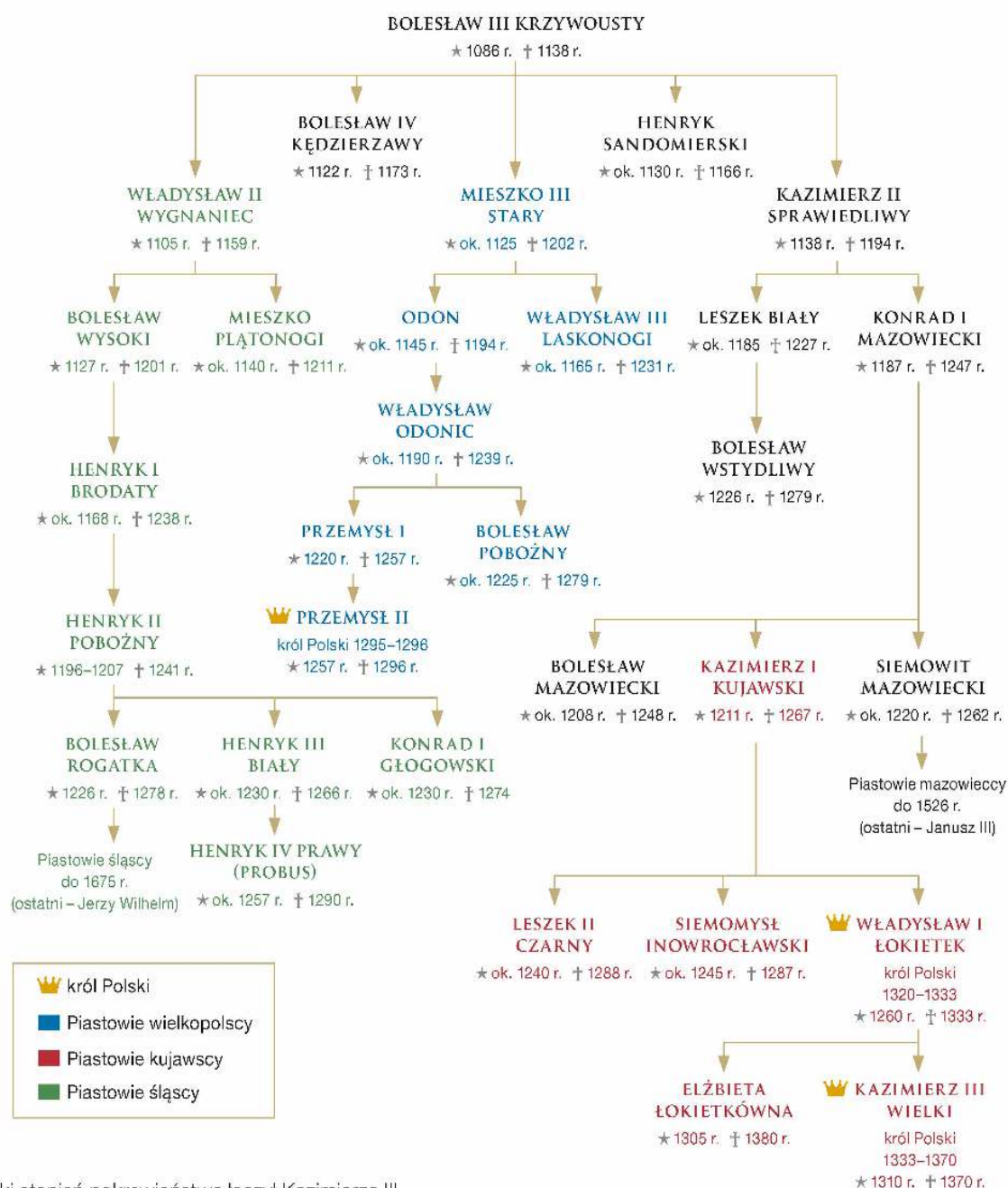
Po rozpadzie państwa Henryków śląskich pogłębiło się rozbicie dzielnicowe i wybuchały liczne konflikty pomiędzy rywalizującymi ze sobą Piastami. Równocześnie na ziemiach polskich następowały szybkie przemiany społeczne i gospodarcze. Osłabieni książęta, aby uzyskać poparcie możnych i duchowieństwa dla swoich planów politycznych, byli zmuszeni nadawać

im na własność dobra ziemskie (więcej o tym przeczytasz na s. 221). Nastąpiło ostateczne odejście od typowej dla monarchii patrymonialnej sytuacji, w której to władca jest właścicielem całej ziemi w państwie. Wiązało się z tym znaczne pogorszenie położenia ludności chłopskiej, która była teraz zobowiązana nie tylko do dawniejszych powinności na rzecz samego władcy, lecz także do dodatkowych świadczeń dla nowych

TABLICA GENEALOGICZNA

Piastowie w okresie rozbicia dzielnicowego

Rządzący poszczególnymi dzielnicami synowie Bolesława Krzywoustego zapoczątkowali nowe linie dynastii.

👑 król Polski

■ Piastowie wielkopolscy

■ Piastowie kujawscy

■ Piastowie śląscy

Jaki stopień pokrewieństwa łączył Kazimierza III Wielkiego z Konradem I Mazowieckim?

właścicieli ziemi. Jednak ci ostatni, ponieważ musieli dzielić się korzyściami płynącymi ze swoich majątków z książętami, również nie byli zadowoleni. Zmienić to miało dopiero udzielanie **immunitetów**, czyli wyłączenie nadanych ziemi spod władzy sądowniczej księcia. Wraz z tym poddani uwalniani byli od ciężarów prawa książęcego – płacenia danin i świadczenia posług na rzecz księcia. Najwcześniej takimi przywilejami obdarzono dobra kościelne, ponieważ poparcie biskupów było niezwykle istotne dla dzielnicowych książąt. W ślad za dobrami kościelnymi immunitety otrzymały także posiadłości możnowładcze i rycerskie.

■ LOKACJE WSI

Przechodzenie ziem z rąk księcia do możnych i duchownych sprawiło, że położenie chłopów stało się bardzo zróżnicowane. Zależało przede wszystkim od

tego, czy mieszkali oni we wsiach objętych immunitetem, czy też nie. Skłaniało to część z nich do porzucania swoich dotychczasowych gospodarstw w dobrach, którym nie przyznano jeszcze immunitetu. Poszukiwali oni lepszego losu jako tzw. **wolni goście**. Inni właściciele ziemscy starali się wykorzystać okazję i aby ściągnąć do siebie chłopów, oferowali im korzystne warunki osiedlenia. To zjawisko migracji wewnątrz księstw piastowskich jest nazywane **osadnictwem na prawie polskim**.

Widoczny rozwój osadnictwa, związany z podjęciem upraw na rozległych wciąż pustkach, stał się jednak możliwy dopiero wówczas, kiedy na ziemi polskie docierać zaczęli **koloniści**, czyli osadnicy z Zachodu, głównie z krajów niemieckich. W poszukiwaniu nowych terenów pod uprawę na początku XIII w. przybyli oni na ziemi polskie – najwcześniej na Śląsk. Jako

■ JAK ZAKŁADANO WSIE NA PRAWIE NIEMIECKIM W ŚREDNIOWIECZU?

Tworzeniem nowych osad zajmowali się **zasadźcy**, czyli organizatorzy, którzy umawiali się z właścicielem ziem co do szczegółowych warunków przedsięwzięcia. Zasadźca reprezentował księcia lub możnego wobec osadników, a sam stawał się też przedstawicielem kolonistów przed panem feudalnym. Zawierana wówczas **umowa lokacyjna** miała formę spisane dokumentu, dokładnie określającego warunki obowiązujące kolonistów. Każdy z nich otrzymywał **lan ziemi ornej**, czyli od 16 do 24 hektarów, w zamian za co był zobowiązany do płacenia panu określonego czynszu w pieniądzu oraz niewielkich danin w naturze (części uzyskanych produktów rolnych). Do obciążeń osadników należała też pańszczyzna, czyli obowiązek pracy na gruncie pańskim, jednak jej wymiar w tym okresie był bardzo niewielki – nie przekraczał 2–3 dni w roku.

Osadnicy w okresie początkowym, gdy tworzyli nowe gospodarstwa, korzystali z **wolnizny**. Był to trwający kilka lub nawet kilkanaście lat okres, w którym chłopci byli zwolnieni od wszelkich obciążeń i mogli się poświęcić wyłącznie zagospodarowaniu swojej ziemi.

Po sprowadzeniu osadników i rozplanowaniu wsi zasadźca zwykle stawał na czele społeczności wiejskiej jako **sołtys**. W zamian za wykonywanie obowiązków przyznawano mu większe, kilkunastu gospodarstwo zwolnione od wszelkich powinności oraz prawo założenia karczmy

czy młyna. Dochodowym zadaniem sołtysa było także zbieranie od chłopów czynszu, ponieważ zatrzymywał dla siebie 1/6 zebranych pieniędzy.

Dodatkowo sołtys przewodniczył sądowi wiejskiemu, tzw. **ławie wiejskiej**, i pobierał 1/3 zasądzonych kar sądowych. Sam sąd współtworzyli również wybrani przez społeczność chłopów – ławnicy. Jego rolą było rozstrzyganie drobnych spraw lokalnych w zgodzie z obyczajami (prawem) obowiązującymi na terenach, z których pochodzili osadnicy, a więc głównie w Niemczech.

Prace gospodarskie zostały przedstawione na średniowiecznej miniaturze pochodzącej z księgi *Bardzo bogate godziny księcia de Berry*. Na pierwszym planie rolnik orze ziemię **1** przy użyciu wół. W tle chłop z workiem pełnym ziarna **2** przygotowuje się do wysiewu, a w winnicy **3** odbywają się prace wiosenne.

■ miniatura, Francja, początek XV w.

pierwszy korzyści związane z ich napływem dostrzegł książę Henryk Brodaty, który starał się zachęcać przyszłych do zakładania nowych wsi i miast, czyli ich **lokowania**.

Napływ kolonistów z Niemiec doprowadził do znacznego ożywienia gospodarczego. Lokacje nowych wsi następowały na dotychczasowych nieużytkach, a więc w naturalny sposób poszerzały powierzchnię ziem uprawnych. Ponadto koloniści przynosili znajomość bardziej zaawansowanych narzędzi i technik upraw, a ich osady miały jednolity, przemysłowy kształt, uwzględniający potrzeby trójpolówki (więcej o tym na s. 249–250).

Kolonizacja niemiecka przynosiła wysokie dochody książętom i pozostałym właścicielom ziemi.

Powodowało to, że stosowane tu rozwiązania przenoszono do już istniejących wsi polskich, które lokowano na nowo, oferując podobne warunki chłopom mieszkającym w nich od pokoleń. W ten sposób **kolonizacja na prawie niemieckim** objęła nie tylko osadników z Niemiec, ale znaczną część dotychczasowych mieszkańców. Dzięki temu sytuacja prawna i ekonomiczna chłopów w Polsce znowu stała się dość jednolita.

■ POCZĄTKI MIAST NA ZIEMIACH POLSKICH

Podobnie jak na ziemiach Europy Zachodniej, także i w Polsce ożywienie gospodarcze na wsi przyspieszyło rozwój miast (więcej na ten temat na s. 251). Do XIII w. produkcję rzemieślniczą i handel prowadzono przede

TEKST ŹRÓDŁOWY

LOKACJA KRAKOWA

Prawa i przywileje, które otrzymali zasadzcy Krakowa, wymieniono w przywileju lokacyjnym miasta z 5 czerwca 1257 r.

Zamierzając przeto lokować miasto w Krakowie i zgromadzić tu ludzi z różnych stron świata, wpajamy w uszy każdemu z osobna, [...] że my Bolesław z łaski Boga książę Krakowa i Sandomierza [...], miasto to lokujemy na tym samym prawie, na jakim lokowane zostało miasto Wrocław, jednak aby to co się tam dzieje, było zmienione tak, jak według prawa i wzoru miasta Magdeburga działać się powinno, a jeśli kiedyś wynikłaby co do tego jakaś wątpliwość, mają odwoływać się do prawa pisanego.

Po pierwsze stanowczo więc pragniemy, aby to było przestrzegane i obiecujemy wójtom naszym Gedkowi zwanemu Stilvoyt, Jakubowi niegdyś sędziemu z Nysy i Dyrmarowi zwanemu Wolk [...], że żaden z mieszczan, mieszkający w tym mieście przez sześć lat nie będzie nam uiszczać żadnego czynszu ani składać jakichkolwiek opłat [...]. Gdy zaś upływie owych sześć lat, od każdej parceli mają nam płacić pół łuta [jednostka masy] srebra zwyczajowej wagi niemieckiej, która będzie obowiązywała w momencie płacenia.

Po upływie zaś wolnizny wójtowie otrzymają w tym mieście wieczyście i swobodnie co szóste dworzyszczce [okazała siedziba]; to jednak mają posiadać nie z mocy prawa, lecz ze szczególnej naszej łaski. [...] Podobnie będą posiadać swobodnie i prawem dziedzicznym inne dworzyszczce za miastem, gdzie będzie się dokonywać uboju bydła. [...] Nadajemy także miastu prawo korzystania z rzeki Wisły po obu jej brzegach [...], tak że każdy może w niej swobodnie łowić ryby, a wyżej wspomniani wójtowie mogą swobodnie

zbudować trzy młyny, posiadać je prawem dziedzicznym bez jakiejkolwiek opłaty [...].

Przyłączamy także wieczyście do tego miasta na pożytek wszystkich cały las, który pospolicie nazywa się Facimiech, położony w wyższej części Wisły. Nadajemy także wspomnianym wójtom 30 łanów frankońskich z prawem dziedzicznego posiadania, wolnych od wszelkiej opłaty i posługi, od wszelkiego prawa książęcego i jakiegokolwiek czynszu.

Źródło: Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek), oprac. B. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 48–50.

Dokument lokacyjny Krakowa wydany przez księcia Bolesława Wstydliwego zachował się do naszych czasów. Obecnie przechowywany jest w Archiwum Narodowym w Krakowie.

■ dokument, Kraków, 1257 r.

- ?** 1. Wyjaśnij, w jaki sposób władca starał się przyciągnąć mieszkańców do lokowanego miasta.
2. Wymień, jakie przywileje i uprawnienia otrzymali od władcy wójtowie ośrodka.

Mury miejskie Szydłowa ciągnęły się na długości ponad kilometra. Wieńczyły je blanki, czyli element architektoniczny przypominający zęby, który miał ułatwiać obronę miasta w czasie oblężenia. Broniący ich łucznicy lub kusznicy mogli prowadzić zza blanków znajdujących się na szczycie muru skuteczny ostrzał bez zbytecznego narażania się na strzały przeciwnika.

■ fotografia współczesna, Polska

wszystkim w sąsiedztwie większych grodów – na podgrodziach. Stopniowe upowszechnienie się gospodarki opartej na pieniądzu – związane z koniecznością płacenia czynszów przez chłopów – tworzyło korzystne warunki dla dalszego rozwoju tych osad. Okazja do zarobku przyciągała do podgrodzi osadników z zewnątrz, głównie z Niemiec. Wraz z nimi na ziemie polskie docierały rozwiązania, na których podstawie funkcjonowały zachodnioeuropejskie ośrodki miejskie. W efekcie od lat 20. XIII w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać miasta oparte na **prawie magdeburskim**, czyli wzorowanym na przepisach przyjętych w niemieckim Magdeburgu. Pierwsze przypadki przeniesienia tych przepisów prawnych na ziemie polskie zostały podjęte w Środzie Śląskiej i Chełmnie, stąd też było ono nazywane także **prawem średzkim** lub **chełmińskim**.

Lokacja nowego miasta stanowiła skomplikowany proces, ponieważ skala inwestycji i zakres niezbędnych prac były tutaj o wiele większe niż na wsi. Nie zawsze udawało się też znaleźć wolną przestrzeń w dogodnym miejscu, dlatego niekiedy rozbierano wcześniejsze budynki. Następnie na wyznaczonym pod miejską zabudowę terenie trzeba było wytyczyć centralny plac miasta – **rynek**, jego ulice, a przede wszystkim same parcele, czyli działki, na których miały stanąć domy osadników. Sam rynek był miejscem o kilku funkcjach. Przede wszystkim koncentrował się na nim handel. Aby ułatwić działalność kupcom i sprzedawcom, na rynku

wznoszono z czasem specjalne hale targowe, np. sukiennice, oraz budynki z miejską wagą. Na rynku z zasady stawiano także siedzibę władz miasta – **ratusz** (z niem. *Rathaus* – dom rady), a w rogu lub pierzei placu – **kościół parafialny**. Łamiącym prawo groził pręgierz, pod którym wymierzano publicznie chłostę. Miasta starały się też o zezwolenie na budowę murów obronnych, które miały zapewnić ich mieszkańcom bezpieczeństwo w razie ataku wroga, a na co dzień pełną kontrolę nad tym, kto wjeżdża do miasta i je opuszcza (więcej o tym na s. 252–253).

Podobnie jak w wypadku zakładania wsi, także procesem lokacji miasta kierował zasadzca, choć w większych ośrodkach często było ich kilku. Tradycyjnie po zakończeniu swojej pracy stawał się on **wójtem** (z niem. *Voigt*) – reprezentantem władcy wobec mieszczan – i zyskiwał wiele uprawnień (zob. [tekst źródłowy](#) na s. 289).

Lokacje wiejskie i miejskie na prawie niemieckim zmieniły gospodarkę na polskich ziemiach. Poprawiła się sytuacja chłopów, ich panowie uzyskiwali stałe dochody, rozwinęły się handel i rzemiosło. W miastach szybko wystąpiło rozwarstwienie majątkowe. Bogacący się mieszczenie, podobnie jak w Europie Zachodniej (więcej o tym na s. 254), dążyli do niezależności od właścicieli miast oraz do ograniczenia roli wójta. Chcieli również, aby władza w mieście przeszła w ręce przedstawicieli mieszczan: rady miejskiej i burmistrza.

ĆWICZENIA

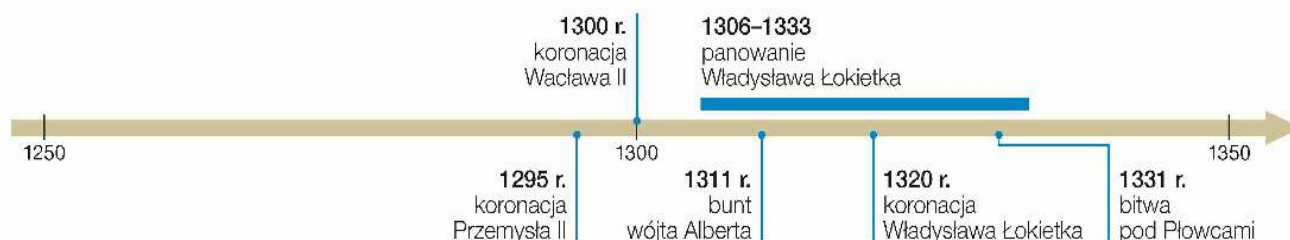
1. Oceń, czy dla ziem polskich większe zagrożenie stanowili Prusowie, czy Mongołowie. Uzasadnij odpowiedź.
2. Porównaj proces lokacji wsi i miasta na prawie niemieckim, wskaż podobieństwa i różnice.
3. Wyjaśnij, jaki ciąg wydarzeń i procesów umożliwił powstanie samorządnych miast na ziemiach polskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Jureczko, *Testament Krzywoustego*, Kraków 1988.

T. Targański, *Piastowie. Walka o tron 1138–1320*, Kraków 2018.

Śmierć Henryka Pobożnego w 1241 r. zahamowała na jakiś czas proces jednoczenia ziem polskich. Przez kilkadziesiąt lat coraz bardziej podzielone księstwa funkcjonowały jako niezależne, samodzielne państwa. Jednakże u schyłku XIII w. ponownie zaczęto podejmować próby przywrócenia Królestwa Polskiego. Jak do tego doszło? Kto ostatecznie odegrał decydującą rolę w zjednoczeniu ziem polskich?

■ SKUTKI ROZBICIA DZIELNICOWEGO

W XIII w. na ziemiach polskich coraz bardziej dokuczliwe stawały się skutki podziałów dzielnicowych. Wraz z powstawaniem nowych miast rozwijał się handel, lecz opłaty celne i różnicowanie monet stosowanych w polskich księstwach utrudniały życie kupcom i podróżnym. Ponadto książętom dzielnicowym w pojedynkę trudniej było sobie poradzić z działalnością licznych łupieskich band. Z kolei osiedlenie się w Polsce wielu osadników z Zachodu sprawiło, że nawet wśród niższych warstw ludności **rosła świadomość własnej odrębności kulturowej**, a przy tym pewnej wspólnoty z mieszkańcami pozostałych dzielnic Polski.

W tym czasie zmieniała się również sytuacja w sąsiedztwie księstw piastowskich: na północy umacniały się Marchia Brandenburska i państwo krzyżackie, a na wschodzie księstwa ruskie znalazły się pod panowaniem Mongołów. Zwiększało się więc na ziemiach polskich poczucie zagrożenia i przeświadczenie, że silne, zjednoczone państwo mogłoby – w razie potrzeby – zapewnić skuteczną obronę przed napaścią wrogów.

Jedyną instytucją, której działalność nadal obejmowała całość ziem polskich, pozostał Kościół. Jego dostojnicy dostrzegali rozszerzające się wpływy niemieckiego Kościoła, podejmowali więc starania, aby uchronić przed nimi polskie diecezje. Służyć temu miało m.in. ożywienie kultu **biskupa Stanisława ze Szczepanowa**, którego zamordowano z rozkazu króla Bolesława Śmiałego (więcej o tym wydarzeniu na s. 213). W 1253 r., dzięki staraniom księcia krakowskiego Bolesława Wstydlivego, papież ogłosił biskupa

świętym. Na potrzeby procesu kanonizacyjnego spisano żywot Stanisława ze Szczepanowa, gdzie padła wzmianka m.in. o rzekomym zrośnięciu się poćwiartowanych zwłok męczennika. Ten cud uznawano teraz za zapowiedź ponownego połączenia ziem polskich pod panowaniem jednego władcy.

W maju **1254 r.** w Krakowie odbyły się ogólnopolskie uroczystości ogłoszenia kanonizacji tego męczennika, na których stawili się prawie wszyscy biskupi metropolii gnieźnieńskiej i piastowscy książęta. Wydarzenie to pokazało, że pomimo długich lat politycznego rozbicia idea odtworzenia Królestwa Polskiego jest wciąż żywa. Uroczyste obchody potwierdziły, że Kraków stał się najważniejszym centrum religijnym jednoczącego się państwa.

■ POCZĄTEK RYWALIZACJI O TRON KRÓLEWSKI

W takiej sytuacji objęcie krakowskiego tronu było niezbędnym warunkiem podjęcia starań o koronę królewską. Tymczasem w drugiej połowie XIII w. nastąpiła okoliczność

Relikwiarz św. Stanisława w kształcie ręki zawiera kość przedramienia świętego. Szczątki ciał świętych lub przedmioty z nimi związane stanowią przedmiot czci w wielu religiach, w tym w chrześcijaństwie, wśród katolików i prawosławnych.

■ relikwiarz, Polska, XVII w.

PIERWSZE PRÓBY ZJEDNOCZENIA ZIEM POLSKICH

LEGENDA

- ziemie zjednoczone i uzależnione przez Henryka IV Prawego (Probusa) w latach 1288–1290
- ziemie we władaniu Władysława Łokietka w latach 1289–1292
- ziemie zjednoczone przez Przemysła II w latach 1294–1296
- ziemie pod panowaniem innych Piastów śląskich i mazowieckich
- granice Polski u schyłku panowania Bolesława Krzywoustego (w 1138 r.)
- granice cesarstwa rzymskiego w 1290 r.
- granice ziem we władaniu króla czeskiego Wacława II w 1300 r.

- ?** 1. Wymień ziemie polskie, które w latach 1300–1305 znajdowały się we władaniu Wacława II.
2. Powiedz, jakie obszary wchodzące w skład państwa Bolesława III Krzywoustego zostały oderwane od Polski w okresie rozbicia dzielnicowego.

szczególnie sprzyjająca zjednoczeniu ziem polskich – stopniowo wymierały kolejne gałęzi dynastii Piastów. W 1279 r. w Krakowie po śmierci bezdzietnego Bolesława Wstydliviego władzę objął książę sieradzki Leszek Czarny, wnuk Konrada Mazowieckiego, a następnie sam zmarł bezpotomnie. Do walki o ziemię krakowską przystąpiło tym razem dwóch kandydatów: **Władysław Łokietek**, władca niewielkiego księstwa brzeskiego na Kujawach, oraz książę wrocławski **Henryk Probus**. Ostatecznie ten ostatni w 1288 r. zajął Kraków dzięki poparciu tamtejszych mieszczan. Planował nawet koronację na króla Polski, lecz w 1290 r. zmarł bezpotomnie. Na swojego następcę wyznaczył księcia wielkopolskiego **Przemysła II**, który został jednak nieprzychylnie przyjęty przez małopolskich możnych. Ci zdecydowali się bowiem poprzeć innego, znacznie potężniejszego kandydata do polskiej korony – króla czeskiego z dynastii Przemysłidów **Wacława II**. Władca ten rościł sobie prawa do księstwa krakowskiego za względu na odległe pokrewieństwo z Piastami, mimo że byłoby to całkowicie sprzeczne z zasadami dziedziczenia i doprowadziłoby do odsunięcia od władzy rodzimej dynastii Piastów. Przemawiała za nim przede wszystkim siła militarna. W tej sytuacji Przemysł II zdecydował się opuścić Kraków, ale – ponieważ nie rezygnował ze swoich ambicji politycznych – zabrał ze sobą insygnia koronacyjne

Bolesława Śmiałego. Ziemia krakowska w 1291 r. znalazła się zaś w rękach Wacława II.

■ KORONACJA PRZEMYSŁA II

Mimo utraty Krakowa i Małopolski w 1290 r. Przemysł II zachował duże wpływy. Nie tylko rządził Wielkopolską, lecz także dzięki zawarciu układów został spadkobiercą księcia gdańskiego Mściwoja II. Po jego bezpotomnej śmierci w 1294 r. Przemysł stał się dodatkowo władcą Pomorza Gdańskiego. Do wspierającego go obozu politycznego należeli również Piastowie kujawscy i mazowieccy. Przemysł nie kontrolował Krakowa, jednak w jego rękach znajdowało się Gnieźno – miejsce kultu najstarszego patrona Polski, św. Wojciecha. Zwolennikiem i niezwykle cennym sojusznikiem Przemysła był arcybiskup gnieźnieński – **Jakub Świnka**, który gorąco popierał ideę odbudowy zjednoczonego Królestwa Polskiego. Wszystkie te okoliczności skłoniły księcia do rozpoczęcia starań o papieską zgodę na królewską koronację. Po uzyskaniu aprobaty Rzymu w **1295 r.** Przemysł II został ukoronowany w Gnieźnie przez arcybiskupa Jakuba Świnkę na króla Polski. Na pieczęci nowego króla pojawił się napis, którego autorem był ponoć arcybiskup: *Sam Bóg zwrócił Polakom ich zwycięskie znaki*. Hasło to otaczało tarczę z wizerunkiem orła w koronie, użytego wówczas po raz pierwszy jako polskie godło.

CIEKAWOSTKA

Śmierć Przemysła II 1 w Rogoźnie namalował Jan Matejko. Na obrazie ukazano króla broniącego się przed napastnikiem w sali parady. W rzeczywistości do zbrodni doszło w sypialni podczas snu władcy. Mimo że Przemysł zdążył dobyć miecza, został ciężko zraniony i uprowadzony, po czym zmarł w wyniku utraty krwi.

■ obraz, Polska, XIX w.

Jako król Polski Przemysł II nie rządził długo. Kilka miesięcy po koronacji, w lutym **1296 r.**, zginął w zamachu w wielkopolskim **Rogoźnie**, przygotowanym przez margrabiów brandenburskich (więcej o tym napadzie w podpisie do obrazu powyżej). Władcy Brandenburgii dążyli do opanowania Pomorza Gdańskiego, a koronacja Przemysła zagrażała ich planom politycznym, dlatego zdecydowali się na tak brutalne działanie.

■ PANOWANIE WACŁAWA II

Przemysł II nie miał męskiego potomka. Z tego powodu po jego śmierci rozpoczęła się rywalizacja o pozostawione przez niego dziedzictwo, czyli ziemie Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego. Wzięli w niej udział Władysław Łokietek i książę **Henryk Głogowski** ze Śląska. Mimo poparcia Wielkopolan Łokietek był zmuszony ustąpić swojemu przeciwnikowi i zgodził się na podział prowincji. To z kolei wzbudziło sprzeciw wielkopolskich możnowładców, którzy uznali, że piastowscy książęta nie uspokoją sytuacji i w 1300 r., wzorując się na możnych z Małopolski, wezwali na tron króla czeskiego Wacława II. Łokietek musiał uciec z kraju, a koronacja Przemyślidy odbyła się w Gnieźnie w **1300 r.** W efekcie władca ten objął swoim panowaniem większość historycznych ziem Polski, w tym Małopolskę, Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie, Kujawy oraz ziemie łęczycką i sieradzką. Dodatkowo uzyskał poparcie większości piastowskich książąt ze Śląska i z Mazowsza. Polskie ziemie zostały zatem zjednoczone pod berłem czeskiego władcy.

Znak orła

Znana legenda o Lechu, Czechu i Rusie sugeruje, że orzeł od początku był herbem władców Polan, jednak w rzeczywistości pierwsze ślady posługiwania się znakiem orła przez książąt piastowskich pochodzą dopiero z lat 20. XIII w. Przez długi czas symbol ten był stosowany dość niekonsekwentnie. Pieczęci z orłem używał książę krakowski Leszek Biały, a później jego syn Bolesław Wstydlawy.

Książęta dążący do objęcia władzy nad Krakowem również zaczęli korzystać z tego wizerunku, który stał się tym samym częścią zjednoczeniowej symboliki. Orzeł w koronie pojawia się np. na pieczęciach Przemysła II (od ok. 1290 r.). Najwcześniejsze barwne przedstawienie tego symbolu zachowało się na nagrobku Henryka Probusa, który wykonano po 1310 r. Ukazano tu białego orła w koronie w czerwonym polu tarczy, co dowodzi, że herb Polski miał wówczas takie barwy jak obecnie.

Pieczęć Przemysła II z orłem pochodzi z 1296 r.

■ rysunek, Polska, XIX w.

Wacław II był nie tylko władcą Czech i Polski, lecz także utalentowanym twórcą wierszy o tematyce miłosnej. Ilustracja, na której został przedstawiony w pełnym majestacie władzy królewskiej, pochodzi z *Kodeksu Manesse*, jednego z najważniejszych zbiorów poezji średniowiecznej.

■ miniatura, Niemcy, XIV w.

Panowanie Wacława II przywróciło w kraju spokój. Sam władca nie przebywał osobiście w Polsce, ale swoje rządy oparł na nowych, ściągniętych z Czech urzędnikach – **starostach**, którzy dysponowali władzą wykonawczą, administracyjną i sądowniczą. Wprowadzenie tego urzędu usprawniło zarządzanie państwem, ale jednocześnie stało się źródłem konfliktu z miejscowymi możnymi, którzy utracili dawne wpływy. Dodatkowo Wacław swoje rządy w znacznym stopniu oparł na mieszczanach, co było kolejnym powodem rozczarowania ze strony polskiego rycerstwa. Stopniowo narastały zatem nastroje opozycyjne, a kiedy w 1304 r. z wygnania wrócił Władysław Łokietek, w kraju wybuchło antyczeskie powstanie. Król Czech chciał rozprawić się z buntownikami, ale rok później zmarł w czasie przygotowywania wyprawy. W 1306 r. zginął jego jedyny syn i spadkobierca Wacław III. Sytuację wykorzystał Władysław Łokietek, który objął władzę na rodzinnych Kujawach, w Małopolsce i na Pomorzu. Wielkopolanie nie chcieli jednak jego powrotu, a rządy w tej ziemi objął jeden z Piastów śląskich – książę Henryk Głogowski.

POCZĄTKI RZĄDÓW WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

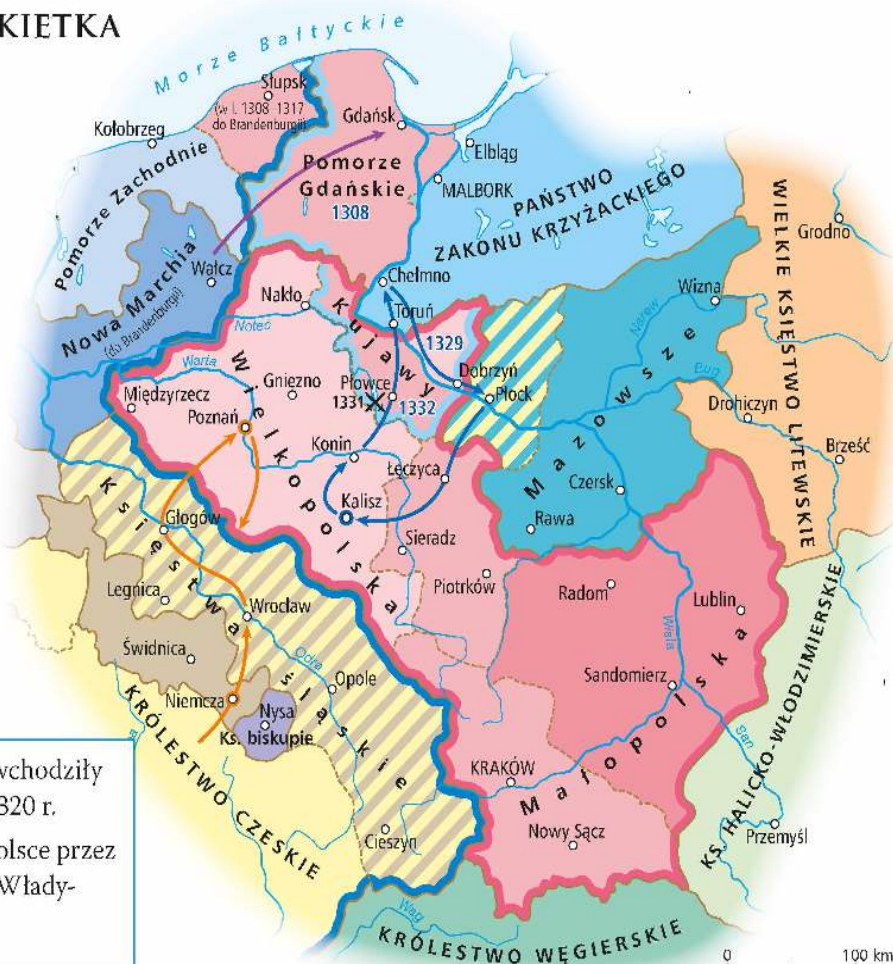
Rozpoczynając swoje rządy, Władysław Łokietek musiał się zmierzyć z wieloma problemami. W Krakowie jego przeciwnikami byli mieszczanie, stanowiący dotąd główne oparcie rządów czeskich, oraz miejscowy biskup – **Jan Muskata**, który również był blisko związany z Wacławem II. Łokietek zdecydował się zjednać sobie mieszczan korzystnymi przywilejami, a biskupa najpierw uwięził, a potem wygnał. Z kolei na Pomorzu wystąpiła przeciwko księciu miejscowa możnowładcza rodzina Święców. Jej członkowie popadli w konflikt z władcą i uznali zwierzchność margrabiów brandenburskich. Ci ostatni potraktowali to jako okazję do zawładnięcia Pomorzem, które dodatkowo w 1306 r. zdążył im nadać przed swoją śmiercią król Wacław III. Brandenburczycy oblegli Gdańsk w **1308 r.**, a Łokietek w tej sytuacji zwrócił się o pomoc do Krzyżaków, którzy odparli napastników. Rycerze w habitach nie poprzestali jednak na tym, lecz sami opanowali ten ważny nadmorski port, a następnie także całe Pomorze Gdańskie. Za swoją pomoc zażądali od Władysława

POLSKA WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

LEGENDA

Ziemie polskie pod rządami Władysława Łokietka:

- w 1305 r.
- w latach 1305–1308
- po 1308 r.
- niezależne księstwa Piastów śląskich
- niezależne księstwa Piastów mazowieckich
- księstwa podporządkowane przez Jana Luksemburskiego w latach 1327–1331
- 1332 granice ziem zajętych przez zakon krzyżacki (z datami zajęcia)
- granice Królestwa Polskiego w 1320 r.
- granice cesarstwa rzymskiego w 1332 r.
- kierunki działań wojsk brandenburskich w 1308 r.
- kierunki działań wojsk krzyżackich w 1331 r.
- kierunki działań wojsk czeskich w 1331 r.
- miasta oblegane przez Krzyżaków
- miasta oblegane przez Czechów
- ✕ ważniejsze bitwy

?

1. Wymień dzielnice Polski, które wchodziły w skład Królestwa Polskiego w 1320 r.
2. Podaj nazwy ziem odebranych Polsce przez Krzyżaków w czasie panowania Władysława Łokietka.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BULLA PAPIESKA W SPRAWIE KORONACJI ŁOKIETKA

W odpowiedzi na prośbę przesłaną przez uczestników wielkiego wieceu w Sulejowie, na którym zgromadzili się dostojnicy duchowni i świeccy z całej Polski, papież Jan XXII wystawił bullę 20 sierpnia 1319 r. W tym dokumencie przedstawił swoje stanowisko w sprawie praw do polskiej korony.

Żądaliście zatem, abyśmy ukochanego syna naszego przesławnego męża Władysława, krakowskiego, sandomierskiego, sieradzkiego, łęczyckiego, kujawskiego, wielkopolskiego i pomorskiego księcia i dziedzica [...] z łaski naszej apostolskiej wynieśli na stolicę królewską i zgodnie królem Polski mianować i koronować zalecili. [...] Przyjęliśmy łaskawie pomienionego [wymienionego] biskupa [kujawskiego Gerwarda] i [...] wysłuchaliśmy z przychylnością prośby o przyznanie korony rzeczonemu księciu [...]. Wprawdzie postowie ukochanego syna naszego Jana, dostojnego króla czeskiego, do nas przybyli dopraszali się [...], abyśmy wstrzymać raczyli przyznanie korony rzeczonemu księciu z przyczyny, iż król Jan rościł z swej strony prawo do królestwa polskiego [...]; ale tenże biskup [Gerward] [...] twierdził przeciwnie i dowodził wiele razy, iż król [czeski] [...] żadnego nie może przywłaszczyć sobie prawa do królestwa polskiego [...]. My zatem, chcąc każdego przy prawach,

mu służących zostawić, osądziliśmy za rzecz słuszną wstrzymać się z wyrokiem takowego przyznania, przez co atoli nie myślimy bynajmniej przesądzać prawa, należącego wam i innym proszącym, którego wolno wam będzie używać, jak i kiedykolwiek zechcecie, bez ujemy i ubliżenia prawu cudzemu. Dan [Wydano] w Awinionie [...].

Szczerbiec był mieczem koronacyjnym królów Polski. Tradycja łączy to insygnium z Bolesławem Chrobrym i jego wyprawą na Kijów, ale zachowany do dziś miecz pochodzi faktycznie z XIII w.

Źródło: Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 10: Powstawanie państw scentralizowanych i rozwój dążeń narodowych w XIII–XV w., oprac. Z. Dąbrowska, Warszawa 1959, s. 35.

- ?** 1. Oceń, czy misja biskupa Gerwarda zakończyła się sukcesem.
2. Przedstaw, jak ten dokument mógł być interpretowany przez dwór Władysława Łokietka, a jak przez otoczenie Jana Luksemburskiego.

Łokietka dużej sumy pieniędzy, a kiedy jej nie dostali – zatrzymali Pomorze. Ponadto aby umocnić swoje prawa do tego terytorium, przeprowadzili sprawną akcję dyplomatyczną. Porozumieli się z margrabiami brandenburskimi i odkupili ich wątpliwe prawa do Pomorza. W następnych latach uzyskali jeszcze dodatkowe nadanie tej ziemi od króla czeskiego Jana Luksemburskiego, który jako następca obu Wacławów rościł sobie prawa do korony polskiej.

Nie był to koniec problemów Łokietka w tym okresie. W **1311 r.** ponownie przeciwko księciu wystąpiło mieszczaństwo krakowskie pod wodzą **wójta krakowskiego Alberta**. Do buntowników przyłączyli się mieszkańcy innych miast małopolskich. Rozważali oni wezwanie na tron innego księcia. Ostatecznie w 1312 r., dzięki pomocy małopolskiego rycerstwa, Łokietek stłumił bunt wójta Alberta. Sam przywódca mieszczan uciekł z Polski, a część jego uczestników została skazana na śmierć. Kraków i inne miasta za rebelię zapłaciły utratą swoich przywilejów na pewien czas.

Ważny sukces udało się natomiast Łokietkowi odnieść w Wielkopolsce. Tutaj w 1309 r., po śmierci księcia Henryka Głogowskiego, władzę objęli jego synowie, ale niezadowolone z rządów młodych książąt rycerstwo wyгнаło ich i w 1314 r. wezwało Łokietka. Opór przeciwko jego panowaniu stawili mieszczaństwo z Poznania – miasto zdobyto jednak szturmem, a następnie odebrano mu część przywilejów.

Dukat Władysława Łokietka został wybity w złocie w niewielu egzemplarzach. Powstanie tej monety miało na celu podniesienie prestiżu władcy i państwa. Awers monety zdobił portret zasiadającego na tronie Władysława Łokietka, a rewers postać św. Stanisława patrona Polski i symbolu zjednoczenia ziem piastowskich.

■ dukat, Polska, XIV w.

KORONACJA ŁOKIETKA

Tak umocniony Łokietek rozpoczął starania o koronę królewską na papieskim dworze w Awinionie (więcej o sytuacji papiestwa w XIV w. na s. 263). Działania te utrudniał fakt, że pretensje do polskiego tronu zgłaszał również następca Wacława II – król czeski Jan Luksemburski. Zachęcony obietnicami finansowymi papież wyraził zgodę na koronację Łokietka (zob. [tekst źródłowy](#) na poprzedniej stronie), choć miała ona charakter dość niejednoznaczny.

Ostatecznie do uroczystego wstąpienia na tron Łokietka doszło **w styczniu 1320 r.** w katedrze krakowskiej na Wawelu, która odtąd stała się miejscem koronacji kolejnych królów Polski. Jeszcze w tym samym roku Łokietek oskarżył przed papieżem zakon krzyżacki o zabór Pomorza i zażądał przeprowadzenia procesu sądowego. Proces ten toczył się w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim, a papiescy sędziowie orzekli zwrot Pomorza i odszkodowanie pieniężne na rzecz Polski. Korzystny dla Łokietka wyrok został odrzucony przez Krzyżaków, którzy odwołali się od niego. Podkreślali, że sędziowie byli poddanymi Władysława Łokietka i przez to byli stronniczy.

Nieskuteczność działań prawnych wobec Krzyżaków sprawiła, że król zdecydował się rozstrzygnąć spór zbrojnie. W tym celu w **1325 r.** zawarł sojusz z litewskim księciem **Giedyminem**, umocniony zgodnie z ówczesnym obyczajem poprzez małżeństwo córki Giedymina – Aldony (Anny), z synem Łokietka – Kazimierzem. Przymierze z Litwinami miało jednak także negatywne skutki – pozwoliło krzyżackiej propagandzie przedstawiać Łokietka jako sojusznika pogan. Zraziło do niego również Piastów mazowieckich, którzy stale odpierali litewskie najazdy. W trakcie działań wojennych Polska utraciła ziemię dobrzyńską, a w **1331 r.** była zagrożona całkowitą klęską, gdy po stronie zakonu wystąpił król czeski Jan Luksemburski. Ostatecznie Polakom udało się przetrwać połączony atak Czechów i Krzyżaków. Nadciągające z przeciwnych stron wrogie armie nie zdołały się połączyć i przeciąć na pół rozciągniętego

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW ŁOKIETEK

ok. 1260–1333

Król w latach 1320–1333, był synem Kazimierza I Kujawskiego. Początkowo książę na Kujawach, z czasem odziedziczył inne terytoria, w tym ziemię sieradzką oraz sandomierską. W 1289 r. udało mu się na krótko zająć Kraków, opanywany w tym samym roku przez Henryka IV Probusa.

W latach 1291–1292 toczył walki z Wacławem II, które zakończyły się zrzeczeniem się pretensji Łokietka do Małopolski i złożeniem hołdu lennego władcy czeskiemu. Po śmierci Przemysła II w 1296 r. objął rządy w Wielkopolsce, jednak wskutek ponownej interwencji Wacława II został zmuszony do opuszczenia kraju w 1300 r. Powrócił do niego cztery lata później. Gdy w 1305 r. zmarł Wacław II, a rok później został zamordowany także jego syn Wacław III, Łokietek postanowił wykorzystać sytuację i przejąć władzę w większości ziem polskich. Już w 1306 r. został księciem krakowskim. W tym samym roku objął zwierzchnictwo nad Pomorzem Gdańskim, które utracił na rzecz zakonu krzyżackiego w latach 1308–1309. W 1314 r. opanował Wielkopolskę, a w 1320 r. został koronowany na króla Polski.

terytorium państwa Władysława Łokietka. Zapobiegła temu krwawa bitwa **pod Płowcami**. Chociaż strona polska nie odniosła jednoznacznego zwycięstwa, zadała przeciwnikowi duże straty. Rok później, w 1332 r., Krzyżacy uderzyli ponownie na Polskę i zajęli Kujawy. Łokietek znalazł się w trudnej sytuacji i był zmuszony do zawarcia rozejmu na niekorzystnych dla siebie warunkach. Gdy w **1333 r.** Władysław Łokietek zmarł, jego syn i następca – Kazimierz – odziedziczył po ojcu wraz z koroną królewską wiele nierozwiązanych problemów.

ĆWICZENIA

1. Wymień czynniki, które sprawiły, że u schyłku XIII w. podjęto starania w celu zjednoczenia ziem polskich.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w procesie jednoczenia kraju odgrywały Kraków i Gniezno.
3. Przedstaw problemy, które musiał rozwiązać Władysław Łokietek, i oceń, na ile mu się to udało.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Samsonowicz, *Łokietkowe czasy*, Warszawa 1989.

P. Strzyż, *Płowce 1331*, Warszawa 2009.

Jedyny syn i spadkobierca Władysława Łokietka, Kazimierz, objął tron w trudnych okolicznościach. Kontrolował wówczas jedynie dwie dzielnice – Małopolskę i Wielkopolskę, za to od północy, zachodu i południa zagrażało mu aż trzech sąsiadów: państwo krzyżackie, Marchia Brandenburska i Królestwo Czech. Ocalenie niedawno odbudowanego Królestwa Polskiego wymagało przemyślnych i skutecznych działań. Jaką politykę prowadził w tym okresie król Kazimierz? Jakie były efekty jego trwającego ponad 35 lat panowania?

■ POKÓJ I USTĘPSTWA

Jedyny żyjący syn Władysława Łokietka – **Kazimierz**, już przez współczesnych nazywany Wielkim – wstąpił na tron w 1333 r. Państwo znajdowało się wówczas w niekorzystnym położeniu. Młody władca miał świadomość, że kontynuacja metod politycznych ojca, czyli próba zbrojnego rozstrzygnięcia sporów z Krzyżakami i królem Czech – Janem Luksemburskim, może zakończyć się całkowitą klęską. Postanowił zatem szukać pokojowych rozwiązań umożliwiających zerwanie przymierza czesko-krzyżackiego. W tym celu przedłużył rozejm z zakonem krzyżackim. Następnie **w 1335 r.** na zjeździe **w Wyszehradzie**, w zamian za ogromną kwotę 1,2 mln groszy praskich, nakłonił władcę Czech Jana Luksemburskiego do zrzeczenia się tytułu króla Polski. W tej sytuacji Kazimierz musiał także zrezygnować z dochodzenia polskich praw do Śląska, który szybko podporządkował sobie władca Czech (więcej na ten temat w **Warto wiedzieć** na następnej stronie). Co prawda w kolejnych latach doszło do ponownego pogorszenia relacji polsko-czeskich, a nawet wybuchu wojny w 1345 r., ale pokój zawarty **w 1348 r.** w Namysłowie trwale zakończył spory polsko-czeskie.

Porozumienie z Czechami pozwoliło Kazimierzowi rozerwać sojusz krzyżacko-czeski. Ponadto jeszcze w trakcie zjazdu w Wyszehradzie polski król podjął próbę pokojowego rozwiązania sporu z Krzyżakami za pomocą arbitrażu władców Czech i Węgier. Jednak

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ WIELKI

1310–1370

Król w latach 1333–1370, ostatni przedstawiciel dynastii Piastów na polskim tronie, najmłodszy syn Władysława Łokietka. Dzieciństwo spędził na Wawelu, a w młodości był częstym gościem na węgierskim dworze Andegawenów. W 1325 r. ożenił się z Aldoną (Anną), córką wielkiego księcia litewskiego

Giedymina. Jako król Polski starał się wzmocnić państwo i zabezpieczyć jego granice. Jego zabiegi dyplomatyczne doprowadziły do zrzeczenia się pretensji do korony polskiej przez władcę Czech i zawarcia pokoju z zakonem krzyżackim. Przyłączył do korony znaczną część Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Dbał o rozwój gospodarczy kraju i dążył do jego ściślejszego zjednoczenia. W tym celu zakładał nowe miasta i nadawał im przywileje handlowe, zreformował system monetarny i ujednolicił prawo. W 1364 r. ufundował w Krakowie pierwszy uniwersytet na ziemiach polskich. Mimo że był czterokrotnie żonaty, nie pozostawił po sobie prawowitego następcy. Jest jedynym polskim władcą, któremu nadano przydomek „Wielki”.

orzeczenie wydane wówczas przez Jana Luksemburskiego i Karola Roberta okazało się niekorzystne dla Polski. Rozjemcy nakazywali bowiem zakonowi oddanie tylko ziemi dobrzyńskiej i Kujaw, a Kazimierzowi – uznanie prawa Krzyżaków do Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej. Król odrzucił te warunki i w 1339 r. – wzorem ojca – odwołał się do sądu papieskiego. Tym razem, aby uniknąć krzyżackich oskarżeń o stronnictwo, na miejsce obrad wybrano Warszawę, leżącą na niezależnych od obu stron ziemiach księcia mazowieckiego. W roli sędziów wystąpili zaś duchowni z Francji, którzy po wnikliwym śledztwie nakazali zakonowi zwrot Pomorza i wypłacenie Polsce znacznego odszkodowania. Wyrok był zatem korzystny dla Kazimierza, ale Krzyżacy – dzięki swoim wpływom w kurii papieskiej w Awinionie – zdołali zatrzymać jego wykonanie. Kontynuowano jednak dwustronne rokowania, dzięki którym w **1343 r.** zawarto **pokój wieczysty w Kaliszu**. Na jego mocy Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską, a Pomorze miało pozostać pod kontrolą Krzyżaków jako „jałmużna”, czyli dar, polskiego króla. Takie sformułowanie podkreślało wcześniejsze prawa władców Polski do tej ziemi. Kazimierz został zobowiązany, aby nie tytułować się już władcą Pomorza, lecz nie spełnił tego warunku. Pokój kaliski pomimo rozmaitych napięć obowiązywał przez kolejne 60 lat.

■ PODOBÓJ RUSI

Kazimierzowi zależało na szybkim i trwałym rozwiązaniu konfliktu z Krzyżakami, ponieważ w **1340 r.** zaangażował się w rywalizację o **Ruś Czerwoną**. Już wcześniej wygasła tam lokalna dynastia, a władzę sprawował Jerzy II, który wywodził się z Piastów

WARTO WIEDZIEĆ

Utrata Śląska

Znaczna część książąt piastowskich na Śląsku złożyła hołd królowi Czech, Janowi Luksemburskiemu, i uznała się za jego lenników. Najdłużej opierał się Luksemburgom książę świdnicki Bolko II Mały, co doprowadziło do wybuchu wojny polsko-czeskiej w 1345 r. Jednak już trzy lata później zawarto pokój w Namysłowie. Książę nie tylko nawiązał współpracę z królem czeskim, a późniejszym cesarzem Karolem Luksemburskim, lecz nawet wydał za niego swoją bratanicę. W tej sytuacji w 1368 r., po śmierci Bolka, który nie miał męskiego spadkobiercy, księstwo świdnickie przeszło w ręce Luksemburgów.

? Odszukaj informacje, kiedy Górny i Dolny Śląsk zostały ponownie przyłączone do Polski.

mazowieckich i był blisko spokrewniony z polskim królem. W 1340 r., po śmierci Jerzego II, Kazimierz postanowił sięgnąć po jego tron. Wywołało to wieloletnią wojnę z Litwinami, którzy również planowali przejąć te tereny, i Mongołami, którzy nie zamierzali zrezygnować ze zwierzchnictwa nad ziemiami ruskimi. Do **1349 r.** Kazimierzowi udało się opanować Ruś Czerwoną, dzięki czemu w granicach Polski znalazły się Przemyśl, Lwów i Halicz. Był to obszar o tyle ważny, że przebiegały przez niego główne szlaki handlowe. Nadal jednak trwały walki z Litwinami. W tej sytuacji naturalnym sojusznikiem Polski stali się Krzyżacy, którzy po zakończeniu podboju Prus dalsze zdobycze chcieli uzyskać w walce z pogańską Litwą. Doprowadziło to do czasowego zbliżenia pomiędzy Polską i państwem krzyżackim, tak że w 1365 r. król Kazimierz udał się

Powtórne zajęcie Rusi to obraz Jana Matejki ukazujący uroczystość, podczas której położono kamień węgielny pod katedrę metropolitalną we Lwowie. W ten symboliczny sposób malarz przedstawił włączenie księstw ruskich do Korony Polskiej oraz towarzyszące mu wydarzenia i procesy historyczne. Na obrazie dostrzec można nie tylko przybyłych z królem katolików, lecz także duchownych prawosławnych, zhołdowanych książąt ruskich oraz Żydów.

■ obraz, Polska, XIX w.

POLSKA KAZIMIERZA WIELKIEGO

nawet z wizytą do Malborka. Prawdopodobnie omawiano wówczas plan wyprawy przeciw Litwinom, do której doszło w następnym roku. Konflikt polsko-litewski sprawił też, że w strefie wpływów królów Polski ponownie znalazło się Mazowsze, którego piastowski książę Siemowit III w 1351 r. złożył hołd lenny Kazimierzowi Wielkiemu.

Ostatecznie długoletnie walki pozwoliły królowi na utrzymanie zdobyczy terytorialnych na wschodzie. Sukces ten miał zrekompensować utratę Pomorza Gdańskiego i kontroli nad Śląskiem. Zajęcie Rusi Czerwonej miało także dalekosiężne skutki – wyznaczyło nowy kierunek w polityce zagranicznej królestwa – odtąd szansę na poszerzenie wpływów Polski dostrzegano głównie na wschodzie.

ROZWÓJ GOSPODARSTWA KRÓLESTWA POLSKIEGO

Panowanie Kazimierza Wielkiego upłynęło pod znakiem reform wewnętrznych. Ich celem było umocnienie państwa po burzliwym okresie jednoczenia i niszczących wojen prowadzonych za panowania jego ojca. Władca dbał o rozwój osadnictwa – na wolnych gruntach i w miejscu karczowanych lasów ustanowiono lokację ponad 1000 nowych wsi. Założono też ponad 100 miast. Kazimierz dostrzegał ich znaczenie dla rozwoju i pomyślności kraju. Wybaczył zatem mieszczanom bunt przeciwko Łokietkowi i przywrócił przywileje Krakowowi, Poznaniowi i innym ośrodkom. Powstanie nowych miast spowodowało ożywienie gospodarki pieniężnej oraz rozwój rzemiosła i handlu. Przynosiło

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYWILEJ KAZIMIERZA WIELKIEGO
DLA RYCERZA JANA PAKOSŁAWICZA ZE STRÓŻYSK

Jednym ze sposobów na ugruntowanie swoich wpływów na Rusi było dla Kazimierza nadawanie przywilejów tamtejszym rycerzom.

Niech wiedzą przeto współcześni i potomni [...], że my Kazimierz, z łaski Boga król Polski [...] oceniając sprawiedliwie sławne, godne pochwały zasługi [...] Jana, syna Pakosława [...], który dla wspólnego dobra królestwa naszego i ziemi ruskiej, [...] nie ulękł się podążyć aż do Tatarów, by z nimi prowadzić układy o pokój, życia nie szczędząc dla chwały a korzyści obu tych krajów [...] dajemy temuż panu Janowi [...] miasto Rzeszów, położone w ziemi ruskiej, wraz z całym okręgiem w granicach, które już istniały za rządów najczcigodniejszych książąt Rusi, których dziś jesteśmy za taską boską prawym spadkobiercą [...]. Na całym tym terenie Jan

i jego potomkowie [...] posiadać będą wszelkie prawa i pełną władzę sądenia wszelkiego rodzaju spraw i występków oraz karania winnych. [...] Aby wspomniane miasto Rzeszów wraz z całym okręgiem mogło radować się i kwitnąć, ustanawiamy wolności prawa magdeburskiego we wsiach, istniejących już, czy też mających powstać. [...] Uwalniamy po wieczne czasy wszystkich mieszkańców tego terenu od sądownictwa wojewodów, kasztelanów, sędziów [...] tak że żaden z nich przed nikim innym nie będzie odpowiadał, jak tylko przed wójtami czy sołtysami wspomnianych wsi.

Źródło: Polska w okresie monarchii stanowej 1346–1454. Wybór tekstów, oprac. R. Heck, Warszawa 1955, s. 97–98.

- ? 1. Wyjaśnij, za co Jan Pakosławicz ze Stróżysk otrzymał nadanie na Rusi.
2. Wymień uprawnienia otrzymane przez tego rycerza oraz mieszkańców Rzeszowa i okręgu rzeszowskiego.

to w efekcie duże zyski, z których Kazimierz mógł sfinansować m.in. rozbudowę systemu obronnego kraju – wznoszenie murów obronnych i nowych zamków, a wśród nich strzegących granicy z Czechami tzw. **Orlich Gniazd**. Rozmach tych działań sprawił, że piszący sto lat później Jan Długosz przedstawiał

Kazimierza jako władcę, który dokładał wszelkich starań, żeby Polskę, którą zastał *glinianą, drewnianą i brudną, zostawić murowaną*.

Opanowanie Rusi, zakończenie konfliktów z Krzyżakami i Czechami, a także uporządkowanie sytuacji wewnątrz kraju stworzyło korzystne warunki dla

Kazimierz koło Krakowa został założony jako oddzielne miasto przez Kazimierza Wielkiego już w 1335 r. i nazwany imieniem władcy. Jego lokacja stanowiła zapowiedź dalszej polityki króla, który konsekwentnie wspierał rozwój miast.

■ rycina, Niemcy, XV w.

WARTO WIEDZIEĆ

Grosze po raz pierwszy zostały wybite w Polsce za panowania Kazimierza Wielkiego. W tym czasie były monetami o najwyższym nominale wytwarzanym w jego królestwie. Stopniowe obniżanie zawartości srebra w monecie doprowadziło jednak do osłabienia wartości grosza.

■ *moneta, Polska, XIV w.*

rozwoju handlu. Szlaki handlowe prowadzące z portów Morza Czarnego i z południa Europy nad Bałtyk znalazły się teraz pod kontrolą Polski. Korzystały z tego leżące wzdłuż nich miasta. Zarabiały one nie tylko na goszczeniu i zaopatrywaniu kupców podróżujących szlakiem handlowym. Dzięki nadanym przywilejom jak **prawo składu** miały ułatwiony dostęp do zakupu towarów, które przywozili kupcy z odległych krajów. Dawało to szansę na szybki rozwój ośrodków miejskich na polskich ziemiach. Zyski z handlu czerpał jednak również król – do jego skarbca trafiały opłaty celne, podatki i **myto**.

Dodatkowo rozwój handlu miała także ułatwić reforma monetarna. Kazimierz Wielki usunął z obiegu zróżnicowane i niewiele warte monety emitowane w okresie rozbicia dzielnicowego. W zamian wprowadził nową monetę – **grosz krakowski**, o dużej wartości kruszcu. Ponieważ władca nie miał własnych kopalni srebra, nie mógł pozwolić sobie na masową produkcję nowej monety. Zatem ostatecznie walutą używaną do większych transakcji w królestwie stał się – bardziej popularny – **grosz praski**.

REFORMY PAŃSTWA I PRAWA

Kazimierz Wielki konsekwentnie wprowadzał jednolity sposób zarządzania państwem. Opierał się na urzędzie starosty ustanowionym w okresie rządów Wacława II (więcej na ten temat na s. 293). Starosta reprezentował władzę w terenie: zarządzał dobrami królewskimi na podległym sobie obszarze, nadzorował pobór podatków oraz sprawował sądy w przypadku popełnienia ciężkich przestępstw. Powołanego przez siebie starostę król mógł w dowolnym momencie odwołać, co zapewniało mu pełną kontrolę nad tymi urzędnikami. W ten sposób monarcha ograniczał wpływy możnowładców. Dla przedstawicieli lokalnych

Zjazd krakowski

Międzynarodowa pozycja Polski za rządów Kazimierza Wielkiego na tyle się umocniła, że na zorganizowany przez niego w 1364 r. **zjazd w Krakowie** przybyli najważniejsi władcy Europy Środkowej i Wschodniej. Znalazł się wśród nich nawet cesarz Karol IV Luksemburski. Podczas spotkań monarchowie ustalali rozwiązania mające zapewnić trwałą równowagę w tej części Europy. Nie zabrakło też rozrywek, w których chętnie uczestniczyli, takich jak turnieje rycerskie. Szczególnie głośnym echem odbiła się wystawna ucztą zorganizowana dla władców przez krakowskiego kupca **Mikołaja Wierzyńka**. Gościom zapadły w pamięć zwłaszcza towarzyszący jej przepych i kosztowne podarki, które im ofiarowano.

Uczta u Wierzyńka

została przedstawiona na obrazie Jana Matejki. Zaginione dziś dzieło ukazuje scenę uroczystego powitania dostojnych gości przez Mikołaja Wierzyńka na schodach jego krakowskiej kamienicy.

■ *obraz, Polska, 1877 r.*

? Odszukaj informacje na temat królów i książąt, którzy wzięli udział w zjeździe.

elit były zarezerwowane zgodnie z tradycją urzędy wojewodów i kasztelanów, które co prawda nadal cieszyły się dużym prestiżem, ale wiązały się z niewielkim zakresem władzy. Mianowanie przez króla starostów pochodzących spoza możnych rodów danej prowincji wzbudzało jednak niezadowolenie miejscowego rycerstwa. Szczególnie gwałtowny charakter miało wystąpienie Wielkopolan przeciwko staroście pochodzącemu ze Śląska. Mimo skrucy wojewoda poznański, który stanął na czele wystąpienia, z rozkazu króla trafił do lochu, gdzie umarł z głodu.

Za panowania Kazimierza wykształciły się ostatecznie również urzędy dworskie, konieczne do funkcjonowania zjednoczonego państwa. Były to stanowiska

Prawo składu – przywilej nadany miastu, który zobowiązywał kupców przejeżdżających przez nie do wystawienia swoich towarów na sprzedaż.

Myto – opłata za korzystanie z dróg lub mostów.

Grosz praski – srebrna moneta o dużej wartości i wadze 3,8 g wprowadzona przez Wacława II.

kanclerza, podskarbiego i marszałka dworu. Funkcje te sprawowali ludzie, którzy należeli do najbardziej zaufanych współpracowników króla. Stanowili oni również najważniejszych przedstawicieli **rady królewskiej** – ciała doradczego, w którego skład wchodził także biskupi i najwyżsi urzędnicy poszczególnych ziem.

Oprócz uporządkowania systemu sprawowania władzy ważnym krokiem na drodze do scalenia państwa było również spisanie – po raz pierwszy w historii Polski – obowiązującego prawa. Zgodnie z myślą, że *ten sam lud nie powinien korzystać z różnego prawa, aby nie był niczym potwór o wielu głowach*, Kazimierz podjął próbę ujednolicenia jego zasad. Ten ambitny zamiar ostatecznie powiódł się jedynie częściowo. Wydano bowiem w **1362 r.** odrębne prawa: **Statut piotrkowski** dla Wielkopolski i **Statut wiślicki** dla Małopolski. Ten drugi miał stanowić podstawę dla nowego prawa ogólnokrajowego, ale tej idei nie udało się już wcielić w życie.

Zamek w Będzinie został wzniesiony w latach 40. XIV w. Był jedną z wielu twierdz, które miały strzec granicy między Królestwem Polskim a podległym władcom czeskim Śląskiem.

■ fotografia współczesna, Będzin

WARTO WIEDZIEĆ

Początki uniwersytetu krakowskiego

Kazimierz Wielki zdawał sobie sprawę z tego, że państwo, aby dobrze funkcjonować, potrzebuje osób wykształconych w dziedzinie prawa (więcej o znaczeniu prawa pisanego na s. 278). Król ufundował więc w **1364 r.** w Krakowie pierwszy na ziemiach polskich uniwersytet – **Akademiię Krakowską**. Działalność tej uczelni ruszyła trzy lata później. Początkowo prowadzono tu wykłady ze sztuk wyzwolonych, z medycyny i prawa. Krakowski uniwersytet był wzorowany na uniwersytetach włoskich (więcej na ten temat na s. 279) – władzę nad uczelnią sprawował samorząd studentów. Ostatecznie jednak uniwersytet przetrwał zaledwie kilka lat, a udaną próbę jego odtworzenia podjęto dopiero w 1400 r. (więcej o tym na s. 328–329).

? W którym roku krakowska uczelnia rozpoczęła swoją działalność?

Odnowienie uniwersytetu w Krakowie [1] przez Jadwigę [2] i Władysława Jagiełłę [3] pozwoliło uczelni funkcjonować w sposób ciągły aż do naszych czasów. O znaczeniu tego wydarzenia świadczy nadanie w XIX w. uczelni nazwy: Uniwersytet Jagielloński.

■ rycina, Polska, XVI w.

Kanclerz – wysoki urzędnik zarządzający kancelarią na dworze królewskim.

Podskarbi – urzędnik odpowiedzialny za skarb państwa.

Marszałek dworu – urzędnik zarządzający dworem monarchy.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Kazimierz Wielki rozwiązał zatargi z państwem krzyżackim i królem Czech. Oceń, czy zabiegi Kazimierza były bardziej skuteczne niż działania jego ojca.
2. Przedstaw w kolejności chronologicznej wydarzenia, które ukształtowały przebieg granic Królestwa Polskiego za panowania Kazimierza Wielkiego.
3. Rozstrzygnij, czy Kazimierz zasłużył na przydomek „Wielki”. Uzasadnij swoje zdanie.

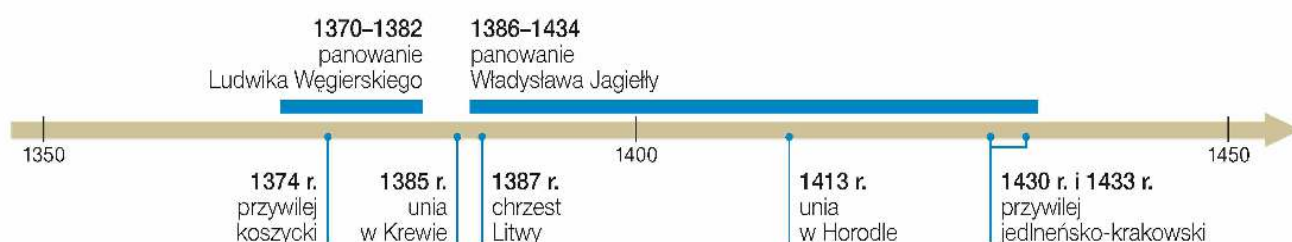
DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Kiryk, *Wielki król i jego następca*, Warszawa 1992.

J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 2004.

4 OD ANDEGAWENÓW DO JAGIELLONÓW

Pomyślne panowanie Kazimierza Wielkiego trwało prawie 40 lat. Król odnosił liczne sukcesy w polityce wewnętrznej i zagranicznej, które pozwoliły mu przekształcić Polskę z niewielkiego państwa zagrożonego przez sąsiadów w silne królestwo. Jednak w miarę upływu czasu coraz bardziej palącym problemem stawał się brak męskiego potomka władcy – następcy tronu. Aby zapewnić ciągłość władzy królewskiej, konieczne było znalezienie nowego rozwiązania. W jaki sposób poradzono sobie z tym wyzwaniem?

KONIEC RZĄDÓW PIASTÓW

Kazimierz Wielki objął polski tron w wieku 23 lat. Był już wówczas od kilku lat żonaty z Aldoną, która na chrzcie otrzymała imię Anna. Po jej śmierci żenił się jeszcze trzykrotnie, lecz z tych związków doczekał się wyłącznie córek, a nie syna. Jednak zgodnie z polskimi obyczajami tylko męski potomek mógł odziedziczyć koronę. Brak następcy był poważnym zagrożeniem dla dalszego trwania dynastii piastowskiej na polskim tronie, a także dla państwa. Z tego powodu kwestię sukcesji starano się zabezpieczyć jeszcze za życia panującego władcy. Już w 1339 r. Kazimierz potwierdził zawarty za Łokietka układ z rządzącymi na Węgrzech **Andegawenami**. W myśl tego porozumienia w razie bezpotomnej śmierci polskiego monarchy jego następcą miał zostać władca Węgier. Król Karol Robert ożenił się z Elżbietą, córką Łokietka i siostrą Kazimierza Wielkiego. Jego syn i następca – Ludwik, był więc siostrzeńcem polskiego króla. Nieprzypadkowo Węgrzy byli najwierniejszymi sojusznikami ostatnich Piastów na polskim tronie. Kazimierz nie tracił jednak nadziei na narodziny potomka, adoptował też swojego wnuka – księcia śląskiego Kazimierza (Kaźka). Najprawdopodobniej miał on objąć tron po zgonie Ludwika, gdyby ten również nie doczekał się syna.

Wszystkie plany przerwała niespodziewana śmierć Kazimierza Wielkiego, do której doszło w **1370 r.** na skutek rany odniesionej przez króla podczas polowania. Na wieść o tym do Krakowa natychmiast przybył Ludwik, którego ukoronowano na króla Polski. W ten sposób dobiegło końca panowanie Piastów, a Polskę

i Węgry na 12 lat połączyła unia personalna. Oznaczało to, że pomimo wspólnego władcy oba państwa zachowały całkowitą odrębność prawną i ustrojową.

PANOWANIE LUDWIKA WĘGERSKIEGO

Na Węgrzech, które obejmowały dużo większe terytorium niż obecnie, Ludwik nosił przydomek „Wielki”, w Polsce zaś zapamiętano go jako **Ludwika Węgierskiego** lub **Andegawęńskiego**. Dla niego Królestwo Polskie było tylko jednym z zarządzanych krajów, zdecydowanie mniej ważnym niż same Węgry. Nowy król szybko powrócił więc na swój dwór w Budzie. Zastępowała go jego matka, a zarazem siostra Kazimierza Wielkiego – **Elżbieta Łokietkówna**, a po jej śmierci

WARTO WIEDZIEĆ

Ostatni książęta piastowscy

Śmierć Kazimierza Wielkiego nie oznaczała końca rodu Piastów. Nadal żyli niektórzy blisko spokrewnieni z Kazimierzem Piastowie kujawscy. Ostatni z nich – Władysław Biały – zmarł w 1377 r. Poboczne gałęzie rodu zachowały się jeszcze na Mazowszu i Śląsku. Kres dynastii Piastów mazowieckich nadszedł w 1526 r., a Piastów śląskich – w 1675 r., gdy zmarł ostatni z nich, książę legnicko-wołowski-brzeski Jerzy Wilhelm.

Jakimi ziemiami władali Piastowie po śmierci Kazimierza Wielkiego?

w 1380 r. grupa najpotężniejszych zaufanych polskich możnowładców. Za swoich rządów Ludwik przyłączył również do Węgier Ruś Czerwoną, o którą wcześniej rywalizował z Kazimierzem Wielkim.

Nieobecność władcy w kraju przyczyniała się do wzrostu znaczenia szlachty, która musiała część bieżących spraw rozwiązywać samodzielnie, bez uzgadniania decyzji z monarchą. Tak w tym czasie funkcjonowało np. szlacheckie sądownictwo. Znacznie większe i, jak się później okazało, trwałe zmiany statusu szlachty przyniosły jednak decyzje samego Ludwika Węgierskiego. Król, nie doczekawszy się syna, zdecydował się nakłonić polską szlachtę do zgody na koronację jednej ze swoich córek. W tym celu w **1374 r. w Koszycach**, na terenie dzisiejszej Słowacji, wydał pierwszy przywilej szlachecki, który radykalnie zmienił ekonomiczną i polityczną pozycję szlachty. Odtąd jej przedstawiciele musieli płacić tylko jeden podatek stały – w wysokości 2 groszy od łana chłopskiego, a pobór podatków nadzwyczajnych władca mógł przeprowadzić jedynie za zgodą rycerstwa. **Przywilej koszycki** rozpoczął proces kształtowania się silnej pozycji szlachty. Od tego czasu stopniowo zyskiwała ona gwarancje realnego wpływu na decyzje podejmowane przez monarchę i tym samym – na losy państwa.

Ludwik Węgierski przeprowadził na Węgrzech szereg reform wewnętrznych – skodyfikował prawa, zreorganizował armię, a także w Budzie założył pierwszy uniwersytet na Węgrzech. Po objęciu polskiej korony w 1370 r. szybko powrócił na Węgry, przekazując władzę regentom.

■ JADWIGA – KRÓL POLSKI

Gdy w **1382 r.** zmarł Ludwik Węgierski, okazało się, że pomimo układu w Koszycach przekazanie władzy jego potomstwu rodzi dalsze spory. Otwartą kwestią pozostawał bowiem wybór tej córki Ludwika, która miałaby wstąpić na tron Polski. Sam Ludwik pod koniec życia wyraził wolę, aby zarówno na Węgrzech, jak i w Polsce panowała jego starsza córka – **Maria**, której mężem był syn cesarza niemieckiego – Zygmunt Luksemburski. Polscy możni sprzeciwili się takiemu rozwiązaniu, ponieważ nie chcieli, aby kolejny król stale przebywał poza krajem. Węgrzy musieli się zatem zgodzić, aby tron polski przypadł młodszej córce Ludwika – urodzonej w 1374 r. **Jadwidze**. Młoda królowna

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRYWILEJ KOSZYCKI

W 1374 r. Ludwik Węgierski wydał przywilej, który objął cały stan szlachecki w Królestwie Polskim.

W imię Pańskie, Amen. [...] My Ludwik, z Bożej łaski węgierski, polski, dalmacki, etc. król chcemy, aby doszło do wiadomości wszystkich, tak obecnych, jak i przyszłych, że: [...] Ponieważ zaś rzeczona szlachta nasza [...] przyjęła [...] i potomstwo nasze żeńskie, tak samo jak męskie, sobie za księcia i pana – przeto [...] zwalniamy i wyjmujemy od składowania wszelkich danin, podatków i opłat [...] wszystkie miasta, grody, posiadłości, miasteczka i wsie, mieszkańców wsi całego Królestwa Polskiego, należących do panów i wszelkiej szlachty – oraz chcemy, aby byli zwolnieni, oswobodzeni i wyjęci od wszelkich posług, robót, ciężarów i dostaw [...]. Chcemy zadowolić się tym tylko, aby corocznie [...] nam i następcom naszym na znak najwyższego panowania

i uznania korony Królestwa Polskiego płacono po dwa grosze zwykłej monety [a nie jak dotąd dwanaście] [...] z każdego osiadłego i dzierzónego łanu lub jego części.

[...] Jeśli podczas panowania naszego lub następców naszych potrzeba nam będzie wyruszyć na wyprawę poza granice Królestwa Polskiego i jeśli szlachcie polskiej [...] w tej wyprawie przyjdzie bitwę stoczyć [...], w której niektórzy będą do niewoli wzięci i poniosą większe lub mniejsze szkody w rzeczach lub osobach, wtedy im wypłacimy całkowite odszkodowanie.

[...] Nadto obiecujemy, że żadnego pana, rycerza lub szlachcica lub kogo innego [...], postronnego przybysza, czyli cudzoziemca, starostą nie uczynimy [...].

Źródło: J. Sawicki, Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego, Warszawa 1952, s. 72–74.

- ?** 1. Wymień prawa dotyczące sfery ekonomicznej i politycznej, które otrzymała szlachta polska w Koszycach.
2. Wyjaśnij, jakie zobowiązania wobec szlachty w przypadku dostania się do niewoli podczas kampanii zbrojnej przyjął władca.

pozostawała początkowo na Węgrzech pod opieką matki, a w Polsce rządzili możnowładcy oraz rycerstwo zbierające się na zjazdach. Długotrwałe bezkrólewie sprawiało, że w kraju było coraz bardziej niespokojnie – w Wielkopolsce wybuchła nawet wojna domowa pomiędzy rywalizującymi stronnictwami. Pojawiały się również plany, aby polską koronę przekazać jednemu z żyjących Piastów mazowieckich – Siemowitowi IV, którego chciano ożenić z Jadwigą. Takiemu rozwiązaniu sprzeciwili się jednak panowie małopolscy, którzy mieli już innego kandydata na jej męża. Ostatecznie w **1384 r.** Jadwiga przybyła do Krakowa, gdzie koronowano ją na króla Polski.

■ PRZYCZYNY UNII Z LITWĄ

Po koronacji Jadwigi najpilniejszą kwestią stał się wybór jej małżonka. Sama Jadwiga została w dzieciństwie zaręczona z Wilhelmem Habsburgiem, jednak ten – jako przedstawiciel rodu tradycyjnie przychylnego Krzyżakom i uwikłanego w niemieckie spory o władzę – był uważany w Polsce za nieodpowiedniego kandydata do korony. Nieporównywalnie większe korzyści polityczne i gospodarcze mogło przynieść wydanie Jadwigi za wielkiego księcia litewskiego **Jagiellę**. Możliwość władcy małopolscy wysuwający tę propozycję oczekiwali przede wszystkim litewskiej pomocy w odzyskaniu Rusi Czerwonej, którą ojciec władczyni przyłączył do Węgier. Mieli też nadzieje na zdobycie nowych majątków na rozległych terenach Rusi, znajdujących się pod

POSTAĆ HISTORYCZNA

JADWIGA ANDEGAWEŃSKA

1374-1399

Król polski 1384–1399 (od 1386 r. wraz z mężem Władysławem Jagiełłą), święta Kościoła katolickiego. Była córką króla Polski i Węgier Ludwika Węgierskiego. Po śmierci ojca, w 1384 r., koronowana na króla Polski. W 1386 r. została poślubiona Jagiellę. Dobrze wykształcona i przygotowana

do swojej roli, mimo młodego wieku Jadwiga angażowała się w sprawy kraju: prowadziła działania zmierzające do odzyskania Rusi Halicko-Włodzimierskiej i ziemi dobrzyńskiej. Zmarła w 1399 r., niebawem po urodzeniu córki. W testamencie swój majątek zapisała Akademii Krakowskiej.

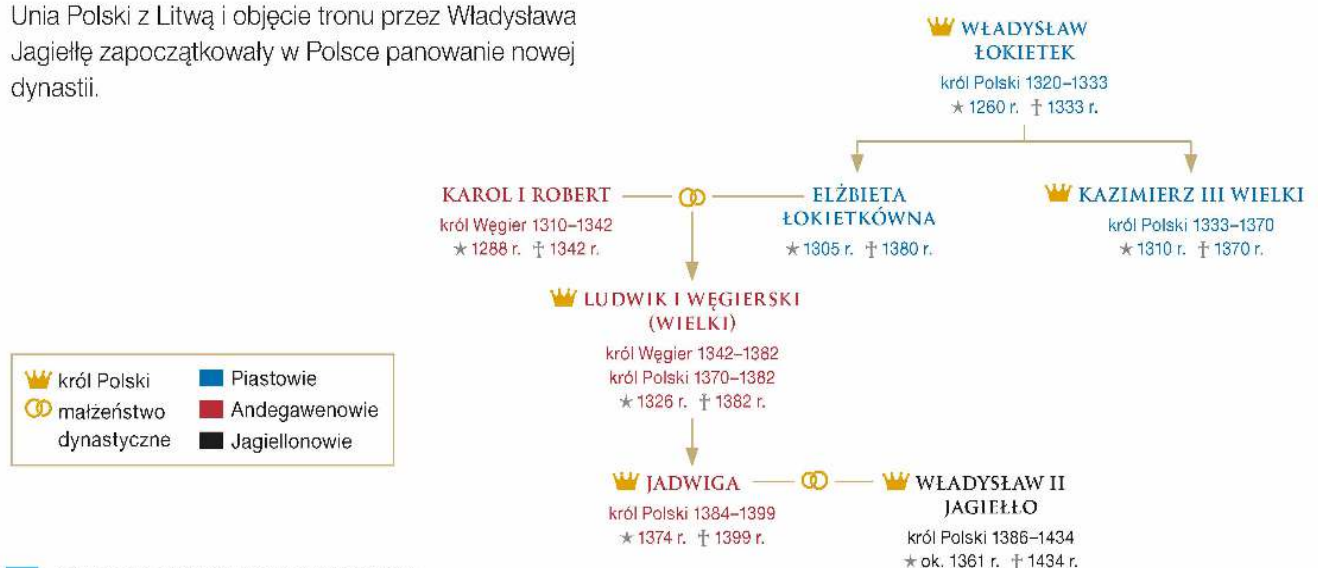
litewską władzę. Dodatkowo liczyli na zakończenie litewskich najazdów na Mazowsze.

Objęcie polskiego tronu przez Jagiełłę przyniosłoby również korzyści Litwie, która u schyłku XIV w., po okresie intensywnej ekspansji terytorialnej, wyrosła na wschodnioeuropejską potęgę. W tym czasie to ogromne państwo toczyło jednak wojny ze wszystkimi

TABLICA GENEALOGICZNA

Piastowie, Andegawenowie i Jagiellonowie

Unia Polski z Litwą i objęcie tronu przez Władysława Jagiełłę zapoczątkowały w Polsce panowanie nowej dynastii.

? Który z przedstawionych monarchów najdłużej zasiadał na tronie?

swoimi sąsiadami i zmagало się z wieloma problemami wewnętrznymi. Dodatkowo Litwa pozostawała nadal krajem pogańskim, co stanowiło pretekst dla Krzyżaków do organizowania najazdów na jej ziemi. Sojusz z Polską i chrystianizacja Litwy mogły zatem uspokoić sytuację przynajmniej na zachodnich i północnych granicach państwa.

Okoliczności te sprawiły, że na spotkaniu w **Krewie** w 1385 r. zawarto układ wprowadzający **unię personalną** Polski z Litwą. Zgodnie z tym porozumieniem w zamian za polską koronę Jagiełło zobowiązał się do przyjęcia chrztu i schrystianizowania swojego kraju, a także do odzyskania ziem utraconych wcześniej przez Królestwo Polskie.

POLSKA I LITWA PO UNII W KREWIE

■ PANOWANIE JAGIEŁŁY

Zgodnie z ustaleniami w pierwszych miesiącach 1386 r. Jagiełło wraz ze swoim orszakiem przybył do Krakowa. Tam najpierw został ochrzczony i przyjął imię Władysław, a następnie poślubił młodzieńką Jadwigę i został koronowany na króla Polski.

Początki jego rządów były jednak bardzo trudne. Szybko się okazało, że wielu spośród litewskich możnych postrzega unię jako zagrożenie dla swojej pozycji. Na ich czele stanął ambitny brat stryjeczny Jagiełły – **Witold**, który z pomocą Krzyżaków, niezadowolonych z zawarcia unii Polski z Litwą, rozpoczął wojnę domową. Walki zakończyły się dopiero po kilku latach, kiedy kuzyni zawarli porozumienie. Witold objął

1. Określ, na terenie którego państwa znajdowało się miejsce podpisania unii polsko-litewskiej w 1385 r.
2. Wyjaśnij, dlaczego Żmudź była ważnym strategicznie obszarem w konfliktach zakonu z Wielkim Księstwem Litewskim.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW JAGIEŁŁO

ok. 1361–1434

Król Polski 1386–1434, założyciel dynastii Jagiellonów. Władzę na Litwie objął po śmierci ojca Olgierda w 1377 r. W 1385 r. zawarł z Polską unię w Krewie, a rok później przyjął chrzest i został koronowany na jej króla. W 1401 r. przekazał władzę na Litwie swojemu stryjecznemu bratu, księciu

Witoldowi, zachowując tytuł najwyższego księcia Litwy. Podczas wielkiej wojny z zakonem krzyżackim dowodził zwycięskimi wojskami polsko-litewskimi w bitwie pod Grunwaldem. W wyniku zawartych traktatów pokojowych uregulował stosunki Polski i Litwy z Krzyżakami. Wystawił kilka ważnych przywilejów stanowych, które zapewniły dziedziczenie tronu przez jego synów.

rządy nad Litwą jako wielki książę, ale uznał władzę zwierzchnią Jagiełły, któremu teraz nadano tytuł „najwyższego księcia Litwy”.

Unia pomiędzy dwoma tak odmiennymi krajami była przedsięwzięciem ryzykownym i skomplikowanym. Spory odżywały więc jeszcze często w późniejszych latach, a zawarte porozumienia trzeba było kilkakrotnie aktualizować i doprecyzowywać. Szczególne znaczenie miała unia zawarta **w Horodle nad Bugiem w 1413 r.** Przyjęto wówczas zasadę, że wspólnego władcę będą wybierać przedstawiciele obu państw, na ziemiach Litwy wprowadzono urzędy wojewodów i kasztelanów wzorowane na polskich, a dodatkowo najbardziej znaczącym rodom litewskim nadano polskie herby.

Z kolei w Polsce sytuacja Władysława Jagiełły skomplikowała się po śmierci Jadwigi w **1399 r.** Młoda królowa odeszła zaraz po urodzeniu córki, która zmarła

bezpośrednio po narodzinach. W tej sytuacji nie było pewności, czy litewski książę nadal posiada prawo do polskiego tronu. W interesie zarówno Polski, jak i Litwy leżało jednak utrzymanie unii, poza tym Władysław Jagiełło dał się już poznać jako dobry władca. Pozostał on więc w Krakowie, a jego kolejną żoną została Anna Cylejska (z hrabstwa Cilli, na pograniczu dzisiejszej Austrii i Słowenii), wnuczka Kazimierza Wielkiego po jednej z jego córek. Panowie polscy i książęta mazowieccy kolejny raz złożyli jednak Jagielle przysięgę wierności, aby zamanifestować, że wraz ze śmiercią Jadwigi układ zawarty przy okazji ich małżeństwa stracił ważność i należało go odnowić.

■ NASTĘPSTWO TRONU

Z czasem istotnym problemem stała się kwestia następstwa tronu. Jagiełło i Jadwiga nie mieli męskiego potomka, a władca doczekał się synów dopiero ze swojego czwartego małżeństwa, z ruską księżniczką **Zofią Holszańską**. Sam król nie miał jednak dziedzicznych praw do polskiej korony, a zatem objęcie władzy przez któregoś z jego synów wymagało ponownej zgody szlachty.

Aby ją uzyskać, Jagiełło nadał stanowi szlacheckiemu szereg przywilejów, z których najważniejszy był akt wydany **w Jedlni w 1430 r.**, zwyczajowo określany jako *neminem captivabimus* (łac. nikogo nie uwięzimy). Wprowadzał on nietykalność osobistą i majątkową szlachty, a więc zasadę, że szlachcic może zostać uwięziony, a jego majątek skonfiskowany wyłącznie na podstawie wyroku sądowego. W ten sposób zostało ograniczone prawo władcy do wydawania dowolnych decyzji w tym zakresie.

Zabiegi podjęte przez Jagiełłę okazały się skuteczne i uznano prawa jego synów do polskiego tronu. Gdy więc w **1434 r.**, po prawie 50 latach panowania, umarł Władysław Jagiełło, przekazanie korony jego synom było dla wszystkich oczywiste. Jednak ustępstwa, na które musiał pójść Jagiełło, doprowadziły do umocnienia i upowszechnienia przekonania, że tron polski jest elekcyjny, a zatem że to szlachta wybiera władcę.

ĆWICZENIA

1. Porównaj metody, za pomocą których Kazimierz Wielki, Ludwik Węgierski i Władysław Jagiełło starali się rozwiązać problem następstwa tronu.
2. Wyjaśnij, jakie korzyści płynęły z unii Polski z Litwą dla obu państw.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób przywileje w XIV i XV w. zwiększały polityczne znaczenie szlachty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Bardach, *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów*, Warszawa 1998.

Kaplica św. Trójcy na zamku w Lublinie

[...] freski pokrywające bez reszty sklepienie i ściany kaplicy [...], wpisane w typowe późnogotyckie wnętrze sakralne [...], na ziemiach kraju od zarania swych dziejów przynależnego do kultury zachodniej łacińskiej, stanowią nieoczekiwany tu odbłask teologiczno-estetycznego piękna zrodzonego w obrębie kultury bizantyńskiej, a wcielonego w konkretny kształt przez malarzy ruskich na zlecenie Władysława Jagiełły.

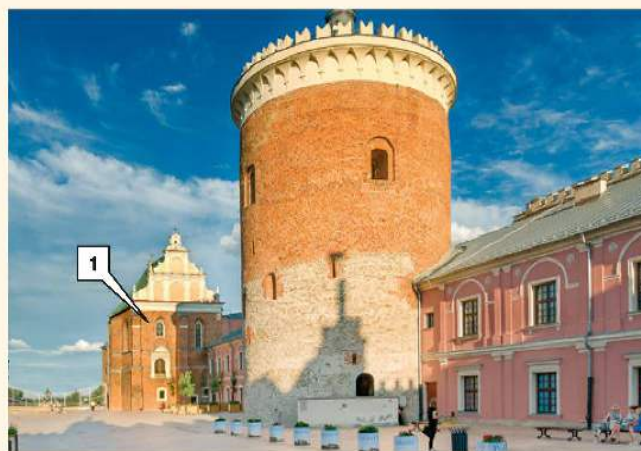
A. Różycka-Bryzek, *Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego*, wyd. II, Lublin 2012, s. 12.

■ JAGIEŁŁO I SZTUKA RUSKA

Przyjęcie chrześcijaństwa w obrządku rzymskim sprawiło, że tworzone w Polsce dzieła sztuki sakralnej – architektura, rzeźba, malarstwo – odwoływały się do wzorców i kanonów tworzonych w Europie Zachodniej. Istotną zmianę przyniosło dopiero panowanie Władysława Jagiełły. Władca ten, choć z zasady przedstawiany jako poganin, od najmłodszych lat stykał się z kulturą bizantyjską, jako że jego matka była córką jednego z ruskich książąt. Kontakty te wywarły najwyraźniej trwały wpływ na władcę, skoro po latach Jan Długosz odnotował, że Jagiełło *sztukę ruską bardziej sobie upodobał aniżeli łacińską*. Właśnie to zamiłowanie króla do sztuki Wschodu sprawiło, że na ziemiach polskich powstały dzieła, w których przenikały się wpływy obu kultur. Bizantyjskie freski pojawiły się zatem dzięki fundacji władcy w katedrach gnieźnieńskiej i wawelskiej oraz w kolegiatach w Wiślicy i Sandomierzu. Najdoskonalszym, najbardziej kompletnym dziełem pozostaje jednak kaplica zamkowa w Lublinie, która – dzięki niedużym rozmiarom – mogła zostać w całości udekorowana w sposób typowy dla prawosławnej cerkwi.

■ TEMATYKA FRESKÓW

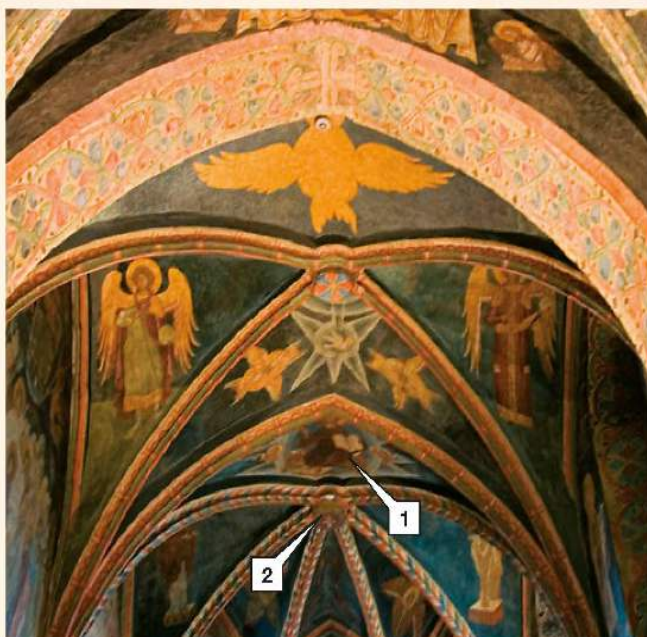
Lubelskie freski ukończono 10 sierpnia 1418 r., o czym informuje częściowo zachowana inskrypcja. O ich twórcach wiadomo niewiele. Prace prowadził bliżej nieznany mistrz Andrzej, którego niewątpliwie wspierało grono uczniów lub pracowników o wyraźnie zróżnicowanych umiejętnościach. Właściwa trudność, przed którą stanęli, polegała przede wszystkim na wkomponowaniu malowideł przeznaczonych do architektury bizantyjskiej w świątynię gotycką. Ostatecznie najważniejsze przedstawienie – wizerunek Jezusa, władcy Wszechświata (Pantokratora), które powinno

Kaplica Świętej Trójcy w Lublinie **1** powstała prawdopodobnie w XIV w. W czasach Władysława Jagiełły pełniła funkcję kaplicy królewskiej.

Wnętrze kaplicy zamkowej jest znakomitym przykładem przenikania się na ziemiach polskich kultur Wschodu i Zachodu.

Wizerunek Chrystusa Pantokratora [1] umieszczono na sklepieniu prezbiterium, a więc nad samym ołtarzem. U jego stóp, na zworniku, czyli w miejscu, gdzie zbiegają się żebra gotyckiego sklepienia, widoczny jest podwójny krzyż [2] – jeden z herbów Jagiełły.

znajdować się na sklepieniu centralnej kopuły cerkwi, umieszczono w zamian na sklepieniu prezbiterium. Na łukach i poszczególnych ścianach namalowano z kolei szereg scen zaczerpniętych ze Starego i z Nowego Testamentu, w tym przede wszystkim najważniejsze sceny z życia i męki Jezusa od Zwiastowania po Wniebowstąpienie i zaśnięcie Matki Boskiej.

Dwa przedstawienia ukazują również samego fundatora odnowionej kaplicy i fresków, czyli Władysława Jagiełłę. Na jednym z nich klęczy on w pozie modlitewnej przed siedzącą na tronie Marią z Dzieciątkiem. Na drugim władca zasiada na koniu, anioł zaś nakłada mu koronę oraz wręcza rycerską kopię zakończoną krzyżem w miejsce grotu. Na tarczy władcy widoczny jest Podwójny Krzyż, który przyjął on za swój osobisty herb.

■ ZAPOMNIANE I ODKRYTE

Freski ufundowane przez Jagiełłę długo zachowywały swój pierwotny wygląd, po wiekach jednak zaczęły ulegać zniszczeniu. W XIX w., kiedy kaplica zamkowa stała się kaplicą więzienną, zostały one dwukrotnie zatynkowane. Dopiero od schyłku XIX w. podjęto prace konserwatorskie. Ekipa pracująca w okresie I wojny światowej pozostawiła w jednej ze ścian list z informacją o prowadzonych pracach i życzeniami dla potomnych: *Życzymy wam lepszej doli i zdrowego a rzetelnego postępu w cywilizacji*. Prace konserwatorów zakończyły się ostatecznie pod koniec XX w.

Przedstawienie Władysława Jagiełły na koniu z drzewcem zakończonym krzyżem interpretowano rozmaicie. Być może miało ono zwracać uwagę na zasługi władcy związane z bezkrwawą chrystianizacją Litwy lub akcentować ponadnaturalne – boskie źródło jego militarnych zwycięstw.

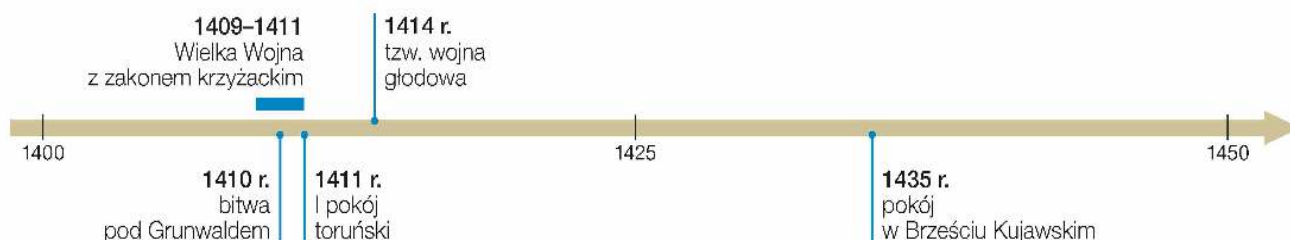

Żmudne prace konserwatorskie zmierzały nie tylko do odtworzenia fresków w kaplicy, lecz także do jej zabezpieczenia przed pojawiającymi się pęknięciami.

- ?**
1. Podaj style, w jakich wykonano kaplicę zamkową w Lublinie oraz ozdabiają ją freski.
 2. Omów tematykę malowideł pokrywających wnętrze kaplicy w Lublinie.

5 WIELKA WOJNA Z ZAKONEM KRZYŻACKIM

Dokonana po zawarciu unii polsko-litewskiej pokojowa chrystianizacja Litwy podważyła oficjalny cel dalszej działalności Krzyżaków nad Bałtykiem. Coraz większe wątpliwości budziła także sama idea nawracania pogan z bronią w ręku. Narastało więc napięcie, które prowadziło do wojny. Miała ona zadecydować o dalszych losach tej części Europy. Jak zakończył się ten konflikt? Czy połączone siły Polski i Litwy były w stanie stawić czoła potężnej krzyżackiej armii?

■ PRZYCZYNY WOJNY Z ZAKONEM

Unia polsko-litewska stanowiła zagrożenie dla zakonu krzyżackiego. W razie wybuchu wojny Krzyżacy musieliby się zmierzyć z połączonymi siłami dwóch państw, w których panował Jagiełło. Dodatkowo pokojowa chrystianizacja ostatniego pogańskiego kraju Europy podważała krzyżacką propagandę, która dotąd przedstawiała walkę zbrojną i podbój jako jedyną skuteczną metodę likwidacji pogaństwa na Litwie. Krzyżacy głosili zatem w Europie, że chrzest Jagiełły i Litwy okazał się tylko pozorny i że z tego powodu nie mogą zrezygnować ze swojej ekspansywnej polityki wobec Litwinów.

Kilkanaście lat po zawarciu unii współpracę polsko-litewską hamował wewnętrzny konflikt toczący się na Litwie, który Krzyżacy umiejętnie podsycali. W tym czasie relacje między Polską a zakonem krzyżackim

układały się poprawnie. Zawarty w 1343 r. pokój kaliski trwale uspokoił sytuację, a wzajemne zadrażnienia, do których dochodziło w drugiej połowie XIV w., nie były zbyt znaczące. Ograniczały się do sporu o bezprawne, zdaniem Polaków, przejęcie przez zakon ziemi dobrzyńskiej oraz do rywalizacji o Drezdenko i Santok. Były to dwa grody położone na pograniczu Wielkopolski i Nowej Marchii, którą zakon nabył w 1402 r. Te nierozstrzygnięte kwestie sporne starano się rozwiązywać pokojowo, np. ustalono odkupienie od Krzyżaków ziemi dobrzyńskiej.

Z kolei na relacje z Litwą największy wpływ miał układ zawarty w 1398 r., kiedy to wielki książę Witold zgodził się przekazać Krzyżakom **Żmudź**. Była to kraina nad Bałtykiem, zamieszкана przez pogański lud spokrewniony z Litwinami. Miała dla Krzyżaków duże znaczenie,

Zamek w Malborku od 1309 r. pełnił funkcję siedziby wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego. Z powodu stołecznego charakteru był stale rozbudowywany, aż stał się jedną z największych twierdz europejskich.

■ fotografia współczesna

ponieważ dotychczas rozdzielała państwo zakonne na dwie części. Gdy w kolejnych latach na tym terytorium doszło do kilku powstań antykrzyżackich, Witold niekiedy wspierał Żmudzinów, a niekiedy – Krzyżaków.

Kolejny taki zryw, tym razem zainicjowany i poparty przez wielkiego księcia Witolda, wybuchł w połowie maja **1409 r.** Wyśłani do Malborka polscy posłowie na tyle niejasno zaprezentowali stanowisko króla wobec konfliktu, że sprowokowali w ten sposób wielkiego mistrza **Ulricha von Jungingena** do wypowiedzenia Polsce wojny. Było to korzystne dla Jagiełły i jego współpracowników, gdyż podczas prowadzonej równocześnie z działaniami zbrojnymi wojnie propagandowej mogli przedstawiać zakon jako agresora w konflikcie.

Mimo to atak wojsk krzyżackich na ziemię dobrzyńską, Wielkopolskę i Mazowsze zaskoczył Polaków. Jeszcze w sierpniu Krzyżacy zajęli ziemię dobrzyńską, ale jesienią zawarto rozejm do czerwca 1410 r. Obie strony chciały w tym czasie przygotować się do dalszych walk, zebrać możliwie licznych sojuszników oraz podjąć akcje propagandową na dworach europejskich.

■ BITWA POD GRUNWALDEM

Okres rozejmu Władysław Jagiełło i wielki książę Witold wykorzystali na opracowanie śmiałego planu uderzenia głównych sił połączonej armii w samo serce

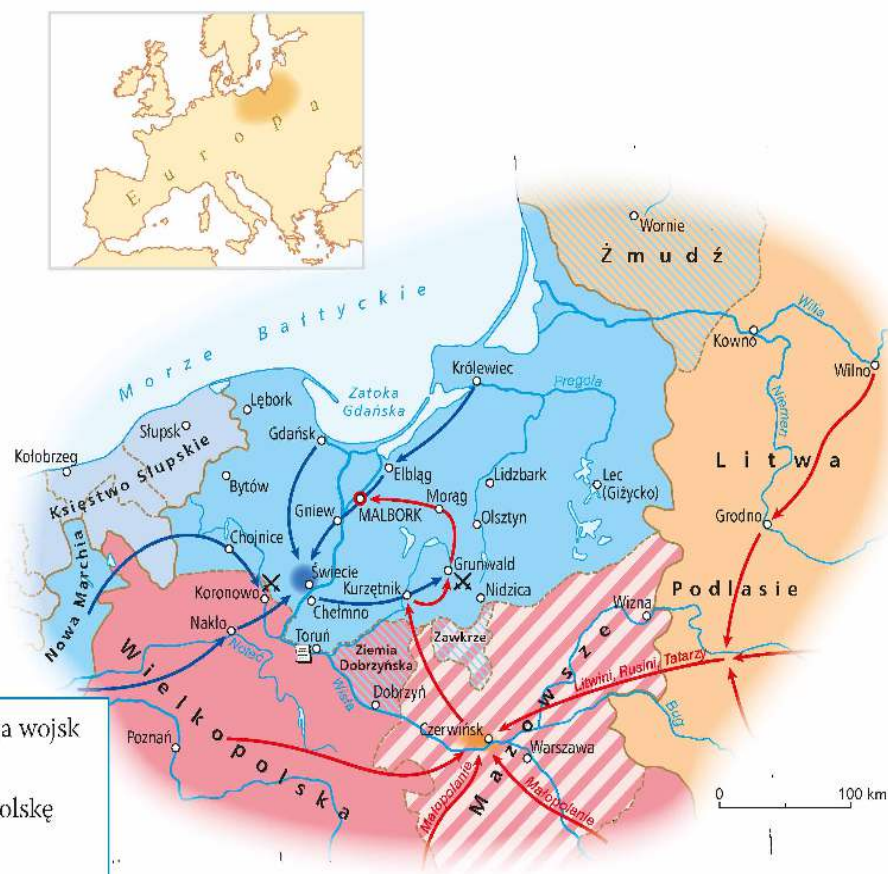
państwa krzyżackiego, a więc na siedzibę wielkiego mistrza w Malborku. Zgodnie z założeniami planu w początkach lata polskie rycerstwo z Władysławem Jagiełłą przeprawiło się przez Wisłę po zbudowanym potajemnie moście pontonowym pod Czerwińskiem. Tam też doszło do połączenia sił Korony z wojskami Witolda, które składały się z Litwinów i Rusinów oraz posiłków tatarskich. Następnie już razem siły polsko-litewskie wkroczyły do Prus, kierując się na północ. Zaskoczony tym posunięciem wielki mistrz zastąpił im drogę **15 lipca 1410 r.** na polach w pobliżu wsi **Grunwald**. Liczebność obu zgromadzonych tam armii nie jest znana, ostrożnie można jednak przyjąć, że po stronie krzyżackiej było ok. 15 tys. ludzi, a po stronie polsko-litewskiej ok. 25 tys. – przewaga liczebna sprzymierzonych nie ulega wątpliwości.

Pełen przebieg bitwy również jest trudny do odtworzenia. Zgodnie z przekazami Władysławowi Jagielle nie spieszyło się do starcia, ponieważ jego oddziały stały w cieniu zagajnika, podczas gdy przeciwnik czekał na otwartym polu, w promieniach lipcowego słońca. W tej sytuacji, aby zachęcić przeciwnika do walki, wielki mistrz wysłał Jagielle dwa nagie miecze. Ten zaczerpnięty z zachodniej obyczajowości rycerskiej gest był później przedstawiany przez stronę polską jako przejaw krzyżackiej pychy.

WIELKA WOJNA Z ZAKONEM KRZYŻACKIM

LEGENDA

- Królestwo Polskie i jego lenna
- Wielkie Księstwo Litewskie
- państwo zakonu krzyżackiego
- ziemie odzyskane przez Polskę i Litwę w 1411 r.
- Kierunki marszu i działań wojsk:
 - polskich i litewskich
 - krzyżackich
- Miejsca koncentracji wojsk:
 - polskich i litewskich
 - krzyżackich
- ✕ ważniejsze bitwy w 1410 r.
- oblężenie Malborka w 1410 r.
- miejsce podpisania pokoju w 1411 r.

1. Określ, gdzie nastąpiła koncentracja wojsk zakonu krzyżackiego.
2. Wymień ziemie odzyskane przez Polskę i Litwę w 1411 r.

BITWA POD GRUNWALDEM

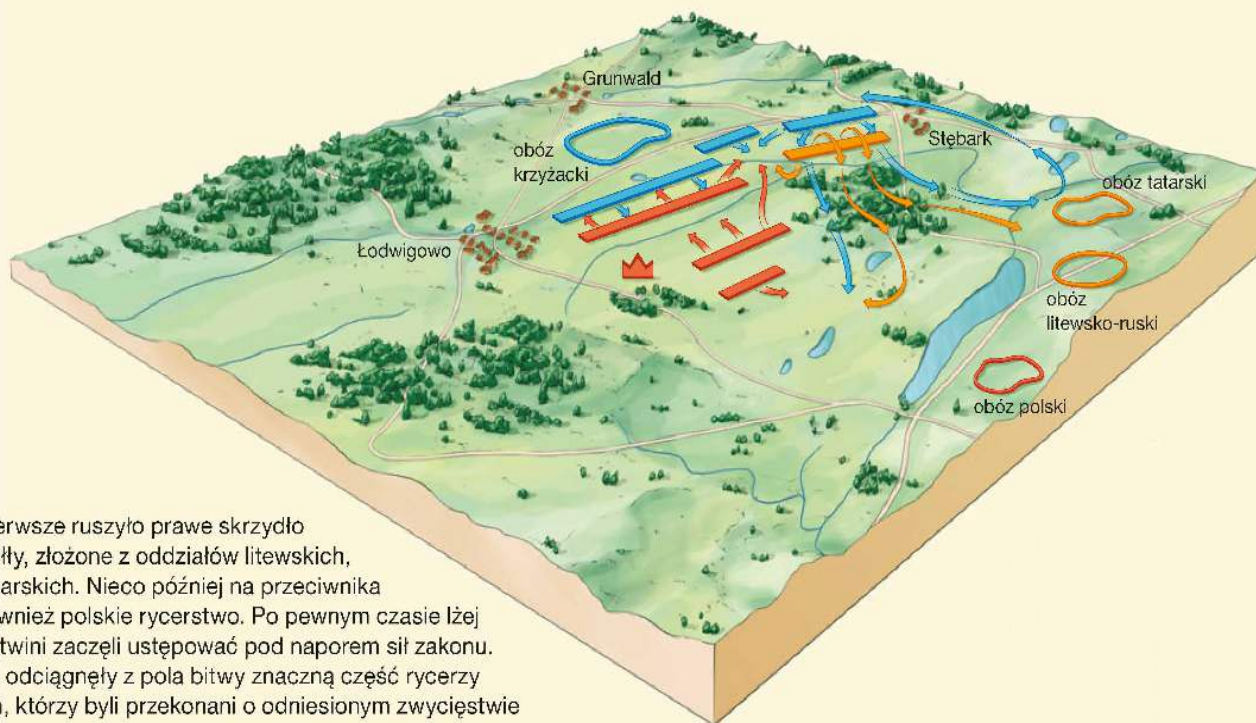
Zwycięstwo odniesione przez wojska polsko-litewskie pod Grunwaldem było całkowite: siły krzyżackie zostały kompletnie zniszczone, a na polu bitwy padli najwyżsi dostojnicy zakonu. Sukces ten nie doprowadził co prawda do likwidacji państwa krzyżackiego, ale odtąd zakon już nie mógł zagrozić Polsce.

Ciężkozbrojni rycerze stanowili trzon obu armii. Ich podstawową bronią była długa, mierząca 3,5–4,5 m drewniana kopia, którą wykorzystywano w czasie pierwszego uderzenia – szarży. Później walka przybierała charakter indywidualnych pojedynków poszczególnych rycerzy.

- 1** **Miecze** były nie tylko bronią, ale też symbolem przynależności do stanu rycerskiego. Rycerze walczący konno posługiwali się mieczem jednoręcznym o masie ok. 1 kg.
- 2** **Tarcza** stanowiła podstawową obronę przed ciosami przeciwnika. Na jej powierzchni malowano godła rycerskie.
- 3** **Topór bojowy** był bronią poręczną i łatwiejszą do wykonania niż miecz, a zatem znacznie tańszą.

- 4** **Przyłbica** to hełm z zasłoną opuszczaną na twarz. Ceną za dobrą ochronę głowy było znaczne ograniczenie pola widzenia rycerza.
- 5** **Kropierz** to okrycie z tkaniny, którym posługiwano się podczas wypraw krzyżowych, aby chronić konie przed słońcem. Później rycerze chętnie eksponowali na kropierzach swoje herby.
- 6** **Zbroja płytowa** była niezwykle kosztowna. Składała się z szeregu blaszanych elementów połączonych za pomocą zawiasów i klamerek.

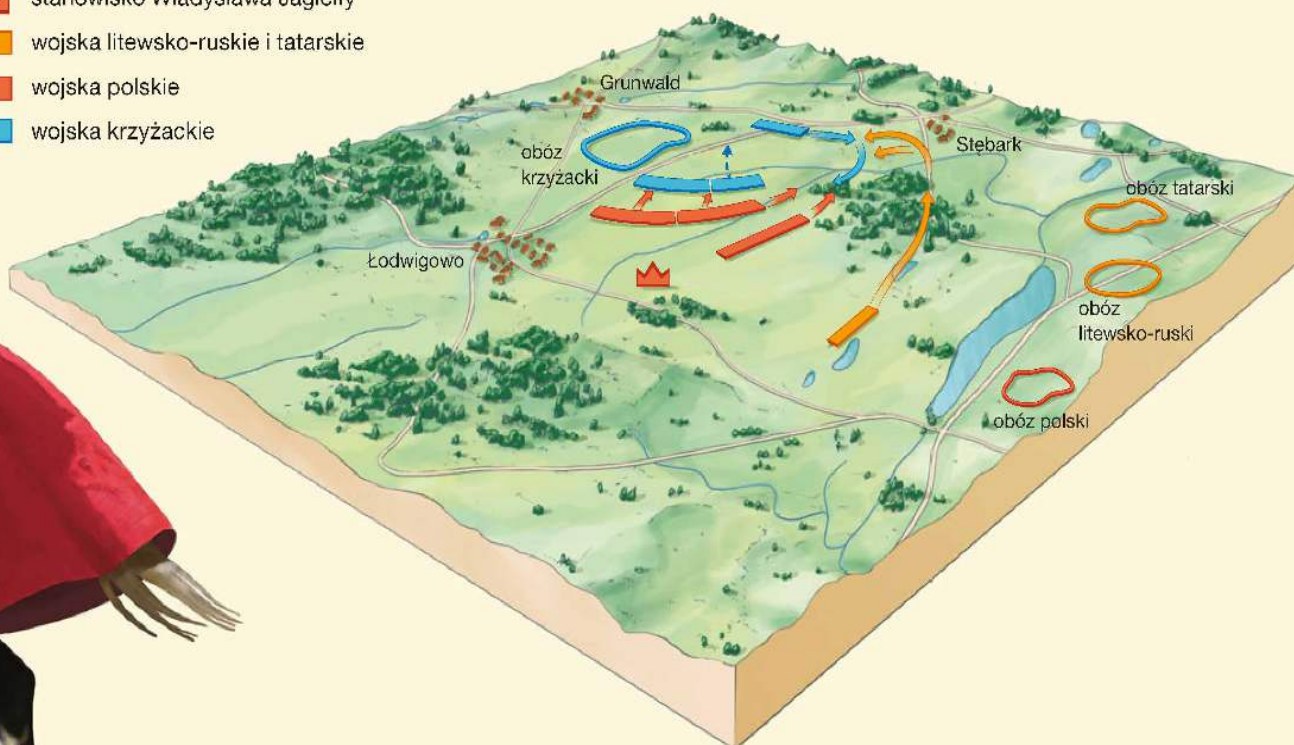
Faza I

Do walki pierwsze ruszyło prawe skrzydło wojsk Jagiełły, złożone z oddziałów litewskich, ruskich i tatarskich. Nieco później na przeciwnika uderzyło również polskie rycerstwo. Po pewnym czasie lżejsi uzbrojeni Litwini zaczęli ustępować pod naporem sił zakonu. Działania te odciągnęły z pola bitwy znaczną część rycerzy krzyżackich, którzy byli przekonani o odniesionym zwycięstwie i skupili się na pogoni i zbieraniu łupów. Tymczasem jednak na lewym skrzydle wojska polskie stopniowo zyskiwały przewagę.

- kierunek ataku wojsk litewsko-ruskich i tatarskich
- kierunek odwrotu wojsk litewsko-ruskich i tatarskich
- kierunek ataku wojsk polskich
- kierunek ataku wojsk krzyżackich
- kierunek odwrotu wojsk krzyżackich
- kierunek ucieczki wojsk krzyżackich
- stanowisko Władysława Jagiełły
- wojska litewsko-ruskie i tatarskie
- wojska polskie
- wojska krzyżackie

Faza II

Pogarszająca się sytuacja wojsk krzyżackich skłoniła wielkiego mistrza do przeprowadzenia uderzenia na prawe skrzydło polskiej armii. Dowodzony osobiście przez Ulryka von Jungingena atak nie zdołał jednak odwrócić losów bitwy. Dodatkowo Krzyżaków zaskoczyli Litwini, którzy powrócili na pole walki i znaleźli się teraz na ich tyłach. Pokonane oddziały rozpoczęły odwrot w kierunku obozu, a potem bezładną ucieczkę z pola bitwy.

- ? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przebiegu bitwy miały działania wojsk litewskich.
2. Przedstaw, jaką rolę na polu bitwy odgrywała lekka i ciężka jazda.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA POD GRUNWALDEM W KRZYŻACKIEJ KRONICE

Oprócz powszechnie znanych – wykorzystanych m.in. przez Henryka Sienkiewicza w powieści *Krzyżacy* – polskich relacji, przebieg bitwy przedstawiają również źródła krzyżackie.

Pierwsze do walki rzuciło się pogaństwo i z łaski Boga zostało pobite. Polacy ruszyli im na pomoc i była wielka bitwa i mistrz ze swoimi trzykrotnie uderzali tak, że król był osłabiony i ci [tj. Krzyżacy] śpiewali „Christ ist erstanden” [Chrystus zmartwychwstał]. Wtedy na pomoc przyszli jego [tj. króla] goście i zaciężni [...] i walczyli z nimi na stronie i [...] zabili mistrza i dostojników, i wielu braci Zakonu. Powalili też na ziemię chorągiew mistrza i Zakonu. I niektórzy złoczyńcy, rycerze i giermkowie ziemi chełmińskiej porzucili swoją chorągiew [...] i uciekli, ale mało im z tego przyszło. Ludzie zostali w ucieczce zabici przez Tatarów, pogan i Polaków, tak że król utrzymał pole ze swoimi.

Źródło: Johann von Posilge, *Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen*, wyd. E. Strehle, *Scriptores rerum Prussicarum*, t. III, Leipzig 1866, s. 316–317 (tłum. A. Szweda).

Ulrich von Jungingen był wielkim mistrzem zakonu krzyżackiego w latach 1407–1410. Funkcję tę przejął po starszym bracie, który, według jednej z późniejszych kronik, ostrzegł Krzyżaków przed jego wybraniem. Uważał bowiem, że jego porywczy brat będzie za wszelką cenę dążył do wojny z Polską.

1. Podaj, kogo i dlaczego kronikarz nazywa poganami.
2. Wyjaśnij, komu przypisuje część odpowiedzialności za klęskę.

Ostatecznie bitwa rozpoczęła się od uderzenia wojsk litewskich, które po zaciętym boju zostały zmuszone do odwrotu. Nieco później, po odśpiewaniu pieśni *Bogurodzica*, do walki ruszyła ciężkozbrojna polska jazda. W bitwie po obu stronach brały udział oddziały jazdy, które przeprowadzały szarżę, czyli atak na pozycje przeciwnika, a następnie wycofywały się w celu przegrupowania i przygotowania do kolejnego uderzenia. W trakcie zmagania rycerze zakonni zyskali w pewnym momencie przewagę, doszło nawet do chwilowego upadku wielkiej chorągwi ziemi krakowskiej. Krzyżacy zaczęli wówczas śpiew zwycięskiej pieśni *Christ ist erstanden* (z niem. Chrystus zmartwychwstał). Później Ulrich von Jungingen osobiście poprowadził szarżę części armii krzyżackiej. Oddziały te były już jednak wyczerpane – wycofano je uprzednio z boju w celu regeneracji sił i przeorganizowania. Atak ten załamał się więc na skutek kontruderzenia liczniejszych sił polskich, a sam mistrz poległ w walce. Najkrwawsza była ostatnia faza bitwy, w której siły polsko-litewskie zdobyły umocniony obóz krzyżacki oraz ścigały resztki wrogich wojsk uciekających z pola bitwy.

Starcie zakończyło się pogromem oddziałów zakonu krzyżackiego. Śmierć poniosło ponad 200 braci – rycerzy, w tym wielki mistrz Ulrich von Jungingen i inni

czołowi dostojnicy. Do tego poległo kilka tysięcy innych rycerzy z armii zakonnej. Po stronie polsko-litewskiej najdotkliwsze straty ponieśli Litwini.

■ POKÓJ TORUŃSKI

Zgodnie z ówczesnym obyczajem siły Władysława Jagiełły pozostały na polu bitwy przez trzy dni. Podkreślało to fakt odniesionego zwycięstwa i pozwalało wycieńczonym oddziałom na odpoczynek po walce. Można było również przeprowadzić pościg za pokonanymi Krzyżakami, pogrzebać poległych i opracować plany dalszych działań. Później siły polsko-litewskie wyruszyły w kierunku krzyżackiej stolicy – Malborka.

Niespodziewana klęska i śmierć wielkiego mistrza pogrążyły państwo zakonne w chaosie. Poszczególne miasta i zamki poddawały się bez walki polskiemu królowi, a jego zwierzchność uznawali biskupi i liczni rycerze pomorscy. Jednak potężny zamek w Malborku został przygotowany do obrony przez komtura Świecia **Henryka von Plauena**. Dodatkowo w miarę oblężenia sytuacja zaczęła się komplikować: do Prus przybyły posiłki z Inflant, pojawiły się kłopoty aprowizacyjne, wśród oddziałów litewskich szerzyła się dyzenteria (ostra biegunka), a z zachodu Europy nadciągały na pomoc Krzyżakom nowe formacje rycerzy zaciężnych.

Bitwa pod Grunwaldem to najbardziej znane dzieło malarskie Jana Matejki. W centrum obrazu znajduje się postać wielkiego księcia litewskiego Witolda **[1]**, który według XIX-wiecznego stanu wiedzy miał odegrać główną rolę w bitwie. Wielki mistrz Ulrich von Jungingen **[2]** został z kolei ukazany w białej szacie. Co ciekawe, jeden z wojowników atakuje go włócznią św. Maurycego **[3]**, którą kilkadziesiąt lat wcześniej Bolesław Chrobry otrzymał od cesarza Ottona III (wróć do s. 200).

■ obraz, Polska, XIX w.

Z kolei wojska Jagiełły, złożone głównie z jazdy, nie specjalizowały się w prowadzeniu oblężeń. Najpierw spod Malborka odeszli Litwini, niedługo potem Polacy. W konsekwencji Krzyżacy zaczęli odbijać swoje zamki, obsadzone przez polskie załogi. Niekorzystnej sytuacji nie odwróciło zwycięstwo wojsk polskich w październiku pod Koronowem, gdzie udało się rozbić przeważające liczebnie siły zakonu. Rozpoczęto negocjacje, które w końcu doprowadziły do zawarcia pokoju **w Toruniu 1 lutego 1411 r.** Zgodnie z jego warunkami Polska odzyskała ziemię dobrzyńską, a Krzyżacy mieli ustąpić ze Żmudzi na czas życia Jagiełły i Witolda. Dodatkowo musieli także zapłacić olbrzymi okup za uwolnienie jeńców. W ten sposób zakończył się konflikt powszechnie określany mianem „wielkiej wojny”, warto jednak pamiętać, że współcześni nie używali takiego określenia. W źródłach średniowiecznych „wielkie starcie” odnosi się wyłącznie do bitwy pod Grunwaldem, jako centralnego i najważniejszego epizodu wojny.

Stosunkowo łagodne warunki traktatu kontrastowały ze skalą zwycięstwa odniesionego na polu bitwy. Okazało się jednak, że Krzyżacy nie byli już później w stanie odzyskać dotychczasowej potęgi. Konieczność zebrania i wypłacenia ogromnej sumy pieniędzy uderzyła w podstawy gospodarcze państwa krzyżackiego. Przyczyniła się również do narastania konfliktu pomiędzy zakonem a jego poddanymi w Prusach. Z kolei król Polski i jego doradcy szybko zdali sobie sprawę, że

zwycięstwo można wykorzystać dla celów propagandowych. Wkrótce opisy bitwy rozesłano po dworach Europy, a kilka miesięcy po zawarciu pokoju po uroczystej procesji w katedrze na Wawelu umieszczono krzyżackie chorągwie zdobyte pod Grunwaldem. Zawisły one w kaplicy św. Stanisława, gdzie ich pozostałości widniały jeszcze pod koniec XVIII w. Dzień 15 lipca stał się swego rodzaju świętem państwowym, odprawiano wówczas uroczyste msze i wygłaszano okolicznościowe kazania. Militarny sukces umocnił zatem panowanie Władysława Jagiełły, a przede wszystkim przyniósł zmianę układu sił w Europie Środkowej. Ranga Królestwa Polskiego na arenie międzynarodowej znacząco wzrosła.

■ KONFLIKT POLSKO-KRZYŻACKI NA SOBORZE W KONSTANCJI

Pokój toruński nie zakończył sporu polsko-krzyżackiego. Po stronie polskiej narastało przekonanie, że osłabienie zakonu należy wykorzystać. Z tego powodu dążono do rewizji postanowień pokoju toruńskiego. Polscy prawnicy zaczęli domagać się zwrotu Pomorza Gdańskiego, a także ziemi chełmińskiej. Próbę rozstrzygnięcia sporu z zakonem podjęto na płaszczyźnie dyplomatycznej. Na **sobór w Konstancji** (więcej o nim na s. 264 i 268), który odbywał się w latach **1414–1418**, ścignęli najważniejsi dostojnicy kościoła, władcy i ludzie nauki tamtych czasów. Podjęto również problem

konfliktu polsko-krzyżackiego. W skład polskiej delegacji, której przewodniczył arcybiskup gnieźnieński **Mikołaj Trąba**, wchodził m.in. słynny rycerz **Zawisza Czarny**, ale kluczową postacią był uczony prawnik **Paweł Włodkowic**. Na forum soboru przedstawił on traktaty, w których podważył sens dalszego istnienia zakonu krzyżackiego w związku z pokojową chrystianizacją Litwy. Dowodził ponadto, że także poganie mają prawo do posiadania własnego kraju, a nawracanie ich siłą jest niedopuszczalne (więcej na s. 328). Po pewnym czasie do Konstancji przybyła też delegacja Żmudzinów, oskarżających zakon, że nie dbał o nawracanie mieszkańców ich krainy. Władysław Jagiełło i Witold zaangażowali się również w sprawę zawarcia unii kościelnej z prawosławiem. Dzięki tym działaniom Polacy przedstawili swoją sprawę na forum międzynarodowym i zdobyli tam dużą przychylność. Politycznie jednak sobór nie przyniósł żadnych rozstrzygnięć.

■ DALSZE WOJNY Z ZAKONEM

Walka z zakonem krzyżackim nadal była prowadzona zbrojnie. W 1414 r. Polska i Litwa rozpoczęły kolejną wojnę. Aby powtórzyć przebieg wypadków sprzed czterech lat, ich połączona armia przemaszerowała nawet przez pola grunwaldzkie, ale tym razem Krzyżacy zamknęli się w zamkach i unikali walnej bitwy. Działania sił Jagiełły ograniczały się zatem do oblegania wybranych twierdz i miast oraz pustoszenia upraw. Z czasem w огоłoconym z żywności kraju Polakom i Litwinom zaczął grozić głód, dlatego zdecydowano się na rozejm, a sam konflikt nazwano „**wojną głodową**”.

W dalszych latach panowania Jagiełły dochodziło do kolejnych konfliktów zbrojnych, które zakończył dopiero pokój zawarty w 1435 r., a więc już po śmierci króla. Spustoszone wojnami ziemie krzyżackie poграżyły się w kryzysie. W Prusach rodziła się coraz silniejsza opozycja miejscowych stanów, rycerstwa i mieszczan, która z czasem stała się gotowa wystąpić przeciwko zakonowi w imię swoich praw.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomnik grunwaldzki w Krakowie

Symbolika grunwaldzka odżyła zwłaszcza w okresie rozbiorów, gdy część ziem polskich znalazła się pod zaborem pruskim. W 1910 r., w 500 rocznicę starcia, w należącym do Austro-Węgier Krakowie odsłonięto konny posąg króla Władysława Jagiełły. Fundatorem monumentu był wybitny pianista i polityk Ignacy Jan Paderewski. Na cokole wyryto napis: *Praojcom na chwałę – braciom na otuchę*. Na uroczystości odsłonięcia pomnika obecnych było 150 tys. osób. Paderewski powiedział m.in.: *Pragniemy gorąco, by każdy Polak i Litwin każdy, z dawnych dzielnic Ojczyzny, czy z Oceanu, spoglądali na ten pomnik jako na znak wspólnej przeszłości, świadectwo wspólnej chwały, zapowiedź lepszych czasów*. Podczas okupacji pomnik został zniszczony przez Niemców. Zrekonstruowano go jednak, wprowadzając niewielkie zmiany, w 1976 r.

Pomnik grunwaldzki stoi na placu Jana Matejki w Krakowie. Monument został ufundowany przez Ignacego Jana Paderewskiego. Na jego szczycie znajduje się konna figura Władysława Jagiełły [1]. Poniżej niego stoi rzeźba księcia Witolda [2], zaś na samym dole leży poległy w bitwie Ulrich von Jungingen [3].

■ fotografia współczesna, Kraków

? Z jakiego powodu Polacy potrzebowali otuchy w czasach budowy pomnika grunwaldzkiego?

ĆWICZENIA

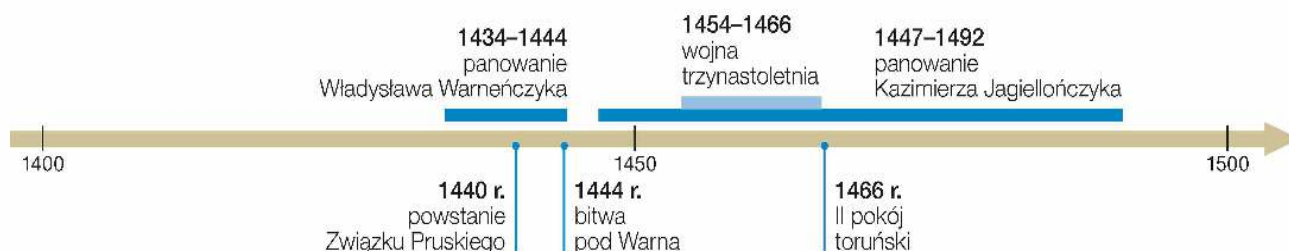
1. Wyjaśnij, w jaki sposób Krzyżacy starali się osłabić niekorzystne dla nich skutki unii polsko-litewskiej.
2. Przedstaw przyczyny i przebieg wielkiej wojny z lat 1409–1411.
3. Wyjaśnij, jakie skutki bitwy pod Grunwaldem okazały się najbardziej dotkliwe dla Krzyżaków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- A. Nadolski, *Grunwald 1410*, Warszawa 2003.
E. Potkowski, *Grunwald 1410*, Kraków 1994.

KAZIMIERZ JAGIELLOŃCZYK I WOJNA TRZYNASTOLETNIA

Panowanie Władysława Jagiełły trwało niemal pół wieku i przyniosło znaczące wzmocnienie Polski. Jednak aby przekazać rządy swoim potomkom, król musiał uzyskać zgodę szlachty. Ostatecznie, w zamian za kolejne przywileje, dwóm małoletnim synom Jagiełły przyznano prawa do dziedziczenia po nim polskiej korony. Z jakimi wyzwaniami musieli się zmierzyć nowi władcy? Jakie zmiany przyniosły ich rządy?

■ KLĘSKA POD WARNA

Po śmierci Władysława Jagiełły w **1434 r.**, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, polski tron objął jego starszy syn – również noszący imię **Władysław**. Miał on jednak zaledwie 10 lat, dlatego rządy w jego imieniu sprawowała rada królewska na czele z biskupem krakowskim **Zbigniewem Oleśnickim** oraz królową-matką **Zofia Holszańska**. Dopiero po uzyskaniu pełnoletniości, a więc po ukończeniu 14. roku życia, Władysław rozpoczął samodzielne panowanie. Wkrótce swój tron zaoferowali mu również Węgrzy, ponieważ ich państwo przeżywało kryzys po śmierci Zygmunta Luksemburskiego, który był nie tylko cesarzem, lecz także królem czeskim i węgierskim. Ponadto chcieli w ten sposób uzyskać polską pomoc w walce z zagrażającymi im Turkami, którzy stopniowo zajmowali Bałkany. Węgierska propozycja wpisywała się w plany biskupa Oleśnickiego, który chciał z Polski uczynić ważną siłę w walce z osmańską ekspansją w Europie. Władysław Jagiellończyk wyruszył zatem na Węgry, gdzie został koronowany w lipcu 1440 r. Młody król na Litwę skierował swojego brata Kazimierza, który miał pełnić tam funkcję namiestnika. Moźnowładcy litewscy bez wiedzy Władysława i Polaków, za to za zgodą królowej-matki Zofii, obwołali Kazimierza wielkim księciem. Oznaczało to faktyczne zerwanie unii Polski z Litwą.

Sam Władysław nie zajął się tym problemem, gdyż na Węgrzech najpierw musiał walczyć z opozycją, a następnie z Turkami. Podjęta w 1443 r. wielka wyprawa przeciw imperium osmańskiemu zakończyła się

sukcesem, co pozwoliło rok później na zawarcie korzystnego rozejmu na 10 lat. Natychmiast jednak pojawiły się naciski ze strony legata papieskiego, aby traktat zerwać, ponieważ do walki z Turkami przyłączyła się Wenecja. W tej sytuacji król i jego otoczenie zdecydowali się wznowić wojnę. Naprędce zorganizowana nowa wyprawa przebiegała jednak niepomyślnie. Nie spełniły się nadzieje na wenecką pomoc, zaś armia węgierska, mimo wzmocnienia przez ochotników z Polski, została zatrzymana przez Turków w Bułgarii. Do bitwy doszło w **listopadzie 1444 r. pod Warną**, niedaleko wybrzeża Morza Czarnego. Siły królewskie zostały rozbite, a sam władca, który pochopnie rzucił się do walki, zginął. Przyniosło mu to przydomek „**Warneńczyk**”. Jego ciała nie odnaleziono, co stało się okazją do rozpowszechniania plotek, że młody król przeżył.

Władysław Warneńczyk poległ w bitwie pod Warną. Na Wawelu znajduje się tylko symboliczny grób tego władcy.

■ fotografia współczesna, Wawel

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ JAGIELLOŃCZYK

1427–1492

Był najmłodszym synem Władysława Jagiełły i jego czwartej żony Zofii Holszańskiej. Po śmierci ojca znalazł się pod opieką biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. W 1438 r. został wybrany przez husytów na króla Czech, jednak porażka jego stronników i niechęć Oleśnickiego skłoniły go do odrzucenia tej propozycji. W 1440 r. został ogłoszony przez bojarów wielkim księciem litewskim, co faktycznie oznaczało zerwanie unii polsko-litewskiej. Unię przywróciło objęcie przez Kazimierza tronu w Polsce w 1447 r. W 1454 r. zdecydował się na inkorporację Prus i Pomorza Gdańskiego, co doprowadziło do wybuchu wojny trzynastoletniej. Dzięki wygranej Polska uzyskała dostęp do morza. Z małżeństwa z Elżbietą Rakuszką z Habsburgów doczekał się trzynastorga dzieci, z których czterech synów zostało królami, a pięć córek – żonami władców europejskich.

Śmierć młodego króla wywołała kryzys w Polsce. Oczywistym następcą tronu został jego brat Kazimierz. Wielki książę litewski jednak przeciągał rokowania z polskimi możnowładcami, wykorzystując jako pretekst pogłoski, że Władysław nadal żyje. W rzeczywistości **Kazimierzowi** zależało przede wszystkim na umocnieniu własnej pozycji w rozmowach i dalszym kształtowaniu relacji z możnymi i szlachtą. Porozumienie zawarto dopiero w **1447 r.** i młodszy syn Jagiełły przybył do Krakowa, gdzie został koronowany. Polskę i Litwę znowu łączyła unia personalna – miały wspólnego władcę, ale poza tym pozostały odrębnymi państwami.

■ KRYZYS PAŃSTWA KRZYŻACKIEGO

Długie panowanie Kazimierza Jagiellończyka przypadło na czas, gdy w państwie zakonnym narastało napięcie. Po klęsce poniesionej pod Grunwaldem i kolejnych wojnach z Polską było ono spustoszone i uboższe. Wzmagało się niezadowolenie poddanych zakonu – rycerstwa i mieszczan, a więc tzw. **stanów pruskich**. Jego źródłem były wysokie podatki – podwyższone, odkąd zakon utracił popularność na zachodzie Europy, a wraz z nią szanse na pomoc stamtąd. Ponadto stany pruskie miały świadomość, że ich udział w sprawowaniu

władzy jest niewielki, ponieważ kluczowe funkcje w państwie zakonnym mogli sprawować wyłącznie Krzyżacy.

Dodatkowo rycerze zakonni, którzy pochodzili z różnych części Niemiec, przez mieszkańców Prus byli coraz częściej postrzegani jako element obcy. Krzyżacy jako zakonnicy nie zawierali małżeństw i nie integrowali się z lokalną społecznością. Tworząca ją ludność kiedyś napłynęła z Niemiec, ale na przestrzeni wieków zdążyła się zdomowić w Prusach i chciała w większym stopniu decydować o swoich losach.

W takich okolicznościach w **1440 r.** reprezentanci miast i rycerstwa zawiązali **Związek Pruski** – organizację, która miała bronić ich praw. Na jej czele stanął pruski szlachcic **Jan Bażyński**. Przez wiele lat władze zakonu usiłowały zawrzeć porozumienie i podjąć współpracę z członkami związku. W końcu jednak nowy wielki mistrz zdecydował się zakończyć konflikt, pozywając ich przed sąd cesarski. To gremium nakazało stanom pruskim uznać władzę zakonu i rozwiązać Związek Pruski.

■ WOJNA TRZYNASTOLETNIA

Postanowienie sądu cesarskiego wywołało jednak w lutym **1454 r.** otwarty bunt przeciwko Krzyżakom. Powstańcy zaatakowali zamki krzyżackie, bez trudu zdobyli wiele z nich i niektóre od razu doszczętnie zburzyli (m.in. w Gdańsku i Toruniu).

Jednocześnie przedstawiciele Związku Pruskiego postanowili oddać się pod opiekę króla Polski i w tym celu wysłali uroczyste poselstwo do Krakowa. Król, mimo pewnych wahań, zdecydował się przyjąć ich ofertę i zerwać pokój zawarty w 1435 r. w Brześciu Kujawskim. **6 marca 1454 r.** wydał zatem **akt inkorporacji**, czyli wcielenia Pomorza Gdańskiego i Prus do Korony. Oznaczało to początek kolejnej wojny z zakonem, która wbrew przewidywaniom nie zakończyła się szybko i trwała aż 13 lat.

Przygotowania obu stron do walki wyglądały całkowicie odmiennie. W związku z trwającym buntem władze zakonu nie mogły liczyć na pruskie rycerstwo i ochotników z Zachodu. Wykorzystały więc wszelkie dostępne środki finansowe, aby przeprowadzić zaciąg zawodowych żołnierzy najemnych na obszarze Niemiec, Śląska i Czech.

Z kolei Kazimierz Jagiellończyk powołał pod broń polskie rycerstwo. Natrafił jednak na opór, gdyż szlachta uznała, że król nie ma prawa bez wyrażenia przez nią zgody wysłać jej na zagraniczną wyprawę wojenną. Dodatkowo oczekiwała również potwierdzenia swoich wcześniejszych przywilejów. Kazimierz

WARTO WIEDZIEĆ

Od przywilejów do demokracji szlacheckiej

Wydany przez Kazimierza Jagiellończyka statut nieszawski stał się jednym z fundamentów demokracji szlacheckiej. Uzależnienie zmian w prawie, poboru podatków i zwoływania armii od zgody szlachty sprawiło, że wyraźnie wzrosła jej polityczna rola. Proces ten prowadził nieuchronnie w kierunku utworzenia parlamentu, w którym szlachta miała być szeroko reprezentowana. Do pierwszego posiedzenia sejmiku walnego ze szlachecką izbą poselską doszło jednak dopiero w 1493 r. – za panowania Jana Olbrachta – syna Kazimierza Jagiellończyka.

Król Aleksander Jagiellończyk **1** w otoczeniu rady królewskiej **2** został przedstawiony na ilustracji do Statutu Łaskiego – zbioru statutów i przywilejów wydanego w 1506 r.

■ ilustracja, Polska, XVI w.

Data	Miejsce wydania	Król Polski	Okoliczności	Treść
1374	Koszyce	Ludwik Węgierski	Władca zabiegał o uznanie praw do korony polskiej jednej ze swoich córek.	zmniejszenie podatku poradnego z 12 do 2 groszy z łana; zobowiązanie króla do nienakładania nowych podatków bez zgody szlachty oraz wykupu polskich szlachciców z niewoli
1422	Czerwińsk nad Wisłą	Władysław Jagiełło	Rycerstwo zażądało przywileju w zamian za udział w wojnie z zakonem krzyżackim.	nietykalność majątków szlacheckich bez wyroku sądu; zakaz pełnienia przez jedną osobę urzędu starosty i sędziego ziemskiego; sądownictwo według prawa pisanego; zakaz bicia monety przez króla bez zgody rady królewskiej
1423	Warta	Władysław Jagiełło	Stworzenie podstaw prawnych i dogodnych warunków ekonomicznych do rozwoju folwarków szlacheckich.	ograniczenie wychodźstwa chłopów ze wsi do miast; zgoda na wykup źle działających sołectw przez szlachtę; upoważnienie wojewodów do ustalania stałych cen produktów, tzw. taks wojewodzińskich
1430 i 1433	Jedlnia i Kraków	Władysław Jagiełło	Król zabiegał o prawo sukcesji tronu dla swojego syna.	gwarancja nietykalności osobistej szlachty, więzienie tylko po wyroku sądu
1454	Cerekwica i Nieszawa	Kazimierz Jagiellończyk	Rycerstwo zażądało przywileju w zamian za udział w wojnie z zakonem krzyżackim.	władca nie mógł zwoływać pospolitego ruszenia, wprowadzać nowych praw oraz nakładać podatków bez zgody lokalnych zjazdów szlachty – sejmików ziemskich
1496	Piotrków	Jan Olbracht	Rycerstwo zażądało przywilejów w zamian za udział w wyprawie wojennej na Mołdawię.	zniesienie ceł na towary wytworzone dla siebie lub w swoich dobrach; ograniczenie prawa chłopów do opuszczania wsi; zakaz kupowania ziemi przez mieszczan; kontrola cen towarów rzemieślniczych

W jakich okolicznościach szlachta zdobywała kolejne przywileje?

został zmuszony do ustąpienia szlachcie. Przywilej wydany we wrześniu **1454 r.** w obozie **pod Cerekwicą**, a potwierdzony później w **Nieszawie** jako statut nieszawski, określał, że władca w przyszłości nie będzie zwoływał pospolitego ruszenia i nakładał nowych podatków bez zgody przedstawicieli szlachty zgromadzonych na lokalnych zjazdach – **sejmikach**.

Dopiero po uznaniu swoich praw armia polska ruszyła z Cerekwicy na północ i wkroczyła na Pomorze Gdańskie. Wkrótce dotarły tam krzyżackie oddziały zacieężne. We wrześniu **1454 r.** w bitwie **pod Chojnicami** całkowicie rozbiły polskie pospolite ruszenie i oddziały Związku Pruskiego, a sam król musiał ratować się ucieczką. W następstwie zwycięstwa Krzyżacy

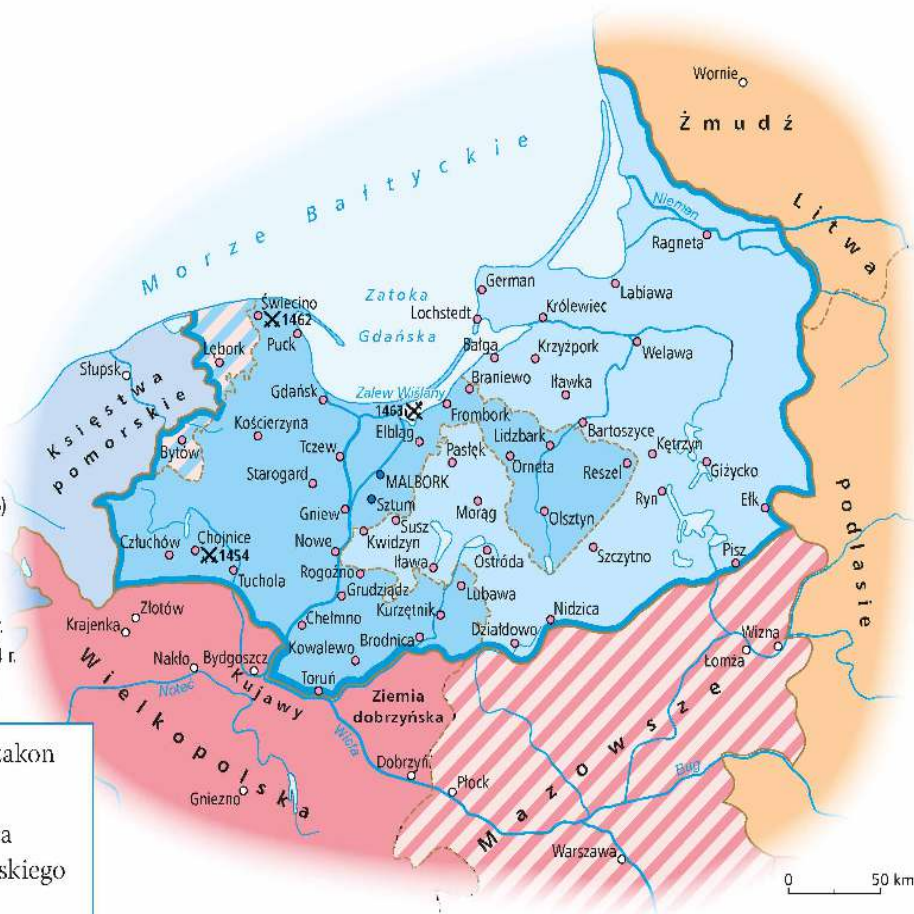
WOJNA TRZYNASTOLETNIA

LEGENDA

- Królestwo Polskie i jego lenna w 1454 r.
- Wielkie Księstwo Litewskie
- Podział ziem państwa zakonu krzyżackiego w 1466 r.:
- Prusy Królewskie (ziemie włączone do Królestwa Polskiego)
- Prusy Książęce (lenno Królestwa Polskiego)
- inne lenna Królestwa Polskiego
- granice państwa zakonu krzyżackiego w 1454 r.
- miasta i twierdze utracone przez zakon krzyżacki w 1454 r.
- miasta i twierdze utrzymane przez zakon krzyżacki w 1454 r.
- XX ważniejsze bitwy (lądowe, morskie)

1. Wymień twierdze utrzymane przez zakon krzyżacki w 1454 r.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Gdańska miały postanowienia II pokoju toruńskiego w 1466 r.

odzyskali niektóre zamki, pod ich władzę powróciła też część miast oraz rycerstwa. Wojna zamieniła się wówczas w długotrwały konflikt.

Bitwa pod Chojnicami wykazała przewagę wojsk zaciężnych nad dawnym rycerstwem. Na polu walki decydującą rolę odgrywali teraz wyćwiczeni żołnierze wyposażeni niejednokrotnie w broń palną. Prowadzenie wojny przy pomocy oddziałów zaciężnych wymagało

jednak olbrzymich środków finansowych. Aby je zgromadzić, Kazimierz Jagiellończyk musiał nałożyć nadzwyczajne podatki oraz sięgnąć po zasoby Kościoła. Największy ciężar finansowania wojny spoczął jednak na wielkich miastach pruskich, na czele z Gdańskiem i Toruniem, którym król odwdzięczał się przywilejami nadawanymi jeszcze w czasie wojny. Takich rezerw pieniędzy nie mieli Krzyżacy, dlatego wkrótce doszło

Bitwa na Zalewie Wiślanym została przedstawiona na obrazie Henryka Baranowskiego. Flotę krzyżacką pokonały w niej okręty kaperskie Gdańska i Elbląga. W efekcie odniesionego zwycięstwa wojska polskie mogły kontynuować zdobywanie ważnych twierdz krzyżackich zlokalizowanych nad Wisłą.

■ obraz olejny, Polska, 1988 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAWARCIE POKOJU W TORUNIU

Ceremonię zawarcia pokoju w Toruniu w 1466 r. opisał naoczny świadek tych wydarzeń – Jan Długosz.

*Kiedy w niedzielę, 19 października, wieczysty pokój [...] został zatwierdzony przez własnoręczny podpis legata apostolskiego Rudolfa [...] król [Kazimierz] i mistrz [Ludwik], każdy ze swoimi ludźmi, przyszedł osobiście w wielkim tłumie do domu Giełdy w Toruniu. I po wzajemnych, serdecznych powitaniach [...] legat apostolski ogłasza pomyślnie poczęty, zatwierdzony i zawarty we wszystkich szczegółach pokój między królem Polski Kazimierzem [...] a mistrzem Ludwikiem [...] najpierw w języku niemieckim, ponieważ polskiego nie znał, a potem przez usta sekretarza Wincen-
tego Kielbasy po polsku przedstawia po kolei wszystkie jego punkty. Kiedy obydwie strony zgodnie je zatwierdziły naj-
pierw król Polski Kazimierz, a potem mistrz Ludwik na klęczkach złożył przysięgę na ożywcze drzewo Krzyża w rę-
kach legata apostolskiego Rudolfa, że będzie przestrzegał
zawartego pokoju we wszystkich jego [...] punktach. [...] Udano się następnie z Giełdy do bazyliki Najświętszej
Marii Braci Mniejszych i odśpiewano hymn Te Deum, Na-
stępnie w obecności króla i mistrza została odprawiona*

*uroczysta msza [...]. Mistrz ze wszystkimi swoimi został
uhonorowany przez króla zaproszeniem do stołu i wspa-
niale przyjęty.*

Toruń odgrywał ważną rolę w Związku Pruskim. Podczas wojny trzynastoletniej wspierał finansowo i zbrojnie króla polskiego w walce z zakonem krzyżackim.

■ fotografia współczesna, Toruń

Źródło: Jan Długosz, *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, tłum. J. Mrukówna, ks. 12, Warszawa 2009, s. 167–168.

- ? 1. Podaj, z jakich elementów składała się ceremonia zawarcia traktatu pokojowego.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób starano się zagwarantować trwałość zawartego porozumienia.
Jakie emocje towarzyszyły opisanej ceremonii?

do buntu ich nieopłaconych najemników. W 1457 r. czescy żołnierze zaciężni broniący dotąd **Malborka** wygnali stamtąd wielkiego mistrza i resztę braci zakonnych, a sam zamek sprzedali Polakom w zamian za należne sobie pieniądze. Władze zakonu już nigdy tu nie powróciły, a stolicę ich państwa przeniesiono do **Królewca**.

Rujnująca kraj wojna przeciągała się mimo wyraźnej różnicy sił. Militarnym przełomem okazała się dopiero bitwa **pod Świecinem w 1462 r.**, w której polska armia zaciężna pod wodzą **Piotra Dunina** pokonała najemników zakonu. Zwycięstwo to pozwoliło odzyskać kontrolę nad dochodowym handlem wiślanym. Polacy zajęli wówczas główne szlaki komunikacyjne biegnące na zachód, aby odciąć zakon od zaopatrzenia i posiłków napływających z Niemiec. W 1463 r. wspierające króla okręty z Gdańska i Elbląga rozbiły flotę zakonną w **bitwie na Zalewie Wiślanym**, co pozbawiło Krzyżaków także możliwości korzystania z transportu morskiego. Już w 1464 r. rozpoczęto zatem negocjacje, a w 1466 r. zawarto ostatecznie **pokój w Toruniu**.

■ II POKÓJ TORUŃSKI

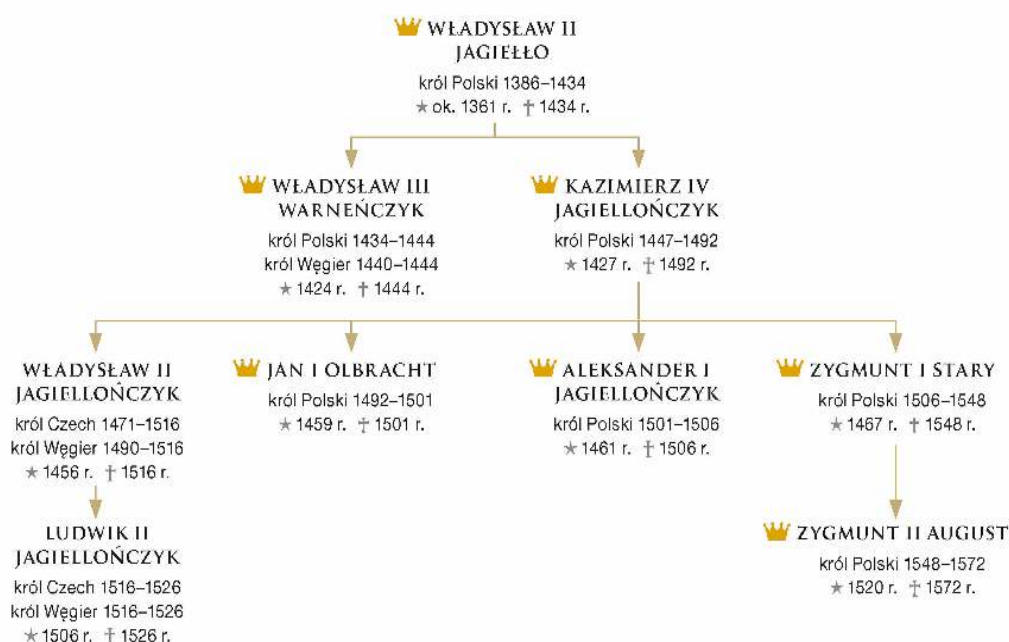
Postanowienia II pokoju toruńskiego nie spełniały wszystkich oczekiwań z 1454 r., kiedy całe Prusy poddały się Kazimierzowi Jagiellończykowi. Ostatecznie – po 13 latach walk – bezpośrednio do Polski przyłączono Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską, Malbork, Elbląg oraz Warmię. Terytorium to odtąd określano jako **Prusy Królewskie**. Pozostałe ziemie państwa krzyżackiego – Prusy Zakonne – miały nadal podlegać władzom zakonu. Ponadto wielki mistrz stał się od tej pory lennikiem króla polskiego, zobowiązanym do składania mu przysięgi wierności i do udzielania w razie potrzeby pomocy zbrojnej.

Okrojone państwo krzyżackie obejmowało słabe ekonomicznie terytorium, w dużej mierze pokryte lasami i jeziorami. Jedynym większym ośrodkiem miejskim był **Królewiec**. Z kolei tereny, które włączono do Polski, były dobrze rozwinięte i pokryte siecią miast. Dodatkowo zapewniały pełną kontrolę nad ujściem Wisły do Bałtyku, dzięki czemu możliwe stało się prowadzenie masowego handlu opartego na transporcie

TABLICA GENEALOGICZNA

JAGIELLONOWIE

Od koronacji Władysława Jagiełły w 1386 r. przez 186 lat na tronie polskim zasiadali przedstawiciele czterech kolejnych pokoleń dynastii Jagiellonów.

? Który z synów Kazimierza Jagiellończyka zasiadał najdłużej na polskim tronie?

wodnym Wisłą i jej dopływami do portu w Gdańsku. Odzyskanie tego miasta okazało się kluczowe dla rozwoju gospodarczego Polski w kolejnych stuleciach. W XVI i XVII w., gdy na Zachodzie znacznie wzrosło zapotrzebowanie na zboże, **Gdańsk** stał się jednym z najważniejszych portów w Europie.

POLITYKA DYNASTYCZNA

Zwycięstwo w wojnie trzynastoletniej nie było jedynym sukcesem Kazimierza Jagiellończyka. Władca ten umiejętnie wykorzystał sytuację polityczną w Europie Środkowej, aby realizować swoje cele dynastyczne. Jego najstarszy syn – **Władysław** – objął w **1471 r. tron czeski** po śmierci tamtejszego króla Jerzego

z Podiebradów. Z kolei w **1490 r.** do polskiego króla z propozycją przyjęcia korony zwrócili się Węgrzy. Kazimierz Jagiellończyk wyznaczył na tron węgierski swojego kolejnego syna – Jana Olbrachta, ale przeciwko niemu wystąpił rodzony brat, król czeski Władysław Jagiellończyk, który sam zdecydował się objąć tron węgierski. W krótkiej wojnie zwycięstwo odniósł Władysław, a Jan Olbracht musiał oczekiwać na spadek po ojcu w postaci korony Polski. W ten sposób Jagiellonowie stali się jedną z najpotężniejszych dynastii w Europie. Jednakże nie oznaczało to ścisłego sojuszu, gdyż pomiędzy Królestwem Polskim i Węgrami rządzonymi przez Jagiellonów trwała np. rywalizacja o wpływ w Mołdawii i na Wołoszczyźnie.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności, które doprowadziły do objęcia panowania na Litwie i w Polsce przez Kazimierza Jagiellończyka.
2. Wyjaśnij, dlaczego doszło do wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim.
3. Wy tłumacz, w jaki sposób wojna trzynastoletnia zmieniła położenie szlachty w Królestwie Polskim i jak wpłynęła na jego gospodarkę.

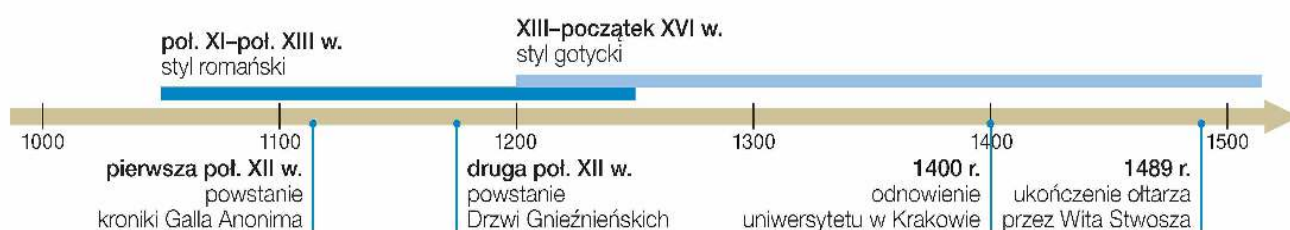
DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Biskup, *Wojna trzynastoletnia*, Warszawa 1990.

B. Nowaczyk, *Chojnice 1454. Świecino 1462*, Warszawa 2012.

KULTURA POLSKI ŚREDNIOWIECZNEJ

Decyzja Mieszka I o przyjęciu chrześcijaństwa w obrządku łacińskim sprawiła, że ziemie polskie znalazły się w sferze wpływów kultury Europy Zachodniej. Długo pozostawały jednak na uboczu, a nowe idee, rozwiązania i wzory docierały nad Wisłę z opóźnieniem. Pod koniec średniowiecza udało się jednak w znacznym stopniu nadrobić zaległości cywilizacyjne. Czym charakteryzowała się zatem kultura Polski w początkach i u schyłku epoki? Jakie dzieła średniowiecznych twórców dotrwały do naszych czasów?

■ SZTUKA ROMAŃSKA W POLSCE

Przyjęcie chrześcijaństwa oznaczało dla Polski gwałtowny przełom kulturowy. Te przemiany stały się widoczne także w budownictwie. Wraz z nową religią na ziemiach polskich pojawiły się bowiem pierwsze budowle z kamienia. Książęce **palatia** i kaplice wznoszono w najważniejszych grodach, z kolei w ośrodkach wyznaczonych na siedziby biskupie (Gniezno, Poznań) stawiano większe świątynie. Te kosztowne i pracochłonne

obiekty zostały w dużym stopniu zniszczone podczas najazdu Brzetysława i powstania ludowego (wróć do s. 210). Dziś ich pierwotny wygląd odtwarza się głównie na podstawie zachowanych fundamentów.

Od połowy XI w., a więc od czasów panowania Kazimierza Odnowiciela aż do XIII w. świątynie wznoszono już w **stylu romańskim**. Te niezbyt liczne obiekty, najczęściej spotykane na Śląsku, były znacznie mniejsze i skromniejsze niż francuskie czy włoskie. Ważniejsze

Kolegiata w Tumie pod Łęczycą została wzniesiona w XII w. w stylu romańskim. Oprócz funkcji sakralnych świątynia pełniła również funkcje obronne.

■ kościół, Polska, XII w.

- [1] **Ściany**, mające miejscami 1,5 m grubości, wzniesiono z kostek granitu, piaskowca i kamienia polnego. Dały one schronienie okolicznej ludności podczas najazdu Tatarów w 1241 r.
- [2] **Nawa główna** jest wyższa od **naw bocznych** [3], nad których dachami wstawiono okna. Są to cechy budowli o układzie bazylikowym.
- [4] Do **apsydy** zamykającej prezbiterium przylega mniejsza apsyda, zwana **apsydziolą** [5].
- [6] **Biforia** i **triforia** [7] to charakterystyczne dla stylu romańskiego podwójne i potrójne okna.

spośród nich – takie jak **katedry w Poznaniu i na Wawelu** – wielokrotnie później przebudowywano, co sprawia, że obecnie trudno jest zidentyfikować ich pierwotne elementy. Rozpoznawalne z zewnątrz cechy romańskiej bazyliki zachowały m.in.: **kościół św. Andrzeja w Krakowie** ze schyłku XI w., **kolegiata w Tumie** pod Łęczycą z połowy XII w. oraz pochodzące z XIII w. **kościół cystersów w Wąchocku i Sulejowie**. Budowano także mniejsze świątynie – wzniesione na planie koła i dlatego określane jako **rotundy**. Jedną z nich, pochodzącą z XII w., zachowała się **w Cieszynie**.

W architekturze romańskiej ważną rolę odgrywała dekoracja rzeźbiarska. Romańskie portale, kolumny czy płaskorzeźby nierzadko przetrwały do naszych czasów w lepszym stanie niż budowle, które były nimi pierwotnie ozdobione. Przykładowo w kościele św. Trójcy w **Strzelnie** zachowały się unikalne w skali całej Europy romańskie kolumny pokryte finezyjnymi płaskorzeźbami. Przedstawiono na nich personifikacje cnót oraz grzechów. Równie wyjątkowa jest zachowana w podziemiach kolegiaty w **Wiślicy** XII-wieczna romańska dekoracja dawnej posadzki kościoła, tzw. **plyta orantów** (więcej o niej na s. 221). Najdoskonalszym dziełem

romańskiej płaskorzeźby, które można dziś podziwiać na ziemiach polskich, pozostają jednak oczywiście **Drzwi Gnieźnieńskie** (więcej o nich na s. 206).

■ SZTUKA GOTYCKA NA ZIEMIACH POLSKICH

W XIII w. na ziemiach polskich zaczęto stawiać pierwsze budowle o cechach gotyckich. Styl ten jednak upowszechnił się dopiero w następnym stuleciu, kiedy doszło do znacznego ożywienia budownictwa dzięki poprawie sytuacji gospodarczej. W stylu gotyckim wznoszono nie tylko liczne zamki, ale przede wszystkim kościoły, ratusze i kamienice budowane w miastach. Podobnie bowiem jak w Europie Zachodniej, gotyk był w Polsce w dużej mierze sztuką miejską.

Zabytki architektury gotyckiej odnaleźć można dziś niemal w każdym ośrodku miejskim założonym w średniowieczu. Szczególnie imponujące są obiekty wznieszone w największych miastach: Krakowie (kościół Mariacki, wieża ratuszowa, barbakan – jego zdjęcie na s. 331), Wrocławiu (ratusz, katedra św. Jana), Gdańsku (kościół Mariacki), a także w innych ośrodkach państwa krzyżackiego (Toruń, Malbork, Frombork).

■ ZABYTKI ROMAŃSKIE W POLSCE

Zabytki sztuki romańskiej na ziemiach polskich są stosunkowo nieliczne, jednak niektóre z nich, jak rzeźbione kolumny ze Strzelna, są unikatowe w skali europejskiej.

Kielich królewski z Trzemeszna powstał ok. 1080 r. Został wykonany ze srebra i złota. Na stopie **1** oraz czaszy **2** naczynia przedstawiono łącznie 12 scen ze Starego Testamentu, m.in. walkę Dawida z Goliatem i przekazanie władzy królewskiej Salomonowi.

■ naczynie liturgiczne, Polska, ok. 1080 r.

Kolumny romańskie z kościoła w Strzelnie zostały wyrzeźbione pod koniec XII lub na początku XIII w. Dwie z nich pokazują po 18 postaci uosabiających cnoty, które powinien naśladować człowiek, oraz przywary, których należy się wystrzegać. Przywary na kolumnie na zdjęciu są reprezentowane przez gniew jako postać rwącą włosy z głowy **1** i popędliwość jako mężczyznę z mieczem w dłoni **2**.

■ kolumna, XII/XIII w., Strzelno

? Jakie wrażenie na wiernych miały wywołać dekoracje kolumn w kościele w Strzelnie?

■ KOŚCIÓŁ MARIACKI W KRAKOWIE

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Krakowie, zwany także Mariackim, został zbudowany w stylu gotyckim. Swoją obecną formę zawdzięcza przebudowie przeprowadzonej pod koniec XIV w. Zmieniono wówczas układ korpusu kościoła z halowego, w którym wszystkie nawy były równej wysokości, na bazylikowy, gdzie nawa główna była wyraźnie wyższa od pozostałych. Nakryto go również sklepieniem krzyżowo-żebrowym.

Ołtarz główny kościoła Mariackiego w Krakowie jest dziełem przybyłego z Norymbergii rzeźbiarza Wita Stwosza. Tryptyk został wyrzeźbiony w drewnie w latach 1477–1489. Należy do najcenniejszych dzieł sztuki gotyckiej, jakie powstały na ziemiach polskich.

- 1** Dwie wieże kościoła są różnych wysokości: wyższa ma 82 m, niższa – 69 m. Wyższą z nich w pierwszej połowie XV w. przystosowano do pełnienia funkcji strażnicy miejskiej. Obecnie z wieży tej grany jest hejnał mariacki.
- 2** Gotycki hełm wieńczący wieżę wyższą składa się z długiej iglicy otoczonej ośmioma niższymi wieżyczkami.
- 3** Strzeliste okno umieszczone nad głównym wejściem wpuszcza dużo światła do głównej nawy świątyni.
- 4** Nawy boczne są przykryte oddzielnymi dachami.

? W jaki sposób zostały przedstawione postacie w ołtarzu Wita Stwosza?

Pieta z Tubądzina, namalowana na desce, przedstawia Maryję z ciałem Jezusa. Motyw ten w późnym średniowieczu upowszechnił się w całej Europie. Artyści wykorzystywali go w rzeźbie i malarstwie.

■ obraz, Polska, XV w.

Prowadzenie masowej akcji budowlanej nie byłoby możliwe, gdyby w Polsce – tak jak na Zachodzie – budowle gotyckie wznoszono z kamienia. Ze względu na niedostępność tego surowca w zamian posługiwano się tutaj cegłą, a z kamienia wykonywano tylko ozdobne detale. Ta techniczna zmiana wyraźnie wpłynęła także na sposób konstruowania budowli, w których rzadziej pojawiają się łuki przyporowe.

Nastąpił również dynamiczny rozwój innych sztuk plastycznych, m.in. rzeźbiarstwa. Najwybitniejszym

dziełem rzeźby gotyckiej na ziemiach polskich jest **ołtarz mariacki Wita Stwosza**, wykonany na zamówienie krakowskiego patrycjatu. Koszt tego dzieła przekraczał wartość kilku miejskich kamienic. Sam ołtarz ma formę tryptyku, w którego środkowej części przedstawiono dwie sceny: Zaśnięcia Marii Panny oraz jej Wniebowzięcia. Dzieło Stwosza oddziałuje na widzów i wiernych nie tylko wielkością i bogactwem formy, lecz także dzięki doskonale oddanym emocjom i uczuciom realistycznie ukazanych postaci. Realizm cechuje również gotyckie pomniki nagrobne polskich władców, które znajdują się w katedrze wawelskiej. Za najdoskonalsze z nich uznaje się nagrobki Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka.

■ POCZĄTKI POLSKIEGO DZIEJOPISARSTWA

Roczne daty najwcześniejszych wydarzeń z historii Polski znamy dzisiaj dzięki zapiskom, które sporządzano w księgach liturgicznych. Informacje te kopiowano później do **roczników**, czyli zestawień, w których obok kolejnych dat rocznych zamieszczano krótkie notatki o najważniejszych wydarzeniach. W XII w. spisywać zaczęto także **kroniki**, czyli rozwinięte formy narracyjne opowiadające o rzeczywistej i mitycznej przeszłości kraju i panującego rodu.

Początek polskiego dziejopisarstwa stanowi kronika anonimowego autora, który przybył na początku XII w. na dwór Bolesława Krzywoustego z zachodu lub południa Europy. Dawniej panowało przekonanie, że

■ GOTYCKIE BUDOWNICTWO ŚWIECKIE

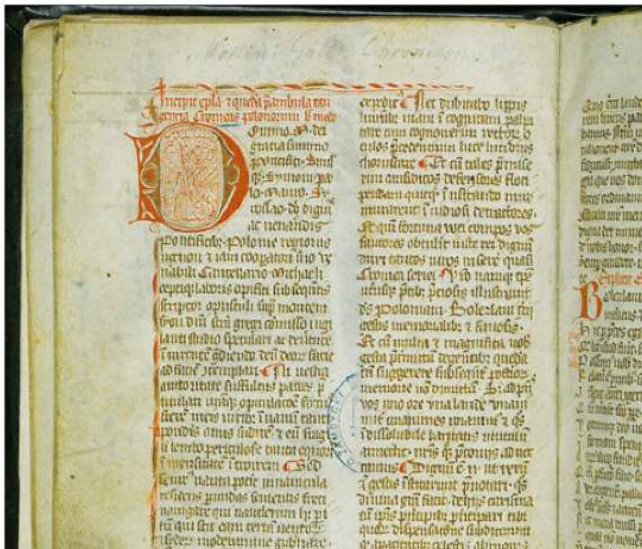
Gotycka architektura świecka reprezentowana jest przede wszystkim przez: zamki, fortyfikacje miejskie, ratusze i kamienice. Ich bogactwo lub wyjątkowa forma zapewnić miały prestiż fundatorom, czyli władcom, możnym lub patrycjuszom. Na ziemiach polskich najczęściej stosowanym materiałem użytym do wznoszenia budowli była w tym czasie cegła.

Ratusz w Toruniu pochodzi ze schyłku XIV w. Monumentalna budowla była nie tylko siedzibą miejskich władz, lecz także miejscem prowadzenia handlu. Znajdowała się tu też miejska waga.

■ fotografia współczesna, Toruń

? Jakie znasz inne świeckie budowle w stylu gotyckim wzniesione na ziemiach polskich?

Kronika Anonima zwanego Gallem przedstawia dzieje Polski od legendarnych początków dynastii Piastów do 1114 r. Oryginał dzieła nie zachował się do naszych czasów. Najstarsza znana kopia pochodzi z XIV w.

■ rękopis, Polska, XIV w.

pochodził on z Francji, dlatego nazywano go **Gallem Anonimem**. Jego napisana rytmiczną łacińską prozą *Kronika polska* to pochwała księcia oraz jego przodków, zwłaszcza Bolesława Chrobrego (więcej o tym dziele w [Warto wiedzieć](#) na s. 215). U schyłku XII w. powstała **Kronika Polski mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem**, stanowiąca świadectwo uczoności autora i jego znajomości historiografii rzymskiej. Biskup Kadłubek stworzył ją na zamówienie Kazimierza Sprawiedliwego, co wyraźnie wpłynęło na sposób ukazania tego władcy.

Najwybitniejszym osiągnięciem dziejopisarstwa polskiego w średniowieczu są jednak niewątpliwie **Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego Jana Długosza**, kanonika krakowskiego, długoletniego sekretarza biskupa Zbigniewa Oleśnickiego

i wychowawcy synów Kazimierza Jagiellończyka. Z inicjatywy biskupa to właśnie Długosz podjął się stworzenia kroniki dziejów narodowych od mitycznych początków do czasów sobie współczesnych. Zostały one spisane w 12 księgach. W przeciwieństwie do wcześniejszych kronikarzy Długosz dał się poznać jako sumienny badacz, który skrzętnie gromadził źródła, a następnie wnikliwie je analizował i interpretował. Swoje dzieło wielokrotnie poprawiał, tak aby było zgodne z kolejnymi informacjami, do których udało mu się dotrzeć. Jednocześnie nie pozostawał całkiem bezstronny – łatwo można zauważyć, że nie darzył sympatią Władysława Jagiełły i jego potomków, wychwalał natomiast dokonania biskupa Oleśnickiego.

Wszystkie wymienione tutaj dzieła zostały napisane po łacinie. Język ten był również wykorzystywany do sporządzania dokumentów oraz korespondencji i ksiąg sądowych. W niektórych miastach oficjalną dokumentację prowadzono z kolei po niemiecku, język polski zaś –

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN DŁUGOSZ

1415–1480

Wywodził się ze średniozamożnej szlachty. Jego ojciec za zasługi podczas bitwy pod Grunwaldem otrzymał starostwo brzezińskie w ziemi sieradzkiej. Młody Jan przez trzy lata studiował na Akademii Krakowskiej, a następnie trafił na dwór biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego.

W 1436 r. został kanonikiem krakowskim. Po śmierci biskupa w 1455 r. znalazł się na dworze króla Kazimierza Jagiellończyka, który w 1467 r. powierzył mu wychowanie swoich synów. Oprócz tego uczestniczył w wielu zagranicznych poselstwach, a podczas wojny trzynastoletniej działał na rzecz przyłączenia ziem nadbałtyckich do Polski. W 1480 r. jego kandydatura na biskupa lwowskiego została wysunięta przez Kazimierza Jagiellończyka. Długosz nie zdążył jednak objąć biskupstwa przed śmiercią. Jest uważany za ojca historiografii polskiej. Jego najslawniejsze dzieło, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (*Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*), opisuje historię Polski od najdawniejszych czasów aż do 1480 r. Inne, zatytułowane *Banderia Prutenorum*, zawiera opisy i ilustracje chorągwi wojsk krzyżackich zdobytych pod Grunwaldem.

CIEKAWOSTKA

Polski alfabet

Posługiwanie się językiem polskim w piśmie było utrudnione ze względu na brak odpowiednich liter dla niektórych dźwięków występujących w języku mówionym. Próbę rozwiązania tego problemu podjął Jakub Parkoszowicz z Żurawicy, absolwent, wykładowca i trzykrotny rektor Akademii Krakowskiej (zm. w 1452 r.). W swoim traktacie postulował on zróżnicowanie kształtu dla liter oddających spółgłoski twarde i miękkie, a także podwajanie długich samogłosek. Propozycje te okazały się zbyt skomplikowane i nie zostały wykorzystane w praktyce.

używany przecież przez znaczną część mieszkańców Królestwa Polskiego na co dzień – jeszcze długo nie znajdował takiego zastosowania. Posługiwano się nim jedynie w kaznodziejstwie, gdyż kazania musiały być wygłaszane w języku zrozumiałym dla odbiorców, oraz w popularnej literaturze religijnej i ludowej. Tymczasem w większości krajów Europy od połowy XIV w. języki narodowe zyskiwały coraz szersze zastosowanie także w sferze publicznej.

■ SZKOLNICTWO I AKADEMIA KRAKOWSKA

U schyłku średniowiecza wyraźnym przemianom ulegało również szkolnictwo, które opierało się na mieszczących się przy kościołach **szkołach parafialnych** (więcej na ten temat napisano na s. 257). Prowadzona na dużą skalę w XIII i XIV w. akcja kolonizacyjna na ziemiach polskich sprawiła, że sieć parafii stała się gęstsza i objęła większość kraju. W ten sposób znacznie poprawiła się dostępność elementarnej edukacji, a więc nauki czytania, pisania, łaciny i śpiewu kościelnego. Poziom szkół parafialnych zazwyczaj był niski, ale mogli do nich uczęszczać także synowie z rodzin chłopskich, dla których szansa na zostanie księdzem była jedną

Założenie Szkoły Głównej to obraz Jana Matejki. Artysta przedstawił na nim troje władców Polski szczególnie zasłużonych dla Akademii Krakowskiej. Na tronach zasiadają: twórca uczelni – Kazimierz Wielki [1], Jadwiga [2], która zapisała w testamencie swoje kosztowności na rzecz odnowienia Akademii, oraz Władysław Jagiełło [3]. Obraz ma charakter symboliczny.

■ obraz, Polska, 1888 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona praw pogan na soborze w Konstancji

Na soborze w Konstancji trwającym od 1414 do 1418 r. pod dyskusję poddano wiele tematów politycznych, w tym zarzut dotyczący Polski sprzymierzonej z poganami w walce z zakonem krzyżackim (więcej na ten temat na s. 316). Źródłem toczącego się sporu była opracowana przez dominikanina Johanna Falkenberga broszura zachęcająca do walki przeciwko Polsce, którą autor przedstawił jako kraj sprzyjający niewiernym. Nawoływał w niej również do mordowania pogan tylko z tego powodu, że nie wyznają wiary w Chrystusa. Obronca interesów polsko-litewskich, rektor Akademii Krakowskiej Paweł Włodkowic, wysunął wówczas słynną tezę o prawie pogan do własnych przekonań i niezależności politycznej, o ile nie działają oni na szkodę chrześcijaństwa. Zaprezentowana przez Polaka doktryna prawa ludów (*ius gentium*) stanowi jedną z najwcześniejszych fundamentalnych myśli obecnie obowiązującego prawa międzynarodowego.

Na soborze w Konstancji delegaci [1] mogli przedstawić stanowisko swoich władców lub stronnictw przed gronem najbardziej wpływowych duchownych: kardynałów [2], biskupów [3] i samego papieża [4].

■ manuskrypt, Niemcy, XV w.

? Jaką tezę dotyczącą pogan przedstawił na soborze w Konstancji Paweł Włodkowic?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAŁOŻENIE AKADEMII KRAKOWSKIEJ

W dokumencie wydanym w 1364 r. przez Kazimierza Wielkiego przedstawiono m.in. cele, które miała wypełniać powoływana do życia akademie.

W imię Pańskie, amen. My Kazimierz, z Bożej łaski król Polski [...] pragnąc gorąco, aby rzecz pożyteczna i wszelka pomyślność rodzaju ludzkiego wzrastała, i nie wątpiąc, że to duchowieństwu i poddanym Królestwa naszego pożytek przyniesie, postanowiliśmy w mieście naszym Krakowie wyznaczyć i urządzić miejsce, na którym by „szkoła powszechna” kwitnęła [...]. Niechże więc tam będzie nauk przeróżnych perła, aby wydawała męża dojrzałością rady znakomite, ozdobą cnót świetne i w różnych umiejętnościach biegłe; niechaj otworzy się orzeźwiające źródło,

a z jego pełności niech czerpią wszyscy, naukami napić się pragnący. [...] Wszystkim [...] zaręczamy niżej podpisane artykuły nienaruszone strzec i zachowywać, a w szczególności rektorom uniwersytetu, doktorom, mistrzom, scholarem, pisarzom, sprzedawcom ksiąg, bedelom [woźnym], oraz ich domownikom jakimkolwiek [...] chcemy być panem łaskawym; i tak ich wszystkich [...] praw, przywilejów, swobód, statutów i wszystkich innych zwyczajów, w „szkołach powszechnych” bolońskiej i padewskiej przestrzeganych i zachowywanych, bronić [...].

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 269–270.

1. Przedstaw, jak król uzasadniał konieczność założenia uniwersytetu.
2. Podaj, kto wchodził w skład społeczności uniwersyteckiej.

z nielicznych możliwości awansu społecznego. Lepsze szkoły funkcjonowały natomiast w niektórych miastach, a więc tam, gdzie na ich utrzymanie można było przeznaczyć większe środki finansowe.

Wśród elit rosła świadomość, że sprawne funkcjonowanie państwa zależy od wykształcenia jego elit i urzędników. Stało się to bardziej zauważalne po zjednoczeniu kraju, gdy zarządzanie nim wymagało specjalistycznej wiedzy na temat praw obowiązujących w poszczególnych dzielnicach. Studenci z Polski długo jeździli po wykształcenie uniwersyteckie za granicę, zwłaszcza do Bolonii we Włoszech. Rosnące potrzeby skłoniły Kazimierza Wielkiego do założenia w **1364 r.** za zgodą papieża uniwersytetu – **Akademii Krakowskiej**. Uczelnia ta miała przede wszystkim kształcić prawników, niezbędnych w kancelarii i dyplomacji

Królestwa Polskiego. Uczelnia jednak ze względów finansowych szybko podupadła i odnowiona została dopiero w **1400 r.**, dzięki kosztownościom zapisanym jej przez królową Jadwigę i przychylności Władysława Jagiełły. Odtąd nauczanie prowadzono w ramach czterech wydziałów: sztuk wyzwolonych, prawa, medycyny i teologii. Ostatecznie uniwersytet w Krakowie odegrał rolę, którą wyznaczył jej Kazimierz Wielki. W latach 1400–1470 naukę podjęło tu ponad 10 tys. studentów, z których wielu działało później na rzecz Królestwa Polskiego. Byli wśród nich także przybysze spoza Królestwa i Litwy: ze Śląska, z Węgier i południowych Niemiec. Z kolei najzamożniejsi studenci z Polski chętnie kształcili się na uniwersytetach zagranicznych. Trafiali nadal do Włoch, ale częściej do ośrodków bliższych, w Lipsku i Wiedniu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie czynniki sprawiły, że zabytki sztuki romańskiej są dziś znacznie rzadsze niż zabytki sztuki gotyckiej.
2. Podaj przykłady najważniejszych zabytków architektury, rzeźby i malarstwa romańskiego i gotyckiego.
3. Wyjaśnij, dlaczego obecnie Akademia Krakowska nosi nazwę Uniwersytetu Jagiellońskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Otto-Michałowska, *Gotyckie malarstwo tablicowe w Polsce*, Warszawa 1982.

M. Rożek, *W cieniu katedr i zamków*, Warszawa 1988.

Podsumowanie rozdziału VII

Polska w późnym średniowieczu

1 Polska dzielnicowa

1. Po śmierci Leszka Białego w 1227 r. rozpoczęły się walki o tron krakowski między Henrykiem Brodatym a Konradem Mazowieckim.
2. Równolegle Mazowsze zmagало się z najazdami Prusów. W celu ich powstrzymania Konrad sprowadził na ziemię chełmińską zakon krzyżacki (po 1226 r.).
3. W 1241 r. Mongołowie najechali ziemię polską, niszcząc m.in. Kraków i Wrocław. W bitwie pod Legnicą poległ Henryk Pobożny, co przekreśliło szanse na zjednoczenie państwa przez władców Śląska.
4. Osłabienie władzy centralnej prowadziło do nadawania dóbr kościelnym i prywatnym immunitetów ekonomicznych i sądowych. W efekcie warunki życia chłopów uległy zróżnicowaniu, co zachęcało do migracji.
5. Proces ten przyspieszył na skutek napływu imigrantów z Niemiec. Odtąd nowe miasta i wsie zakładano na prawie niemieckim, a więc otrzymywały one samorząd i nowy układ przestrzenny. Efektem tej kolonizacji było wyraźne ożywienie gospodarcze.

2 Odbudowa Królestwa Polskiego

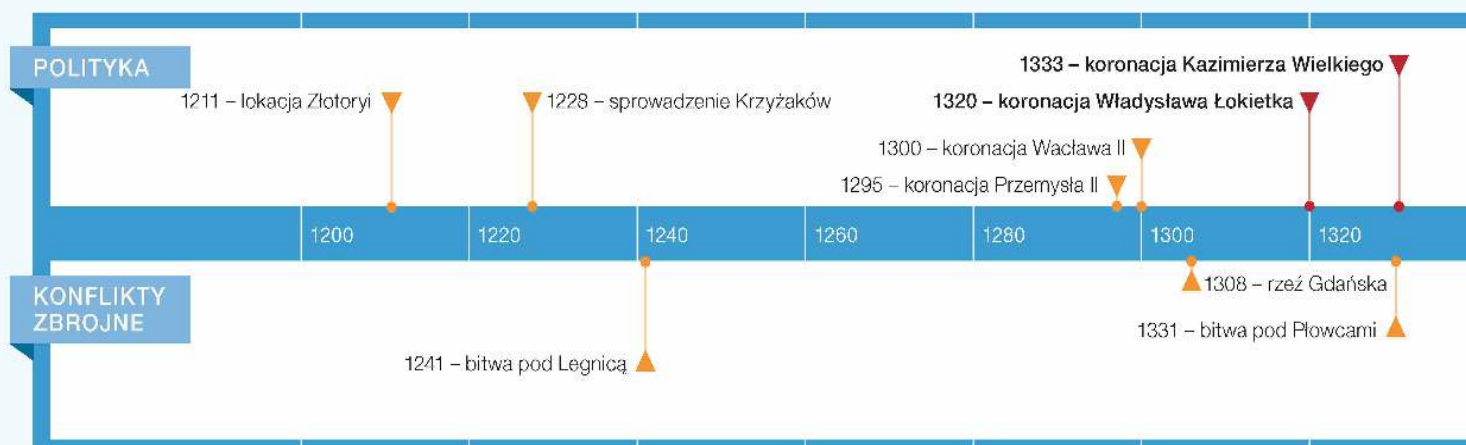
1. W drugiej połowie XIII w. wyraźne stały się dążenia do ponownego zjednoczenia ziem polskich.
2. Po śmierci Leszka Czarnego w 1288 r. do walki o tron krakowski przystąpili trzej Piastowie: Władysław Łokietek, Henryk Probus i Przemysław II, oraz król czeski Wacław II. Władzę nad Małopolską objął Wacław, ale na króla Polski koronował się Przemysław (1295 r.).
3. Śmierć Przemysła II w 1296 r. wywołała walki o jego dziedzictwo. Władzę nad Wielkopolską uzyskał ostatecznie Wacław II, co pozwoliło mu koronować się na króla Polski w 1300 r.
4. Rządy Wacława spowodowały jednak wkrótce bunt poddanych, co po jego śmierci w 1305 r. pozwoliło przejąć władzę Łokietkowi.
5. Łokietek utracił panowanie nad Pomorzem (1308 r.), złamał bunt największych miast (1312 r.), opanował Wielkopolskę (1314 r.), a w 1320 r. koronował się na króla. Dalsze lata jego panowania wypełniły niepowodzenia w walkach z Krzyżakami, wspieranymi przez króla czeskiego. Zmarł w 1333 r.

3 Polska za Kazimierza Wielkiego

1. Długie panowanie Kazimierza Wielkiego (1333–1370) doprowadziło do wygaszenia konfliktów z sąsiadami i znacznego rozwoju gospodarczego kraju.
2. Na zjeździe w Wyszehradzie (1335 r.) Kazimierz wykupił prawa do polskiej korony od władców Czech, czym zerwał ich sojusz z Krzyżakami. Spory z zakonem oddał pod arbitraż sąsiednich władców i sąd papieski (1339 r.), a ostatecznie zakończył je zawarciem pokoju wieczystego w Kaliszu w 1343 r.
3. W latach 1340–1349 podbił Ruś Czerwoną, co pozwoliło przejąć korzyści z prowadzonego tu – m.in. za pośrednictwem Lwowa – handlu czarnomorskiego.
4. Kazimierz troszczył się o rozwój kraju. Ustanawiał lokacje miast, finansował budowę ich murów i zamków obronnych, przeprowadził reformę monety i prawa. Utrzymał urząd starostów jako terytorialnych przedstawicieli władzy króla, uporządkował urzędy centralne. W 1364 r. założył Akademię Krakowską.

4 Od Andegawenów do Jagiellonów

1. Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 r. na mocy układów tron polski objął jego siostrzeniec, król Węgier, Ludwik Andegaweński.
2. Aby zapewnić polski tron swojej córce, Ludwik Węgierski wydał w 1374 r. przywilej w Koszycach, który znacznie ograniczył obciążenia podatkowe szlachty.
3. Po śmierci Ludwika na króla Polski koronowano w 1384 r. jego córkę – Jadwigę.
4. W 1385 r. w Krewie zawarto układ, który poprzez małżeństwo Jadwigi z wielkim księciem litewskim – Władysławem Jagiełłą – wprowadził unię personalną Polski i Litwy. Warunkiem porozumienia było przyjęcie chrztu przez Jagiełłę i chrystianizacja Litwy.
5. Szybka i bezpotomna śmierć Jadwigi sprawiła, że tron polski stał się w praktyce elekcyjny. Aby zapewnić go swoim synom, Jagiełło wydał przywilej w Jedlni, który zapewniał nietykalność osobistą i majątkową szlachcie (1400 r.).

5 Wielka wojna z zakonem krzyżackim

1. Unia polsko-litewska stanowiła zagrożenie dla zakonu krzyżackiego, a chrzest Litwy podważał sens jego dalszej działalności.
2. Relacje polsko-krzyżackie były jednak w początkach XV w. dość dobre, natomiast napięcia pojawiły się na Litwie. W 1409 r. na Żmudzi wybuchło antykrzyżackie powstanie.
3. W 1409 r. Krzyżacy wypowiedzieli Polsce wojnę i uderzyli na ziemię dobrzyńską.
4. 15 lipca 1410 r. pod Grunwaldem doszło do walnej bitwy, w której siły polsko-litewsko-ruskie całkowicie rozbiły armię krzyżacką.
5. Pomimo tej klęski zawarty w 1411 r. w Toruniu pokój nakładał dość umiarkowane warunki. Krzyżacy utracili ziemię dobrzyńską i Żmudź, musieli również wykupić swoich jeńców, co zrujnowało skarbiec ich państwa.
6. Dalsze militarne (1414, 1435) i pokojowe (1414–1418) próby rozwiązywania konfliktu nie przyniosły większych zmian.

6 Wielka wojna z zakonem krzyżackim

1. Po śmierci Władysława Jagiełły królem Polski został Władysław Jagiellończyk, który poległ w bitwie pod Warną w 1444 r. W 1447 r. koronowano zatem jego brata – Kazimierza Jagiellończyka, który panował do 1492 r.
2. Problemy ekonomiczne państwa krzyżackiego były przyczyną napięć pomiędzy zarządzającymi nim rycerzami zakonnymi i jego mieszkańcami (szlachtą i mieszczanami). W 1440 r. powstał Związek Pruski zrzeszający ich reprezentantów.
3. W 1454 r. w Prusach wybuchł bunt, a ich mieszkańcy oddali się w opiekę polskiego króla. Podjęte walki szybko wykazały nieskuteczność pospolitego ruszenia, dlatego później korzystano głównie z sił zaciężnych. Koszty ich działań pokrywały pruskie miasta.
4. Zawarty w 1466 r. II pokój toruński wprowadził podział ziem państwa krzyżackiego na Prusy Królewskie, włączone bezpośrednio do Polski, i Prusy Zakonne, które stały się lennem królów Polski. W efekcie w granicach Królestwa znalazł się cały szlak wiślany.

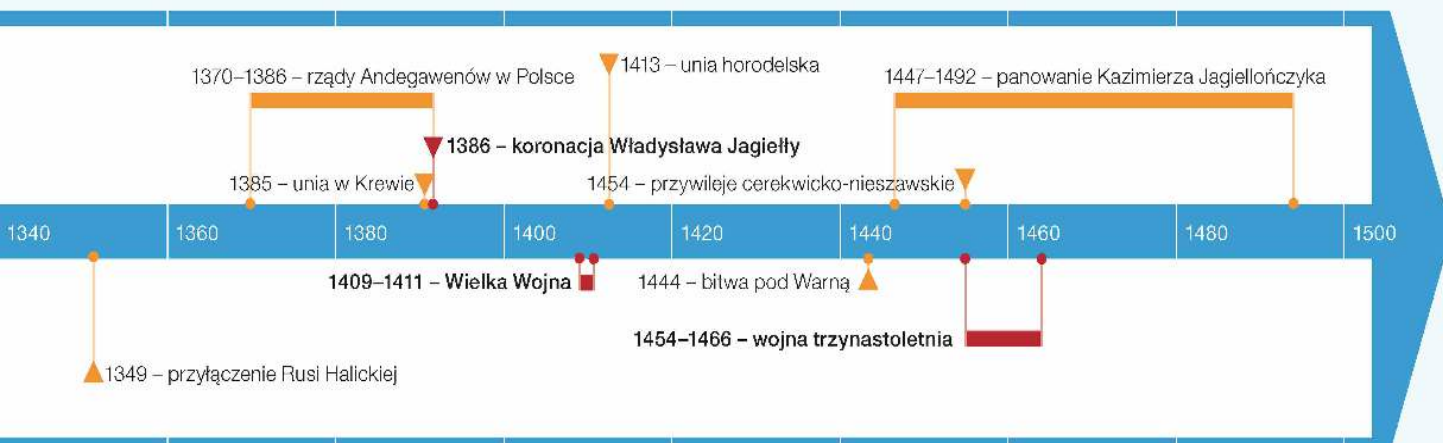
7 Kultura Polski średniowiecznej

1. Do schyłku XIV w. Polska pozostawała przede wszystkim pod wpływem kultury łacińskiej Europy, choć po unii z Litwą widoczne stały się wpływy sztuki bizantyjskiej (ruskiej).
2. Architekturę romańską na ziemiach polskich reprezentują nieliczne obiekty sakralne, natomiast budowle gotyckie zachowały się w wielu miastach (kamienice, mury i baszty, kościoły, klasztory, ratusze).
3. Najdoskonalsze dzieła rzeźby gotyckiej w Polsce to ołtarz główny w kościele Mariackim w Krakowie i nagrobek Kazimierza Jagiellończyka w katedrze na Wawelu.
4. Rozwój polskiego dziejopisarstwa w średniowieczu wieńczy monumentalne dzieło Jana Długosza – *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, spisane w XV w.
5. Oparciem dla działalności artystycznej i naukowej w późnym średniowieczu stała się Akademia Krakowska, ufundowana w 1364 r., a odnowiona dzięki królowej Jadwidze i Jagielle.
6. Do końca średniowiecza językiem nauki i sztuki w Polsce pozostawała łacina.

Barbakan w Krakowie powstał pod koniec XV w. i stanowił istotny element fortyfikacji miasta. Jego zadaniem była obrona dostępu do głównej bramy miasta – Bramy Floriańskiej.

■ fotografia współczesna, Kraków

Czy sprowadzenie Krzyżaków do Polski było pełnym błędem?

Decyzja Konrada Mazowieckiego o sprowadzeniu Krzyżaków do Polski oceniana jest zwykle jednoznacznie negatywnie. Faktycznie, zapraszając do swojej dzielnicy wygnanych z Węgier rycerzy, mazowiecki władca ściągnął na ziemie polskie zagrożenie ekspansją krzyżacką. Warto jednak się zastanowić, czy sąsiedztwo z państwem krzyżackim miało jakieś dobre strony.

Oczywistą korzyścią związaną wprost ze sprowadzeniem zakonu do ziemi chełmińskiej było ograniczenie pruskich najazdów na Mazowsze. Najazdy te stwarzały duże zagrożenie dla całej dzielnicy, czego wymownym świadectwem pozostaje zdobycie i spalenie przez nich w 1224 r. ówczesnej stolicy Mazowsza – Płocka. Dopiero wyeliminowanie tego niebezpieczeństwa dawało możliwość stopniowej odbudowy gospodarczej tych ziem.

W tym procesie Krzyżacy okazali się pomocni na dwa sposoby. Przede wszystkim z ich szybko rozbudowującego się państwa płynęły gotowe wzory i rozwiązania, którymi można się było posłużyć podczas zakładania nowych wsi i miast. Siłę oddziaływania tych wzorców oddaje fakt, że większość miast i wsi na Mazowszu założono na prawie chełmińskim, a więc zgodnie z krzyżacką odmianą prawa magdeburskiego. Ponadto historycy są obecnie zgodni, że pierwsi mieszkańcy Warszawy, założonej na prawie chełmińskim na przełomie XIII/XIV w., pochodzili z krzyżackiego Torunia. Początki przyszłej stolicy Polski miały się bowiem wiązać z poszukiwaniem przez toruńskich kupców wygodnej placówki handlowej, ułatwiającej prowadzenie wymiany towarowej z Litwą i Rusią. Trudno powiedzieć, czy bez ich udziału miasto w ogóle by powstało i odniosło taki sukces.

Doniosłe znaczenie dla rozwoju Mazowsza miało także włączenie tego regionu do wielkiego handlu

organizowanego wówczas przez Krzyżaków. To właśnie wtedy po raz pierwszy drewno i zboże z ziem polskich zaczęto przewozić do Europy Zachodniej – do Niderlandów i Anglii. Dla ówczesnego Mazowsza udział w tym procesie miał kapitalne znaczenie, bo zapewniał dopływ pieniędzy, stymulował rozwój miast, a nade wszystko upowszechniał nowoczesne formy handlu (umowy wieloletnie, kredyt), a więc włączał peryferyjny dotąd region do gospodarki europejskiej.

Obok bezpośredniego oddziaływania państwa krzyżackiego na Mazowsze warto jeszcze odnotować, że jego obecność miała również silny wpływ na rozwój kultury rycerskiej w całym Królestwie. Organizowane przez Krzyżaków wyprawy przeciwko ludom bałtyckim szybko stały się dla europejskiego rycerstwa namiastką – wówczas już zarzuconych – wypraw krzyżowych. W efekcie przez ziemie polskie ciągnęły tysiące rycerzy, którzy pragnęli przynajmniej raz w życiu zakosztować walki za wiarę. Ten masowy ruch oddziaływał siłą rzeczy także na polskie rycerstwo, które stopniowo przejmowało bardziej rozwinięte, zachodnie wzorce walki, wyposażenia i postępowania. W jakimś stopniu właśnie dzięki tym kontaktom, gdy już doszło do finalnej bitwy pomiędzy rycerzami zakonnymi i siłami polsko-litewskimi pod Grunwaldem, okazało się niespodziewanie, że polscy rycerze nie ustępują ani wyszkoleniem, ani uzbrojeniem tym zachodnim.

PODYSKUTUJMY

1. Czy korzyści ze sprowadzenia Krzyżaków równoważą poniesione straty?
2. Czy próby sprawiedliwej oceny decyzji Konrada Mazowieckiego mają sens?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Porównaj polityczne i gospodarcze skutki XIII-wiecznych najazdów Prusów i Mongołów. Oceń, które z nich stanowiły większe zagrożenie dla państw polskich.
2. Wyjaśnij, jakie korzyści dla władców i poddanych dawała lokacja miast na prawie niemieckim.
3. Wymień problemy, które musiał rozwiązać Władysław Łokietek, i oceń, na ile mu się to udało.
4. Wyjaśnij, dlaczego Kazimierz Wielki zdecydował się wygasić spór z zakonem krzyżackim.
5. Podaj przyczyny i skutki zawarcia unii Polski z Litwą.
6. Wyjaśnij, jakie znaczenie gospodarcze miały postanowienia I i II pokoju toruńskiego dla państw, które je zawarły.

Data	Świat
ok. 4,2 mln lat p.n.e.	pojawienie się pierwszych człowiekowatych w Afryce
ok. 500 tys. lat p.n.e.	pojawienie się praludzi na ziemiach polskich (Śląsk)
ok. 300 tys. lat p.n.e.	najstarsze ślady <i>Homo sapiens sapiens</i>
ok. 15 tys. lat p.n.e.	udomowienie psa
ok. 9000 r. p.n.e.	początek uprawy zbóż
ok. 7400 r. p.n.e.	założenie osady neolitycznej w Çatal Hüyük
ok. 4500 r. p.n.e.	początek wytopu miedzi
ok. 3000 r. p.n.e.	zjednoczenie Dolnego i Górnego Egiptu
ok. 2675–2170 p.n.e.	okres Starego Państwa w Egipcie
ok. 2560 r. p.n.e.	budowa piramidy Cheopsa
ok. 2500 r. p.n.e.	początek rozwoju cywilizacji w dolinie Indusu
ok. 2330–2280	imperium Sargona Wielkiego
ok. 2000–1760 p.n.e.	okres Średniego Państwa w Egipcie
ok. 2000 r. p.n.e.	początki cywilizacji minojskiej
ok. 1792–1750 r. p.n.e.	panowanie Hammurabiego w Babilonii, powstanie Kodeksu Hammurabiego
ok. 1600 r. p.n.e.	utworzenie państwa chińskiego
ok. 1580 r. p.n.e.	początki kultury mykeńskiej w Grecji
ok. 1500 r. p.n.e.	najazd Ariów na dolinę Indusu
ok. 1350 r. p.n.e.	reforma religijna Echnatona
ok. 1280–1213 p.n.e.	panowanie Ramzesa II w Egipcie
ok. 1200 r. p.n.e.	upadek kultury mykeńskiej w Grecji
ok. 1050 r. p.n.e.	opracowanie alfabetu fenickiego
ok. 1000–960 r. p.n.e.	panowanie Dawida, króla Izraela
ok. 960 r. p.n.e.	budowa Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej
ok. 850 r. p.n.e.	założenie Sparty
814 r. p.n.e.	założenie Kartaginy
ok. 750 r. p.n.e.	powstanie <i>Iliady</i> i <i>Odysei</i> Homera
ok. 750–550 p.n.e.	wielka kolonizacja grecka
776 r. p.n.e.	pierwsze igrzyska olimpijskie w Grecji
753 r. p.n.e.	legendarna data założenia Rzymu
738/737 r. p.n.e.	założenie osady w Biskupinie
621 r. p.n.e.	spisanie praw przez Drakona w Atenach
ok. 620 r. p.n.e.	wykształcenie się stylów jońskiego i doryckiego
612 r. p.n.e.	upadek państwa asyryjskiego
605 r. p.n.e.	początek panowania Nabuchodonozora II w Babilonii, szczyt potęgi państwa
ok. 600 r. p.n.e.	wyprawa Fenicjan dookoła Afryki
ok. 600–562 r. p.n.e.	szczyt potęgi państwa babilońskiego za rządów Nabuchodonozora
594 r. p.n.e.	reformy Solona w Atenach
586–538 p.n.e.	niewola babilońska Izraelitów
ok. 550 r. p.n.e.	opuszczenie osady w Biskupinie

Data	Świat
539 r. p.n.e.	podbój Babilonu przez władcę Persji – Cyrusa II
ok. 525 r. p.n.e.	narodziny buddyzmu
520 r. p.n.e.	budowa Drugiej Świątyni Jerozolimskiej
510 r. p.n.e.	obalenie tyranii w Atenach
509 r. p.n.e.	obalenie ostatniego króla Rzymu – początek republiki
508 r. p.n.e.	reformy Klejstenesa – początek demokracji ateńskiej
499–493 r. p.n.e.	powstanie Greków w Azji Mniejszej
490 r. p.n.e.	bitwa pod Maratonem – zwycięstwo Greków nad Persami
480 r. p.n.e.	atak Kserksesa na Grecję, bitwy pod Termopilami i pod Salaminą
479 r. p.n.e.	bitwa pod Platejami – zwycięstwo Greków nad Persami
478 r. p.n.e.	powstanie Związku Morskiego
ok. 450 r. p.n.e.	Herodot tworzy <i>Dzieje</i>
449 r. p.n.e.	ogłoszenie Prawa XII tablic w Rzymie; zakończenie wojen perskich
431–404 p.n.e.	wojna peloponeska
399 r. p.n.e.	śmierć Sokratesa
396 r. p.n.e.	początek ekspansji Rzymu w Italii
387 r. p.n.e.	założenie Akademii
371 r. p.n.e.	klęska Spartan w bitwie stoczonej z Tebańczykami pod Leuktrami
338 r. p.n.e.	bitwa pod Cheroneą, zwycięstwo Filipa II nad Grekami
336 r. p.n.e.	początek panowania Aleksandra Wielkiego
334–331 r. p.n.e.	podbój Persji przez Aleksandra Wielkiego
332 r. p.n.e.	podbój Egiptu przez Aleksandra Wielkiego
331 r. p.n.e.	zwycięstwo Macedończyków nad Persami pod Gaugamelą
323 r. p.n.e.	śmierć Aleksandra Wielkiego, początek epoki hellenistycznej
273–232 p.n.e.	panowanie Aśoki w Indiach
264 r. p.n.e.	zakończenie podboju Italii przez Rzym
264–241 r. p.n.e.	I wojna punicka
ok. 260 r. p.n.e.	początek budowy Wielkiego Muru w Chinach
ok. 250 r. p.n.e.	ogłoszenie teorii heliocentrycznej przez Arystarcha z Samos
221 r. p.n.e.	początek rządów Pierwszego Cesarza w Chinach
218–201 r. p.n.e.	II wojna punicka
149–146 r. p.n.e.	III wojna punicka
73–71 r. p.n.e.	powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa
49 r. p.n.e.	początek wojny Cezara z Pompejuszem
44 r. p.n.e.	zamordowanie Cezara
30 r. p.n.e.	śmierć Antoniusza i Kleopatry, zajęcie Egiptu przez Rzym – koniec epoki hellenistycznej
27 r. p.n.e.	przyjęcie przez Oktawiana tytułu augusta, koniec republiki rzymskiej, początek cesarstwa (pryncypatu)
ok. 30 r. n.e.	nauczanie i śmierć Jezusa
70 r. n.e.	zdobycie Jerozolimy przez Rzymian; zburzenie Drugiej Świątyni Jerozolimskiej
132 r. n.e.	powstanie Bar Kochby
166–180 r. n.e.	wojny Rzymu z Markomanami
212 r. n.e.	edykt Karakalli – nadanie rzymskiego obywatelstwa wszystkim wolnym mieszkańcom Rzymu

Data	Świat
235 r. n.e.	początek tzw. kryzysu III w. w Rzymie
250 r. n.e.	prześladowania chrześcijan za Decjusza
293 r. n.e.	zaprowadzenie systemu tetrarchii przez Dioklecjana
313 r. n.e.	wydanie Edyktu mediolańskiego o tolerancji religijnej przez Konstantyna Wielkiego
325 r. n.e.	sobór w Nicei
330 r. n.e.	ustanowienie Konstantynopola stolicą cesarstwa rzymskiego
361–363 n.e.	próba odbudowy znaczenia religii rzymskiej przez Juliana Apostatę
ok. 375 r. n.e.	początek wędrówki ludów w Europie
378 r. p.n.e.	bitwa pod Adrianopolem – klęska armii rzymskiej w starciu z Gotami
392 r. n.e.	ustanowienie chrześcijaństwa religią państwową przez Teodozjusza Wielkiego
395 r. n.e.	podział cesarstwa na część zachodnią i wschodnią przez Teodozjusza Wielkiego
406 r. n.e.	przełamanie granicy na Renie przez barbarzyńców
451 r. n.e.	klęska Hunów w bitwie na Polach Katalańskich
455 r. n.e.	splądrowanie Rzymu przez Wandalów
ok. 460 r. n.e.	przybycie Słowian na ziemie polskie
476 r. n.e.	upadek cesarstwa zachodniorzymskiego
496 r.	chrzest Chlodwiga, króla Franków z dynastii Merowingów
527–565	panowanie Justyniana Wielkiego w Bizancjum
532 r.	wybuch powstania Nika! w Konstantynopolu
537 r.	ukończenie budowy kościoła Hagia Sophia w Konstantynopolu
622 r.	ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny (hidżra)
ok. 623 r.	powstanie pierwszego państwa Słowian – tzw. państwa Samona
630 r.	zdobycie Mekki przez Mahometa
634–644	podbój Persji i Bliskiego Wschodu przez Arabów
ok. 660 r.	rozpad państwa Samona
717–718	oblężenie Konstantynopola przez Arabów
726 r.	początek ikonoklazmu w Bizancjum
732 r.	bitwa pod Poitiers – odparcie Arabów przez Franków
751 r.	przejęcie władzy w państwie Franków przez Karolingów
755 r.	utworzenie Państwa Kościelnego
768–814 r.	panowanie Karola Wielkiego w państwie Franków
800 r.	koronacja Karola Wielkiego na cesarza
814 r.	śmierć Karola Wielkiego
ok. 820 r.	początki państwa wielkomorawskiego
843 r.	traktat w Verdun – podział państwa Franków pomiędzy synów Ludwika Pobożnego
ok. 845 r.	powstanie <i>Geografa Bawarskiego</i> – najstarszej relacji dotyczącej słowiańskich mieszkańców ziem polskich
ok. 860 r.	początki rządów Waregów na Rusi początki najazdów Węgrów na Europę
862 r.	rozpoczęcie misji Konstantyna (Cyryla) i Metodego wśród Słowian
885 r.	śmierć Metodego
919 r.	początki rządów dynastii Ludolfingów w Niemczech
ok. 930 r.	początki podbojów Piastów w Wielkopolsce

Data	Świat	Polska
955 r.	bitwa nad rzeką Lech – zwycięstwo Ottona I nad Węgrami	
ok. 960 r.		objęcie władzy nad państwem Polan przez Mieszka I
962 r.	koronacja cesarska Ottona I	
966 r.		chrzest Mieszka I (chrzest Polski)
967 r.		zwycięstwo Mieszka I nad Wielekami
972 r.		zwycięstwo Mieszka I w bitwie pod Cedynią
973 r.	śmierć Ottona I	
987 r.	królem Francji Hugo Kapet z dynastii Kapetyngów	
988 r.	chrzest Rusi Kijowskiej w obrządku wschodnim	
ok. 990 r.		powstanie dokumentu <i>Dagome iudex</i>
992 r.		śmierć Mieszka I początek panowania Bolesława Chrobrego
997 r.		śmierć biskupa Wojciecha podczas misji w Prusach
1000 r.	wynalezienie stali damasceńskiej	zjazd gnieźnieński; utworzenie arcybiskupstwa w Gnieźnie
1002 r.	śmierć Ottona III	
1003 r.		zajęcie Czech, Moraw i Słowacji przez Bolesława Chrobrego
1004–1018		wojny polsko-niemieckie
1014 r.	pokonanie Bułgarów przez cesarza bizantyjskiego Bazylego II	
1018 r.		pokój w Budziszynie; wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów; przyłączenie Grodów Czerwieńskich do Polski
1025 r.		koronacja Bolesława Chrobrego i jego śmierć, koronacja Mieszka II
1028 r.		najazd Mieszka II na wschodnie marchie cesarstwa
1031 r.		najazd niemiecko-czesko-ruski na Polskę, ucieczka Mieszka II z kraju
1031–1032		rządy Bezpryma
1034 r.		powstanie ludowe na ziemiach polskich i powrót do wierzeń pogańskich
1038 r.		najazd księcia czeskiego Brzetysława na Polskę
1040 r.		początek odbudowy kraju przez Kazimierza Odnowiciela
1054 r.	wielka schizma wschodnia	
1058 r.		śmierć Kazimierza Odnowiciela i początek rządów Bolesława Śmiałego
1059 r.	wprowadzenie nowych zasad wyboru papieży przez konklawe złożone z kardynałów	
1073 r.	początek pontyfikatu Grzegorza VII	
1075 r.	zakazanie mianowania biskupów przez świeckich – początek sporu o inwestyturę	
1076 r.		koronacja Bolesława Śmiałego
1077 r.	ukorzenie się Henryka IV przed Grzegorzem VII w Canossie	
1079 r.		bunt możnych, śmierć biskupa Stanisława; ucieczka Bolesława Śmiałego z kraju; początek rządów Władysława Hermana
1088 r.	założenie pierwszego uniwersytetu w Europie – w Bolonii	

Data	Świat	Polska
1095 r.	synod w Clermont – wezwanie do krucjaty	
1096 r.	wyruszenie wyprawy ludowej do Ziemi Świętej; początek I krucjaty	
1097 r.		konflikt Władysława Hermana z synami; podział Polski na trzy dzielnice
1098 r.	założenie zakonu cystersów	
1099 r.	zdobycie Jerozolimy i utworzenie Królestwa Jerozolimskiego	
ok. 1100 r.	powstanie <i>Pieśni o Rolandzie</i>	
1102 r.		śmierć Władysława Hermana
1106 r.		wygnanie Zbigniewa przez Bolesława Krzywoustego
1109 r.		wyprawa króla niemieckiego Henryka V na Polskę, obrona Głogowa
1111 r.		uwięzienie i oślepienie Zbigniewa
ok. 1116 r.		ogłoszenie statutu sukcesyjnego przez Bolesława Krzywoustego
1118 r.	założenie zakonu templariuszy	
1119 r.	nadanie przez papieża reguły zakonowi cystersów	
1122 r.	konkordat w Wormacji – koniec sporu o inwestyturę	
1123 r.		zakończenie podboju Pomorza przez Bolesława Krzywoustego
1135 r.		zjazd w Merseburgu złożenie hołdu lennego cesarzowi przez Bolesława Krzywoustego z tytułu władania Pomorzem
1138 r.		śmierć Bolesława Krzywoustego – początek rozbicia dzielnicowego Polski
1146 r.		porwanie i oślepienie Piotra Włostowica; wygnanie Władysława Wygnańca przez pozostałych książąt; początek senioratu Bolesława Kędzierzawego
1147 r.	początek II krucjaty	
1150 r.	założenie zakonu joannitów	
1157 r.		nieudana wyprawa cesarska na Polskę w obronie prawa Władysława Wygnańca; przywrócenie panowania na Śląsku synom Władysława Wygnańca
1177 r.		objęcie tronu krakowskiego przez Kazimierza Sprawiedliwego
1180 r.		zjazd w Łęczycy i ostateczne odrzucenie zasady senioratu
1187 r.	zdobycie Jerozolimy przez siły muzułmańskie pod wodzą Saladyna	
1189 r.	początek III krucjaty	
1190 r.	założenie zakonu krzyżackiego	
1198–1216	pontyfikat Innocentego III	
1202–1204 r.	IV krucjata – zdobycie i złupienie Konstantynopola	
1206 r.	zjednoczenie Mongołów przez Czyngis-chana	
1209 r.	krucjata przeciwko katarom (albigensom) założenie zakonu franciszkanów	
1211 r.		pierwsza lokacja miasta na prawie niemieckim na ziemiach polskich
1212 r.	wyprawa dziecięca do Ziemi Świętej	
1215 r.	obradę soboru laterańskiego IV – reformy Kościoła	

Data	Świat	Polska
1216 r.	założenie zakonu dominikanów	
1223 r.	bitwa nad rzeką Kalką – zwycięstwo Mongołów nad siłami ruskimi	
1228 r.		sprowadzenie Krzyżaków do ziemi chełmińskiej przez Konrada Mazowieckiego
1226 r.	śmierć Czyngis-chana	śmierć Leszka Białego w czasie zjazdu w Gąsawie
1233 r.		nadanie praw miejskich Chełmnu
1236–1240	najazd Mongołów na Ruś	
1241 r.	najazd Mongołów na Węgry	najazd Mongołów na ziemie polskie, bitwa pod Legnicą
1243 r.		pierwszy turniej rycerski na ziemiach polskich
1245–1248	misja franciszkanów do wielkiego chana	
1253 r.		kanonizacja biskupa krakowskiego Stanisława
1254 r.		kanonizacja Stanisława ze Szczepanowa
1271 r.	kapitulacja Krak des Chevaliers przed muzułmanami	
1272 r.	pobyt Marca Polo na dworze wielkiego chana	
1274 r.	pierwsza mongolska inwazja na Japonię zakończona klęską	
1281 r.	druga mongolska inwazja na Japonię zakończona klęską	
1283 r.		zakończenie podboju Prus przez Krzyżaków
1291 r.	upadek ostatniej twierdzy krzyżowców w Ziemi Świętej	
1295 r.		koronacja księcia wielkopolskiego Przemysła II na króla Polski
1296 r.		śmierć Przemysła II w Rogoźnie
1300 r.		koronacja króla Czech Wacława II na króla Polski
1304 r.		wybuch antyczeskiego powstania w Polsce i powrót Władysława Łokietka
1305 r.		śmierć Wacława II
1306 r.		śmierć Wacława III; objęcie rządów w Małopolsce przez Władysława Łokietka
1308–1309		zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków
1309 r.	przeniesienie siedziby papieża do Awinionu	
1311 r.		bunt wójta Alberta w Krakowie
1320 r.		koronacja Władysława Łokietka
1325 r.		sojusz polsko-litewski skierowany przeciw Krzyżakom
1331 r.		najazd czesko-krzyżacki na Polskę, bitwa pod Płowcami
1333 r.		śmierć Władysława Łokietka, koronacja Kazimierza Wielkiego
1335 r.		zjazd w Wyszehradzie
1337 r.	wybuch wojny stuletniej	
1339 r.		sąd papieski w Warszawie
1343 r.		zawarcie pokoju wieczystego z zakonem krzyżackim w Kaliszu
1348–1350	główna fala epidemii dżumy – „czarnej śmierci”	
1348 r.		zawarcie pokoju w Namysłowie z Czechami
1349 r.		zakończenie podboju Rusi Czerwonej
1358 r.	wybuch chłopskiego powstania we Francji – żakerii	
1364 r.		założenie uniwersytetu w Krakowie

Data	Świat	Polska
1370 r.		śmierć Kazimierza Wielkiego; koronacja Ludwika Węgierskiego
1374 r.		wydanie przywileju w Koszycach
1378 r.	koniec niewoli awiniońskiej; powrót papieża do Rzymu; początek wielkiej schizmy zachodniej	
1381 r.	powstanie Wata Tylera	
1384 r.		koronacja Jadwigi
1385 r.		zawarcie unii polsko-litewskiej w Krewie
1386 r.		koronacja Władysława Jagiełły
1389 r.	klęska Serbów w bitwie z Turkami na Kosowym Polu	
1396 r.	klęska krzyżowców w walce z Turkami pod Nikopolis	
1400 r.		odnowienie uniwersytetu w Krakowie
1409 r.		wybuch powstania antykrzyżackiego na Żmudzi, początek wojny z zakonem krzyżackim
1410 r.		bitwa pod Grunwaldem
1411 r.		zawarcie I pokoju toruńskiego
1413 r.		unia w Horodle
1414–1418	sobór w Konstancji – koniec wielkiej schizmy zachodniej	
1415 r.	spalenie na stosie Jan Husa	
1419 r.	wybuch powstania husytów w Czechach	
1429 r.	przybycie z odsieczą Orleanowi armii Joanny d'Arc	
1430 r.		wydanie przywileju <i>neminem captivabimus</i> w Jedlni
1434 r.	bitwa pod Lipanami – klęska radykalnego stronnictwa husyckiego – taborytów	śmierć Władysława Jagiełły
1434–1444		panowanie Władysława Warneńczyka
1440 r.		utworzenie Związku Pruskiego
1444 r.	bitwa pod Warną – klęska sił polsko-węgierskich w starciu z Turkami	
1447 r.		koronacja Kazimierza Jagiellończyka
1453 r.	upadek Konstantynopola	
1454 r.		bunt antykrzyżacki w Prusach; początek wojny trzynastoletniej; bitwa pod Chojnicami
ok. 1455 r.	wynalezienie druku przez Jana Gutenberga	
1462 r.		bitwa pod Świecinem
1463 r.		bitwa na Zalewie Wiślanym
1466 r.		zawarcie II pokoju toruńskiego
1471 r.	koronacja Władysława Jagiellończyka na króla Czech	
1480 r.	niezależnienie się Rusi spod panowania tatarskiego	
1490 r.		koronacja Władysława Jagiellończyka na króla Węgier
1492 r.		śmierć Kazimierza Jagiellończyka

A

Abraham (ok. II tysiąclecie p.n.e.) 32
 Ajschylos (ok. 525–456 p.n.e.) 82, 89
 Albert (ur. przed 1290, zm. po 1317) 295
 Aldona Anna Giedyminówna (ok. 1312–1339) 296, 303
 Aleksander III Wielki (Macedoński) (356–323 p.n.e.) 24, 34, 37, 65, 72, 89, 99, 223
 Aleksander IV (323–310 p.n.e.) 77
 Aleksander Jagiellończyk (1461–1506) 319
 Aleksander Sewer (208–235 n.e.) 131
 Alfons I Zdobywca (1109–1185) 239
 Al-Ghazali (1058–1111) 147
 Alkajos z Mityleny (ok. 620–550 p.n.e.) 81
 Alkuin (ok. 732–804) 162
 Alma-Tadema Lawrence (1836–1912) 87
 Amenhotep IV (Echnaton) (zm. ok. 1353 p.n.e.) 24, 29
 Ammian Marcellin (ok. 330–395 n.e.) 133
 Amytis (VII–VI w. p.n.e.) 46
 Anna Cylejska (1381–1416) 307
 Anna Porfirogenetka (963–1011) 183
 Antioch I Soter (ok. 324–261 p.n.e.) 78
 Antonin Pius (86–161 n.e.) 113
 Antypater (ok. 400–319 p.n.e.)
 Aristodemos (zm. 479 p.n.e.) 64
 Aristogeiton (ok. 550–514 p.n.e.) 55
 Ariusz (ok. 250–336 n.e.) 130
 Arystarch z Samos (ok. 310–230 p.n.e.) 85
 Arystofanes z Aten (ok. 446–385 p.n.e.) 83, 89
 Arystoteles (384–322 p.n.e.) 51, 79, 89, 153
 Arystydes (ok. 530–467 p.n.e.) 56, 75
 Aszurbanipal (zm. ok. 627 p.n.e.) 21
 Aśoka (ok. 304–238 p.n.e.) 39
 Attyla (406–453 n.e.) 134
 Awicenna (980–1037) 279

B

Bacon Roger (ok. 1214–1292) 279
 Baldwin I z Boulogne (ok. 1058–1118) 233
 Bar Kochba (zm. 135 n.e.) 35
 Barnaba św. (zm. 61 n.e.) 127
 Batu-chan (1205–1256) 244, 246, 286
 Bażyński Jan (ok. 1390–1459) 318
 Belizariusz (ok. 500–565) 141
 Benedykt Polak (ok. 1200–1251) 247
 Benedykt XIV (1675–1758) 125
 Bezprym (ok. 986–1032) 208
 Bolesław Chrobry (967–1025) 183, 199, 208, 222
 Bolesław I Srogi (ok. 904–972) 196
 Bolesław I Wysoki (1127–1201) 219
 Bolesław II Śmiały (1042–1082) 212, 223, 291
 Bolesław III Krzywousty (1086–1138) 207, 214, 217, 223, 284
 Bolesław IV Kędzierzawy (ok. 1122–1173) 218
 Bolesław V Wstydliwy (1226–1279) 289, 292
 Bolko II Mały (1310–1368) 298

Bonaparte Napoleon (1769–1821) 30
 Bonifacy VIII (ok. 1235–1303) 263
 Brutus Marek Juniusz (ok. 80 p.n.e.–42 n.e.) 108
 Brzetysław I (ok. 1005–1055) 210
 Budda – Siddhartha Gautama (ok. 566–480 p.n.e.) 39
 Byron George Gordon (1788–1824) 87

C

Cezar, zob. Gajusz Juliusz Cezar
 Champollion Jean-François (1790–1832) 28
 Chefren (zm. ok. 2546 p.n.e.) 28, 30
 Cheops (zm. ok. 2580 p.n.e.) 28, 30
 Childeryk III (714–755) 157
 Chlodwig I (ok. 466–511 n.e.) 154
 Cyrus II Wielki (ok. 590–529 p.n.e.) 19, 34, 65
 Cyryl (Konstantyn) (ok. 827–869) 178, 180, 182
 Czołbor (ok. 940–972) 196

D

Dariusz I Wielki (ok. 550–485 p.n.e.) 65, 69
 Dariusz III (381–330 p.n.e.) 75
 Darwin Karol (1809–1882) 11
 Dawid (ok. 1040–970 p.n.e.) 33, 45
 Decebal (zm. 106 n.e.) 115
 Decjusz (ok. 200–251 n.e.) 128
 Demostenes (ok. 384–322 p.n.e.) 74
 Diogenes z Synopy (ok. 413–324 p.n.e.) 79
 Dioklecjan (ok. 244–314 n.e.) 129, 132
 Długosz Jan (1415–1480) 191, 300, 321, 327
 Dobrawa Przemyślidka (Dąbrówka) (ok. 930–977) 196, 198
 Domicjan (51–96 n.e.) 124
 Dominik Guzmán (ok. 1170–1221), św. 262
 Drakon (VII w. p.n.e.) 55, 88
 Dżoser (zm. ok. 2700 p.n.e.) 23, 28, 30

E

Edward III (1312–1377) 265
 Einhard (ok. 770–840) 160
 Elżbieta Łokietkówna (1305–1380) 303
 Elżbieta Rakusanka (1437–1505) 318
 Epaminondas (ok. 420–362 p.n.e.) 72
 Epikur (341–270 p.n.e.) 79
 Eratostenes z Kyreny (276–194 p.n.e.) 85
 Eryk Zwycięski (ok. 945–995) 224
 Euklides (ok. 365–270 p.n.e.) 79
 Eurypides (ok. 480–406 p.n.e.) 83, 89

F

Fidiasz (ok. 490–430 p.n.e.) 86, 87
 Filip II August (1165–1223) 238
 Filip II Macedoński (382–336 p.n.e.) 73, 89
 Filip III (359–317 p.n.e.) 77
 Filip IV Piękny (1268–1314) 237, 263, 265

Filippides (zm. 490 p.n.e.) 68
Franciszek II Habsburg (1768–1835) 171
Franciszek z Asyżu (1181–1226), św. 260
Fryderyk I Barbarossa (1122–1190) 218, 238
Fryderyk II Hohenstauf (1194–1250) 285
Fulcher z Chartres (1059–1127) 233

G

Gajusz Cilnius Maecenas (70–8 p.n.e.) 123
Gajusz Grakch (ok. 152–121 p.n.e.) 106
Gajusz Juliusz Cezar (100–44 p.n.e.) 108, 117, 123, 223
Gajusz Mariusz (157–86 p.n.e.) 108
Galeriusz (250–311 n.e.) 129
Gall Anonim (zm. po 1116) 213, 215, 327
Giedymin (ok. 1275–1341) 296
Gnejusz Pompejusz (106–48 p.n.e.) 108, 121, 123
Gotfryd de Bouillon (ok. 1060–1100) 233
Grakchowie bracia, zob. Gajusz Grakch, Tyberiusz Grakch
Grzegorz VII (ok. 1020–1085) 212, 226, 228, 232
Grzegorz IX (ok. 1165–1241) 260
Grzegorz z Tours (538–594) 155
Guibert z Nogent (ok. 1055–1124) 254

H

Hadrian (76–138 n.e.) 35, 113, 116
Hamilkar Barkas (ok. 280–229 p.n.e.) 103
Hammurabi (zm. ok. 1750 p.n.e.) 19
Hannibal (ok. 247–182 p.n.e.) 103, 105
Harmodios (ok. 530–514 p.n.e.) 55
Henryk I Brodaty (ok. 1168–1238) 284, 289
Henryk I Ptasznik (876–936) 166, 183
Henryk II Pobożny (ok. 1207–1241) 286, 291
Henryk II Święty (ok. 978–1024) 169, 201, 204
Henryk III (1017–1056) 227
Henryk III Głogowski (ok. 1255–1309) 293
Henryk IV Prawy (Probus) (ok. 1257–1290) 292
Henryk IV Salicki (1050–1106) 212, 228
Henryk Kietlicz (ok. 1150–1219) 207
Henryk Sandomierski (ok. 1130–1166) 219
Henryk V (1081–1125) 214, 265
Henryk VI Hohenstauf (1165–1197) 330
Henryk von Plauen (1370–1429) 314
Heraklit z Efezu (ok. 540–480 p.n.e.) 79
Hermann von Salza (ok. 1170–1239) 285
Herod Wielki (73–4 p.n.e.) 34, 35
Herodot z Halikarnasu (ok. 484–425 p.n.e.) 6, 31, 66, 68, 80
Herrada z Landsbergu (ok. 1128–1195) 228
Hezjod z Beocji (zm. VII w. p.n.e.) 81, 89
Hipokrates (460 p.n.e.–370 p.n.e.) 153
Hippiasz (V–IV w. p.n.e.) 68
Hodon (ok. 965–993) 197
Homer (VIII w. p.n.e.) 49, 81, 89
Honoriusz (384–423 n.e.) 125
Horacy (65–8 p.n.e.) 123
Hugo Kapet (ok. 940–996) 166
Hus Jan (ok. 1370–1415) 268

I

Ibrahim ibn Jakub (ok. 913–967) 194, 196
Igor Rurykowicz (zm. 945) 183
Imhotep (XXVII w. p.n.e.) 30
Innocenty III (1160–1216) 238, 260, 263, 330
Irena z Aten (752–803) 160

J

Jadwiga Andegaweńska (1374–1399) 305, 307, 328
Jakub de Molay (1243–1314) 237
Jakub Świnka (zm. 1314) 292
Jan I Luksemburski (1296–1346) 296
Jan I Olbracht (1459–1501) 319, 322
Jan VIII (zm. 882) 182
Jarosław I Mądry (978–1054) 204, 208
Jerzy II Trojdenowicz (ok. 1310–1340) 298
Jerzy IV Wilhelm (1660–1675) 303
Jerzy z Podiebradów (1420–1471) 322
Jezus Chrystus (ok. 4 p.n.e.–30 n.e.) 125, 130
Joanna d'Arc (1412–1431) 265, 266
Jordan (zm. ok. 983) 197
Justynian I Wielki (483–565) 140, 145

K

Kaligula (12–41 n.e.) 113
Kalikst II (ok. 1050–1124) 258, 330
Karakalla (188–217 n.e.) 115
Karloman (751–771) 159
Karol I Robert (1288–1342) 298, 303
Karol II Łysy (823–877) 165
Karol IV Luksemburski (1316–1378) 171, 298
Karol Młot (ok. 689–741) 157, 186
Karol VII (1403–1461) 265
Karol Wielki (ok. 745–814) 157, 159, 165, 169, 178
Kasjusz Dion (ok. 164–235 n.e.) 111, 124
Katon Starszy (234–149 p.n.e.) 105
Kazimierz III Wielki (1310–1370) 296, 303, 307, 328
Kazimierz Jagiellończyk (1427–1492) 317, 327
Kazimierz Odnowiciel (1016–1058) 210, 217
Kazimierz Sprawiedliwy (1138–1194) 218, 284
Klaudiusz (10–54 n.e.) 115
Klaudiusz Ptolemeusz (ok. 100–168 n.e.) 191
Klejstenes (ok. 570–508 p.n.e.) 56, 88
Klemens V (ok. 1260–1314) 263
Klemens VII (1478–1534) 264
Kleopatra VII (69–30 p.n.e.) 77, 105, 110
Kolumb Krzysztof (1451–1506)
Konfucjusz (551–479 p.n.e.) 42, 43
Konrad I (ok. 890–918) 166
Konrad I Mazowiecki (1187–1247) 219, 284
Konrad II Salicki (ok. 990–1039) 171
Konrad III (1093–1152) 237
Konstantyn I Wielki (ok. 272–337 n.e.) 130, 133, 158
Konstantyn XI Paleolog (1405–1453) 270
Krezus (zm. ok. 546 p.n.e.) 65
Kserkses (ok. 518–465 p.n.e.) 65, 69, 74

L

Laozi (VI w. p.n.e.) 43
 Leon I (ok. 400–461 n.e.) 134
 Leon IX (1002–1054) 231
 Leonidas (zm. 480 p.n.e.) 62, 64, 69, 70
 Lestek (ok. 870–940) 193
 Leszek Biały (ok. 1185–1227) 219, 284
 Leszek Czarny (ok. 1241–1288) 292
 Likurg (VIII lub VII w. p.n.e.) 61, 64, 88
 Liwia (58 p.n.e.–29 n.e.) 113
 Lotar I (795–855) 165
 Lucjusz Korneliusz Sulla (139–79 p.n.e.) 108
 Ludwik I Pobożny (778–840) 165
 Ludwik II Niemiecki (806–876) 165
 Ludwik V Gnuśny (ok. 967–987) 166
 Ludwik VII Młody (1120–1180) 237
 Ludwik Węgierski (Andegaweński) (1326–1382) 303

M

Mahomet (ok. 570–632) 146
 Marcin Polak (ok. 1220–1278) 226
 Marcin V (1368–1431) 264
 Marco Polo (1254–1324) 247
 Marek Antoniusz (83–30 p.n.e.) 109, 110
 Marek Lepidus (ok. 89–12 p.n.e.) 109
 Marek Licyniusz Krassus (114–53 p.n.e.) 108
 Marek Terencjusz Warron (116–27 p.n.e.) 92
 Marek Tulliusz Cyceon (106–43 r. p.n.e.) 123
 Matejko Jan (1838–1893) 196, 200, 293, 298, 315, 328
 Matylda Szwabska (ok. 1048–1060) 208
 Matylda z Toskanii (1046–1115) 228
 Mecenas, zob. Gajusz Cilnius Maecenas
 Mehmed II (1432–1481) 270
 Menes (zm. ok. 3000 p.n.e.) 23
 Metody z Tesaloniki (ok. 820–885) 178, 180, 182
 Mieclaw (zm. 1047) 211
 Mieszko I (ok. 935–992) 167, 193, 195, 202, 222, 323
 Mieszko I Płatonogi (1131–1211) 219
 Mieszko II (990–1034) 208, 222
 Mieszko III Stary (ok. 1125–1202) 207, 218
 Mikołaj Trąba (ok. 1358–1422) 316
 Mikołaj Wierzynek (zm. 1368) 301
 Miltiades (ok. 554 p.n.e.–488 p.n.e.) 66, 68
 Mojżesz (ok. XIII w. p.n.e.) 32
 Mościcki Ignacy (1867–1946) 191
 Mściśław Romanowicz (zm. 1223) 245
 Mściwój II (ok. 1220–1294) 292
 Muskata Jan (ok. 1250–1320) 294
 Mussolini Benito (1883–1945) 125
 Mykerinos (zm. ok. 2510 p.n.e.) 28, 30
 Myron (V w. p.n.e.) 84

N

Nabuchodonozor II (zm. 562 p.n.e.) 19, 34, 46
 Nefretete (XIV w. p.n.e.) 29
 Neron (37–68 n.e.) 113, 124, 128
 Numerian (ok. 260–284 n.e.) 132

O

Oda Dytrykówna (ok. 955–1023) 197
 Odoaker (ok. 433–493 n.e.) 135
 Odon (ok. 1145–1194) 219
 Oktawian August (63 p.n.e.–14 r. n.e.) 109, 115, 123, 125
 Oleg (ok. 845–912) 183
 Oleśnicki Zbigniew (ok. 1430–1493) 317, 327
 Olgierd (ok. 1304–1377) 307
 Omar (ok. 591–644) 153
 Osman I (1258–1324) 269
 Otton I Wielki (912–973) 165, 170, 183
 Otton II (955–983) 168
 Otton III (980–1002) 165, 168, 194, 199
 Otton z Bambergu (ok. 1060–1139) 216
 Owidiusz (43 p.n.e.–17 n.e.) 123

P

Paderewski Ignacy Jan (1860–1941) 316
 Parmenides (ok. 540–470 p.n.e.) 79
 Paweł z Tarsu (10–67 n.e.), św. 127
 Pepin Krótki (714–768) 157, 159
 Perykles (ok. 495–429 r. p.n.e.) 58, 60, 86
 Pindar (ok. 518–438 p.n.e.) 84
 Piotr Apostoł (zm. ok. 67 n.e.), św. 127
 Piotr Dunin (ok. 1415–1484) 321
 Piotr Pustelnik (1050–1115) 233
 Piotr Włostowic (ok. 1080–1153) 218
 Pitagoras (ok. 572–497 p.n.e.) 79
 Pius II (1405–1464) 271
 Pizystrat (ok. 600–527 p.n.e.) 56, 68
 Platon (ok. 427–347 p.n.e.) 80, 89
 Plaut (ok. 250–184 p.n.e.) 123
 Plutarch (46–119 n.e.) 56, 64, 77
 Polibiusz (ok. 200–118 p.n.e.) 96, 105, 122
 Poncjusz Piłat (zm. ok. 36 n.e.) 127
 Prokopiusz z Cezarei (ok. 490–561) 135
 Przedслава Włodzimierzówna (ok. 987–1019) 204
 Przemysł II (1257–1296) 292, 293
 Ptolemeusz (ok. 100–168 n.e.) 79, 153
 Publiusz Korneliusz Scypio (zm. 211 p.n.e.) 104
 Publiusz Korneliusz Tacyt (ok. 55–120 n.e.) 123, 129
 Publiusz Papinusz Stacjusz (ok. 45–96 n.e.) 121
 Pyrrus (319–272 r. p.n.e.) 99, 101

Q

Qin Shi Huang (Pierwszy Cesarz) (259–210 p.n.e.) 41

R

Radzim Gaudenty (ok. 970–1020) 200
 Rafael Santi (1483–1520) 79
 Rajmund III z Trypolisu (1140–1187) 240
 Ramzes II (ok. 1305–1213 p.n.e.) 24
 Robert de Sorbon (1201–1274) 278
 Roland (zm. ok. 790) 175
 Romulus Augustulus (ok. 463–508 n.e.) 135, 140
 Ruryk (zm. 879) 183
 Ryszard I Lwie Serce (1157–1199) 238
 Ryszard II (1367–1400) 267

S

Safona (ok. 610–570 p.n.e.) 81
 Saladyn (1138–1193) 237, 241
 Salomea (ok. 1099–1144) 218
 Salomon (ok. 1000–931 p.n.e.) 33, 35, 45
 Samon (zm. 658) 178
 Sanherib (zm. 681 r. p.n.e.) 46
 Sargon II (zm. 705 p.n.e.) 34, 44
 Sargon Wielki (zm. ok. 2280 p.n.e.) 18
 Saul (zm. 1010 p.n.e.) 33, 45
 Septymiusz Sewer (146–211 n.e.) 114
 Sieciech (zm. ok. 1113) 214
 Siemomysł (ok. 900–960) 193
 Siemowit (ok. 850–900) 193
 Siemowit III Mazowiecki (ok. 1320–1381) 299
 Siemowit IV (ok. 1352–1426) 305
 Sienkiewicz Henryk (1846–1916) 314
 Sofokles (ok. 496–406 p.n.e.) 83, 89
 Sokrates (ok. 470–399 r. p.n.e.) 79, 89
 Solon (ok. 635–ok. 560 p.n.e.) 55, 56
 Spartakus (zm. 71 p.n.e.) 106
 Stanisław ze Szczepanowa (ok. 1030–1079) 213, 291
 Stefan II (zm. 757) 157
 Stefan V Węgierski (1239–1272) 169, 182
 Szapur I (zm. 272 n.e.) 131

Ś

Światosław I (ok. 942–972) 183
 Świętopełk (ok. 1194–1266) 284
 Świętopełk I (ok. 980–1019) 204

T

Tales z Miletu (ok. 620–540 r. p.n.e.) 79
 Tarkwiniusz Pyszný (ok. 560–495 r. p.n.e.) 93
 Temudżyn – Czyngis-chan (ok. 1162–1227) 242
 Teodora (ok. 500–548) 141
 Teodoryk Wielki (ok. 454–526 n.e.) 154
 Teodozjusz I Wielki (347–395 n.e.) 130, 133
 Terencjusz (II w. p.n.e.) 123
 Thietmar z Merseburga (975–1018) 168, 197, 201, 204
 Thomas Bruce (1766–1841) 87
 Timur Chromy (Tamerlan) (1336–1405) 269
 Tomasz z Akwinu (1225–1274) 263
 Totmes I (zm. ok. 1492 p.n.e.) 23
 Totmes IV (zm. ok. 1388 p.n.e.) 31
 Trajan (58–117 n.e.) 115
 Tukidydes (ok. 460–401 p.n.e.) 7, 60, 80, 89
 Tyberiusz Grakch (162–133 p.n.e.) 106
 Tyrtajos (VII w. p.n.e.) 63, 81
 Tytus (39–81 n.e.) 124

U

Ulrich von Jungingen (zm. 1410) 311, 314
 Urban II (ok. 1035–1099) 227, 232
 Urban VI (ok. 1318–1389) 264

V

Veronese Paolo (1528–1588) 76

W

Wacław I Święty (ok. 907–935) 183
 Wacław II (1271–1305) 292, 301
 Wacław III (1289–1306) 294
 Walens (328–378 n.e.) 133
 Walerian I (ok. 200–262 n.e.) 129, 131
 Walther von der Vogelweide (ok. 1170–1230) 177
 Warron, zob. Marek Terencjusz Warron
 Wat Tyler (1341–1381) 267
 Wergiliusz (70–19 p.n.e.) 123
 Wespazjan (9–79 n.e.) 124
 Wichman (zm. 967) 196
 Widukind z Korbei (ok. 925–974) 196
 Wiklef Jan (ok. 1330–1384) 267
 Wilhelm Habsburg (ok. 1370–1406) 305
 Wincenty Kadłubek (ok. 1150–1223) 218, 224, 327
 Wit Stwosz (1448–1533) 326
 Witold (ok. 1352–1430) 306, 310, 315
 Władysław Biały (ok. 1325–1388) 303
 Władysław I Herman (ok. 1043–1102) 212, 214
 Władysław I Łokietek (1260–1333) 292, 296
 Władysław II Jagiełło (ok. 1361–1434) 192, 305, 310, 318, 328
 Władysław II Wygnaniec (1105–1159) 217
 Władysław III Łaskonogi (1165–1231) 219
 Władysław III Warneńczyk (1424–1444) 317
 Władysław Jagiellończyk (1456–1516) 322
 Włodkowic Paweł (ok. 1373–1435) 316, 328
 Włodzimierz I Wielki (ok. 958–1015) 183
 Wojciech Sławnikowic (ok. 956–997), św. 196, 199, 206, 292
 Wulfila (ok. 311–383 n.e.) 155

Z

Zawisza Czarny z Garbowa (zm. 1428) 316
 Zbigniew (ok. 1073–1115) 214
 Zenon z Kition (ok. 333–262 p.n.e.) 80
 Zofia Holszańska (ok. 1405–1461) 307, 317
 Zygmunt Luksemburski (1368–1437) 171, 268, 317

Ž

Žižka Jan (ok. 1376–1424) 269

Zdjęcia pochodzą ze zbiorów:

A+K Kobus/TravelPhoto okładka s. 196 (Ostrów Lednicki), 324 (kolonny); **Archiwum Nowej Ery** s. 284, 300, 302 (odnowione uniwersytetu), 314, 319; **B. i M. Kowalewscy** s. 189, 209; **BE&W: AIS** s. 328 (Słoń w Konstancji), bpk/bram lutz s. 189 (Ottom III), Fine Art Images s. 246 (śmierć Henryka Pobożnego), Heritage Images/Asmolean Museum s. 56 (Jezuszy), Heritage Images/Werner Forman Archive s. 37 (statki fenickie), IAM Ltd/World History Archive s. 169 (chód od czterech kraj), Imagebroker/Christian Hanf s. 6, Imagebroker/Olaf Kluger s. 166 (jony), Jan Włodarczyk s. 302 (Będzin), Łukasz Zamocki s. 263 (kamienie w Toruniu), Marek Maruszak s. 200, RMN s. 157 (bitwa pod Poitiers, Papin Kólik), RMN/Henri Lewandowski s. 19, Stanisław Hitek s. 208, 221 (biblia orantów), 324 (postać wyrzucają włosy), The Granger Collection s. 18 (pismo piktograficzne), 28, 76 (rozczyna Danisza III), 135, Wojciech Wójcik s. 215 (pominik); **BE&W/Alamy**: Daniel J. Pao s. 39 (filary Asoki), dimages s. 15, Eugene Prokolyev s. 9, Gavin Haller s. 30, Gunter Kirsch s. 351, Heritage Image Partnership Ltd s. 32, Ian Dagnall s. 40, 43, Images&Stories s. 13 (Rogini Malika, wyrobki / kamień), Ivan Vdovin s. 323, I animas s. 21 (pokowanie na krzyż), Li Ding s. 41 (Wielki Mur), Aleksandr Prkhotko s. 308 (wnętrze kaplicy zankowej), 309 (Chrystus Pantokrator), Piotr Borkowski s. 308 (kaplica św. Trójcy), PjotrTrzel s. 326 (Ratusz), Reinhard Dirscherl s. 31 (Piramida Dżosera), Susannah Ireland s. 37 (wymyślny ze szkieł), Iwe Dettler s. 21 (Aszurbanipal); **CentraIm Muzeum Morskie** s. 320; **Diamedia**: De Agostini s. 115 (fragment kolonny), DeAgostini/Erich Lessing s. 81 (maski greckie), Ilemis/Wlasanti Ludoew s. 89, Ingram Publishing s. 115 (Kolumna Trajana), Mary Evans s. 268, Mondadori ELECTA/Photo-vice Europa s. 140, Robert Hardig/Adam Woolfitt s. 14 (Siemolung), Robert Harding/John Ross s. 111, SuperStock - FineArt s. 85 (Niko z Samarkandy), **East News**: AKG Images s. 269, AKS Images/ Erik Bohr s. 185, AKG Images/Peter Connolly s. 48, 54, AKG Images/Pict.res From History s. 71, Monkpess s. 188, Roger Violet/Patrick Hierain/Petit Palais s. 113, Wiesław M. Zieliński s. 195 (miecz, topór), 207 (Drzwi Pockie), Wojtek Łaski s. 119 (Czymekio sentencji), s. 291, Zolla i Marek Baak s. 252 (przejście); **Forum**: Andrzej Sogacz s. 119 (ślad w Warszawie), Andrzej Sidor s. 218, Grzegorz Kozakowicz s. 289, 295 (duka), Interfoto s. 293 (Wacław II), Interfoto/Bildarchiv Hansmann s. 61, Jan Morek s. 200 (wyścizna), 295 (szachierka), 325 (Oltarz Wita Stwosza), Krzysztof Wojciewski s. 223, Krzysztof Wójcik s. 317, Marek Maruszak s. 325 (kościół Mariacki), Paweł Szarkowski s. 310, Wojciech Kryński s. 324 (Kielich z Trzemesznej), Wojciech Wójcik s. 207 (św. Wojciech); **Gallo Images Poland/Getty Images** s. 15 (Imakowid), Ann Ronan Pictures/Print Collector s. 232, Antonio Quattrone/Archivio Quattrone/Mondadori Portfolio s. 263 (Dominikani), Art Media/Print Collector s. 93 (Euskie sankofa), 108 (Juliusz Cezar), 177 (Pod Lisami), 260 (św. Franciszek), Bettmann s. 70 (bitwa pod Salamią), 109 (przekraczanie Rubikonu), 130, 148, CLA/G. DaGLU ORII s. 51, CM Dixon/Print Collector s. 52 (skłanianie ofiar), 83, 274 (portal), Corbis/ Ali Meyer s. 170 (insygnia władzy), Corbis/Alinari Archives s. 107 (gładiatorzy), Corbis/Arado de Luca s. 80 (Sokrates), 115 (Trajan), 117 (Hadrian), Corbis/Historical Picture Archive s. 39 (Jehuda), Corbis/eamage s. 83 (Jans z Tod), 158 (namaszczenie Popina Kókiego), 166 (Hugo Kapci), 247 (Nicola i Matteo Polo), 277 (postać z portali), 278 (Romani o liści), Corbis/Michel Sebbou s. 150 (mur), Corbis/Paul Panayiotou s. 151 (sala modlitw), Corbis/VCG/David Lees s. 264, Cultura Exclusive/Sob Oliver s. 27 (Kolumny), Culture Club s. 26 (ślad Czynyra), De Agostini s. 81 (Epikuros), 127 (gasterzy), De-AVA, DaGLU ORII/De Agostini s. 14 (Wózek z Ironholing), 102, 161, DEAC, Sappa s. 274-275 (kościół romański), DEAC, SAPPA/De Agostini s. 241 (zobczy i napisy), DEAC, DaGLU ORII/De Agostini s. 55, 56 (Cstakoni), 68 (Czajka), DEAC, Nimetallah s. 21 (wójka asyryjska), DEAC, NIMETALLAH/De Agostini s. 59 (waza grecka), 68 (Harodot), DeAgostini s. 50, 97, 120 (Panteon greckoj), 122 (Kordoba), 158, 166 (Wiking), 170 (koronacja Ottoma II), 177 (herby rycarskie), 225, 229 (konflikty), 233, 267 (banie śmiertel), 278 (notariusz i prawnik), English Heritage/Heritage Images s. 117 (Wiel Hadriana – miasto), 117 (Wiel Hadriana – wieża), Fine Art Images/ Heritage Images s. 29 (Fornat), 228 (Aktywa z Tyskarii), 257, Ilennine Georges, photography s. 27 (Czok Tajna), Franco Origa s. 125 (droga krzyżowa), Gamma-Rapho/Jean-Michel Courreau s. 241 (grynskie wnętrza), Gamma-Rapho/KOCH s. 38, Gjon Mili/The LIFE Picture Collection s. 58 (Demokracja koronuje Demos), Goebing/Universal Images Group s. 277 (rzeźbienie z portali), Heritage Images s. 176 (York), 286, Heritage Images/Mivione Sharp s. 85, Hulton Archive s. 20 (Isztar), 127 (Chrystogram), 229 (Czregor VII, 256 (port w Wenecji), Hulton Archive/ Henry Guttmann s. 104 (bitwa pod Kanram), Hulton Archive/Imagno s. 139, Hulton-Deutsch Collection s. 26 (Fila), Imagno s. 259 (zysier), Ivan Dmitri/Michael Ochs Archives s. 47, Keystone Frances/Gamma Keystone s. 171 (Historyczny szuk), Leonid Lazarov s. 179 (rodziny pogańskie), Lonely Planet Images/Sara Jane Cleland s. 150 (medusa), Mahmoud El Kholy s. 151 (militar), Maria/US s. 120 (Panteon z góry), Mondadori Portfolio/ Electa/Andrea Jemolo s. 112 (Oltarz Pokoj), National Geographic's. Glanzman s. 121 (układowa drogi), PHAS/US s. 127 (ryna), Photo2ALU s. 227 (konsekracja klasztoru), Print Collector s. 249, The LIFE Picture Collection/John Morse s. 12, Time Life Pictures/Mensell s. 134, UIG/Alessio Gioveschini/ClickAlps/REDA&CO s. 275, UIG/Christophel Fine Art s. 23, UIG/ights s. 27 (Naos), UIG/Myl coupe s. 29 (Inumia Tutanchamowa), UIG/PHAS s. 162 (Akacja), UIG/Photo12 s. 258 (niedanie reguły), 279, UIG/ Prisma s. 20 (Brama Isztar), 35, 249, UIG/Universal History Archive s. 52 (bogowie olimpijscy), 277 (Witraz), ulstein bild s. 159, ulstein bild/Markus Matzel s. 101 (legionista rzymski), Universal Images Group s. 253 (mury i bramy miejskie), Universal Images Group/Werner Forman s. 22, 87 (część tryz), Wavelet Photography s. 151 (minaret i sułtani), Werner Forman/Universal Images Group s. 34, Yann Arthus-Bertrand s. 26 (świętynia tryz z góry), 27 (Pylony), 150 (mecz – widok z góry); **Getty Images/iStockPhoto**: najdłuższy z s. 143 (Hagia Soplaki), Pierre Adon s. 120 (Kopuła, uopugato s. 321, Photos.com s. 58 (Prydzki); **Indigo/Alamy**: agofostock/796 s. 258 (kapituła), agofostock/Luis Castañeda s. 260 (grobowcy), agofostock/Petr Castland s. 49 (Skarbiec Atreusz), agofostock/Patr Ciesla s. 309 (Władysław Jagiełło), DeA/De Agostini s. 87 (Wieża i tryz Partenonu), Easy-istock/Ana del Castillo s. 277 (portal), Fine Art Images s. 79, Fotosearch LBR/CSF_paulbinten s. 133 (zakłanie Konstantynopola), imageBROKER/Gerhard Zwerger-Schoner s. 24, Interfoto Scans s. 18 (Sargon Wielki), Mary Evans Picture s. 93 (grzebię pod jarzmem), 238 (zakładnik statku), Mary Evans Picture Library/Werner Bros./Ronald s. 70 (I koniada), Oleksy Maksymenko s. 42 (barakotowa armia), Panther Media/Plus Leo s. 31 (Wielki Słinski, robertharding/Adam Woolfitt s. 117 (Wiel Hadriana wśród pól), World History Archive/Image Asset Management s. 49 (zbita maska); **Indigo/Alamy**: Nidey Picture Library s. 266, Prisma Archivio s. 74 (bitwa pod Issas), Adam Eastland s. 107 (wzrędnicy rzymscy), 129 (mężczyźni), Adam Eastland Art + Architecture s. 34 (Dyskobol), Adam Jan Figeł s. 180 (Cyril i Metody), AlgodOnline s. 114 (budynki), Aleksandr Marutkevich s. 91, Alphonse s. 83 (Erechon), Andant Art and Architecture s. 180 (gladiat), Andrey Lipinski s. 167 (głowa smoka), Anka Agency International s. 151 (dokonacja), Art Collection s. 3, 125 (Naumakaj), Art Directors & TRIP s. 131, 148 (Kazab), Antonello Quint Lo Limited s. 77, 132, Atlasap s. 95, Azor Photo s. 85 (Achilles), 126, 273 (Męczeństwo św. Katarzyny), Bildarchiv Monheim GmbH s. 157, Cain Stan s. 124, Classic Image s. 235 (bitwa pod Askalonem), Carenin LE GALL s. 245 (Pomin Czynski chary), Cultura Creative s. 115 (pat w Hierapolis), Dan Tolica s. 182, David Sutherland s. 283, Dinodia Photos s. 39 (Filar Asoki – low), dinesmicheal s. 142, Dotling Kindestley Ltd s. 121 (grogi), 235 (Tetrus), E.D. Torkel s. 163 (skłapanie kaplicy), EmmePi Travel s. 101 (formacja rzymska), Llin Bannik s. 87 (Atemaj), Filip Korci s. 180 (Płaza z Usaki), I.L. Historical 1A s. 281 (Unicy Stock – Paul Williams s. 78, funkyfood London – Paul Williams s. 152, 155 (Cholowig), GL Archive s. 109 (zabójstwo Cezara), Hercules Milas s. 82, 175 (św. Jacy), Heritage Image Partnership Ltd s. 155 (chryst Chłowig), 158 (podanie donacji), 176 (porówn), 183 (Włodzimierz I Wielki), 236, 258 (Salady), 239 (złoty Konstantynopola), 250, 259 (biblioteki i kryptoliki), 252, 268 (truszyk tawny), Historic Images s. 261, Historical image collection by Bildagentur online s. 228, History and Art Collection s. 239 (złoty Lichbory), Ian Dagnall s. 42 (wazy Dawida), 87 (rzezby zdelgno Partenonu), Ian Dagnall s. 269, Images & Stories s. 241 (kaplica zamkowa), Inzenierstwo s. 83, Ivan Vdovin s. 147, Ivy Close Images s. 72, 94, 141 (Jorszak Teodory), JAHBEH French Collection s. 227 (opachy), 273 (Chrystus Ukrzyżowany), Jenny Matthews s. 183 (św. Władaw), John Kellerman s. 276, Jon Mikol Duraklo s. 250 (klasztor z góry), Jose Lucas s. 110 (bitwa pod Akuzim), Josef Sodnek s. 273 (Płaki), Josef Sodnek s. 108 (Spartakus), Juan Amion s. 154, Juegon Rittorbach s. 252 (juzze w Włodawiu), Kamili Nayelka s. 179 (grecka dom), Karl Allen Luginayer s. 114 (I orum Romanum), kavalenkana volta s. 86 (widok Krcopok), Krzysztof Nalik s. 187, 212, Lars Ørstavik s. 231 (gran papieski), Lihos Houska s. 180 (Kopczka), Instream s. 104 (Słoń bojowy), Marcin Rogozinski s. 216, Masterpics s. 85 (Wenus z Milo), mauritius Images GmbH s. 175 (Roland), 277 (I Uska, skłapanie), Michael Freeman s. 86 (Partenon), Michel Skorski s. 133 (złoty ielarchowie), Michel & Gabrielle Thern-Wasse s. 122 (Jaweniki), Monika Witth/CIROMORANGE s. 252 (kościół św. Jachaj), Nidey Picture Library s. 231 (Innocenty III), 265, PBL Collections, 267 (Wat Tyler), Pere Sanz s. 258 (winytarz), Peter Horne s. 147 (Jorszak Justymana), 240, Pictorial Press Ltd s. 266 (Jan Hus), Pictures Now s. 175 (Jancelot), Prisma Archivio s. 74 (Filip II), 99 (Pyros), PRISMA ARCHIVO s. 144 (Kona), 149 (jękopy Korani), 228 (Henryk M), 261, Roger Cracknell 01/Classic s. 75, Roy Conchie s. 137, Severio Maria Gallitri s. 112 (fragment Oltarz Pokoj), Science History Images s. 193, 242, 243, 247 (Marco Polo), Sean Pavone s. 87 (Nashville), Sergey Borisov s. 120 (Panteon, widok z cieli), Sonia Halliday Photo Library s. 148 (zycie Mahomet), 149 (Arabscy wojownicy), 163 (Karel Wielk), 234, Sorin Colac s. 63 (Partenon), Susannah Ireland s. 35, The History Collection s. 160, 260 (Innocenty III), The Picture Art Collection s. 129 (Ostatnia modlitwa), 144 (Kronakasz), 162 (Muzyka, Szukie wywołanej), 164 (Asiega), 172, 239 (Trydoryk Barabossa), 271, The Protected Art Archive s. 245, travelbild s. 114 (rymskie torny), travelstock44 s. 263 (Awinioni), Universal Images Group North America LLC s. 122 (pracownia rzemiełarza), 268 (Jan Hus na słobie), Valeri Shanin s. 143 (Cyfarna Bazylik), Vito Arcamano s. 125 (Pałac Cywilizacji Włoskiej), WPC Photo s. 180 (krzyż), Wiesław Michals s. 93 (Grobowce w Carvenet), Zoonar GmbH s. 171 (Karlstein), 175 (Ida), Zvonimir Alletic s. 127 (Paweł z Jaraszy); **Library of Congress** s. 11; **Michał Dąbski, Miron Bogacki Studio MD** s. 190; **Muzeum Archeologiczne w Krakowie** s. 192; **Muzeum Narodowe w Warszawie**: s. 293 (płaszcz Przemysła II), 315, Krzysztof Wilczyński s. 200 (koronacja Chłobreg), 204, Piotr Ligier s. 196 (Zaprowadzenie chrześcijaństwa), 298, 326 (Płaza z ubogich), 328 (Matejko); **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 211, 220; **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 191; **Panthermedia/marcincom** s. 316; **PAP**: Bogdan Borowik s. 293 (Zabójstwo Przemysława), Dominik Kulagiewicz s. 196, Mirosław Trembecki s. 309 (Prace konserwatorskie), **PhotoPower/The Bridgeman Art Library** s. 59 (Alena), 60, 76 (słonie bojowe), 106, 110 (Oktawian August), 123, **Polona** s. 215 (piewswe kroniki), 301 (Jęzta z Wierzyńki), 327 (Dłt gosi), 327 (Kronika Galla Anonima); **Reporters/Wacław Klag** s. 301 (grzesz); **Shutterstock** s. 17 (Sztandar z Ur), 29 (Mcfrut), 62, 69, 85 (Gruza Laokoon), 92, **The Metropolitan Museum of Art** s. 17 (orant, cranek), 18 (pismo klinowe), 20 (pieczęcia cylindrowe), 25 (urny egipskie), 33, 41 (mierzyna rytualne), 49 (kolczyki), 44, 45, 73, 84 (ciąg hopinów), 88, 153 (astroabium, medycyna arabska), 164 (Ewangelia z IX w.), 167 (Ottom II), 178, 255 (plekietki), **Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie** s. 193, 199, 210, 213 (Bolszew Smielcy), 214, 217, 221 (Kazimierz Sprawiedliwy), 296, 297, 304, 306, 307, 318; **Wojciech Kryński** s. 206; **www.franciszka.pl** s. 213 (św. Stanisław).

Podręcznik do historii dla zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 1* zawiera treści dotyczące starożytności i średniowiecza. Chronologiczny układ treści, przystępny język oraz czytelna i atrakcyjna szata graficzna pomagają w nauce przedmiotu. W podręczniku umieszczono przyciągające uwagę infografiki oraz ciekawe teksty w elementach *Symbole epoki* i *To budzi kontrowersję*, które ułatwiają zainteresowanie przedmiotem.

Atrakcyjne infografiki

Wyjątkowe fotografie obudowane intrygującymi opisami nie tylko przekazują wiedzę, ale też rozbudzają pasję poznawania przeszłości.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności czytania ze zrozumieniem.

Symbole epoki

Teksty, które w ciekawy sposób prezentują wydarzenia, dzieła sztuki lub hasła charakterystyczne dla danej epoki, dzięki czemu uczeń ma możliwość lepszego poznania ich tła historycznego.

